

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Жарко Д. Илић

**Историјска картографија Србије и Старе
Србије у другој половини 19. и почетком
20. века**

докторска дисертација

Београд, 2023.

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

Žarko D. Ilić

**A historical cartography of Serbia and Old
Serbia in the second half of the 19th and at
the beginning of the 20th century**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023.

Подаци о ментору и члановима Комисије

Ментор:

Проф. др Данко Леовац, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Сузана Рајић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Јасмина Јовановић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Географски факултет

Доц. др Урош Шешум, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

Изјаве захвалности

Највећу захвалност дугујемо своме професору и ментору проф. др Данку Леовцу, за вишегодишњу помоћ и подршку у истраживању и писању рада. Захваљујемо се и својој породици, пријатељима, професорима и колегама са Катедре за историју српског народа у Новом веку на несебичној моралној и професионалној подршци. Посебно се захваљујемо доц. др Урошу Шешуму, чији су савети били од велике користи. Без превода карата са турског језика од стране турске историчарке Нурбану Дуран не би било могуће написати поглавље о османској картографији, те јој на томе дугујемо велику захвалност. Изузетну помоћ у прикупљању грађе пружиле су нам Јелена Глишовић и Јасмина Трифунац из Народне библиотеке Србије, као и Ратка Бјелановић и Јелена Никачевић из Државног архива Србије и овим путем им се захваљујемо. Поред тога, захваљујемо се и запосленима у Народној библиотеци Србије, Универзитетској библиотеци „Светозар Марковић“, Државном архиву Србије, Архиву Српске академије наука и уметности, Војном архиву и Војногеографском институту, који су нам несебично излазили у сусрет током истраживања.

ИСТОРИЈСКА КАРТОГРАФИЈА СРБИЈЕ И СТАРЕ СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА

Сажетак: Тема рада је детаљна анализа картографских представа Србије и Старе Србије у европској и српској картографији у другој половини 19. и почетком 20. века. За успешно разумевање историјске картографије наведене две области најпре је било неопходно указати на географске карактеристике и сагледати географски положај Србије и Старе Србије са различитих аспеката, с посебним нагласком на његовим променама у вези са политичким приликама. Затим је пажња посвећена настанку и разумевању географских и географско-политичких појмова српске земље, Србија, Стара Србија, Македонија, Херцеговина, Босна, Бугарска и Горња Албанија (Албанија), а у контексту јаснијег разумевања географског појма Старе Србије, али и генерално историјске географије централног дела Балканског полуострва. У раду је детаљно приказан развој аустријске и немачке картографије Србије и Старе Србије, са нагласком на улогу коју су те две картографске школе имале у ширењу географског знања и у географском упознавању ових области. Затим је анализирана улога руских официра у картирању Кнежевине Србије током тридесетих и седамдесетих година 19. века, а потом је представљено место Србије и Старе Србије на мапама бугарске картографске школе, као и других балканских и европских картографија заступљених са мањим бројем издања. Развој српске картографије посматран је у складу са њеном основном поделом на цивилну и војну картографију, уз указивање на етапе у њеном развоју и главне стране утицаје који су допринели обликовању традиција српске картографске школе. Етнографска картографија Старе Србије и Македоније представља изузетно важан сегмент у историјској картографији Балканског полуострва, посебно у периоду од 1878. до 1914. године, те је и њена детаљна анализа један од задатака овог рада, са посебним нагласком на изворима на основу којих су аутори повлачили границе народа у овом делу Европе. Такође, указано је и на улогу коју су етнографске карте имале у политичком и јавном животу друге половине 19. и почетком 20. века.

Кључне речи: историјска картографија, историјска географија, географски положај, етнографија, српске земље, Србија, Стара Србија, Македонија.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у Новом веку

УДК: 528.9:94(497.11)“18/19“(043.3)

528.9:39(497.11)“18/19“(043.3)

911.3:94(497)“18/19“(043.3)

A HISTORICAL CARTOGRAPHY OF SERBIA AND OLD SERBIA IN SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Summary: In the paper, the main focus is on providing a detailed analysis of cartographic depictions of Serbia and Old Serbia which can be found in European and Serbian cartography of the second half of the 19th and early 20th century. To gain a better understanding of the historical cartography of the aforementioned traditions, it was firstly necessary to point out the geographic characteristics of Serbia and Old Serbia and to gain a broader view of their geographical position from a variety of perspectives, with a special emphasis on the changes which were elicited by political circumstances. Then the attention was dedicated to the genesis and understanding of the geographical and geo-political terminology behind such concepts as: Serbian lands, Serbia, Old Serbia, Macedonia, Herzegovina, Bosnia, Bulgaria and Upper Albania (Albania), all of this within the context of gaining a clearer notion of the geographical term Old Serbia, as well as the historical geography of the Central Balkans in general. This work also features a detailed overview of the development of depictions of Serbia and Old Serbia in Austrian and German cartography, and it also emphasizes the role that these two cartographic schools had in disseminating geographical knowledge of these regions, gaining a more profound understanding of them. Afterwards, an analysis of the role that Russian officers played in mapping the Principality of Serbia during the 1830s and 1870s is given, as well as how Serbia and Old Serbia are depicted on maps of the Bulgarian cartographic school, and those of other Balkan and European traditions as represented by more limited editions. The development of Serbian cartography is observed in accordance with its division into military and civilian cartography, while also tracing out the stages in its development and the main foreign influences which contributed to shaping the traditions of the Serbian cartographic school. The ethnographic mapping of Old Serbia and Macedonia represents an extremely important segment in the historical cartography of the Balkan Peninsula, especially in the period from 1878 to 1914, so a detailed analysis of it is one of the tasks of this work, with a special emphasis on the sources which the authors of these maps used to delineate the borders between people in this part of Europe. Finally, attention is drawn to the role that ethnographic cartography played in the political and public domain in the second half of the 19th and early 20th century.

Key words: historical cartography, historical geography, geographic position, ethnography, Serbian lands, Serbia, Old Serbia, Macedonia.

Academic Expertise: History

Field of Academic Expertise: Modern history of the Serbian people

UDK: 528.9:94(497.11)“18/19“(043.3)

528.9:39(497.11)“18/19“(043.3)

911.3:94(497)“18/19“(043.3)

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
Методологија истраживања	2
Структура рада.....	6
ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ И СТАРЕ СРБИЈЕ	9
ГЕОГРАФСКИ И ГЕОГРАФСКО-ПОЛИТИЧКИ ПОЈМОВИ НА БАЛКАНУ У 19. ВЕКУ	19
<i>Српске земље</i>	19
Србија	51
Стара Србија	79
Македонија.....	118
Херцеговина.....	133
Босна.....	141
Бугарска.....	145
Арнаутлук / Албанија / Горња Албанија.....	150
СРБИЈА И СТАРА СРБИЈА НА КАРТАМА СТРАНЕ КАРТОГРАФИЈЕ	167
Аустријска и немачка картографија.....	167
Руска картографија	227
Бугарска картографија.....	250
Османска картографија.....	258
Остали картографски радови.....	261
СРПСКА КАРТОГРАФИЈА	277
ЦИВИЛНА КАРТОГРАФИЈА.....	277
Развој картографије у Србији до Берлинског конгреса (1878)	277
Српска картографија од Берлинског конгреса до картографских радова Јована Цвијића	308
Јован Цвијић и његов картографски рад	331
Српски картографи – савременици Јована Цвијића.....	341
ВОЈНА КАРТОГРАФИЈА У СРБИЈИ.....	360
Радови на крокирању и премеравању Кнежевине Србије.....	360
Оснивање Географског одељења Главног генералштаба и први топографски премер Кнежевине / Краљевине Србије	366
Стеван Бошковић и његов рад до Првог светског рата	376
Значај војне картографије у Србији.....	386
ЕТНОГРАФСКА КАРТОГРАФИЈА СТАРЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ	388

ЗАКЉУЧАК	475
БИБЛИОГРАФИЈА.....	482
СПИСАК ПРИЛОГА И ТАБЕЛА.....	524
БИОГРАФИЈА АУТОРА	526

ПРЕДГОВОР

Историјска географија српског народа у Новом веку је слабо заступљена страна истраживања српске историографије, посебно када је реч о периоду 19. века. Највећи број радова из те области посвећен је историји српског народа у Средњем веку. Управо та празнина, заинтересованост за историјску географију, као и чињеница да у српској, али и у страниј историографији, не постоји студија у којој је посвећена пажња историјској географији и картографији Србије и Старе Србије, подстакла нас је на истраживање ове теме. При истраживању историјске картографије 19. века није лако одредити доњу хронолошку границу. Већ из самог наслова потпуно је јасно да је главни акценат стављен на картографске радове друге половине 19. века, али је било неопходно скренути пажњу и на публикације објављене у одређеним картографским школама током првих деценија 19. века, будући да су те мапе често биле један од најважнијих извора за картирање Србије и Старе Србије све до шездесетих и седамдесетих година 19. века и да су географске идеје које се јављају на њима налазиле своје место и у оквиру каснијих картографских радова. Одступање од доње хронолошке границе није се могло избећи ни у казивању о значењу географских појмова, за чије правилно разумевање је често било неопходно враћање у период краја Средњег века, а у појединим случајевима и раније. Горња хронолошка граница је јасна и њу означава почетак Првог светског рата, будући да од тог тренутка географија улази у једну нову фазу, у потпуности зависну од политичких и ратних дешавања.

Истраживање и казивање о историјској картографији одређене области не подразумева једноставно описивање изгледа карата и тумачење топонима који се јављају на њима. Основни задатак историчара картографије јесте да географске карте посматра кроз призму времена у којем су настале и да одговори на питање о изворима на основу којих је аутор представио географски изглед одређене области, што даље указује и на изворе географских и других идеја које се јављају на мапама. Следеће важно питање које се ставља пред историчара картографије јесте оно о утицају које су радови у оквиру бројних картографских школа вршили у времену у којем су настали. Одговори на то питање указују на улогу које су мапе имале у ширењу географског знања и географског схватања Балканског полуострва, посебно у оном временском периоду када се то знање уобличавало у европској науци. Када је реч о етнографској картографији, најважније је одговорити на питање о начину на који су аутори долазили до информација и на основу којих извора су поједине области означавали као саставне делове етничког корпуса одређених народа. Управо одговор о методу прикупљања података често врло јасно сведочи и о тачности етнографских карата. Поред тога, у контексту етнографске картографије, важно је и осветлити утицај етнографских мапа и етнографских списа на етничко самоделинисање. Неодвојив сегмент историјске картографије јесте веза између публикованих географских карата и политичких прилика, али и како су и у којој мери мапе, пре свега оне етнографске, утицале на научну и другу јавност. Истраживање овог сегмента историјске картографије налаже велику дозу опреза и такве претпоставке и тврдње морају имати своје упориште у изворима.

Управо из претходно дефинисаних питања произилази и главни циљ овог рада – детаљно осветлити представљање Србије и Старе Србије у картографији друге половине 19. и почетком 20. века. У складу са дефинисаним циљем и главним правцима истраживања кристалисала су се следећа питања, недовољно јасно осветљена у досадашњој науци: које територије су Срби сматрали саставним делом свог етничког простора; на које су се територије у различитим временским периодима односили називи Србија, Стара Србија, Македонија, Босна, Херцеговина, Бугарска и Горња Албанија; који

фактори су пресудно утицали на географско схватање Балканског полуострва; на који начин је стварана географска слика Србије и Старе Србије у страним картографијама; који су били главни изворима картографима при изради географских мапа посвећених овим областима; какав утицај су те мапе вршиле у јавности тог времена; каква је била улога путника-картографа у откривању географског изгледа Европске Турске; који методи су коришћени у картографском приказивању; на који начин и под чијим утицајима се развијала српска национална картографија и које су њене основне карактеристике; како су настајале етнографске карте Балканског полуострва и која је била њихова улога у политичким приликама у овом делу Европе током друге половине 19. и почетком 20. века.

Методологија истраживања

Изради докторске дисертације претходила је фаза истраживања и прикупљања података, затим њихова анализа и на крају експозиција података у писаној форми.

Истраживање историјске картографије најпре подразумева упознавање са бројним картографским публикацијама објављеним током временског периода који се анализира. Знатан број коришћених географских карата доступан је на веб сајтовима. Међу њима се, по броју похрањених и јавно доступних картографских публикација, посебно издваја сајт <https://maps.hungaricana.hu/en/>, пре свега у погледу дела аустријске и немачке картографије. Други по значају био је сајт Националне библиотеке Француске (<https://www.bnf.fr/fr>). Од изузетне користи био је и сајт бугарске Националне библиотеке „Свети свети Кирил и Методиј“ (<https://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/>), као и сајт Библиотеке Матице српске у Новом Саду (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/>). Поред наведених сајтова, користили смо и картографску грађу која се чува у Руској националној библиотеци. Од институција у Републици Србији, најважнији картографски фонд поседује Народна библиотека Србије и Војногеографски институт „Стеван Бошковић“, затим Државни архив Србије (Збирка географских карата) и Архив Српске академије наука и уметности.

Осим прикупљања картографске грађе, важан сегмент у истраживању историјске географије и картографије представља прикупљање необјављене архивске грађе. По значају и количини података издваја се Државни архив Србије. Грађа неопходна за правилно разумевање историјске географије расута је по бројним фондовима Државног архива Србије, док се у погледу историјске картографије по свом значају издваја фонд Министарства просвете и црквених дела – Просветно одељење и фонд Главног просветног савета. Вредна грађа, али у нешто мањем обиму, чува се у следећим фондовима: Министарство иностраних дела – Просветно-политичко одељење, Министарство иностраних дела – Политичко одељење, Поклони и откупи, Лични фонд Стојана Новаковића. Остали коришћени фондови садрже мању количину архивске грађе, али су и документи сачувани у оквиру њих били од изузетног значаја.

Други по значају је Архив Српске академије наука и уметности, у оквиру којег се посебно издвајају следећи фондови и збирке: Историјска збирка, Фонд Јована Ристића, Заоставштина Јована Цвијића, Преписка Јована Цвијића, Заоставштина Стевана Бошковића.

За српску војну картографију значајни су били фондови Пописник бр. 1, Пописник бр. 2 и Пописник бр. 14 који су похрањени у Војном архиву.

Поред наведених архива, од користи је била и рукописна грађа похрањена у Војногеографском институту „Стеван Бошковић“ у Београду, посебно Рукописна заоставштина Николе Радошевића и Стевана Бошковића. Такође, коришћена је и Архива

Гргура Јакшића која се чува у оквиру Фонда млађих књижевних рукописа и архивалија у Посебним фондовима Народне библиотеке Србије, као и *Библиографија карата за историју картографије Балканског полуострва* из заоставштине Радоја Дединца, похрањена у Картографском фонду Народне библиотеке Србије.

Осим необјављених извора, коришћена је и објављена грађа. Од изузетне важности била је вишетомна збирка објављене преписке Вука Стефановића Караџића: *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка I–XII*, приредио Голуб Добрашиновић. По својој важности издваја се и вишетомна збирка *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, књ. 1–5, приредио Климент Џамбазовски. Значајна је и збирка извора *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856–1878)*, књига 1, 1856–1866, приредили Василије Крестић и Радош Љушић, Београд, 1983. Од немале вредности биле су и збирке *Стари српски записи и натписи*, приређене од стране Љубомира Стојановића. Такође, важан сегмент у истраживању историјске географије и картографије представља и анализа путописа.

Оно што се мора истаћи као једна од одлика како архивске грађе, тако и оне објављене, је да су подаци који се тичу историјске географије и картографије често фрагментарни и појединачни, али управо су они од изузетне важности. Сходно томе је и неопходно прегледати што је могуће више фондова архивске грађе и објављених извора, који могу на први поглед изгледати као да се на било који начин не дотичу теме историјске картографије. Међутим, често смо у тим фондовима налазили прворазредне појединачне податке који се тичу наведене теме истраживање.

Поред наведених извора, при изради рада коришћена је и релевантна литература. У српској географској и историографској науци, заинтересованост за картографију присутна је још од времена Вука Стефановића Караџића, који је био први Србин који је дао критичку анализу неке географске карте. Међу именима које свакако треба поменути у казивању о развоју историјске географије и картографије као научних дисциплина је и Никола Радојчић, који је 1927. године објавио монографију *Географско знање о Србији почетком 19. века*.¹ У даљем развоју српске историјске картографије важна је делатност Илије Синдика који је посветио пажњу проучавању картографских публикација објављених до периода ренесансе, па је 1931. и 1932. године објавио двотомно издање атласа *Старе карте југословенских земаља*.² У периоду после Другог светског рата, међу истраживачима историјске картографије значајна је делатност Гавра Шкриванића, а од публикација посебно се издваја *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, при чему је први том, посвећен античким картама, објављен 1974. године, а други, који се бави картама до почетка 16. века, 1979. године.³ Из те публикације, али и ван ње, за нашу тему посебно су били корисни радови Милице Николић и Гордане Томовић. Картографским представама Србије и околних земаља у 19. веку бавио се и Жељко Шкаламера у оквиру каталога изложбе из 1991. године *Србија и суседне земље на старим географским картама*.⁴

¹ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, Београд, 1927.

² И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља*, I, Београд, 1931; Исто, II, Београд, 1932.

³ Г. Шкриванић, *Martin Waldeseemüller, Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae* Историјски часопис 19 (1972), 55–64; Исто, *Подаци о југословенским земаљама на карти Фра-Маура II тартанондо (1459)*, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, ур. Гавро Шкриванић, Београд, 1979, 27–32.

⁴ М. Николић, *Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. године*, Историјски часопис 19 (1972), 101–133; Исто, *Ренесанса Птолемејеве Географије*, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, ур. Гавро Шкриванић, Београд, 1979, 67–90; Г. Томовић, *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, ур. Гавро Шкриванић, Београд, 1979, 35–64; Исто, *Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века*, у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, ур. Драгослав Срејовић, Београд, 1991, 21–49; Исто, *Косово и Метохија на старим картама од XV до XVIII века*, у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност*. Зборник радова с

Прегледан рад о старој и домаћој картографији Србије и околних земаља дао је Никола Радошевић у публикацији *Kartografija*, објављеној 1974. године.⁵ Развоју српске географије посвећен је рад Драгутина Петровића, објављен 1997. године, под насловом *Српска географија XIX века*.⁶ У новије време, пажњу историјског картографији посветио је и географ Мирко Грчић, а од његових радова, за нашу тему се посебно издваја прегледни рад посвећен развоју српске картографије у 19. и почетком 20. века.⁷ Осим Грчића и Петровића, значајни су били и радови Мирчете Вемића.⁸ Разумевању појма Старе Србије значајан допринос дао је својим радовима Славенко Терзић.⁹

Међу монографским публикацијама које се, између осталог, дотичу и питања територијалног ограничења Старе Србије, али и околних провинција, изузетно важну улогу имају радови Милоша Јагодића и Уроша Шешума.¹⁰ Када је реч конкретно о историјској картографији, једна од најбољих до сада објављених монографија посвећених овој теми резултат је рада Ратомира Гашпаровића и бави се анализом картографског приказивања Босне и Херцеговине до краја 19. века, те је имала важно место у казивању о картографији Србије и Старе Србије, пре свега у погледу уопштених података о објављеним картографским публикацијама. Оливера Стефановић у оквиру докторске дисертације *Историја српске картографије XIX века*, одбрањене на Географском факултету Универзитета у Београду 2001. године, дала је мањи допринос разумевању историјске картографије Србије и Старе Србије, али су изостављене бројне картографске публикације, од којих су неке имале изузетан утицај на развој картографског представљања наведене две области, док етнографској картографији готово да није посвећена пажња.¹¹ Историјској картографији дела Старе Србије посвећена је и монографија Миреле Алтић *Povijesna geografija Kosova*, објављена 2006. године, са такође ограниченим дometима, посебно када је реч о периоду друге половине 19. и почетком 20. века.¹² Својим садржајем издваја се монографија Љиљане Грчић и Мирка Грчића *Srbija i Balkan na starim geografskim kartama evropskih kartografa od II do XX veka*, објављена 2019. године, која обилује прилозима географских карата о којима се у тексту укратко говори. Ову монографију смо у раду користили углавном кроз Грчићеве радове који представљају изводе текста који се среће у овом делу, што и сам аутор наглашава. Сама монографија је више посвећена биографији картографа, описима мапа,

---

међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године, ур. Коста Михаиловић, Београд, 2007, 61–71; Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века*, Србија и суседне земље на старим географским картама, ур. Д. Срејовић, Београд, 1991, 55–166.

⁵ N. Radošević, *Pregled razvitka kartografije u svetu*, у: М. Peterca i dr., *Kartografija*, Београд, 1974, 633–690; Isti, *Pregled istorije kartografije jugoslovenskih zemalja*, у: М. Peterca i dr, *Kartografija*, Београд, 1974, 691–744.

⁶ Д. Петровић, *Српска географија 19. века*, Флогистон – часопис за историју науку 5, бр. 3 (1997), 10–74.

⁷ М. Grčić, *Cartographic image of Serbia and other neighbouring countries on the Balkan peninsula on the maps of Martin Waldseemüller from early 16th century*, Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду 68 (2020), 81–97; Isti, *Development of serbian cartography from the end of 18th to the beginning 20th century*, Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду 67, бр. 2 (2019), 21–52; Исти, *Име Србије и Балкана на старим географским картама европских картографа*, Глобус – часопис за методичка и дидактичка питања географије 45 (2020), 21–38.

⁸ М. Вемић, *Цвијић и картографија*, Глобус 30 (2005), 159–170.

⁹ С. Терзић, *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912*, Историјски часопис 42–43 (1995–1996), 91–110; Исти, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, Наша прошлост 9 (2008), 9–29.

¹⁰ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд, 2017.

¹¹ О. Стефановић, *Историја српске картографије XIX века*, необјављена докторска дисертација, Географски факултет, Универзитет у Београду, 2001.

¹² М. Altić, *Povijesna geografija Kosova*, Zagreb, 2006.

убикацији локалитета, док је мања пажња посвећена улози које су мапе имале у ширењу знања о Балканском полуострву, њиховом настанку, изворима, начину прикупљања података. И поред тога, дело има свој допринос у бољем разумевању историјске картографије Србије и Старе Србије.¹³ Када је реч о српској војној картографији, изузетне радове посвећене животу и раду генерала Стевана Бошковића, једне од најважнијих личности у развоју српске војне картографије почетком 20. века, написао је Стеван Радојчић.¹⁴ Када је реч о општем развоју картографије значајно је вишетомно дело посвећено историји картографије објављене до сада у пет од планираних шест томова, с тим што још увек није објављен том пет који ће бити посвећен историји картографије у 19. веку.¹⁵

Етнографска картографија јужне Старе Србије и Македоније била је предмет обраде Хенрија Вилкинсона у монографији *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, објављеној 1951. године.¹⁶ Овог питања дотакла се и историчарка Ипек Јошмаоглу у делу *Blood ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Ithaca and London, 2014.¹⁷ Етнографским мапама посвећеним балканским народима баве се у најновијој публикацији Габор Деметер и Жолт Ботлик под насловом *Maps in the Service of the Nation. The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and Its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914)*. Поједине тврдње аутора изнете у овој монографији немају основу у изворима, са многим закључцима се не слажемо, на шта смо јасно указали у поглављу посвећеном овом типу картографије, као што смо истакли и позитивне стране овог дела. Наравно, монографија има и својих предности, од којих се посебно издваја мапирање бројних извора који говоре о етнографској слици Европске Турске, али ипак треба бити опрезан са закључцима који су изнети о етнографској картографији и картама.¹⁸ Све то, уз нове информације до којих смо дошли током истраживања, условили су и неопходност поновног посвећивања пажње овом типу картографије.

Циљ овог рада није да помене сваку мапу на којој су приказане територије Србије и Старе Србије. Као што и данас постоје важне и мање важне публикације, утицајне и мање утицајне теорије, тако су и на пољу картографије у 19. веку деловали истакнути и цењени картографи који су својим делима утицали на схватање географских одлика и граница одређених територија. Било је и оних чија су дела остала без већег утицаја. Сходно томе, у оквиру рада акценат ћемо ставити управо на она дела која су дала свој допринос развоју картографије Србије и Старе Србије и на оне ауторе који су својим идејама утицали на географско и етнографско схватање наведене две области.

Сви датуми у главном тексту дати су по новом календару, док је у напоменама паралелно коришћен стари и нови календар.

---

¹³ М. Grčić, Lj. Grčić, *Srbija i Balkan na starim geografskim kartama evropskih kartografa od II do XX veka*, Beograd, 2019.

¹⁴ С. Радојчић, *Прилози за биографију Стевана П. Бошковића. Живот и рад до Првог Балканског рата (1912. године)*, Београд, 1998; Исти, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић – начелник Војногеографског института*, Београд, 1998.

¹⁵ Због већег броја радова који су коришћени из ове публикације, објављене под насловом *The History of Cartography*, нећемо их све наводити овде, већ је њихов списак доступан у Библиографији.

¹⁶ Н. Wilkinson, *Maps and politics. A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Liverpool, 1951.

¹⁷ I. Yasmaoglu, *Blood ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Ithaca and London, 2014.

¹⁸ G. Demeter, Z. Bottlik, *Maps in the Service of the Nation. The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and Its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914)*, Berlin, 2021.

Структура рада

Рад је подељен по тематском и тематско-хронолошком принципу и његову структуру чине следећа поглавља: садржај, резиме рада на српском и енглеком језику, предговор, седам главних поглавља, од којих се нека дела на мања потпоглавља, закључак, списак коришћених извора и литературе.

У оквиру *Предговора* указано је на досадашње напоре домаће и светске историографске и географске литературе на пољу историјске картографије. Представљен је методолошки приступ, основна питања која су дефинисана током истраживања, циљ рада и критички осврт на постојећу и у раду коришћену литературу.

Прво поглавље рада носи наслов *Географски положај Србије и Старе Србије*. За правилно разумевање српске прошлости, али и историјске географије и картографије наведене две области током 19. и почетком 20. века, неопходно је указати на место које су Србија и Стара Србија имале на мапи Балканског полуострва и управо том питању је и посвећена пажња првог поглавља. Указано је на предности, значај, али и потешкоће које је са собом носио централни положај Србије и Старе Србије на Балканском полуострву. Праћена је промена географског положаја Србије и њеног територијалног пространства почевши од тренутка стварања аутономне Кнежевине Србије (1830) па до завршетка балканских ратова, када Србија под својом потпуном контролом има најважније путеве Балкана. Истовремено је указано и на промену значаја географског положаја Старе Србије у плановима великих сила и политичким превирањима. Пажња је посвећена и погледима српских политичара, официра и научника на географску позицију Кнежевине и Краљевине Србије, посебно у оним временским периодима када су се ломила копља око нових граница српске државе и када се тежило што природнијем и са стратешке тачке гледишта што повољнијем географском положају. Свеукупно, у наведеном поглављу анализиран је географски положај кроз приму геополитичког, саобраћајно-географског, економско-географског, војно-географског и културно-географског положаја.

Следећа целина рада и једна од изузетно значајних за разумевање историјске географије Србије и Старе Србије у 19. и почетком 20. века посвећена је *Географским и географско-политичким појмовима*, присутних током наведеног временског периода. Најпре је пажња посвећена појму *Српске земље*, у оквиру којег је указано на разумевање српског етничког простора од стране српских, али и појединих страних аутора, и у том потпоглављу посебно су осветљени утицаји и разлози који су водили Србе у означавању одређених територија као саставних делова српских земаља. Друго потпоглавље посвећено је географском и политичком појму Србија, са посебним акцентом на све оне факторе који су имали свој допринос у дефинисању граница географске Србије у периоду након нестанка српске државе крајем Средњег века. Са настанком политичког појма Кнежевине Србије, настаје и постепено се уводи у употребу појам Стара Србија, и управо њеном настанку, идејама о њеним границама, утицају различитих политичких, административних и црквених фактора на њено ограничавање, посвећено је наредно поглавље које носи назив по овом географском појму. Неизоставно повезано са схватањем граница Старе Србије су границе Македоније, те је управо наредна целина у оквиру овог поглавља посвећена географском појму Македонија, са посебним акцентом на утицаје који су довели до ширења овог појма на север до Шар-планине и Скопске Црне Горе, а у неким случајевима и северно од ње. Разумевању географских појмова Херцеговина, Босна, Бугарска, Горња Албанија посвећена су наредна четири потпоглавља ове целине, али у контексту разумевања граница географског појма Старе Србије.

Треће поглавље – *Карактеристике картографије 19. века*, доноси поглед на опште одлике картографије, њен развој, основне карактеристике картографског језика, представљање картографске мреже, рељефа, хидрографије, употреба симбола, прихватање стандардизованог картографског језика, изражавање размере, настанак и развој одређених видова тематске картографије присутних у картографским приказима Балканског полуострва. Такође, пажња је посвећена и начинима премеравања земљишта, коришћених углавном у оквиру топографских радова армија европских држава, али и војске Кнежевине и Краљевине Србије. Један од проблема европских картографија приликом представљања територија Србије и Старе Србије, али и генерално Балканског полуострва у целини, била је номенклатура, чијој стандардизацији је такође посвећена пажња.

Србија и Стара Србија на картама страних картографија је наслов четвртог поглавља које је, у складу са картографским школама које су узеле учешће у картографском представљању наведене две области, подељено на следеће целине: *Аустријска и немачка картографија, Руска картографија, Бугарска картографија, Османска картографија и Остали картографски радови*. У оквиру првог потпоглавља, пажња је посвећена свим оним картографима у оквиру аустријске и немачке картографске школе, који су кроз своју делатност представљали географски изглед Србије и Старе Србије европској научној јавности. Приликом анализе ових географских карата, посебан акценат је стављен на изворе које су картографи користили, јер су они визуелно представљали оне податке који су у својим делима доносили истраживачи појединих делова Балканског полуострва током 19. века. Тако су заједно исправљали погрешна, а често дубоко укоренења схватања о географском изгледу овог дела Европе. Посебна пажња посвећена је и улози аустријске војне картографије у премеравањима Старе Србије и касније Кнежевине Србије и публикацијама насталих на основу прикупљених извора. Наредна целина посвећена је руским топографским радовима на простору Кнежевине Србије и улози и значају који су ти радови имало како у целокупној картографији Србије и Старе Србије, тако и у тренутним политичким дешавањима. Следећа два поглавља посвећена су бугарској и османској картографији, са посебним нагласком на присуство географског појма Македоније у бугарској картографији, уз осветљавање утицаја који су условили повлачење граница овог географског појма. Последње потпоглавље ове целине посвећено је оним картографским радовима који су заступљени са мањим бројем картографских публикација, како европских, тако и националних балканских картографија, са изузетком српске, османске и бугарске.

Наредна два поглавља чине целину посвећену *Српској картографији*. Основна подела српске картографије је извршена на *Цивилну* и *Војну картографију*, што су уједно и наслови потпоглавља ове целине, који се даље деле на мање хронолошко-тематске јединице. У оквиру *Цивилне картографије* разматра се развој српске картографије у периоду након објављивања карте Јована Бугарског из 1845. године, са краћим освртом на неколико картографских публикација објављених пре тога. Ово потпоглавље подељено је на четири целине, које су обележене јасним картографским тенденцијама и делатностима бројних картографа. При анализи српске цивилне картографије посебна пажња посвећена је утицају европских картографија на развој српске картографске школе, али исто тако месту и улози које су географске карте имале у српском друштву током анализираних периода. Осветљене су основне карактеристике српске картографије и тенденције у њеном развоју, а које су биле повезане са правцима развоја географске науке, али и потребама српског друштва и захтевима политичких прилика. Две последње целине овог потпоглавља, прва директно, а друга посредно, указују на улогу коју је Јован Цвијић имао у развоју српске картографије.

Војна картографија је наслов следећег потпоглавља у оквиру целине *Српска картографија*. У оквиру овог потпоглавља осветљен је развој српске војне картографије, који је подразумевао пут од израде једноставних крокија на терену од стране српских официра, преко оснивања Другог одељења (Географског одељења) Главног генералштаба, па до првог систематског топографског премера Кнежевине и Краљевине Србије током девете и десете деценије 19. века. Неизоставно име српске војне картографије је генерал Стеван Бошковић, чијем картографском школовању, идејама и пословима на новом премеру Краљевине Србије током прве и почетком друге деценије 20. века је посвећена посебна пажња. У оквиру сваког поглавља је указано на утицаје које су картографске традиције присутне у европских армијама вршиле на развој српске војне картографске школе. На крају је сумиран значај који је војна картографија имала у целокупном развоју српске картографије.

Етнографска картографија Старе Србије и Македоније је наслов последњег поглавља. У оквиру овог поглавља настојали смо да укажемо на промене које су присутне у етнографској картографији током друге половине 19. и почетком 20. века, почевши од првих етнографских карата, попут Шафарикове етнографске карте словенских народа из 1842. године и Буеове етнографске карте Европске Турске из 1847. године. Промене смо пратили кроз приказ етничке припадности становника, као и кроз увођење нових категорија у дефинисање етничких односа Балканског полуострва. Посебан акценат у овом поглављу стављен је на изворе на основу којих су аутори дефинисали етничку припадност становника на простору Старе Србије и Македоније, али исто тако и на улогу и значај које су етнографске мапе имале у дешавањима на Балканском полуострву, почевши од Велике источне кризе. Посебно је указано на напоре које су предузимали српски научници, као и српска влада, у циљу промене присутних етнографских ставова о етничкој припадности становника Старе Србије и Македоније, у највећој мери дефинисаних на основу преузимања података са ранијих етнографских карата и из етнографских списа. Неизоставан део истраживања етнографске картографије јесте политичка позадина карата и утицај политичких прилика на дефинисање етнографских односа на овом простору често означаваном као „мозаик народа”. Цвијићева теорија о македонским Словенима, његови погледи на етничку припадност становника скопске и тетовске области, промене на његовим етнографским картама, условљене политичким приликама, успех његове теорије, заузели су важно место у овом поглављу.

У *Закључку* су сумирани резултати истраживања, а у *Библиографији* је наведен списак коришћених извора и литературе.

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ И СТАРЕ СРБИЈЕ

У односу на друга два јужноевропска полуострва – Апенинско и Пиринејско – Балканско полуострво се у погледу географског положаја у великој мери разликује. Иако сва три полуострва имају јасно дефинисане природне границе на северу, које их одвајају од остатка европског континента, рељефне особености њихових северних граница имале су пресудну улогу у историјским догађањима на њиховом тлу. Апенинско полуострво од остатка Европе јасно је одвојено Алпима, који су често представљали непремостиву препреку освајачима. Једино место које је лако за продор је долина реке По и залеђе Венеције, али и они су са источне стране окружене високим планинама. Такође, и Пиринејско полуострво има јасну међу на оној страни полуострва окренутог ка граници са Француском. Дуж целе границе простире се природна препрека – Пиринеји – који су имали исту улогу у развоју Шпаније и Португалије, као ону коју су одиграли Алпи у развоју италијанских држава.¹⁹

Као северна граница Балканског полуострва углавном је прихваћена линија која својим највећим делом иде природном међом. Она почиње Тршћанским заливом, затим иде током Саве до њеног ушћа у Дунав и даље наставља током Дунава до Црног мора.²⁰ Већ при првом погледу на географску карту јасно се уочава разлика у рељефној структури северних делова три јужна европска полуострва. На северу Балканског полуострва лежи Панонска низија, лако проходан терен, без икакве веће природне препреке.²¹ Овакве природне карактеристике на северним границама, имале су пресудну улогу у свим историјским дешавањима на Балкану. Иако јужно од Саве и Дунава почињу постепена узвишења, која се јужније претварају у планине са надморском висином од преко 1.500 метара, једна од одлика Балканског полуострва су и лонгитудинални путеви, који се простиру у правцу север-југ. Готово у свим областима северног дела Балканског полуострва ти путеви су ишли долинама већих река, а њихов правац у неким случајевима су задржале и савремене саобраћајнице. Такав је случај на Доњо-Дунавској плочи у Бугарској, на територији Србије, као и северне Босне. Ипак, један од тих путева имао је посебан значај и највећа пажња у географским списима 19. века била је посвећена управо њему.²² То је пут који је ишао долином Велике и Јужне Мораве до Ниша, где се раздвајао и настављао даље у два правца, готово подједнако важна. Први крак је од Ниша ишао долином Нишаве, преко Софије, и даље ка Цариграду. Други крак овог пута ишао је долином Јужне Мораве до њеног изворишта, прелазио преко прешевског развођа и настављао долином Вардара. Саобраћајне везе на које су били упућени северни делови Балканског полуострва, односно Доњо-дунавска плоча са једне стране и северни делови Србије и Босне са друге стране, дали су повода географу Јовану Цвијићу да у својој анализи географског положаја Балканског полуострва управо по овој основи подели његову северну граничну линију на источну и западну. Источни део, тзв. Доњо-дунавска плоча, односно појас Дунавске равнице и Лудогорја, био је упућен на везе са Русијом, а

¹⁹ Ј. Цвијић, *Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије*, Београд, 1904, 2–3; М. Степић, *У вртлогу балканизације. Политичко-географски положај и фрагментираност српских земаља*, Београд, 2001, 67.

²⁰ Ј. Илић, *Геополитичке особености Балканског полуострва и српско питање. Историјско-географски преглед*, Основни принципи разграничења држава, ур. Драгиша Николић, Војногеографски институт, Београд, 1994, 65–66.

²¹ М. Степић, *У вртлогу балканизације*, 67–71.

²² Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 8, Београд, 1995, (=Основе 1–2), 44; Исти, *Географски и културни положај Србије*, Сарајево, 1914, 19; В. Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд, 1887, 4; Ј. Мишковић, *Хидрографија независне Кнежевине Србије*, Београд, 1880, 117–120.

западни део на везе са централном Европом, у највећој мери на привредне и културне везе са Хабзбуршком монархијом.

Ова два пута, у погледу утицаја географских фактора, имали су једну од најважнијих улога у историјским дешавањима на Балканском полуострву, посебно у периоду Новог века. Првим правцем, од Цариграда ка унутрашњости, почела је најезда Турака у средишње делове Балкана која је у потпуности променила етнографски и политички изглед овог полуострва. Са те тачке гледишта, у погледу крупнијих етничких и политичких промена, пут који је водио од обале Мале Азије ка моравској долини, донео је централним областима Балканског полуострва, посебно територији данашње Србији, промене које су оставиле дугорочне последице. Када је реч о српској историји у Новом веку, посебно у периоду од обнове државности током Првог српског устанка, моравско-вардарска долина имала је најважнији утицај. На првом месту, том долином ишла је саобраћајна веза која је спајала српски народ у Кнежевини и Краљевини Србији, са делом народа који је остао изван тих граница, под влашћу Османског царства, а на простору источне Старе Србије и у Македонији. Други значај овог пута лежи у његовом економском потенцијалу, будући да повезује простор Србије са једном од највећих и најзначајнијих лука, са економске тачке гледишта – Солуном.

Да бисмо разумели географски положај који су Србија и Стара Србија имале у 19. и почетком 20. века, најпре морамо укратко изнети значење ових појмова у географском погледу, будући да ће овом питању, али и другим географско-политичким појмовима на Балкану бити посвећено наредно поглавље. У 19. веку, именица Србија прешла је пут од географског ка политичком термину, са јасно дефинисаном граничном линијом. Географски појам Србије се у највећем броју географских списа и у картографским приказима ограничава на северу Дунавом и Савом, на истоку Тимоком, Старом планином, затим иде у правцу југозапада ка Сувој планини недалеко од Ниша, затим преко Скопске Црне Горе на Шар-планину и даље преко Паштрика и Проклетија. Југозападна граница је спорна, али свакако је овај појам обухватао приближно територију западно од Пештера, Јадовника, у неким случајевима Лима, и даље у том правцу ка Дрини. Са настанком аутономне Кнежевине Србије 1830. године и повлачењем јасно дефинисане граничне линије која је одвајала територију Кнежевине од осталих провинција Османског царства, појам Србије се све више односи на територију Кнежевине Србије и престаје да означава територију јужно од њених граница. Управо настанак и јасно ограничење Кнежевине Србије, али и српско становништво које је насељавало ову територију и његова, али и историјска свест и знање аутора историјских и географских радова о српском средњовековном наслеђу овог простора, били су кључни чиниоци у настанку географског појма Старе Србије.²³ За разумевање географског положаја ове области довољно је знати да је то територија која се простира јужно од граница Кнежевине, а од 1882. године Краљевине Србије и обухвата Стари Влах, Косово и Метохију и територију јужно од Шар-планине и горњи ток Вардара, односно да су и кроз њу, као и кроз територију Србије, пролазиле једне од најважнијих саобраћајница Балканског полуострва.

Током читавог историјског развоја српских држава на Балканском полуострву, тектонски облици имали су велику улогу у његовом усмеравању. Главни утицај вршили су Панонски басен на северу, Јадранско море на западу и планински системи Балканског полуострва на истоку и западу.²⁴ На географски положај Србије и Старе Србије 19. века главни утицај имало је њихово место на мапи Балканског полуострва. Србија 19. века била је балканска и подунавска земља. Северно од Саве и Дунава, широка Панонска низија није представљала никакву природну препреку везама са Централном и Западном

²³ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 35–36.

²⁴ Д. Пророковић, *Геополитика Србије. Положај и перспективе на почетку 21. века*, Београд, 2012, 266.

Европом, како културним, тако и економским., Остали крајеви Србије, источни, западни и јужни били су окружени планинама средње висине. Иако су те планине биле свакако сметња културним и другим везама, једна од карактеристика генерално свих планина на Балканском полуострву, па тако и оних које су се налазиле на границама Србије, јесте да су испресецане кланцима, пролазима, токовима река, што је свакако олакшавало поменуто повезивање. Један од најзначајнијих пролаза за централну или моравско-вардарску област²⁵ је управо развође Мораве и Вардара. Оно је више имало улогу спајања него раздвајања, јер је управо надморска висина а том месту знатно нижа у односу на околне планине, чија надморска висина прелази 1.500 метара и то је управо најважнији пролаз у погледу саобраћајне везе северних и јужних делова Балканског полуострва.

Географски положај Србије се мењао у неколико наврата у 19. и почетком 20. века. Те промене су доносиле стабилнији и природнији географски положај, а промена географског положаја углавном је била последица повлачења нових граница, које су биле резултат ратних дешавања и дипломатске борбе. О географском положају Србије за време постојања устаничке државе не може се детаљније говорити, јер су се границе у том периоду често мењале. Међутим, оно што се може рећи за географски положај устаничке Србије јесте да је имала централни положај у северном делу Балканског полуострва, да је контролисала важан део Цариградског друма и да су устаници, како због географског положаја, али и политичких и националних разлога, своје тежње усмеравали ка југу.²⁶ Оно што је још важно нагласити када се говори о устаничкој Србији, јесте да се у картографским радовима насталим током трајања Првог српског устанка и даље користи географски појам Србије и да политички појам са било каквим дефинисаним границама није био у употреби на картама. Главни разлог лежи у чињеници да ни устаничка Србија није била призната држава са јасно дефинисаном граничном линијом.

О географском положају Србије, њеном географском изгледу, хидрографији и другим географским елементима међу првима је податке широј научној јавности донео Адам вон Вајнгартен, који је 1820. године у часопису *Österreichische militärische Zeitschrift* објавио чланак посвећен географском опису Србије.²⁷ Иако се у самом раду није детаљније бавио оценом географског положаја Србије, подаци које је представио о географији Србије имали су изузетно важну улогу за њено даље географско упознавање. Неопходно је издвојити његово излагање о хидрографији Србије, где је врло детаљно изнео податке о правцима свих већих река у Србији, али исто тако и о рељефу и другим елементима који чине географски положај једне области.²⁸ Географски положај Србије пре добијања аутономије, пруски капетан Ото Дубислав Пирх окарактерисао је као неповољан у односу на остале балканске провинције, посебно наглашавајући чињеницу да Србија нема излаз на море, али ипак истиче значај централног положаја Србије на мапи Балкана, као и то да је кроз њу пролазио Цариградски друм и његову важност у погледу контаката који су остваривани са остатком Европе.²⁹

Разграничењем са Турском 1833/1834. године Србија је добила јасне границе, али и јасан географски положај.³⁰ Повучене границе имале су своју подлогу у Првом српском

²⁵ Према Јовану Цвијићу, континентални блок Балканског полуострва се дели на три природне области: источну или балканску, централну или моравско-вардарску и западну или динарско-пиндску. (Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд, 2012, 59–103)

²⁶ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Нови Сад, 2022, 57–60, 75–79.

²⁷ А. von Weingarten, *Über Serbien*, *Österreichische militärische Zeitschrift* I (1820), 62–112.

²⁸ Исто.

²⁹ О. Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд, 2012, 15.

³⁰ Након добијања Другог хатишерифа и настанка аутономне Кнежевине Србије 1830. године, једно од питања које је остало нерешено било је оно о припајању отргнутих нахија, а то је било директно повезано са питањем правца будуће границе Кнежевине Србије. Преговори вођени са Портом у периоду од 1830. па до 1833. године завршени су издавањем Трећег хатишерифа, који се тичао питања отргнутих предела.

устанку, будући да су Србији припале оне територије за које се сматрало да су српски устаници држали под својом контролом пре 1813. године, односно слома устаничке Србије.³¹ Размишљајући о будућим границама Кнежевине Србије, кнез Милош је у мају 1833. године истицао да ће се радо држати султанових речи да су воде и планине најпогодније границе сваке државе. Даље поручује српским депутатима Стојану Симићу и Димитрију Давидовићу да у преговорима са Портом око границе „многе неке зацолбине и буцаке по Србији праве, које јој ружан вид дају“. Из овога се јасно уочава његова жеља да Србија добије потпуно природне границе, а њих је дефинисао у наставку упутства упућеном српским посланицима: Дрина – Лим – Увац – Вапа – Голија – Бело Брдо – Јанкова клисура – Јастребац – Громада – Вршка чука – Тимок.³² После рада комисије за разграничење Србија је добила државну границу која се у појединим деловима поклапала са жељама кнеза Милоша, док је у неким крајевима жељени део територије остао у саставу Османског царства. Аутономна Кнежевина Србија на северу граничила се са Хабзбуршком монархијом и Влашком, а на остале три стране са Османским царством. Северну границу чинили су Сава и Дунав, западну Дрина до Мокре Горе, а источну Тимок. Најнеповољнији положај Кнежевина Србија је имала на јужној граници, која је ишла планинама: Јавор – Голија – Копаоник – Мали и Велики Јастребац – Громада. Иако је јужна граница ишла планинским врховима, карактеристика рељефа на том простору ипак је омогућавала лак продор ка унутрашњости, долинама река, посебно долином Јужне Мораве. Јован Цвијић је географски положај Србије после добијања аутономије означио као нестабилан.³³ Предности географског положаја Кнежевине Србије биле су централни положај у северном делу полуострва, контрола над већим делом моравске долине, излазак на Дунав као један од најважнијих трговачких речних путева, што је Кнежевини Србији омогућило приступ европским тржиштима и даљи развој. Тежина географског и политичког погледа аутономне Кнежевине Србије у потпуности долази до изражаја, ако се има у виду чињеница да је једна вазална држава од укупно 37.740 км² била окружена са два велика царства – Османско које је окруживало Србију са три стране, док је на северној страни била Хабзбуршка монархија. Рељеф Кнежевине Србије био је нагнут ка северу и све њене реке припадале су црноморском сливу. Међутим, даље територијално проширење Србије неће толико бити условљено географским факторима, посебно не рељефом, већ етнографијом и историјском свешћу о територијама које су некада биле саставни део српске државе, а посебно политиком великих сила.

Након присаједињења отргнутих предела³⁴ Кнежевина Србија добила је 184.724 становника, а тај број представљао је нешто мање од 1/3 становника у укупном броју

Њихово припајање Кнежевини Србији омогућило је и тачно дефинисање граничне линије, која је на терену одређена крајем 1833. и почетком 1834. године. Више о преговорима и самом процесу разграничења видети у: Ж. Илић, *Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834*, Историјски часопис 71 (2020), 283–330.

³¹ М. Гавриловић, *Кнез Милош*, књ. 3 (1827–1835), Београд, 1912, 309–341, 382–395; Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1984, 40; В. Стојанчевић, *Територија и границе Србије 1804–1833*, Глас Српске академије наука и уметности 138 (1983), 187–216.

³² Државни архив Србије (=ДАС), Збирка Мите Петровића (=ЗМП), бр. 2171.

³³ Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије*, 4.

³⁴ Под појмом отргнутих предела подразумева се територија која се налазила јужно, источно и западно од Србије кнеза Милоша, а која је била део устаничке Србије у време потписивања Букурешког мира 1812. године. Према српском схватању та територија је обухватала шест нахија: Крајинску, Црноречку, Крушевачку, Параћинску, Старовлашку и Подринску. Ситуација на терену била је нешто другачија и у оквиру те територије биле су следеће нахије: Фетисламска, Неготинска, Зајечарска, Бањска, Сврљишка, Гургусовачка, Ражањска, Параћинска, Алексиначка, Крушевачка, Козничка, Новопазарска, Студеничка, Старовлашка, Јадарска и Рађевачка. (Ж. Илић, *Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834*, 311–321)

житеља Кнежевине Србије. Године 1834. Кнежевина Србија укупно је имала 698.624 становника.³⁵

Важне промене у географском положају Кнежевине Србије десиле су се после територијалног проширења 1878. године. Пре српско-турских ратова 1876–1878. године, Кнежевина Србија била је углавном посавска и подунавска кнежевина, врло стешњеног географског положаја. Улазак четири округа: Нишког, Топличког, Пиротског и Врањског у границе Кнежевине Србије знатно је ојачао њен географски положај, те она сада уместо подунавске и посавске, постаје моравска држава у правом смислу те речи, са додатком тимочког басена и подринско-ваљевског подручја. Територија Кнежевине Србије увећана је на 48.300 км². За разлику од претходног периода када је у оквиру својих граница имала Велику и део Јужне Мораве, после 1878. године у њеном саставу нашла се готово целокупна моравска долина, што је значило да се под контролом Кнежевине Србије налази главна „жила куцавица“ која је Балканско полуострво спајала са Централном и Западном Европом.³⁶ Новим географским положајем Србија је добила клинаст изглед усмерен ка југу и ка оним деловима Балканског полуострва које је Јован Цвијић означио као његово језгро – Скопље и Овче Поље.³⁷ Ако се погледа географска карта и на њој границе које је Кнежевина Србија имала после 1878. године јасно се виде промене у њеном географском положају. Јужна граница Кнежевине Србије дуж тока Јужне Мораве није била више тако рањива, као што је то био случај пре добијања независности, посебно ако се има у виду лак продор које су непријатељске војске могле извести кроз долину ове реке. Сада је јужни део њеног тока било неупоредиво лакше контролисати, захваљујући планинским висовима који су над њом доминирали. Југоисточна граница је такође постала знатно јача, јер је сада Кнежевина Србија држала висове који су контролисали кланац који је водио кроз Стару планину. Поред геостратешког значаја новог географског положаја, проширење ка југу имало је значај и за даље територијално ширење Србије и њен просветно-политички рад међу становништвом које се нашло јужно од њених граница. Економски и географски, али и политички разлози водили су и Кнежевину и касније Краљевину Србију да своје главне тежње усмери ка југу. Ипак, колико год да је нова гранична линија била повољнија у односу на међу Кнежевине Србије пре 1878. године, она није одговарала гледиштима које је начелник Врховног штаба генерал Коста Протић имао у вези са будућом границом српске државе. Држећи се оног начела за које се још кнез Милош залагао 1833. године, Протић је, приликом изношења свог виђења неопходности будуће граничне линије, истицао потребу да међа иде главним вододелницама и планинским врховима, посебно на истоку. Сматрао је да Србија може уступити Кулски и Бреснички срез да би добила што повољнији географски положај у стратегијском погледу. Тако замишљена граница Србије обухватала би цео басен Тимока, Нишаве, Јужне Мораве, Ибра са Ситницом и Лабом. У случају да тај план не био био остварљив, Протић је предлагао да се најпре уступи басен Ибра са Ситницом, а у случају да и та опција не би била прихватљива, последња територија коју би Србија могла уступити била би долина Лаба. Управо у његовом плану се уочава потреба да се граница Кнежевине Србије прошири на висове и тако стекне повољнији географски положај како у саобраћајном, тако и привредном и војном погледу.³⁸

³⁵ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 41; Ж. Илић, *Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834*, *Историјски часопис* 71 (2022), 322.

³⁶ Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије*, 10–11.

³⁷ Исти, *Основе 1–2*, 64.

³⁸ Народна библиотека Србије (=НБС), Архива Гргура Јакшића (=ГЈ), 558/III/6. У наведеном документу генерал Коста Протић је детаљно описао своје виђење неопходног правца за будућу границу Кнежевине Србије. Полазећи од Дунава код Флорентина граница иде на Гизовски вис, па вододелницом између села Браћевца и Рабове, остављајући Кулу ван граница Кнежевине Србије и спаја се са старом границом код карауле Остричевице. Стару границу прати до Кадибогаза, а затим скреће ка истоку, обухвата извор реке

Новe границе Кнежевине Србије 1878. године није одредио успех српске војске, нити жеље за што природнијим географско-политичким положајем, већ је то учињено на Берлинском конгресу. Кнежевина Србија је добила територијално проширење на Врањски, Нишки, Пиротски и Топлички округ и територија проширене Кнежевине Србије је износила приближно 48.300 км². Гранична линија није ишла оним правцима које су на карти исцртавали како Јован Драгашевић, професор Војне академије и Велике школе, тако и генерал Коста Протић. Границу Србије одређивали су са једне стране захтеви Аустро-Угарске и њено обележавање сфера на Дрини и Лиму, као и немогућност проширења на простор Новопазарског санџака, на чему је такође инсистирала Аустро-Угарска због потребе изградње пруге Сарајево – Митровица – Солун. На југу, српске су тежње ограничавали захтеви Османског царства, подржани од стране Велике Британије, да им се оставе природне и стратегијске границе, посебно инсистирајући на томе да Преполачки и Грделички теснац буду и даље део Османског царства, ради одбране Приштинског и Врањског округа. На крају, Преполац је остао у саставу Османског царства, а сам теснац је припао Кнежевини Србији. Лабска долина је остала Турској, а медвеђска је ушла у састав Кнежевине Србије, као и Врање. После дуже расправе, Пирот је припао Кнежевини Србији, а Трн Бугарској.³⁹ Током 1879. године извршено је разграничење на терену, а нова гранична линија ишла је од ушћа Дрине старом границом Кнежевине Србије све до Копаоника, с тим што је она сада обухватала Мали Зворник и Сакар. Од Копаоника, граница је ишла преко Мрдарске планине, затим на планину Гољак и преко Крапинске планине и ушћа Кршевичке реке,⁴⁰ излазила на Јужну Мораву недалеко од села Нерадовца и даље настављала преко брда Св. Илије, брда Кључа, Бабине горе и Црног врха. Вододелница Струме и Јужне Мораве чинила је даљу границу која је настављала преко Гадине, Црне Траве, Дарковске равни, Драинице, Дашчаног кладенца и Стола, преко планине Видлич, Радочине и Старе планине до гребена Балкана и код Смиљеве чуке избијала на стару границу Кнежевине Србије.⁴¹

Оцењујући нови географски положај Србије, Владимир Карић је истакао његов значај у централном делу Балканског полуострва, посебно нагласивши вредност коју је имала моравска долина и Цариградски друм који је пролазио кроз територију Краљевине Србије. Ипак, Карић истиче да нове границе из 1878. године не представљају природну целину коју би Србија требало да сачињава, јер су Стара Србија, али и Знепоље у Бугарској остали ван њених граница. Тек прикључењем ових територија Србија би добила своје природне границе. Под природним границама, према Карићевом мишљењу, Србија би обухватала ону територију коју су географи и картографи из претходних столећа разумевали као географски појам Србије. За њега су нове границе Србије биле

Клисуре, затим иде преко Старе планине, на пролаз Св. Николе (вододелница Лома и Трговишког Тимока), а потом преко Типровца, Три Чуке, Коца Балкана на пролаз Гинци (вододелница Огуста и Нишаве). Затим је гранична линија требало да се спушта даље на југ вододелницом Искра и Нишаве, потом да иде на Драгоман и пресеца пут Пирот – Софија и даље наставља преко висова Вискар, Костурница, Огорелица, Равна шиба, Црни Врх, Бабину гору, Кључ, Св. Илију, па обилазећи извор Моравице, граница наставља преко Рујана и Хан-Муратоваца и избија на Карадаг (Скопску Црну Гору). Потом иде вододелницом Ситнице и Вардара, близу Некудима, пресеца Неродимку код Качаника, затим иде у правцу Језерске планине, Неродимске, Црноглаве, Дренице, Ђевича, Чечева, прелази преко Ибра, наставља на Штавицу и преко Дуге пољане избија на Голију на стару границу Кнежевине Србије.

³⁹ Архив Српске академија наука и уметности (=САНУ), Фонд Јована Ристића (=ФЈР), XXII, 2/22/516; С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015, 547–554.

⁴⁰ У самом тексту стоји назив Којинска река, а према карти која је настала на терену током разграничења Кнежевине Србије и Османског царства 1879. године, тај назив се односи и на Кршевичку и на Буштрањску реку, под којом се подразумева Буштрањска, а затим Коштанацка река.

⁴¹ М. Самарџић, *Извештај српског комесара у „Међународној комисији за разграничење Србије“ о обележавању српско-бугарске границе 1879. године*, Споменица Историјског архива „Срем“ 2 (2003), 122–141; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 37.

неповољне, јер нису ишле јаким природним границама, које би биле сметња лаког продору на територију Краљевине Србије, те стога као један од главних циљева Краљевине Србије у наредном периоду истиче њену потребу да дође на међе које је сама природа наметнула.⁴² Овакво Карићево мишљење, иако заиста има упориште у његовом суду о географском положају, резултат је и тежње националне политике Краљевине Србије да припоји оне територије које су биле део средњовековне Србије, а на којима је живео српски народ. Поглед на нову географску позицију Србије после 1878. године разликовао се у делима Владимира Карића и Јована Цвијића. За разлику од Карића, Цвијић је сматрао да Србија после Берлинског конгреса има повољан географски положај, знатно бољи од претходног и тиме добија знатне економске, али и политичке могућности.⁴³ Оба аутора су имала право у својим тврдњама, јер за разлику од оног дела Кнежевине Србије који је проширен ка југу, где су границе колико-толико биле безбедније у односу на период пре Берлинског конгреса, део границе Кнежевине Србије, али и територија која је остала југозападно од граничне линије, односно део територије Старе Србије, доспео је у знатно неповољнији географски положај. Основна разлика у њиховом схватању географског положаја Краљевине Србије била је у томе што је Цвијић географски положај посматрао кроз призму физичко-географског и саобраћајно-географског положаја, док је Карић то чинио кроз призму политичко-географског и војно-географског положаја.

Након Берлинског конгреса дуж западне границе Кнежевине Србије десиле су се значајне промене које су утицале на њен географски положај. За разлику од периода пре 1878. године, када је Кнежевина Србија била са западне, источне и јужне стране окружена Османским царством, Берлински конгрес је дуж њене западне границе, тока реке Дрине, довео присуство Аустро-Угарске, са њеним јасно дефинисаним циљевима у погледу „продора ка истоку“. Њено присуство на овом простору имало је велики утицај на географски положај Старе Србије, тј. оног њеног дела који се налазио северно од Шар-планине: дела Старог Влаха, Косова и Метохије. Пре Берлинског конгреса, географски положај Старе Србије имао је важан, али ипак локални значај у оквиру Османског царства. Њиме су пролазиле важне саобраћајнице које су спајале централне делове Османског царства са Босанским пашалуком, тзв. Босански пут који је од Митровице ишао преко планине Рогозне, затим ка Новом Пазару, даље ка Сјеници и Босни. Иако је тај пут имао велики стратегијски значај за Османско царство, његова вредност се ипак не може мерити са оном коју је имала моравска долина. Међутим, након аустроугарске окупације ове територије, у њеним очима, стратегијски положај „политичке земљоузине“, како је Цвијић назвао ону територију која је остављена између Србије и Црне Горе, имао је изузетан значај. Управо он је требало да послужи као препрека уједињену две државе, а његов географски положај омогућавао је Аустро-Угарској да прави планове о свом даљем продору ка Солуну. Без Новопазарског санџака, Босна би изгубила онај значај који јој је Аустро-Угарска наменила и уместо полигона за даљи утицај на истоку, претворила би се у „ћорсокак“.⁴⁴ Како за Аустро-Угарску, географски положај овог дела Старе Србије имао је двоструки значај и за Кнежевину и Краљевину Србију. Први значај географског положаја ове територије лежао је у чињеници да је она била најближа веза између Србије и Црне Горе, а други је сам њен положај југозападно од граница Србије и то на оном делу граничне линије где је она била најмање безбедна у погледу простирања дуж природних линија. Припајањем северног дела Старе Србије, односно Рашке, Косова и Метохије, географски положај Србије био би много стабилнији,

---

⁴² В. Карић, *Србија*, 5–7.

⁴³ Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије*, 10–11.

⁴⁴ Ђ. Микић, *Призренска лига и аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и запоседање Новопазарског санџака (1878–1879. године)*, *Balkanica IX* (1978), 311.

јер би у том случају гранична линија ишла дуж знатно јачих природних препрека, као што су високи огранци динарских планина, као и делови Проклетија. Како то није остварено после Берлинског конгреса, дуж југозападне границе остала је испољена слабост географског положаја, која ће се исправити тек новим територијалним проширењима после балканских ратова. Управо присуство Аустро-Угарске и анексија Босне и Херцеговине, навели су Јована Цвијића да, за разлику од студије где је географски положај посматрао са позитивне стране, у години анексије Босне и Херцеговине објави рад у којем је навео да је после Берлинског конгреса Србија била „опкољена земља, а ми смо постали ухапшени народ“.⁴⁵

Ако поредимо географски положај Србије и Старе Србије, обе територије су имале одређене предности у односу на ону другу. Те разлике се најбоље уочавају у поређењу лонгитудиналних и трансверзалних путева који су пролазили дуж њихове територије. Преко Србије је, као што је више пута наведено, пролазио један од најважнијих лонгитудиналних путева Балкана – Цариградски друм. За разлику од Србије, област северне Старе Србије није имала значајнијих лонгитудиналних путева, чији би се значај могао мерити са Цариградским друмом. Са друге стране, Стара Србија је била територија преко које су прелазили и укрштали се најважнији путеви који су спајали готово све делове северног и централног дела Балканског полуострва. Подстакнут управо саобраћајно-географским положајем ове области, Јован Цвијић је као централну област Балканског полуострва означио скопско-прешевску област, која је представљала раскрсницу свих путева, из различитих области Балканског полуострва. Од посебног значаја су били трансверзални путеви који су спајали јадранску обалу са унутрашњим деловима Балкана, а међу којима је био драчко-призренски пут.⁴⁶

Иако су планински врхови одвајали Србију и Стару Србију, ове две области нису биле „заробљеници географије“. Планине дуж јужне границе Кнежевине Србије нису биле непроходни планински венци. Гранична линија је ишла преко Таре, Јавора, Голије, Копаника и Јастрепца, али те планине нису биле непремостива препрека и готово између сваке од њих биле су долине и речни токови који су омогућавали лаке комуникацијске везе једне области са другом. Географија није, у овом случају, била раздвајајући фактор, већ фактор спајања и прожимања, уз све друге факторе у погледу етнографије, историјске свести, историјског права. Иако као географске целине нису биле одвојене, политички фактори и интереси великих сила оставили су питање уједињења ове две области у једну политичку целину за каснији период.

Географски положај Србије, Старе Србије и Македоније Јован Цвијић је посматрао у потпуности зависан један од другог. Он је сматрао да вредност географског положаја једне од ових области добија потпуну вредност тек када се њихов географски положај посматра заједно и да ће се тај значај најбоље видети оног тренутка када оне постану јединствена политичка целина. Овакав поглед Јована Цвијића заснивао се на његовом посматрању географског положаја кроз призму саобраћајно-географског положаја, истичући значај који је имала моравско-вардарска долина, али и физичко-географског, наводећи да развоје Мораве и Вардара није планински венац, већ развојеповија насупрот развоју-планине. Иако погледи Јована Цвијића на географски положај наведених области одговарају чињеничном стању, не треба изгубити из вида ни политичке околности у времену у којем Цвијић ствара своја дела, када се већ јасно назначавача скорашње решење Источног питања.⁴⁷

---

⁴⁵ Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 3: Говори и чланци, Београд, 2000, 164–165.

⁴⁶ Исти, *Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије*, 19–21.

⁴⁷ Ј. Цвијић, *Главне особине централних области Балканског полуострва*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 3: Говори и чланци, 115–116.

Ако се прихвати Цвијићева теорија о „балканском језгру“ на простору Старе Србије, не у смислу геометријског средишта, већ као централне саобраћајне, стратешке, политичке и културно-цивилизацијске области, важност географског положаја ове области додатно се увећава.⁴⁸ Та област се на југу простирала до линије Овче Поље – Ћустендил, док је њену северну границу чинило прешевско развође.⁴⁹ На крају 19. и почетком 20. века чини се да је ова област заиста била балканско средиште. Поред саобраћајно-географског фактора, била је то територија око које су се водиле жестоке борбе, како пером, тако и оружјем, међу балканским народима у погледу истицања већег права на ту територију. Главни актери ове борбе биле су Србија, Грчка и Бугарска. Поред историјских и етнографских фактора око борбе за јужни део Старе Србије и Македоније, важну улогу играла је и географија. Географски фактор ове борбе произилазио је управо из горе наведених карактеристика „балканског језгра“. Контрола над њим значила је контролу над већим делом вардарске долине и отварала пут ка Солуну, најважнијој луци Егејског мора, а тако и најважнијем трговачком путу Балкана. Географски и економски значај ове области најбоље је дошао до изражаја током Царинског рата између Аустро-Угарске и Србије од 1906. до 1911. године, када је Краљевина Србија била приморана да своју главну трговину усмери ка југу и до европских тржишта стигне користећи пут који је ишао копненим делом до Солуна, а затим даље ка већим европским лукама.⁵⁰

Највеће промене у географском положају свих држава на Балканском полуострву донели су балкански ратови. Настојање Србије да поправи свој економско-географски положај посебно је дошло до изражаја током преговора око склапања балканског савеза. Питање изласка Србије на море било је једно од најважнијих, па је чак Србија била спремна и да се одрекне дела својих претензија у Старој Србији и Македонији. Ратни план српске војне команде предвиђао је продор долином Дрима ка обали Јадранског мора, до Драча и Љеша.⁵¹ Српска војска остварила је овај план и успела да изађе на јадранску обалу. Међутим, акција великих сила, првенствено Аустро-Угарске и стварање албанске државе, онемогућили су опстанак српског присуства на јадранској обали, те је војска морала да се повуче са овог простора. Према претходно склопљеном уговору са Бугарском од 13. марта 1912. године, тј. његовим Тајним додатком, гранична линија између две земље требало је да иде правцем од Голема Врха, северно од Криве Паланке, у правцу југозапада до манастира Губовци, код Охридског језера.⁵²

Међутим, како Краљевина Србија није добила излаз на море, овако повучена гранична линија знатно је умањивала вредност њеног економско-географског положаја. Велики део вардарске долине остао би под контролом Бугарске, што никако није одговарало Србији ако се има у виду њен саобраћајни значај. Након Другог балканског рата између Бугарске и осталих балканских држава, и Букурешког мира од 10. августа 1913. године, Краљевина Србија је добила јасан и стабилан географски положај.⁵³ У периоду пре балканских ратова, Србија је била искључиво моравска држава, док овим територијалним проширењем постаје моравско-вардарска држава, са контролом над целом моравском и већим делом вардарске долине.

Након Другог балканског рата, територија Краљевине Србије је проширена за 39.309 км² и добила је нових 1.481.614 становника, чиме је њен демографски потенцијал

⁴⁸ Д. Пророковић, *нав. дело*, 141.

⁴⁹ Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 64.

⁵⁰ Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице*, *Историјски часопис* 7 (1957), 213–247.

⁵¹ Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд, 1956, 3–13;

⁵² Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 13–149; С. Станојевић, *Стварање Балканског савеза 1912.*, Косовска Митровица – Прокупље, 2020, 305–309.

⁵³ Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије*, 19.

увећан за 50.9 % у односу на број становника Краљевине Србије 1910. године.⁵⁴ Србија се од 1913. године граничила са Грчком и то линијом која је ишла од Охридског језера ка Преспанском, потом вододелницом Черне и Могленице преко Вардара и даље ка Дорјанском језеру до планине Беласице. Од наведене планине гранична линија је ишла ка северу и делила Бугарску и Србију и то вододелницом Струме, преко Струмице код Радичева, затим преко Кале тепеша, Драганева дага, Малеша, Клепала, Пољане, Луловог врха и затим опет избијала на водомеђу Вардара и Струме до Патарице, где се спајала са старом границом.⁵⁵ У погледу граница са Албанијом, српска влада је током трајања конференције у Лондону улагала велике напоре да укаже великим силама на неопходност остајања Дебра и Ђаковице у саставу Краљевине Србије, користећи етнографске податке, али и позивајући се на географске карактеристике, истичући да је Дебар везан за Скопље, а Ђаковица за Призрен. Након што се руска влада сагласила са припајањем Скадра Албанији, Аустро-Угарска је прихватила да Ђаковица остане у саставу Србије. Било је предвиђено да граница између Албаније и Србије иде од узвишења изнад Ђаковице, затим Белим Дримом до Призрена, потом између Љуме и призренског округа, па преко планине Кораба и током Црног Дрима до села Лукова и, остављајући Стругу ван граница Албаније, обухвата западне обале Охридског језера. Међународна комисија је започела посао на разграничењу две државе у другој половини октобра 1913. и радила до средине децембра, а затим посао наставила у мају 1914. године. Захтеви Србије да се њен гранични положај побољша посебно на потезу око Дебра и Призрена, али и неспоразуми у самој комисији додатно су успоравали и онако тежак посао. Посао око разграничења Србије и Албаније није завршен до почетка Првог светског рата.⁵⁶ Такође, мешовита комисија која је вршила разграничење Црне Горе и Србије у јуну и јулу 1914. године није успела да изврши свој задатак због константних неспоразума о правцу будуће граничне линије између две српске државе.⁵⁷

Територијалним променама након 1913. године Србија је заузела централни положај на Балканским полуострвом у правом смислу те речи. Још један важан сегмент новог географског положаја огледао се у томе да се централна балканска област нашла у њеном саставу. Ово је значило да се под контролом Краљевине Србије налазе најважнији трансверзални и лонгитудинални путеви Балкана. То су била и основна обележја географског положаја Краљевине Србије после 1913. године.

---

⁵⁴ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013, 516–517.

⁵⁵ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 38.

⁵⁶ М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913*, у: *Исти, Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000, 404–417; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 247–248, 264–265.

⁵⁷ Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње, 1981, 186–196.

ГЕОГРАФСКИ И ГЕОГРАФСКО-ПОЛИТИЧКИ ПОЈМОВИ НА БАЛКАНУ У 19. ВЕКУ

У различитим периодима географски називи одређених области обухватали су различиту територију. То је посебно случај на Балкану, где је приликом формирања географског схватања и знања, важну улогу играло неколико различитих фактора. Први фактор подразумева утицај класичних знања о географији Балканског полуострва, који почињу да се шире са хуманизмом и ренесансом и да утичу на формирање географских појмова на Балкану. Други фактор јесте историјско наслеђе и историјска свест о средњовековним државама на том простору и територијама које су биле у њиховом саставу. Ова два фактора, уз утицај турске административне поделе и епархијских граница, била су пресудна за формирање схватања територијалног распрострањања географских појмова на Балканском полуострву. Да бисмо тачно разумели простирање појединих географских појмова у 19. веку морамо се вратити управо до периода ренесансе и пратити именована територија на најисточнијем полуострву у Европи, од краја Средњег века па све до краја 19. века. Поред тога, неопходно је сагледати њихово именовање из два угла. Први угао представља анализа именовања територија у историјским изворима који су настали на простору о којем је реч, док други угао подразумева анализу географских списа и карата насталих у оквирима европске и балканске научне јавности. Историјски извори настали на територији о којој је реч дају информације о именима која су била присутна и користила се међу становништвом. Са друге стране, ренесанса класичних знања извршила је највећи утицај на географску литературу, а тиме и на картографију Новог века. Тачно разумевање територијалног опсега географских и географско-политичких појмова на Балкану представља предуслов за тачно разумевање историјске картографије Србије и Старе Србије у другој половини 19. и почетком 20. века. Било какво изједначавање тренутних, политичких граница држава на Балкану са географским појмовима коришћеним у 19. веку неминовно води у анахронизам. Појмови који су присутни на Балкану у 19. веку, а значајни су за разумевање појма Србије и Старе Србије су: српске земље, Србија, Стара Србија, Македонија, Босна, Херцеговина, Бугарска и Горња Албанија.

Српске земље

За српску државу у Средњем веку није коришћено име Србија у дипломатичким изворима писаним на српском језику, а насталим у канцеларијама српских владара. Након присаједињења поморских земаља, односно Дукље, за време великог жупана Стефана Немање (1166–1196) дошло је до формирања основне титуле српских владара: *српске и поморске земље*. Одвајање *српске и поморске земље* задржано је у титулама српских владара до периода Царства, када су ова два појма спојена у један, само *српска земља*, док су предели који су освојени од Византије понели назив *грчке земље*.⁵⁸ Поред употребе појма *српска земља*, у изворима се срећу и називи Рашка и рашка земља. Први облик углавном је коришћен у млетачкој, папској и угарској канцеларији, док су синтагму *рашка*

---

⁵⁸ М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958), 9–10.

земља користили српски владари, међу којима краљеви Радослав и Владислав.⁵⁹ До периода Царства термини *рашка земља* и *српска земља* представљали су синонине и односе се на исту територију, а у титулисању цара Душана, у оквиру појма српске земље обухваћене су и поморске, које су у претходним случајевима увек одвајане од рашких или српских земаља.⁶⁰ У периоду Деспотовине, синтагма *српска земља* задржала се у титулисању српских владара, али чини се да примат над овом синтагмом у време Деспотовине има титула која у себи садржи етнографску и територијалну одредницу, те се тако често јавља титула деспот *Србљем и Подунавију*.⁶¹ У истом периоду, српски владари се у страним изворима јављају као деспоти Рашке, мада постоје појединачни случајеви употребе и именице Србија уз деспотску титулу.⁶²

У Средњем веку, током постојања српске средњовековне државе, синтагма *српске земље* имала је прилично јасно значење. У титулама пре проглашења Царства, српске земље су подразумевале територију која је чинила језгро средњовековне српске државе, односно Загорје, које је затим проширивано са постепеним освајањима првих владара из династије Немањића. Са уздицањем српске средњовековне државе на ранг царства, ова синтагма се проширује и подразумева и област *поморских земаља* из краљевске титуле. До пада средњовековних српских држава, *српске земље* имају политичко, територијално и етнографско значење. Политичко значење је јасно и под њим се подразумева коришћење ове синтагме као назива за српску средњовековну државу. На етнографско значење већ упућује сам присвојни придев који стоји уз именицу *земља* и означава територију насељену српским становништвом. Треће, територијално значење није могуће у потпуности тачно одредити, али на основу горе наведених података видимо да су српске земље, у време првих Немањића, означавале ону територију која се налазила у централном делу Балканског полуострва, одвојену од приморских области. Пре присаједињења приморских области, српске земље чиниле су једну географску и политичку целину, након чега долази до њиховог одвајања, при чему се *приморске земље* односе на ону територију која је била у саставу српске средњовековне државе, а која се налазила у залеђу Јадранског мора: Дукља, Травунија и Захумље.⁶³ Са уласком Поморја у царску титулу, које се никако не односи на приморске земље из ранијег титулисања, већ на приморске области добијене од Византије, приморске земље нестају из царске титуле, а та територија обухваћена је синтагмом *српске земље*.⁶⁴ У периоду Деспотовине, ова синтагма има иста обележја као и у претходном периоду, а у неким случајевима под појмом *српска земља* подразумевана је цела територија која се налазила у границама Српске деспотовине.⁶⁵

Након пада српске средњовековне државе под турску власт (1459), политички карактер српске земље престаје да постоји, будући да не постоји држава чија територија или део територије се назива тим именом. Ипак, то не значи да овај појам потпуно нестаје из употребе. Са нестанком средњовековне српске државе, појам српска земља бива очуван у српском народу са етнографским и територијалним значењем, које се сада разликује од оног из периода српске средњовековне државности. Етнографски, српске земље подразумевају територију насељену српским становништвом, а сама њена територијална одредница била је повезана са етнографском, те је и граница српске земље

⁵⁹ С. Шаркић, *Владарске титуле у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2012), 31; Л. Баповић, *Земља као симбол етничитета*, Гласник Етнографског института САНУ 47 (1998), 79.

⁶⁰ М. Динић, *нав. дело*, 10.

⁶¹ Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960, 185–189.

⁶² Исто, 190.

⁶³ М. Динић, *нав. дело*, 9.

⁶⁴ Исто, 12.

⁶⁵ Б. Ферјанчић, *нав. дело*, 190.

кретала и завршавала се са првом, односно последњом српском кућом. Наравно, не постоји јасно повучена граница између српске, грчке, бугарске, арнаутске земље, јер су њихове границе ишле тамо докле се становништво осећало као Срби, Грци, Бугари, Арнаути итд. Одличан пример за то је град Серфица (Сервија, Србица) за који је 1647. године наведено да је у српској, грчкој и турској земљи, будући да је било насељено православним Словенима, Грцима и Турцима.⁶⁶ Такође, град Кратово, поред тога што је означен као место у српској земљи, наведен је од стране дијака Вељка Поповића, који је почетком 18. века завршио препис књиге у Будиму, као место у *бугарској земљи*.⁶⁷ Ипак, није увек становништво на основу своје етничке припадности означавало и присвојност земље. Пример за то је охридски архиепископ Аврам, који је са пратњом 1634. године стигао у Русију ради прикупљања милостиње. На питање одакле долазе одговорили су да су из града Охрида, из српске земље.⁶⁸

Пресудан тренутак за ширење територијалног обима *српских земаља* биле су сеобе српског народа на простор северно од Саве и Дунава током 16, 17. и 18. века, када је дошло до знатног проширења српског етничког простора, те се тако и проширила употреба појма српске земље на области северно од Балканског полуострва. Као најсевернија тачка која се помиње у српској земљи, током наведена три века, је Сентандреја северно од Будимпеште. Најјужнија тачка које се помиње у српској земљи је Серфица. Као најисточнија област наводи се простор Ћустендилске, односно Коласијске епархије. Најзападнија тачка је излазила на обале Јадранског мора, будући да се Црна Гора помиње као област у оквиру српских земаља.⁶⁹

На основу горе изнетих података видимо да појам српске земље у периоду од пада српске средњовековне државе па до краја 18. века нема јасно дефинисан територијални обим, а није ни могао имати, будући да у основи територијалног дефинисања појмова као што су српска, бугарска, грчка, арнаутска земља лежи управо етнографско значење ових појмова, посебно у периоду Новог века. Сходно томе, границе ових појмова зависиле су од распрострањености становништва. Једине јасне границе на Балкану до почетка 19. века и постепене обнове државности балканских народа биле су црквене, односно епархијске, и границе турске административне поделе. Највећи значај присутности појма српске земље код становништва лежи управо у његовом етнографском карактеру, али и његовој историјској основи. Етнографску основу овог појма чинила је чињеница да је територије означене као српске земље насељавао српски народ, а историјску основу чинио је управо његов континуитет од Средњег века па надаље, подсећајући на период самосталности српске средњовековне државе.

Управо са географски недовољно јасно одређеним, али етнографски јасним значењем, појам српске земље ушао је у 19. век, током којег је овом појму и његовом територијалном дефинисању посвећена посебна пажња. Теорија о језику, као једним од главних обележја нације према схватању немачких лингвиста друге половине 18. века, била је позната Србима.⁷⁰ Под овим утицајима, Доситеј Обрадовић је у *Писму Харалампију* из 1783. године, у казивању о потреби реформе српског језика, као језичку целину, односно као говорнике једног истог језика означио житеље следећих области: Црне Горе, Далмације, Херцеговине, Босне, Србије, Хрватске, Славоније, Срема, Бачке и

---

⁶⁶ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 77.

⁶⁷ *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, прир. Љ. Стојановић, Београд, 1902, 1568; *Стари српски записи натписи*, књ. 2, прир. Љ. Стојановић, Београд, 1903, 2147; В. Ђерић, *О српском имену у Старој Србији и Македонији*, Београд, 1904, 19, 22.

⁶⁸ В. Ђерић, *О српском имену у Старој Србији и Македонији*, 18.

⁶⁹ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 78.

⁷⁰ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 81.

Баната (осим Влаха).⁷¹ Доситеј јасно истиче да под житељима подразумева све становнике, без обзира на њихову верску опредељеност, истичући посебно да се Бошњаци и Херцеговци зову Турцима по закону, односно вери, а не по језику и роду. Као језик који се говори на том подручју означио је славеносрпски, односно само српски. Своју идеју о језичкој целини, Доситеј је пренео на идеју народа, односно нације, и то је јасно истакнуто у делу *Мезимацъ Г. Досіѳеа Обрадовича* постхумно објављеном од стране Павла Соларића 1818. године. У оквиру овог дела, Доситеј истиче да се Срби у различитим провинцијама другачије називају, управо по именима тих провинција, и набраја: Србијанци, Бошњаци, Далматинци, Херцеговци, Црногорци. У истом делу још једном је истакао језичку и народну целину становника наведених провинција: „најпростіи Сербинъ изъ Баната или изъ Бачке, онъ е у Сербіи, у Босны, у Херцеговины, у Далмаціи, поготову и Хорватској, у Славоніи и у Срему, у своемъ истомъ родъеномъ езыку, и Народу; быо онъ восточнога, или римскога исповѣданія“.⁷² На основу овога видимо да према Доситејевом схватању ове територије насељава српски народ који говори српски језик, иако и сам истиче још 1783. године значај религије у поимању народног имена, наводећи као пример „Турке“ из Босне и Херцеговине, који су се називали Турци по закону, у овој дефиницији не помиње Србе муслиманске вероисповести. Управо Доситејево виђење територијалне распрострањености српског етничког подручја, заснованог искључиво на језику, постаће основа за даље етнографске радове настале у циљу дефинисања српског етничког простора с почетка 19. века.

Под Доситејевим утицајем, али и захваљујући доласку на школовање у Сремске Карловце, Павле Соларић је временом обликовао своје схватање српског етничког простора, засновано на територијалном пространству српског језика. Најјасније је то изнео 1820. године у *Новинама сербским*, у чланку објављеном под насловом *Погледи на језик и књижевство илиричко*, у оквиру којег наводи да се језик који се говори од Јадранског мора до границе Бугарске, затим до Турске Албаније, Македоније и Румелије и до средине Мађарске, затим у Хрватској, на горњој страни река Саве и Драве, у Крањској и Истри, назива „илирички“ или српски. Из његовог казивања произилази да је штокавско наречје сматрао српским језиком, али исто тако да је придев *српски* и *илирски* користио као синонине.⁷³

Поред Доситеја и Соларића, на самом почетку 19. века своје погледе о територији насељеној српским народом изнео је и Сава Текелија у писму упућеном Наполеону средином 1804. године. Истичући да се назив „србијански“ односи само на оне Србе које живе у Србији, Текелија је истицао да Срби живе у великом делу Бугарске, Босне, Далмације, Хрватске, Славоније, Мађарске, Црне Горе, Албаније, Македоније и у Дубровнику, као и у Карантији, Карниолији и Стирији, „у погледу језика“. Међу Србе је рачунао све становнике ових области, без обзира на њихову верску припадност (Србе католике, Србе православне, Србе мухамеданце).⁷⁴ Погледи Саве Текелије на српски етнички простор су се донекле разликовали од оних које срећемо код Доситеја и касније Павла Соларића. Логично би било претпоставити да Текелија, укључивањем територије Корушке и Штајерске, под Србима подразумева све Јужне Словене од Јадранског до Црног мора и наводи да „тим општим именом“ неће да се називају Хрвати, Босанци, Далматинци. Као што смо навели у претходном пасусу, и Соларић је Крањску сматрао

⁷¹ *Животъ и приключенія Димітрія Обрадовића нареченога у калуђерству Досіѳеа*, Београд, 1783, Любезни Харалампіе; Д. Иванић, „Срби сви и свуда“ пред Европом: интеркултурални видокруг Вуковог дела, Научни састанак слависта у Вукове дане 40 / 2 (2011), 625.

⁷² П. Соларић, *Мезимацъ Г. Досіѳеа Обрадовича: Часть Втора Собранія разныхъ Нравоучителныхъ Вещей въ ползу и увеселеніе*, Будим, 1818, 41–42.

⁷³ Ж. Војиновић, *Обликовање српског идентитета у Поминску књижевском Павла Соларића*, Доситејев врт. Годишњак задужбине „Доситеј Обрадовић“ 9 (2021), 106.

⁷⁴ С. Текелија, *Описаније живота*, Београд, 1966, 179.

територијом у којој се говори илирски, односно српски језик. Из таквог посматрања српског етничког простора, као територије свих Јужних Словена, уз утицај историјског схватања о држави цара Стефана Душана, произилази и Текелијино виђење граница будуће српске државе, односно Илирске републике или Илирског краљевства, од Јадранског до Црног мора, која би укључивала горе поменуте територије које су биле насељене, по његовом схватању, српским народом, онако како је он разумео значење тог појма.

Три године након објављивања Доситејевог *Мезимца*, пажњу српској прошлости, али и српском етничком простору, посветио је Димитрије Давидовић у делу *Дгѣнїа кѣ исторїи србскога народа*, објављеном као део *Забавника за годину 1821*. Као земље насељене српским становништвом Давидовић наводи: 1. Србију (између Дрине, Саве, Дунава и Тимока) чије се становништво назива Србијанцима; 2. Босну (између Дрине и Драве), становници – Бошњаци; 3. Херцеговину (између Босне, Неретве и Требишњице), становници – Херцеговци; 4. Црну Гору (између Херцеговине, Мораче и Требишњице), становници Црногорци; 5. Рагузу (између Котора и Далмације), становници – Дубровчани, Рагузинци; 6. Боку Которску (између Дубровника и Далмације); 7. Далмацију (лево од Србије и Босне, између реке Цетиње и Јадранског мора), становници – Далматинци; 8. Илирију (између Купе и Драве), становници – Срби, Илирци; 9. Хрватску (између Купе, Драве и Саве), становници – Рвати, Рваћани; 10. Славонију и Срем, становници – Славонци, Сремци; 11. Бачку – Бачвани; 12. Банат – између Тисе, Дунава и Бегеда – Банаћани; 13. Подунавље у средњој Мађарској (крај Дунава, на десном брегу, у Будиму, у Сент Андреји).⁷⁵ На основу Давидовићевог казивања, јасно је шта је за њега представљало западну и северну границу српског етничког простора, па донекле и источну. Најспорнија је јужна граница. У погледу источне границе, поред Тимока, Давидовић јасно наводи да је Ниш био последњи српски град на истоку, док за јужну границу Давидовић наводи да је граница земаља у којима живе Срби на југу Македонија.⁷⁶ Јасно је да Македонију није сврставао у територију насељену српским народом. Питање које се поставља јесте коју територију према Давидовићевом схватању је обухватала Македонија. Своје поимање географског појма Македоније Давидовић је представио на географској карти која је ишла као прилог овом делу. Према њој, западна граница Македоније је обала Јадранског мора, док источну границу није могуће тачно одредити, будући да је југоисточно од изворишта Јужне Мораве почињала Бугарска. Давидовићево схватање Македоније одраз је граница римске провинције Македоније, чије су границе излазиле на обале Јадранског мора, у једном периоду њеног постојања, а тако је Македонија ограничена и на карти Захарија Орфелина која је као прилог додата уз историју Јована Рајића.⁷⁷ У самом казивању о српској историји, није најјасније шта је Давидовић сматрао под Македонијом, иако је на неколико места помиње. На основу географске карте може се закључити да је Давидовић за јужну границу српског етничког простора сматрао Шар-планину, у складу са схватањима граница Македоније у географској литератури и картографији. Из овога произилази да је Давидовић Србију посматрао у географским границама, на југу до Шар-планине, а само тако ју је и могао посматрати, будући да до 30-их година 19. века не постоји политички појам Србије са јасно дефинисаним границама и управо на географску Србију се и односи прва земља у којој пребивају Срби (Србија).

Северна граница српског етничког простора за Давидовића била је река Драва, са изузетком територије око самог тока Дунава, на северу до Сент Андреје. Ово произилази

⁷⁵ Д. Давидовић, *Дгѣнїа кѣ исторїи србскога народа*, Забавникъ за годину 1821, 11–12.

⁷⁶ Исто, 17.

⁷⁷ З. Орфелин, *Паннонїа, Мизїа, Дацїа, Иллирикъ*, у: Ј. Рајић, *Исторїа разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаровъ, Хорватовъ, и Сербовъ*, т. 3, Беч, 1794.

из његовог казивања о границама територија које је насељавео српски народ. Као северна граница Хрватске и Илирије наведена је управо река Драва, а према карти то је била граница и Славоније. Источну границу представљала је Илирија, односно по Давидовићу област између Купе и Драве, што је уједно и представљало границу српског етничког простора на северозападу. Према географској одредници Илирије и њене убијације на географској карти, последња тачка на јадранској обали која је улазила у састав граница Давидовићеве дефиниције српског етничког простора била би Ријека.⁷⁸

Наравно, вера ни за Давидовића није била национална одредница, те наводи да се Срби према вероисповести деле у четири групе: православну, римокатоличку, унијатску и мухамеданску (исламску).⁷⁹ За Давидовића је, исто као и за Доситеја, језик главно обележје једне нације.

Између првог и другог издања Давидовићевог дела објављеног 1846. године, у европској научној литератури 1842. године појавило се дело чији је аутор био Павел Јозеф Шафарик, а које је имало за циљ да представи словенске народе, њихову историју, језик, писмо и територију коју су насељавали. Реч је о делу објављеном под насловом *Slawyansky narodopis*, у оквиру којег се налазила и етнографска карта словенских народа. Кренувши од прихваћеног става да је главна одредница нације језик, Шафарик је управо на основу свог схватања распрострањености српског језика одредио границу српског етничког простора, коју је затим и приказао на етнографској карти. Према Шафарику, граница српског етничког простора кретала је од ушћа Тимока у Дунав и ишла његовим током, са изузетком влашких насеља на десној страни Дунава до Банатске Паланке, а затим је ишла копном у правцу североистока до Беле Цркве, потом ка северу преко Моравице, Дета, Жебела и Темишвара и избијала на Мориш западно од Арада. Потом је граница пратила мањим делом ток Мориша и остављајући ван границе српског етничког простора насеље Стара Беба избијала на Тису нешто јужније од Сегедина. Етничка линија даље је ишла током Тисе до Сенте, а затим у правцу југозапада до Иђоша, а потом је граница мењала правац и ишла ка северозападу и преко Бачке Тополе, Бачалмаша и Фелшесентивана избијала на Бају на Дунаву, а затим се обалом Дунава спуштала до близу Сомбора и прелазила Дунав код Бездана. Прешавши Дунав, граница је ишла линијом од Мохача ка Печују, селу Бакши и даље на запад до тока Драве изнад Барче.⁸⁰ Прешавши Драву, Шафарик је даљу границу српског етничког простора повукао од Питомаче североисточно од Вировитице у правцу Бјеловара и то преко Ровишћа и Црквене на Нову Капелу и Иванић-град до реке Чесме. Од ове реке граница је ишла у правцу југоистока, преко Речице, Горње Јеленске, Кутине и Липовљана све до Јасеновца на Сави.⁸¹

Према Шафариковом схватању територијалног пространства српског језика, Сава је била српска етничка граница од Јасеновца до Петриње, а затим током Купе до Карловца, где граница напушта ток Купе и наставља сувоземним путем до Вукове Горице, где поново избија на Купу и иде њеним током до Велике Паке. Од Велике Паке гранична линија је ишла на Крашић, правила круг око Жумберка, избијала на Поклек и даље ишла у правцу југозапада ка Семичу⁸² до долине Купе. Даљу српску етничку границу на овом простору код Шафарика чиниле су долине Купе и Чабранке све до извора Чабранке, а затим у правцу југозапада до планине Ћићарије, а онда током реке Драгоње до њеног ушћа у Јадранско море, односно и полуострво Истра је улазило у састав српског етничког

⁷⁸ Д. Давидовић, *Земљѹ у којима пребиваю Србљѹ*, у: *Исти, Забавник за годину 1821.*

⁷⁹ Д. Давидовић, *Дѣянія къ исторіи србскога народа*, 18–19.

⁸⁰ Према Шафариковој етнографској карти, Печуј се налазио изнад саме српске етничке границе.

⁸¹ P. J. Šafarik, *Slawyansky narodopis*, Praha, 1842, 49.

⁸² У Словенији.

простора, односно територија на којима се, према схватању аутора, говорио српски језик.⁸³

Из горе наведеног текста, као и из поглавља које је Шафарик посветио хрватском народу, види се да Шафарик српско и хрватско наречје сматра одвојеним, али су они, заједно са корутанским или кајковским наречјем чинили илирски говор, и управо та три народа, Срби, Хрвати и Словенци означени су под именом Илири. У казивању о покрајинским називима који су заступљени на територији српског језика, Шафарик наводи да становништво Далмације и острва од Истре до Неретве себе назива Хрватима, али додаје да они користе српско наречје, те стога њихова територија спада у границе српског говора, док је становнике који су живели између Купе, Жумберка и линије која је на западу додиривала Шафарикову српску етничку границу између Драве и Саве и даље ка северу означио као Хрвате, а њихов језик као део хрватског наречја.⁸⁴

Осим детаљног описа и јасно повучене границе српског језика на северу, Шафарик је оставио податке о свом схватању српске етничке границе на југу и истоку. Од ушћа Драгоње у Јадранско море, граница је ишла његовом обалом све до ушћа Бојане. Граница коју је Шафарик повукао од ушћа Бојане и даље на исток представљала је уједно и границу српског и албанског етничког простора. Она је ишла током Бојане до Скадра, а затим источном обалом Скадарског језера и даље ка северу у ток Мораче. Њеним током Шафарик је повукао етничку границу до реке Цијевне, а затим у правцу Гусиња. Као етничку границу српског народа на простору Метохије, Шафарик је означио планински ланац који ограничава Метохију са запада, односно Проклетије, а на југ граница се спуштала до испод Призрена, те преко Шар-планине ишла даље ка Качанику, који је Шафарик означио као гранично место између Срба на истоку и Бугара на западу. Даљи ток етнографске границе означио је само уопштено, наводећи да граница иде у правцу североистока до Брегова.⁸⁵ Шафариково казивање о етнографској граници на овом простору можемо допунити његовом етнографском картом у прилогу, на којој се представа српске етничке границе на југу разликује, тако да Призрен није приказан у оквиру српског етничког простора. На карти се види да је Ново Брдо приказано у саставу српског етничког простора, док су Ниш и Лесковац приказани у оквиру територија која је означена као део бугарског етничког простора. На Јужној Морави етничка граница српског народа избијала је на границу Кнежевине Србије и њеним током ишла до ушћа Тимока у Дунав.⁸⁶

Своје казивање о српском етничком простору, Шафарик је завршио указивањем на бројна покрајинска имена која се користе на овим територијама и којим становништво себе назива. Према Шафариковим подацима, на српском говорном подручју 1842. године живело је 5.294.000 и по областима: у Угарској и Банатској војној граници 542.000, у Славонији и славонској граници 738.000, у Хрватској, односно делу загребачке жупаније и хрватској граници 629.000, у јужном делу Крањске 40.000, у Истри 254.000, у Далмацији 391.000, у Кнежевини Србији 950.000, у Босни, Херцеговини и „древном Расу“⁸⁷ и арнаутским крајевима 1.552.000, а у Црној Гори 100.000.⁸⁸

У намери да укаже на распрострањеност српског језика, Шафарик је постао први аутор који је врло детаљно изнео своје виђење границе српског наречја, односно границе оне територије коју су, према његовом схватању језика као одреднице нације, насељавали

⁸³ P. J. Šafarik, *Slowanský národopis*, 50.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto, 50, 53.

⁸⁶ P. J. Šafarik, *Slowanský zemevid*, Praha, 1842.

⁸⁷ Под овим појмом Шафарик је подразумевао простор између Новог Пазара и Новог Брда. (P. J. Šafarik, *Slowanský národopis*, 53).

⁸⁸ P. J. Šafarik, *Slowanský národopis*, 55.

Срби. У његовом казивању јасно се примећује разлика у познавању територија северно од Саве и Дунава и јужно од границе Кнежевине Србије. То на најбољи начин показују наведени топоними који представљају гранична места српског језика. Док се у оквиру северне граничне линије наводе бројни ојконими⁸⁹, хидроними и ороними који ограничавају српски етнички простор, са јужне стране наведено је свега неколико топонима, а на простору од Качаника до Брегова ниједан. Ови подаци на најбољи начин показују како Шафариково географско знање о овим областима, исто тако и степен географског познавања ових територија уопштено. Ако се о некој територији располагало са свега неколико географских података, а било каква етнографска ни лингвистичка истраживања нису спроведена, било је готово немогуће одредити тачну границу између српског и бугарског или српског и албанског говора, из чега произилази да је било немогуће повући тачну етнографску границу између ових народа. Његова казивања о српској граничној линији на западу су произилазила из његовог схватања језика као одређења нације и карактеристика српског језика, али и из преузимања података из литературе.⁹⁰ Шафарик није имао за примарни циљ да ограничи српске земље, већ да укаже на територијалну распрострањеност српског говора, из чега се јасно види и његово мишљење о граници српског етничког простора.

Оно што са сигурношћу можемо тврдити јесте да је у обликовању територијалног обухвата српског језика и приказа српског етничког простора на етнографској карти, Шафарик користио Давидовићево дело из 1821. године и да је и на основу њега донекле повукао српску етничку границу, будући да је ово дело користио још средином 20-их година 19. века, за писање свог дела *Geschichte* (1826).⁹¹ Поред горе наведених радова, у намери да се објасни дефиниција српског етничког простора и утицаји на ауторе који су се бавили тим питањем, неопходно је обратити пажњу и на истакнуте слависте из прве половине 19. века поред Шафарика, а то су били Јосиф Добровски и Јернеј Копитар.⁹² Њихова дефиниција српског језика и његове територијалне распрострањености, остварила је најважнији утицај на означавање земаља у којима живе Срби код Давидовића, али исто тако и на схватање појма српске земље у каснијем периоду. Сходно томе, у првој половини 19. века, језик је главно средство којим се аутори користе у дефиницији српског етничког простора, док ће се у другој половини 19. века језичкој основи, која ће задржати свој значај, придружити и историјско право, као један од камена темељаца приликом дефинисања географског значења појма српске земље.

Робер Сипријен, француски путописац који је почетком пете деценије 19. века боравио на простору Балканског полуострва, у свом делу *Les Slaves de Turquie. Les Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares*, објављеном 1844. године у Паризу, оставио је у првом тому кратку белешку о областима које насељавају Срби. Поред Кнежевине Србије, по његовом схватању, српски народ је насељавао и Босну, Херцеговину, део Македоније, североисток Албаније, Црну Гору, Далмацију, Хрватску, Славонију, део Истре, Војну крајину, Банат, Срем и обалу Дунава од Бачке до Сент Андреје, истичући да су ове области у Средњем веку чиниле „чврсто национално јединство“.⁹³ Код њега, као и код Ами Буеа, помиње се број од пет милиона Срба који

⁸⁹ Називи насељених места.

⁹⁰ Ђ. Костић, *Павле Ј. Шафарик о новој српској књижевности*, Београд, 1988, 21.

⁹¹ Исто, 29.

⁹² V. Sotirović, *Nineteenth-century ideas of Serbian "linguistic" nationhood and statehood*, *Slavistica Vilnensis* 49, no. 2 (2000), 13.

⁹³ С. Робер, *Словени у Турској: Срби Црногорци, Босанци, Албанци и Бугари. Њихове могућности, њихове тежње и њихов политички развој. Кнежевина Србија – историја Милоша*, Г. Милановац, 2016, 19–20; С. Роберт, *Les Slaves de Turquie: Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares. Leurs ressources, leurs tendances et leurs progrès politiques*, Paris, 1844, 210–211.

живе у наведеним областима.⁹⁴ Тај број је највероватније први поменуо Јакоб Грим, преводилац Вукове граматике на немачки језик 1824. године, у предговору том делу. Тај број је касније Вук поновио у географском опису Србије из 1827. године, затим у спису *Срби сви и свуда*, а он се среће и код бројних страних научника који су у својим радовима бавили питањем броја становника у оквирима Балканског полуострва.⁹⁵

Давидовићево дело *Дѣјаніа къ исторіи србскога народа* је доживело још два издања 1846. и 1848. године, при чему је издање из 1846. године врло значајно за географске представе и разумевање српског етничког простора. Издање из 1846. године за штампу је приредио Јован Хаџић и објавио 1846. године у Београду. Текст у оквиру овог издања је идентичан са Давидовићевим издањем из 1821. године, с тим што је на почетку Јован Хаџић додао размишљања о значају историје, а потом и биографију Димитрија Давидовића.⁹⁶ Међутим, оно што ово издање посебно издваја јесте етнографска карта која је ишла као прилог у оквиру овог дела. Етнографска карта представља потпуно измењену и допуњену Давидовићеву карту из 1821. године, с тим што је на овој карти јасно обележена граница српског етничког простора зеленом бојом, што се у Давидовићевом издању не среће, већ је он само означио имена оних територија које су насељавали Срби, као и граничних земаља.⁹⁷

Јован Хаџић је етнографску карту урадио на основу Давидовићевог казивања о земљама које насељавају Срби, али уз одређене измене. На крајњем северозападу, Илирија, означена као област између Купе и Драве, није приказана као део српског етничког простора, већ је северна граница српског живља постављена на реку Купу, а под именом Илирије на карти је означено полуострво Истра. Као најсевернији град на јадранској обали у оквиру српског етничког простора означена је Ријека. За разлику од Давидовића, на основу чије карте из 1821. године, можемо закључити да је као северну границу српског етничког простора на северу означио ток Драве, Хаџић границу од ушћа Купе у Саву усмерава у правцу североистока и преко доњег тока Драве, обухвативши Печуј, избија на ток Дунава. Као најсевернија тачка означен је Острогон. Источно од тока Дунава као српске земље означена је Бачка, са северном границом код Суботице, и део Баната са Темишваром и Вршцем као крајњим источним тачкама. Поново се граница спуштала на Дунав код Ђердапа и границом Кнежевине Србије ишла до Суповца на Јужној Морави.

Иако Давидовић јасно наводи да је Ниш био најисточнији српски град према Бугарској, Хаџић га није учрпао у оквирима српских земаља. Од Суповца, граница је ишла ка Приштини, остављајући већи део тока Топлице, а тиме и Лесковац, Прокупље и Врање ван српског етничког простора. Јужно од Приштине граница се спуштала на Централно било и његовим врховима, тиме остављајући Метохију ван границе српског етничког простора,⁹⁸ избијала на Комове, а затим даље границом Црне Горе настављала правац ка обалама Јадранског мора. На његове обале, граница је избијала нешто северније од Бара. Јадранска обала недалеко од Бара на југу и Ријеке на северу била је

⁹⁴ A. Boué, *La Turquie d'Europe* III, Paris, 1840, 12.

⁹⁵ *Wuk's Stephanowitsch kleine serbische Grammatik verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm*, Leipzig und Berlin, 1824, XXVII; A. Ubicini, *Les pays Serbe et la Principauté de Serbie. Souvenirs de voyage*, Revue des deux monde 51 (1864), 444.

⁹⁶ *Дѣла Димитрија Давидовића. Књ. 1, Историја народа србскогъ: (печатана у Виѣни године 1821)*, прир. Ј. Хаџић, Београд, 1846², I–XXX. (=Дѣла Димитрија Давидовића).

⁹⁷ Ј. Хаџић, *Земљъ у којима пребиваю Србљи*, у: *Дѣла Димитрија Давидовића*.

⁹⁸ По тадашњем географском схватању, Косово и Метохија били су подељени планинским врховима који су посматрани као део Централног била.

западна граница српског етничког простора. Највећи утицај на Хаџићево схватање српског етничког простора извршио је Шафарик, првенстено његова етнографска карта.⁹⁹

Највећи значај Давидовићевог другог издања произилази управо из Хаџићеве етнографске карте приложене овом делу. Сама чињеница да је у Београду 1846. године објављена једна етнографска карта има велики значај, јер у том периоду и у оквирима европске картографије етнографске карте су представљале праву реткост. Први пут су српске земље, онако како су их разумели Давидовић и Хаџић, биле визуелно представљене и ограничене. Иако је део који ће се касније сматрати српским земљама остао изван границе српског етничког простора, ова карта је по први пут приказивала српском становништву територију коју је он насељавао и крајње границе до којих су живели њихови сународници, бар када је реч о западној, северној и једним делом источној граници. Остављање Ниша и других области ван српског етничког простора, нису били одраз непознавања распрострањености припадника српског народа од стране аутора, већ последица недовољног знања које је у науци било присутно уопштено о целом Балканском полуострву и етнографији становништва које га је насељавало. О распрострањености ове књиге и утицају који је имала на формирање свести о српском етничком простору, можда најбоље сведочи списак претплатника на крају првог и другог издања. Готово да нема већег места у Кнежевини Србији, али и места у оквирима Хабзбуршке монархије, у којем није било претплатника.¹⁰⁰ О значају визуелне представе српских земаља и утиску који је ова карта остављала на своје читаоце сведочи и један текст из каснијег периода објављен 1883. године где се аутор, потписан иницијалима Д. Р., живо сећа какав је утисак „на њега малога гимназијалисту“ оставио поглед на приказ српских земаља.¹⁰¹

После Давидовићевог издања прве историје српског народа 1821. године, шест година касније Вук С. Караџић је у *Географическо-статистическом описанију Србије* изнео процену броја Срба и навео територије на којем су они живели. Вук је сматрао да Срба има укупно 5 милиона при чему су 3 милиона православне вере, а од остала 2 милиона 2/3 чине они исламске вероисповести, а 1/3 римокатоличке. Као земље у којима живи српски народ, означене су: Србија, Мађарска и Војна граница, Хрватска, Далмација, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Бока Которска.¹⁰² Вук је доста детаљније пажњу српском етничком простору и српским земљама посветио у спису *Срби сви и свуда*, написаном 1836, а објављеном 1849. године, као део *Ковчезића за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. У оквиру овог списка, Вук је као земље у којима живи српски народ означио: Србију, Метохију, Босну, Херцеговину, Зету, Црну Гору, Банат, Бачку, Срем, Славонију, Хрватску, Далмацију, десно Подунавље од Осијека до Сент Андреје и јадранско приморје од Трста до Бојане. Вук је, за разлику од Давидовића, српски етнички простор дуж јадранске обале проширио од Ријеке до Трста и на југу до ушћа Бојане у Јадранско море.¹⁰³ Оно што још треба истаћи у вези са овим Вуковим списом јесте проширивање српског етничког простора на територију јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе, што се не наводи експлицитно у тексту. Вук пише да се „још не зна докле Срба има у Арнаутској и Маћедонији“.¹⁰⁴ Из ове реченице видимо Вуково ширење знања о српској територији. Наиме, 1827. године Вук нигде не помиње Македонију и Албанију као територије у којима живи српски народ, док сада наводи да није сигуран докле живи

⁹⁹ У. Шешум, *Дѣянія къ исторіи србскога народа Димитрија Давидовића и њихов утицај на дефинисање српске нације и српског етничког простора*, рад у рукопису (=У. Шешум, *Дејанија Димитрија Давидовића*).

¹⁰⁰ *Дѣла Димитрија Давидовића*, ГГ. Предуписници.

¹⁰¹ Д. Р. *Књижевни преглед*, Отаџбина – књижевност, наука, друштвени живот 5, књ. 13 (1883), 463.

¹⁰² В. С. Караџић, *Географическо-статистическом описанију Србије*, Даница. Забавник за годину 1827, 77.

¹⁰³ Исти, *Срби сви и свуда*, *Ковчезић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, Беч, 1849, 27.

¹⁰⁴ Исти, *Срби сви и свуда*, 1; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 81–82.

српски народ у тим областима, односно где је јужна граница српског етничког простора, али из његовог казивања произилази да зна да Срби насељавају бар неки део Македоније и Албаније.¹⁰⁵ Ово његово казивање последица је разговора који је имао са двојицом становника из области Дебра, приликом боравка на Цетињу 1834. године, од којих је сазнао да на том простору има доста српских села у којима се говори српски језик, који је Вук сместио између српског и бугарског, али ближе српском.¹⁰⁶ Можда је од Вукове класификације овог наречја између српског и бугарског, важније само казивање становника ове области који су своја села означили као српска. У издању речника из 1852. године Вук за област Дибра (Дебра) наводи да је „кнежина између Арбаније и Маћедоније“. Поново помиње сусрет са двојицом Дибрана, али је у речнику одређенији у погледу оног што је чуо од њих током разговора и јасно наводи да су му рекли да су они Срби.¹⁰⁷ Поред Дебра, као места у којима се говори српски означио је и Тетово, Гостивар и Кичево.¹⁰⁸

Вуков етнографски спис објављен 1849. године има велики значај за дефинисање српског етничког простора, јер је у њему уопште идеја да српски народ насељава и области јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе први пут представљена у једном спису, а тиме је омогућено да се назив српска земље пренесе и на те територије, односно да обухвати и територију јужне Старе Србије.

Годину дана пре издавања Вуковог етнографског списка и изношења свега неколико података о етничкој распрострањености српског народа на простору јужно од Шар-планине, Милован Спасић је у уџбенику за земљопис из 1848. године означио територије на којима живе Срби, на југу ограничавајући ту област закључно са Шар-планином. Да је Шар-планина била јужна граница српског етничког простора произилази из Спасићевог схватања јужне границе Старе Србије, за коју је сматрао да је област између Шар-планине и границе Кнежевине Србије.¹⁰⁹ Дуж обале Јадранског мора, граница је према Спасићевом схватању ишла од Црне Горе до Хрватске. Северна граница српског етничког простора на обалама Јадранског мора произилазила је из његовог схватања граница Хрватске, наводећи да се она простире између Драве и Купе, додирујући на северу границе Илирије (Истре).¹¹⁰ Ово полуострво је и у Спасићевом уџбенику, као и на Хацићевој етнографској карти из 1846. године остало изван српског етничког простора. Као области насељене српским народом, Спасић је означио Банат, Бачку, Срем, Славонију, Хрватску, Далмацију, Црну Гору, Босну, Херцеговину и Стару Србију. Српски етнички простор дефинисао је на основу језика, као одреднице нације.¹¹¹

Нејасно територијално ширење српског етничког простора на територију јужно од Шар-планине извршио је Јован Гавриловић 1850. године. Његово схватање српског етничког простора произилазило је из разумевања географског појма Старе Србије. Био је први аутор који је у уџбенику *Малый земљописъ Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, као једно од места у Старој Србији означио Скопље. Других разлика, у односу на Спасићево схватање опсега српског етничког простора, није било. Број Срба на Балканском полуострву проценио је на 5.150.000, користећи се турским изворима, од чега је 900.000 живело у Кнежевини Србији. Према Гавриловићу,

¹⁰⁵ О Вуковом географском схватању појмова Србија, Стара Србија, Македонија и других говорићемо у наредним поглављима. Овде ћемо само навести да је у област Албаније и Македоније углавном сврставао територије јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе.

¹⁰⁶ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 82; В. С. Караџић, *Срби сви и свуда*, 1.

¹⁰⁷ В. С. Караџић, *Српски рјечник иступачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч, 1852, 118.

¹⁰⁸ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 82.

¹⁰⁹ М. Спасић, *Земљописаніе за предаванѣ у III разреду основны училишта Княжества србскогъ*, Београд, 1848, 16; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 81.

¹¹⁰ М. Спасић, *Земљописаніе за предаванѣ у III разреду основны училишта Княжества србскогъ*, 16.

¹¹¹ Исто.

у Старој Србији живело је 400.000 Срба.¹¹² Наравно, Гавриловић није могао изнети тачну границу српског етничког простора на југу. Своје схватање опсега српских земаља, Гавриловић је променио у другом издању свог земљописа из 1862. године. Заправо, његова промена српског етничког простора на југу произилазила је из промене јужне границе Старе Србије, коју је у издању из 1862. ограничио између Кнежевине Србије и Шар-планине. Из тога је, такође, произилазило смањење броја Срба у Старој Србији са 400.000 на 150.000.¹¹³ Поред тога, као најбројније становнике Македоније навео је Бугаре, што је остало и у издању уџбеника из 1866. године.¹¹⁴

Слично схватање српског етничког простора срећемо и код Јована Драгашевића у уџбенику *Географија за средње школе* објављене 1871. године. Ипак, за разлику од ранијих писаца, Драгашевићу је јужна граница српских насеобина била потпуно јасна – Шар-планина и Арбанашке планине, односно Проклетије, што произилази из његовог казивања о границама Албаније.¹¹⁵ Јужно од те линије, односно на простору Македоније, тј. њених граница како их је Драгашевић разумео, о чему ће касније бити више речи, живели су Македонци, „најстарији Словени на илирском тропољу“.¹¹⁶ На северу помиње као границу Дунав, Саву и Купу, али додаје да и преко те линије живи српски народ. Реке које помиње за њега су представљале границу Балканског полуострва, а не границу српског етничког простора, те је у том погледу, у односу на јужну границу остао прилично недоречен, али на томе није ни био главни акценат уџбеника.

За српске интелектуалце и политичаре од 40-их година 19. века па све до Берлинског конгреса, етнографија није играла важну улогу у прављењу планова о будућој српској држави. Само у једном плану насталом средином 19. века етнографско право повезано је са историјским правом.¹¹⁷ Наиме, Стефан Стефановић Тенка у априлу 1854. године представио је министарству иностраних дела план о обнови Српског царства, према којем су у његов састав требало да уђу следеће земље које је оно обухватало у време „цара Србског“ кнеза Лазара: Србија, Херцеговина, Црна Гора, Срем, Банат Темишварски, југозападни део Албаније од Бара до Охрида, Елбасана и Драча, источни део Далмације, део јужне Босне и недефинисани део западне Македоније. Уједно ово је и први план о обнови српске државе који користи географски појам Македоније, иако су територију која је она обухватала као саставни део Србије видели и ранији састављачи планова о обнови српске државе, међу којима и спис Константина Николајевића *Назначенија политически концесија, које би требао Србски народ да захтева од Султана у садашње време*, али ју територију која је она обухватала навео под појмом Румелија. Четврта тачка његовог плана истицала је српску народност, као свеприсутну на свим територијама које су биле део државе кнеза Лазара, са изузетком дела Албаније где живе Арнаути. Стефановић је изнео и свој став о присутној народности у Македонији и то приликом предаје план руском посланству, подстакнут вестима да ће Русија у случају победе у кримском рату поделити Европску Турску на грчку, бугарску и српску народност. Сматрао је да цела Македонија са својим приобаљем треба да припадне будућој Србији, заснивајући своје виђење будућих граница Србије на начелу народности

¹¹² Ј. Гавриловић, *Малый земљописъ Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, Београд, 1850, 38; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 31.

¹¹³ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 31.

¹¹⁴ Ј. Гавриловић, *Малый земљописъ Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, Београд, 1862², 61; Исти, *Малый земљописъ Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, Београд, 1866³, 55–56.

¹¹⁵ Ј. Драгашевић, *Географија за средње школе*, Београд, 1871, 180.

¹¹⁶ Исто, 163.

¹¹⁷ О улози историјског права у настанку српских планова о обнови и будућим границама српске државе детаљно је писао историчар Милош Јагодић, те се тим питањем овде нећемо детаљније бавити (М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 83–105).

и економско-географског положаја. О етнографској слици Македоније, Стефановић износи мишљење да народност у Македонији „нема никаквог једнообразја“, што би значило да становништво нема јасно израђену националну свест и да она зависи од националне свести становника који се налази у њеном најближем окружењу, тј. српске, бугарске и грчке националне свести. Сматрао је да уколико је у Македонији присутна бугарска народност, то неће представљати никакву сметњу, будући да су „народности Бугарска и Србска готово једне и исте“.¹¹⁸ Као што се види, Стефан Стефановић није изрекао свој суд којој народности припадају Словени Македоније, али можда је први изрекао најреалнији поглед на националну припадност становника Македоније, наводећи управо мишљење да на простору ове области, међу становницима не постоји јасно дефинисана национална свест.¹¹⁹ Слично мишљење имао је и Јован Цвијић више од пола века касније, о чему ћемо накнадно говорити.

Први пут предлог да се Македонија и Албанија рачунају као српске земље изнет је тек 1867. године од стране Милоша Милојевића на другој седници Уједињене омладине српске у Београду.¹²⁰ Међутим, његов став тада није извршио већи утицај, те у делима и даље срећемо Македонију, са границом на Шар-планини, ван српског етничког простора.

Управо са оваквим, можемо рећи, магловитим знањем о простирању српског народа на територији Старе Србије и Македоније, па чак и о границама Старе Србије, српске интелектуалце је затекла Велика источна криза. Посебно освешћење донео је Санстефански мир од 3. марта 1878. године, када су пројектоване границе Велике Бугарске, по којој су Македонија и знатни делови Старе Србије требало да постану део независне бугарске државе. Под утиском нових политичких дешавања на Балканском полуострву, убрзо након потписивања мира појављују се у *Српским новинама*, а затим и као одвојене брошуре, три списа у којима се по први пут јасно говори о српској националној припадности становника Македоније и северне Албаније. Прво је објављен спис Ђорђа Поповића Даничара под насловом *Стара Србија*. Затим је Деспот Бацовић објавио етнографско-филолошки чланак *Којој словенској групи припадају Словени у Горњој Албанији и у Македонији*. Трећи рад објавио је Димитрије Алексијевић из Раосока у околини Дебра под насловом *Старо-Срби*.¹²¹

Оно што је важно нагласити када се говори о спису *Стара Србија* Ђорђа Поповића Даничара јесте да тај спис није настао по налогу српске владе, већ да је аутор, подстакнут руском штампом, желео да напише дело у којем ће објаснити граници Старе Србије, али о томе ћемо више говорити у поглављу посвећеном границама Старе Србије. Поповић је приступио изради овог списа и завршио га за један дан. Након усмене похвале од стране Матије Бана, рад је предат тадашњем министру спољних послова Јовану Ристићу, који се о њему изјаснио врло похвално и предложио да се расправа не шаље одмах у Русију, већ да се прво штампа у *Српским новинама*, али уз захтев да Даничар српске претензије на истоку ограничи до Струме и да се изостави полемични тон са Русијом, што је и учињено, а расправа је објављена у *Српским новинама*.¹²² За свој рад

¹¹⁸ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 101.

¹¹⁹ Исто, 101.

¹²⁰ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд, 1906, 121; С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд, 1992, 66.

¹²¹ *Српске новине*, бр. 76 (5/17. април 1878); бр. 77 (6/18. април 1878); бр. 99 (5/17. мај 1878); бр. 100 (6/18. мај 1878); бр. 101 (7/19. мај 1878); бр. 119 (30. мај/11. јун 1878); бр. 120 (31. мај/12. јун 1878); бр. 121 (1/13. јун 1878); Ђ. П. Даничар, *Стара Србија*, Београд, 1878; Д. Бацовић, *Којој словенској групи припадају Словени у Горњој Албанији и у Македонији*, Београд, 1878; Д. Алексијевић, *Старо-Срби*, Београд, 1878.

¹²² ДАС, Поклони и откупи (=ПО), 102, 50; ДАС, Министарство иностраних дела (=МИД), Хартије Ђорђа Поповића Даничара.

на дефинисању појма Старе Србије и српске етничке границе на југу, Ђорђе Поповић је био награђен са 20 дуката цесарских из касе Министарства иностраних дела.¹²³ За разлику од Ђорђа Поповића Даничара, Деспот Бацовић је био „понуђен“ од стране српске владе да напише спис о Старој Србији, што је он и учинио, и за дело под насловом *Којој словенској грани припадају Словени у Горњој Албанији и у Македонији* добио награду у износу од 12 дуката цесарских.¹²⁴ Димитрије Алексијевић је сам саставио дело, а затим га упутио у Министарство иностраних дела. Након прегледа од стране Матије Бана, одлучено је да се ово дело, будући да јасно заступа српске интересе на простору Старе Србије и Македоније може штампати, а Алексијевићу је одређена награда у износу од 12 дуката цесарских.¹²⁵

Сва три рада су написана са једним циљем – да укажу научном свету тог периода на присутност српске народности јужно од Шар-планине. Оно што је заједничко за наведена три дела јесте позивање на историјско право, језичке особине, обичаје и народна предања. Даничић је акценат ставио на историјску прошлост простора Старе Србије и Македоније, указујући који народ је најдуже имао власт над тим простором, али даје предност народним обичајима и историјској свести, на основу чега одређује националну припадност становника Старе Србије. Јужна граница српског народа, односно српске земље произилази из његовог схватања јужне границе Старе Србије – река Бистрица и Охридско језеро. На истоку границу је оцртавала река Струма, како је Ристић захтевао, а на западу у саставу српског етничког простора били су Дукађин и Дебар. На језичке одлике „албанско-македонског говора“ указао је Деспот Бацовић, вршећи анализу присутности гласова Ћ, Ђ, Џ у језику Македонских Словена и одсутности гласова Ж, ЈЖ, Ђ, из чега је извео закључак да се језик словенског народа у Македонији мора сматрати српским наречјем.¹²⁶ Код њега се среће иста граница српског етничког простора на територији Старе Србије и Македоније као код Ђорђа Поповића Даничара, која произилази из његовог казивања о западној граници Мијака и источној граници Брсјака, које је сматрао Старо-Србима, а то је Црни Дрим – Охрид – Струма.¹²⁷ Димитрије Алексијевић је своје размишљање базирао најпре на одређивању северне границе грчког етничког простора, а потом је указао на језик и историјску свест о српској прошлости као доказ српског присуства на овој територији. Као северне тачке грчког етничког простора одредио је Островско језеро – Његуш – Јаница¹²⁸ и даље правом линијом до Струме. *Стари Срби*, према његовом схватању, насељавали су територију чија је западна граница био Црни Дрим и Охридско језеро, које је уједно и јужна граница. Од Охрида границу је одређивала река Шемница, десна притока Црне реке, затим је обухватала горњи ток Црне реке и област Тиквеша, даље на Дорјанско језеро и право на Струму, која је, као и код претходна два аутора, била источна граница српског етничког простора.¹²⁹ За разлику од Поповића и Бацовића, Алексијевић је имао потпуно јасно схватање границе српског етничког простора на југу, а тиме је и први аутор који је одредио прецизно јужну границу српског етничког простора, затим јужну границу српских земаља, али и границу Старе Србије, што ће касније поједини аутори прихватити. На почетку рада је, на веома сликовит начин указао српску неактивност у погледу истицања етнографских и историјских права на територију јужно од Шар-

¹²³ ДАС, Министарство иностраних дела – Благајна (МИД–Б), 1878, кутија 10, Ђ. Поповић–Даничар – министру иностраних дела Ј. Ристићу 30. марта /11. априла 1878.

¹²⁴ *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. 3, књ. 3 (1874–1878), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1984, док. бр. 218.

¹²⁵ ДАС, МИД–Б, 1878, кутија 10, Матија Бан – Јовану Ристићу 19. јун/1. јул 1878.

¹²⁶ Д. Бацовић, *нав. дело*, 3–6.

¹²⁷ Исто, 8, 14.

¹²⁸ Његуш и Јаница су између Солуна и Островског језера.

¹²⁹ *Србске новине*, бр. 121, 1/12. јуна 1878.

планине: „Србија опет, држећи се пословице, да крв није вода, па и не мислећи да се њена права, каква су у северној Албанији и Македонији (Стара Србија), могу икада спорити, мирно је мислила да ће, кад запути суђено пролеће, наћи у Прилици шарца оседлана, а свуд по Старој Србији војнике Душанове, Мијаке и Брџаке у сјајним челенкама и перјаницама, непонижене у поносу, непомешане у језику, незаражене у осећајима народности а свесне историје и права својих.“¹³⁰

Под утицајем политичких дешавања с краја осме деценије 19. века и горе наведена три списа, Јован Драгашевић у *Земљопису Србије и осталог полострва Балканског* из 1880. године мења своја виђења етнографије Балканског полуострва и као области насељене Србима наводи Македонију, чије је становништво означио именом Стари Срби.¹³¹ Управо из овог имена се најбоље види утицај дела из 1878. године, где су становници Македоније означени као Стари Срби. Свестан супротности свог новог схватања етнографије Балканског полуострва са казивањем из 1871. године, Јован Драгашевић почетком 1881. године моли министра просвете да се његова географија из 1871. године више не користи у школама нити да се прештампава, посебно наглашавајући да се у самој науци доста тога променило од периода када је штампана књига, уз додатне разлоге који су били повезани са финансијским и другим питањима.¹³²

Године 1882. појавила су се два географско-етнографска списа у оквиру којих су српске земље представљене као јединствена географска целина. Прво дело је објавио Петар Никетић под насловом *Српски свет*, а друго Владимир Карић насловљено као *Српска земља*. Иако су дела објављена исте године, Карићево и Никетићево схватање српског етничког простора се разликује у погледу западне и јужне границе. Никетић је као српске земље означио Краљевину Србију, Кнежевину Црну Гору, Банат, Бачку, Срем, Славонију, Хрватску с Крајином, Далмацију, Босну и Херцеговину, део Македоније, Тесалију и Стару Србију. Поред нејасног додавања Тесалије као српске земље, приметно је одсуство Истре као најзападније тачке српског етничког простора. Иако Хрватску наводи у саставу српских земаља, наглашавајући да се ова територија не може рачунати у српску земљу, будући да је насељавају Хрвати, али је наводи јер у њој Срби чине знатан проценат становништва.¹³³ За разлику од области које су улазиле у састав српске земље у централном и источном делу Балканског полуострва, где је Никетић за сваку област навео земље са којима се граниче и значајнија места, за простор Старе Србије, Македоније и Тесалије навео је уопштене податке да ове земље чине Турску Србију, коју посматра као географску целину. Никакве детаљније податке о границама Старе Србије и Македоније није навео, а разлог томе лежи у недовољном познавању ових територија и њиховог територијалног обухвата.¹³⁴

За разумевање значења појма српске земље и његовог територијалног пространства, од Никетићевог првог издања *Српског света*, много је значајније дело Владимира Карића, који је по први пут јасно дефинисао природне границе српске земље. Сам наслов Карићевог дела *Српска земља*, дакле дат у једнини, има свој значај јер се види да он ту територију посматра као јединствену целину и док казивање о „српским земљама“ одмах упућује да се оне састоје из више целина, само истицање термина српска земља даје утисак јединствености тог простора. На потребу јединственог приказа српске земље указао је Карић у писму министарству просвете две године пре изласка *Српске земље*, у којем критикује досадашњи начин приказа српских земаља као неодвојивих

¹³⁰ Исто.

¹³¹ Ј. Драгашевић, *Земљопис Србије и осталог полострва Балканског*, Београд, 1880, 52, 53.

¹³² Државни архив Србије (=ДАС), Министарство просвете – Просветно одељење (=МПс-П), 1882, XXXIII, 4077, Јован Драгашевић – министру просвете, недатирано писмо.

¹³³ П. Никетић, *Српски свет*, Београд, 1882, 75.

¹³⁴ Исто, 88–94.

делова одређених политичких субјеката, у оквиру којих су егзистирале. Такав систем приказа, по Карићевом мишљењу није давао ученицима јасну слику простора на којем Срби живе, које је њихово бројно стање и како је текао њихов културни развитак. Сматрао је да ће јединственим приказом српског етничког простора помоћи „ојачавању и ширењу српске народне свести“, а посебно идеји ослобођења и уједињења „васколиког српског народа“.¹³⁵

Након објашњења значења појма српска земља која је за њега представљала територију у којој српски народ живи од старина у већини или искључиво, одредио је границе српског етничког простора и потом их представио на географској карти. Карићево схватање границе српске земље било је следеће: источну границу чинио је Тимок, односно граница Краљевине Србије, а затим водомеђа Јужне Мораве. Источну границу на простору Старе Србије и Македоније¹³⁶, Карић је померио ка западу за разлику од казивања писаца у делима објављеним 1878. године, тако да ју је са Струме повукао на водомеђу Струме и Вардара, односно планину Малеш и даље ка југу до места Струмице, као најисточније, али и најјужније тачке српског етничког простора у овом делу. Од Струмице, Карић је границу поставио на планине Кожуф, Нице и Неречку, одакле је граница ишла нешто јужније од Преспанског језера, затим на Охридско језеро, те током Црног Дрима и Дрима избијала на Јадранско море. Најсевернија тачка српског етничког простора дуж обале Јадранског мора био је Трст, што би значило да је за разлику од Никетића, Карић рачунао Истру у српски етнички простор. Даље је повукао етнографску границу српског народа реком Купом, планином Жумберак, реком Сутлом, границом Штајерске и Крањске, затим на ток Драве којим је ишла до доњег дела тока, где је граница скретала ка североистоку и обухватала Печуј и Мохач. Даље граница прелази преко Дунава, затим иде на исток и прелази преко Тисе код Сегедина, избија на ток Мориша и његовим током иде до нешто источније од Липова, а потом српска етничка граница скреће ка југу и обухвата Темишвар, Белу Цркву и избија на обалу Дунава насупрот Доњег Милановца.¹³⁷ Исти територијални опсег српског етничког простора поновио је Карић у уџбенику за земљопис из 1883. године.¹³⁸

Важно питање које се овде поставља јесте на основу чега су Никетић и Карић означили јужну границу српског етничког простора. Земље које су писци означили као српске у северном делу Балканског полуострва нису биле спорне за ауторе и још их је Вук Стефановић Караџић у поменутом спису из 1849. године дефинисао као саставне делове српских земаља. Код Никетића не треба тражити детаљније изворе, јер у овом делу, као што смо већ навели, само је поменуо Стару Србију, Македонију и Тесалију као српске земље, без детаљног навођења етнографске границе. Са друге стране, Карић је врло прецизно повукао границу српског етничког простора у Македонији и Старој Србији. Западну границу на том делу означио је на основу списка Димитрија Алексијевића и Деспота Баџовић, који су граничну линију повукли управо дуж те линије. Јужну границу српског етничког простора Карић је означио на основу историјског и етнографског права. Српска етничка граница коју је Карић повукао на југу, била је према казивању Стојана Новаковића, „граница најдужег српског господства у Македонији, граница етнографска“, односно граница у Македонији пре освајања краља и цара Душана, тј. српска државна граница у тренутку када је краљ Душан преузео власт. Иако та линија није потпуно одговарала оној граници коју је српска држава имала у том тренутку (1331), то је било прихваћено мишљење о пространству српске државе на југу

¹³⁵ ДАС, МПс–П, 1883, III, 77, Владимир Карић – Министарству просвете 7/19. јуна 1880.

¹³⁶ Под Македонијом је подразумевао област на северу до Шар-планине.

¹³⁷ В. Карић, *Српска земља*, Београд, 1882, *Карта српске земље*.

¹³⁸ Исти, *Земљопис за ниже разреде средњих школа. Део III. Политички земљопис*, Београд, 1883, 42.

у том периоду.¹³⁹ По Новаковићевом мишљењу српска етничка граница на југу, у тренутку када није било тачнијих етнографских истраживања, могла се означити на два начина. Први је био повући линију правцем којим је то учинио Карић и тиме јасно означити ону територију у Македонији која је најдуже била у саставу српске средњовековне државе, а други начин би подразумевао узимање граница линије Душановог освајања, које су после његове смрт остале под влашћу Мрњавчевића. У случају да се као граница дефинише линија из времена цара Душана, онда би то укључивало и области у Албанији, Тесалији и Епиру, што је по Новаковићевом мишљењу, било неоствариво и нереално, јер за овако означену граничну линију није било етнографских, политичких, као ни других научних разлога. Сходно томе, подржао је Карићев начин ограничавања српских земаља на југу, односно граничну линију коју је он повукао као линију до које се простирао српски народ у Македонији.¹⁴⁰ У састав Карићеве српске Македоније улазиле су следеће области: Скопски и Дебарски санџак Косовског вилајета, затим битолска, прилепска, кичевска, решњанска, преспанска, охридска и флоринска каза из Битољског вилајета и велешка и струмичка каза из Солунског вилајета. Са друге стране, цумска и костурска каза Битољског вилајета спадале су у Карићеву бугарску Македонију.¹⁴¹ Податке о броју становника, њиховој етничкој припадности и границама каза, Карић је преузео из дела *Ethnographie de la Macédoine*, објављеног у Филипопољу 1881. године, које и сам помиње и наводи да је на основу овог дела изнео податке о статистици становника Македоније, наглашавајући да је аутор Бугарин, те је стога све становнике Македоније означио као Бугаре, што је Карић у статистици изменио за оне округе које је сматрао да чине српску Македонију.¹⁴² Такође, треба истаћи и да је Карићева граница слична граници коју наводи и Алексијевић, с тим што је Карић, захваљујући горе наведеним разлозима који су имали своју подлогу у историјском праву, одређеније повукао границу српског народа.

Владимир Карић је први аутор који је појам српске земље посматрао, најпре у етнографском, а затим и географском значењу са јасно дефинисаним границама, које су углавном пратиле природну линију, осим у случајевима где је линију повукао дуж постојећих политичких граница. Да Карић српске земље посматра као географски појам јасно указују подаци о географској ширини и дужини српске земље, затим хидрографској мрежи, клими и биљном свету које наводи у свом спису. Предуслов за размишљање о српским земљама као географском појму било је управо прецизно дефинисање њиховог територијалног обима. Српске земље су за Карића биле етнографско-географски појам који је обухватао одређену територију Балканског полуострва коју је, према његовим схватањима, насељавао српски народ, а у оквиру које су поједине целине имале своје географске или географско-политичке називе.

Карићево схватање српског етничког простора изазвало је критику Драгољуба Јовановића, који је био задужен од стране Главног просветног савета да да свој суд да ли се ово дело може користити за награђивање успешних ученика. Посебну замерку Јовановић је имао на јужну и источну границу српског народа, наглашавајући да је простор до изворишта Искра и Месте остављен ван српског етничког простора. У свом образложењу позива се на истраживања руског историчара и филолога Аполона Александровича Мајкова, као и на пут Петра Матковића и Ђуре Даничића који су прошли кроз софијски крај и уверили се да на том простору живе Срби. У погледу јужне границе, Јовановић се позива на казивање мајора Јеврема Велимировића, који у опису пута од Цариграда до Скопља наводи да солунски Словени говоре српски језик, исти онај који се

¹³⁹ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд, 2014, 39.

¹⁴⁰ ДАС, Лични фонд Стојана Новаковића (=СН), бр. 218.

¹⁴¹ В. Карић, *Српска земља*, 124–125.

¹⁴² *Ethnographie de la Macédoine*, Philippopoli, 1881, 1–103.

говори од Месте на истоку до Црног Дрима на западу и Бистрице на југу. Сматрао је да се исти језик говори на простору некадашњег Софијског санџака. Како Карић у свом спису, за разлику од Никетића, Србе и Хрвате посматра као један народ, то је био још један став који му је Јовановић замерио. Други референт био је Милош Милојевић чији је извештај такође био негативан, али није сачуван.¹⁴³

Поменути руски филолог Мајков имао је велики углед и утицај код српских научника, који је произилазио из његовог става о српско-бугарској граници, о чему је објавио текст у часопису *Ново време* пред потписивање Сан-Стефанског мира. У оквиру овог чланка, Мајков позива Русију да не буде неправедна према Србима уступајући знатне српске земље Бугарској. Своје виђење српско-бугарске етничке границе, Мајков је заснивао на историјским и филолошким подацима. У свом тексту, на више места истиче да је простор источно и јужно од границе Кнежевине Србије био део српске средњовековне државе и да је становништво увек одржавало блиске везе са Србијом. Ова граница ишла је од Видина, на Берковац, Софију и Серез, што су били градови који су такође улазили у састав српског етничког простора. Поред овог дела границе, указао је и на присуство српске народности на простору јужно од Шар-планине, истичући свеprisутне српске споменике и народну традицију, која је јасно сведочила о историјској свести народа на овом простору и о његовој историјској прошлости, из чега је произилазило да су то свакако српске земље.¹⁴⁴ Мајковљев рад је био изузетно цењен од стране српских интелектуалаца и народа, посебно након објављивања овог чланка у периоду када су се дефинисале границе на Балканском полуострву. О овоме јасно сведочи телеграм захвалност који је послат из Београда непосредно након изласка чланка о српско-бугарској граници.¹⁴⁵

Као један од референата задужених за преглед Карићеве карте у вези са њеном евентуалном употребом као наставног средства у основним школама, био је и Антоније Алексић. У критици Карићевог картографског дела *Карта српске земље*, упућеном Главном просветном савету у мају 1883. године, наводи да у карти која би требало да буде коришћена у настави географије не могу читави српски крајеви остати ван граница српске земље. Сматрао је да би требало простор од реке Лом на Берковицу, Софију и Самоков и даље на реку Месту, означити као чисто српски етнички простор или као територију насељену Србима и Бугарима, наглашавајући да није тачно испитано где се простире етнографска граница на овом простору. Алексић се позива на карту коју су српски посланици носили на Берлински конгрес, као и на етнографску карту аустријског конзула Сакса.¹⁴⁶ Заиста, на етнографској карти, коју су српски представници представили на Берлинском конгресу, крај око Лом паланке и Белоградчика био је на самим границама српских територијалних захтева, али не Софија и Самоков, већ је тај крај представљен као насељен мешовитим српским и бугарским становништвом. Такође, позивање на Саксову карту није било основано, будући да на њој та територија није приказана као мешовит српско-бугарски простор, већ искључиво као бугарски.¹⁴⁷ Поред западне границе, Алексић је сматрао и погрешном јужну и југоисточну етнографску

¹⁴³ *Просветни гласник*, св. XII, 30. јун 1883, 475–476; Ј. Велимировић, *Из путовања од Цариграда преко Солуна у Скопље*, Ратник V (1882), 361.

¹⁴⁴ Мајков је био одличан познавалац српске прошлости и српског језика. О српској историји и језику објавио је 1857. дело *Исторія Србскога јзыка въ связи съ исторією народа*, Москва, 1857. Извод из овог дела, посвећен српској историји, објављен је у српском преводу 1858. године од стране Ђуре Даничића (А. А. Мајков, *Исторія србскога народа*, прев. Ђ. Даничић, Београд, 1858).

¹⁴⁵ *Време*, 25. децембар 1927.

¹⁴⁶ ДАС, Главни просветни савет (=ГПС), 188/1883, Антоније Алексић о карти В. Карића 21. априла / 3. маја 1883.

¹⁴⁷ М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад, 2006, 20; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 522–524.

Прилог бр. 1: В. Карић,
Карта српске земље,
Београд, 1882.

границу српског народа. По његовом схватању, етнографску границу српског народа на овом простору требало је повући линијом која иде вододелницом притока Црног Дрима и оних река које теку ка Јадранском мору, затим на планину Јабланицу, гребеном између Шкумбе и Охридског језера, те на Касторију и ток Бистрице, која је требало да представља јужну границу српског етничког простора. На истоку, Алексић је границу обележио од Солуна ка Серезу до тока реке Месте и даље њеним током ка северу.¹⁴⁸

Поред Алексића, реферат о овој карти поднео је и Јован Ђорђевић. За њега је била спорна српска етничка граница у Банату, сматрајући да се она не пружа на исток до линије коју је повукао Карић, већ би она на том простору требало да има правац од Новог Бодрога до Сен Ђурђа, док је о јужној граници био мишљења да се она тачније не може ни повући, због недовољног познавања етнографских односа на овом простору.¹⁴⁹

Као одговор на критику Драгољуба Јовановића, Карић је упутио министру просвете писмо 7. октобра 1884. године, у којем се држао својих већ изнетих ставова, наводећи да је Македонија „најтугљивији део за свакога ко стане о српској земљи писати“, јер о њој има најмање веродостојних података. Осврнувши се на сведочанство мајора Велимировића, Карић истиче његово недовољно познавање филологије, те се због тога његов суд не може сматрати у потпуности веродостојним. Исто тако, референтово позивање на Матковићев, Милићевићев и Даничићев пут кроз Средачку област не сматра крунским доказом, будући да су њих тројица среди само једно чобанче и након разговора са њим, Даничић је закључио: „Говор му је искварен, није ни српски, ни бугарски, али му је лице српско.“ Карић је сматрао да се на основу тога не може одређивати народност на Балканском полуострву. Оно што је важно истаћи јесте да Карић није сматрао да је његов суд о граници српског етничког простора на југу коначан и непогрешив, већ истиче да треба сачекати боље радове о етнографији овог простора и да се о овом питању не може судити на основу сведочанстава путника који су из железничког вагона одређивали етнографску припадност народа на простору Македоније. Поновио је свој став у погледу Хрвата, сматрајући Србе и Хрвате једним народом.¹⁵⁰ Исти обим српске земље имају и у Карићевом уџбенику *Земљопис за ниже разреде средњих школа. Део III. Политички земљопис Јевропе*, објављен 1883. године.¹⁵¹

Још у свом првом спису о српским земљама из 1882. године, Петар Никетић је указао да не постоји јасно дефинисана граница између српских и бугарских земаља и тада је српске земље на истоку ограничио границом Краљевине Србије, изузев трнског округа, за који је сматрао да га насељавају чисти Срби. Простор од границе Краљевине Србије до реке Искар посматрао је као етнографски врло измешан простор, а источно од те границе почињао је бугарски етнички простор.¹⁵² Одређене промене у схватању српског етничког простора од стране Петра Никетића могу се приметити већ у његовом уџбенику *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за IV разред основних школа* из 1883. године. Две промене биле су додавање Истре као саставног дела српских земаља и јасно померање источне границе српског етничког простора. Наиме, за разлику од првог издања, где је простор између реке Искар и Тимока посматрао као измешан српско-бугарски простор, у уџбенику јасно говори да Срби насељавају простор између ове две реке, а као источну границу српског етничког простора означио је Искар и Месту. У погледу јужне границе није било никаквих измена.¹⁵³ Помињање Тесалије, заједно са

¹⁴⁸ ДАС, ГПС, 188/1883, Антоније Алексић о карти В. Карића 21. априла / 3. маја 1883.

¹⁴⁹ ДАС, ГПС, 188/1883, Јован Ђорђевић о карти В. Карића 28. јун / 10. јул 1883. 1883.

¹⁵⁰ АС, МПС–П, XXIV, 182, Владимир Карић – министру просвете и црквених дела Димитрију Маринковићу 25. септембра / 7. октобра 1884.

¹⁵¹ В. Карић, *Земљопис за ниже разреде средњих школа. Део III. Политички земљопис Јевропе*, 42.

¹⁵² П. Никетић, *Српски свет*, 1882, VI.

¹⁵³ П. Никетић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за IV разред основних школа*, Београд, 1883, 26–27, 56, 74.

Македонијом и Старом Србијом, као делом српских земаља је поновљена грешка, будући да је у истом уџбенику Тесалију и Грчку означио као територије насељене Грцима.¹⁵⁴

Своје виђење српске етничке границе, Никетић је јасније представио у другом издању *Српског света* из 1885. године, уз који је као прилог ишла и географска карта на којој су биле приказане и ограничене српске земље. У овом издању задржана је српска етничка граница на западу тако да обухвата полуострво Истру. Још једна промена тицала се Хрватске, коју сада помиње као српску земљу, али не наглашава разлику између Хрвата и Срба, и то је једина покрајина за коју није навео којој народности припада становништво, већ наводи да се деле по вери на православне и римокатоличке, очигледно под утицајем Карићевих ставова. Највеће промене у односу на прво издање примећују се у погледу југоисточне и јужне границе српског етничког простора. Иако јасно наводи да Срби живе до реке Искар у Бугарској, приликом казивања о територијалном обиму српских земаља на истоку, као границу означио је српско-бугарску државну границу. Ипак, на карти се могу приметити две етнографске границе на простору источно од реке Тимок. Прва од њих ишла је током реке Тимок, а друга током реке Искар, обухвативши Видинску и Средачку области.¹⁵⁵ Никетић у другом издању јасно дефинише јужну и југоисточну границу српског етничког простора, означивши Месту, Струму, Егејско море од Солуна до ушћа реке Бистрице, а затим њеним током до Преспанског и Охридског језера и даље током Црног Дрима.¹⁵⁶

Према нашим сазнањима, први аутор који је територију источно од српске државне границе и Старе планине означио као саставне делове српских земаља био је Милош Милојевић. Дајући статистичко-етнографски преглед српских земаља у оквиру историје Срба из 1872, Милојевић је као нахије у „Правој Старој Србији“, између осталих, означио и Ћустендилску, видинску, самоковску, софијску, радомирску, трнску и кочанску.¹⁵⁷ Своје схватање српског етничког простора, Милош Милојевић је, поред приказа на мапи из 1873. године, приказао и на етнографској карти под насловом *Етнографска мапа Срба и српских (јужнословенских) земаља*, објављеној као прилог уз дело *Народописни и земљописни преглед средњег дела Праве (Старе) Србије* из 1881. године. Међутим, његово казивање о границама српских земаља и њиховом територијалном обиму није остварило већи утицај на схватање граница српске земље, и све до почетка девете деценије 19. века на ове територије није се гледало као на саставни део српске земље. Од објављивања Никетићевих списа почиње постепено прихватање Видинске и Средачке области као саставних делова српских земаља. Никетић је ове области означио као насељене Србима на основу, на првом месту, историјског права, а на то јасно указује његово мишљење да су се све српске земље звале Србијом „под нашим краљевима и царевима“.¹⁵⁸ У дефинисању Видинске и Средачке области као територије насељене Србима треба узети у обзир и виђење источне границе Српског царства за време цара Душана. тадашње знање о источним границама Душанове царевине. Према подацима које доноси Димитрије Јовановић у чланку посвећеном граници Душановог царства, источна граница је прелазила Месту и ишла преко водомеђе Искра и Марице, затим настављала ка Ихтиманском пролазу, скретала ка Витоши, остављајући Софију ван тих граница, и преко водомеђе Струме, Искра и Нишаве избијала на Стару планину. Даље је граница настављала преко Св. Николе и десном водомеђом Тимока избијала на

¹⁵⁴ Исто, 74.

¹⁵⁵ П. Никетић, *Српски свет*, Београд, 1885², *Карта српских земаља*.

¹⁵⁶ Исто, 176–177.

¹⁵⁷ М. Милојевић, *Одломци историје Срба и српских-југословенских земаља у Турској и Аустрији*, Београд, 1872, 395.

¹⁵⁸ П. Никетић, *Српски свет*, 1885², 5.

Дунав.¹⁵⁹ Међутим, поред овог мишљења постојало је и схватање о нешто ширим источним границама српске државе крајем владавине цара Душана, према којем су у њеном саставу били изворни предео Марице до Пловдива, Софијска висораван и Видински крај, односно граница је од изворишта Марице ишла на Јетропоље, па на Врацу и током Чибрице до Дунава. До тих резултата дошао је Јован Драгашевић.¹⁶⁰ Управо истицање историјског права при дефинисању источне границе српских земаља имало је своју основу у овако схваћеним границама Душанове државе. Такође, на закључак о Видинској и Средачкој области као српским земаља су наводиле и везе Кнежевине Србије и становништва са овог подручја. Трећи елемент био је језик, мада ће озбиљнија филолошка истраживања овог простора уследити крајем 19. и почетком 20. века од стране Александра Белића.¹⁶¹ Не треба занемарити ни границе некадашње Пећке патријаршије на простору Средачке области, будући да су на том простору биле Самоковска, Ћустендилска и део Коласијске епархије, као један од разлога укључивања ових територија у српске земље.¹⁶² Наравно, улогу у померању границе српске земље ка истоку имале су и молбе становника Белоградичке, Видинске, Ломпаланачке, Кулске, Трнске и Брезничке у циљу присаједињења Србији, које су објављиване у *Српским новинама* током 1878. године.¹⁶³ Чињеница да је Трнска област требало да припадне Србији која се позивала на народност становништва и њихове молбе, а да је залагањем руске дипломатије ипак додељена Бугарској, давао је Никетићу довољно доказа да ту територију већ у издању из 1882. године означи као чисто српски крај.¹⁶⁴

Током 1886. и 1887. године у часопису *Српство* објављено је више текстова етнографског и историјско-етнографског карактера у циљу доказивања присуства српске народности на простору Видинске и Средачке области, али и у Старој Србији и Македонији. Главни поборници ове теорије били су Милош Милојевић и Милојко Веселиновић. Милош Милојевић у својим текстовима доказује народност становника наведених области на основу њихових молби упућених српској влади током 1878. године. Поред тога, његова теорија се заснивала и на обичајима становништва овог простора: славе, преславе, свадбени и посмртни обичаји, као и називи за родбинске везе, које нису присутне код Бугара. Милојевић није сматрао да ову територију насељава искључиво српски народ, већ ју је означио као мозаик народа, односно територију на којој су поред Срба присутни Власи, Черкези, Османлије и у мањем броју Бугари или Цинцари. Ипак, већину народа, по његовом мишљењу чинили су Срби, а Помаке је сматрао Србима муслиманске вероисповести. Ишао је дотле да је чак становнике у околини Етропоља, Сливена и Јамбола сматрао већински српским.¹⁶⁵ Према свом схватању да становници на левој обали Црног Дрима Срби муслиманске вероисповести, који се називају Торбешима,

---

¹⁵⁹ Д. Јовановић, *Како су се шириле међе српској држави за владе Стефана Душана и области његове царевине*, Гласник Српског ученог друштва (=СУД) 68 (1889), 86, 91–94.

¹⁶⁰ *Источна граница Душанове царевине*, Ратник XXII, св. 3 (1890), 347; Ј. Мишковић, *Косовска битка 15. јуна 1839. Војно-историјска расправа*, Београд, 1890, 213.

¹⁶¹ ДАС, Посланство Француске у Србији (S/F)-38, француски генерални конзул у Београду Сен-Кентен – Министарству спољних послова Француске, 23. мај 1878.

¹⁶² Н. Шулетић, *Југоисточна граница Српске патријаршије у доба османске владавине*, Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект, ур. Д. Антић, И. Бецић, Врање, 2018, 49; Ј. Гавриловић, *Простор Српске патријаршије*, Гласник Друштва српске словесности 9 (1858), 232–233.

¹⁶³ В. Стојанчевић, *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876–1878*, Београд, 1998, 83.

¹⁶⁴ К. Sax, *Ethnographische Karte der Europäischen Türkei und ihrer Dependenz zu Anfang des Jahres 1877*, Wien, 1878. (НБС, ОПФ–КФ, Кг III 84); М. Самарцић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, 20; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 552–553.

¹⁶⁵ М. Милојевић, *Одељак етнографски*, Српство I, бр. 2 (1886), 10–11; Исто, Српство I, бр. 3 (1886), 17–18; Исто, Српство I, бр. 4 (1886), 25–27; Исто, Српство I, бр. 5 (1886), 34–35; Исто, Српство I, бр. 6 (1886), 42–43; Исто, Српство I, бр. 7 (1886), 50–52.

Веселиновић је померио јужну границу српског народа, односно српске земље са тока Дрима на водомеђу Шкумбе и Девола.¹⁶⁶

Своје схватање српског етничког простора, Милојко Веселиновић је најпре приказао на географској карти објављеној у последњем броју часописа *Српство* за 1886. годину. У односу на ранија схватања српске земље, Веселиновић је источну границу поставио дуж реке Искар, затим даље ка југу током реке Месте до недалеко од Пирин планине, а затим је граница скретала ка западу, обухватала Серез, Солун и његово пристаниште, ишла током реке Бистрице и развођем Девола и Шкумбе избијала на Јадранско море. Такође, Веселиновићево схватање западне границе српског народа је било различито од ранијих списа. Граница је дуж обале Јадранског мора ишла до Сења, а затим током реке Купе на Саву, па на извор Карашице, десне притоке Драве и ишла даље ка североистоку обухвативши Барању, прешавши преко Дунава и даље на исток до тока Мориша. За разлику од ранијих карата, цео Банат је приказан као саставни део српског етничког простора.¹⁶⁷ Схватање границе српског етничког простора поновио је и у часопису *Браство* за 1887. годину, објавивши исту етнографску карту.¹⁶⁸

Очигледно под утицајем критика у вези са српском етничком границом коју је повукао у Македонији, Карић је у оквиру рукописа уџбеника *Земљотис српске земље и Балканског полуострва за IV разред основних школа у Краљевини Србији* из 1887. променио своје виђење етнографске границе у Македонији и померио границу ка југу до Бистрице и Егејског мора, а источну границу са водомеђе Струме и Вардара, померио ка истоку на водомеђу Струме и Месте.¹⁶⁹ Током расправе у вези са објављивањем овог уџбеника у Главном просветном савету повела се можда и једна од најзначајнијих расправа у вези са српском етничком границом и територијалним обухватом појма српске земље. Најпре су свој став о Карићевом рукопису изнели референти Војислав Бакић и Љубомир Ковачевић. Бакић није имао замерки у вези са повученим границама српских земаља, осим да се помене српски народ који живи ван Бачке и Баната, а који је део будимске епархије, и да се у текст додају мапе свих српских земаља појединачно, као и једна мапа на којој ће бити приказане све српске земље заједно.¹⁷⁰ Са друге стране, Љубомир Ковачевић је на почетку реферата истакао своје разумевање појма српске земље, разумевши га као „земље у којима Срби већином живе“. Прихватио је Карићево мишљење да су Срби и Хрвати један народ, али је сматрао да би Карић требало Хрватима да посвети већу пажњу. Карић је настојао да за простор Македоније нађе компромис између српских и бугарских претензија, те је тако тврдио да Бугари живе у југоисточној, а Срби у северозападној Македонији у односу 9:14. Ковачевић сматра, будући да македонски Словени говоре истим језиком, да је Карић требало да их разликује и од Срба и од Бугара, ако их већ није означио као Србе. Такође, није се сложио са Карићевим измењеним ставом о српској етничкој граници на југу, јер је из те границе произилазило да је цела Македонија српска, што није било мишљење које је Ковачевић делио. Уместо те линије, Ковачевић је прихватио Карићево мишљење о овој граници из 1882. године – Нице, Кожух, Беласица. У погледу источне границе у Македонији, сматрао је да њу представља река Струма. Овако повучена етнографска граница, према Карићевом мишљењу не би остављала простора за сукоб са Грцима, с којима је сарадња била

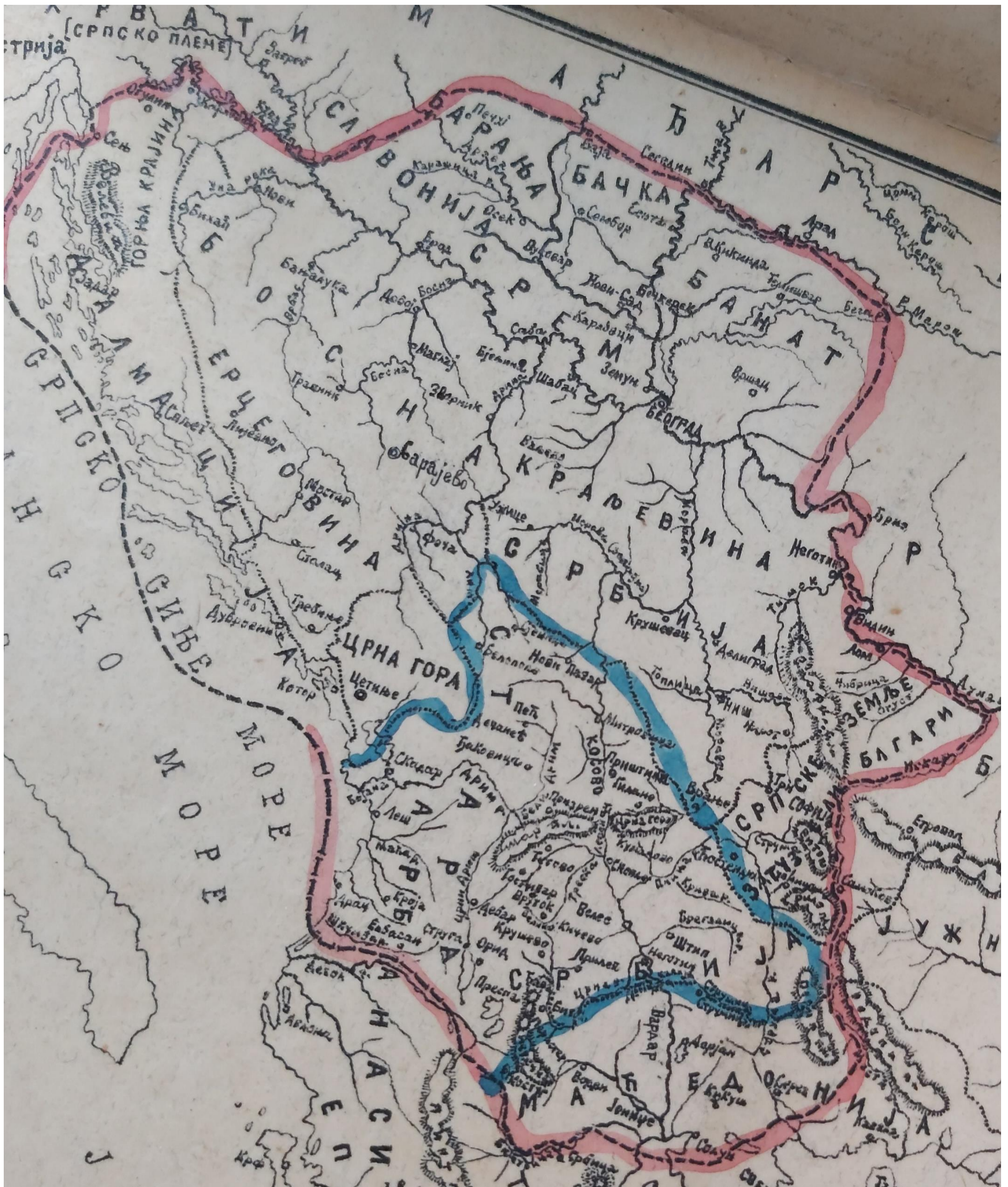
¹⁶⁶ М. Веселиновић, *Стара (Права) Србија*, Српство I, бр. 4 (1886), 27.

¹⁶⁷ М. Веселиновић, *Србија* (мапа), Српство I, бр. 9 (1886).

¹⁶⁸ Исти, *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије*, Браство 1 (1887), 203.

¹⁶⁹ ДАС, МПС–II, 1890, XXXIII, 35, Реферат Љубомира Ковачевића о *Земљотису Српских земаља и Балканског полуострва за 4. разред основних школа у Краљевини Србији од Владимира Карића*, 4/16. фебруар 1886.

¹⁷⁰ Исто, Војислав Бакић – Главном просветном савету 20. јануара/1. фебруар 1886.

Прилог бр. 2: М. Веселиновић, Србија, у: Српство, бр. 9, 15/27. децембар 1886.

предуслов за борбу против бугарских претензија.¹⁷¹ Поред замерки које је изнео Ковачевић, чланови Главног просветног савета су расправљали које области улазе у састав српских земаља и како треба организовати њихово излагање у уџбенику. Том приликом је инсистирано да се цео географски Банат, а не само „српски Банат“ како га је Карић означио 1882. године, укључи у састав српских земаља, без обзира на националну припадност становника у источном, односно „влашком Банату“. Предложено је и да се Барања укључи у границе српске земље, а да се Македонија посматра као саставни део Старе Србије. Инсистирало се да аутор, при опису српских земаља, посматра њих као историјске индивидуе, односно да не приказује српске земље, као нпр. Хрватску, Славонију и Срем, као целине, због њиховог тренутног административног уређења. Сматрали су да географија не треба да подрива историјску самосталност српских земаља. Ипак, Карић је остао при свом ставу и био је спреман да измени ствари које су се тичале техничких питања, односно распореда казивања у самој књизи. Свој став о границама како српске земље, тако и географских целина у оквиру овог појма није мењао.¹⁷²

На основу примедби референата, Карић је исправио своје дело, што је значило враћање етничке границе на линију коју је означио још 1882. године, али и померање источне границе на ток реке Струме. Одбио је захтеве Главног просветног савета да се цео Банат рачуна у српске земље, због етнографске слике тог краја, будући да у делу Баната који је остао ван српске земље живи свега 10 % Срба. Такође, одбио је да се свака, па и најмања област у оквиру српских земаља, посматра као одвојена целина. Иако је Карић исправио све захтеве референата, поједини чланови Главног просветног савета инсистирали су на томе да се сви њихови захтеви испуне, па су поново вратили Карићу дело на дораду, али је он одбио да врши даље исправке. Министар просвете је 1. децембра 1886. године донео одлуку да се ово дело штампа као школски уџбеник, имајући у виду казивање референата да је Карић исправио све њихове замерке, као и његова објашњења за неиспуњавање свих захтева Главног просветног савета.¹⁷³

Српска етничка граница у уџбенику *Земљопис српске земље и Балканског полуострва за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, објављеном 1887, постављена је на ток реке Струме, а затим она даље иде ка северу водомеђом Струме и Нишаве. Тиме је померио ка истоку и границу Српске Македоније.¹⁷⁴ Граница означена најпре током Струме, а затим и водомеђом Струме и Нишаве, значи да Карић један део Средачке области, и то крајњи запад, посматра као саставни део српске земље, иако то не наглашава јасно у тексту, нити наводи ту област у списку српских земаља. Померање границе са Месте на Струму приметно је и у уџбеницима Петра Никетића за исти разред из 1886. и 1887. године, мада то неће бити његов коначан став о српској етничкој граници у овом делу Балканског полуострва.¹⁷⁵

Питање које се овде поставља јесте како је могуће да у истом временском периоду и располажући истим подацима аутори постављају различите границе српског етничког

¹⁷¹ Исто, Реферат Љубомира Ковачевића о *Земљопису Српских земаља и Балканског полуострва за 4. разред основних школа у Краљевини Србији од Владимира Карића*, 4/16. фебруар 1886.

¹⁷² ДАС, ГПС, 1893, ф. 1, 22, Примедбе референата и Главног просветног савета по којима има да се поправи и преради дело *Земљопис за IV разред основних школа* од В. Карића; ДАС, МПС–П, 1890, XXXIII, 35.

¹⁷³ ДАС, МПС–П, 1890, XXXIII, 35, Одлука министра просвете и црквених дела М. Кујунџића 20. новембар / 2. децембар 1886; Министарство просвете и црквених дела – Управи Државне штампарије 24. новембар / 6. децембар 1886. Предмети који су се тичали Карићевог уџбеника, а који су настали радом Главног просветног савета и референата, нису штампани у *Просветном гласнику*, нити су улазили у записник рада Главног просветног савета, јер су се односили на осетљива питања о српским етничким територијама.

¹⁷⁴ В. Карић, *Земљопис српске земље и Балканског полуострва за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1887, 34.

¹⁷⁵ П. Никетић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за IV разред основних школа*, Београд, 1886², 1887³, 55–56.

Прилог бр. 3: П. Никетић, *Карта српских земаља*, Београд, 1885.

простора, при чему је на једној страни Карићево мишљење о јужној и југоисточној страни, а на другој осталих аутора. Главни разлог лежи у њиховом приступу. Карић, најбољи српски географ пре Цвијића, на првом месту ставља научни приступ, односно не настоји да по сваку цену прошири границу српских земаља, при чему би се то мишљење заснивало на свега једном или два сведочанства. Како и сам наводи, чекао је да слика о етнографији спорних територија постане јаснија. Веселиновић и Милојевић на прво место стављају патриотизам и настоје да што је више могуће прошире границе српског етничког простора. Никетићево размишљање заснива се на различитим изворима, али без склоности ка њиховом преиспитивању, већ их прихвата као чињенично стање. Са методолошке тачке гледишта, Карићев приступ је, без сумње, најисправнији. Никетићев и Карићев утицај преплитали су се у наредном периоду у погледу дефинисања, посебно јужних граница српског етничког простора. Димитрије Соколовић у уџбенику из 1890. године у потпуности преузима Карићево виђење граница српске земље, као и српску етничку границу на југу.¹⁷⁶

Поменуто два аутора, Петар Никетић и Владимир Карић, остварили су највећи утицај на схватање појма српске земље током 80-их година 19. века. На основу њихових ставова о границама овог појма, урађен је и наставни план којим је било дефинисано које територије чине саставни део појма српске земље. У првом наставном плану из земљописа, урађеног 1883. године, јасно се уочава схватање појма српске земље које је формирано под утицајем оних граница које је Петар Никетић изнео у свом делу из 1882. године, док је Карићево дело из исте године занемарено. Да је Никетићев утицај био одлучујући јасно указује помињање Тесалије као српске земље, али такође, и изостављање полуострва Истре, док се код Карића Тесалија не помиње, а Истра је наведена као саставни део српских земаља.¹⁷⁷ Укључивање појма српске земље у наставни план из 1883. и његово географско дефинисање представља изузетно важан тренутак у схватању значења и значаја овог појма. По први пут се у настави земљописа у Краљевини Србији учило, током читавог једног разреда (4. разред) које земље на Балканском полуострву насељава српски народ и докле се простиру границе српског етничког простора. Од тог тренутка, појам српске земље представља се ученицима основних школа као географска целина која обухвата више географских и географско-политичких области на Балканском полуострву. Јасно дефинисан наставни план за предавање земљописа у четвртном разреду био је предуслов издавању уџбеника у којима су биле представљене српске земље.

Премда је Никетићево схватање српских земаља имало јасан утицај на настанак наставног плана из 1883. године, у другој половини девете деценије 19. века, у схватању појма српске земље од стране учитеља основних школа преовладавао је утицај Владимира Карића, посебно након објављивања уџбеника из 1887. године. Већ следеће године у часопису *Учитель* излази упутство за предавање земљописа под насловом *Познавање српских земаља*, које је саставио учитељ Цветко Радојчић из Пожеге. У оквиру овог списка наведене су све српске земље које помиње Карић, а на његов утицај најјасније указује јужна граница српске земље, коју оцртавају планине Керечка, Нице и Кожух, затим Беласица до реке Струме, а потом ток реке Струме.¹⁷⁸ Ово је важно истаћи јер су управо ставови о границама српске земље, изнети у часопису *Учитель*, имали главни утицај на формирање схватања граница српског етничког простора, будући да су учитељи били они који су ученицима представљали границе српских земаља. Мишљење о

¹⁷⁶ Д. Соколовић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за ученике IV разреда основних школа*, Београд, 1890, (= *Земљопис српских земаља*), 3–50.

¹⁷⁷ ДАС, МПс–II, 1884, XIII, 51, наставни план за Земљопис; *Учитель* 3 (1884), 454.

¹⁷⁸ Ц. Радојчић, *Предавање из земљописа – Познавање српских земаља*, *Учитель* 7 (1888), 90; В. Карић, *Земљопис српске земље и Балканског полуострва за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 34.

границама српске земље формирано током 80-их година 19. века није било коначно и оно ће се променити током последње деценије 19. века.

Средином 80-их година своје погледе на „српске крајеве Македоније“ изнео је и Стојан Новаковић, додуше на посредан начин, набрајајући бугарске школе у оним крајевима Македоније за које је сматрао да по сили географије и етнографије морају спадати у пределе на које Србија полаже своје право. Окрузи које набраја у оквиру српских предела у Македонији јасно показују да се његово и Карићево размишљање на том пољу поклапало. Тако су наведени следећи предели: тиквешки, струшки, велешки, скопљански, кумановски, тетовски, кратовски, криворечко-паланачки, радовишки, штипски, кочански, битолски, прилепи, кичевски, ресански, преспански, охридски, хлерински и дебарски.¹⁷⁹

Никетићево виђење граница српских земаља промењено је у последњем, трећем издању *Српског света* из 1890. године. За разлику од претходна два издања, где само помиње да српски народ насељава област источно од Тимока и Старе планине, у овом издање аутор додаје још једну област у састав српских земаља „Србија под Бугарском“. Позивајући се на историјско право, односно мишљење да су ове области биле саставни део државе краља Милутина, а под утицајем и горе наведених списа који су имали за циљ да укажу на присуство српске народности источно од граница Краљевине Србије, Никетић територију Видинске и Средачке области рачуна као српске земље под горе наведеним именом. Њихова граница на истоку ишла је до реке Искар, која је постала источна граница српских земаља.¹⁸⁰ Под утицајем Никетићевих ставова о источној граници српских земаља у северном делу Балканског полуострва, почиње постепено уврштавање Видинске и Средачке области у саставни део српског етничког простора. У уџбенику Петра Шрепловића *Атлас српских земаља и Балканског полуострва са земљописом за ученике-це IV разреда основних школа по наставном плану*, Видинска и Средачка област нису нашле своје место у одељку где су набрајане српске земље посматране као географска целина, али је аутор у казивању о географији Кнежевине Бугарске нагласио да су Видинска и Средачка област српске земље и њихову источну границу, за разлику од Никетића помера ка западу, одредивши реку Лом као најисточнију међу српских земаља у овом делу Балканског полуострва.¹⁸¹

Након Никетићевог јасног дефинисања Видинске и Средачке области као српских земаља, као и њиховог означавања као дела српских земаља на индиректан начин у Шрепловићевом атласу, уследиле су нове промене у наставном плану земљописа 1892. године, када су Видинска и Средачка област додате у наставни план као српске земље које ће се изучавати у четвртном разреду.¹⁸² Исте године је у часопису *Учитель* објављено и упутство по којем се предавао земљопис Шоплука, где је истицано језичко јединство становника овог подручја и осталих српских земаља, као и обичај славе – „где је слава ту је Србин“.¹⁸³ Тренутак када су Видинска и Средачка област укључене у српске земље, а посебно њихово дефинисање као српских земаља у настави земљописа,значио је последњу фазу територијалног ширења овог појма, али исто и њихово званично укључивање у српске земље, будући да је иза наставног плана из 1892. године стајало Министарство просвете и црквених дела. У периоду који је уследио након дефинисања територијалног обима српских земаља, извршена је још једна промена која се односила

¹⁷⁹ *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. 4, књ. 2, (1886–1887), прир. К. Џамбазовси, Београд, 1986, док. бр. 49.

¹⁸⁰ П. Никетић, *Српски свет*, 1890³, 195–197.

¹⁸¹ П. Шрепловић, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва са земљописом за ученике-це IV разреда основних школа по наставном плану*, Београд, 1891, (=Атлас српских земаља), 39.

¹⁸² А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, Београд, 2010, 131.

¹⁸³ С. Аћимовић, *Видинска и Средачка област – Шоплук*, *Учитель* 11 (1892), 664–668.

на јужну границу овог појма, бар када је реч о граничној линији која се јавља у уџбеницима. Оно што важи за наставне планове, важи и за све уџбенике настале током последње две деценије 19. века. Да би неки уџбеник био коришћен у настави, морао је бити одобрен од стране Главног просветног савета. Оног тренутка када ова институција одобри употребу неког уџбеника, то је значило да текст изнет у њему одговара државним интересима и да је урађен у складу са наставним планом. Другачије, супротно мишљење, у погледу означавања Видинске и Средачке области као дела српских земаља имао је географ Коста Ковачевић, професор гимназије, који је сматрао да то не одговара истини и да се српски етнички простор на истоку може проширити толико да захвата сливове Струме, Нишаве и Тимока.¹⁸⁴

Јасну дефиницију српске јужне границе дао је Владимир Карић 1882. године, означивши планине Неречку, Нице, и Кожуф као етничку линију, а исти став поновио је у уџбенику из 1887. године.¹⁸⁵ Његов став о јужној граници српског етничког простора био је прихваћен од стране аутора уџбеника до дефинисања појма српске земље наставним планом из 1892. године. Горе поменуте планине као границу српске земље на југу срећемо у уџбенику Димитрија Соколовића из 1890. и атласу Петра Шрепловића из 1891. године.¹⁸⁶ Најбољи пример мењања схватања јужне српске етничке границе су издања уџбеника од истих аутора у периоду након 1892. године. У другом издању уџбеника из 1894. године, Соколовић границу са горе поменутих планина помера ка југу и обухвата простор до реке Бистрице, односно до границе Македоније и Тесалије, при чему се прихвата Никетићево и Веселиновићево мишљење о српској етничкој граници на овом делу полуострва.¹⁸⁷ Главни разлог спуштања границе српске земље на реку Бистрицу лежи у схватању територијалног обима српских земаља. Наиме, за Карића границу српске земље одређивало је присуство српског становништва на одређеној територији, и то у складу са његовим схватањима те границе. Са друге стране, већ у саветима Главног просветног савета из 1886. године у вези са Карићевим уџбеником, наводи се да границе српске земље треба формирати на основу граница географских појмова који су улазили у њен састав.¹⁸⁸ Управо ту лежи разлог померања српске границе ка југу на реку Бистрицу, будући да је она била граница Македоније и Тесалије. Такође, не треба занемарити ни Никетићев утицај по овом питању, који је за разлику од 80-их година, у последњој деценији 19. века однео превагу над Карићевим схватањем граница српске земље.

Током прве деценије 20. века нема јединственог става по питању територија које су чиниле саставни део српских земаља. Разлог томе лежи у чињеници да су 1901. године донете измене у Правилник о штампању уџбеника, према којем је, уместо дотадашњег државног монопола, проглашена „слободна утакмица“ за писање и издавање уџбеника, те је стога могло бити и више уџбеника за један предмет уколико су одобрени од стране Главног просветног савета.¹⁸⁹ Током 1902. године појавио се уџбеник у којем Видинска и Средачка област нису поменуте као саставни делови српске земље, а сам уџбеник био је одобрен од стране Министарства просвете. Аутори уџбеника су били Димитрије

¹⁸⁴ ДАС, МПС–П, 1898, 44, 210, Реферат Косте Ковачевића о уџбенику Петра Никетића *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва (4. прерађено издање)* 10/22. март 1896.

¹⁸⁵ В. Карић, *Земљопис српске земље и Балканског полуострва за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 18.

¹⁸⁶ П. Шрепловић, *Атлас српских земаља*, 11; Д. Соколовић, *Земљопис српских земаља*, 23.

¹⁸⁷ Д. Соколовић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за ученике IV разреда основних школа*, Београд, 1894², 36; П. Шрепловић, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва за ученике IV разреда основних школа*, Београд, 1898², 18. (Књига је штампана 1898, али је написана 1894. године, о чему сведочи и предговор датан 4/16. августом 1894. године)

¹⁸⁸ ДАС, ГПС, ф. 1, 22.

¹⁸⁹ А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији (1878–1918)*, 179.

Путниковић и Михаило Јовић, а уџбеник је имао десет издања у периоду од 1902. до 1911. године.¹⁹⁰ Исти територијални обим имају српске земље у *Атласу Србије и српских земаља* из 1904. године.¹⁹¹ Са друге стране, Видинска и Средачка област су део српских земаља у уџбеницима за четврти разред Радивоја Митровића и Михаила Станојевића из 1902. године, који је такође имао више издања, као и у Станојевићевом уџбенику из 1912. године.¹⁹² Става о Видинској и Средачкој области као делу српских земаља држао се у својим атласима и уџбеницима и Петар Шрепловић, и ове области се јављају у *Атласу Краљевине Србије и српских земаља* из 1905. године.¹⁹³

Поред казивања о Видинској и Средачкој области, одређене промене у садржини уџбеника, када је реч о српским земљама, могу се приметити у погледу односа Срба и Хрвата, односно у представљању ова два народа као једног, под именом Срби, затим помињање Хрвата и њихово изједначавање са Србима, као и именовање хрватског народа одвојеног од Срба, али уско повезаног са Србима на основу језичких карактеристика. У именовању Хрватске као саставног дела српских земаља могу се приметити два принципа којих су се држали српски аутори. Први је посматрање Срба и Хрвата као једног народа и из тога јасно произилазило да Хрватска чини део српских земаља. Други поглед заснивао на посматрању Хрвата као одвојеног народа, али и наглашавају да поред Хрвата, географску Хрватску насељавају Срби, што је, по ауторима, био довољан разлог за укључивање Хрватске у састав српских земаља.¹⁹⁴ За Владимира Карића у погледу овог питања није било дилеме – Срби и Хрвати су били један народ, који је он именовао као Србе и на основу тога, западна граница српског народа обухватала је све оне области у којима је живело становништво које је говорило хрватским или српским језиком, односно штокавским и чакавским наречјем. Никетић је најпре сматрао да су Хрвати одвојен народ, а затим је променио своје схватање. У уџбеницима током последње деценије 19. и почетком 20. века среће се изједначавање Срба и Хрвата, али се углавном наглашава да католици себе зову Хрватима, а православно становништво себе означава Србима. Разлог зашто наводимо Хрвате у вези са овим питањем лежи у томе што је то било име народа и већина српских аутора га је тако разумела, али вођени језиком као одредницом нације, означавали су Србе и Хрвате као један народ. То није био случај само код српских географа, будући да је схватање језика као одреднице нације било присутно код већине интелектуалаца тог периода. Исти став износи Вјекослав Клаић у свом тротомном делу *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, у којем су описане оне области које су чиниле хрватске земље: Хрватска, Славонија, Босна, Херцеговина и Истра. Поред етнографског, овакво ограничавање хрватских земаља било је засновано и на историјском праву, што сам аутор наглашава. Аутор изједначава Србе („Хрвати источног обрета“) и Хрвате, односно посматра их као један народ јер говоре истим језиком. За Босну наводи да је „најчистија хрватска (србска) земља“.¹⁹⁵ И пре књиге о хрватским земљама, Клаић је још 1878. године у предговору своје књиге о Босни истицао да користи само име Хрват, јер

¹⁹⁰ М. Јовић, Д. Путниковић, *Земљопис Србије и српских земаља за IV разред основне школе*, Београд, 1907, 64–96.

¹⁹¹ В. Симић, М. Станић, *Атлас Србије и српских земаља са земљописом за ученике-це IV разреда основне школе*, Београд, 1904, 61–77.

¹⁹² Р. Митровић, М. Станојевић, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља за ученике и ученице IV разреда основне школе*, Београд, 1902, 95–96; М. Станојевић, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља – подсетник за предавање земљописа – за ученике и ученице IV разреда основне школе*, Београд, 1912, 59.

¹⁹³ П. Шрепловић, *Атлас Краљевине Србије и српских земаља по политичкој подели – најкраћи подсетник за ученике IV разреда основних школа*, Београд, 1905, 58.

¹⁹⁴ П. Никетић, *Српски свет*, 1882, 70.

¹⁹⁵ V. Klaić, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, knj. 1 Zagreb, 1880, 13; Isto, knj. 3, Zagreb, 1883, 109.

му је као Хрвату оно милије, али додајући да су Срби и Хрвати један народ са два имена.¹⁹⁶

Приликом казивања о територијалном обиму српских земаља, важно је приказати и схватање овог појма код најбољег српског географа с почетка 20. века – Јована Цвијића. Оно што посебно треба нагласити јесте да је Јован Цвијић прошао кроз већи део оних области које су сматране српским земљама. Током тих путовања, поред грађе неопходне за писање о глацијацији, геологији и другим научним дисциплинама, Цвијић је прецизно бележио податке о становништву оних области кроз које је прошао. Ипак, за разлику од претходних аутора који су се бавили питањем српског етничког простора, Јован Цвијић није у оквиру једног рада дефинисао српски етнички простор и области које су чиниле саставни део српских земаља. Његови погледи у вези са овим питањем могу се пратити кроз научне радове и етнографске карте које је објављивао до 1914. године. Први чланак посвећен етнографским питањима на Балканском полуострву објавио је 1903. године у бечком листу *Die Zeit*, који је потом нешто проширен и објављен у часопису *Дело* почетком 1906. године. У оквиру чланка из 1903. године по први пут се појавила идеја о нешто другачијој етнографској припадности становника Македоније. Као што смо већ навели, до тада се углавном на становнике овог простора гледало као на Србе или Бугаре. Становништво које је живело око Скопља, Куманова и Тетова Цвијић је означио као ближе српском народу. Исто тако крајеве око горњег тока Струме и Месте сматрао је саставним делом бугарског етничког простора. За становништво које је насељавало простор јужно од границе Косовског вилајета па до Солуна, на западу до Црног Дрима и на истоку до Месте, истакао је да нема развијену националну свест и да се не може означити ни као Срби ни као Бугари, већ би најправилније било назвати их македонски Словени.¹⁹⁷ За разлику од ранијих аутора који су истицали историјску свест и историјско право, код Цвијића се то не среће, већ он јасно истиче да историјско право нема већег значаја.¹⁹⁸ Закључак о етничким односима у Македонији Цвијић је јединим делом донео на основу лингвистике, али највећим делом на основу својих теренских истраживања које је вршио на простору Македоније и Старе Србије од 1898. до 1904. године.¹⁹⁹ Његови закључци су јако важни јер долазе од аутора који је прошао знатан део Македоније и Старе Србије, разговарао са делом становништва и приметио да је код неких од њих национална свест на том нивоу да знају за себе да су Словени, како их је и сам Цвијић чуо да се ословљавају, али без идеје о припадности српском или бугарском етносу. На друге утицаје при формирању наведене Цвијићеве теорије указаћемо у наредним поглављима. Ипак, његов утицај на схватање појма српске земље и етничке границе српске земље на југу није био од пресудног значаја и као што је у горе наведеном тексту приказано, може се срести спуштање српске етничке границе на Бистрицу све до 1914. године.

У погледу западне границе српског етничког простора, Цвијићеви погледи на ово питање нису се разликовали од осталих аутора. Хрвате и Србе посматра као један народ, под именом српско-хрватски, али потпуно свестан разлика између ова два етноса и подела које међу њима постоје, пре свега оних које су произилазиле из верске подељености, што се јасно види на његовој етнографској карти из 1908. године.²⁰⁰ Наравно, и за Цвијића је одредница нације била језик, те сходно томе наводи да се „наш

¹⁹⁶ М. Altić, *Cartography between Imperial Politics and National Movements: Nineteenth-Century Mapping of Croatia*, *Cartographica* 54, No. 2 (2019), 114.

¹⁹⁷ Ј. Цвијић, *Неколика проматрања о етнографији македонских Словена*, *Дело*. Лист за науку, књижевност и друштвени живот 38, св. 1 (1906), 5–7.

¹⁹⁸ Исто, 12.

¹⁹⁹ Исто, *Основе* 1–2, 7–10.

²⁰⁰ Исто, *О националном раду*, *Српски књижевни гласник* 18 (1907), 341; Исто, *О народном јединству*, *Сабрана дела Јована Цвијића* књ. 3: *Говори и чланци*, Београд, 2000, 195–196.

језик“ чује око Трста и Ријеке у западној Истри, па обалом Јадранског мора до Скадра, а сличан језик се може чути и око Солуна и Сереза. Суботица и Баја означене су као северне границе српског народа.²⁰¹ У погледу Босне и Херцеговине Јован Цвијић је био мишљења да та земља представља један од најважнијих делова српског етничког простора и сматрао је кључем решења српско-хрватског, а затим и југословенског питања на Балкану.²⁰²

Поред научних радова који су имали за циљ да ограниче српски етнички простор на основу научних факата и сопствених истраживања и на тај начин дефинишу појам српске земље, становништво је такође имало своју међу српског етничког простора, али та међа се односила само на његову јужну и источну границу, а у центру тога је легенда о Бакарном гумну. Ова легенда први пут је забележена почетком 18. века у путопису монаха Јеротеја који је описао свој пут до Јерусалима 1704. године. Према његовом казивању Срби су, након досељавања на Балканско полуострво преко мора, „иза града Троје“, на Овчем пољу оковали гумно од бакра, јер нису умели да вршу на земљи. То гумно је, према Јеротејевом казивању, и даље стајало затрпано на простору Овчег поља и на том месту ће доћи до пресудне битке са Турцима.²⁰³ Током 18. и 19. века легенда о Бакарном гумну живи међу српским народом и има јасно значење: Бакарно гумно означава границу Српског царства на истоку и југу. Сходно томе, срећу се различити локалитети овог топонима код становника. Мита Ракић, током обиласка околине Трна 1878. године, у разговору са Мисаилом Цветковићем Бакушом дотакао се будуће границе Србије. Том приликом Мисаило је као српске пределе означио област „до Стара планина, тамо по за Софију, и Рил је српски и позе њега право све до Велес“. Посебно га занимало да ли ће Србији припасти Бакарно гумно, које је смештао иза Скопа и истицао да је то „старовременско српско“.²⁰⁴ У српско-турском рату 1877/78. године међу војницима се наводно могло чути казивање: „још далеко имамо ми да идемо, српско је све до Бакарног гумна!“.²⁰⁵ За неке Бакарно гумно је било између Софије и Ћустендила, за друге јужно од Скопља, за треће јужно од Битоља и Охрида, а положај Бакарног гумна зависио је од положаја њиховог села и свако је желео да његово село буде северније од Бакарног гумна, верујући да ће Србима припасти територија коју је сама легенда о Бакарном гумну одредила.²⁰⁶ Јован Драгашевић је Бакарно гумно убицирао код Харманлија у Бугарској, на основу турске речи за гумно: *harman uęi*.²⁰⁷ У основи Бакарно гумно се увек повезивало са границом Српског царства и докле је она допирала, до те тачке је, према народном схватању, требало да се простире и српска држава и та тачка је представљала и границу српског етничког простора. Оно што је важно нагласити јесте да је легенда о Бакарном гумну, први пут забележена почетком 18. века, током два века живела у свести народа и временом добијала различите локалитете, те тако означавала границу Српског царства на истоку и југу и „сањану“ међу будуће српске државе.

*

Појам српске земље присутан од Средњег века, у својој основи увек је на првом месту имао етнографско значење, али се током постојања средњовековне српске државе, у појединим периодима, може сматрати и географским (врло кратко) и политичким

²⁰¹ Исти, *О националном раду*, 58.

²⁰² Исти, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, 170.

²⁰³ *Србско у Ерусалимъ. Путованъ 1704. године*, Србска пчела 5 (1841), 79–80.

²⁰⁴ М. Ракић, *Из Нове Србије*, Отаџбина 2 (1881), 278.

²⁰⁵ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Границе српства према истоку и југу (по народном предању о Бакарном гумну)*, Побратимство. Гласник великошколске омладине 2 (1892), 19.

²⁰⁶ Исто, 1–23, У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 460.

²⁰⁷ ДАС, ПО, 56, 468; *Нови београдски дневник*, бр. 139, 29. јун / 11. јул 1885.

појмом. Од нестанка српске средњовековне државе овај појам постоји искључиво у свом етнографском значењу и коришћен је од стране становника као етнографска одредница за територију коју су насељавали. Од почетка 19. века малобројни српски интелектуалци настоје да ограниче појам српске земље, дефинишу и ограниче оне области у којима је живео српски народ, а то чине на основу схватања распрострањености српског језика, у складу са схватањем да је језик главна одредница нације. Као српске земље до средине 19. века сматране су: Србија, Црна Гора, Босна, Херцеговина, део Старе Србије, Славонија, Хрватска, Истра, Далмација, Срем, Бачка и део Баната. Најважнији тренуци у дефиницији овог појма наступили су 80-их година 19. века. Од 1878. године појавили су се радови који, подстакнути политичким догађајима, доказују етничку припадност становништва на простору јужне Старе Србије и Македоније као саставног дела српског етничког корпуса, из чега произилази и схватање наведене две области као српских земаља. Захваљујући дефиницији Владимира Карића и Петра Никетића, српске земље постају географски појам који се посматра као целина састављена од више области. Поред тога, те године биле су пресудне и за схватање јужне и источне границе овог појма, мада до 1913. године није постојало јединствено мишљење о границама српског етничког простора. После радова који су укључивали Стару Србију и део Македоније, средином 80-их година појавила су се мишљења, проистекла из схватања средњовековне прошлости, народних обичаја и језика, али и политичких прилика, да су Видинска и Средачка област српске земље, што је од 1890. године нашло своје место у уџбеницима земљописа.

За разлику од прве половине 19. века где у дефиницији и картографским приказима српског етничког простора пресудну улогу има схватање о територијалној распрострањености језика, у другој половини 19. века овом схватању придодаје се и историјско право српског народа на ове области, које је у основи извођено из схватања границе српске државе у тренутку када је краљ Душан преузео власт од свог оца краља Стефана Дечанског. Поред ових елемената, са упознавањем народних обичаја и традиције и они постају елементи који додатно утичу на оцртавање граница српског етноса, међу којима је била слава као један од најважнијих доказа српског присуства на одређеној територији.

Посебно треба нагласити значај тренутка када су српске земље под тим именом и као географска целина уврштене у уџбенике земљописа и када се код ученика, кроз предавања о појму српска земља, почело са стварањем слике о српској етничкој територији. То је омогућило сазревање генерација које су имале колико-толико јасну представу о границама српског народа и територијама које му према тадашњем схватању припадају. Поред постојања овог појма у географским уџбеницима, за схватање српског националног идентитета, важан је био и настанак етнографских карата, које су донеле визуелизацију овог појма и представљање српских земаља као географске целине.

Србија

За разлику од становништва Балканског полуострва које је територију коју је насељавало називало на основу етничке припадности, у географским списима насталим од 16. века па надаље, користе се термини као што су Србија, Бугарска, Албанија, Македонија. Именица Србија, као назив за српску средњовековну државу, први пут је употребљена у делу византијског цара Константина VII Порфирогенита *О управљању царством* из средине 10. века, који наводи да се Србија граничи на северу са Хрватском,

а на југу са Бугарском.²⁰⁸ У каснијем периоду срећу се бројне употребе овог појма у византијским изворима.²⁰⁹ У западним изворима такође наилазимо на употребу именица Србија као назив за српску државу. Занимљиво раздвајање именице Рашка и Србија оставио је непознати католички монах који је 1308. године прошао кроз Србију и забележио да држава којом влада краљ Милутин носи назив Рашка, а онај део који је под влашћу краља Драгутина назива се Србија.²¹⁰ Појединачни случајеви употребе именице Србија у српским дипломатичким изворима срећу се у повељама српских владара издаваних на грчком језику, те се тако цар Душан потписује као: „Стефан у Христу Богу верни цар и самодржац Србије и Романије“.²¹¹ Последњи пример повеље, а и поједини, додуше доста ретки наративни извори у којима је употребљена именица Србија, показују да иако није коришћена, именица Србија као назив за један део српске државе у периоду царства, није била потпуно одсутна.²¹²

Картографски радови настали у позном Средњем веку јасно сведоче о присутности географског појма именице Србије, са не увек јасно одређеним значењем. Прва географска карта на којој се среће назив сличан називу *Servia*, потиче из 1325. године. Урадио ју је Ангелино Далорто и реч је о поморској карти која приказује Европу, Малу Азију и северну Африку, односно обале Средоземног, Јадранског и Јонског мора. На овој карти уписан је црвеним словима назив *Seruja*, али не на месту где ће картографи у периоду 15. и каснијих векова убицирати Србију, већ доста јужније од те територије, источно од Драча. Ипак, да је реч о називу државе јасно упућује то што је аутор називе држава означавао црвеним словима, што је случај и са Србијом. На месту где ће каснији аутори уписивати назив *Zevia*, *Zervia*, *Servia*, између Дунава, Саве, Дрине и Тимока, аутор је уписао назив *Burgaria*. Сходно овоме, ова карта је значајна јер се на њој први пут среће назив Србија, али нема већи значај у настанку оних географских карата на које су неки од облика назива Србија аутори уписивали између поменуте три реке.²¹³ Исти назив, и на истом месту, среће се и на карти из 1339. године, од истог аутора.²¹⁴

На карти Андреје Валспергера из 1448. године, која приказује тада познати свет, на простору Балканског полуострва уписан је назив *Serfia*, и то јужно од Дунава и Саве, чији се токови могу препознати на карти. Као десна притока Дунава приказана је река која се може идентификовати као Велика Морава, јер одговара њеном правцу тока, а и учртана је између Голупца и Београда. Назив *Serfia* уписан је западно од Велике Мораве, а источно од тока те реке назив *Bulgaria*.²¹⁵

Схватање граница Србије може се приметити већ на карти света коју је 1460. године урадио Фра Маур.²¹⁶ На тој карти врло је јасно докле се Србија пружа ка југу будући да је код Скопља назначено да је то погранично место Србије, Бугарске,

²⁰⁸ Константин VII Порфирогенит, *Спис о народима*, у: Византијски извори за историју народа Југославије 2, ур. Љубомир Максимовић, Београд, 2007, 36, 39, 49, 52, 58, 63.

²⁰⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије* 3, ур. Љубомир Максимовић, Београд, 2007, 117, 393; Т. Метохит, *На двору српског краља Милутина*, прев. М. Апостоловић, Београд, 1998.

²¹⁰ Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимни Descriptio Europae Orientalis / Анонимов опис Источне Европе*, Београд, 2013, 119–128.

²¹¹ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936, 63, 161, 173.

²¹² С. Станојевић, *Србија (о називу српске државе у средњем веку)*, Српски књижевни гласник 11, бр. 7 (1904), 541–542.

²¹³ D. Angellino. *The portolan chart of Angellino de Dalorto*, 1325. (<http://nla.gov.au/nla.obj-233480924/view>, приступљено 20.6.2022); Г. Томовић, *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, 45–46.

²¹⁴ K. Irás, *Hungary on Two Portolan Charts by Angelino Dulcert (1325/30, 1339)*, *Imago mundi* 59, no. 2 (2007), 223–233; Г. Томовић, *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, 47.

²¹⁵ A. Walsperger, *Mapa Mundi*, Konstanz, 1448.

(https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1362b/0001, приступљено 20.6.2022); D. Cosgrove, *Mapping New Worlds: Culture and Cartography in Sixteenth-Century Venice*, *Imago Mundi* 44 (1992), 68–69.

²¹⁶ Г. Шкриванић, *Подаци о југословенским земљама на карти Фра-Маура II mappa mundi (1459)*, 27–30.

Македоније и Албаније. Такође, на карти Балканског полуострва, коју је највероватније урадио Франческо Роселија, а која је прикључена делу Франческа Берлингијерија *Geografia in terza rima*, објављеног у Фиренци 1482. године, између изворишта Вардара и Шар-планине среће се натпис *huc usque Zeruia*, односно „довде је Србија“.²¹⁷ Према карти Франческа Роселија, географска Србија је 1482. године обухватала простор од Дрине на западу до Кучајских планина на истоку, а од Саве и Дунава на северу, па до Љуботена на Шар-планини на југу. Србија је означена као *Zervia*. Име Србије (*Servia*) среће се на географској карти Хенрик Мартела Германа, који је урадио карту Балканског полуострва у периоду између 1482. и 1492. године и која је као *Tabula moderna Gretie, Illyrie, Liburnie et Dalmatie*, била приложена уз *Codex Magliabechianus* Птоломејеве географије.²¹⁸ Назив *Servia* на овој карти је наведен два пута, северно и јужно од планинског венца који је означен као *Saracine montes*, који се односи на Шар-планину.²¹⁹ Следећи картограф који је употребио назив *Servia* био је Марко Беневентано који је 1507. објавио *Tabula moderna Poloniae, Vngariae etc.*, објављену као додатак Птоломејеве географији из 1507. године у Риму. Србија је на овој карти ограничена од Дрине до Велике Мораве, а на југу планином која није назначена, али на месту где се налази Шар-планина.²²⁰ Године 1513. на једној географској карти срећемо назив *Zevia*, и то на карти Мартина Валдземилера, *Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*.²²¹ Ова карта ишла је као прилог уз издање Птоломејеве географије које је приредио овај немачки картограф.²²² Занимљиво је да је аутор у наслов навео појам *Servia*, а да је територију између Дрине и Мораве означио називом *Zevia*. Ово упућује на закључак да је као изворе користио више карата и да је на једној од њих био присутан назив *Servia* или *Seruia*, а на другој *Zevia*, као што је било случај са картама из 1460. и 1482. године. Оно што показују ове географске карте јесте да после пада средњовековне српске државе под турску власт, назив Србија, присутан у западним изворима, остаје као географска одредница за територију која би се, на основу ових карата, приближно могла ограничити на простор од Дрине на западу до нешто источније од Велике Мораве, или до самог тога ове реке, а на северу од Дунава и Саве, до негде између Шар-планине и Скопља.

Као што смо већ навели, главни утицај на формирање географског знања о Балканском полуострву и на схватање граница провинција на његовој територији вршило је Птоломејево дело које је почетком 15. века преведено на латински језик, а први пут је штампано 1475. године. Пресудан тренутак у том погледу био је изједначавање римских провинција са савременим географским називима и њихово ограничавање на основу граница римске административне поделе крајем 2. века нове ере. Према нашим сазнањима, први аутор који је изједначио територију провинције Горње Мезије са Србијом био је Никола Кузанус и то на географској карти објављеној 1493, а урађеној око 1450. године. Његово географско схватање Балканског полуострва базирано је на Птоломејевом делу, које је било саставни део његове библиотеке.²²³ Да бисмо разумели

²¹⁷ Г. Томовић, *Косово и Метохија на старим картама од XV до XVIII века*, 65; Иста, *Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века*, 34–35, 38.

²¹⁸ F. Banfi, *Two Italian maps of the Balkan Peninsula*, *Imago Mundi* 11 (1954), 27; R. Almagià, *The first „Modern“ map of Spain*, *Imago Mundi* 5 (1948), 28.

²¹⁹ F. Banfi, *nav. delo*, 26–27.

²²⁰ М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве Географије*, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, ур. Гавро Шкриванић, Београд, 1979, 78–82.

²²¹ М. Вемић, М. Стругар, *Атлас Древней Сербии. Европейские карты Косово и Метохию*, Цетинье, 2007, 32–33.

²²² Г. Шкриванић, *Martin Waldeseemüller, Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*, 55; М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве Географије*, 85.

²²³ N. Cusanus, *Die älteste Karte von Deutschland*, *Eystat*, 1491.

даље картографске представе Србије у европској картографији Новог века, као и тадашње схватање Србије као географског појма, важно је напоменути да је провинција Горња Мезија у тренутку када Птоломеј пише своје дело обухватала и Дарданију и да је у њеном саставу било Скопље, а граница Горње Мезије, односно Дарданије на југу, у том периоду је ишла од Шар-планине на Кораб и даље ка југоистоку, ка античком граду Билазору, северно од Велеса.²²⁴

У наредном периоду срећу се бројни примери изједначавања граница географске Србије са Горњом Мезијом. Тако је Јохан Шонер на глобусу урађеном 1515. године као савремени назив за Горњу Мезију навео *Zeruia*, што је био један од облика који се на картама среће као име за Србију.²²⁵ Тако се у делу Абрахама Ортелијуса *Synonymia Geographica* из 1578. године, која представља енциклопедију античких назива појединих области, са њиховим у том тренутку савременим називима,²²⁶ изједначава територија Дарданије са територијом Србије, односно код одреднице *Serbia* стоји усмерење на појам Дарданије, за коју је наведено да је насељавају Срби и Рашани.²²⁷ У истом делу за појам Мезије наведено је да се дели на Горњу и Доњу Мезију, а као један од делова Горње Мезије означена је Србија.²²⁸ У Ортелијусовом издању атласа из 1584. године за Србију је наведено да је то некада била Горња Мезија.²²⁹ У свом путопису с почетка 16. века, током пута у Цариград, Феликс Петанчић, искључиво користи називе као што су Горња и Доња Мезија, Дарданија, Македонија. Као становнике Дарданије означио је Србе. Забележио је да је Скопље главни град Дарданије и међа Македоније, очигледно под Птоломејевим утицајем. Пишући о Скопљу, наводи да је овај град натопљен водама Вардара, који извиру из планине Орбел,²³⁰ која се често наводи као граница Македоније на северу, али о томе ће бити више речи у одељку о Македонији.²³¹ Данијел Лудовики, који је путовао у Цариград 1533. године, оставио је белешку да је Требиње прво место Србије, која се у старом веку звала Горња Мезија или само Мезија, а њене границе су са запада Далмација, са истока Тракија, са југа Македоније, а са севера Дакија. Ове побројане границе наводе се као одредница за Мезију у Птоломејевим издањима 16. века.²³² Дакле, за географе и поједине путописце 16. века, Србија је обухватала област

(<https://collections.library.yale.edu/catalog/15826862>, pristupljeno 27.12.2022); P. H. Meurer, *Cartography in the German Lands, 1450–1650*, The History of Cartography, vol. 3: Cartography in the European Renaissance, ed. D. Woodward, Chicago–London, 2007, 1183–1188; М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве географије*, 71–75.

²²⁴ В. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима. Градови и насеља*, Београд, 2007, 19–20. Више пажње Птоломејевом делу, његовом утицају и убикацији Скопља на географским картама посвећено је у поглављу о Македонији.

²²⁵ Више о томе видети: Ж. Илић, *Прве географске карте нововековне Србије*, необјављени мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2019, 10–14; М. Grčić, *Cartographic image of Serbia and other neighbouring countries on the Balkan peninsula on the maps of Martin Waldseemüller from early 16th century*, 83.

²²⁶ F. J. Levy, *Tudor historical thought*, San Marino, 1967, 145.

²²⁷ A. Ortelius, *Synonymia Geographica*, Antuerpiae, 1578, 115, 295.

²²⁸ Исто, 215.

²²⁹ A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerp, 1584, mapa: Hungariae Descriptio, Wolfgango Lazio Auct.

²³⁰ Орбел или Orbelus се највероватније односи на Скопску Црну Гору, мада постоје различита тумачења на коју планину се овај назив односи. На закључак да је реч о Скопској Црној Гори указује тврдња у опису пута Антуна Вранчића у Цариград из средине 16. века, у којем се наводи да тамо где се завршава Scardus почиње Orbelus, а између њих се налази отворен простор „или ждрело“, што се свакако односи на Качаничку клисуру. Такође, наводи да Турци ову планину називају *Monte Negro*. (P. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putopis Marka Antuna Pigafette ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567*, RAD Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (=JAZU) 100 (1890), 122.

²³¹ P. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka*, knj. 1: *Felix Petančić i njegov opis puteva u Tursku*, Zagreb, 1879, 119, 120, 126, 127.

²³² Isto, *Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad JAZU 56 (1881), 210; Isti, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, Rad JAZU 71 (1884), 20.

Горње Мезије и Дарданије, односно њене границе биле су еквивалентне са границама наведених римских провинција, али само у оним случајевима када су аутори користили римско именовање ових територија и поистовећивали их са савременим називима.

Поред путописаца који користе називе римских провинција као географске одреднице, бројнији су путописци из 16. века који користе савремене називе. У највећем броју случајева границе Србије одређене су Савом и Дунавом на северу. Источна граница била је Дрина, док је јужна, западна и југоисточна граница спорна. Већина путописаца као западну границу Србије, односно границу Бугарске и Србије означава Мораву.²³³ Ибар и Копаоник означавани су као граница Србије и Босне.²³⁴ Уз сву уздржаност коју налаже проучавање путописа као историјских извора, оно што се не сме изгубити из вида је утицај путописа на формирање географског знања о Балканском полуострву, посебно у овом периоду када су то били практично једини извори који су картографима пружали какву-такву слику о географији Балкана. Стога, без обзира на то што се у тим изворима срећу различити подаци о географији, њихово именовање територија извршило је велики утицај на ограничавање географских појмова на Балкану, те уз утицај Птоломејеве географије довело до повлачења њихових граница, посебно код оних картографа који нису имали друге податке, пре свега о средњовековној прошлости. Тамо где су се границе географских појмова на Балкану повлачиле на основу знања о средњовековној прошлости овог европског полуострва, границе су се у великој мери разликовале.

У картографском свету друге половине 16. и почетком 17. века, територија означена именом Србија увек је присутна на картама. Њене географске границе углавном означава рељеф и хидрографија. Као северна граница означене су Сава и Дунав, а као западна Дрина. Источна граница се у картографији 16. века углавном поклапа са границом коју су између Србије и Бугарске поставили и путописци – на Великој и Јужној Морави, посебно када је реч о картама са крупнијом размером.²³⁵ Једна од њих је дело Ђакома Гасталдија из 1574. године, на којој се среће назив *Servia* уписан јужно од Саве, а источно од Мораве уписано је име *Bulgaria*. Исти приказ источне границе Србије представио је и Герхард Меркатор у свом атласу из 1595. године, које прати и опис покрајина. За Србију је наведено да је то некадашња Горња Мезија и да се налази између Босне и Бугарске. Као њени становници означени су Дардански Срби и Рашани. Из овога видимо да је Меркатор и некадашњу Дарданију сматрао као део територије која чини Србију, а на самој карти Србија је приказана од Дунава и Саве до Шар-планине.²³⁶

На географским картама присутно је константно понављање приказа источне границе Србије. Наиме, највећи број картографа источну границу Србије, односно границу између Србије и Бугарске, поставља на Морави. На основу горе наведених података видимо да су аутори и картографи територију Србије поистовећивали са територијом Горње Мезије, а територија Бугарске је изједначавана са Доњом Мезијом. Граница између ове две провинције била је река Цибрица, те се стога поставља питање како је дошло до померања границе на ток Велике и Јужне Мораве? Мишљења смо да одговор лежи у првим географским картама које приказују простор Балканског

²³³ Isto, *Putovanje Kornelija Duplicia Šepera g. 1553*, Rad JAZU 62 (1882), 53, 58, 59, 61, 124; Isto, *Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad, osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581. i Pavla Kontarina g. 1580*; RAD JAZU (124), 1895, 80, 84.

²³⁴ Isto, *Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, 202; Isto, knj. 3: *Putovanje Kornelija Duplicia Šepera g. 1553*, 59; Isto, *Dnevnici o putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad, osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581. i Pavla Kontarina g. 1580*, Rad JAZU 124 (1895), 80.

²³⁵ Г. Томовић, *Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века*, 45; G. Mercatoris, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Amsterodami, 1595, 302–305.

(<https://objects.library.uu.nl/reader/viewer.php?obj=1874-291046&pagenum=452&lan=en>, pristupljeno 11.7.2022)

²³⁶ G. Mercatoris, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, 302.

полуострва. Једна од првих географских карата која доноси детаљнију слику Балканског полуострва дело је већ поменутог Фра Маура из 1460. године. Наиме, на тој карти назив *Seruiia* уписан је недалеко од тока Мораве, са њене западне стране, док је назив *Bolgaria* уписан источно од њеног тока. Сличну ситуацију срећемо и на карти Франческа Роселија из 1480. године. На карти Марка Беневентануса из 1507. године назив *Servia* уписан је између Дрине и Велике Мораве, а иста ситуација понавља се и на карти Мартина Валдземилера из 1513, где је назив *Zevia* уписан између Дрине и Мораве, а источно од Мораве *Bvlgaria*. Исти распоред срећемо и на карти Ђакома Гасталдија из 1560. године, на којој се среће назив *Servia* уписан јужно од Саве, а источно од Мораве уписано је име *Bvlgaria*. Међа између Србије и Бугарске на исти начин је представљена и код Герхарда Меркатора у атласу из 1595. године, које прати и опис покрајина.²³⁷ Оног тренутка када је Меркатор унео у атлас овако уцртану границу Србије и Бугарске, Морава је ушла у картографски свет као граница ове две области, с обзиром на то какав је утицај овај атлас имао у географском свету краја 16. и почетка 17. века, посебно имајући у виду да је убрзо уследила француска, немачка и холандска едиција овог атласа.²³⁸

Претходно излагање одговара на питање како је дошло до оваквог приказа границе, али остаје питање зашто је Морава означена као граница Србије и Бугарске? Историјска основа, односно средњовековне границе српске и бугарске државе, слободно се могу искључити као разлог оваквог постављања граница. У литератури из тог периода није било ни основних података о средњовековној прошлости ових држава, будући да у тренутку када картографи 15. и 16. столећа приказују Балканско полуострво, нису ни постојала дела која би осветљавала њихову историју. Поред тога, граница у овом периоду већим делом није ишла дуж ове реке, осим крајем владавине Стефана Немање и почетком владавине Стефана Првовенчаног, али тешко да је то могло да утиче на схватање границе Србије и Бугарске.²³⁹ Такође, граница између Горње и Доње Мезије није ишла Моравом, као што смо навели, већ реком Цибрицом. Највероватнији разлог постављања границе на Мораву лежи у недовољном познавању хидрографије простора Балканског полуострва. Река Цибрица је једна од мањих река на Балканском полуострву, а будући да су картографи тек толико познавали хидрографију Балкана да су уцртавали само веће реке попут Мораве и Вардара, највероватније им је једна од ретких познатих река на Балкану, посебно у његовом северном делу била Морава, те је то могући разлог постављања границе између Србије и Бугарске на ову реку. На могуће мешање Мораве и Цибрице упућује и географски речник из 1605. године, у којем код одреднице *Ciabrus* стоји и назив *Morava*.²⁴⁰ Такође, треба имати у виду и да бројни путописи из 16. столећа Мораву посматрају као границу Србије и Бугарске, а то је свакако извршило утицај на картографе истог столећа у одређивању границе између ове две области на Балканском полуострву.²⁴¹ Поред горе наведених разлога, постојао је још један узрок разграничавања географске Србије и Бугарске на Морави, а то је била турска административна подела и чињеница да је Софијски санџак, који је сматран саставним делом Бугарске, имао своју западну границу на Јужној Морави.

У 17. веку у оквирима италијанске картографије долази до јаснијег одређења географског појма Србије. Утицај на схватање територије која је носила назив Србија и њено географско омеђавање имала су дела о прошлости српског народа која су се током 17. века појавила у Италији, као и дела којима није био главни акценат на приказу српске

²³⁷ G. Mercatoris, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, 302.

²³⁸ N. J. W. Thrower, *Maps & Civilization. Cartography in Culture and Society*, Chicago – London, 2008, 80, 81.

²³⁹ М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд, 2011, 111.

²⁴⁰ F. Philippus, *Epitome geographicum in quattuor libros divisum*, Pavia, 1605, *Nomina fluiorum*, 12.

²⁴¹ Р. Матковић, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*. Putovanje Kornelija Duplicia Šepera g. 1553, 53; *Isto, Putni dnevnici Jakova Bongarsa od 1585 i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, Rad JAZU 130 (1897), 143.

прошлости, али су се у оквиру казивања о прошлости других народа на Балканском полуострву дотицали граница српске државе. Посебно се издваја дело Мавра Орбина *Краљевство Словена* објављено први пут 1601, као и рад Ивана Лучића *О Краљевству Далмације и Хрватске*, чије је прво издање угледало светлост дана 1666. године. Значај првог дела је неупоредиво већи за упознавање српске прошлости, будући да се у другом делу срећу тек појединачни подаци о историји српског народа. Међутим, друго дело је остварило неупоредиво већи утицај на схватање граница географске Србије, како кроз сам текст, будући да је његов значајан део посвећен границама Хрватске, Далмације, Херцеговине, Босне и Србије, а још више је на схватање географије Балкана код италијанских картографа утицало појављивање карте *Illyricum hodiernum* штампане у оквиру трећег издања Лучићеве књиге из 1668. године.²⁴² Свега четири године након појављивања Лучићевог дела, у оквиру географског речника објављеног 1670. године, среће се утицај његовог казивања на схватање географског појма Србије. Наиме, у оквиру овог дела наведено је да се Србија налазила између Хрватске, Јадранског мора, Дунава и Мораве и да је некада то била територија Горње Мезије и дела Далмације. Лучићев утицај, који је и у оквиру саме одреднице о Србији наведен као извор, види се код поделе Србије на приморску и континенталну. Аутор наводи да се Приморска Србија (*Servia Maritima*) налази између Албаније и Далмације и да је то некадашњи Хум, односно у том тренутку названа Херцеговина.²⁴³ Континентална Србија се дели на Рашку, која се налази између Дрине и Мораве, док се део Континенталне Србије западно од Хрватске и источно од Дрине зове Босна.²⁴⁴ Овакво схватање Србије произишло је из Лучићевог казивања о земљама које су населили Срби и Хрвати и њиховим границама.²⁴⁵ Схватање Херцеговине као Приморске Србије, иако то није било присутно у већем броју географских списа, објашњава навођење Требиња као „првог места Србије“ у путопису Бенедикта Рамбертија, пратиоца млетачког дипломате Данијела де Лудовика на путу у Цариград 1533. године и указује на присуство таквог схватања и пре Лучићевог дела, али захваљујући његовој књизи, овакво разумевање је све више налазило места у речницима и другим списима.²⁴⁶

Од самог дела много већи утицај имала је карта Илирика приложена уз треће издање Лучићеве књиге из 1668. године. Географска мапа коју је Лучић приложио уз своје дело настала је у вези са питањем да ли становници пореклом из Крањске и Албаније могу бити чланови братства Св. Јеронима, у оквиру којег је чланство било условљено пореклом из Илирика. На основу одлуке црквеног суда из 1656. године одлучено је да су илирске покрајине Далмација, Хрватска, Славонија, Босна, а Корупшка, Штајерска и Крањска немачке. Поред тога, одлучено је и да на карти буду приказане оне земље које чине „илирске провинције“, те је тако и настала карта *Illyricum hodiernum*. Карту је нацртао Пијетро Андреа Буфалини 1663. године, а на основу података које је добио од Ивана Лучића.²⁴⁷ На овој карти приказане су земље које су спадале у Илирик и управо источна граница ове области, постаће у оквирима италијанске картографије друге

²⁴² D. Mlinarić, J. Foričić, L. Mirošević, *Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodiernum*, *Geoadria – znanstveni časopis Hrvatskog geografskog društva Zadar i Odeljenja za geografiju Sveučilišta u Zadru*, 17, br. 2 (2012), 146.

²⁴³ И у путописима се може срести изједначавање Србије са Херцеговином, те тако француски путописац Лефевр с почетка 17. века пише о „Херцеговини или Србији“. (Д. Николић, *Европски путописци о Милешеву*, Пријеполје, 1994, 55).

²⁴⁴ *Lexicon geographicum in quo vniversi orbis vrbes, provinciae, regna, Maria, & flumina recensentur*, Paris 1670, 187.

²⁴⁵ I. Lučić, *O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Zagreb, 1986, 307.

²⁴⁶ P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI veka 2. Putovanja B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, 210.

²⁴⁷ D. Mlinarić, J. Foričić, L. Mirošević, *nav. delo*, 146–147, 151.

половине 17. века западна граница географског појма Србије. На Лучићевој карти, источна граница Илирка омеђена је источном границом Босне, коју представља Дрина од ушћа Саве до нешто јужније од Вишеграда, а затим је граница илирских покрајина ишла у правцу југозапада, на врхове Динарских планина, приближно месту где се налази Зеленгора. Даље је границу Србије ка југу означавало управо схватање правца простирања Динарских планина. Наравно, како аутору није био циљ приказ граница Србије, већ илирских провинција, нису приказане њене јужне границе, а територија источно од западних граница илирских провинција означена је као *Serviae sive Rasciae pars*.²⁴⁸ Иста карта је објављена као део атласа Вилијама Блоа из 1669. године.²⁴⁹ Западна граница Србије приказана на овој карти произилазила је из схватања појма илирске провинције и оцртавања њихове источне границе, као и из географског дефинисања овог појма од стране црквеног суда средином 17. века.

Под утицајем карте објављене у Лучићевом делу и Бловом атласу, своје схватање западне границе географске Србије формирао је италијански картограф Ђакомо Кантели де Вињола на карти *Il Regno della Servia detta altrimenti Rascia*, објављене 1689. године у Риму. На првој карти која је за циљ имала географску представу Србије, Вињола је, прихвативши границе илирских провинција на истоку, означио западну границу географског појма Србије. Према овој карти граница Србије на северу била је оцртана токовима Саве од ушћа Дрине до ушћа Саве у Дунав, а затим границу је представљао ток Дунава до места где се данас налази Текија. Западну границу представља Дрина до нешто јужније од Вишеграда, а затим граница иде у правцу југозапада ка планинским врховима означеним као *Monte Rosai ot Ardius*, што је био назив коришћен за динарске планине, а у овом случају се највероватније односи на Зелен-гору. Одатле је граница ишла у правцу југоистока, преко Тјентишта и даље ка Плавском језеру, остављајући њега ван граница Србије. Истим правцем, преко планине означене као *Monte Agari*, што се свакако односи на Проклетије, граница је избијала на ток Дрима, а затим његовим током настављала ка истоку, обухватајући Скопље, Катланово, Куманово и Кратово. Од Кратова граница је ишла преко изворишта Моравице и Биначке Мораве. На простору Косовског Поморавља, Јасенице, Пусте реке и Топлице, убикација локалитета није прецизна, али су као део Србије означени Ново Брдо, Лесковац, Прокупље и Ниш, док је простор око Топлице и Јабланице остао ван границе географске Србије и потпадао је под јурисдикцију Софије, односно под географски појам Бугарске. Од Ниша граница је ишла у правцу севера до Дунава, остављајући ток Тимока, који је погрешно приказан на карти као притока Лома, ван граница Србије.²⁵⁰ Можемо претпоставити да је Кантели јужну границу Србије повукао на основу података о средњовековној прошлости српског народа, као и на основу ранијих карата, где је, као што смо већ навели, Скопље на већем броју карата означено у саставу Србије или као гранично место Србије, Македоније и Албаније. Помињање Херцеговине као некадашњег дела Србије присутно је на Кантелијевој карти *Il Regno della Bossina*, објављене исте године када и карта Србије, на којој је наведено да се Херцеговина сада сматра Босном, а некада се сматрала Србијом.²⁵¹ Заправо, реч је о већ горе наведеним подацима, да је Херцеговина посматрана као Приморска Србија.

---

²⁴⁸ Isto, karta u prilogu, 170.

²⁴⁹ Isto, 146.

²⁵⁰ G. C. da Vignola, *Il Regno della Servia detta altrimenti Rascia*, Roma, 1689.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5964163d>, pristupljeno 16.8.2022); М. Николић, *Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. године*, 103; Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века*, 65–69.

²⁵¹ G. C. da Vignola, *Il Regno della Bossina*, Roma, 1689.

(<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~290621~90067217:Il-Regno-della-Bossina>, pristupljeno 19.8.2022)

Своје виђење граница Србије Кантели није мењао и наведени територијални обухват Србија има на свим картама које је посветио географским областима на Балканском полуострву, а његове карте су укључене као део атласа *Mercurio Geografico*, објављеном 1692. године у Риму, што је даље допринело њиховом ширењу и упознавању научног света са географским појмовима на Балканском полуострву и њиховим граница.²⁵²

У односу на претходне карте које приказују простор Србије, на карти Ђакома Кантелија да Вињоле јасно се уочава, већ у самом наслову, једна разлика. Наиме, по први пут на једној географској карти истакнут је назив Краљевина Србије. Разлог појављивања оваквог именовања Србије треба тражити у времену настанка саме карте. У периоду када је ова мапа угледала светлост дана, на простору јужне Угарске и Балканског полуострва води се Велики бечки рат (1683–1699), који је након неуспешне турске опсаде Беча 1683. године довео до успешног налета аустријских трупа, које су до 1688. године освојиле Београд и кренуле даље у надирању на југ. Поред овог рата, у исто време се води и Морејски рат (1684–1699) између Османског царства и Млетачке републике. Освојене пределе требало је приказати као враћање наслеђа или истаћи право на њих.²⁵³ Једна од тих територија свакако је била Србија, која се помињала у титули угарских краљева од 1202. године²⁵⁴, а касније прешла и у титулу хабзбуршких владара. Ако поредимо Кантелијеве картографске радове из ранијег периода, јасно се уочава да испред Србије или Босне нема назива Краљевина, који је присутан на картама ове две провинције из 1689. године.²⁵⁵ Овакво обележавање Србије и Босне не среће се ни на ранијим картама других аутора, а поуздано се зна да су Хабсбурзи често наручивали карте појединих делова своје државе или оних територија на које су полагали наследна права.²⁵⁶ Сходно томе, може се претпоставити да су наведене две карте настале с јасним циљем, а то је да се истакне назив Краљевине Србије и Краљевине Босне као територије на коју хабзбуршки владари полажу своја права, посебно ако се имају у виду политичке околности у којима настаје сама карта, са једне стране, и чињеница да се називи Краљевина Србија и Краљевина Босна не срећу на ранијим картама.

Да би се сама Краљевина Србија под тим називом појавила на географским картама, неопходно је било дело које ће европску научну јавност тог периода упознати са прошлошћу српског народа и територијом коју је у одређеним периодима обухватала српска држава. Једно од најважнијих дела тог типа које је остварило већи утицај на схватање српске прошлости у европској литератури било је свакако дело Мавра Орбина *Краљевство Словена*, објављено први пут 1601. године у Пезару, који је, како је то истакао Радован Самарџић, „увођењем географских димензија у српску историју“ имао циљ да код читалаца створи слику простора у којем су се одвијали догађаји из српске историје.²⁵⁷ Управо оваква дела су била предуслов за јасније картографске представе

²⁵² V. Valerio, *Map trade in the Italian states*, The History of Cartography 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney, M. S. Pedley, Chicago – London, 2020, 830; R. G. Giacomo, *Mercurio Geografico overo Guida Geografica in tutte le parti del Mondo, conforme le tavole geografiche del Sansone, Vaudrand e Cantelli*, Rome, 1692, 10, 142, 143, 147, 148, 160.

²⁵³ Р. Самарџић, *Краљевство Словена у развоју српске историографије*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, СХХХИИ; А. Милошевић, *Настанак и развој концепта Краљевине Србије у барокној историографији и визуелним медијима*, Зборник Музеја примењене уметности 6 (2010), 20.

²⁵⁴ И. Коматина, *Rex Serviae у угарској краљевској титули од 1202. до 1402. године*, Ниш и Византија 16 (2017), 52–53.

²⁵⁵ G. Cantelli da Vignola, *Dalmatia, Istria, Bosnia, Servia, Croatia e parte di Schiavonia*, Roma, 1684. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5964122g>, pristupljeno 19. 8. 2022); Isti, *Il Regno della Bossina*.

²⁵⁶ А. Милошевић, *Настанак и развој концепта Краљевине Србије у барокној историографији и визуелним медијима*, 21.

²⁵⁷ Р. Самарџић, *нав. дело*, СХХХИИ; А. Милошевић, *Настанак и развој концепта Краљевине Србије у барокној историографији и визуелним медијима*, 20.

Србије и за боље разумевање граница географског појма Србије, које са Ђакомом Кантелијем да Вињолом улази у једно нову фазу која се постепено ослобађа изједначавања територијалног обухвата граница римских провинција са, у том тренутку савременим географским називима, али исто тако и ограничавања Србије и осталих провинција само на основу рељефа, без познавања прошлости српске државе, која је уједно била и основ географског појма Србије.

Одређен утицај Кантелијеве карте на схватање географског појма Србије види се у географском речнику Мишела Антоана Бодранда објављеном 1705. године. У оквиру овог речника, дата је одредница Србија (*Servia*) за коју се наводи да се налази између Хрватске на северу, Јадранског мора на југу, Мораве на истоку, која је означена и као граница између Србије и Бугарске. Према схватању овог француског картографа, а свакако подстакнутог и ранијим казивањем о подели Србије, ова област се делила на Приморску Србију (*Servia maritime*) и Горњу Србију (*Servia Propre*). Приморска Србија је изједначена са Херцеговином, тј. наведено је да се та област сада тако назива, док је Горња Србија омеђена Дрином, која је дели од Босне, затим западно од ње је Херцеговина, на југу су македонске планине и Албанија. На основу Кантелијеве карте, аутор овог географског речника Србију дели на 4 области, које су под јурисдикцијом Скопља, Београда, Смедерева и Ниша, док су као главни градови у Србији означени Београд, Ниш, Нови Пазар, Призрен, Прокупље, Скопље и Смедерево.²⁵⁸ Обележавање македонских планина као јужне границе Србије, а рачунање Скопља као једног од градова Србије и навођење да је Скопље био главни град Србије, произилази из погрешне убикације Скопља на ранијим географским картама, на којима је овај град учртаван северно од планине које су се протезале дуж јужне границе Србије, а које су биле део замишљен планинског ланца који се протезао од Јадранског до Црног мора.²⁵⁹ Када је реч о граници са Албанијом, ту је аутор прилично јасан, будући да Призрен наводи као град у Србији, на граници са Албанијом.²⁶⁰

У истом периоду, тј. током Великог бечког рата, именоване територије јужно од Саве и Дунава почиње да се мења и код Срба на простору Хабзбуршке монархије, али донекле и јужно од Саве и Дунава. Како је то истакао историчар У. Шешум, пресудан тренутак у промени именовања територија на простору Балканског полуострва наступио је са позивним писмом цара Леополда I 1690. године, у којем позива балканске народе на устанак против Турака у време када аустријска војска напредује ка унутрашњости Балканског полуострва. Сам текст Леополдове „инвитуације“ настао је под утицајем меморијала о Албанији грофа Луиђија Феридинанда Марсиљија од 1. априла 1690, у којем предлаже цару да позове на устанак албанске Клименте и да се упути позив „рашком патријарху“ да позове своје народе у Албанији и Србији да устану против Турака.²⁶¹ Шест дана касније цар Леополд је упутио позивно писмо становништву у

²⁵⁸ M. A. Baudrand, *Dictionnaire géographique et historique contenant une description exacte de tous les États*. Tome 2, Paris, 1705, 1641–1642.

²⁵⁹ P. Duval, *Le monde Ou La Geographie Universelle: contenant les descriptions, les cartes, & le blason des principaux pays du monde*, Tome 2, Paris, 1658, 340; F. de Wit, *Nova Totius Hungariae, Transilvaniae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Walachiae, Moldaviae, Schlavoniae, Dalmatiae, Maximaeq partis Danubii Fluminis Descriptio*, Amsterdam, 1688, (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kp II 583); N. Sanson, *Tables géographiques des divisions du globe terrestre*, Paris, 1677. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8491461x>, pristupljeno 19.8. 2022); *A new map of the Kingdom of Hungary and the states that have been Subject to it, which are at present the Northern parts Turkey in Europe*, London, 1695. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kp II 335); H. Moll, *The Compleat geographer, or, The chorography and topography of all the known parts of the earth to which is premis'd an introduction to geography, and a natural history of the earth and the elements*, London, 1709, 446, 468–469.

²⁶⁰ M. A. Baudrand, *nav. delo*, 1451.

²⁶¹ М. Костић, *О постанку и значењу тзв. „иноваторије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 1690. године*, Историски часопис 2 (1949–1950), 150–151.

Албанији, Србији, Мизији, Бугарској, Силистрији, Илирији, Македонији и Рашкој на устанак против Турака. Чињеница је да се географске одреднице које помиње цар Леополд I у Марсиљијевом меморијалу о Албанији не помињу, са изузетком Србије и Албаније. Коришћење наведених географских појмова може се објаснити на два начина. Први би могао бити да је одређени утицај на царско географско именовање провинција на Балканском полуострву извршио Меморандум грофа Ђорђа Бранковића из 1688. године, који у наведеном документу не наводи географске одреднице које се срећу у царевом писму упућеном хришћанским народима, али користи етнографске одреднице (Срби, Босанци, Бугари, Рашани, Албанци, Трачани, Македонци), те није искључено да су приликом писања *Littera invitatoria*, етнографске одреднице замењене са географским.²⁶² Друго објашњење је да су називи територија на Балканском полуострву употребљени од стране цара Леополда I били у употреби у Хабзбуршкој монархији, а до ње су дошли кроз историографска дела која су осветљавала прошлост Балканских народа, у оквиру којих се ти називи помињу.²⁶³

Позивно писмо цара Леополда извршило је одређени утицај на именовање територија у оквиру титуле пећких патријарха. Убрзо након сеобе српског народа предвођеног патријархом Арсенијем III на простор Хабзбуршке монархије 1690. године, а под утицајем писма цара Леополда, у оквиру титуле српског патријарха појављује се најпре географска одредница Србија, при чему географски појмови Србија и Бугарска мењају раније етнографске појмове присутне у титули пећких патријарха у виду титулисања као патријарха Срба и Бугара. Такав случај забележен је у веровном писму цару Леополду, којим Београдски сабор српских прелата признаје Леополда за српског краља у јуну 1690. године.²⁶⁴ Патријарх Арсеније III је и пре сеобе укључивао одређене географске појмове у своју патријаршијску титулу, те се тако 1689. у његовој титули помињу Далмација, Травунија, „Врјетска острва“ и друге, али 1690. године се први пут среће назив Србија као недовољно јасно одређени географски појам, укључен под утицајем царског позивног писма. Међутим, оно што је важно истаћи јесте да географска одредница Србије није постала део патријаршијске титуле Арсенија III. Уместо одреднице Србија, у наредном периоду, титулу пећких патријарха красио је недовољно јасно одређен појам Илирик, који се такође јавља у титули након 1690. године, а који своје појављивање у патријаршијској титули дугује наведеним документима, исто као и географски појам Србије. Илирик као део патријаршијске титуле јавља се и у грамати наследника Арсенија III, патријарха Калиника од 18. марта 1710. године, којом се потврђује Карловачка митрополија и то је био први случај да се Илирик помиње у титули српског патријарха на простору Османског царства.²⁶⁵ Јављање Илирика у патријаршијској титули је потреба да се означи територија у саставу Хабзбуршке монархије, која је била насељена српским становништвом, а које је било под окриљем Пећке патријаршије. Када се говори о титули пећких патријарха до укидања Пећке патријаршије, важно је поменути и потпис патријарха Атанасија II у грамати од 22. августа 1750. године у којој се помињу географски појмови Србија, Бугарска, Далмација, Босна и Илирик, што ће представљати први случај употребе појма Србије у титули

²⁶² У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 79–80; Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд, 1911, 340; Ј. Томић, *Два нова податка о деспоту Ђорђу II Бранковићу*, *Споменик XLII* (1905), 40.

²⁶³ М. Stier, *Vermehrte und Verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn*, Wien, 1684. (<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11128>, приступљено 20.8.2022); G. M. Vischer, *Theatrum Belli inter Magnos duos Imperatores Romanorum et Turcarum*, Vienna, 1685.

(https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_5968616&order=1&view=SINGLE, приступљено 20.8.2022); М. Костић, *нав. дело*, 153; М. Орбин, *нав. дело*.

²⁶⁴ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 80.

²⁶⁵ М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријарха српских*, *Богословље* 9 (1934), 264–271.

српског црквеног поглавара на простору Османског царства. Такође, Србија се помиње и у титули Василија Бркића, последњег Србина на челу Пећке патријаршије пре њеног укидања 1766. године.²⁶⁶ Иако се срећу и други облици титулисања српских патријарха у Пећкој патријаршији без географских одредница, под претпоставком да су током служби навођене титуле патријарха у којима су биле присутне географске одреднице, то је свакако имало свог значаја у прихватању појма Србије и у појединим случајевима његовим поистовећивањем са појмом српске земље.²⁶⁷

О утицају историографских дела насталих с почетка 17. века на схватање географских појмова на Балкану у том периоду сведочи и дело Павла Ритера Витезовића *Serbia Illustrata*, написано око 1712. године, које је остало у рукопису све до 21. века.²⁶⁸ Иако сам Витезовић у тексту не наводи експлицитно шта за њега представља географски појам Србије, на основу Орбиновог дела изводи закључак да је он под Србијом сматрао територију која је у свом саставу имала градове Смедерево, Ново Брдо и Призрен, док за Ниш наводи да је на граници Србије и Бугарске, тј. да од њега почиње Бугарска.²⁶⁹

На самом крају 17. века почиње постепена промена перцепције географских назива на Балканском полуострву. На простору северно од Саве и Дунава, те промене и прихватање назива Србија, али и других географских одредница, и постепено потискивање класичних назива, насталих под утицајем ренесансе Птоломејеве географије, ишли су доста брже него што је то био случај на самој територији Балканског полуострва. Главни разлог томе лежи управо у чињеници да су дела која су осветљавала средњовековну прошлост балканских народа била доступна на простору Хабзбуршке монархије. Управо ова дела извршила су главни утицај на прихватање назива изведених из имена средњовековних српских и других балканских држава као одредница за географске појмове на Балканском полуострву, и то баш онако како су ти називи бележени у западним изворима. Становништво јужно од Саве и Дунава, са појединим изузетцима, и даље је користило називе са етнографским обележјем, а главне промене наступиле током 18. века када је дошло до јаснијег везивања географских назива који су у ширу употребу ушли крајем 17. века, за одређену и у неким случајевима јасно дефинисану територију.

Најважнији тренутак како у погледу прихватања и ширења именица Србије међу Србима на простору јужно од Саве и Дунава, тако и њеном схватању као географског појма у нешто јаснијим границама, уследио је са новим аустријско-турским ратом у периоду од 1716. до 1718. године, који је завршен Пожаревачким миром. Према одредбама овог мировног уговора, у састав Хабзбуршке монархије ушла је територија јужно од Саве и Дунава на којој је живео српски народ. Територија која је ушла у састав Хабзбуршке монархије понела је назив Краљевина Србија. Тиме је створен политички појам именице Србија са јасно дефинисаном граничном линијом, која је ишла од ушћа Тимока до ушћа Јелашничке реке, а затим током те реке до ушћа Копривничке реке и даље у правцу планине Стол и Црног Врха. Даљу границу одређивало је развође Велике Мораве и Тимока, затим развође Јовановачке и Крежбинске реке, а на Велику Мораву граница се спуштала код Ћићевца. Обухвативши Сталаћ, граница је настављала десном обалом Западне Мораве до Чачка, укључујући наведено место и његову околину, прелазила преко њеног тока и враћала се левом обалом до реке Каменице. Ток Каменице, висови Маљена, Повлена и Јабланика одређивали су даљу граничну линију аустријске Краљевине Србије и даље у правцу северозапада граница је избијала на Дрину и њеним

---

²⁶⁶ Исто, 271.

²⁶⁷ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, напомена бр. 332.

²⁶⁸ Р. Радић, *Предговор*, у: П. Р. Витезовић, *Откривена Србија / Serbia Illustrata*, Београд, 2010, 14–15.

²⁶⁹ П. Р. Витезовић, *Откривена Србија*, 58.

током настављали до ушћа ове реке у Саву.²⁷⁰ Живот дела српског народа на територији која је носила назив Србија имао је посебан значај у прихватању овог појма од стране српског становништва као назива територије коју су они насељавали, а даљем везивању допринела је и чињеница да је 1718. године на том простору основана Београдска митрополија, а да је пећки патријарх београдском митрополиту признао титулу „архиепископа и митрополита пресловутаго Кралевини Сервискије града престолнаго Београда, Сервии и же Темишварског Баната“ 1721. године.²⁷¹ Из признате титуле београдског митрополита јасно се види да је патријарх Мојсије Рајевић под појмом Србија подразумевао територију коју је обухватала хабзбуршка провинција Краљевина Србија, тј. његово разумевање географског појма Србије било је условљено постојањем политичког појма тог назива, што је и потпуно разумљиво будући да географски појам Србије у оном значењу у којем су га користили западни географи и картографи, али и географи у Хабзбуршкој монархији, није био коришћен међу српским становништвом.

Иако је са Пожаревачким миром настао политички појам Србије, његово постојање није се одразило на разумевање географског значења у највећем броју дела. У картографском свету 20-их година 18. века Србија се приказује као географски појам, у оквиру којег се уцртавају границе Краљевине Србије дефинисане османско-хабзбуршким миром из 1718. године. На карти Јохана Баптиста Хомана објављеној између 1718. и 1724. под насловом *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae et Serviae cum Principatu Transylvaniae, maxima que Parte Valachiae*, среће се граница која је делила Османско царство и Хабзбуршку монархију између 1718. и 1739, али назив *Regnum Serviae*, није ограничен само на ту територију, већ се простире и јужно од наведене линије. Ова мапа показује да није дошло до изједначавања политичког и географског значења Србије после 1718. године. Исти случај присутан је и на карти Матеуса Зојтера објављене приближно око 1720. године.²⁷² Свакако се кроз ширење назива Краљевине Србије јужно од граница аустријске провинције истицало и право хабзбуршког двора и на те области.

Јасно разликовање политичког и географског појма Србије у оквирима аустријске картографије, среће се и у оним картографским делима насталим током другог аустријско-турског рата, који ће довести до нестанка политичког значења именице Србија. Наиме, на карти Етјена Брифоа урађеној током 1738. и 1739. године, приказана је граница Пожаревачког мира, али исто тако назив Краљевина Србија прелази његове опсеге и обухвата знатно ширу територију. Та географска Србија на овој карти, рађеној углавном на основу ратних извештаја насталих током 1737. и 1738. године, има јасно повучене границе. Западна граница одређена је током Дрине дуж њеног целог тока, а затим је географска Србија омеђена Пивом и даље у правцу југоистока до Плава и Плавског језера. Када је реч о простору Косова и Метохије, граница је повучена тако да су Пећ и Дечани остали ван граница Србије, а у саставу територије означене као *Albaniae Regni Pars*. Када је реч о јужној граници Србије, није је могуће у потпуности јасно дефинисати због самих грешака насталих приликом убикације места, али оно што се јасно види на карти јесте да су Приштина и Добротин приказани у саставу Србије, а

²⁷⁰ Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик ХСВИ (1948), 8–9; Д. Живоиновић, *Пожаревачки уговор у светлости политичких збивања у Европи (1715–1720)*, Зборник историјског музеја Србије 7 (1970), 203; А. Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама*, Београд–Пожаревац, 2018, 53.

²⁷¹ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 83.

²⁷² J. V. Homann, *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae et Serviae cum Principatu Transylvaniae, maxima que Parte Valachiae*, Norimbergae, 17???. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 346); M. Seutter, *Iustissimae Causae Heroicae Virtute propugnatae gloriosiss. Triumpho Praemium sive Accurata delineatio Provinciarum et Urbium, quae duabus celeberrimis Expeditionibus Iusto Domino ac Victori restitutae et Pace Passarowitziensi. Ao 1718 d. 21. Iulii à debellatis Turc. concessae et assignatae sunt*, Augsburg 1720. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 467); А. Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама*, 53.

Липљан је погрешно убициран, те је остао ван граничне линије. На југоистоку, граница Србије обухватала је извориште Биначке Мораве и Моравице, а у оквиру њеног састава учрпан је и Ћустендил, који је погрешно убициран и означен недалеко од Биначке Мораве. На овом потезу јужне границе Србије, као њој суседна земља означена је *Macedoniæ Regni Pars*. Као крајња тачка Србије на југоистоку означен је Цариброд, а граница даље иде у правцу севера, прелази преко Нишаве, остављајући Ниш у саставу Србије, а Пирот у саставу Бугарске, а затим избија на ток Тимока и њиме наставља даље до Дунава, остављајући Сврљиг у оквирима Србије. Северну границу представљају токови Дунав и Сава, од ушћа Дрине у Саву до ушћа Тимока у Дунав.²⁷³

Оно што се примећује на овим картама у односу на ранији период, а у погледу географског ограничавања Србије, јесте истицање Тимока као њене источне границе. Као што смо указали у претходном тексту, у картографском свету током 16. века, граница између Србије и Бугарске углавном је омеђена током Велике Мораве, у неким случајевима нејасно одређеним правцем између Велике Мораве и Тимока, али Тимок није учрпан као гранична линија између ове две области. Разлог томе свакако лежи и у чињеници да његова убикација на географским картама није била тачна, приказиван је као притока Лома, или уопште није имао своје место на географским картама.²⁷⁴ Сходно томе, пресудан тренутак у прихватању Тимока као источне границе наступио је управо након потписивања Пожаревачког мира и сама чињеница да је део тока Тимока дефинисан као источна граница аустријске Србије довео је до везивања њене источне границе за ток ове реке. Након појаве горе наведене две географске карте које су источну границу географске Србије повукле дуж тока Тимока, у картографском свету, посебно у оквирима аустријске картографије, Тимок у потпуности или већи део његовог тока, бива прихваћен као источна граница Србије, односно као међа Србије и Бугарске, о чему сведоче карте објављивање у наредном периоду, а које ћемо поменути у наставку.²⁷⁵

Политички појам Србије постојао је до 1739. године, када је, потписивањем Београдског мира, Србија враћена у оквире Османског царства. У самом тексту тог мира поменута је провинција Србија као назив за територију јужно од Саве и Дунава која је била у саставу Хабзбуршке монархије.²⁷⁶ Чињеница да се назив „провинција Србија“ први пут нашао у тексту једног мировног споразума, са те тачке је сам по себи значајан, јер је то водило даљем коришћењу овог појма у дипломатији Европе.²⁷⁷ Међутим, када говоримо о географском појму Србије и његовом разумевању, сам Пожаревачки мир и границе Краљевине Србије нису имале већег значаја за разумевање јужне границе географског појма Србије. Чак и током постојања Краљевине Србије, Србија је у картографском свету приказивана као територија која је обухватала и области јужно од границе Османског царства и Хабзбуршке монархије у периоду од 1718. до 1739. године. О проширеном разумевању географског појма Србије у том периоду речито сведочи карта о кретању аустријских трупа, објављена 1737. године. На карти је територија Србије у

²⁷³ E. Briffaut, *Theatre de la Guerre dans le Royaume de Serbie*, Vienne, 1738. (<https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/29766/>, pristupljeno 2.9.2022)

²⁷⁴ Као притока Лома, Тимок је приказан на карти Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689. године.

²⁷⁵ Тимок као граница између Србије и Бугарске приказан је и на карти Јохана Бругена из 1737. године, као и на карти Хоманових наследника из 1738. године и то целим својим током. (J. van der Bruggen, *Regnum Serviae*, Wien 1737. (<https://www.europeana.eu/en/item/9200352/object/info/id/11107>, pristupljeno 2.9.2022); *Regnum Bosniae, una cum finitimis Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Hung. et Serviae partibus, adjuncta praecipuorum in his regionibus munimentorum ichnographia; Regni Serviae pars, una cum finitimis Valachiae & Bulgariae partibus, addita praecipuorum in his regionibus munimentorum & castellarum Ichnographia*, Nuremberg, 1738. (НБС, Одељење посебних фондова – Картографски фонд (=ОПФ-КФ), Кр II 476).

²⁷⁶ *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, прир. Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад, 2007, 58.

²⁷⁷ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 82.

оквирима границе дефинисане Пожаревачким миром означена као Краљевина Србија, док је територија јужно од те границе именована као Турска Србија.²⁷⁸

Током 18. века, до почетка последњег аустријско-турског рата (1788–1791), у картографском и географском свету готово да није било већих промена око схватања појма Србије. Аустријска картографија је у овом периоду објавила неколико географских карата Балканског полуострва, али оно што се јасно запажа на тим картама јесте неупоредиво детаљније приказивање оног дела Србије који се налазио у саставу Краљевине Србије, од области јужно од њених граница. Сходно томе, карте настале у овом периоду додатно унапређују географско знање о некадашњој Краљевини Србији, али не пружају допринос у разумевању географског појма Србије и јаснијег оцртавања његових граница. Оно што се јасно опажа на тим картама јесте да је северни део Србије, односно територија која се налазила у саставу Хабзбуршке монархије по граници дефинисаној Пожаревачким миром, постала географски познатија од оне области која је остала јужно од тих граница. Двадесетак година под аустријском влашћу било је довољно да се географско лице северне Србије упозна и представи на картама.²⁷⁹

Последњи аустријско-турски рат у 18. веку довео је до поновног замаха аустријске картографије и објављивања неколико географских карата Балканског полуострва, али географско знање о Србији и даље уобличавање географског појма Србије није унапређено. Картографи из овог периода као источну границу Србије означавају део или цео ток Тимока, на неким је Ниш приказан у саставу граница које су обележавале Србију, док је на једној од њих, објављеној од стране Карла Шица 1788, која приказује ратно поприште Аустрије, Русије и Турске, овај град приказан у саставу Бугарске.²⁸⁰ На једној од карата објављених у наведеном периоду примећује се јасан утицај историјског знања о српској прошлости на дефинисање географског значења Србије, али и тежња да се та схватања прилагоде присутном знању о планинским венцима на југу – Шар-планина и Скопска Црна Гора – као граници Србије. Тако на карти Максимилијана Шимека из 1788. године имамо приказане Кратово и Кратовски санџак, као и Скопље и Скопски санџак у оквиру граница Србије. Међутим, рељефно схватање Балканског полуострва и тежња да се границе географске Србије повуку тако да их на југу означавају делови планинског венца који се према схватањима географа и картографа овог доба простирао од Јадранског до Црног мора, на овој карти су дошли до потпуног изражаја. Наиме, Кратово и Скопље су приказани као делови Србије, али је као јужна граница Србије означена Шар-планина и Орбелус, док су претходно поменута два града и санџака приказани северно од наведених планинских венаца, дакле са погрешном убикацијом у односу на схватање положаја Орбелуса у картографији тог времена. Скопље је учртано у подножју Шар-планине са северне стране, док је Кратово убицирано источно од Прокупља.²⁸¹ Иста убикација Скопља и Кратова присутна је и на карти Франца Јозефа Мера из 1788. године,

²⁷⁸ M. Altić, *Povijesna geografija Kosova*, prilog na str. 58–59, 60.

²⁷⁹ J. C. Winkler, *Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi In suos Comitatus cum Districtibus Jazygum et Cumanorum Banatus Temesiensis ejusque Districtuum nec non Regnorum Croatiae, Sclavoniae, Dalmatiae, Magni Principatus Transilvaniae, partis Bosniae, Serviae, Bulgariae et Walachiae dedicata Augustissimis Regnantibus Mariae Theresiae Imperatrici Reginae et Josepho II Romanorum Imperatori et Corregenti Promotore Excellentissimo Domino Generali Campi a Lacy. Ex accuratioribus Tabulis congregata et correctata Anno 1769*, Wien, 1769.

(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/409/?list=eyJxdWVyeSI6ICJGT1JSPShodGkpIn0>, pristupljeno 27.9.2022)

²⁸⁰ C. Schütz, *Kriegstheater oder Graenzkarte Oesterreichs, Russlands und der Turkey*, Wien, 1788. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 395).

²⁸¹ M. Schimek, *Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina (Rama) samt den angrenzen den Provinzen von Croatien, Slavonien, Temesvar, Servien, Albanien, Ragusa, und dem Venetianschen Dalmatien*, Wien, 1788. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53119623b>, pristupljeno 27.9.2022)

а те убикације могу се срести и на ранијим картама.²⁸² Дакле, географске карте настале у оквирима аустријске картографије у последње две деценије 18. века значајне су у смислу побољшања географског знања, првенствено северних делова Србије, док у погледу омеђавања географског појма Србије картографи прихватају ранија тумачења географског обима ове области.²⁸³

Крајем 18. столећа појавило се дело које је својом садржином имало огроман значај како за развој српске историографије, тако и за схватање српске историје, али и географије српских земаља. Реч је о историографском делу Јована Рајића објављеном под насловом *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ*, чија су три тома објављена 1794, а четврти 1795. године. Поред прегледа српске историје, Јован Рајић је у оквиру свог дела, самом темом и потребом казивања, донео обиље до тада непознатих географских података, који су били повезани са неопходношћу приказивања територија на којима су се догађаји српске историје одигравали. Наравно, Рајићево знање географије Балканског полуострва и српских земаља није било на завидном нивоу, али у односу на оно што се знало до тада, његово дело свакако представља корак напред у даљем географском разумевању овог простора. Иако се Рајић држао у географском дефинисању простора углавном оних географских међа присутних у изворима којима се служио, у појединим случајевима код њега се јасно опажа утицај за њега савремених схватања географских назива на Балканском полуострву и њихово коришћење при казивању о средњовековној прошлости српског народа. Такав случај се најбоље види у казивању о границама Србије након досељавања Срба на Балканско полуострво. Иако се позива на Порфиригенита и мапу бенедиктинског монаха Анселмија Бандурија урађену на основу Порфиригениновог казивања, Јован Рајић представља Србију онако како су је схватили географи и картографи 18. века. То се посебно односи на њену источну, северну и јужну границу, док за западну границу наводи да је чине српске земље на Приморју (Дукља, Травунија, Захумље, Паганија). Као северну границу означио је Саву и Панонију, што нису биле границе Србије у том периоду, а као такве се не помињу ни код Порфиригенита. Утицај савременог схватања Србије најбоље се види у дефиницији њене источне границе. Наиме, Рајић наводи да је у то време западна граница Србије била река Тимок, а као што смо претходно већ навели, Тимок као источна граница Србије у географском свету јавља се тек од Пожаревачког мира (1718). Такође, када је реч о јужној граници Србије, Рајић наводи да се Србија на југу граничи са Македонијом. То је, такође, један од показатеља утицаја географског разумевања Балканског полуострва у Новом веку на Рајићево схватање географије Србије у раном Средњем веку. Од ренесансе Птоломејеве географије Македонија се у свом значењу проширује као област која је на северу ограничена са Скопском Црном Гором и Шар-планином, док је северно од ње Србија. Управо то је и утицало на Јована Рајића да овако ограничи Србију на југу.²⁸⁴ Заправо, у Рајићевом казивању о географији Србије у

²⁸² F. I. Maire, Maire, F. J. *Carte générale des limites entre les trois empires et leurs variations successives depuis l'année 1718 jusqu'à ce jour ou théâtre de la guerre présente*, Vienne, 1788.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530998523/f1.item.zoom>, pristupljeno 27.9.2022).

²⁸³ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, 24.

²⁸⁴ Ј. Рајић, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ*, 2, Вѣ Виѣннѣ, 1794, 169; С. Мишић, *Рајићева историја и историјска географија*, Зборник Матице српске за историју 67–68 (2003), 27; Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, 14–15; Исти, *Однос између географије и српске историографије*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу: поводом тридесетпетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника, ур. П. Вујевић, Београд, 1924, 481. Мапа коју Јован Рајић помиње као извор за ограничавање Србије, поред Порфиригенита, нема приказ западне границе Србије на Тимоку, већ на Великој Морави. Такође, јужно од Србије не простире се Македонија, већ Дарданија, док је Македонија приказана у залеђу Егејског мора. (*Imperii Orientalis et Circumjacentium Regionum, sub Constantino Porphyrogenito et ejus praedecessoribus descriptio. Auctore Guillelmo Del'Isle e Regia Scientiarum Academia, ad novam editionem Libri Constantini Porphyrogeniti de Administrando Imperio*

прошлости, са изузетком западне границе, види се његово схватање географског значења овог појма у тренутку писања и настанка дела, које се углавном слаже са приказима Србије у европској картографији и географији. Такође, именовањем Македоније као области суседној Србији на југу, запажа се и његово разумевање географског појма Македоније, о чему ћемо више говорити у поглављу посвећеном разумевању граница ове области.

Током 18. века десиле су се важне промене у разумевању географског појма Србије. Најпре је крајем 17. и на самом почетку 18. века употреба овог термина проширена и међу Србима који су се населили на простор Хабзбуршке монархије после сеобе из 1690. године, а затим се постепено проширила и на територију јужно од Саве и Дунава, а између Дрине и Тимока, чему је највише допринело постојање аустријске провинције Краљевине Србије. Управо њен настанак и дефинисање једног дела Тимока као њене источне границе довело је и у картографском свету до померања граница географског појма Србије на ову реку и њено устаљивање као међе између Србије и Бугарске. Јужну границу аутори током овог периода углавном постављају на Шар-планину и Скопску Црну Гору, али у неким случајевима, под утицајем знања о српској прошлости, приказују у границама Србије Скопље и Кратово, док су поједини картографи из претходног Столећа означавали Скопље као гранично место Србије, Македоније и Албаније. За 18. век можемо рећи да је био увод у даље географско упознавање Србије у првој половини 19. века. Јасније дефинисање географског значења Србије, које је проистицало из знања о српској прошлости, али донекле било условљено и рељефном сликом Балканског полуострва уследило је у првим деценијама 19. века, када се међу самим Србима јављају географски списи који су имали за циљ да представе географски изглед и територијални обим овог предела.

Нејасна и маглопита слика о границама географске Србије на самом почетку 19. века јасно се опажа и у првом уџбенику из географије објављеном на српском језику 1804. године, од стране Павла Соларића, у Венецији, под насловом *Ново грађданско землеописаніе*, што је заправо представљало дела превод дела немачког географа Адама Кристијана Гаспарија *Vollständiges Handbuch der neuesten Erdbeschreibung*.²⁸⁵ Према Соларићевом схватању, које је проистицало из казивања поменутог немачког географа, Србија је била област која се простирала између Дунава на северу и Скарда, односно Шар-планине на југу, док је на истоку била омеђена Бугарском, а на западу Босном.²⁸⁶ Соларићево знање о географији Србије није било ништа опширније од оног које су имали географи Европе. У самом уџбенику није присутно детаљније обележавање границе Србије са Бугарском, али приликом набрајања градова, Соларић наводи да је Ниш град на југу Србије, близу бугарске границе. Са неколико података о рељефном изгледу, становништву и њиховој вероисповести, завршавало се знање о географском изгледу Србије једног образованог Србина с почетка 19. века, али то знање није ни могло бити опширније ако се има у виду да готово ниједан географски опис Србије до тада није објављен и да су како европски картографи, тако и Срби географи, податке о географском изгледу Балканског полуострва и даље углавном добијали тек из по неког географског речника или са географске карте и таква ситуација остаће све до почетка 20-их година 19. века.

Први српски устанак 1804. године довео је до обнове српске државности, али и до оцртавања граница политичког појма Србије, иако је устаничка Србија била међународно непризната. Политички појам Србије и његов поновни настанак директно

---

quae prodit studio Anselmi Bandurii, Monachi Benedictini Ragusini Melitensis cum ejus dem note et animadversionibus, Paris [1715]. (<https://searchworks.stanford.edu/view/dt165zj8950>, pristupljeno 27.9.2022))

²⁸⁵ П. Соларић, *Ново грађданско землеописаніе*, Венеција, 1804, XII.

²⁸⁶ Исто, 467.

је повезан са питањем обнове српске државности. Оног тренутка када је обновљена српска држава, настао је и политички појам Србије. Државност је, по мишљењу самих устаника, обновљена најкасније почетком 1807. године, те од тада можемо и говорити о политичком појму Србије, односно о територији са дефинисаним границама и свим оним другим елементима који су лежали у основи обновљене српске државе.²⁸⁷ Границе устаничке државе су се мењале у зависности од тока војних операција, па су најпре, закључно са 1807. годином обухватале територију нешто ширу од Београдског пашалука, те су српске страже стајале на Дрини, Увцу, Јавору, Голији, доњем току Рашке, обронцима Копаоника и Јастрепца. Даље је граница устаничке Србије ишла преко Јужне Мораве код Суповца на ток Светостеванске реке, која је раздвајала Алексиначку од Нишке нахије, затим на планину Грамаду, обухвативши извориште оба Тимока и даље ка Старој планини, где је граница скретала ка северу и преко Вршке чуке ишла ка Зајечару и током Тимока ишла до Дунава. То су биле оквирне границе политичког појма Србије, које су се у зависности од даљег тока операција шириле или смањивале, али генерално то су биле линије на којима је међа устаничке државе остала до 1813. године.²⁸⁸ Као границе устаничке државе крајем 1809. године Карађорђе и Правитељствујушћи Совјет у свом писму барону Симбшену наводе следеће топониме као крајње линије до којих допире српска власт и које захтевају у саставу будуће српске државе: ток Дрине до Лима, па његовим током на Шарган и даље ка југоистоку у правцу Јавора, па на Голију, са које је граница скретала ка Студеничкој реци и ишла њеним током до ушћа у Ибар, а потом скретала ка Копаонику и одатле избијала на реку Топлицу, те њеним током ишла до „Бугар-Мораве“, а одатле у изворишни део реке Топонице и даље ка изворишту Тимока,²⁸⁹ те његовим током до Дунава.²⁹⁰ Јужно од наведених топонима који су представљали јужну границу слободне територије у саставу устаничке Србије, налазила се слободна област, за коју историчар У. Шешум истиче да није била ни под српском ни под турском влашћу, већ да је представљала „ничију земљу“, а простирала се од села Мерћез североисточно од Куршумлије, преко села Двориште и ишла даље Бистрицом до њеног ушћа у Ибар на југу па до Јанкове клисуре и обронака Копаоника и Јастрепца на северу. Такав статус задржала је све до 1813. године.²⁹¹ Сходно чињеници да је ова област била ван контроле устаника, као и података који указују да је устаничке власти нису сматрале у територијалном смислу делом устаничке Србије, ова област се не може сматрати саставним делом политичког појма Србије насталог са васкрсом српске државе.

Поред политичког појма Србије, присутног током Првог српског устанка, у истом временском периоду постојала су још два разумевања географских граница Србије. Први од њих представља схватање географије од стране Карађорђа и самих устаника, односно њихово именовање области које су се налазиле у суседству Београдског пашалука.²⁹² Већ од првих месеци устанка, у својим писмима митрополиту Стефану Стратимировићу и аустријским представницима власти, устаници често користе формулацију „ми цела

---

²⁸⁷ Р. Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Крагујевац, 2003, 55.

²⁸⁸ В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи I (1804–1809)*, Г. Милановац, 1998, (=Карађорђе I) док. бр. 180, 215, 218, 220, 225, 230, 234, 242, 314, 352, 355; В. Стојанчевић, *Територија и границе Србије 1804–1833*, 195–196.

²⁸⁹ Вероватно се мисли на Трговишки Тимок.

²⁹⁰ В. Б. Савић, *Карађорђе I*, док. бр. 423.

²⁹¹ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 107.

²⁹² Београдски пашалук никада није постојао као званични назив за одређену административну јединицу у оквиру Османског царства, већ се тај појам односи на територију Смедеревског санџака. Ипак, коришћење овог назива у изворима српске провенијенције, насталим у првим деценијама 19. века, дозвољава и употребу овог одређења. (А. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство (1839–1858)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021, 8)

Србија“, „у име целе Србије“ и сличне.²⁹³ У овом тренутку, устаничко схватање Србије изједначава са границама области на којима се проширио устанак српског народа. Поред овог значења, именица Србија се у претходно наведеним примерима користи и као синоним за део српског народа који се побунио. Оно што овде морамо нагласити јесте да у устаничком схватању значења појма Србије, никакву улогу не игра његово географско схватање присутно у литератури и картографији. У појединим изворима можемо срести једино назнаке да су устаници под Србијом подразумевали територију тек нешто ширу од Београдског пашалука и то се уочава у Карађорђевој писму Јовану Рашковићу од 2. априла 1805. године у којем га позива да се заузме за Србе код султана, као великог пријатеља „Сервије, особито Београдског пашалука“.²⁹⁴ Из његовог казивања не може се ништа више закључити о његовом схватању појма Србије. Забележен је и један случај да је територија од Крушевца ка југоистоку, укључујући и тај град, названа Бугарском од стране Јакова Ненадовића почетком марта 1806. године.²⁹⁵ Са развојем устаничког покрета током 1805, 1806. и 1807. године и великих победа српских устаника и избијања стража на претходно поменуте топониме, српски устаници су почели под Србијом да подразумевају искључиво ону територију која се налазила иза линија, које су успешне битке оцртале као границу устаничке Србије. Приликом набрајања градова кроз које је његов обавештајцац прошао у другој половини 1808. године, Карађорђе је испред градова навео којим областима они припадају. Тако су Сјеница и Нови Пазар, који су представљали прва већа насеља ван граница устаничке Србије, означени као места у Босни. Насеља на Косову и Метохији, као и Подгорица, Спуж, Бијело Поље, Рожаје, али и Скопље, Карађорђе је означио као саставне дело Арнаутлука.²⁹⁶ Сходно томе, за Карађорђа, али и остале устанике, тамо где се завршавала југозападна граница устаничке Србије почињала је Босна, а Арнаутлук је била област са којом се на југу додиривала Србија.²⁹⁷ Дакле, са настанком политичког појма Србије и јасним оцртавањем његових граница, у свести устаника дошло је до изједначавања територијалног обима политичког и географског појма Србије. Нема већег броја извора на основу којих бисмо могли да закључимо устаничко именовање територије око Ниша и у долини Јужне Мораве. Навели смо један пример именовања те територије као Бугарске, а исто тако знамо да су Јужну Мораву устаници означавали као Бугар-Мораву.²⁹⁸ Такође, руски генерал Јегор Гаврилович Цукато у писму Карађорђу од 21. августа 1810. године наводи да је уз Тимок упутио у Бугарску, ка Бањи и Нишу, одред војске.²⁹⁹ Ово само показује да су устаници били упознати са коришћењем назива Бугарска као области у којој се налази Ниш, али нема директних доказа да су они користили тај појам.

Поред претходно наведених разумевања Србије, током Првог српског устанка Србија је задржала и своје раније географско значење. Оно је истакнуто најпре на карти Саве Текелије из 1805. године под насловом *Земљоображеніе Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре и оградніхъ Предѣлъ*. Граница Србија на западу је означена реком Дрином и иде њеним током све до места на којем би требало да је уцртано спајање Пиве и Таре, што није случај. Замишљеним током Таре даље је граница Србије настављала ка југоистоку, остављајући у саставу Србије Бијело Поље и Пљевља. Граница Србије и Албаније је означена планинским венцима „Masihar“, Кардуг и Језера, што су називи који су се односили на Шар-планину. Северно од наведене границе уцртано је Скопље и то

²⁹³ В. Б. Савић, *Карађорђе 1*, док. бр. 4, 5, 13, 18, 77; *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, прир. Р. Перовић, Београд, 1977, (=Акта и писма), 91.

²⁹⁴ В. Б. Савић, *Карађорђе*, док. бр. 47.

²⁹⁵ *Акта и писма*, док. бр. 108.

²⁹⁶ В. Б. Савић, *Карађорђе 1*, док. бр. 271, У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 84.

²⁹⁷ В. Б. Савић, *Карађорђе 1*, док. бр. 235, 322.

²⁹⁸ Исто, док. бр. 423.

²⁹⁹ Исто, док. бр. 515.

западно од Новог Пазара и северозападно од Приштине. Ове податке о убикацији Скопља, Текелија је преузео са карте Карла Шуца из 1788. године, очигледно немајући довољно информација како би сам могао да исправи огроман број погрешно убицираних места, те је углавном само преписивао са Шицове карте. Србија се на југу, такође, граничила са Македонијом и граничну линију представљао је планински венац означен именом *Argentaro*, а по самом његовом положају јасно је да се односи на Скопску Црну Гору, иако је овај назив коришћен и за Шар-планину, а некада и за читав систем планинског венца за који се сматрало да се простире од Црног до Јадранског мора. На истоку, Србија је обухватала Цариброд и Пирот и даље је граница ишла ка северу до изворишта Тимока, те његовим током до ушћа у Дунав.³⁰⁰ Овакво схватање Србије као географског појма било је присутно у аустријској картографији од друге половине 18. века, те се, посебно под утицајем карте Карла Шица, јавља и на Текелијиној карти.

Географско поимање Србије присутно на картама с почетка 19. века остварило је одређени утицај и на руске планове о границама обновљење Србије насталим током Првог српског устанка. То се посебно види код њиховог казивања о јужној граници Србије. Аутор првог плана био је руски представник у Београду у периоду од августа 1807. до августа 1809, Константин Константинович Родофиникин. Према његовим замислима, будућа граница Србије требало је да се простире на западу до Дрине, укључујући и град Соко. Границу према Албанији требало је да представља планински венац, а у састав Србије требало је да уђе Скопље и Нови Пазар, за које је Родофиникин очигледно сматрао да се налазе северно од планина које су према његовом схватању делиле Србију и Албанију. Као да је Родофиникин имао пред собом једну од карата на којима је Скопље било уцртано северно од Шар-планине, а у саставу Србије. Ова претпоставка може бити додатно ојачана и Родофиникиновим казивањем да Скопље лежи на граници Албаније и Србије, што одговара убикацији овог места на Текелијиној карти, али и на претходно поменутих аустријским картама с краја 18. века. Када је реч о граничној линији према Македонији, Родофиникин наводи да један планински ланац од давнина дели Србију од Македоније и он треба и у будућности да дели ове две области. Ово казивање се може само односити на Шар-планину и Скопску Црну Гору, али посматране као део јединственог планинског ланца Балканског полуострва. Југоисточна граница Србије требало је да обухвата Ниш и територију недалеко од Софије, а на истоку Тимок би био граница Србије и Бугарске. Своје виђење будућих граница Србије Родофиникин је заснивао на свом знању о српској прошлости, односно границе је повлачио на основу историјског права, али уз јасан утицај географских граница Србије.³⁰¹ За разлику од Родофиникина, барон Иван Дибич у свом рапорту из 1811. године јасно наводи које планине на југу ограничавају Србију: Скардска и Аргентарска, односно Шар-планина и Скопска Црна Гора.³⁰² У оквиру свог схватања граница географске Србије, Дибич додаје да под географском Србијом треба сматрати и област Албаније и то ону

³⁰⁰ С. Текелија, *Земљоображеніе Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре и ограничихъ Предѣлъ*, Виен, 1805. (Библиотека Матице српске, Гк II 539); С. Shütz, *Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien Samt den angraenzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kaernten, Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien*, Vienna, 1788.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53099989v>, приступљено 4.10.2022); К. Лиречек, *Рударство у Србији и Босни у средњем вијеку*, Отаџбина 4 (1880), 435.

³⁰¹ В. Богишић, *Разборъ сочиненія Н. А. Попова "Россія и Сербія" : съ приложеніемъ нѣкоторыхъ документовъ, почерпнутыхъ преимущественно изъ архива Министерства иностранныхъ дѣлъ въ С.-Петербургу*, Санктпетербургъ, 1872, 178–179; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, књ. 1, Београд, 2000, 242–243; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 101, 103.

³⁰² К. Ненадовић, *Живот и дело великог војода Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, Врховног Војвода, ослободиоца и Владара Србије и живот његови војвода и јунака. Као градиво за Србску Историју од године 1804 до 1813 и на даље*, Беч, 1884, 99.

територију која је носила то име између Црне Горе, Белог Дрима и Језера планине, као и Херцеговину.³⁰³ Из наведеног извештаја се види да он област између наведених топонима назива Албанијом, али да сматра да би ту област требало називати Србијом, највероватније због података о српској прошлости, али могуће да су одређени утицај имали и устанички планови о продору у ове области и везе које су имали током Првог српског устанка, те подстакнут чињеницом да је у овим областима живео српски народ који је одржавао везе са српским устаницима, износи мишљење да ове области треба да чине део Србије.

Током Првог српског устанка била су присутна два појма Србије – политички и географски. Политички, повезан са постојањем устаничке државе, био је оивичен њеним границама, и нестао је заједно са падом устаничке Србије 1813. године. Географски појам је дефинисан на основу његовог схватања у европској картографији и углавном се ограничавао на северу Савом и Дунавом, на западу Дрином, на истоку Тимоком и на југу Шар-планином и Скопском Црном Гором.

Од краја друге деценије 19. века можемо пратити и разумевање географског појма Србије међу самим Србима, са одређеним континуитетом. Као што смо већ претходно поменули, Павле Соларић јесте био први Србин који је написао или превео уџбеник географије и у њему се дотакао Србије, али његово знање о географији те области није било ништа опширније од осталих европских картографа и географа. Прво дело Србина као аутора у којем се може запазити бар нешто детаљније знање о географији Србији био је Вуков речник из 1818. године, али тек толико да донекле можемо реконструисати схватање географског појма Србије. На основу *Рјечника* и градова и других топонима које Вук помиње као саставни део Србије, произилази и његово схватање географских граница Србије. Тако су Ниш, Нови Пазар и Призрен наведени као градови у Србији, док су Пећ и Ђаковица означени као места у Метохији, за коју стоји да је у Србији, а пре тога за Пећ је наведено да је у Албанији, а Прилеп на Косову.³⁰⁴ Такође, Стари Влах је била област означена у саставу Србије, а Ситница вода у „Србији на Косову“. Шар-планина је наведена као планина у Србији.³⁰⁵ На основу наведених топонима видимо да се Вуково казивање о географској Србији донекле поклапа са схватањима у европској географији, те стога Вукову Србију из 1818. године можемо ограничити као област између Дунава и Саве на северу и Шар-планине на југу, Дрине на западу и Тимока на истоку. У означавању Пећи као места у Албанији и као места у Метохији, за коју је речено да је у Србији, види се, с једне стране, утицај у географској литератури присутног разумевања Албаније као појма који обухвата и Метохију, а са друге стране, утицај историјског знања на дефинисање географског појма Србије (Метохија у њеном саставу), што су погледи које ће Вук додатно изнети две године касније. Нешто спорнија је југозападна граница, али она произилази из Вуковог схватања географског појма Херцеговине. Како се у самом тексту наводи да је Милешева у Херцеговини, а река Лим извире у Херцеговини, јасно да је област око манастира Милешева и Полимље сматрао саставним деловима

³⁰³ К. Ненадовић, *нав. дело*, 99; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 101.

³⁰⁴ Кроз убицање Прилепа на Косову, Вук нам открива један од својих извора при дефинисању географије у *Српском рјечнику* 1818. године. Наиме, пет година касније објавио је *Народне српске пјесме*. У песми *Марко Краљевић и Арапин*, царевој ћерки, удатој за „црног Арапина“, у сан долази човек који јој поручује: „Има, госпо, у држави вашој Равно поље широко Косово, и град Прилеп у пољу Косову, у Прилепу Краљевићу Марко“, (В. С. Караџић, *Народне српске пјесме, књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*, Лајпциг, 1823, 210–211)

³⁰⁵ В. Стојанчевић, *Вукова знања о историјској географији, историјској етнографији и демографији Србије Првог и Другог српског устанка*, у: В. Стојанчевић, *Вук Караџић: култура и историја. Вуково дело о српском народу и његовој култури (расправе и чланци)*, Нови Сад, 2014, 30–31; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 91.

Херцеговине, те је из тога и произилазила граница Србије на овом потезу.³⁰⁶ Када је реч о југоисточној граници, једини податак који ту имамо јесте да је Ниш у саставу Србије, а исто схватање имали су и српски депутати у Цариграду током преговора 1820. године, истичући да, иако је Ниш „от Србије“, они не захтевају да он уђе у састав будуће Србије.³⁰⁷ Вуков поглед на јужну границу Србије према Албанији, доста јасније од набрајања одређених топонима и њиховог означавања као места у Србији или Албанији, среће се у критици коју је написао поводом дела Адама вон Вајнгартена објављеног 1820. године под насловом *Über Serbien* у аустријском војном часопису *Österreichische militärische Zeitschrift*. За једног школованог аустријског капетана Србија је била област која се простирала од Дунава на северу до планинског ланца који је са југозапада, југа и југоистока уоквирио Србију. Напуштајући Дрину код Бачевца, граница Србије је наступала на замишљени планински ланац преко Мучња и Јавора и његовим врховима ограничавала Србију на југу и ишла до Суве планине југоисточно од Ниша. Да бисмо разумели Вајнгартеново схватање граница Србије морамо најпре идентификовати планине које је означио као међаше Србије. Као граничну тачку географске Србије после Мучња и Василијине воде, следећи топоним који Вајнгартен помиње на овом делу границе јесте планина Сребреница, за коју је наведено да дели Србију и Албанију. На основу његовог казивања о Сребреници као планини из које извире Ибар, али и на основу њене убикације на карти која је ишла као прилог овог дела може се закључити да Сребреница планина представља планину Хајлу, односно да се сам овај назив односи на крајње североисточне врхове планинског венца Проклетија. Јужна граница Србије означена је на Шар-планини, означеној на самој карти и именом *Peresrin*, што је био један од назива који се јављају за ову планину, а за Вајнгартена је представљао један од врхова по којем на карти именовано целу планину. Граница Србије и Македоније означена је преко Старе планине, с тим што Вајнгартен под Старом планином не подразумева планински ланац који заиста носи тај назив. Према карти, види се да је Вајнгартен Старом планином именовано Скопску Црну Гору и планинске врхове на данашњој српско-македонској и српско-бугарској, приближно до Руј планине. У нишком пределу границу географске Србије чинила је Сува планина, док су Бела Паланка и Пирот били градови у Бугарској. Од Суве планине имагинарна граница Србије је избијала на Тимок и његовим током настављала до ушћа у Дунав.³⁰⁸ На Вајнгартеновој карти Метохија, односно Пећ и ток Белог Дрима приказани су ван граница Србије, а као део географске Албаније. Такође, Вајнгартен је и Призрен смештао у Албанију, што се види из његовог казивања о путевима, међу којима помиње и један који је из унутрашњости Србије водио до Призрена у Албанији. Граница између Албаније и Србије били су планински врхови и то они који су приказивани као део замишљеног Централног била, а који су се пружали између Косова и Метохије и избијали на Шару недалеко од Призрена.³⁰⁹ Србију је схватао као област Европске Турске са свих страна окружена планинским венцима, које уједно и представљају њене природне границе. Сходно томе, имајући погрешно знање о убикацији Призрена, као града који се налазио јужно од Централног била (Шаре) и до којег се долазио пролазећи преко њега, Вајнгартен је тај град оставио ван граница Србије. Дакле, убикација Призрена је разлог његовог изостављања из граница географске Србије. Вајнгартеново дело, уз све мане, представља до тог тренутка најбоље географско дело

³⁰⁶ В. С. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*, Беч, 1818, 366, 369.

³⁰⁷ *Смедеревска Паланка и околина*, прир. Б. Перуничкић, Смедеревска Паланка, 1980, 154.

³⁰⁸ А. von Weingarten, *Über Serbien*, 75–76, 86–87, 89; *Штатистическое описаніе Сербіе (со землеописаніемъ ове землѣ)*, прев. С. Милошевић, Будим, 1822, 17–18, 32–33, 36. Друго наведено дело је превод Вајнгартеновог описа Србије урађен од стране Стефана Милошевића и објављен 1822. године. У самом тексту нигде се не помиње да је превод рађен по Вајнгартену, али садржина оба дела је истоветна. Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, 42–44.

³⁰⁹ А. von Weingarten, *Über Serbien*, 153, 167.

које је ученом свету представило географски изглед Србије, као и обим територије која је улазила у састав ове области, али оно можда што је још важније од његовог описа, јесте чињеница да је његов састав подстакао Србе да размишљају о границама географске Србије и да издају на свет своје саставе о географији ове области.

Први од њих био је Вук Стефановић Караџић, који је одмах по издавању овог дела настојао да што пре дође до њега, па у писму Јернеју Копитару од 12. новембра 1820. године моли га да му пошаље „оно што је са мапом штампано“.³¹⁰ Десетак дана касније поново је упутио молбу, а када је добио наведено дело, написао је критику, посветивши пажњу, између осталог, и Вајнгартеновог схватању граница географске Србије. Из Вукове критике опажа се донекле његово разумевање географских граница Србије. Најпре је Вук истакао да се територија Београдског пашалука не поклапа са границама Србије и, кад аутор већ приказује шире границе Србије, у њеном саставу се свакако мора наћи и Метохија, у оквиру које су Пећ, Призрен и Ђаковица, те би онда на „целој карти старе Србије“ требало означити посебно границе Београдског пашалука, као и других области.³¹¹ Вук у овом контексту Стару Србију не користи као географски појам, већ искључиво у придевском значењу и тако означава средњовековну српску државу. Из овог Вуковог казивања назире се и основа његовог разумевања географског појма Србије, а то је била српска прошлост. Јасно је да Вук већ у поменутој критици схвата географски појам Србије, али у том тренутку није јасно одредио његове границе, већ ће то урадити у спису који ће бити објављен седам година касније. Иако се није у свему слагао са Вајнгартеном, Вук је свој географски опис Србије објављен у *Даници* за 1827. годину у великој мери урадио на основу Вајнгартеновог списка, преузимајући од њега податке који се тичу рељефа, вода, и донекле граница Србије, мада их је у појединим областима проширио. Главна разлика опажа се у западној граници. Вук, наравно, означава Дрину као границу на западу, али за разлику од Вајнгартена, продужава њен ток као границу Србије до Вишеграда. Такође, у погледу западне и југозападне границе, Вук помера међе Србије са Јавора и Мучња на Лим, који је означен као међа Србије и Херцеговине. Свестан грешке коју је Вајнгартен направио на географској карти, означивши Метохију као део Албаније, Вук наводи да „ако је Шара планина с ону страну Метохије, онда је она права граница Србије и Арнаутске“. Управо ово Вуково казивање показује да ни он сам није знао тачну убикацију Шар-планине, али је са сигурношћу знао да Метохија, као једно од средишта српске средњовековне државе, што и сам истиче, мора на основу историјског права, бити у оквирима Србије. Из Вуковог казивања види се да је он основу граница географске Србије тражио у границама средњовековне „старе Србије“.³¹²

Као југоисточну границу Србије, Вук је одредио Стару планину, за коју наводи да одваја Србију од Македоније. Ово Вуково схватање југоисточне границе настало је под утицајем Вајнгартенове карте Србије која је Вуку послужила за убикацију Старе планине. Вук под тим именом није подразумевао планину која се тако зове и није био упознат са њеном тачном локацијом. Уместо тога, Вук преузима Вајнгартеново означавање Старе планине као планинског ланца који се простире од Шаре, преко Скопске Црне Горе ка североистоку, односно обухвата планинске ланце на данашњој српско-македонској и доњем делу српско-бугарске границе.³¹³ Оваква убикација Старе планине и код Вајнгартена и код Вука произилазила је из схватања о планинском ланцу који се протезао од Јадранског до Црног мора, а један од његових делова био је врх Стара планина, који

³¹⁰ *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка I (1811–1821)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1987, (=Преписка I), док. бр. 392.

³¹¹ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, 82.

³¹² В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 26–27.

³¹³ A. von Weingarten, *Karte von Serbien*, Wien, 1820. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Кр II 003); В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 26–27, 31.

се, према схватању картографа, протезао управо на овом потезу на којем су га означили Вук и Вајнгартен. О оваквом разумевању положаја Старе планине, осим саме карте, јасно сведочи и Вуково казивање из 1829. године, у којем износи своје жеље о будућим границама Србије, те тако пише да би „нова Србија“ требало да се простире између Саве и Дунава на северу и Балкана на југу, за који јасно наводи да се налази иза Приштине.³¹⁴ Вук је наведено схватање географског положаја Старе планине задржао и у наредном периоду, будући да у чланку *Срби сви и свуда*, географску Србију ограничава као област између Дунава и Старе планине.³¹⁵ Осим Тимока, Сува планина, југоисточно од Ниша, је и код Вука била граница Србије и Бугарске.³¹⁶

Дакле, Вукова географска Србија обухватала је простор од Саве и Дунава на северу, тока Дрине и Лима на западу, Шар-планине и Скопске Црне Горе на југу и планинских венаца недалеко од данашње тромеђе Србије, Бугарске и Северне Македоније, затим до Суве планине и даље ка северу током Тимока. На Вуково схватање географских граница Србије важан утицај имало је Вајнгартеново дело, али се већ у његовом тексту среће укључивање појединих територија у састав географске Србије заснованих на српској прошлости, односно чињеници да су те територије биле у оквирима граница српске средњовековне државе, што и сам истиче у погледу Метохије, наводећи да „Метоија ће је Призрен, столица Српски краљева и царева, Пећ, Српска патријаршија и намастир Дечани“ треба да буду свакако у саставу Србије.³¹⁷

Пре него што је Вук објавио свој географски опис Србије, у једном другом делу, чији је аутор Јоаким Вујић, а објављено је 1825. године, присутно је одвојено називање територије северне и јужне Србије. Наиме, Вујић и даље користи географски појам Србије, будући да као места у Србији наводи Крушевац, Параћин, Приштину, односно не изједначава ту територију са оном облашћу која се налазила под влашћу кнеза Милоша, тј. са Београдским пашалуком. Ипак, први је аутор који је употребио одвојен назив за неке делове јужне Србије, те тако наводи да су Нови Пазар, Косово поље и Ниш у Доњој Србији.³¹⁸ Његова подела није била доследна, а његово географско знање о Србији није било на високом нивоу, посебно о јужним крајевима Србије, док је северне области нешто боље познавао, будући да је у новембру 1823. године прошао кроз Србију од Београда до Крагујевца.³¹⁹ Његово казивање је значајно у погледу одвојеног именовања оне територије која се налазила јужно од граница Београдског пашалука и будуће Кнежевине Србије, али сам назив који је употребио произишао је из положаја ове територије и географског схватања Србије, а не из знања о прошлости српског народа.

Прво јасно одвајање територије географске Србије на два дела, заснована на политичким приликама, извршио је Павле Јозеф Шафарик 1827. године. Наиме, подстакнут вестима о потписивању Акерманске конвенције³²⁰ и „скорашњем“ припајању нахија Кнежевине Србији, Шафарик у писму Вуку Стефановићу Карацића од 9. августа 1827. године као одредницу за територију северне Србије, односно област која је требало

³¹⁴ *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка IV (1829–1832)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1988, (=Преписка IV) док. бр. 100.

³¹⁵ В. С. Караџић, *Срби сви и свуда*, 1.

³¹⁶ В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 32.

³¹⁷ Исто, 26–27; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 24.

³¹⁸ Ј. Вујић, *Новейше землеописание цѣлаго свѣта во употребленіе и ползу Славено-Сербскаго народа*, Будим, 1825, 237.

³¹⁹ Исто, 238–240.

³²⁰ Акерманска конвенција од 7. октобра 1826. године тичала се углавном руско-турских проблема, са изузетком петог члана који се односио на Србе, а према коме је Порта била у обавези да током наредних 18 месеци реши спорна питања са Србима и томе изда хатишериф. Српско питање требало је да буде решено у складу са *Одвојеним актом* у којем су биле наведене жеље српског народа. (Р. Љушић, *Српска државност*, 81–82)

да се нађе у саставу политичке Србије, користи појам „нова Србија под Милошем“, у коју је рачунао и територију отргнутих предела, будући да је у списку манастира у тој области навео и Студеницу. Са друге стране, територију јужно од области која ће се убрзо нашла под влашћу кнеза Милоша, Шафарик је у исто писму означио као „јужна стара Србија“, а као манастире на том простору означио је Дечане, Сопоћане, Ђурђеве ступове и Милешеву.³²¹ Дакле, те 1827. године по први пут је један аутор употребио појам Србије везан за територију коју је кнез Милош, према његовом схватању, имао под својом влашћу, те уједно то и представља прву употребу политичког појма за кнез Милошеву Србију. Исто тако, по први пут је територија јужно од граница будуће Кнежевине Србије названа именом „јужне старе Србије“, са јасном разликом у односу на коришћење појма „старе Србије“ код Вука. Наиме, Шафарик је први аутор који је употребио појам Старе Србије у географском значењу, означивши њиме део некадашње географске Србије који је остао изван оне територије, за коју је сматрао да ће постати део будуће Србије кнеза Милоша. У свом одговору на Шафариково писмо, Вук није правио сличну поделу, већ је и даље користио само назив Србија.³²²

У периоду од руско-турског рата 1828/1829. године ствари око решавања питања српског народа у Србији почеле су убрзано да се одвијају. Шестом тачком Једренског мира, склопљеног између Руског и Османског царства 14. септембра 1829. године, Порта се обавезала на испуњавање обавеза према српском народу које су биле дефинисане ранијим руско-турским уговорима, а већ 30. септембра исте године издаје Србима Први хатишериф у којем су биле поновљене одредбе руско-турских споразума, које су се тичале Србије. Након једногодишњих преговора и припрема, 15. октобра 1830. године султан је потписао Други хатишериф, а исти је петнаест дана касније предат српској депутацији. Овим Портиним јавно-правним документом Србија је постала аутономна област у оквиру Османског царства, са унутрашњом самоуправом.³²³ Питање које је остало отворено после издавања Другог хатишерифа било је враћање „отргнутих предела“, односно оних нахија које су биле у саставу Карађорђевој Србије, а то је био предуслов за јасну дефиницију политичког појма Србије, будући да се његове границе нису могле одредити док се не реши питање припајања отргнутих предела.

У периоду од почетка руско-турског рата па до коначног издавања Трећег хатишерифа и потом повлачења граница Кнежевине Србије, јављају се идеје о будућим границама Кнежевине Србије. Међу њима се свакако издвајају идеје Вука Стефановића Караџића, који је и током 1828. године, подстакнут дешавањима у Грчкој,³²⁴ сматра да ако Грци већ траже Тесалију, Албанију и Епир, у тој ситуацији Србија треба да тражи Босну и Херцеговину, као и Бугарску до Коца-Балкана, наводећи да „то је све управо Српско, а после ћемо се за Скадар ћерати са Грцима“, истичући да није праведно да Грци имају излаз на море, а Срби „нигђе ништа“.³²⁵ Када је већ крајем 1829. године постало јасно да се Вукова замисао о излазу Србије на море неће остварити, он је истакао другачије виђење будућих граница Србије, које је заправо било засновано на његовом тумачењу географског појма Србије. Сходно томе, као шест нахија будуће Србије видео је следеће дистрикте: Нишки, Лесковачки, Врањски, Приштински, Новопазарски и Сјенички, означавајући као будуће границе „нове Србије“ простор између Лима и Бугарског Тимока и између Саве и Дунава и Балкана, под којим је, као што смо већ навели, подразумевао

³²¹ *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка III (1826–1828)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1989, док. бр. 277.

³²² Исто, док. бр. 286.

³²³ Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, 7–14; Исто, *Српска државност 19. века*, 89–93.

³²⁴ Од 1827. године устанак у Грчкој (1821–1830) ушао је у трећу фазу, која је значила укључивање великих сила Велике Британије и Француске, а од марта 1828. године и Русије.

³²⁵ *Преписка III*, док. бр. 452.

Шар-планину.³²⁶ Кнез Пожешке нахије Василије Поповић износи сумње у вези са Вуковим пројекцијама будуће границе Србије, користећи, такође као и Вук, термин „нова Србија“.³²⁷

У географском додатку *Српској револуцији* (1829), Леополд Ранке је Србију дефинисао, исто као и Вук, као област између Дунава и Саве на северу, Шар-планине на југу, Дрине на западу и Тимока на истоку, с том разликом да су у Вуковом опису границе доста детаљније одређене. Поред описа, Ранке је Србију поделио на северну и јужну и то на основу тока Мораве, посебно нагласивши за јужни део да представља географску непознаницу. Из Ранкеове карте која је приложена наведеном делу, а која је урађена уз помоћ Вука Стефановића Карацића, видимо да у погледу западне границе, Ранке није прихватио Вуково схватање о Лиму као граници између Србије и Херцеговине, већ је као југозападну границу Србије означио исте оне планине као и Вајнгартен – Јавор и Мучањ, а даље је граница ишла у правцу Проклетија. Његова подела Србије на северну и јужну била је последица Ранкеовог виђења две природне целине подељене током Мораве, будући да у том периоду није било других граница које би условиле овакву поделу.³²⁸

Постепено везивање појма Србије за територију Кнежевине Србије и изједначавање, у територијалном погледу, географског и политичког појма, срећемо већ у уџбенику Димитрија Тирола објављеном 1832. године. Наведени аутор је најпре извршио поделу Србије на стару, садашњу и будућу, при чему је под „Србијом старом“ подразумевао територију која се у потпуности поклапа са географским појмом Србије, будући да наводи да се на западу граничи са Босном и Херцеговином, на југу са Албанијом, на истоку са Македонијом, Бугарском и Влашком. Коришћењем појма Старе Србије, али у територијалном обиму који се поклапа са схватањем географског појма Србије почетком 19. века, Тирол има за циљ да направи разлику између тог схватања Србије и територије која је понела име Србије као политичког појма. Аутор, поред појма Старе Србије, користи и појам „садашња Србија“ под којом подразумева територију Кнежевине Србије и то у њеним границама пре припајања отргнутих предела, односно Београдски пашалук, с тим што је у њу је укључивао и Козничку и Крушевачку нахију, будући да наводи да се „садашња Србија“ на југу граничи са „старом Србијом Пазарским и Прокупачким окружјем“. На истоку се та територија граничила опет са Старом Србијом, Гургусовачким крајем и Крајином. Поред „старе“ и „садашње“ Србије, аутор је описао и границе „будуће Србије“, односно граничну линију коју ће Србија добити након припајања отргнутих предела и повлачења граничне линије: на западу Дрина као граница према Босни, Лим према Херцеговини, од југа Стара Србија (Приштинско и Прокупачко окружје), од истока Бугарски Тимок.³²⁹ Наглашавамо да је ово први пут да је неки аутор потпуно јасно искористио појам Старе Србије 30-их година 19. века, као и први аутор који је јасно везао овај појам за територију јужно од граница Кнежевине Србије, али о томе ћемо више говорити у поглављу које се односи на географски појам Старе Србије.

Након издавања Трећег хатишерифа (1833) којим је регулисано питање враћања отргнутих предела и плаћање данка одсеком, могло се приступити ограничавању Кнежевине Србије и то у складу са радом руско-турске комисије, која је крајем 1830. и почетком 1831. године обишла гранични предео и означила правац будуће граничне линије Кнежевине Србије. Нова граница на северу се протезала Савом и Дунавом, од ушћа Дрине до ушћа Тимока, затим је ишла током Тимока до села Велики Извор, које је већим делом ушло у састав Кнежевине Србије. Даље је граница ишла преко Китке планине, Кадибогаза и Расеватог камена, а потом скретала ка југозападу, обухватала село

³²⁶ *Преписка IV*, док. бр. 100.

³²⁷ Исто, док. бр. 107.

³²⁸ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 24–25.

³²⁹ Д. Тирол, *Политическо земљописаніе за употребленіе србске младежи*, Београд, 1832, 72.

Папратну и преко Трговишког Тимока избијала на планину Дрноврт. На југозападу, некадашња граница Сврљишке нахије и Пиротске казе постала је и граница Кнежевине Србије и Османском царства. Даље је гранична линија настављала атарима села Рсовци и Преконози, обухватала села Станци, Добрујевац и Катун и силазила код ушћа Светостеванске реке на Јужну Мораву, а затим њеним током ишла до Суповца. Планински врхови Малог и Великог Јастрепца оцртали су границу Кнежевине Србије, која је, обухвативши села Шошиће, Жарево и Брзеће, прелазила преко Копаоника и Јарињске косе и код Јариња силазила на ток Ибра, те његовим током настављала до ушћа Рашке. Од ушћа у Ибар до села Милатковића Рашка је била граница Кнежевине Србије на југу, а затим је преко брда Паресија ишла ка Јанковом камену. Од Голије гранична линија је ишла ка Јавору, обухвативши као погранична села Медовине, Ерчеге, Васиљевиће и Смиљевац. Првобитно је било планирано да граница од Јавора настави током Увца, али због грешке на географској карти руских официра, граница је од ове планине наставила сувоземним путем ка северу, остављајући на турској страни села Тисовицу, Штитково и данашње село Горње Трудово, а затим се спуштала на ток Тисовице и његовим правцем настављала до Увца, који је постао граница Кнежевине Србије до узвишења Кожалъ. Преко Орлића, Дубља, Балвана и леве обале Брусничког потока, граница српске државе избијала је на Дрину, која је на западу ограничавала Кнежевину Србију, са изузетком Малог Зворника и Сакра, који су остали у саставу Османског царства.³³⁰

Све до настанка аутономне Кнежевине Србије и повлачења њених граница, Србија се посматра као географски појам са оквирно дефинисаним границама, заснованим углавном на уверењу да је Србија земља са југозапада, југа и истока окружена планинским венцем, који је тиме већ унапред био одређен за међаша провинција на Балканском полуострву. Са настанком политичког појма, постепено долази до изједначавања географског и политичког значења појма Србија, те се то име везује искључиво за територију нововековне српске државе. Ипак, поједини аутори који су користили појам Србије, задржали су, поред коришћења политичког појма, и географски појам, међу којима је био и Вук Стефановић Караџић. Он потпуно доследно користи географски појам 1836. године, како у преписци, тако и у својим радовима, не изједначавајући, као већина осталих аутора географски са политичким појмом. Тако у познатом спису *Срби сви и свуда*, написаном 1836, а објављеном 1849. године, наводи да „где је данашње Србије јужни крај (Косово и Метохија) онде је старе била сриједа“ и додаје да у 2/3 данашње Србије, мислећи на Кнежевину Србију, постоји самостална управа.³³¹ Из овога се јасно види да Вук под појмом Србије и даље посматра ону исту територију коју је означио као њен део у спису из 1827. године. Вук и 1844. године означава Косово поље и Призрен као места у „јужној Србији“, али у наставку наводи да би било корисно упознати „те“ југоисточне границе Старе Србије.³³² Проширено разумевање Србије присутно је и у Вуковом речнику из 1852. године, у којем као градове у Србији наводи Призрен, Ниш, Нови Пазар, Врање, Гусиње, манастир Девич, Рожаје, док су као реке у Србији означене Вапа, Ибар, Лаб и Ситница, а Топлица, Бихор и Метохија као области у Србији, док је Шара планина у Србији. Именовање Бихора као

³³⁰ О целокупном процесу разграничења Кнежевине Србије и Османског царства, које је трајало у периоду од 1830. до 1834. године, видети више у: Ж. Илић, *Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834*, 283–330.

³³¹ В. С. Караџић, *Срби сви и свуда*, 8–9; *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка V (1833–1836)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1989, док. бр. 430.

³³² *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка VII (1843–1847)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1993, док. бр. 113.

дела Србије је произишло из Вуковог схватања Лима као границе Србије и Херцеговине.³³³

Географско разумевање Србије, или казивање о њеним проширеним границама, присутно је и у уџбенику Милована Спасића *Земљописаніе целогъ света*, објављено 1845. у Београду. Под географском Србијом Спасић подразумева исту територију као и Вук С. Караџић у спису из 1827. године, с тим што наводи да се географска Србија дели на Кнежевину Србију и Стару Србију (за коју је додао да је то част Србије коју Турци и данас држе под својом влашћу).³³⁴ За разлику од њега, у Гавриловићевом географском речнику Србије из 1846. године, под Србијом се подразумева територија која искључиво обухвата Кнежевину Србију с тим што код њега нема помена Старе Србије.³³⁵

Географски и политички појам Србије присутни су и у географском опису Србије Драгутина Сељана из 1845. године. Ово дело настало је готово у потпуности под утицајем Вуковог описа Србије из 1827. године, али на самом почетку рада, аутор је оне границе које је Вук повукао за међе Србије, заменио са границама Кнежевине Србије, те тако наводи да се Србија на југу граничи са Босном и Приштинском покрајином. Ипак, није се у раду доследно држао политичког појма Србије, те тако наводи да су Дечани манастир у „југоисточној“ страни Србије. Разлог томе лежи управо у чињеници да је користио Вуково дело и био под утицајем његовог географског разумевања Србије.³³⁶

Када је реч о изворима насталим на основу рада државних органа Кнежевине Србије, оно што се може закључити јесте да се у тим изворима појам Србије увек изједначава са територијом српске државе, а у периоду пре 1830. године са територијом која се налазила под управом кнеза Милоша. О томе сведочи и коришћене назива Арнаутлук и Босна за област јужно од Кнежевине Србије.³³⁷

*

На географско разумевање Србије и њених граница на Балканском полуострву у Новом веку утицали су следећи фактори: 1. средњовековно наслеђе, односно знање о српској прошлости и границама српске средњовековне државе; 2. класично знање о границама римских провинција на Балкану; 3. политичке прилике, односно промене граница Османског и Хабзбуршког царства на овом простору. Ако бисмо ова три фактора хронолошки поређали, први утицај имало је класично наслеђе и дефинисање географског изгледа Балкана на основу Птолемеја и других географа, а затим, са појавом дела о средњовековној прошлости балканских народа, тај сегмент се одразио на схватање географије, и на крају су политичке промене које су дале допринос дефинисању појединих делова граничне линије Србије, као што је био случај са прихватањем Тимока

³³³ В. С. Караџић, *Српски рјечник и тумачем њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч 1852, 26, 53, 73, 108, 115, 117, 118, 137, 215, 319, 355, 423, 589, 682, 743, 833.

³³⁴ М. Спасић, *Земљописаніе целогъ света*, Београд, 1845, 52–54, 61.

³³⁵ Ј. Гавриловић, *Рѣчникъ географійско-статистичный Србіе*, Београд, 1846, 147.

³³⁶ Рукопис Драгутина Сељана посвећен Србији чува се у Националној и свеучилишној књижници у Загребу под сигнатуром R 3013. Заправо, опис Босне, Србије, Албаније, Бугарске, Црне Горе и „Илира“ у Напуљској краљевини, је требало да представља други том Сељанове књиге о илирским покрајинама у Аустријском и Турском царству. Покрајине под аустријском управом описане се у првом тому објављеном под насловом *Zemljopis pokrajinah Ilirskih ili ogledalo zemlje na kojoj pribiva narod ilirsko-slavjanski sa opisanim berdah, potokah, gradovah i znatnih mestah polag sadanjeg stališa, s kratkim dogodopisnim dodatkom i priloženim krajobrazom iliti mapom* 1843. године у Загребу. За разлику од првог, из другог тома је објављен само део о Босни и Херцеговини и то 2005. године када је штампан заједно са првим томом. (D. Seljan, *Zemljopis pokrajina Ilirskih ili ogledalo zemlje*, Zagreb, 2005).

³³⁷ *Књажевска канцеларија. Пожешка нахија (1815–1839)*, прир. Д. Вуловић, Београд, 1953, док. бр. 68, 196, 262, 268, 336, 365, 485, 489, 508, 545, 548 (а), 656; *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, Београд – Ужице, 2006, passim.

као границе после формирања и нестанка Краљевине Србије (1718–1739). Географски појам Србије прошао је свој развојни пут од назива средњовековне српске државе присутног у западним изворима, преко географског појма који је остао у изворима исте провинције након нестанка српске средњовековне државе, а који се односио на централне делове Балканског полуострва. Дефинисање њених граница у картографском свету, што се касније пренело и на географску литературу, имало је неколико етапа. Прва је обухватала период у којем је, под утицајем ренесансе Птоломејеве географије, оживело разумевање Македоније, у њеним ширим границама, као римске провинције, што се директно одразило на схватање јужне границе Србије. Оног тренутка када је *mons Scardus* постао северна граница Македоније, тиме је и јужна граница Србије била одређена. Око западне границе није постојала јединствено мишљење, и то од оног дела када гранична линија напусти ток Дрине, али значајан утицај остварили су радови италијанске картографије, која је, до преузимања кормила од стране аустријских картографа, водила главну реч у картографском свету. Тимок као источна граница ушао је у употребу од постављања границе аустријске провинције Краљевине Србије на део тока ове реке. Ипак, ни међу самим Србима није постојало најјасније виђење граница Србије. Од 20-их година 19. века, у српској географској литератури под утицајем Вајнгартеновог списка почиње да се јавља виђење географске Србије, а први међу Србима, који је саставио детаљнији географски опис Србије био је Вук Стефановић Караџић. Он је дефинисао и оне области у којима још увек није било јасно простирање Србије, као што је био случај на југоистоку, где је Суву планину означио као границу Србије и Бугарске. Од 1830. године настаје, по трећи пут у Новом веку, политички појам Србије, и са његовим настанком почиње постепено изједначавање географског са политичким појмом Србије. Управо то повлачење назива Србије са територије јужно од граница Кнежевине Србије био је један од разлога за настанак и коришћење појма Старе Србије.

Стара Србија

Појам Стара Србије се први пут среће у делу Симеона Пишчевића, написаном највероватније између 1775. и 1796. године, свакако крајем 18. века, и посвећеном историји српског народа. Пишчевићево дело било је у рукопису све до 21. века, те није могло утицати на ширење појма Старе Србије, али је значајно јер осветљава употребу овог појма у значењу другачијем од оног које срећемо током 19. века. Наиме, Симеон Пишчевић је искористио овај појам два пута у својој историји и то први пут када говори да је патријарх Арсеније III Црнојевић отишао са српским народом „из Старе Србије“, а други пут када говори о другој сеоби Срба (1739), наводећи да су се Србима који су кренули са патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом придружили Срби који су живели у „Београдској губернији, на територији Старе Србије“.³³⁸ Појам Стара Србије код Пишчевића искоришћен је у значењу географског појма Србије, односно није на било који начин ограничен само на јужни део тог појма. Тачније, прва употреба се односи на географску Србију, а друга на аустријску Краљевину Србију. Разлог употребе овог појма највероватније треба тражити у појму Нове Србије, како је била названа територија коју је српски народ населио у Русији, односно на простору данашње Украјине, а на њој је од 1759. службовао и аутор поменутог дела.³³⁹ Територија коју је српски народ населио на простору Русије понела је име Нова Србија, па је логично да Пишчевић ону Србију са

³³⁸ С. Пишчевић, *Историја српског народа*, прир. Ђ. Ђурић, Нови Сад, 2018, 307, 310.

³³⁹ Исто, 33.

које се српски народ населио најпре у Хабзбуршку монархију, а затим и у Русији, означи као Стару Србију. Још једном наглашавамо да Пишчевићева употреба овог појма није могла утицати на настанак географског појма Старе Србије из 30-их година 19. века, али је значајно поменути као прву нама познату у географском значењу.

Главни предуслов за настанак географског појма Старе Србије било је дефинисање политичког појма Србије, одређивање њених граница и постепено изједначавање граница географске и политичке Србије. Вук С. Караџић је употребио појам „старе Србије“ у претходно помињаној критици Вајнгартеновог схватања граница Србије из 1820. године, али оно што је важно нагласити јесте да овај појам искоришћен од стране Вука нема географско значење, већ се искључиво односи на границе средњовековне српске државе, и то онако како их је Вук разумевао.³⁴⁰ Јоаким Вујић у уџбенику из 1825. године прави разлику, додуше нејасну, између Србије и Доње Србије, те као места у Доњој Србији наводи Нови Пазар и Ниш, као и Косово Поље, док је Приштина наведена међу градовима у Србији.³⁴¹ Највероватније је Вујић употребио овај појам само као просторну одредницу, без тежње да тиме направи разлику између ова два појма у географском погледу, те сходно томе његово казивање нема већи значај за настанак и развој појма Старе Србије.

Седам година (1827) након објављивања Вукове критике, Павел Јозеф Шафарик говори о „новој Србији“ под Милошем и „јужној старој Србији“, у саставу које су били манастири: Дећани, Сопоћани, Ђурђеви ступови, Милешева.³⁴² Подстакнут вестима о потписивању Акерманске конвенције 1826. године, Шафарик под „новом Србијом“ подразумева ону територију која је, по том документу, требало да уђе у састав будуће Кнежевине Србије, а територију јужно од њених граница означио је као „јужну стару Србију“. Шафарикова „нова“ и „стара“ Србија произилазиле су из Вуковог казивања о границама старе Србије из 1820. године, односно из граница географске Србије, коју под Вуковим утицајем назива старом Србијом, те отуда и одредница „јужна“ испред старе Србије, што имплицира да се овај назив управо односи на географску Србију, при чему је њен северни део постао „нова Србија под Милошем“, а територија јужно од те области „јужна стара Србија“. Иако је ове појмове употребио у преписци са Вуком, Вук није прихватио Шафариково именовање територије, мада је касније искористио појам „нова Србија“ за територију која ће се наћи под влашћу кнеза Милоша.³⁴³

Први аутор који је појам Стара Србија употребио у географском значењу, као назив за територију јужно од Кнежевине Србије, био је Димитрије Тирол, који у свом географском уџбенику из 1832. године разликује: „Србију стару“, „садашњу Србију“, „будућу Србију“ и „Стару Србију“. Први наведени појам, „Србија стара“ односи се на географски појам Србије који су ограничавали Дунав, Сава, Тимок, Дрина и Шарпланина, који је преко Вукове критике Вајнгартена и његовог описа граница Србије из 1827. године ушао у употребу, а у чијој основи је лежало њихово разумевање и знање о границама средњовековне српске државе, али и потреба да се усклади са схватањем географске Србије у европској географској и картографској литератури, јер би у супротном границе појма Србије, које би биле засноване на границама средњовековне српске државе биле знатно шире ка југу. О томе сведочи и Ранкеово разумевање Шарпланине као центра средњовековне српске државе, али и он сам истиче да је име Србије остало само за област северно од поменуте планине.³⁴⁴ Одредница „садашња Србија“

³⁴⁰ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, 82; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 88.

³⁴¹ Ј. Вујић, *Новейше землеописаніе цѣлаго свѣта*, 237.

³⁴² *Преписка III*, док. бр. 277.

³⁴³ *Преписка IV*, док. бр. 100.

³⁴⁴ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 24–25.

односи се на онај део Србије који је био под влашћу кнеза Милоша, тада још увек без отргнутих предела, што се јасно види из описа граница те Србије. Аутор је у казивању о границама „садашње Србије“ први пут у географској литератури изједначио географски и политички појам Србије, а исто тако по први пут употребио географски појам Старе Србије, назвавши тако област која се простирала јужно и југоисточно од границе кнез Милошеве Србије, јасно означивши Пазарско и Прокупачко окружје као део Старе Србије. Будући да су почетком 30-их година 19. века били у току преговори о припајању „отргнутих предела“ Кнежевине Србији, Тирол је под појмом „будућа Србија“ подразумевао управо ону територију за коју се очекивало да ће ући у састав аутономне српске државе. И приликом обележавања граничних области „будуће Србије“ Тирол је поново навео да ће се ова област на југу граничити са Старом Србијом, у оквиру које су били сада Приштинско и Прокупачко окружје, односно нахије, будући да је сматрао да ће Новопазарска нахија постати део Кнежевине Србије.³⁴⁵

Из наведених података, види се да је географски појам Старе Србије настао готово истовремено кад и политички појам Србије, а у његовој основи лежало је географско разумевање Србије, са једне стране, и свест о постојању средњовековне српске државе, коју су аутори означавали именом старе Србије, до почетка његовог коришћења као географског појма. Главни утицај на настанак овог појма, када је реч о његовој употреби током 20-их и 30-их година 19. века извршио је Вук Стефановић Караџић, у тој мери што је увео појам старе Србије и изједначио њене границе са географским разумевањем Србије, док је пресудан утицај на усвајање истоименог географског појма извршио Тирол, јасно га везавши за територију јужно од граница Кнежевине Србије, а посебно је значајно што је то урадио у једном географском уџбенику, који је био коришћен у настави. По свему судећи, Тирол није посматрао Метохију као део Старе Србије. Произилажење географском обима Старе Србије из схватање граница географског појма Србије, означило је и њен територијални опсег, који је био присутан у српској географској литератури наредних 40-ак година, са појединим изузецима.

Четрдесете године 19. века биле су изузетно важне за даље везивање појма Старе Србије за област јужно од граница Кнежевине Србије. У том погледу, својим значајем издваја се рад истакнутог француског географа и геолога Ами Буеа, који је током 1836, 1837. и 1838. године пропутовао кроз централне делове Балканског полуострва, укључујући и Србију и територију јужно од њених граница. Иза себе је оставио једно од најзначајнијих географских дела објављено 1840. године под насловом *La Turquie d'Europe* које је европској научној јавности пружило важне податке о географској, етнографској, економској и политичкој слици овог, до тада, врло слабо познатог дела Европе. Када је реч о коришћењу географских појмова за области јужно од граница Кнежевине Србије, Ами Буе није имао јединствено мишљење како ту област треба назвати, а и сам је истицао да та територија у географској литератури нема општеприхваћено име. Сходно томе, као назив за територију западно од Копоника, као и област Косова, користио је име Горња Мезија, док је територију западно од те области рачунао као Босну, а Метохија је била саставни део Горње Албаније.³⁴⁶ Али, управо његово казивање да се јужно од Кнежевине Србије налазила Рашка, која је обухвата Косово или Косово поље и градове Вучитрн, Јањево, Митровицу, Куршумлију, Кратово, Приштину и Ново Брдо, као и изједначавање појма старе Србије са Рашком, водило је даље његовом територијалном везивању за области јужно од Кнежевине Србије. Током 1840. и 1841. године термин Стара Србија у географском значењу употребљен је од стране самозваног кнеза Николе Радоњића Васојевића, употребивши овај појам у

³⁴⁵ Д. Тирол, *Политическо земљописаніе*, 72.

³⁴⁶ О Буевом географском разумевању области јужно од Кнежевине Србије видети детаљније у поглављу Остали картографски радови.

мемоару предатом Министарству спољних послова Француске 1840. године, који је објављен у часопису Француског географског друштва 1841. године, а исте године је преведен и на српски језик. Стара Србија је у поменутом документу искоришћена у значењу територије са којом се на истоку граничила Холмија, чијој обнови је тежио Никола Васојевић.³⁴⁷

Донесећи податке о надморској висини места која се срећу у Беовом делу *Европска Турска*, непознати аутор у чланку *Высина брда наши* из 1842. године даје веома значајну одредницу за појам Старе Србије. Аутор чланка је Буеову Горњу Мезију означио као земљу која припада Старој Србији, односно улази у њен територијални обим, али се у казивању ограничио на западни део Горње Мезије, односно на простор Нишког санцака и Косова, при чему су висине на простору Метохије, изостале будући да је Буе ту област сматрао саставним делом Горње Албаније. Овакво мишљење могло је делимично бити формирано на основу Буеовог дела, будући да је он делове Горње Мезије попут Косова у казивању о некадашњим границама Рашке или Старе Србије, рачунао као њихове саставне делове. Ипак, вероватније је да је одређени утицај остварило већ поменуто дело Димитрија Тирола који је врло јасно простор око Ниша убрајао у део Старе Србије, што код Буеа није случај,³⁴⁸ а анонимни аутор овог чланка помиње у саставу те Горње Мезије која припада Старој Србији и Суву планину и Скопску Црну Гору.³⁴⁹

Када Буе буде писао своју збирку итинерера у Европској Турској, коју ће објавити четрнаест година након издавања *Европске Турске*, имао је далеко јаснију свест о Старој Србији и за разлику од 1840. године посматрао је као географски појам, али и даље задржава своје виђење географије које је присутно у делу из 1840. године, па тако Метохију посматра као део Горње Албаније, користи и даље назив Горња Мезија у истом територијалном обиму.³⁵⁰ Ипак, на другачије виђење појма Старе Србије од оног које среће четрнаест година раније указују његове речи да је Приштина најважнији део Старе Србије, под којом Срби разумевају дистрикте Нови Пазар, Косово, Метохију и западни део Горње Мезије, „до македонске границе“.³⁵¹ Српско разумевање Старе Србије Буе је дефинисао на основу *Дечанског првенца* Гедеона Јосифа Јуришића, али прилагодивши га свом схватању граница Македоније, будући да се код Јуришића Стара Србија спушта и јужно од Шар-планине.³⁵²

О употреби географског појма Старе Србије током 40-их, 50-их и 60-их година 19. века детаљно је писао историчар М. Јагодић у монографији *Србија и Стара Србија (1839–1868)*. *Наслеђе на југу*, те ћемо, ради контекста, истаћи најважније резултате до којих је он дошао током истраживања. Током 1841. године Стара Србија је присутна као географски назив у званичним документима руског Министарства иностраних дела, а помиње се, додуше у значењу средњовековне српске државе, и у писму аустријског амбасадора у Цариграду упућеног кнезу Метерниху. Следеће године, овај појам искористио је и француски конзул у Београду, Кодрика, говорећи о жалбама становништва са простора „старе Србије“, под којим је подразумевао и територију Нишког санцака.³⁵³

Као што смо већ навели, у уџбенику Милована Спасића из 1845. године, Србија се и даље посматра у свом проширеном географском значењу, до Шар-планине на југу. Ту географску Србију, Спасић дели на Кнежевину Србију и Стару Србију, али како је

³⁴⁷ Више о томе видети у: М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 26–28.

³⁴⁸ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 26.

³⁴⁹ *Додатак к Србскимъ новинама*, бр. 26, 27. јун / 9. јул 1842.

³⁵⁰ А. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, t. 2, Vienne, 1854, 122.

³⁵¹ Isto, t. 1, Vienne, 1854, 201.

³⁵² Isto, 197.

³⁵³ Isto, 29.

територију Старе Србије дефинисао на основу географског појма Србије, Пећ и Призрен су били део Албаније, а Пријепоље је саставни део Херцеговине, што је, као што ћемо видети у наставку, у складу са разумевању географског појма Горње Албаније и Херцеговине. Исте године, овај појам био је представљен и на географској карти коју је издао Јован Бугарски 1845. године под насловом *Књажевство Србије*. Јован Бугарски је територију јужно од граница Кнежевине Србије означио као „част старе Србије садашња Албанија“, што јасно упућује да је Бугарски појам старе Србије употребио као ознаку за средњовековну српску државу, а да сада та територија носи назив Албаније, а о таквој употреби Албаније више ћемо говорити у поглављу посвећеном овом појму.³⁵⁴

Важан тренутак за учвршћивање употребе географског појма Старе Србије у дипломатском речнику Кнежевине Србије јесте 1850. година, када је митрополит Петар Јовановић манастир Св. Јована Бигорског крај Дебра лоцирао у Старој Србији, исправивши одредницу Државног савета, који је, област у којој се налази овај манастир, означио као „Арбанију“. Исте године, Јован Гавриловић је ејалете Ниш и Скопље лоцирао у Старој Србији, те тако постао један од прва два аутора који су овај појам проширили јужно од Шар-планине. Ипак, сам аутор је у другом издању овог уџбеника из 1860. године Стару Србију ограничио на југу до Шар-планине.³⁵⁵

Занимљива дефиниција значења појма Старе Србије среће се у Вуковом речнику из 1852. године. Под том одредницом наведено је да је то „земља народа нашег с ону страну Старе планине“.³⁵⁶ Да бисмо схватили Вуково разумевање географског појма Старе Србије, важно је да разумемо коришћење Старе планине као географске одреднице овог термина. У претходном поглављу навели смо које је Вук планине подразумевао под тим називом као одреднице за југоисточну и јужну границу Србије. Своје мишљење о Старој планини као граници Србије на југу, поновио је и 1836, а у истом спису Вук је искористио Стару планину за географско одређивање положаја Метохије, наводећи да је то област од „од Косова преко Старе планине“.³⁵⁷ Нема сумње да је Вук под Старом планином подразумевао планинске венце од Скопске Црне горе у правцу североистока, а да је такво разумевање и убицавање Старе планине било присутно у српској географској литератури прве половине 19. века сведочи и уџбеник Милована Спасића из 1845. године, у којем се наводи да Јужна Морава извире „између границе српске, македонске и бугарске на Старој планини“, што се у потпуности слаже са нашом убикацијом Вукове Старе планине.³⁵⁸ Када је реч о убикацији Метохије као области „од Косова преко Старе планине“ готово је извесно да је Вук тај назив протегаво за планински венац са погрешним правцем простирања на географским картама Вајнгартена и Ранкеа, који је раздвајао Косово и Метохију, односно на замишљено Централно било, те отуда и лоцирање Метохије „од Косова преко Старе планине“.³⁵⁹ Из свега наведеног произилазило би да је Вук под Старом Србијом подразумевао област јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе, као и територију Метохије, али без Косова. Као места која се налазе у Старој Србији Вук наводи: Пећ, Тетово, Прилеп и реку Вардар, док Метохију приликом дефинисања Старе Србије наводи као њен саставни део, а у одредници за Метохију, ту област је

³⁵⁴ М. Спасић, *Земљописаніе целогъ света*, 52–54; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 30; Ж. Илић, *Јован Бугарски и Карта Књажевства Србије*, Српске студије 10 (2019), 37.

³⁵⁵ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 31.

³⁵⁶ В. С. Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, 712.

³⁵⁷ Исти, *Срби сви и свуда*, 1.

³⁵⁸ М. Спасић, *Земљописаніе целогъ света*, 54.

³⁵⁹ Навођење Метохије као „југоисточног дела Србије“ представља случајну грешку, а могућност да Вук није знао положај Метохије опада, будући да још 1820. године говори о Метохији као области северно од Шар-планине. Ипак, његово знање о рељефу Косова и Метохије није било на нивоу да је могао знати да велики планински венац Балканског полуострва не пролази између Косова и Метохије.

означио као „југоисточни део Србије“.³⁶⁰ Ипак, оно што се мора нагласити јесте да Вук још увек није имао јасно схватање разлике између географског појма Србије и географског појма Старе Србије, те тако често за оне области које би по дефиницијама Старе Србије у географским уџбеницима требало да буду у њеном саставу, и даље означава као области или градове у јужној, југоисточној или само у Србији, иако су били ван граница Кнежевине Србије.³⁶¹ Вук је у годинама након издавања речника из 1852. године наставио са његовим допуњавањем, али није објавио за живота треће издање. Тек 1898. године објављен је речник са додацима, па се у овом издању као део Старе Србије помињу и Качаник и Полог.³⁶²

Значај речника из 1852. године лежи у чињеници да је Вук Стефановић био други аутор који је појам Старе Србије проширио на територију јужно од Шар-планине, две године након што је то учинио Јован Гавриловић, а исте године кад је то учинио Вук, појавио се и спис Гедеона Јосифа Јуришића под насловом *Дечански првенац*, у оквиру којег је аутор себи поставио у задатак да опише значајна места и споменике на простору Старе Србије. У самом тексту аутор на једном месту наводи нахије у „овдашњој Старој Србији“ у којима живи српски народ који помаже манастир Дечане: новопазарска, пећка, ђаковичка, призренска, скопска, косовска, приштинска, вучитрнска, врањска, лесковачка и нишка, и тиме је и ограничио своје схватање појма Старе Србије. Међутим, у даљем тексту, говорећи о Скадру, аутор пише: „и ево опет и с ње стране старе Србије мора“.³⁶³ Из овога произилази да је Гедеон Јуришић први аутор који је проширио појам географске Старе Србије и на долину Дрима и Скадарског језера, о чему ће се дискусија повести тек 80-их година 19. века. Друга могућност је да Јуришић у овом случају термин Старе Србије користи не као географски појам, већ у значењу средњовековне српске државе, чије су се обале завршавале у Јадранском, а касније и Јонском и Егејском мору, док је географски појам Старе Србије везивао за претходно наведене нахије.

За разлику од ранијих аутора који су у оквиру ограничавања појма Старе Србије, позивали се на историјско право и наслеђе, али границе Старе Србије изводили из схватања граница географске Србије које је дефинисао Вук, од почетка 50-их година 19. века долази до постепене промене. Од Гавриловићевог уџбеника јасно се примећује да Стара Србије више није географски појам ограничен искључиво помоћу територијалног одређења географске Србије, већ да се њене границе шире ка југу и обухватају и Скопље означено као „стара столица краљева српски“.³⁶⁴ Те границе биле су засноване на знању о прошлости српског народа и границама средњовековне српске државе, као и свим оним средњовековним сведоцима који су дуж Косова и Метохије, данашње северне Албаније и Републике Северне Македоније говорили јасно о српској држави у Средњем веку и српском присуству на овом простору. То се посебно огледало у делу Гедеона Јосифа Јуришића, где су представљени средњовековни споменици на наведеном простору, што је давало легитимну основу да се овај простор значи као Стара Србија, уз чињеницу да је на њему живео српски народ. Поменути монах је први аутор који је Стару Србију ограничио на основу истраживања самог терена, а не на основу информација до којих је могао доћи из скромне литературе.

---

³⁶⁰ В. С. Караџић, *Српски рјечник и тумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, 54, 355, 497, 592, 712, 737.

³⁶¹ Исто, 7, 26, 53, 108, 115, 137, 215, 319, 423, 682, 743; *Преписка V*, док. бр. 430; *Преписка VII*, док. бр. 113.

³⁶² В. С. Караџић, *Српски рјечник и тумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд, 1898, 267, 551.

³⁶³ Г. Ј. Јуришић, *Дечански првенац. Описаніе манастира Дечана, диплома краља Дечанскогъ, описаніе Ипекске патријаршије, многи стари зданія, многи мѣста старе Србије и Косовскогъ поля*, Нови Сад, 1852, 45, 92.

³⁶⁴ Ј. Гавриловић, *Малый земльописъ Княжества Србије и Турскогъ царства*, 61.

На неколико географских карата истакнутог француског картографа Константина Дежардена, који је у периоду од 1851. до 1853. године боравио у Кнежевини Србији, са задатком израде географских карата неопходних за школске потребе, среће се назив Стара Србија и то су били први случајеви да се Стара Србија јавља као географски појам на некој географској карти. Већ током преговора са Дежарденом, српска влада је захтевала да на једној од карата буде приказана Србија са околним земљама, међу којима се помиње и Стара Србија. Дежарден је границу Старе Србије јасно повукао на етнографској карти објављеној највероватније у Бечу 1853. године, иако на самој карти као место издања стоји Београд. Према овој етнографској карти, граница Старе Србије обухватала је казе Прокупље са Куршумлијом, Лесковац, Ново Брдо и Знепоље и границе повучене на тој карти произилазиле су управо из турске административне поделе. О Дежарденовим изворима на основу којих је ограничио Стару Србију више ћемо говорити у поглављу посвећеном картографији. По свему судећи, Дежарден је извршио одређену модификацију појма Турска Србија који се јавља на истој територији, а први пут је употребљен на једној карти из 1850. године. Међутим, оно што је неопходно нагласити јесте да ни сам Дежарден није доследно, на свим географским картама, унео назив Старе Србије, већ се на *Школској мапи Европске Турске са Србијом и Влашком* тај назив завршава на десној обали Јужне Мораве, док се на *Школској мапи Княжества, Старе и Воиводине Србије, Босне, Херцеговине и Црнегоре, Славоније, Хрватске и Далмације, с њеким частима други аустријски области, Албаније, Македоније, Бугарске, Влашке и.т.д* име Старе Србије се на истоку завршава код изворишта Сукаве. Али, бољи приказ се није могао ни очекивати ако имамо у виду околности под којима је Дежарден вршио свој картографски задатак, без знања српског језика, и са и даље врло магловитим представама о географији Балканског полуострва јужно од граница Кнежевине Србије. Без обзира на недовољно јасне представе Старе Србије, највећи значај Дежарденовог картографског рада у погледу појма Старе Србије лежи у чињеници да је он био ангажован од стране српских власти у циљу израде карата за употребу у српским школама. Пред ученицима је сада стајала географска карта на којој су могли јасно видети да се део територије јужно од Кнежевине Србије назива Стара Србија, што је, уз објашњења присутна у самим уџбеницима, водило постепеном везивању тог географског појма као имена за онај део географске Србије који је остао ван граница Кнежевине Србије.³⁶⁵

Иако се од почетка шесте деценије 19. века појам Старе Србије све више везује за територију јужно од границе Кнежевине Србије и то као географска одредница. И даље се у појединим списима српских географа, па чак и неких од најутицајнијих током прве и почетком друге половине 19. века, као што је био официр и картограф Јован Миленковић, среће коришћење појма Старе Србије у значењу и средњовековне српске државе, али и географског појма, мада се углавном неки други појмови користе као географске одреднице за територију Старе Србије. Тако, у географском спису Миленковића посвећеног Србији, који је настао највероватније средином шесте деценије 19. века, а свакако пре 1857. године, наводи се да је Кнежевина Србија „теж трећу частъ одъ старе Србије себи присвоила“, а да остале две части „у којој е Босна и Ерцеговина /осимъ Црне Горе/ и Албанија“ се и даље налазе под влашћу Османског царства.³⁶⁶ Јован Миленковић потпуно свестан да је назначена територија чинила део некадашње српске државе, ипак уместо географског назива Старе Србије користи појмове Босна и Херцеговина, Албанија и на једном месту Бугарска, као називе за територије јужно од Кнежевине Србије. Само на једном месту је јасно употребио Стару Србију као

³⁶⁵ Ж. Илић, *Константин Дежарден у служби српске владе – поводом 170 година доласка у Кнежевину Србију*, рад у рукопису.

³⁶⁶ Архив САНУ, Стара збирка, бр. 216, Географске белешке Јована Миленковића.

географски појам и то казујући да се извориште Јужне Мораве („Бугар Мораве“) изнад Косова, у Приштинском кадилуку у „старој Србији“.³⁶⁷

Из Миленковићевог казивања се можда и најбоље види постепена генеза географског појма Старе Србије. Њему је овај појам познат, он га користи и у значењу географског појма и као синоним за средњовековну државу, али када је реч о географском поимању предност даје оним појмовима који су у географском свету били познатији, као што су Албанија и Босна. Разлог томе треба тражити у још увек недовољно јасно схваћеном и учвршћеном коришћењу појма Старе Србије, као и географском терминолошком вакууму који је настао са постепеним повлачењем географског појма Србије ка северу, на територију Кнежевине Србије. Безимена територија јужно од Кнежевине Србије, како ју је означио Ами Буе, морала је добити неко географско одређење. Најлогичније је било применити политичку поделу, али и историјски засновано именовање, те отуда и назив Босне и Херцеговине за територију на југозападу Кнежевине Србије, до ушћа реке Рашке. Назив Албанија код Миленковића искоришћен је као географска одредница за област од реке Рашке до западних граница Нишког кадилука, као и за област Косова и Метохија, о чему сведочи убицање изворишта Ибра и Приштинског кадилука у Албанији, иако на самом почетку текста аутор наводи да се Кнежевина Србија на југу граничи са Приштинским и Новопазарским кадилуком „кои спада у Албаниј /Старој Србији/“. То је највероватније последица преузимања таквог географског одређења из литературе, будући да је извориште Ибра такође лоцирано у Албанији и у Гавриловићевом речнику из 1846. године.³⁶⁸

Наведени подаци показују да је у Миленковићевим географским размишљањима био присутан географски појам Старе Србије, па чак и да је знао разумевање његовог територијалном обима, што је у свом спису на више места показао, и да су се код њега преплитали географски појмови Старе Србије и Албаније, али није био сигуран да ли би наведене појмове требало у потпуности заменити са појмом Старе Србије. То је оставио свом приређивачу Јовану Гавриловићу³⁶⁹ који је део његових географских белешки о рекама у Србији постхумно приредио и објавио 1866. године, и у приређеном издању заменио термин Албанија са Старом Србијом, као назив за област у којој извири Ибар.³⁷⁰

Преплитање између појмова Старе Србије и Албаније, слично као и код Миленковића, среће се и у уџбенику земљописа Милана Мијатовића из 1852. године. На једном месту Мијатовић наводи да Нишки ејалет заузима простор југозападне Бугарске, источне „старе Србије“ и североисточне Македоније.³⁷¹ У овом случају нема сумње да је појам Стара Србија искоришћен у географском значењу. Са друге стране, аутор међу градовима у Албанији помиње Пећ, Призрен, Охрид, као и Приштину, након чега додаје да је то значајно место у „старој Србији“. Мијатовић овде као географску област у којој се налазе поменута четири града наводи Албанију, док је Стара Србија искоришћена као одредница за средњовековну српску државу. Исти метод применио је и у казивању о

³⁶⁷ Исто.

³⁶⁸ Ј. Гавриловић, *Рѣчникъ географійско-статистичный Србіє*, 105.

³⁶⁹ Јован Миленковић је уступио 14/26. августа 1857. године своје географске белешке о Србији Јовану Гавриловићу на име зајма у износу од 1 дуката цесарског. Девет година касније Јован Гавриловић је објавио само део који је посвећен рекама у Србији, иако Миленковићев спис има и географски увод, посвећен положају и границама Кнежевине Србије. (Архив САНУ, Стара збирка, бр. 216, Признаница Јована Миленковићу о примању новца од Јована Гавриловића 14/26. августа 1857; Ј. Миленковић, *О рекама у Србији*, Гласник СУД 2 (1866), 265–283)

³⁷⁰ Архив САНУ, Стара збирка, бр. 216, Географске белешке Јована Миленковића; Ј. Миленковић, *О рекама у Србији*, 275–276; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 34.

³⁷¹ М. Мијатовић, *Обитый земљописъ за учећу се младежь у гимнази и полугимназіяма Княжества Србіє*, Београд, 1852, 54.

ејалету Скопљу, у чијем саставу су били Скопље, Призрен и Приштина, који су чинили део Старе Србије, а сада су саставни делови провинција Македоније и Албаније.³⁷²

За разлику од горе поменутих српских аутора, руски конзул у Босни Александар Гиљфердинг је имао прилично јасно разумевање географског појма Старе Србије, бар када је реч о њеним северним, западним и јужним границама, а његово схватање најбоље се види у путопису *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, објављено 1859. године, а написано на основу путовања кроз наведене области током 1858. године. Територију Старе Србије Гиљфердинг је, када је реч о западним и северозападним међама, ограничио на основу простирања Рашко-призренске митрополије. Сходно томе, Стара Србија, Босна и Херцеговине су се додиривале на простору Старог Влаха, а Гиљфердинг под Старим Влахом подразумева планинске врхове које се налазе у околини Нове Вароши и који је окружују.³⁷³ Да је Гиљфердинг изједначавао територију Старе Србије са Рашко-призренском митрополијом сведочи и податак да он рашко-призренског митрополита назива „митрополитом Старе Србије“.³⁷⁴ Планина Плеш изнад манастира Дечана означена је као граница између Старе Србије и Албаније, а наравно, Шар-планина је била јужни међаш ове области.³⁷⁵ Гиљфердинг је био потпуно свестан праксе да се политички појам Босне, који је произилазио из граница Босанског ејалета, изједначава са географским значењем, који је укључивао и Нови Пазар, али у тексту јасно истиче да Нови Пазар чини део Старе Србије. Поред овог места, као „срце Старе Србије“ означао је Пећку патријаршију, Призрен, Ђаковицу, Пећ, Ново Брдо, Сјеницу, као и Косово поље.³⁷⁶ Гиљфердинг није јасно означао границу Старе Србије на истоку, што је и разумљиво будући да није прошао тим простором, али може се претпоставити да је на том простору границу одређивала линија раздвајања Призренске и Нишке митрополије.

На основу претходно наведених података, можемо закључити да је до почетка седме деценије 19. века појам Стара Србија коришћен и као географски и као појам у значењу средњовековне српске државе. Оно што се такође запажа јесте да су аутори приближно знали које би градове требало убицирати у оквире Старе Србије, али још увек нису постојале њене јасно дефинисане границе. Оне су се у неким случајевима завршавале на Шар-планини, неки аутори су их спуштали јужније од тога, у зависности од, на првом месту знања о средњовековној српској прошлости, а затим под утицајем и свеприсутног географског схватања граница провинција на Балканском полуострву. И поред, можемо рећи и даље магловите географске представе о Старој Србији, врло су важни тренуци када је појам Старе Србије проширен јужно од Шар-планине и када је у њен састав, иако само у једном уџбенику директно, и у другом посредно, укључено Скопље, мада се то није усталило у географској литератури у наредном периоду, све до 80-их година 19. века, што ће и наредно казивање потврдити. До краја шесте деценије 19. века аутори су користили три методе приликом одређивања граница Старе Србије. Први је био извођење граница Старе Србије из схватања географске Србије и граница Кнежевине Србије, те она област која је остала ван тих граница, а коју је Вук дефинисао као саставни део Србије, чинили су део Старе Србије. Други метод је био коришћење знања о прошлости српског народа како би се дефинисале границе средњовековне српске државе, из којих су произиласиле и границе Старе Србије. Донекле, овај метод се поклапао са првим методом, будући да су и границе географске Србије формиране на основу, између осталог, и знања о историјском наслеђу српског народа, али са том разликом што су, приликом коришћења овог метода, аутори боље познавали српску

---

³⁷² Исто, 49, 55, 57, 59.

³⁷³ А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево, 1972, 116.

³⁷⁴ Исто, 335.

³⁷⁵ Исто, 173.

³⁷⁶ Исто, 163, 205.

прошлост, што им је омогућавало и прецизније дефинисање саставних делова Старе Србије. Трећи метод, који је једини применио Гиљфердинг, било је изједначавање географских и епархијских граница, односно ограничавање Старе Србије на основу граница Призренске митрополије. Сходно томе, није ни могло постојати јединствено мишљење о границама Старе Србије.

Важан тренутак у везивању географског појма Старе Србије за одређену територију било је свакако коришћење ове географске одреднице од стране становника који су насељавали ту област. Први становник Старе Србије који је искористио овај појам као назив за област коју је насељавао био је настојатељ манастира Гориоча Димитрије Арсенијевић и то у молби упућеној кнезу Михаилу из Крагујевца 20. новембра 1840. године.³⁷⁷ Ипак, његова употреба овог термина је изузетак за период у којем је искоришћена и готово све до 50-их година 19. века није поново употребљен као одредница за простор у којем се налазио неки манастир или насеље. Важан тренутак за ширење употребе појма Старе Србије међу становништвом било је упућивање питомца из области Старе Србије на школовање у Кнежевину Србију почетком 50-их година 19. века. Да би уопште појам Старе Србије ушао у употребу међу становништвом било је неопходно да мештани сазнају за његово значење од некога и да га употребе као одредницу за област у којој су живели. Питомци из Скопља, Велеса и Тетова, после двогодишњег школовања у Кнежевини Србији, искључиво користе Стару Србију као област у којој се налазе поменути градови.³⁷⁸ У највећем броју случајева становништво, тачније њихови представници – свештеници и учитељи, упућивали су молбе за помоћ, како новчану, тако и у набавци наставних средстава, у Кнежевину Србију, у оквиру којих су наводили да се њихово место становања налази у Старој Србији, међу којима се помињу места на простору Старог Влаха, Косова и Метохије, и насеља јужно од Шар-планине: Тетово, Гостивар, Скопље, село Стрезимир.³⁷⁹ Поред тога, за ширење појма Старе Србије међу самим становништвом било је значајно и слање земљописа у оквиру којих се помињао и био бар донекле објашњен појам Старе Србије, као што је случај са *Малим земљописом Књажевства Србије и Турског царства* из 1850. године од Јована Гавриловића.³⁸⁰

Колико год да је појам Старе Србије ушао у употребу 50-их година 19. века, како међу становништвом, тако и у администрацију Кнежевине Србије, и даље су бројни примери у којима се користе они географски појмови који су се користили пре уласка у ширу употребу појма Старе Србије за области јужно од Кнежевине Србије. О томе најбоље сведоче спискови ученика који су долазили из делова Османског царства на школовање у Кнежевину Србију. У оквиру њих се и даље може срести лоцирање Ниша и Лесковца у Бугарској, Новог Пазара и Нове Вароши у Босни, али исто тако и Ниша у Старој Србији, затим села Мишевића код Нове Вароши у Старој Србији, док се Васојевићи помињу и у Херцеговини и у Старој Србији.³⁸¹ Такође, и само становништво је користило раније присутне и њима познате појмове, и уз њих додавало и Стару Србију. Такав случај забележен је 1860. године у жалби становника из Ниша и околине на злодела турских паша, који у потпису наводе: „есмо цело друство остаемо из Бугарие из Старе Србие“.³⁸² Наведени подаци јасно показују да појам Старе Србије као географске области

³⁷⁷ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 27; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 89.

³⁷⁸ *Грађа за историју македонског народа*, т. 1, књ. 2 (1849–1856), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1979, док. бр. 248, 249, 251.

³⁷⁹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 35.

³⁸⁰ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану (1856–1878)*, књ. 1 (1856–1866), прир. В. Крестић, Р. Љушић, Београд, 1983, док. бр. 102, 105.

³⁸¹ ДАС, МПс–П, 1851, VI, 72; 1853, VII, 66, 1855, I, 34.

³⁸² *Србија и ослободилачки покрети на Балкану (1856–1878)*, књ. 1 (1856–1866), док. бр. 147.

постоји и да се постепено укоренеује, али да и даље води битку са раније присутним географским појмовима за области које он покрива у свом географском значењу, преплићући се са њима. Да би Стара Србија постала јасно дефинисан географски појам морале су се најпре појавити географске расправе у којима су аутори омеђили Стару Србију јасно дефинисаним природним границама, односно планинским венцима и рекама, а први такав спис појавиће се тек 1878. године. Све до тада аутори су, у складу са својим уверењима и историјским знањем, обликовали појам Старе Србије.

Занимљива промена поимања географије јужно од Кнежевине Србије опажа се и код Јосифа Панчића. Приликом писања извештаја о путу ученика по Србији у циљу ботаничких испитивања, Панчић наводи да су се са „најузвишеније тачке целе Србије“ – Копаоника, дивили величанственим пределима коју су лежали јужно од границе Кнежевине Србије, именујући те области као Албанију и Босну.³⁸³ Једанаест година касније, износећи Димитрију Матићу свој план да обиђе Стару Србију, наводи и податке из којих се може извући закључак о његовом географском схватању овог појма. Као одредницу за ову територију Панчић наводи да она „по водомеђи са нашом земљом [Кнежевином Србијом – Ж. И.] једну органичку целину саставља“.³⁸⁴ Из овога се види да Панчић под Старом Србијом подразумева област на југу ограничену Шар-планином и Скопском Црном Гором, што произилази из његовог казивања о црноморском сливу као географској одредници Старе Србије.

Занимљиву и важну белешку о појмовима Стара Србија и Рашка оставио је Јохан Хан у оквиру свог путописа од Београда до Солуна из 1861. године. Током свог путовања, у октобру 1858. године, прошао је кроз територију Косова и наводи да је манастир Грачаница био један од најзначајнијих у „старом Рашком краљевству“ које је укључивало Косово поље и „поље Белог Дрима“, односно Метохију. У наставку додаје да се име Рашка не користи више на простору на који се односи и да су Срби тај појам заменили именом Стара Србија, али није био у могућности да сазна на коју тачно територију се односи овај појам, али по његовом мишљењу она је подразумевала Косово и Метохију и највероватније територију новопазарске долине.³⁸⁵

Међу писцима који су европској научној јавности представљали појам Старе Србије, свакако заслужује да буде поменут приређивач дела Вилијема Дентона *Србија и Срби* на немачки језик Данијел вон Келн. У свом делу, које представља путопис кроз Кнежевину Србију 1862. године, Дентон није користио појам Старе Србије, иако је имао знање о некадашњим границама Србије. Уместо тога, територију око тока Јужне Мораве називао је Бугарском, што се види из његове тврдње да се Бугарска Морава тако зове по земљи у којој извире. Исто тако, Косово је за њега било у Албанији, са којом се Кнежевина Србија граничила на југу.³⁸⁶ Његов приређивач на немачки језик, који је био свештеник у Београду, у појединим сегментима је заменио Дентоново географско виђење. За разлику од њега, Данијел Келн користи појам Старе Србије и то најпре када говори о јужним областима са којима се Србија граничи, уместо Дентонових одредница да се Србија граници са „другим областима Румелије“ навео је Стару Србију. Келн је појам Старе Србије ограничио на простор источно од Ибра, а као место у Старој Србији помиње Ниш. Јасно је да овај појам није ширио западно од Ибра, најпре јер је задржао Дентоново лоцирање Косовског поља у Албанији, а то произилази и из географске карте коју је он урадио и приложио немачког издању, донекле измењеног Дентоновог дела. Појам Старе Србије (*Alt Serbien*) лоциран је између Ибра и Јужне Мораве, али по тексту је јасно да је

³⁸³ ДАС, МПс–П, 1857, IX, 67, Извештај Јосифа Панчића о путу по Србији 20. јануара / 1. фебруара 1851.

³⁸⁴ Исто, 1868, VII, 1695, Јосиф Панчић – Димитрију Матићу, недатирано писмо.

³⁸⁵ J. G. von Hahn, *The discovery of Albania. Travel Writing and Anthropology in the Nineteenth-Century Balkans*, selected texts introduced and translated from the German by R. Elsie, London, 2015, 77–78.

³⁸⁶ В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд, 2013, 44, 50.

под овим појмом подразумевао и територију источно од тока Јужне Мораве. Највероватније је ово и прва страна географска карта на којој је уписан назив Старе Србије.³⁸⁷

Још једно дело стране књижевности доносило је детаљније и јасније представе о границама Старе Србије. Реч је о *Путовању по словенским земљама Турске у Европи* објављеном 1866. године, из пера Паулине Ирби и Џорџине Мјуир Мекензи, које су у периоду од 1861. до 1863. предузеле путовање кроз Србију, Стару Србију, Босну, Црну Гору, Албанију и Македонију.³⁸⁸ У самом тексту, ауторке су назначиле да Стара Србија нема јасно одређене границе, али истичу да њене границе оцртава историјска свест и народно предање. Њихово виђење границе ове области било је следеће: међа Старе Србије спајала се са границом Кнежевине Србије код Новог Пазара, а затим ишла према планини Рогозни и даље у правцу југозапада ка Проклетијама. На југу Стару Србије налазила се Шар-планина. По самом тексту, испада да су ауторке појам Старе Србије спуштале и јужно од Шар-планине, будући да наводе да се на истоку граница може повући од Прилепа, на Скопље, преко Црне Горе у правцу Ниша.³⁸⁹ За разлику од српског издања, у енглеском издању из 1867. године, поред текста, присутна је и географска карта Старе Србије. Границе повучене на географској карти не слажу се са текстом, посебно када је реч о источној граници. Западна граница се поклапа са наводима у тексту, док јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе почиње Македонија, односно појам Старе Србије је ограничен између ових планина и границе Кнежевине Србије. Низ леву обалу Јужне Мораве пружа се натпис *Vulgaria*, иако саме ауторке у тексту кажу да је Ниш у Старој Србији.³⁹⁰ Иако су Прилеп и Скопље означиле као границу Старе Србије, када говоре о планинама у овој области, ауторке наводе да су, тамо где се састају Стара Србија и Македонија, највише планине у Европској Турској, међу којима помињу Љуботен, што показује да ни оне нису имале потпуно јасну представу о граници Старе Србије, посебно када је реч о југу и да је и код њих присутно то већ јасно уобличено схватање границе Македоније на Шар-планини у европској картографији. Могуће да је на њихово спуштање границе Старе Србије до Прилепа и Скопља утицао Гедеон Јосиф Јуришић, са чијим су делом *Дечански првенац* ауторке биле упознате.³⁹¹

Када је реч о уџбеницима земљописа објављеним до 1878, са изузетком већ поменутог Гавриловићевог уџбеника из 1850. и уџбеника Милоша Зечевића из 1870. године³⁹², сви остали уџбеници ограничавају Стару Србију на југу Шар-планином, а у њеном саставу је простор Косова и Метохије, део Старог Влаха, који укључује и Нови

---

³⁸⁷ W. Denton, *Serbien und Serben*, Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. v. Cölln, Berlin, 1865, 13, 18, тара. Карта је урађена по географским белешкама Франтишека Заха. (*Вила – лист за забаву, књижевност и науку*, бр. 5, 31. јануар / 12. фебруар 1865)

³⁸⁸ A. Hammond, *Memoirs of conflict: British women travelers in the Balkans*, Studies in Travel Writings vol. 14, no. 1 (2010), 59.

³⁸⁹ Г. М. Макензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, прев. Ч. Мијатовић, Београд, 1868, 181.

³⁹⁰ G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1866, 242–243. У објашњењу испод карте наведено је да је Стара Србија област између Македоније и Кнежевине Србије и да се у конзуларним извештајима та област означава као део Северне Албаније, а да је Турци рачунају у Арнаутлук.

³⁹¹ Г. М. Макензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, 106.

³⁹² У Зечевићевом уџбенику се среће заједничко посматрање географских појмова Старе Србије и Албаније, које су означене као српске земље. Граница између њих није наведена, али да је под појмом Старе Србије сматрао и области јужно од Шар-планине сведочи и навођење Скопља као једног од места у наведеним областима. М. Зечевић, *Грађански земљопис свега света за средње школе у Кнежевини Србији*, Београд, 1870, 81–82.

Пазар, као и долина Јужне Мораве, укључујући Ниш, Лесковац и Врање.³⁹³ Овај податак је важан не само са тачке разумевања граница Старе Србије међу српским интелектуалцима средином 19. века. Ти уџбеници су имали важну улогу у формирању географског значења овог појма код будућих генерација, који су своја прва географска знања о Балканском полуострву црпили управо из ових уџбеника и на основу њих формирали своје схватање граница Старе Србије.

Године 1872. појавило се дело које са научне тачке гледишта није имало никакву вредност. Ипак, како се то дело дотиче питања граница географских појмова на Балканском полуострву, и како су у том погледу ставови његовог аутора и називи које он користи за одређене територије, имали важан утицај на локално становништво, неопходно је извршити анализу његовог схватања граница Старе Србије, најпре кроз дела која је објавио, а затим и кроз архивску грађу која се односи на његов рад. Реч је о Милошу Милојевићу и његовом делу *Одломци историје Срба и српских – југославенских – земаља у Турској и Аустрији*. Оно што се опажа из његовог текста овог дела, али и *Путописа дела Праве Старе Србије* објављеног две године раније³⁹⁴ јесте његово инсистирање на употреби појма *Праве Србије*, као, како је он сматрао, адекватније замене за појам Старе Србије, али је користио оба појма, као и термин Турска Србија. Кроз текст Милојевићеве историје Срба провејава његово схватање географије централног дела Балканског полуострва. У казивању о границама Македоније, Милојевић је изнео и свој став о границама Старе Србије. Свестан да Македонија има шире границе од оних које је он обележавао, што сам и наглашава у тексту, али додаје да праве границе Македоније, по његовом схватању, иду од ушћа реке Пенеј (у тексту Саламбрија), средином Олимпа, па даље ка северу између језера Острово и села Техова³⁹⁵, затим ка северу до вароши Градишке³⁹⁶, а потом северна граница Милојевићеве Македоније скреће ка истоку до планине Орбелус. За разлику од највећег броја аутора који су планину Орбелус убицирали источно од Шаре, Милојевић је под овом планином сматрао данашњу Пирин планину у Бугарској. Од Пирин планине граница је ишла ка Кавали. Северно од наведене граничне линије простирала се Милојевићева Права (Стара) Србија, а као градови у њој поменути су: Битољ, Костур, Крушево, Прилеп, Градишка, Штип, Велес, Скопље. Поред ове територије, Милојевић је као део Старе Србије рачунао и области источно од Тимока и Старе планине, и то следеће нахије: Видинска, Самоковска, Софијска, Радомирска, Трнска, Ћустендилска, док су граничне нахије на западу биле Скадарска, Елбасанска и Охридска, као и све нахије које су се налазиле између поменутих нахија и границе Македоније, као и наравно нахије Куршумлијска, Приштинска, Вучитрнска, Пећка, Ђаковичка и Призренска.³⁹⁷ Три године раније Милојевић је користио појам Старе Србије, али је упоредо наводио и називе као што су Македонија и Албанија, те тако пише да је одређена песма пореклом „от Велеска нахија во Стара Србија земља Маћедонија“ или „од Костурска нахија во Стара Србија земља Албанија“, као и „филибска нахија во Стара Србија земља Траћија“.³⁹⁸ За разлику од дела посвећеног српским песмама, у којем се још увек код Милојевића среће преплитање раније прихваћених географских назива и

³⁹³ Ј. Гавриловић, *Малый земљописъ Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, 1862² 60; Исти, *Малый земљописъ Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, 1866³, 56; Ј. Драгашевић, *Географија за средње школе*, 180; Ј. Драгашевић, *Земљопис Србије и Турске за основне српске школе*, Београд, 1871, 33–34.

³⁹⁴ Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2020, 181.

³⁹⁵ Североисточно од Островског језера.

³⁹⁶ Односи се на место Градешница источно од Битоља.

³⁹⁷ М. Милојевић, *Одломци историје Срба*, 135, 139, 150, 358, 359, 371, 395.

³⁹⁸ М. Милојевић, *Песме и обичаи укупног народа србског*, св. 1, Београд, 1869, 89, 142, 143.

појма Старе Србије, у историји из 1873. године Милојевић има јасно изграђено гледиште о границама ове области, засновано на његових схватањима српске прошлости.

На Милојевићево схватање географије Балканског полуострва осврнули су се Стојан Новаковић и Милан Кујунџић у реферату о његовој новој збирци песама из Старе Србије, најпре критикујући његово коришћење назива „права Србија“, истичући да се кроз име Старе Србије истиче историјски значај тог краја за историју српског народа. Наравно, нису се слагали са Милојевићевим распрострањањем имена Старе Србије на готово сваку област коју помиње у песмама објављеним 1869. године, као ни са његовим ширењем појма Старе Србије на области источно од Старе планине, посебно критикујући његово навођење Самокова као старе српске покрајине у путопису из 1871. године.³⁹⁹ Ово је уједно и прва назнака расправе о границама Старе Србије у српској јавности 19. века, иако у другом плану и на посредан начин.

Без обзира на стручно мишљење о Милојевићевом раду, његов утицај на ширење употребе појма „Праве Србије“ на територији јужно од граница Кнежевине Србије, као и јужно од Шар-планине био је огроман и одвијао се посредно и непосредно. Први случај се огледао у слању његових књига на простор Старе Србије, како путописа, тако и историје и народних песама, у којима се, као што смо већ претходно поменули, налазио одређени идентитетски садржај, као и географске одреднице за Праву Србију.⁴⁰⁰ Други случај, далеко директнији, дошао је до изражаја кроз његова путовања, преписку и контакте са лицима која су живела на простору Старе Србије и Македоније. Како је био један од оних који су први увидели опасност која прети српском народу јужно од Кнежевине Србије од бугарске пропаганде, имао је важну улогу у напорима да се организује просветни рад српске државе ван њених граница. Сходно томе, имао је важно место у „Одбору за учитеље и школе у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини“, у којем су се налазили Нићифор Дучић, као председник, и Панта Срећковић, а краће време и Стојан Новаковић.

О утицају Милоша Милојевића у прихватању његовог именовања територија јужно од Кнежевине Србије најбоље сведочи архивска грађа у којој се јавља појам „Права Србија“, а које су упућивали различитим органима Кнежевине Србије њени житељи. У оквиру грађе настале радом државних органа, посебно се издвајају молбе ученика са простора Старе Србије за благодетаније у Кнежевини Србији. Њихово коришћење појма Праве Србије јасно указује на Милојевићев утицај, будући да је он био његов идејни творац. Тако је Василије Петровић пореклом из Скопља употребио као географску одредницу Праву Србију, као и Илија Димитријевић из Куманова.⁴⁰¹ Исто тако, игуман манастира Пећи, Рафаило, пише о „тужној и чемерној Правој Србији“ у молби за помоћ приликом набавке црквене опреме. Митрополит Михаило, приликом прослеђивања молбе, држао се раније устаљеног термина, те је појам Праве Србије заменио са Старом Србијом.⁴⁰² Под Милојевићевим утицајем, али и захваљујући раду Одбора за учитеље и школе у Старој Србији, овај појам се ширио ка југу све до Охрида, а употребљен је као одредница за област у којој се то место налази у писму Секуле Цветковића, благодетанца пореклом из тог места, који наводи да је „родом из Орида у Правој (Старој) Србији“.⁴⁰³ То су били и први примери да је појам Старе Србије спуштан на југ до Охрида.⁴⁰⁴

³⁹⁹ *Радња Српског ученог друштва: састанак одсека философског и филолошког 1. фебруара 1873*, Гласник СУД XXXVIII (1873), 331, 335, 342; Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 183.

⁴⁰⁰ АСАНУ, ЈР, XII/10, Милош Милојевић – Јовану Ристићу 4/16. април 1879.

⁴⁰¹ ДАС, МПс–П, 1873, XI, 5; 1873, XI, 6.

⁴⁰² Исто, 1874, VII, 999, Рафаило, игуман манастира Пећи – кнезу Милану Обреновићу 16/28. априла 1874.

⁴⁰³ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 3, књ. 2 (1874–1878), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1984, док. бр. 11.

⁴⁰⁴ АСАНУ, ЈР, XII/10, 12/612, Милош Милојевић – Јовану Ристићу 31. јануар/12. фебруар 1879; XII/7, 12/439, Петар Каиов – Милошу Милојевићу 27. септембар / 9. октобар 1870; НБС, ГЈ, Р 558/III/14.

Захваљујући Милојевићевим предавањима у Другом одељењу Богословије, из, између осталог, и географије српских земаља, његово поимање граница Старе Србије ширило се и било прихватано од стране ученика који су се по завршетку школовања враћали у родни крај и давали даљи допринос учвршћивању појма Старе Србије, ширећи тај појам међу самим становништвом.⁴⁰⁵

Након појаве Милојевићевих дела и његових дефиниција Старе Србије, у бугарској јавности почињу да се јављају брошуре које оспоравају територијални обим Старе Србије и њено ширење на простор Македоније. Може се сматрати да од тог тренутка питање граница Старе Србије почиње да игра важну улогу, као камен спотицања, у односима Срба и Бугара, а овом питању треба додати и питање Македоније као бугарске или српске земље.⁴⁰⁶ Да су границе Старе Србије биле важно питање у односима Срба и Бугара сведочи и писмо Стевана Верковића, агента српске владе у Серезу, у којем наводи да су Бугари повели хајку против њега, а главни разлог био је тај што су они у њему видели главног кривца за ширење појма Старе Србије на територију коју су Бугари сматрали да се подразумева под Македонијом, а коју су посматрали као „бугарску земљу“. Оптуживање Верковића произилазило је из његовог предговора делу *Народне песме Македонски Бугара* објављеној 1860. године где је навео да се језик становништва у Старој Србији, око Врања, Куманова и Дупнице, по свом наречју много више приближава српском него бугарском језику.⁴⁰⁷ Границе Старе Србије, према схватању Бугара, које је Верковићу пренео учитељ у Серезу, завршавале су се на Шар-планини, Качанику и Скопској Црној Гори, за коју су сматрали да дели Гњилане и Врање, при чему су Врање и Ниш били део бугарских земаља.⁴⁰⁸

Поред приказа схватања граница Старе Србије у географској, путописној и другој литератури до средине 70-их година 19. века, важно питање које се намеће јесте како су званичници српске државе гледали на границу Старе Србије. Оно што се може закључити на основу периода између Сан-Стефанског мира и Берлинског конгреса јесте да у српској политици, као ни у литератури, није било јасног разумевања географског појма Старе Србије. Ипак, у периоду који је претходно томе може се повремено срести мишљење до којих граница се протеже Стара Србија, али треба имати у виду да те границе које српски политичари истичу нису биле границе претходно дефинисаног географског појма Старе Србије, већ су произиласиле из мишљења српских државника до које линије би требало да се простире будућа српска држава на територији јужно или источно од Кнежевине Србије. Тако је Јован Ристић, српски посланик у Цариграду, приликом разговора са грчким послаником Делијанисом 1867. године, истакао да као територије које би требало да припадну Србији сматра Босну, Херцеговину, Стару Србију до Дрима и реке Искар, док када је реч о Македонији, њу би требало поделити или не дирати то питање.⁴⁰⁹ Грчки министар спољних послова Харилаос Трикупис тражио је објашњење о границама Старе Србије, коју је Ристић обележио као област између Јадранског мора и реке Искар, а у писму Илији Гарашанину истиче да су Грци захтевали да Србија одреди границе Старе Србије, што је он и учинио и означио наведене хидрониме.⁴¹⁰ Овде треба обратити пажњу на употребу реке Искар као границе Старе Србије на истоку. У свој до тада објављеној

⁴⁰⁵ Исто, док. бр. 126, 147.

⁴⁰⁶ Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 198–200.

⁴⁰⁷ АСАНУ, ЈР, XII/4, 12/174, С. Верковић – Ј. Ристићу 21. марта / 1. априла 1872; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 3, књ. 1 (1868–1873), прир. К. Цамбазовски, Београд, 1983, док. бр. 243; С. Верковић, *Народне песме Македонски Бугара*, Београд, 1860, XIII.

⁴⁰⁸ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 3, књ. 1 (1868–1873), 200; Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 196.

⁴⁰⁹ Д. Радовић, *Јован Ристић – биографија државника*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2020, 80; С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903)*, 129.

⁴¹⁰ С. Терзић, *Србија и Грчка (1859–1903)*, 129–132.

географској, али и другој литератури, граница географског појма Старе Србије никада није прелазила источну границу Кнежевине Србије, већ се искључиво односила на територију јужно од њених граница. Разлог оваквог ограничавања Старе Србије треба тражити у знању о средњовековној прошлости и уверењу да се српска средњовековна држава простирала и на територији Бугарске.⁴¹¹ Поред тога, још 50-их година 19. века међу српским политичарима било је присутно уверење да би будућа српска држава требало да се на истоку простире управо до реке Искар, што се среће у плану кнеза Александра, Илије Гарашанина и британског конзула Томаса Греније де Фонбланка. Ово показује да је била присутна идеја о реци Искар као будућој српској држави, те управо отуда и долази ограничавање Старе Србије овом реку на истоку, будући да би управо та граница Старе Србије представљала и границу будуће Србије, којој су биле намењене те територије током преговора са Грчком.⁴¹²

Важне, ако не и најважније промене, у разумевању географског појма Старе Србије уследиле су током Велике источне кризе (1875–1878). Прилике у којима се нашла српска дипломатија у тренутку када је требало обележити успехе српске и руске војске у рату 1877–1878, приморале су српску владу да дефинише територијални обим Старе Србије. Пре тога није постојала јасна идеја о границама Старе Србије ни код кнеза Милана Обреновића (1868–1889), ни код председника владе Јована Ристића, али ни код географа и официра Јована Драгашевића, који се управо у то време пробио као један од највиђенијих српских географа и најспособнијих за етнографска и географска питања у Кнежевини Србији. На седници министарског савета од 15. јануара 1878. године, на којем је Србија прецизирала своје ратне циљеве и очекивано територијално проширење, по први пут је јасније дефинисан појам Старе Србије, што је потом и истакнуто у молби кнеза Милана кнезу Николају Николајевичу, главнокомандујућем руске армије, где су као основни циљеви Србије истакнути независност и присаједињење „Старе Србије или садашњег Косовског вилајета са додатком Видина“. Из овога би произишло да је кнез Милан, односно српска влада, појам Старе Србије изједначавала са територијом Косовског вилајета. Да то није био случај јасно сведоче две географске карте које је војни министар Сава Грујић предао руском конзулу Александру Ивановичу Перисајнију. На једној од њих била је приказана граница Косовског вилајета, а на другој су биле представљене границе Старе Србије, које су се на југу протезале до Бистрице, затим њеним током до ушћа у Егејско море, потом Приморје са Солуном све до ушћа Струме, а потом њеним током и даље ка планини Радомир, Грагоман, па на Гински теснац и даље Старом планином на Лом паланку.⁴¹³ То су, дакле, биле границе Старе Србије дефинисане од стране српске владе почетком 1878. године. У наредном периоду кнез Милан се држи становишта да је појам Старе Србије шири од граница Косовског вилајета, што је и истакао у писму Николају Павловичу Игњатијеву, руском амбасадору у Цариграду, и једној од кључних личности у дефинисању ставова Русије у њеној балканској политици током преговора са Портом од прекида војних операција.⁴¹⁴ Разлог зашто је српска дипломатија користила појам Косовског вилајета као територију на коју је полагала своје право лежи управо у недовољно јасно одређеном појму Старе Србије, а Косовски вилајет са Нишким, Приштинским, Призренским, Скопљанским и Новопазарским пашалуком, сматран је управо територијом на којој живи највећи број српског народа у Старој

⁴¹¹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 81–83.

⁴¹² Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност*, Београд, 2004, 150; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 99.

⁴¹³ *Србија 1878. Документи*, прир. М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарцић, Београд, 1878, док. бр. 13; С. Рајић, *Спољна политика Србија 1868–1878*, 523.

⁴¹⁴ *Србија 1878*, док. бр. 34.

Србији.⁴¹⁵ Управо такав став допринео је изједначавању граница Старе Србије са територијом Косовском вилајета у наредном периоду, као једној од прихваћених идеја у погледу територијалног ограничења ове области.

Утицај на разумевање појма Старе Србије у том периоду, почетком 1878, остварио је и Јован Драгашевић. Средином фебруара 1878. Драгашевић се, на позив кнеза Милана, састао са њим у Нишу. Главна тема разговора било је управо питање граница Старе Србије и кнез Милан је упитао Драгашевића да му објасни значење тог појма. Његов одговор који је гласио: „Тај појам је данас неодређен.“ Потврђује да чак ни они који су се сматрали за најбоље познаваоце географије у Кнежевини Србији, какав је био Драгашевић, нису имали јасну свест о томе које линије омеђавају Стару Србију. Наставак његовог одговора на кнежево питање показује да је Драгашевић одлично разумео смисао тог појма, будући да је њен оквирни територијални обим изводио из граница српске средњовековне државе: „Стара је Србија све оно што је некад Србија била, а сад у Србији није, дакле све до Белог мора, по коме је крстарила и српска флота, имајући главно пристаниште у Морунцу (сада Кавала), пошто Солун није припадао српској држави“.⁴¹⁶ Као творце појма Старе Србије Драгашевић је означио аустријске писце и немачке картографе који су у својој свести имали границе Србије из Средњег века и сходно томе, именоване Старе Србије (Alt-Serbien) означавали су ону територију која је остала ван граница нововековне Кнежевине Србије, а која је у свој састав укључивала и Скопље. На крају, поново је истакао неодређеност тог појма.⁴¹⁷ Од кнеза је добио задатак да изради географску карту на којој ће бити приказане оне територије које је Србија видела као адекватну накнаду за своје успехе током Другог српско-турског рата, али исто тако то су биле територије на које је Србија полагала историјско и етнографско право. О Драгашевићевом картографском раду више ћемо говорити у поглављу посвећеном картографији, а овде је важно да истакнемо да на картама које је урадио није био присутан географски појам Старе Србије, односно није га територијално обликовао.

Према Санстефанском мировном уговору потписаном 3. марта 1878. године између Русије и Османског царства, за Србију је било предвиђено да добије независност и територијално проширење које је подразумевало следеће области: Ниш, Лесковац, Прокупље и територију до Врања, Митровице и Новог Пазара, али без тих места.⁴¹⁸ Исти уговор предвиђао је да знатан део територије коју је српска влада сматрала Старом Србијом улази у састав новостворене аутономне бугарске државе чије су се границе протезале од Црног мора до границе Кнежевине Србије на истоку и југоистоку, обухватајући Врање и Пирот, а затим преко Карадага, Кораба и Црног Дрима до Охрида, а потом ка западу преко језера Касторија, преко ушћа Вардара и Галика, до ушћа Струме, а потом обалом до језера Буру-Ћол. Даље је граница ишла на планину Чалтепе северно од ушћа реке Месте, на Родопе, Крушово, Црни Балкан и даље ка реци Арди. Обилазећи Једрене граница је избијала на реку Текедереси⁴¹⁹ и њеним током ишла до Лиле-Бургаса и преко Хеким-Табијасија⁴²⁰ избијала на Црно море, чију је обалу напуштала код Мангалије и избијала на Дунав код Расове. Северну границу је представљао Дунав.⁴²¹

Убрзо после потписивања Санстефанског мира постало је јасно да ће се, због противљења осталих великих сила, новостворене прилике на Балканском полуострву

⁴¹⁵ Исто, док. бр. 39.

⁴¹⁶ Ј. Драгашевић, *Успомене на Берлински конгрес 1878. као грађа за историју српских народних напора 1876., 1877., 1878.*, Ратник 53, св. 2 (1903), 98–99.

⁴¹⁷ Исто.

⁴¹⁸ М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, 24–25; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 531–532.

⁴¹⁹ Десна притока Марице.

⁴²⁰ Утврђење на обали Црног мора.

⁴²¹ *Србија 1878*, док. бр. 71.

разматрати на европском конгресу.⁴²² Период између Санстефанског мира и Берлинског конгреса био је време када су државничке потребе налагале да се српско право на области јужно од њених граница истакне кроз историјско и етнографско право, а име Старе Србије је ту играло посебну улогу и било је од изузетне важности питање њених граница, које је требало представити не само у Србији, већ и у европској јавности. Први корак у том правцу учињен је у Русији, када је српски агент у Петрограду Милосав Протић упутио молбу руском научнику и, како га он означава, „искреном пријатељу Српства“ Аполону Александровичу Мајкову да напише чланак о границама Старе Србије и етнографским границама српског народа.⁴²³ Молбу српског представника Мајков је прихватио и убрзо се у руским новинама *Ново време* појавио чланак у којем је Мајков говорио, између осталог, и о границама Старе Србије. У свом чланку Мајков је изједначио границе Старе Србије приближно са оном територијом коју је српска влада означила као свој ратни циљ. Унутар границе Старе Србије Мајков наводи: Видин, Софију, Берковицу, Ћустендил, Штип, Струмицу, Скопље, Крушево, Прилеп. Он потом своју теорију о границама Старе Србије, које су произишле из његовог казивања о територијама које српски народ сматра својим, ојачава навођењем историјских споменика који се налазе на том простору и који су остаци средњовековне српске прошлости. Поводом Мајковљевих чланака, огласила се и редакција *Новог времена*, која пише да су територије на које Срби претендују спорне и да територије на које српски политичари полажу историјско право, не тражи и сам народ. У истом тексту истакли су да би волели да од неког Србина добију објашњење појма Старе Србије.⁴²⁴

У међувремену, своје погледе на границе Старе Србије изнео је и Чедомиљ Мијатовић у чланку *Пад Старе Србије под турску власт*, чији је први део, у којем казује о границама Старе Србије, објављен у листу *Јавор* 26. фебруара 1878. године. На самом почетку истакао је да у српској јавности не постоји јединствено мишљење о границама Старе Србије, али да се сви Срби могу сложити око две ствари, а то је било да се под тим појмом подразумева територија ван Кнежевине Србије, Босне, Херцеговине и Црне Горе и да нема Србина који на помен имена Старе Србије не помисли на Призрен, Косово и Пећ и управо те области и Мијатовић сматра језгром Старе Србије. Сматрао је да, уколико српска држава своја територијална потраживања базира на границама Србије пре или после Косовског боја, може се доћи до јасних граница и те границе би онда биле међе Старе Србије. Тиме се и код њега види та идеја присутна с почетка 1878. године, да се управо кроз назив Стара Србија додатно ојачају српске територијалне тежње. По његовом мишљењу, најисправније би било Старом Србијом сматрати територију која је била под влашћу деспота Ђурђа. Државне границе из 1454. године одредио је следећим правцем: Ниш – Пирот – Снегопоље – даље ка југу до Жеглигова, затим ка западу, обухватајући Куманово, преко јужног дела Скопске Црне Горе, затим између јужног излаза из Качаничке клисуре, преко Шаре на састав Белог и Црног Дрима, затим десном обалом Дрима и Бојане до Улциња и Јадранског мора. На западу је граница обухватала Бијело Поље и током Лима ишла до Дрине.⁴²⁵ Без обзира што то нису биле границе Српске деспотовине 1454. године, Мијатовић их је тако видео и изједначио донекле са појмом Старе Србије, будући да наводи да већина Срба у том територијалном обиму замишља границе ове области. Тиме није ограничавао и српски етнички простор на југу, будући да

⁴²² С. Рајић, *нав. дело*, 533–543.

⁴²³ *Србија 1878*, док. бр. 94.

⁴²⁴ ДАС, ПО, 102, 50; ДАС, МИД – Хартје Ђорђа Поповића Даничара.

⁴²⁵ Мијатовић није тачно одредио границе државе деспота Ђурђа. О међама Српске деспотовине у годинама пред пад видети детаљније у: С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 51–52.

додаје да су Скопље, Тетово, Кичево и српске земље јужно од Шаре и Качаника раније пале под турску власт.⁴²⁶

Ови чланци у *Новом времену* и позив њихове редакције на разјашњавање појма Старе Србије подстакли су Ђорђа Поповића Даничара⁴²⁷ да напише расправу о границама Старе Србије, коју је првобитно планирао да пошаље у Русију на објављивање. За Поповићев рад сазнао је Матија Бан, који је након састанка са њим, на којем се упознао са садржином рукописа, отишао министру иностраних дела Јовану Ристићу и обавестио га о географско-етнографско спису о Старој Србији. Написаном расправом Ристић је био изузетно задовољан, те је предложио Ђорђу Поповићу да се наведена расправа не шаље одмах у Русији, већ да се прво штампа у Кнежевини Србији, с тим да Даничар границу Старе Србије, односно српских претензија, на западу ограничи на Струми и да изостави полемички тон са Русима, што су упутства по којима је Даничар и поступио. Убрзо потом расправа је објављена у *Српским новинама*, а затим и као посебно издање са тиражом од 1.000 примерака.⁴²⁸ За овај спис Ђорђе Поповић Даничар био је награђен од стране српске владе износом од 20 дуката цесарских.⁴²⁹

На почетку рада, Даничар је истакао да Стара Србија, „као већина народних појмова“, нема јасно означене политичке границе. Према његовом схватању граница Старе Србије на северу је, наравно, била изједначена са јужном границом Кнежевине Србије. На западу граница је ишла преко „планине Старог Влаха која се између Сјенице и Нове Вароши пружа западно до реке Лима“⁴³⁰, што се свакако односи на планину Златар, при чему је дакле Сјеница била део Старе Србије, док је Нова Варош остајала у Босни, о чему сведочи и Поповићево објашњење да северни део Новопазарског пашалука припада Босни. Даничар не означава даље границу Старе Србије на западу, али из његовог казивања да граница избија на Лим могло би се претпоставити да је највероватније ту реку посматрао као западну границу Старе Србије, будући да је Лим у географској литератури означаван као граница између Херцеговине и Старе Србије. Истакао је да појам нема одређене границе у Албанији, али да свакако обухвата округе Дукађин са Пулатима и Дибру. Дефиниција јужне границе Старе Србије код Даничара поклапа се са мишљењем српске владе из јануара 1878. године – река Бистрица и Охридско језеро, док као границу на источној страни означава границу са Бугарском, а затим реку Струму.⁴³¹ Додао је и да Стара Србија представља јужни део државе „цара Лазара Гребељановића“ и да је била под српском влашћу све до 1457. године, када је пала под Турке, са одређеним одступањима, али не наводи које територије под тим

⁴²⁶ Ч. Мијатовић, *Пад Старе Србије под турску власт*, Јавор – лист за забаву, поуку и књижевност 9 (26. фебруар 1878), 278–281.

⁴²⁷ Ђорђе Поповић Даничар рођен је 20. октобра / 1. новембра 1832. године у селу Буковцу у подножју Фрушке горе. Основну школу је завршио у родном месту, док је гимназију похађао у Сремским Карловцима, Врбасу, Сегедину, Загребу и Бечу. Права је похађао у Бечу. Познавао је неколико европских језика (руски, француски, шпански, немачки, пољски, чешки). У Новом Саду је издавао лист *Седмицу*, а затим покренуо и истакнути часопис *Даницу*. На простору Хабзбуршке монархије боравио је до 1876. године, када прелази у Кнежевину Србију. Након написане расправе о Старој Србији понуђено му је да ступи у службу пресбирора у Министарству иностраних дела, што је и прихватио. Дужност секретара најпре треће, затим друге и на крају прве класе обављао је у наведеном министарству до почетка јуна 1888. године, када је постављен за генералног конзула у Скопљу и на тој дужности је остао до 16. октобра 1889. године, када је као конзул у Скопљу стављен влади на расположење, а 31. децембра 1889. године је отпуштен из државне службе. (ДАС, ПО, 102, 50; ДАС, МИД – Хартје Ђорђа Поповића Даничара; С. Војиновић, *Ђорђе Поповић Даничар и Стара Србија*, Братство 21 (2017), 127–143).

⁴²⁸ Исто.

⁴²⁹ ДАС, МИД–Б, 1878, кутија 10, Ђ. Поповић-Даничар – министру иностраних дела Ј. Ристићу 30. марта / 11. априла 1878.

⁴³⁰ Ђ. Поповић-Даничар, *Стара Србија*, 3; С. Терзић, *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912*, 104.

⁴³¹ Из текста се не види где је Даничар постављао тачну границу између Старе Србије и Бугарске.

одступањима подразумева.⁴³² На крају, као делове Старе Србије означио је следеће области према турској административној подели: Нишки санџак, Скопски санџак, Дебарски санџак и Дукађин са Пулатима, већи део Новопазарског санџака, део Битољског вилајета, и делове Солунског вилајета до реке Струме. У даљем наставку приказао је прошлост Старе Србије, те тако додатно ојачао своје тврдње о граници ове области, заснивавши своје мишљење на историјском, али и етнографском праву српског народа, у другом случају позивајући се на поменутог руског професора Мајкова.⁴³³ Одмах након објављивања у *Српским новинама*, Поповићева расправа је објављена и у новосадској *Застави*.⁴³⁴ Поред српских листова, Поповићев рад послужио је као основ Манојлу Ђорђевићу Призренцу који је у чешким новинама *Národní listy*, објавио рубрику „Pravá a nároky Srbska“ где у потпуности преноси границе Старе Србије које је повукао Ђорђе Даничић, а тиме је и чешка јавност била по први пут упозната са границама Старе Србије, иако се овај термин среће и у ранијим издањима наведеног листа.⁴³⁵

У друга два списа из 1878. године, аутора Деспота Бацовића и Димитрија Алексијевића, појам Старе Србије није јасно коришћен као код Ђорђа Поповића. Деспот Бацовић, пореклом из Крушева, у својој расправи о језику „Старо-Срба“, односно македонских Словена, не користи појам Старе Србије за области јужно од Шар-планине, већ искључиво појмове као што су Македонија и Албанија. На насловној страни поменутог дела стоји да је аутор Деспот Бацовић „из Македоније“, а како је био пореклом из Крушева, произилази да није прихватио границе Старе Србије изнете у тексту Ђорђа Поповића, али је наравно, истакао српску народност становништва јужно од Шар-планине.⁴³⁶ Димитрије Алексијевић користи и појам Старе Србије и Македоније и Албаније, иако говори о истој територији, али на основу језика изводи закључак да територија до које се простире српска народност у Македонији и Албанији, с правом се може називати Старом Србијом и означава њене границе на западу и југу, које се поклапају са границом српског етничког простора на југу.⁴³⁷

Идеје о будућој граници српске државе и територијама које би по историјском и етнографском праву требало да припадну Кнежевини Србије после успешног српско-турског рата 1877/1878. године нису утицале на одлуку како Санстефанског мира, тако и на одлуке Берлинског конгреса одржаног у периоду од 13. јуна до 13. јула 1878. године. Српске молбе, као и њихово схватање граница Старе Србије, нису ни могле утицати на одлуке великих сила, будући да су нове границе на Балканском полуострву цртале њихови интереси, а не историјско и етнографско право или успеси српске војске. Кнежевина Србија је на Берлинском конгресу добила државну независност и територијално проширење за 10.792,1 км², односно нова државна граница која ће бити означена током 1878. и 1879. године, обухватила је и области које су раније сматране саставним делом Старе Србије, а то су биле територије будућег Нишког, Пиротског,

---

⁴³² Ђ. Поповић – Даничар, *Стара Србија*, 3–4. Овакво тумачење граница државе кнеза Лазара није било присутно у историографији, као ни у уџбеницима историје објављеним пре писања расправе *Стара Србија*. Више о томе видети у: М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 82–85.

⁴³³ Ђ. Поповић – Даничар, *Стара Србија*, 38–39.

⁴³⁴ Ђ. Поповић-Даничар, *Стара Србија*, Застава бр. 56, 9. / 21. април 1878; Застава бр. 58 12. / 24. априла 1878.

⁴³⁵ *Národní listy*, br. 104, 27. april 1878; br. 105, 28. april 1878; br. 107, 1. maj 1878; br. 109, 3. maj 1878; br. 112, 7. maj 1878. Термин Стара Србија први пут је употребљен у наведеним чешким новинама 29. јануара 1862. године у контексту набрајања словенских земаља на Балканском полуострву које су још увек под Турцима (*Národní listy*, br. 24, 29. Januar 1862).

⁴³⁶ Д. Бацовић, *Којој словенској грани припадају Словени у Горњој Албанији и у Македонији*, Београд, 1878.

⁴³⁷ Као што смо већ навели у поглављу о *Српској земљи*, те границе су састав Белог и Црног Дрима, ток Црног Дрима до Охрида, затим река Шемница, десна притока Црне реке, затим током Црне реке до Тиквеша, обухвативши тај крај и даље се пружа ка Дорјану и Струми.

Врањског и Топличког округа.⁴³⁸ Управо чињеница да су ове територије биле део Старе Србије утицала је на Миту Ракића да у свом путопису кроз ове области, објављеном 1880. године, наведену територију означи као „нова Србија“.⁴³⁹ Граница Старе Србије на северу је и даље остала гранична линија Кнежевине Србије, али померена ка југу у складу са новоствореним приликама.

У периоду који је уследио након Берлинског конгреса, а посебно средином 80-их година 19. века, у погледу појма Старе Србије наступиле су најважније промене и коначно у српској географској литератури се срећу јасније дефиниције овог појма, које постепено почињу да хватају корена у географској науци. Ипак, то се није десило одмах након објављивања претходно поменутих расправа о Старој Србији и српском народу на том простору. Тако у једном географском опису Босне, Херцеговине и Старе Србије објављеном 1879, аутор ограничава појам Старе Србије од границе Кнежевине Србије на северу до Шар-планине и Качаника на југу. Источна граница је такође одређена међом Кнежевине Србије док западну границу, према схватању анонимног аутора чини река Ибар, са друге стране ове реке била је Рашка. Наравно у Стару Србију је рачунао и област јужно од Ибра до Шаре, означивши као западну границу Старе Србије на том потезу „албанске планине“, што се односи на Проклетије. Иако за Рашку наводи да се у историјском погледу мора рачунати у Стару Србију, аутор је посматра као одвојену целину од Старе Србије. Разлог томе, како и сам аутор наводи, лежи у чињеници да се та територија у неким случајевима рачуна у оквире Босне, а у неким у границе Старе Србије. У таквим околностима аутор се одлучио да ову територију означи као Рашку, ограничивши је између Дрине, Таре и Ибра.⁴⁴⁰ Овакво схватање географских појмова Старе Србије и Рашке као одвојених географских целина је усамљено и није утицало на даље схватање границе Старе Србије, али је неопходно навести га у контексту идеја о границама Старе Србије.

Да су догађаји током 1878. године и изазови са којима се сусрео српски народ и српска држава, у том времену у настојању да заштите виталне српске националне интересе, утицали на схватање граница Старе Србије, у чијем је имену већ било истакнуто право на територију коју је она обухватала, сведочи пример Јована Драгашевића. У уџбенику из 1871. године Јован Драгашевић је ограничио Стару Србију између Шар-планине и Кнежевине Србије. Свој став о границама Старе Србије променио је у уџбенику објављеном 1880. године, где не говори јасно о границама Старе Србије, али као места у њеном саставу означава, између осталих и Тетово, Скопље и Куманово. Иако је проширио границу Старе Србије ка југу, није је ограничио према објашњењу које је о том појму дао кнезу Милану 1878. године, јер би граница ишла доста јужније од поменута три насеља. Прилеп је и у овом уџбенику град у Македонији, као и Охрид. Овакво ограничење може произилазити из схватања Старе Србије као Косовског вилајета.⁴⁴¹

Поново су се границе Старе Србије нашле у центру пажњу у једном раду Милоша Милојевића објављеном 1881. године у којем износи своје погледе о подели Европске Турске. Одређујући границе „Праве Србије“ Милојевић се позива на етнографско право, односно његово схватање етнографских односа на Балканском полуострву, према којем у састав „Праве Србије“, на основу схватања да су насељене већински српским народом, улазе следеће нахије: Скопљанска, Кумановска, Кривопаланачка, Кратовска, Кочанска, Штипска, Велешка, Тиквешка, Кичевска, Прилепска, Костурска, Битољска, Елбасанска,

⁴³⁸ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 549–554.

⁴³⁹ М. Ракић, *Из нове Србије*, 3–4.

⁴⁴⁰ *Босна, Херцеговина и Стара Србија*, Орао – велики илустровани календар за годину 5 (1878), 42–46.

⁴⁴¹ Ј. Драгашевић, *Географија за средње школе*, 180; *Исти, Земљопис Србије и осталог полуострва Балканског*, 71–72.

Охридска, Дибарска, Тетоска, Призренска, Ђаковичка, Пећка, Гусињска, Новопазарска, Приштинска, Радовичка, Ђњиланска, Вучитрска, Сјеничка, Рожајска, Бањска, Радомирска, Трска. Милојевић је у наведеном спису јасно правио разлику између својих још раније јасно оцртаних граница Старе Србије и његовог виђења будуће поделе Османског царства, при чему је приликом навођења географских граница „Праве Србије“ укључио и оне области које су после Берлинског конгреса биле у саставу околних држава – Србије, Бугарске, Црне Горе, док је приликом казивања о границама аутономне „Праве Србије“ која би била једна од три области под султановим сизеренством, поред Албаније и Македоније, из њеног састава искључивао области које су већ биле под влашћу Србије, Бугарске и Црне Горе. Његов спис прате и етнографски подаци који су имали за циљ да докажу већину српског народа на територији „Праве Србије“.⁴⁴² Овај састав пратила је и географска карта на којој је Милојевић приказао границе све три области о чијој аутономији је у самом тексту говорио, мада је реч о етнографској карти.⁴⁴³

Милојевићев план о решењу источног питања, праћен статистичким подацима о становништву на простору Европске Турске, настао је још 1880. године и то у вези са вестима које су се појавиле о подели преосталог дела Европске Турске на вилајете Велика Албанија и Велика Македонија. Преко посланика у Цариграду Јеврема Грујића, српска влада је настојала да делује да се од овог плана одустане и да се задржи административно-управна јединица Косовски вилајет. Српска влада је сматрала да Косовски вилајет представља административну јединицу Османског царства у којој живи знатан део српског народа, те се стога борила за његово очување, сматрајући да ће се укидање Косовског вилајета⁴⁴⁴ неповољно одразити на положај српског народа у Османском царству.⁴⁴⁵ На вести о могућем укидању Косовског вилајета, српска влада је доставила руском представнику у комисији Хитрову бројне статистичке, картографске и историографске податке о српском народу на простору Косовског вилајета. Један од састављача ових радова који су имали за циљ да оправдају српске тежње да се одржи Косовски вилајет био је и Милош Милојевић, поред Јована Драгашевића. Да је Милојевићева етнографска карта, која је ишла као прилог претходно поменутог дела, коришћена у Цариграду јасно сведочи писмо Јеврема Грујића министру спољних послова Јовану Ристићу. У њему се истиче да је енглеском комесару у комисији за реформе у Европској Турској предао Милојевићеве статистичке податке и посебно га молио да обрати пажњу на карту на којој је приказана подела Европске Турске на „српску или косовску, македонску и албанску“, што управо представља и Милојевићева карта приложена статистичким и географским подацима о Старој Србији.⁴⁴⁶

Током 80-их година 19. века српски географи настоје да дефинишу Стару Србију као географски појам са јасно одређеним границама. Управо та њихова настојања довела су и до првих научних расправа о томе до које линије би требало да се простире Стара

⁴⁴² М. Милојевић, *Народписни и земљописни преглед средњег дела Праве (Старе) Србије*, Београд, 1881, 5–6, 11–12.

⁴⁴³ Исто.

⁴⁴⁴ Косовски вилајет формиран је 1877. године са седиштем у Приштини, од Новопазарског санцака из Босанског вилајета, Призренског, Приштинског, Скопског и Дебарског из Битољског и Нишког из Софијског вилајета. Дебарски санцак је постао део Битољског вилајета 1879. године, а следеће године је расформиран Новопазарски санцак и део његове некадашње територије је постао Пљеваљски санцак (казе Прибој, Пљевља и нахија Сјеница), а остатак је и даље чинио Новопазарски санцак. Исте године Призренски санцак је издвојен из Косовског вилајета и припојен Битољском 1880, да би поново био враћен у његов састав 1888, када је седиште вилајета премештено из Приштине у Скопље. М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд, 2009, 4–6.

⁴⁴⁵ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 4, књ. 1 (1879–1885), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1985, док. бр. 58, 60; М. Јагодић, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)*, Историјски часопис 60 (2011), 442.

⁴⁴⁶ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 4, књ. 1 (1879–1885), док. бр. 64.

Србија – Шар-планине или јужно од ње. Најпре је Петар Никетић у већ помињаном делу *Српски свет*, у првом издању, искористио појам „Турска Србија“, под којим је подразумевао Македонију, Тесалију и Стару Србију. У овом делу Никетић није дао никакве белешке о границама Старе Србије.⁴⁴⁷ Као прилог овом делу објавио је и географску карту на којој нема назива Старе Србије, већ само назив Турска Србија.⁴⁴⁸ У наредним издањима Никетић ће мењати своје погледе на границе Старе Србије.

Исте године када је и Никетић објавио своје дело, појавила се и помињана географска студија из пера Владимира Карића објављена под насловом *Српска земља*. У оквиру ове књиге, која има за циљ да представи српски етнички простор, по први пут у неком географском делу јасно су обележене границе Старе Србије, а затим текст о њеним границама преточен на географску (етнографску) карту. Према Карићевом схватању Стара Србије је била ограничена на северу границом Кнежевине Србије, затим на североистоку је обухватала Сјеницу, али не и Нову Варош и Пријепоље, већ је Карић ту територију сматрао саставним делом Босне, односно Херцеговине. Као да је на Карића у оцртавању границе Старе Србије у овом делу утицало казивање Ђорђа Поповића Даничара о планини „Старом Влаху“ као граници између Старе Србије и Босне, будући да су на готово истом месту повукли границу Старе Србије. Затим је граница избијала на Лим недалеко од Бродарева, које је остајало ван граница Старе Србије, а потом обухвативши Бијело Поље, граница се додиривала са међом Црне Горе и пратила њену линију све до обале Јадранског мора. Обала Јадранског мора улазила је у састав Старе Србије, од црногорске границе до Дрима, који је представљао њену границу целим својим током до састава Белог и Црног Дрима, а затим је граница избијала на врхове Шар-планине и преко Скопске Црне Горе додиривала се са границом Краљевине Србије, која је на том потезу представљала и источну границу Старе Србије.⁴⁴⁹ Исто виђење граница Старе Србије изнео је Карић и у уџбенику за ниже разреде средње школе из 1883. године.⁴⁵⁰

Повлачећи границе Старе Србије, Владимир Карић је постао први аутор који је врло јасно дефинисао територијални обим Старе Србије, одредивши њене границе преко природних и политичких међа на Балканском полуострву. Код Владимира Карића главну улогу у дефинисању граница на Балканском полуострву, посебно у погледу Старе Србије, не игра историјска прошлост српског народа, иако има важан утицај, већ више у европској географији присутно схватање о Шар-планини и Скопској Црној Гори као северним границама Македоније. Владимир Карић је био најбољи српски географ овог периода и упознат са достигнућима и ставовима европске географске науке, те је настојао да нађе средину између утицаја историјског знања и присутног схватања географије Балкана у европској науци и тако дефинише појам Старе Србије, као и српске земље. Мада, и он ће касније мењати своје ставове о границама Старе Србије.

У периоду од издавања дела *Српски свет* до предаје рукописа *Земљописа српских земаља и Балканског полуострва* Министарству просвете средином 1885. године, Владимир Карић је променио свој поглед на границе Старе Србије. За разлику од издања из 1882. године, где је врло јасно означио простор између тока Дрима и црногорске границе, односно Зету, као део Старе Србије, у рукопису географског уџбеника који је предао на оцену Главном просветном савету, Зету је искључио из Старе Србије и

⁴⁴⁷ П. Никетић, *Српски свет*, 1882, 88–94.

⁴⁴⁸ У издању књиге *Српски свет* из 1882. године, која се налази у Народној библиотеци Србије, на крају се налази карта која је објављена 1885. године, док нема примерка карте из 1882. године. На основу коментара које су о Никетићевим карти „Српског света“ из 1882. године оставили референти из Главног просветног савета, можемо донекле реконструисати њен изглед. (ДАС, ГПС, 188/1883)

⁴⁴⁹ В. Карић, *Српска земља*, 118, мапа у прилогу.

⁴⁵⁰ Исти, *Земљопис за ниже разреде средњих школа. Део III – Политички земљопис Јевропе*, 148.

посматрао је као одвојен географски појам, наводећи у објашњењу референтима разлоге такве одлуке следеће: „појам Старе Србије никад ни у ком случају није се распростирао на онај део Зете који је и данас под Турском“.⁴⁵¹ Овим казивањем је противречио свом мишљењу о границама Старе Србије изнетим 1882. године.

На Карићеве погледе о границама Старе Србије, али само када је у питању била Зета, своје мишљење изнео је референт његове књиге Љубомир Ковачевић, наводећи да би из наслова *Стара Србија и Зета* требало искључити појам Зета, будући да је већи део Зете под Црном Гором и навести да је део Старе Србије, који се налазио у Приморју и чинио некада део Зете.⁴⁵² Поред замерки у вези са границама Старе Србије у приморју, које је изнео Ковачевић, остали чланови Главног просветног савета захтевали су од Владимира Карића да не посматра Македонију одвојено, већ да ту територију третира као Стару Србију, само уз напомену да се тај крај назива Македонијом.⁴⁵³ Ковачевићеву примедбу у вези са именом Зете Карић је прихватио и у коначном тексту уџбеника избацио из наслова појам Зете, али ипак је нагласио да ће у Стару Србију рачунати и Зету.⁴⁵⁴ У вези са другом примедбом Главног просветног савета која се тичала границе Старе Србије јужно од Шар-планине, односно ширења њеног имена на територију Македоније, Карић у том погледу није одустао од својих ставова изнетих 1882. године. Подршку у повлачењу границе тим правцем пружио му је његов пријатељ Стојан Новаковић, тада српски посланик у Цариграду. Новаковић је делио Карићево мишљење о питању граница Старе Србије и Македоније, истичући да се од „старих времена“ под Македонијом разуме водопађа Вардара и Струме. Сматрао је да би простирање назива Старе Србије на северни крај Македоније било добра основа за оптужбе против Срба за кривотворење географије у корист српског шовинизма. Предлагао је да се не ремети у свету прихваћена географска номенклатура у погледу Македоније и да се само истакне да Срби живе у Македонији до одређене линије.⁴⁵⁵ На крају, Карићев уџбеник био је одобрен и у децембру 1886. Министарство просвете послало је Државној штампарији налог о штампању *Земљописа српске земље и Балканског полуострва*.⁴⁵⁶

У наведеном уџбенику, осим тога што је ученицима јасно представио границе Старе Србије и Македоније, Карић је објаснио и разлог настанка имена Старе Србије, што се први пут среће у неком географском уџбенику – након настанка политичког појма Србије, „у народу“ је почело да се ствара име Старе Србије за крај у којем се налази „Душанова престоница Призрен“. Граница Старе Србије изнета у овом уџбенику није се разликовала од Карићевог виђења из 1882. године.⁴⁵⁷

У периоду између објављивања списа из 1882. и Карићевог уџбеника за 1887. године, Петар Никетић је објавио два издања земљописа, прво 1883, а друго 1886, као и још једно издање књиге *Српски свет* 1885. године. У оквиру првог издања уџбеника нема никаквих одређених међа Старе Србије, већ се она само наводи у контексту српских земаља под Османским царством, заједно са Македонијом и Тесалијом.⁴⁵⁸ Своје погледе о границама Старе Србије донекле је модификовао у другом допуњеном издању *Српског*

⁴⁵¹ ДАС, МПс–П, 1890, XIII, 35, Предговор за ГГ референте 31. јула / 12. августа 1885.

⁴⁵² Исто, Реферат Љубомира Ковачевића од 4/16. фебруара 1886.

⁴⁵³ Исто, Примедбе референата и Главног просветног савета по којима има да се поправи и преради дело *Земљопис за IV разред основних школа* од В. Карића 20. март / 1. април 1886.

⁴⁵⁴ В. Карић, *Земљопис српске земље и Балканског полуострва за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, 15.

⁴⁵⁵ ДАС, СН – 218; М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд, 2003, 31, 42.

⁴⁵⁶ ДАС, МПс–П, 1890, XIII, 35, Министарство просвете – Државној штампарији 24. новембра / 5. децембар 1886.

⁴⁵⁷ В. Карић, *Земљопис српске земље*, 15.

⁴⁵⁸ П. Никетић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за IV разред основних школа*, 1883, 43–52.

света, у оквиру којег је сада могуће јасније дефинисати његово виђење граница Старе Србије, али за разлику од Карића, Стара Србија код Никетића нема тако јасне границе, бар када је реч о самом тексту. Оно што се јасно запажа јесте да Никетић под овим појмом подразумева и територију јужно од Шар-планине, будући да као једно од места у њеном саставу наводи Скопље. Исто тако, док је Карић долину Дрима рачунао као границу Старе Србије према Албанији, Никетић тај део земље није рачунао, бар 1885. године, у њен саставни део.⁴⁵⁹ У односу на текст, потпуно јасно виђење граница Старе Србије срећемо на карти објављеној као прилог овом издању, под насловом *Карта српских земаља*. Граница Старе Србије креће од границе Краљевине Србије нешто ниже од места на којем је српска државна граница избијала на Увац, а затим иде у правцу југозапада, остављајући Прибој у саставу Босне, а обухвативши Нову Варош и Пријеполје.⁴⁶⁰ Између Прибоја и Пријепоља граница је прелазила преко Побујеника и Ожаља и избијала недалеко од Пљеваља, прелазила преко Тихотине и преко планине Љубишње избијала на границу Кнежевине Црне Горе. Напустивши њену границу, међа Старе Србије је настављала ка југу, недалеко од изворишта Лима и преко Проклетија избијала на Дрим близу Круме. Прешавши Дрим, граница је настављала ка југу приближно до планина Мали и Муњелес и Мали и Зебес, а затим скретала ка југоистоку, у правцу Кораба. Од ове планине граница Старе Србије иде у правцу југоистока ка Броду на реци Трески, али остављајући то место у саставу Македоније, затим пролази између планина Караџица и Голешница, остављајући већи део прве у саставу Старе Србије, а другу у Македонији. Узводно од Велеса граница је прелазила Вардар, ишла даље ка југозападу, обухвативши Овче поље, Штип и Радовиште и код Малешевске планине скреће ка североистоку, обухвата Голак и Царево село⁴⁶¹ и преко Осоговских планина и Бабине пољане⁴⁶², обухвативши Криву Паланку, избија на границу Краљевине Србије.⁴⁶³

Граница Старе Србије коју је повукао Никетић нема основа у ранијим географским списима, као ни у граници српске средњовековне државе. Гранична линија приказана на карти подсећа на границу Косовског вилајета, али пре 1880. године када је Призренски санџак припојен Битољском вилајету.⁴⁶⁴ Да Никетић није имао јасну идеју о границама Старе Србије сведоче даље промене његовог схватања овог појма, али исто тако разлике на карти и у тексту уџбеника. Тако, на карти Суву гору у Македонији означава као део Старе Србије, а у уџбенику је наводи као планину у Македонији.⁴⁶⁵ То се среће већ у другом издању земљописа за четврти разред из 1886. године, у којем, вероватно под утицајем Карића и других аутора, проширује појам Старе Србије и на територију Зете, односно њен део између Дрима и граница Кнежевине Црне Горе. То се јасно запажа по навођењу Скадра као места у Старој Србији, као и Скадарског језера.⁴⁶⁶ У последњем издању *Српског света* из 1890. Никетић је јасно означио да под Старом Србијом подразумева Косовски вилајет, што и потврђује теорију о граници Старе Србије на карти, омеђеној управи на основу граница Косовског вилајета. Та идеја је, као што смо претходно навели, присутна још од 1878. године. Међутим, Никетић није нагласио да у

⁴⁵⁹ Исто, *Српски свет*, 1885², 113–129.

⁴⁶⁰ Карићево и Никетићево схватање граница Старе Србије се разликовало и у овом делу и било условљено њиховим разумевањем појма Босне, о чему ћемо више говорити у поглављу посвећеном појму Босне.

⁴⁶¹ Данашње Делчево.

⁴⁶² Између насеља Баратија и Метежево.

⁴⁶³ П. Никетић, *Српски свет*, 1885², мапа.

⁴⁶⁴ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 6; А. Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд, 2015, 13–14.

⁴⁶⁵ П. Никетић, *Земљопис*, 1886², 10.

⁴⁶⁶ Исто, 6–9.

састав Старе Србије улази и део Скадарског вилајета, будући да је и у овом издању део Зете укључио у Стару Србију.⁴⁶⁷

Карићеве и Никетићеве идеје о границама Старе Србије нису биле једине присутне у српској науци и јавности тог периода. Готово истовремено, у часопису *Српство*, своје погледе на територијални обим Старе Србије износили су Милош Милојевић и Милојко Веселиновић. Њихова размишљања о овом питању су се у великој мери разликовали у односу на Карића и Никетића. Код Никетића, а посебно код Карића, научна основа за изношење теза о границама Старе Србије била је на првом месту, али и утицај који је на њега имало схватање географије Балканског полуострва од стране европских географа, код којих је прихваћена граница Македоније на северу била Шар-планина и Скопска Црна Гора. Са друге стране, Милојко Веселиновић своје казивање о границама Старе Србије заснива на својим схватањима средњовековне прошлости српског народа, као и његовог знања о етнографским односима. Граница Веселиновићеве Старе Србије кретала се од границе Краљевине Србије, обухвативши Прибој, а затим ишла у правцу југозапада до границе Кнежевине Црне Горе, која је и представљала међаш Старе Србије све до Јадранског мора, које је запљускивало обале Старе Србије од црногорске границе све до Драча. Јужна граница Старе Србије, по Веселиновићевом схватању, била је вододелница Шкумбе и Девола. Обухвативши Костур и Горицу, линија је продужавала преко планине Неречке, затим преко Перистера, горњим и средњим током Црне Реке и прелазила преко Вардара код Демир-капије. Прешавши Вардар, Веселиновић је границу повукао до Струмице, затим истоименом реком до њеног ушћа у Струму и даље на запад до планине Перин, а ту је граница мењала правац и ишла ка северу до границе Бугарске и даље њеним правцем до граница Краљевине Србије. Основу дефинисања Старе Србије код Веселиновића чинило је историјско знање, односно боље рећи, његово разумевање средњовековне српске прошлости, те тако као разлог укључивања простора између Шкумбе и Маће у границе Старе Србије наводи да су на том простору живели „Душанови Арванити“ и јер је у њему била стара српска краљевине „Зента“.⁴⁶⁸ Годину дана касније, Веселиновић је увео назив јужна Стара Србија за територију ове области за коју је сматрао да се простире јужно од Шар-планине, задржавши своје виђење простирања Македоније на северу.⁴⁶⁹

Питање које се овде намеће јесте шта је разлика у схватању појма Старе Србије код Карића, Никетића и Веселиновића, осим, наравно, територијалног обима. Веселиновић на првом месту приликом дефиниције Старе Србије има у виду своје схватање средњовековне прошлости српског народа, затим њихове етнографске границе и схватање појма Македоније у складу са оним што се под тим именом подразумевало у антици, и на основу северних граница те Македоније, Веселиновић је одредио јужне границе Старе Србије.⁴⁷⁰ Карић, иако истиче историјску основу за назив Старе Србије, предност даје, као што смо већ истакли, географском схватању Балканског полуострва присутног у географској литератури 19. века, док се Никетић води већ присутном идејом о граници Косовског вилајета као међи Старе Србије. Да он није имао најјасније виђење Старе Србије, јасно сведочи и прва издања његових уџбеника и књига, које је касније модификовао, под утицајем других аутора.

⁴⁶⁷ Исти, *Српски свет*, 1890³, 91–108.

⁴⁶⁸ М. Веселиновић, *Стара (Права) Србија*, Српство – књижевни лист 1, бр. 9 (15. децембар 1886), 65–66, мапа: *Србија*. Готово идентичан чланак са изостављањем критике на рачун Карића и других српских географа, Веселиновић је објавио у часопису *Брство*: М. Веселиновић, *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије*, 186–205.

⁴⁶⁹ М. Веселиновић, *Срби у Македонији и у јужној Старој Србији или одговор Одговор г. С. С. Бопчеву ("Варшавски Дневник" бр. 198. од ове године)*, Београд, 1888, 2.

⁴⁷⁰ М. Веселиновић, *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије*, 187–189.

Друга важна ствар у вези са идејама које су изнели наведени аутори јесте питање о утицају који су извршили њихови ставови о границама на Балканском полуострву, у овом случају конкретно о Старој Србији, на јавност тог периода. Тај утицај се може посматрати, са једне стране, кроз географску литературу и уџбенике земљописа, а на другој страни је утицај који су ови списи имали на дефиниције Старе Србије међу српским државницима с краја 19. и почетка 20. века. Идеје које су се појавиле о граници између Старе Србије и Македоније 80-их година 19. века наговестиле су и оно што ће бити карактеристика разумевања ова два појма све до почетка 20. столећа. Наравно, реч је о непостојању јединственог мишљења у оквирима како српске географске науке, тако и међу државним службеницима и истакнутим политичарима до које линије се простире Стара Србије и одакле почиње Македонија.

Потпуно јасан утицај списа Миленка Веселиновића приметан је у делу Миливоја Николајевића објављеног 1890. године под насловом *Северна Стара Србија*. Веселиновићев утицај најбоље се види на самом почетку наведеног рада у којем аутори објашњава границе појма Старе Србије, те наводи да се ова област на југу простире до Шкумбе, а затим водомеђом наведене реке и Девола наставља даље преко Горице и Костура и даље у потпуности прати линију које је Веселиновић повукао као границу Старе Србије.⁴⁷¹ У свом раду није третирао целу територију Старе Србије, већ је своје казивање ограничио на северни део ове области и то на онај део који се простирао између Лима, Проклетија, Шар-планине, Скопске Црне Горе и на истоку границе Кнежевине Србије, тј. није посматрао ни целу северну Стару Србију.⁴⁷²

Посебну пажњу треба обратити на утицај ових дела на схватања Старе Србије у географским уџбеницима и атласима објављеним после издавања њихових дела, али исто тако и на схватања наставника који су српској „младежи“ представљали границе Старе Србије, јер су они управо тада формирали своје даље виђење граница ове области. На утицај Карићеве *Српске земље* из 1882. године јасно указује објављено предавање учитеља Војина Љешевића о Старој Србији у којем је она ограничена на југу Шар-планином и реком Дрим.⁴⁷³ Карићев утицај на схватање границе Старе Србије јасно је видљив у уџбенику Димитрија Соколовића из 1890. године, где је ова област у потпуности ограничена као у Карићевој *Српској земљи* на област северно од Скопске Црне Горе, Шар-планине и Дрима. Поред тога, на Карићев утицај јасно указује и коришћење појма Српска Македонија, као и њене границе на југу – Беласица, Кожуф, Неречка, што су биле границе и појам које је Карић први дефинисао и увео у употребу.⁴⁷⁴

Карићев утицај примећује се и у атласу Петра Шрепловића из 1891. године. Шрепловић најпре Стару Србију дели на два дела: северну и јужну. Северна Стара Србија одговара у потпуности по својим границама Карићевој Старој Србији, односно ограничена је Дримом, Шар-планином и Скопском Црном Гором. На његово схватање Македоније као области која је почињала јужно од Шар-планине јасно сведочи означавање Качаничке клисуре као пролаза из Старе Србије у Македонију.⁴⁷⁵ Ипак, приликом казивања о Македонији, испред тог назива је означио да се та „српска земља“ назива „Македонија или јужна Стара Србија“, али у казивању о тој области углавном користи појам Македонија. Карићев утицај на Шрепловића је, исто као и код Соколовића, највидљивији код граница „јужне Старе Србије или Македоније“ – Неречка, Ница, Кожух. Такође, и он на једном месту користи појам српска Македонија, али, наравно „српска“ нема значење географског појма, већ присвојног придева, односно означава онај

⁴⁷¹ М. Николајевић, *Северна Стара Србија – војно-географска и историјска студија*, Београд, 1890, 1–2.

⁴⁷² Исто, 2.

⁴⁷³ В. Љешевић, *Стара Србија*, Учитељ, бр. 2, 20. јануар / 1. фебруар 1885, 26–29.

⁴⁷⁴ Д. Соколовић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва*, 19–24.

⁴⁷⁵ П. Шрепловић, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва*, 9.

део Македоније за који су српски географи сматрали да представља део српског етничког простора.⁴⁷⁶

Шрепловић и Соколовић нису се дуго држали Карићевих ставова изнетих по питању граница Старе Србије, па већ у другом издању делимично прихватају границу Старе Србије коју је дефинисао Милојко Веселиновић. Димитрије Соколовић у другом издању уџбеника делимично прихвата Веселиновићеву границу Старе Србије и то само у погледу њеног територијалног простирања низ Вардар, те као границу Старе Србије и Македоније означава Црну реку, десну притоку Вардара.⁴⁷⁷ Са друге стране, Петар Шрепловић у потпуности мења своје схватање границе Старе Србије и сасвим је прилагођава Веселиновићевом виђењу њених граница, те се по први пут у једном географском уџбенику Стара Србија ограничава дуж Јадранског мора од црногорске границе до Шкумбе и даље преузима претходно наведену границу овог појма која се среће у географском спису посвећеном овој области код Веселиновића, уз јасно помињање Демир-капије као границе Старе Србије и Македоније. О Веселиновићевом утицају најбоље сведочи захвалница коју му је Шрепловић упутио на почетку свог земљописа, захваливши му се на помоћи приликом израде уџбеника.⁴⁷⁸

Ово не значи да је Карићево мишљење било у потпуности напуштено. Оно је и даље било присутно код географа Косте Ковачевића, који у реферату о Никетићевом земљопису из 1896. године, наводи да Никетић погрешно означава границу између Старе Србије и Македоније, и да према Никетићевом казивању Овче Поље, Скопље и Тетово су у Старој Србији, док су према Ковачевићевом мишљењу та места и области биле у саставу Македоније.⁴⁷⁹

У земљописима објављиваним до 1904. године, када своје погледе на границе Старе Србије и Македоније први пут износи Јован Цвијић, и даље нема јединственог става по питању територијалног обима и граница Старе Србије, већ се у њима, као и у ранијем периоду, могу приметити утицаји претходних аутора. У два уџбеника из 1902. године, аутора Раше Митровића и Михаила Станојевића и Димитрија Соколовића, Стара Србије је идентично ограничена, тако у њу улазе Скадар, Скопље, као и територије северно од Дрима и Шар-планине.⁴⁸⁰ Исте године, у средњошколском уџбенику за географију, задржано је Карићево виђење граница Старе Србије.⁴⁸¹

Да ће ставови о границама Старе Србије имати утицаја и на схватање географије Балканског полуострва и код српских државника 19. века, јасно је наговестило већ помињано Новаковићево писмо упућено Главном просветном савету, у којем наводи да је много паметније прихватити Карићеве границе Старе Србије према Македонији и тако не реметити „у целом свету примљену номенклатуру“.⁴⁸² Новаковићево мишљење се у потпуности поклапало са Карићевим и они су се својих мишљења о границама ове две провинције држали како у својој личној преписци, тако и у преписци са владом

⁴⁷⁶ Исто, 9–14.

⁴⁷⁷ Д. Соколовић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за ученике IV разреда основних школа*, 1894², 28–31.

⁴⁷⁸ П. Шрепловић, *Атлас српских земаља*, 1898², 11–17.

⁴⁷⁹ ДАС, МПс–П, 1898, 44, 210, Реферат Косте Ковачевића о *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва (4. прерађено издање)* 10/22. марта 1896.

⁴⁸⁰ Д. Соколовић, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља по новом програму и политичкој подели за ученике IV разреда основних народних школа*, Београд, 1904, 49–51; Р. Митровић, М. Станојевић, *Земљопис Краљевине Србије са кратким описом свију српских земаља за ученике и ученице IV основне школе*, 76–79.

⁴⁸¹ С. Антоновић, Н. Лазић, *Земљопис за II разред средњих школа*, Београд, 1902, 76–80.

⁴⁸² АС, СН – 218.

Краљевине Србије.⁴⁸³ Случајеви када је Стојан Новаковић ширио појам Старе Србије јужно од Шар-планине били су они када је по инерцији преписивао већ одређено обласно име за неку област у писмима која је примао, те је тако Дебарску нахију сместио у Стару Србију, подстакнут свакако писмом министарства иностраних дела у којем је манастир Св. Ђорђа у Дебарској нахији лоциран у Старој Србији.⁴⁸⁴ Слично виђење граница Старе Србије током 80-их година 19. века имао је и Милутин Гарашнин, председник владе (1884–1887), који је скопљанску епархију лоцирао у Македонији.⁴⁸⁵

О промени схватања граница Старе Србије под утицајем ставова Владимира Карића током 80-их година 19. века речито сведочи пример употребе овог појма од стране Ђорђа Камперлића, бившег управника Призренске богословије. Наиме, у марту 1883. године Стару Србију изједначава са територијом Косовског вилајета, да би нешто више од месец дана касније територију јужно од Шар-планине сместио у „Српску Македонију“, а управо употреба овог појма најбоље показује Карићев утицај.⁴⁸⁶

Све до почетка 20. века у српској дипломатској преписци, као ни у научној јавности тог доба није постојало јединствено мишљење о границама Старе Србије. Оно што се о том периоду може закључити јесте да су постојала одређена мишљења о границама Старе Србије, која су прихватана од стране српских политичара и јавних радника. Једно од њих било је да се територија Старе Србије изједначава са територијом Косовског вилајета, друго да се спушта на југ до Охридског језера, док је треће било прихватање Карићевог виђења о Старој Србији као области до Шар-планине.

Важне промене у схватању граница Старе Србије наступиле су почетком 20. века, са појавом дела Јована Цвијића. У рефератима које је писао, по молби Главног просветног савета, за различита географска дела, Јован Цвијић се није дотицао питања граница Старе Србије.⁴⁸⁷ Први пут је изашао са идејом о граници између Старе Србије и Македоније 1904. године на семинару о македонском питању 24. марта 1904. године, који су организовали професори Александар Белић, Станоје Станојевић, Љубомир Јовановић и Јован Цвијић. На почетку семинара, који је имао за циљ да студентима кроз научна гледишта приближи проблем македонског питања, говорио је филолог Александар Белић. У самој географској терминологији коришћеној на овом семинару виде се управо те недовољно јасно дефинисане границе Старе Србије и Македоније. Приликом казивања о „средње македонском дијалекту“, који је Белић територијално одредио између Скопља, Тетова, Кочана до Дебра, Охрида, Битоља и солунске околине, наводи да је тај језик мешавина јужномакедонског дијалекта и „српског говора источне Старе Србије (северне Македоније)“.⁴⁸⁸ За разлику од Белића, Јован Цвијић је том приликом већ имао прилично јасно гледиште о граници Старе Србије и Македоније, до којег је дошао анализом старих географских карата и на семинару је тврдио да Стара Србија заузима већу област него што се обично сматра и да се њена област на југу простире до иза Велеса.⁴⁸⁹

Своје виђење граница Старе Србије и Македоније, изложено на семинару и засновано на истраживању разумевања географског појма Србије у европској картографији током 16, 17. и 18. века, Цвијић је представио српској научној јавности исте

⁴⁸³ М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, passim; *Стојан Новаковић – изабрана документа*, прир. А. Растовић, Б. Миљковић Катић, Б. Стојић, Ј. Блажић Пејић, Београд, 2017, док. бр. 41, 42, 68; *Грађа за историју македонских народа*, т. 4, књ. 2 (1886–1887), док. бр. 34.

⁴⁸⁴ *Грађа за историју македонских народа*, т. 4, књ. 2 (1886–1887), док. бр. 104.

⁴⁸⁵ Исто, том 4, књ. 1 (1879–1885), Београд 1985, док. бр. 204.

⁴⁸⁶ Исто, док. бр. 113, 118.

⁴⁸⁷ ДАС, ГПС, 1891, 1, 10.

⁴⁸⁸ АСАНУ, Фонд Јован Цвијић, 14460, 3, А-а-16; Семинар о Македонском питању, *Политика*, бр. 65, 16/29. март 1904.

⁴⁸⁹ Исто; Љ. Цвијић, *Дневник*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 1: Карст. Географска монографија. Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва, Београд, 2000, 164.

године у чланку *Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије*. Његов циљ приликом одређивања граница Старе Србије и Македоније био је да се исправе до тада присутна, углавном погрешна виђења границе ове две области. На основу анализе поменутих извора, Цвијић је закључио да се у Стару Србију мора убрајати и простор јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе, обухватајући Скопље, Овче поље и друге области, истичући да би најприближније границе Старе Србије биле међе Косовског вилајета.⁴⁹⁰ Као што смо већ навели у претходном тексту, границе Старе Србије изједначене са границама Косовског вилајета нису биле новост, међутим оно што прави разлику између Цвијићеве тврдње и ранијих аутора јесте што је он, на основу картографске грађе, односно на основу научне методе, засновао своје виђење граница Старе Србије, док се у ранијим списима углавном среће изједначавање граница ове две области на основу још погледа из 1878. године према којима је Стара Србија изједначена са Косовским вилајетом.

Српски дипломатски представници у европским градовима углавном су у разговорима са представницима великих сила истицали да Скопље није у саставу Македоније, већ да се мора рачунати као део Старе Србије.⁴⁹¹ Са друге стране, било је и српских дипломата који су под Македонијом подразумевали област до Шар-планине, међу којима је био и деловођа српског конзулата у Скопљу Данило Драгашевић.⁴⁹² Ипак, у српском дипломатском речнику није постојало јединствено мишљење о границама Старе Србије, односно главно питање је било да ли се под овим појмом подразумевају територије јужно од Шар-планине. У погледу овог питања, важно је размишљање Николе Пашића, тадашњег председника српске владе, који је сматрао да Стара Србија обухвата углавном Косовски вилајет, са мањим проширењима на југу и југозападу, а та проширења су обухватала кичевску, рекалску, прилепску и охридску казу Битољског вилајета и у наредном периоду се држао своје дефиниције Старе Србије. Важно је напоменути да су са Пашићевим виђењем граница Старе Србије били упознати српски дипломатски представници почетком 1907. године, те је тиме међу српским дипломатама било присутно јединствено виђење граница Старе Србије, бар у том тренутку.⁴⁹³ Да је Цвијићево виђење границе Старе Србије имало утицаја и у политици види се код употребе појма „Скопљанска Стара Србија“ код Јована Јовановића Пижона, а управо тај појам је и увео у потребу Јован Цвијић.⁴⁹⁴

Осим Јована Цвијића, који је своје погледе о граници и географском положају Старе Србије и Македоније из 1904. поновио у *Основама за географију и геологију Македоније и Старе Србије* из 1906, те године су се појавила још четири списа у којим се третира питање граница Старе Србије и Македоније, чији су аутори били Јован Хаџи-Васиљевић, Иван Иванић, Стојан Новаковић и Милојко Веселиновић. Иако је поновио своје виђење граница Старе Србије и Македоније⁴⁹⁵, у самом тексту, на појединим

⁴⁹⁰ У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, Нови Сад, 2019, 246; Ј. Цвијић, *Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије*, Српски књижевни гласник 11 (1904), 205–212. Скопски санџак Косовског вилајета имао је 1900. године у свом саставу следеће казе: Штип, Куманово, Велес, Радовиште, Паланку, Кочане, Малеш, Кратово, Качаник. Новина у односу на претходни период било је укључивање Велешке казе у оквиру Скопског санџака. (М. Гостовић, *Косовски вилајет 1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме)*, Нови Сад, 2021, 47)

⁴⁹¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1904–1914*, књ. 1, св. 1, прир. А. Раденић, Београд, 1991, док. бр. 239, 271.

⁴⁹² Исто, док. бр. 136.

⁴⁹³ У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, 245–246; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1904–1914*, књ. 3, св. 1–1, прир. М. Војводић и Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2010, док. бр. 31, 109.

⁴⁹⁴ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1904–1914*, књ. 1, св. 4–1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2014, док. бр. 37

⁴⁹⁵ Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 55.

местима, Цвијић се није доследно држао свог виђења границе ове две области, односно територијалног пространства Старе Србије. По његовом претходно изнетом ставу да границе Старе Србије одговарају границама Косовског вилајета, њен саставни део би свакако била и штипско-велешка област, а она је у самом тексту означена као предео у средишњој Македонији.⁴⁹⁶ Потпуно је нормално да се код Цвијића на појединим местима може срести овакво разумевање додирне тачке Старе Србије и Македоније. Цвијић је основну школу у Лозници похађао између 1872. и 1876. године, и тада се први пут упознавао са географијом, али и са схватањем граница провинција на Балканском полуострву. Већ смо приказали садржај уџбеника за основну школу, тако да је Цвијићу од почетних школских дана Стара Србија била представљана као област између Шаре и Кнежевине Србије. Затим, у гимназији у Шапцу географију му је предавао Владимир Карић и то у трећем и четвртом разреду између 1880. и 1882, а на Карићеве ставове о граници Старе Србије, које је преносио својим ученицима, већ смо указали. Наравно, школовање у Бечу код професора Албрехта Пенка само је могло утврдити погледе о границама Македоније и Старе Србије које је Цвијић стекао у свом образовању у Кнежевини и Краљевини Србији.⁴⁹⁷

Цвијићеви погледи на границу Старе Србије и Македоније су у потпуности одговарали погледима српске дипломатије, бар у оним случајевима када су они ту територију изједначавали са Косовским вилајетом. Са друге стране, погледи Ивана Иванића и Јована Хаџи-Васиљевића су се донекле разликовали од Цвијићевих погледа. Васиљевић је у самом тексту назначио да он неће одредити границу Старе Србије и Македоније, већ ће оставити то читаоцима да ураде на основу изнетих чињеница. Ипак, како наводи да је по схватању српског народа граница Македоније и Старе Србије Демир-капија и Струма, може се закључити који аутор је имао највећег утицаја на њега. Наравно, реч је о граници две области коју је још 80-их година дефинисао Милојко Веселиновић. Поред његовог утицаја, приметан је и утицај Јована Цвијића који се огледа у коришћењу појма скопљанска Стара Србија, али није потпуно прихватио његов поглед на границу наведене области. Поред тога, на Цвијићев утицај јасно указује и истицање значаја географског положаја Старе Србије и Македоније који посебно долази до изражаја онда када се ове области споје са Србијом. Иако није имао намеру да означи границе Старе Србије, као крајња места до којих се простира овај појам навео је Ћустендил, Струмицу, Демир-капију и Прилеп, те је тако и показао своје схватање граница ове области.⁴⁹⁸ Такође, Цвијићев и Хаџи-Васиљевићев поглед на територијално пространство Старе Србије се разликовао у још једном сегменту. Према Цвијићу, граница Старе Србије и Македоније на западу ишла је до Црног Дрима, односно поклапала се са границом Косовског вилајета.⁴⁹⁹ Хаџи-Васиљевићева Стара Србија обухватала је и Скадарско језеро, те можемо претпоставити да је њену границу на западу чинила обала Јадранског мора.⁵⁰⁰ Идентично виђење границе између Старе Србије и Македоније имао је и Иван Иванић, бар када је реч о јужној и југоисточној граници, те и он означава Демир-капију као границу наведених територија, а одатле је границу спуштао у правцу Охрида, будући

⁴⁹⁶ Исти, 64. Ово се исто среће и у Цвијићевој расправи из 1904. године (Ј. Цвијић, *Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије*, 227).

⁴⁹⁷ В. Чубриловић, *Живот и рад Јована Цвијића*, у: Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 1: Карст. Географска монографија. Нови резултати о глацијалној епоси Балканског полуострва, Београд, 2000, 24–25, 30–31.

⁴⁹⁸ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Стара Србија и Македонија (са гледишта географског, историјског и политичког)*, Београд, 1906, 55, 80.

⁴⁹⁹ Исто виђење западне границе Старе Србије и Македоније имао је и Радоје Дединац, који је био аутор поглавља *Картометријски подаци у Основама за геологију и географију Македоније и Старе Србије*. (Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 53, 68).

⁵⁰⁰ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Стара Србија и Македонија*, 62.

да су Прилеп, Охрид и Битољ места у Старој Србији, док је као источну границу ове области означио Малешевске планине.⁵⁰¹

У исто време мењају се и погледи Стојана Новаковића на границе Старе Србије. У претходном тексту поменули смо да је Новаковић на основу Карићевог казивања ограничавао Стару Србију на југу Шар-планином и Скопском Црном Гором. Промена мишљења приметна је у његовом чланку *Македонија*, у којем термин Стара Србија у територијалном погледу изједначава са Косовским вилајетом.⁵⁰² Очигледно да су идеје Јована Цвијића из 1904. године, као и у дипломатској преписци присутно разумевање Старе Србије као Косовског вилајета, оствариле утицај и на Новаковићево схватање географије централног дела Балканског полуострва. Да је Новаковић, тада председник Српске краљевске академије, био одушевљен Цвијићевим идејама изнетим у *Основама*, сведочи и његова беседа на скупу академије 7. марта 1907. године.⁵⁰³ Свакако је био упознат и са Цвијићевим чланком објављеним 1904. године, у којем је изнео границе Старе Србије.

Када смо говорили о границама Старе Србије у земљописима, стали смо са 1904. годином, јер је било неопходно најпре објаснити погледе на границу Старе Србије и Македоније који су се јавили 1904. и 1906. године, а потом указати на утицај тих казивања на представе међе ове две области у уџбеницима географије. У уџбенику Димитрија Путниковића и Михаила Јовића из 1907. године приметан је Цвијићев утицај јер се тада, као и у Цвијићевим *Основама за географију и геологију Македоније и Старе Србије* те области посматрају као једна целина, без одвајања, већ се њихов географски положај и граница износе као да је реч о једној области. Ипак, јасно је да су аутори територију Старе Србије спуштали на југ од Шар-планине, будући да наводе да кроз северни део Старе Србије теку Ибар и Јужна Морава, а кроз јужни Вардар.⁵⁰⁴ Друга опција среће се у уџбенику Михаила Станојевића из 1912. године, у којем је Стара Србија ограничена у тексту на територију северно од Шар-планине, док је на карти њена граница приказана тако да иде од границе Краљевине Србије на границу Краљевине Црне Горе, затим избија на средишњи ток Дрима, иде до састава Црног и Белог Дрима, а потом наставља током Црног Дрима, који напушта јужно од Дебра, а затим иде северно од Крушева, Прилепа и преко Црне реке иде ка истоку излази на Струму и иде ка северу до границе Бугарске. У одељку о Македонији, наводи да се она на северу граничи са Старом Србијом на Шар-планини.⁵⁰⁵

Оно што се може приметити јесте да се од почетка 20. века постепено напушта идеја Владимира Карића о граници Старе Србије и Македоније на Шар-планини, а то чине чак и неки од њених највећих заступника, какав је био Стојан Новаковић. Томе су свакако допринела и дела објављена 1906. године, која су јавности тог периода дала нова објашњења и разлоге због којих границе Старе Србије треба проширити и на територију јужно од Шар-планине, али наравно и политичке околности које су налагале да се то учини. Томе свакако треба додати и боље разумевање и значај појма Старе Србије и начин како се он може употребити у коначном решавању Источног питања. То је добро схватио Јован Хаџи-Васиљевић, који у новом раду посвећеном Старој Србији из 1907. године

⁵⁰¹ И. Иванић, *Македонија и Македонци, путописне белешке са географском, етнографском, статистичком и привредно-трговинском грађом*, Београд, 1906, XII, 174, 227; У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, 246.

⁵⁰² *Видело*, бр. 8, 11. април 1906; У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, 245.

⁵⁰³ АСАНУ, ЛЦ, 14460, 5, Б, 2; *Политика*, бр. 1116, 23. фебруар / 8. март 1907.

⁵⁰⁴ М. Јовић, Д. Путниковић, *Земљопис Србије и српских земаља за IV разред основне школе*, Београд 1907, (6. издање), 78.

⁵⁰⁵ М. Станојевић, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља за ученике и ученице IV разреда основне школе*, 56–59.

истиче да „именом Стара Србија означавају се праведне претензије српског народа на онај део српских земаља под Турцима у којима живи српски народ“.⁵⁰⁶

Када је реч о историји и значењу појма Старе Србије, остало је на крају да укажемо и на коришћење овог појма током преговора између Србије и Бугарске који су имали за циљ склапање савеза међу балканским државама у циљу ослобођења преосталих делова Балканског полуострва од османске власти. После преговора који су резултирали споразумима из 1897. и 1904. године између Србије и Бугарске, који нису дали резултате, након анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске поново је покренута акција у циљу постизања споразума између Србије и Бугарске, као окосница будућег балканског савеза, али исто тако и као држава међу којима су биле присутне главне препреке на путу ка том савезу, а које су се огледале у Македонском питању.⁵⁰⁷ Главно питање током самих преговора било је оно које се тичало будућих граница, односно оне линије које су ограничавале српске и бугарске претензије у Македонији.⁵⁰⁸ Гледишта ових држава била су потпуно различита. Бугарска је као своју неспорну територију сматрала област која се на северу пружала до Шар-планине и Скопске Црне Горе. Стара Србија је за бугарску политичку, али и научну јавност, била ограничено на југу поменутих два планинама, или северном границом Прешевске казе.⁵⁰⁹ Милован Миловановић, идејни творац Балканског савеза и министар спољних послова у влади Краљевине Србије од 1908. године, користи појам Македоније за области јужно од Шар-планине. Тако у својим инструкцијама Светиславу Симићу, српском представнику у Софији, издатим у марту 1909. године у циљу рада на српско-бугарском зближавању, као српске захтеве у „Маћедонији“ означио је: Скопље, Велес, Прилеп, Дебар и Охрид.⁵¹⁰ Ово не значи да Милован Миловановић није био свестан значаја и територијалног значења имена Старе Србије. На то јасно указује његово размишљање о неопходности Скопља за виталне интересе Србије, истичући да без њега Србија не би могла држати ни „Стару Србију у ужем смислу“.⁵¹¹ Дипломатски разлози и бугарско разумевање појма Македоније условили су и коришћење овог појма од стране српских дипломата, јер би у супротном настајале свакако несугласице уколико би се употребљавала одредница Стара Србије.

Кроз Миловановићеве првобитне идеје о разграничењу могуће је видети утицај ранијих дефиниција граница Старе Србије. Тако у разговору са бугарским дипломатом Димитром Ризовом, Миловановић је као сферу интереса Србије означио Скопски санџак и територију која се низ Вардар пружа до Демир-капије.⁵¹² Управо су то две одреднице уз помоћ којих су српски научници дефинисали границе Старе Србије јужно од Шар-планине. То је била Цвијићева „скопљанска Стара Србија“ с једне стране, а међу онима који су границу спуштали до Демир-капије био је и Иван Иванић.

Миловановићев предлог изнет Ризову није озбиљније ни разматран, па су почетком 1910. године Пашић и Миловановић дефинисали нови правац будућег разграничења, односно нови правац поделе Македоније. Нови предлог подразумевао је граничну линију која би ишла током Брегланице, преко Вардара у правцу Охридског језера, на које је избијала између Струге и Охрида. Ни овај српски предлог није наишао

⁵⁰⁶ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Стара Србија*, Вардар 2 (1907), 27; Ј. Симијановић, *Календар Вардар о Старој Србији*, Баштина 24 (2008), 194–195.

⁵⁰⁷ Б. Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд, 2017, 66–74; С. Станојевић, *Стварање Балканског савеза 1912*, 25–46.

⁵⁰⁸ *Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. 4, св. 4–1*, прир. Љ. Алексић-Пејковић и К. Цамбазовски, Београд, 2009, док. бр. 706.

⁵⁰⁹ В. Кџнчовъ, *Орохидрографија на Македония*, Пловдивъ, 1911, 1–2.

⁵¹⁰ ДАС, Фонд Милована Миловановића (=ММ), 26.

⁵¹¹ Исто.

⁵¹² Исто, Разговор са Ризовом 2/15. септембар 1909.

на бугарско одобрење, па је Љуба Стојановић изнео нови предлог, који је подразумевао граничну линију вододелницом Брегалнице и Криве реке и Пчиње, док на десној страни Вардара Бугарима припада Велес, Прилеп, Крушево и Охрид, а Србима Кичево и Струга. За Бугаре је то и даље био неприхватљив предлог о разграничењу. Након састанка Милована Миловановића са председником бугарске владе Иваном Евстратијевим Гешовом 12. октобра 1911. године, још једном се потврдило мишљење да је једина спорна тачка подела Македоније и то територија на левој обали Вардара. Како у наредном периоду није било могуће постићи договор, Миловановић је јавио крајем новембра српском посланику у Софији Мирославу Спалајковићу да Србија остаје при свом ставу по питању границе и предложио да Бугари дефинишу као максимум својих уступака Србији у погледу граница ток Пчиње, а Срби као минимум ток Брегалнице и да се то питање остави решењу руског цара. Том приликом је изнео и нови предлог у погледу бугарских концесија, тако да Пчиња остаје Србији, а да се граница тражи између Брегалнице и Криве реке. На нови српски предлог, Бугари су изнели своју „последњу реч“ – вододелница Пчиње и Криве реке до њеног ушћа у Пчињу, а затим њен ток до Вардара. Око овог бугарског предлога Миловановић се 27. децембра саветовао са Пашићем, генералом Степом Степановићем, Љубом Стојановићем, Стојаном Протићем и Андром Николићем. Миловановић је био спреман да уступи Бугарима Криву реку и Кратово, али против те одлуке био је Пашић, који се залагао за стари предлог о граници (Брегалница, јужно од Велеса и Прилепа на Охридско језеро, између Охрида и Струге). Сматрао је да попуштање Бугарима значи „ампутирање српске нације“ и да се тако неспорно српске земље дају Бугарима. Својих ставова Пашић се држао све до потписивања уговора.⁵¹³ Генерал Степа Степановић је, такође, био против те линије, посматрајући је са стратегијске тачке гледишта. Ипак, Миловановић није намеравао да због овог питања одустане од преговора, те је истог дана послао Спалајковићу предлог: уступање Кратова и Криве Паланке са најближом околином. Ово је био последњи српски предлог, а у случају бугарског неприхватања, поново је предложено да се граница на левој обали Вардара остави арбитражи руског цара. После савета из Русије, Бугари су прихватили српски предлог о разграничењу на десној обали Вардара, а након што је и питање Струге решено закључно са 6. мартom, седам дана касније (13. марта 1912) потписан је *Уговор о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске*.⁵¹⁴

Поред јавног дела, српско-бугарски уговор имао је и Тајни додатак којим је било дефинисано будуће разграничење, односно максималне претензије Србије у Македонији. Та линија ишла је од Големог врха на турско-бугарској граници, затим преко врха Китке између села Метежева (остаје Бугарској) и Подржи Коња (остаје Србији), затим је пролазила поред села Нерава, које је остајало Србији, затим северно од села Баштева, за које је било предвиђено да припадне Бугарској, потом између села Петралица и Љубенци и даље ка селу Опиле, остављајући га у саставу Србије. Даље је граница настављала између села Талашманци и Живаљево (остаје Бугарској) и настављала у правцу југозапада, остављајући Кашане и Градиште у Србији. Између села Иванковца и Логинаца, предвиђена српско-бугарска граница је избијала на ток Вардара између Сопота и Ветерског. Прешавши Вардар, граница је настављала у правцу југозапада, ка Охридском језеру, остављајући на српској страни села Барбарос и Дренову, а на бугарској Крапу и Јакреново. Будућа граница разграничења требало је да иде између села Белица (остаје Србији) и Големо Црско (остаје Бугарској), а затим је преко Илинске планине и између села Ливоништа и Горенци избијала на Охридско језеро код манастира

⁵¹³ М. Јагодић, *Белешка Николе Пашића о српско-бугарском уговору о савезу 10. марта 1912*, Српске студије 4 (2013), 341.

⁵¹⁴ ДАС, ММ-26; С. Станојевић, *Стварање Балканског савеза 1912. године*, 47–78.

Губовци.⁵¹⁵ То је била линија која је представљала разграничење интересних сфера, али исто тако је требало да представља будућу границу две државе.

Друго становиште у погледу граница Старе Србије имао је Никола Пашић, који је, као што је већ истакнуто, имао неповољно мишљење о претходно наведеној српско-бугарској граници. Сходно томе, 21. септембра 1912, у циркулару који је упутио влади изнео је и своје виђење границе Старе Србије. Њене међе које је повукао Пашић биле су територије које је сматрао да треба да представљају ратни циљ Србије. У Стару Србију, Пашић је убројао цео Косовски вилајет, северозападни део Скадарског вилајета са јадранском обалом и лукама Медовом, Љешом и Драчом, као и северни и источни део Битољског вилајета, у који су улазили Дебар, Пореч и Прилеп. На крају, повукао је и тачну географску границу ове области на југу: од српско-бугарско-турске границе код Патарице на југ развођем Злетковске реке и Брегалнице, затим током Брегалнице до Вардара, и даље ка Охридском језеру планином Бабуном, остављајући у саставу Старе Србије Прилеп, Кичево и Охрид. Границу Старе Србије од Охрида даље ка западу и Јадранском мору представљала је река Шкумба.⁵¹⁶ Његово виђење граница Старе Србије није се поклапало са линијом дефинисаном српско-бугарским уговором, већ је представљало његово уверење о границама Старе Србије, али и о територијама које би требало да припадну Србији. Виђење Шкумбе као јужне границе Старе Србије није ново у схватању међа ове области и ту реку, односно развође Шкумбе и Девола као границе Старе Србије означио је још Миленко Веселиновић 80-их година 19. века. Истовремено, Шкумба је представљала и границу максималних српских претензија на обали Јадранског мора, по схватању Николе Пашића.

Након почетка ратних операција савезничких снага балканских држава⁵¹⁷, које је означила објава рата Црне Горе Турској 8. октобра, постало је јасно да границе на Балканском полуострву неће више исто изгледати. Пре почетка ратних операција, а у време дипломатске кризе и покушаја великих сила да се сукоб избегне, Јовану Цвијићу је стигао позив од уредника енглеског часописа *Review of Reviews*, да изнесе своје мишљење о положају Србије у балканској кризи. На овај позив Цвијић се одазвао и написао чланак посвећен разлозима уласка Србије у Балкански рат, како политичким, тако и географским. У наведеном чланку, Јован Цвијић је, наравно да би јасније упознао енглеску читалачку јавност са границама Старе Србије, ову област ограничио другачије него што је то чинио у својим претходним публикацијама. Међутим, овде Цвијић не износи свој став о граници Старе Србије, већ наводи да: „Јужна граница Старе Србије, или управо граница која дели сфере српских и бугарских интереса, одређена је споразумом између Србије и Бугарске“.⁵¹⁸ Дакле, Цвијић није променио своје виђење границе Старе Србије и прилагодио је политичком тренутку, већ наглашава да је та граница сада одређена уговором између две земље, а његово мишљење о јужној граници Старе Србије у овом делу се и даље поклапало са његовим уверењима изнетим 1904. и 1906. године о Косовском вилајету као Старој Србији (Скопљанска Стара Србија).⁵¹⁹

⁵¹⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1904–1914*, књ. 5, св. 1, прир. М. Војводић, Београд, 1984, док. бр. 168; АСАНУ, Фонд Николе Пашића, 14924/56, Уговор о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске; Б. Стојић, *нав. дело*, 80.

⁵¹⁶ Б. Стојић, *нав. дело*, 111, нап. 390.

⁵¹⁷ Поред српско-бугарског уговора, Балкански савез настао је као резултат договора и склапања уговора између Бугарске и Грчке 29. маја 1912. Црна Гора и Бугарска су размениле предлог споразума у августу и септембру 1912, а Србија и Црна Гора склопиле су Политичку и Војну конвенцију 6. октобра 1912.

⁵¹⁸ Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија*, Српски књижевни гласник 22 (1912), 654–655.

⁵¹⁹ Овај став Цвијић врло јасно наглашава у својој белешци о наведеном раду, наводећи да је по овом питању био нападан како у домаћој, тако и у бугарској штампи од стране бугарских професора, који су посебно наглашавали промену Цвијићевог става у погледу границе Старе Србије. Цвијић своју белешку завршава следећим речима: „Никаких противречности нема, јер је у горњој публикацији изнета поменута

Ипак, када је реч о западној граници Старе Србије, Цвијић је ту променио своје мишљење и уместо западне границе Косовског вилајета, како је раније посматрао границу ове области у том делу, сада је истакао да Стара Србија излази уским појасом на обалу Јадранског мора око Скадра, Љеша и Драча.⁵²⁰ У овом случају, политички тренутак и ратни циљ српске владе о неопходности изласка на Јадранско море утицали су на Јована Цвијића да своје схватање Старе Србије прошири и на тај крај, што је, такође, једна од идеја о граници Старе Србије која је присутна у српској науци током друге половине 19. века.

Након успешног похода српске војске и победе у Кумановској бици 22–24. октобра 1912. године, српска војска ослобађа Скопље 26. октобра, Прилеп 4. новембра и исти дан избија до Демир-капије, следећег дана српске трупе улазе у Дорјан, а дан касније у Ђевђелију. Дана 25. новембра делови српске војске улазе у Охрид, а Дебар је ослобођен 29. новембра, а пет дана касније заузет је и Елбасан. Истовремено, српска војска наступа у правцу Криве Паланке и Кратова, који су ослобођени 21, односно 23. октобра. Након офанзиве Треће српске армије и ослобођења Косова и Метохије (Призрен ослобођен 30. октобра), српска војска се упутила ка јадранском приморју у циљу остварења једног од главних задатака – изласка Србије на Јадранско море. Након успешног заузећа Драча и Љеша, српске трупе контролисале су јадранску обалу у дужини око 50–60 км.⁵²¹ Против изласка Србије на обалу Јадранског мора била је Аустро-Угарска, па је на амбасадорској конференцији на којој је решавано питање Албаније, донета одлука 17. децембра да се између Црне Горе и Грчке формира независна Албанија, уз остављање комерцијалног приступа Србији Јадранском мору. Тиме је решено и питање изласка Србије на море, а српска војска је морала да се повуче са јадранске обале.⁵²² Није помогла Цвијићева расправа објављена у *Petermann's Mitteilungen*, у којој је доказивао да долине Дрима и Маће представљају јединствену географску целину са Косовом и Метохијом, а да су географски одвојене од средње и јужне Албаније и да Медова и Драч представљају природна пристаништа за Призрен, Пећ и Ђаковицу. Своје модификовано виђење граница Старе Србије у овом делу Цвијић је приказао и на карти која је објављена као прилог овом чланку, означивши управо простор између Дрима и Маће као јединствену историјско-географску целину са Косовом и Метохијом, а у легенди карте наводи као име за тај простор Стара Србија, мада је у самом тексту користио и одредницу „северна Албанија“.⁵²³ У српском преводу овог чланка, који је објављен 1913. године, уместо казивања да долина Дрима и Маће чини географску целину са Старом Србијом, навео је да област око њихових токова чини целину са Косовом и Метохијом, највероватније како би избегао сужавање појма Старе Србије са долине Дрима.⁵²⁴

Поред Цвијића, године 1912. појавиле су се још два дела посвећена Старој Србији из пера Јевта Дедијера и Александра Белића. Код њих је Стара Србија ограничена онако како ју је схватио Јован Цвијић у *Основама за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, односно као Косовски вилајет.⁵²⁵

уговорена границе и она не може бити моје научно уверење.“ (АСАНУ, ЈЦ, 14460, 3, А-6, 10, Балкански рат и Србија).

⁵²⁰ Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија*, 655.

⁵²¹ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 15–18; Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија*, 212.

⁵²² М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 19; Б. Стојић, *нав. дело*, 151–186.

⁵²³ Ј. Свјијић, *Der Zugang Serbiens zur Adria*, *Petermann's Mitteilungen* 58 (1912), 361–364, мапа: Ј. Свјијић, *Geographische und kulturelle Zusammenhänge Serbiens mit dem Adriatischen Meere*.

⁵²⁴ Исти, *Излаз Србије на Јадранско море*, Гласник СГД 2 (1913), 196.

⁵²⁵ Ј. Дедијер, *Стара Србија. Географска и етнографска слика*, Београд, 1912, 3–28; А. Белић, *Стара Србија са историско-језичке тачке гледишта*, Српски књижевни гласник 22 (1912), 665.

Први балкански рат завршен је примирјем склопљеним 21. априла, док је мировни уговор у Лондону потписан 30. маја 1913. којим је територија Османског царства у Европи ограничена на линију Енос-Мидија.⁵²⁶

Убрзо након успешних похода српске војске ка југу, уместо Старе Србије постепено се јавља име Нова Србија. На тај назив, а да се односи на територију Старе Србије, први пут смо наишли почетком 1913. године, где аутор наводи да: „Српска колевка Стара Србија постала је врло брзо – Нова Србија“.⁵²⁷ Овим појмом насловио је своју књигу Јевто Дедијер, објављену 1913. године, у којој је дао географски преглед Старе Србије и дела Македоније, које су после Другог балканског рата⁵²⁸ ушле у састав Краљевине Србије.⁵²⁹ Ипак, у тексту углавном користи и даље појмове Стара Србија и Македонија и тек по негде наводи Нова Србија. Оно што се примећује јесте да појам Нова Србија није заживео у географском значењу. Српски политичари и даље користе појам Стара Србија када говоре о новодобијеним територијама.⁵³⁰ Таква ситуација остала је до почетка Првог светског рата. У последњем уџбенику географије објављеном до почетка Првог светског рата, Србија је подељена на Северну и Јужну. Јужна Србија обухватала је слив Вардара, односно територију јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе, тј. некадашњу јужну Стару Србију и део Македоније.⁵³¹ Појам Јужна Србија ући ће у ширу употребу после 1918. године.

*

Чињеница да је географски појам Старе Србије настао готово истовремено када и политички појам Србије, односно да се први пут у географском значењу јавља 1832. године, потпуно побија све теорије о настанку овог појма само у циљу истицања националних претензија српског народа на области јужно од Кнежевине Србије. Географски појам Старе Србије и његово разумевање до средине 19. века проистакао је из географског схватања Србије, присутног у географској литератури и картографији, а које се кроз неколико географских дела на српском језику, проширило почетком 19. столећа и међу самим Србима. Како је географска Србија углавном била ограничена на област између Дунава и Шар-планине, сасвим је јасно зашто су први аутори географски појам Старе Србије ограничили између границе Кнежевине Србије и Шар-планине. Дакле, границе географског појма Србије прве су утицале на оцртавање међа Старе Србије. Оног тренутка када је назив Србија почео да се односи на Кнежевину Србију („нову Србију“), територија јужно од те области понела је назив Стара Србија. Ширење

⁵²⁶ М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914 – правни оквир*, Београд, 2010, 31.

⁵²⁷ *Балкански рат у слици и речи*, бр. 1, 20. јануар / 3. фебруар 1913, 14.

⁵²⁸ Због немогућности да изађе на обалу Јадранског мора, Србија је средином фебруара упутила Бугарској захтев за ревизију њиховог уговора о разграничењу и предложила да се то питање реши тако што ће савезнице задржати ону област која је у том тренутку била у поседу њихових трупа. Преговори о руској арбитражи вођени у пролеће 1913. годину нису дали резултате. Сукоб између некадашњих савезника се назирао, а како су и Србија и Грчка имале нерешена питања са Бугарском, две државе су склопиле савез 1. јуна 1913. којим је било предвиђено да се линија разграничења између две државе успостави нешто северније од Ђевђелије. Други балкански рат почео је нападом бугарских трупа на српску и грчку армију у ноћи између 29/30. јуна 1913. године. Исход рата решила је Брегалничка битка 7. јула 1913. године, завршена српског победом. Против Бугарске су устале и Румунија и Турска, прва је заузела Добруцу, а друга Једрене. Мир је закључен у Букурешту 10. августа 1913, а као будућа граница Србије и Бугарске одређена је вододелница Вардара и Струме. (М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 20–21; М. Војводић, *Србија и македонско питање*, у: *Исти, Србија и балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад, 2000, 241–242)

⁵²⁹ М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 20.

⁵³⁰ Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд, 1913; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 38, 41, 82, 99,

⁵³¹ П. Шрепловић, *Атлас Краљевине Србије са земљописом по речним сликовима*, Београд, 1914, 48–50, 52.

знања о српској средњовековној прошлости и схватање да појам Старе Србије, осим географског, садржи и једно дубље значење, које се види кроз сам његов назив, а то је подсећање на средњовековну српску државност, чији су центри били управо на територији која је потпадала под Стару Србију, довело је и до њеног ширења на области јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе. Историјско знање или историјско право можемо били су други фактор у ограничавању Старе Србије, мада се и у географском појму Србије, поред утицаја класичног схватања географије, крило и историјско знање на основу којег су аутори оцртавали границе провинција на Балкану, али Срби су на основу знања о сопственој прошлости проширили границе Старе Србије ван граница географске Србије с почетка 19. века. Почетком друге половине 19. века, када се постепено распламсавала борба балканских народа за простор Старе Србије и Македоније, Милош Милојевић је био први аутор који је јасно схватио да се кроз појам Старе Србије истиче и право српског народа на области на које се тај појам односи. Велика источна криза, а посебно њена завршница, довеле су до јасног оцртавања граница Старе Србије и тада је први пут њена територија изједначена са неким политичко-административним субјектом, који је постојао на простору Балканског полуострва, а то је био Косовски вилајет. То је био трећи, политички фактор, који је утицао на схватање граница Старе Србије. После Берлинског конгреса, 80-их година 19. века у српској географској литератури присутно је двојако виђење граница Старе Србије. Једно од њих је заправо било враћање на границе Старе Србије одређене на југу границама Шар-планине и Скопске Црне Горе, а друго је било изједначавање Старе Србије са Косовским вилајетом. Ове две идеје преплитале су се до почетка 20. века, када је, бар када је реч о географској литератури, превагу однела идеја о границама Старе Србије као границама Косовског вилајета, мада су поједини аутори њену границу спуштали на југу до природне границе – Демир-капије. То схватање граница Старе Србије остало је присутно до ослобођења ове области 1912, када се кратко време појављује појам Нове Србије, а пред сам почетак Првог светског рата први пут је у географском значењу употребљен и појам Јужне Србије (1914).

Географски појам Старе Србије почивао је на четири стуба која су чинила његову основу: географски појам Србије, српски народ који је живео на њеној територији, српски средњовековни споменици који су сведочили о српском присуству и свакодневно српски народ подсећали на његову славну прошлост и нововековна Србија.⁵³²

Стара Србија је у различитим временским периодима имала различито схваћене границе. До 1850. године, када је њен појам, бар колико је за сада познато, први пут проширен на територију јужно од Шар-планине, овај назив се односио искључиво на територију између Шар-планине и Скопске Црне Горе, а јужно од наведених планина почињала је Македонија. То је било схватање географије овог дела Балканског полуострва до средине 19. века и у том значењу треба и користити појам Старе Србије када говоримо о првој половини 19. века. Њену западну границу можемо одредити схватањем источне границе Херцеговине – Лим. Источну границу није могуће јасно одредити, јер се називи Стара Србија и Бугарска преплићу на територији око и источно од тока Јужне Мораве. Северна граница је била означена границом Кнежевине Србије. У периоду од 1850. до 1868. границу Старе Србије одредио је историчар М. Јагодић: на северу граница Кнежевине Србије, на западу Нова Варош – Пријеполје – Бијело Поље – Васојевићи – Пећ – Дечани – Ђаковица – Призрен – Дебар, на истоку приближно од Ћустендила до Пирота, док се на југу ова област простире до линије: Дебар – Прилеп – Велес – Кратово – Ћустендил.⁵³³ У периоду од почетка 70-их година 19. века па до 1878. важно место у схватању Старе Србије имале су идеје Милоша Милојевића по којима је

⁵³² М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 53.

⁵³³ Исто, 36.

граница Старе Србије („Праве Србије“) спуштана на југ све до Охрида, а у њен састав су укључиване и области источно од Тимока и Старе планине. Почетком 1878. године територија Старе Србије се изједначава са Косовским вилајетом, уз истовремено присуство и других идеја. Током 80-их и 90-их година у географском схватању Старе Србије важно место имало је Карићево мишљење о Старој Србији као области између Кнежевине / Краљевине Србије, Шар-планине, Скопске Црне Горе, границе Кнежевине Црне Горе, са западном границом на обали Јадранског мора, односно са током Дрима и Скадром у њеном саставу. Истовремено су присутне идеје о западној граници Старе Србије дуж обале Јадранског мора од црногорске границе све до вододелнице Шкумбе и Девола, затим на југу до Костура и Горице, преко планине Неречке до Демир капије и Струмице, а на истоку до Перин планине. Такође, присутно је и гледиште о Косовском вилајету као Старој Србији. Додатни подстицај учвршћивању идеје о Старој Србији као територији која обухвата Косовски вилајет дали су радови Јована Цвијића из 1904, као и његови, али и радови других аутора из 1906. године. Таква ситуација остала је до балканских ратова, када су границе како Старе Србије, тако и нове, проширене српске државе, оцртале победе српске војске у Првом и Другом балканском рату.

Како током друге половине 19. и почетком 20. века не постоји јединствено мишљење о граници Старе Србије, ауторима који говоре о прошлости ове области остаје могућност да прихвате неку од наведених теорија. Северна граница Старе Србије је јасна и њу је одређивала граница Кнежевине Србије. Као западну границу ове области треба посматрати реку Лим, јер су се ту додиривале Херцеговина и Стара Србија. Од изворишта Лима преко Проклетија граница је избијала на ток Црног Дрима, неизоставно обухватајући у свом саставу данашње Косово и Метохију. Имајући у виду улогу коју је свест о српској прошлости играла у ограничавању Старе Србије, граница ове области мора се спустити јужно од Шар-планине. Важну улогу у ограничавању српског етничког простора, али и Старе Србије, имала је она линија дефинисана као „граница најдужег српског господства“ јужно од наведене планине, а то је била међа српске државе коју је краљ Стефан Душан наследио од свога оца, која је заправо била јужна граница државе краља Милутина крајем његове владавине, са додатком Штипа, Велеса, Чрешћа, Просека и Добруна. Имајући све то у виду, али и други важан фактор у дефинисању Старе Србије – присуство српског становништва – ми ћемо границу Старе Србије јужно од Шаре посматрати дуж следеће линије: ток Црног Дрима до Дебра, затим од Дебра на Кичево, Прилеп и Велес, преко Вардара ка Кратову и Кривој Паланци, што је линија коју је као јужну границу Старе Србије дефинисао и историчар М. Јагодић, а на сличан начин на јужну границу Старе Србије гледа и У. Шешум.⁵³⁴ Источна граница Старе Србије, северно од Скопске Црне Горе, до 1878. године, може се ограничити до Суве планине, где су биле границе географске Србије, а може се протезати на исток до Дупнице. Ради јасније дефиниције, под Старом Србијом посматраћемо област до оне линије којом је 1878. године прошла граница Кнежевине Србије. Подразумева се да када говоримо о ауторима картографских дела, дужни смо да уважимо њихове погледе на границу Старе Србије или неког другог појма, што ћемо јасно и истаћи. Када уопштено говоримо о појму Старе Србије, под њим подразумевамо територију са претходно поменутих границама.

---

⁵³⁴ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 36; У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 92.

Македонија

Географски појам Македоније присутан је на Балканском полуострву од античког периода и старији је од свих осталих појмова који су представљали некада географске области, а данас по њима носе називе државе које леже на трећем полуострву Европе. Исто тако, то је појам чије се значење највише променило у погледу територије на коју се односило. У античком периоду, појам Македоније се до римског освајања односи на територију државе којом је владала династија Аргијада, а затим се тај појам ширио у складу са ширењем македонске државе. Након римског освајања ове територије, 148. године пре н. е, на простору некадашње македонске државе формирана је римска провинција Македонија, којој су касније додаване области које су Римљани освајали на Балкану. За нашу тему важно је да истакнемо да се у другом веку нове ере ова територија простирала до Јадранског мора на западу. Овај податак је важан због схватања географског појма Македоније почетком Новог века.

Када је реч о средњовековном периоду, назив Македонија се односи на истоимену византијску тему, формирану почетком 9. века, која је обухватала западни део Тракије, односно Марички басен. Солун са околином био је део Солунске теме, те се на тај простор није односио назив Македонија.⁵³⁵ Временом, из византијског језика администрације почиње да се потискује овај појам. У другој половини 10. века, у оквиру нове реорганизације тема, Македонија је подељена на две нове теме: Драгубити и Нови Стримон. Овај тренутак означио је постепено нестајање појма Македоније из византијског политичког живота.⁵³⁶ Ипак, постојање византијске теме Македоније одразило се на средњовековно схватање географије овог појма. У неколико средњовековних српских извора који помињу Македонију, под овим појмом подразумева се област теме Македоније, односно Маричког басена. Тако Старац Исаија бележи у свом запису о Маричкој бици да су краљ Вукашин и деспот Угљеша кренули у Македонију ради изгнања Турака, а у истом значењу користи овај појам и Данилов настављач крајем 14. века.⁵³⁷ Као географски појам који се односи на територију некадашње византијске теме, Македонија је употребљена и у уговору између игумана светогорског манастира Св. Пантелејмона Никодима и кнегиње Милице и њених синова кнеза Стефана и Вука из 1396. године. На то јасно упућује помињање солунске области одвојено од Македоније.⁵³⁸ Дакле, у средњовековним српским, као и бугарским изворима, Македонија се у највећем броју случајева односи на територију некадашње византијске теме. Међутим, крајем Средњег века уследиле су велике промене у погледу схватања географије Балканског полуострва под утицајем ренесансе и упознавања са класичним географским знањима.

Дело које је остварило највећи утицај на схватање географије Балканског полуострва била је Птоломејева географија из другог века нове ере, посебно када је реч о појму Македоније и промени њеног територијалног значења од оног присутног у Средњем веку.⁵³⁹ Да бисмо разумели Птоломејев утицај на обликовање географског знања о Балканском полуострву, најпре морамо кренути од самог текста Птоломејевог дела који

⁵³⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969, 198–199.

⁵³⁶ V. Stanković, *How the Byzantines lost Macedonia? A new perspective on Byzantine Macedonia*, 2021, *Fragmenta Hellenoslavica* 7 (2021), 204–205.

⁵³⁷ *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVII vek)*, прир. Ђ. Radojičić, Београд, 1960, 100, 106.

⁵³⁸ *Законски споменици српских држава средњег века*, прир. С. Новаковић, Београд, 1912, 624; П. Коледаров, *Името Македонија в историческата географија*, Софија, 1985, 80.

⁵³⁹ Више о Птоломејевом делу видети у: O. A. W. Dilke, *The Culmination of the Greek Cartography in Ptolemy, The History of cartography*, vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean, eds. J. B. Harley, D. Woodward, Chicago–London, 1987, 178, 183–190; N. J. W. Thrower, *Maps & Civilizations. Cartography in Culture and Society*, 23–24.

се односи на Македонију. Оно што је важно напоменути јесте да Птоломејево дело није сачувано у оригиналу, већ у преписима, од којих се посебно издвајају тзв. Ватикански и Ватопедски рукопис. Ватикански рукопис (Urb. Gr. 82) потиче из 12. или 13. века, а ватопедски рукопис из 14. столећа.⁵⁴⁰ Оба рукописа садрже мапе које приказују свет виђен Птоломејевим очима, али те мапе су дело самих преписивача, урађених по Птоломејевом тексту. Према Птоломејевом схватању, Македонија, која је у тренутку писања његовог дела римска провинција, граничила се Далмацијом, Горњом Мезијом и Тракијом. Западна граница је избијала на обале Јадранског мора (у тексту Јонског мора код Драча), на истоку се протезала до Месте, која је представљала границу Македоније и Тракије. Јужна граница ишла је од обале Јонског мора преко Амантије и планине Пинда у правцу залива Малијакас.⁵⁴¹ Поред напомене да се Македонија на северу граничи са Горњом Мезијом и Далмацијом, веома је важан податак да Птоломеј означава реку Аксиос (Вардар) као део Македоније, за чије извориште наводи да се налази на Scardus-u, односно Шар-планини. Такође, за границе Македоније важан је помен планине Orbelus.⁵⁴² Оно што је Птоломеј казивао о границама провинција на Балкану, његови преписивачи су представили на мапама. И ватикански и ватопедски рукопис садрже географске мапе, које су углавном сличне у погледу разумевања географских појмова, али са извесним разликама у погледу самог начина цртања мапа, при чему су ватиканске мапе доста јасније. Најважније питање јесте како су, односно до којих планинских венаца и река су представљене границе Македоније на овим мапама. Македонија је област која се простире на северу до Scardus-a (Σκάρδου) и Orbelus-a (Ορβηλιας), односно до Шар-планине и Скопске Црне Горе, а може се односити и на Осоговске планине.⁵⁴³ Орбелус је означен као линија дуж које се пружа граница Македоније и Горње Мезије.⁵⁴⁴ Тако су означене границе на северу Македоније у оба рукописа.⁵⁴⁵

Да би ово дело остварило утицај на развој географске мисли о Балканском полуострву, било је неопходно најпре да из Византије дође у западни свет, а затим да се изврши његов превод на латински језик. Дело није било потпуно непознато у западном свету, али његов утицај на развој и схватање географије све до почетка 15. века био је потпуно занемарљив.⁵⁴⁶ Оног тренутка када је препис Птоломејевог дела на грчком језику пренет у Фиренцу на самом крају 14. или почетком 15. века, започео је његов утицај на развој географије и географско схватање Балканског полуострва. То је омогућио и латински превод текста који је извршио Јакопо Ангели на самом почетку 15. века, око

⁵⁴⁰ Ватопедски рукопис се чува у манастиру Ватопеду на Светој Гори, а ватикански у библиотеци у Ватикану. (A. Diller, *The Vatopedi Manuscript of Ptolemy and Strabo*, *The American Journal of Philology* Vol. 58, No. 2 (1937), 174–175)

⁵⁴¹ *Claudii Ptolemaei Geographia*, tom. I, ed. K. F. Augustus Nobbe, Leipzig, 1843, 192. Ово издање је приређено по ватиканском рукопису Urb. Gr. 82, али без мапа. Сам рукопис је доступан на сајту: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.gr.82.

Захваљујем се пријатељу и колеги Вуку Самчевићу на преводу текста са грчког језика.

⁵⁴² *Claudii Ptolemaei Geographia*, 196.

⁵⁴³ Орбелус се у интерпретацији картографа током Новог века разуме као Скопска Црна Гора и планински венци ка истоку према данашњој (2022) тромеђи Србије, Северне Македоније и Бугарске. Да ли је за Птоломеја имала исто значење? Вероватно није јер је Орбелус означен као граница Македоније, а Scupi је део Горње Мезије, а по томе северно од Орбелуса, али то питање је за нашу тему од споредног значаја. Најважније је како су картографи почетком Новог века разумели убицају Орбелуса и Скопља.

⁵⁴⁴ C. Ptolemy, *The Geography*, trans. and edited by E. L. Stevenson, New York, 1991, 82.

⁵⁴⁵ Urb. gr. 82 (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.gr.82, pristupljeno 27. 12. 2022); *Géographie de Ptolémée: reproduction photolithographique du manuscrit grec du monastère de Vatopedi au Mont Athos*, Paris, 1867, LXXX; C. Ptolemy, *The Geography*, 85–86.

⁵⁴⁶ P. G. Dache, *The Reception of Ptolemy's Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)*, *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, eds. D. Woodward, Chicago – London, 2007, 286–287.

1406. године, али без превода мапа.⁵⁴⁷ Није довољно јасно када су се тачно појавили латински преводи мапа, али свакако убрзо након самог текста.⁵⁴⁸ Наравно, и на овим мапама су Scardus и Orbelus северне границе Македоније, оно што је још важно напоменути за даље схватање граница Македоније јесте да је Scuri, односно Скопље уцртано северно од планинског венца Орбелус.

Колико је нама познато, прва географска карта на којој се јасно види Птоломејев утицај на схватање граница провинција на Балканском полуострву настала је око 1450. године из пера Николе Кузануса, немачког картографа, а објављена је 1493. године. Како са сигурношћу знамо да је библиотека Николе Кузануса садржала Птоломејеву *Географију*, а и на основу саме географске слике Балканског полуострва, потпуно је јасно да је овај део Европе картиран на основу Птоломејевог казивања. Оно што одваја ову карту од осталих рађених на основу Птоломеја, а што је важно за схватање географског појма Македоније, али и других појмова на Балканском полуострву, јесте што је то прва географска карта на којој се упоредо наводе називи римских провинција присутних на Птоломејевој карти, као и Кузанусу савремени политички или географски називи, попут Србије. Границе Птоломејеве провинције Горње Мезије изједначене су са границама Србије (*Mesia Superior nunc Sirfyae*), док је истовремено приказан појам Македоније онако како га је Птоломеј дефинисао, са северним границама на Скардусу и Орбелусу и западним на Јадранском мору. На јасно коришћење Птоломеја као главног извора за географију Балканског полуострва упућује и идентичан распоред градова на простору Горње Мезије, као и Скопље уцртано северно од Орбелуса.⁵⁴⁹ Већ средином 15. века, и пре него што је штампан латински превод 1475. године, Птоломејево дело врши утицај на схватање географије Балканског полуострва. Посебно је значајно и то што је навео савремене и античке географске називе, а сама чињеница да код Македоније нема савременог назива, а како карта представља тренутно геополитичко стање, она управо наговештава ново, односно старо, проширено географско схватање Македоније, тј. различито од оног присутног у Средњем веку.

У другом издању Птоломејеве географије, а првом у којем су штампане мапе, из 1478. године, Македонија је приказана у складу са Птоломејевим текстом и планинама Скардусом и Орбелусом као њеним северним границама.⁵⁵⁰ Наредна издања Птоломејевих дела, којих је до краја 16. века било укупно 31, садрже у неким случајевима, поред Птоломејевих карата, и карте аутора који су приказивали тренутно стање на Балканском полуострву. Међу тим картама је и *Tabula moderna Bossine, Servie, Gretiae et Sclavonie* из 1507. године, придодата Птоломејевом издању из 1513, у којем је приказан планински венац као граница Србије на југу, али јужно од њега је уписан назив *Grecia*, што се односи на целу област Балканског полуострва јужно од поменутог планинског ланца, док се назив Македонија среће такође јужно од њега, али не више између Јадранског мора и Месте, већ између Вардара и Струме.⁵⁵¹ На истом месту, Македонија се среће на мапама Франческа Роселија и Хенрика Мартела Германуса с краја 15. века, као и у делу *Cosmographia* Себастијана Минстера из 1544. године.⁵⁵² У истом делу, али на карти која је посвећена „грчким земљама“ потпуно јасно се уочава

⁵⁴⁷ Isto, 290–292.

⁵⁴⁸ Латински превод мапа, али без текста, чува се у Ватиканској библиотеци – Vat. lat. 5698.

(https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.5698, pristupljeno 27.12.2022).

⁵⁴⁹ N. Cusanus, *Die älteste Karte von Deutschland*; P. H. Meurer, *Cartography in the German Lands, 1450–1650*, 1183–1188; М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве географије*, 71–75.

⁵⁵⁰ *Clavdii Ptholemei Alexandrini philosophi Cosmographia*, Rome, 1478, 171.

⁵⁵¹ M. Waldseemüller, *Tabula moderna Bossine, Servie, Gretiae et Sclavonie*, 1507, u: M. Grčić, *Cartographic image of Serbia and other neighbouring countries on the Balkan peninsula on the maps of Martin Waldseemüller from early 16th century*, 94.

⁵⁵² F. Banfi, *Two Italian Maps of the Balkan Peninsula*, 23–27.

ограничавање Македоније на основу Птоломеја и то као области која се на западу пружа до Јадранског мора, а на северу до поменутих планинских венаца.⁵⁵³ У француском издању Минстерове Космографије стоји да је земља „коју данас називамо Албанијом“ у старо доба била део Македоније, што је јасно да се мисли на Птоломејеву, односно римску провинцију Македонију.⁵⁵⁴ Албанија је, такође, појам присутан на географским картама већ од 14. столећа, почевши од карте Ангелина Дуларта из 1325. године, али њен положај на Балканском полуострву, као и осталих области није био најјаснији. Појављује се и на Фра Мауровој карти света, који је и означио Скопље као гранично место Албаније, Србије, Македоније и Бугарске, што сведочи о њеној присутности међу географским називима на простору Балкана. На њене јасније представе утицаће радови италијанске картографије у 16. веку.⁵⁵⁵ Географско схватање Албаније и њених граница дуж обале Јадранског мора и у унутрашњости Балканског полуострва је значајно за ограничавање Македоније, јер ће ова област на западу бити ограничена границом Албаније на истоку.

За даље схватање географског појма Македонија важне су представе које у својим делима о њој дају већ помињани Герхард Меркатор и Абрахам Ортелијус. О њиховом утицају већ смо говорили у претходним поглављима, тако да ћемо овде навести њихово схватање географског појма Македоније. У првом издању атласа Абрахама Ортелијуса из 1570. године Македонија је означена као област која се простире од планине означене као *M. Negro*, што се свакако односи на Скопску Црну Гору, па даље низ ток Вардара, обухвата залеђе Солунског залива и спушта се даље ка југу, прелазећи преко Бистрице. Западно од Македоније је уцртан географски појам Албаније који обухвата простор јужно од ушћа Дрима, као и обе стране Црног Дрима, тако да можемо рећи да је граница између ове две области развође јадранског и егејског слива.⁵⁵⁶ Оно што нам показује ова карта јесте да је под Птоломејевим утицајем формирано схватање о границама Македоније, а затим су њене западне границе модификоване у складу са географским схватањем појма Албаније и померене ка западу, док су северне и источне границе ове области остале у оном обиму како су представљене на картама које су ишле уз Птоломејев текст, а мање корекције извршене су у погледу јужне границе, њеним померањем ка северу. Сличне границе Македоније срећемо и на карти Ђакома Гасталдија из 1574. године, с том разликом да је појам Албаније ограничен између тока Дрима и Црног Дрима.⁵⁵⁷

У оквиру првог издања атласа другог најзначајнијег картографа 16. века, Герхарда Меркатора, Македонија је представљена двојачко. Први случај је лист на којем су приказане Влашка, Србија, Бугарска и Румелија, као и јужни део Балканског полуострва. На овој карти Меркатор је Македонију ограничио у складу са Птоломејевим казивањем, тако да се ова област граничи на северу са Србијом дуж поменутих планинских ланаца, са западном границом на обалама Јадранског мора па све до Струме на истоку. Другачија ситуација среће се на листу атласа који је посвећен Грчкој, где се примећује најпре Птоломејев утицај, али и разумевање географског појма Албаније. На Птоломејев утицај јасно указује, поред северне, и јужна граница која се пружа све до залива Малијакос. Границу између Албаније и Македоније одређивали су планински венци које се пружају дуж десне обале Црног Дрима, тако да је цео његов ток остајао у саставу Албаније.⁵⁵⁸

⁵⁵³ S. Münster, *Cosmographia*, Basel, 1544, 554–556.

⁵⁵⁴ S. Münster, *La cosmographie universelle*, Basel, 1568, 1114–1115.

⁵⁵⁵ Г. Шкриванић, *Подаци о југословенским земљама на карти Фра Маура II тarramondo (1459)*, 29; Г. Томовић, *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, 44.

⁵⁵⁶ A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antverp, 1570, 40.

⁵⁵⁷ Г. Томовић, *Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века*, 45. На сличан начин су Албаније и Македонија ограничене и на карти која се налази у тзв. *Salla delle mappe* у Палати Векио у Фиренци, а која је дело Стефана Бонсињорија.

⁵⁵⁸ G. Mercator, *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figvra*, Dvisbvirgi, 1595, 18, 19.

Поред картографских дела која ће имати важан утицај на даље разумевање географије Балканског полуострва, пажњу треба посветити и путописцима који су пролазили кроз Балкан и приликом описа путовања остављали и географске белешке. У оквиру њихових белешки може се, такође, приметити Птоломејев утицај. Тако Бенедет Рамберто, који је оставио опис пута Данијела де Лудовика у Цариград 1533. године, пише о границама Горње Мезије и наводи да се она на југу граничи са Македонијом, а границе Горње Мезије су преузете из Птоломејевог дела.⁵⁵⁹ Опис путева у Турској Феликса Петанчића с почетка 16. века (постхумно објављено 1522. године) пружа одређене географске податке о схватању Македоније. Најпре је Скопље означено као главни град Дарданије и међа Македоније, а затим наводи да кроз Скопље протиче река Вардар која извире у планини Орбелусу, који се уздиже над Македонијом.⁵⁶⁰ У овом примеру се види и изједначавање Орбелуса са Шаром и Скопском Црном Гором.

До краја 16. века у европској географској и картографској литератури формирано је схватање о проширеном географском значењу Македоније од оног који је био присутан током Средњег века. Њене границе су најпре одређене у потпуности на основу Птоломејевог казивања о границама римске провинције Македоније, при чему су оне изједначене са територијалним пространством нововековног географског појма Македоније, а затим је под утицајем схватања о границама географског појма Албаније њена граница померена ка западу, на десну обалу Црног Дрима или на сам ток Дрима. Даља анализа географских карата и списа показале да је таква ситуације остала до почетка 19. столећа.

Пре него што пређемо на анализу схватања појма Македоније у 17. веку, неопходно је указати и на изворе који су писани на српском језику током 16. века, а који показују присутно ново поимање географског појма Македоније, који се притом и донекле разликује од схватања која су у то време присутна у географској науци. Први Србин који је употребио термин Македонија другачије од српских средњовековних извора био је Божидар Вуковић. У поговору *Молитвенику* штампаном 1520. године у Венецији наводи да је дошао од „земље Дівклитискыне еже несть въ прѣдѣлехъ макѣдоньскыхъ“ из града Подгорице.⁵⁶¹ Исте географске одреднице користи и у *Октоиху и Петогласнику* из 1537. године, као и у *Празничном минеју* из 1538. године. У предговору последњег дела, поред географске одреднице за Божидарово порекло, место из којег је дошао у „западне стране“ наводи и јерођакон Мојсије из манастира Дечана, који је сместио у „македонску земљу, близу великих планина“.⁵⁶² Године 1564. у Скадру је штампан *Цветни триод* у којем се налази одредница за Скадар као град у „македонским странама“.⁵⁶³ Сличне географске одреднице оставили су монах Јаков, који користи термин Македонија као одредницу за своје „отачество“, а био је пореклом из места Камена Река, испод Осоговске горе, близу Коласијског града.⁵⁶⁴ Четири године касније (1570) истоимени монах, али пореклом из Софије, лоцирао је тај град у македонским пределима.⁵⁶⁵ Поред наведених примера у којима се среће употреба појма Македоније

⁵⁵⁹ Р. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, 210.

⁵⁶⁰ Isto, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka. Felix Petančić i njegov opis puteva u Tursku*, 127, 154. О познавању Птоломеја од стране Феликса Петанчића сведочи казивање да се Македонија протезала све до Јонског и Јадранског мора.

⁵⁶¹ И. Руварац, *Македонија*, Коло – лист за забаву и књижевност, год. 2, бр. 36 (1890), 148; М. Лазић, *Издавачка делатност Божидача и Вићенца Вуковића у Венецији (1519–1561)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2021, 103, 230.

⁵⁶² М. Лазић, *нав. дело*, 130, 251.

⁵⁶³ *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, док. бр. 638.

⁵⁶⁴ Исто, док. бр. 655.

⁵⁶⁵ Исто, док. бр. 685.

или македонских предела, а који се углавном налазе у оквиру записа, из прве половине 15. века сачуван је један спис који представља доказ о познавању Птоломејевог дела и међу самим Србима. Реч је о белешци насталој од стране новобрдског епископа Никанора насталој 1534/1535. године, која носи наслов „О књизи Птоломеја, о Охридској епархији“, а која доноси два „тлкованија“, једно од стране хиландарског игумана Макарија, а друго од Димитрија Кантакузина. Прво је настало највероватније између 1526. и 1529. године, а друго је старије и потиче из друге половине 15. века. За нашу тему је од изузетног значаја казивање игумана Макарија, будући да се у његовом географском схватању јасно опажа Птоломејев утицај, који се посебно види у казивању да се јужно од граница Горње Мезије налази „Маћедонија“, као и у навођењу граница Далмације, које одговарају Птоломејевом опису.⁵⁶⁶ Такође, сачуван је и један запис из Струге из 1590. године, настао од стране монаха Виктора приликом преписа Властареве Синтагме, у којем се, између осталог наводе стари, али и савремени еквиваленти назива епархија, па се међу њима помиње „Превалија“, за коју је наведено да се простире од Дунава до Солуна, уз додатак „еже глаголет се Македониа“. Да није монаху Виктору била најјаснија како стара, тако и нова географија Балканског полуострва сведочи податак да је Горњу Мезију сместио од Охрида до Валоне и Коринта.⁵⁶⁷

Оно што је карактеристика горе поменутих записа, са изузетком игумана Макарија и монаха Виктора, јесте да су сви, осим записа Стефана из Скадра, настали у Венецији или били повезани са њом. Мишљења смо да тај податак и одговара на питање како је дошло до све шире употребе појма Македонија или македонски предели. Као што смо већ навели, то је период када се у италијанским градовима, али и широм Европе, појављују бројна издања Птоломејевог дела и учени свет се поново упознаје са класичним називима, а кроз њих и са античком историјом. Важно место како у погледу назива, тако и у самим историјским дешавањима Старог века, имала је Македонија. Италијански писци 16. века често уз назив Албанија додају одредницу да се је та област раније била позната као Македонија.⁵⁶⁸ Највероватније у томе и лежи разлог употребе појма Македонија и македонских предела од стране Срба и других који су са Балканског полуострва прешли на Апенинско и тамо се упознали са најпре значењем овог појма, а затим и са њеном историјом. Врло је занимљиво већ поменуто коришћење појма „македонска земља“ од стране јерођакон Мојсија. Уобичајена одредница за манастире на простору српске средњовековне државе била је српска земља, а сада је тај појам, највероватније под утицајем класичног схватања, замењен са појмом „македонска земља“. Дакле, први на идеју да употреби појам „македонски предели“ дошао је Божидар Вуковић, а употребе које су уследиле касније од стране српских и других штампара у Венецији настали су под његовим утицајем, будући да су и Стефан Скадранин, Јаков из Камене Реке и Јаков Крајков из Софије били у контакту са Божидаром или његовим сином Вићенцом Вуковићем.⁵⁶⁹ То потпуно јасно објашњава како се појам „македонски предели“ проширио међу онима који су га током 16. века употребили. Заједничко им је то да су сви имали контакте са породицом Вуковић и били упознати са њиховим издањима, а тако и са употребом наведеног појма, а затим су тај појам користили као географску одредницу за место из којег су долазили, или у случају Стефана из Скадра, као одредницу за место у којем су имали штампарију.

Када се говори о ширењу употребе овог појма међу становништвом на Балканском полуострву, треба имати у виду да се појам „македонски предели“ или „македонске

---

⁵⁶⁶ Ђ. Радојчић, „О књизи Птоломеја“ – два стара српска географска „тлкованија“, Историјски часопис 6 (1956), 56–62.

⁵⁶⁷ *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, док. бр. 812.

⁵⁶⁸ И. Руварац, *Маћедонија*, Коло – лист за забаву и књижевност, год. 2, бр. 40, 270.

⁵⁶⁹ М. Лазих, *нав. дело*, 199–200.

стране“ углавном користи од стране свештених лица. С тим у вези, треба нагласити да су дела која су штампана у 16. веку, а која лоцирају одређена места на простору Балканског полуострва у македонске пределе, богослужбене књиге. Знамо да су књиге које је штампао Божидар Вуковић доспевале до манастира на Балканском полуострву.⁵⁷⁰ То је био пут којим су се монаси манастира у западном делу Балкана упознавали са појмом македонски пределе и користили га као, за њих ипак, нејасну географску одредницу. Године 1566. овај појам употребио је јерођакон Мардарије из манастира Завале у Херцеговини, у препису *Богородичиног каноника*, у којем је најпре истакао да је он „от србские земље“, а затим у даљем тексту за манастир у којем је боравио навео да се налази „в странах магидонских“.⁵⁷¹ Запис из 1615. године настао у манастиру Св. Богородице на реци Морачи садржи неколико географских одредница – херцеговска област, западне стране, македонски пределе. Географски назив за ову област била је Херцеговина, а македонски пределе су, највероватније, убачени под утицајем богослужбених књига у којима се овај појам помиње. Слична ситуација среће се у запису из 1661. године који говори о посети неколико људи из Сарајева Христовом гробу у Јерусалиму, а настао је у манастиру Свих Арханђела у Јерусалиму. Поново се у запису помиње више географских одредница када се говори о локацији Сарајева: македонски пределе, земља Босна, отачество „Захлмиа зовом Херцеговина“.⁵⁷² Поред тога што показује збрку која је владала у погледу географских појмова, овај запис сведочи и о већ тада прилично укорененом појму македонски пределе, будући да је запис монаха који је боравио у манастиру Св. Арханђела у Јерусалиму настао на основу казивања лица која су била на ходочашћу, што значи да је он био присутан у географском појмовнику, али као појам који се односи на ширу област, без јасних граница.

Током 18. века овај појам се прилично укоренио у употреби, посебно када је реч о простору Црне Горе. Често у молбама црногорских владика упућеним руским царевима, где се користи одредница Црна Гора која се налази у српској земљи, у неким случајевима, а у већини се смешта у ширу област Македонију (македонски предео). Такође, у својим одговорима, руска царска администрација користи оне одреднице присутне у молбама и механички их преписује, те је тако и у њима присутна Македонија у истом значењу. Тако се митрополит Мардарије (1639–1657) у писму из 1640. године потписује као „кир Мардарије от предел македонских, от земље Црне Горе, от манастир Цетиње“.⁵⁷³ У писму папи из 40-их година 17. века исти епископ као своју титулу наводи: „episcopus Macedoniae, patriae Magni Alexandri, Montisnigri in monasterio D. J. oannis Cernovichii in campo Cetina ad confinium Cathari“.⁵⁷⁴ У овој титули се опажа управо то истицање историјског значаја Македоније, кроз навођење да је та област била отаџбина Александра Великог, што јасно указује на повезаност коришћења појма Македоније под утицајем ширења класичних знања о географији. Занимљив пример је и пасош издат митрополиту

⁵⁷⁰ Исто, 89, 205.

⁵⁷¹ *Стари српски записи и натписи*, књ. 4, прир. Љ. Стојановић, Београд, 1986, док. бр. 6328; Х. Михајловић, *Манастир Завала у Херцеговини и његове старине*, Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 23–24 (1888), 364.

⁵⁷² *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др*, прир. Љ. Стојановић, Споменик III (1890), 166; *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, док. бр. 1573. (Исти запис је објављен под бр. 621 у оквиру исте књиге, али ту је погрешно датиран 1561. годином. Да је реч о 1661. години види се из текста у којем се наводи да су поменута лица посетила Христов гроб за време јерусалимског патријарха Нектарија I (1660–1669)).

⁵⁷³ Р. Драгићевић, *Митрополит Макарије није – Македонац, а штампар Пахомије није – екавац*, Историјски записи 8 (1955), 245–246.

⁵⁷⁴ И. Руvaraц, *Македонија*, Коло – лист за забаву и књижевност, год. 2, бр. 40, 271.

Данилу Петровићу (1697–1735) у Бечу, где се у руском преводу пасоша наводи да је он „бискуп из Македоније...са Цетиња“.⁵⁷⁵

Мишљења смо да употреба појма македонски предели није повезана са тврдњом коју је још средином 19. века изнео Вук С. Караџић, а то је да су се „Маћедонија српски звале све земље народа нашег“, као ни са мишљењем да је до масовније употребе појма Македоније или македонских предела дошло због ширења власти Охридске архиепископије на простор епархија Пећке патријаршије након њеног првог укидања средином 15. века, након смрти патријарха Арсенија II 1463. године.⁵⁷⁶ По нашем мишљењу, пут уласка у употребу термина Македонија и македонски предео међу српско свештенство био је следећи. Најпре се Божидар Вуковић на западу упознао са класичним географским знањем и проширеним географским значењем појма Македоније, у складу са Птоломејевим схватањем њених граница, и затим на основу тог знања означио најпре 1520. године Подгорицу као град у македонским пределима, али искористивши то као додатно географску одредницу, док је најпре истакао да је то место у Диоклитији. Управо овај метод навођења, где се истичу и македонски предели, али и стварни назив коришћен у то време, од аутора каснијих записа, говоре у прилог тези о начину ширења употреба ове географске одреднице. Захваљујући ширењу богослужбених књига на простору Балканског полуострва у којима се помиње овај појам дошло је до његовог прихватања и коришћења паралелно са раније познатим географским појмовима, попут Босне, Херцеговине, Диоклитије. Нисмо наишли на пример употребе термина македонски предели за неко место у Србији, са изузетком Дечана у запису јерођакона Мојсија, као и епских песама.⁵⁷⁷ То говори да је употреба овог појма била ограничена на простор Црне Горе, северне Албаније и Херцеговине и као што смо навели у Црној Гори се одржала готово све до краја 18. века.

Географско схватање појма Македоније код балканских народа разликовало се од оног присутној у европској географији и картографији у периоду до почетка 19. века. У картографији 17. века може се срести двојак тумачење појма Македоније. Једно од њих било је оно које се од Птоломејевих дела почело јављати у картографији, а то је представљање Македоније као римске провинције са западном границом на обали Јадранског мора. На атласу Вилема Јансона Блоа управо су тако приказане границе Македоније, са планинским венцем као северном границом и, за разлику од већине претходних карата, Скопље је уцртано јужно од планинског венца.⁵⁷⁸ Схватање Македоније као географског појма ограниченог на западу планинским венцем који је дели од Албаније, на северу са Шаром и Орбелусом и на југу Солунским заливом и Тесалијом, док је источна граница приближно на Струми, присутно је у географском

⁵⁷⁵ Р. Драгићевић, *Митрополит Макарије није – Македонац, а штампар Пахомије није – екавац*, 264.

⁵⁷⁶ В. С. Караџић, *Примери српско-словенскога језика*, Беч, 1857, 14; В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд, 1933, 369–370.

⁵⁷⁷ Реч је о епским песмама које је забележио Вук Стефановић Караџић. У оквиру њих могу се срести различите одреднице повезане са Македонијом. Тако у песми о Косовском боју султан Мурат тражи од кнеза Лазара, између осталог, и „Лепотица од Маћедоније за љубљење цару Мурату“, затим у истој песми кнез Лазар, читајући Муратово писмо, пролива сузе због „Маћедоније“, а Вук Бранковић се договора са Муратом о издаји под условом да му дозволи „да се краљ назовем у Маћедонији“ и други примери где се Маћедонија користи у значењу назива државе кнеза Лазара. Постоје исти примери употребе појма „Маћедоније“ и у другим народним песмама. Напомињемо да се у епским песмама појам Маћедоније користи у значењу државе кнеза Лазара, а и касније државе српских деспота. Нећемо се детаљније бавити истраживањем географије у епским песмама, али указујемо на постојање и ове врсте извора за истраживање историјске географије. (*Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*, књ. 2, *Пјесме јуначке најстарије*, прир. Ж. Младеновић, В. Недић, Београд, 1974, 63, 64, 68, 73, 81, 106; *Сабрана дела Вука Караџића. Српске народне пјесме*, књ. 2, прир. Р. Пешић, Београд, 1988, 164, 240, 347, 348)

⁵⁷⁸ W. J. Blaeu, *Le theatre du monde (Novel atlas)*, Amsterdam, 1647, 143.

опису света из пера француског краљевског географа Пјера Дувала из 1658. године. Граница Србије и Македоније је на планинском венцу, а Скопље северно од њега.⁵⁷⁹

У географским речницима насталим крајем 17. и током 18. века границе Македоније и Србије се углавном додирују на планинским венцима, с тим што се Скопље рачуна у већини случајева као главни град Србије или само као град у њеном саставу.⁵⁸⁰ Занимљиво казивање о границама Македоније срећемо у делу Хермана Мола из 1709. године, у којем је Скопље означено као град у Србији, „близу границе Македоније“, у подножју планине Орбелус. На мапи која је приложена уз речник, Скопље је, као и на претходним картама убицирано северно од планинског венца који је делио Србију и Македонију.⁵⁸¹ У поменутом речнику, Македонија је била једна од пет провинција на које се делила Грчка, која је почињала, према приложеној карти, јужно од централног дела планинског венца који се протезао кроз Балканско полуострво. Делом Грчке поменути аутор је сматрао и Албанију.⁵⁸² Овакво схваћене границе Македоније су у највећој мери присутне и у картографији 18. столећа, укључујући и аустријску картографију, која од свих европских картографских школа, имала најбоље познавање географије Балканског полуострва. Тако је Македонија приказана на картама насталим крајем 18. века из пера аустријских картографа, попут карте Јохана Вајнгартена настале 1739, затим на карти Франца Јозефа Мера из 1788, потом на карти Максимилијана Шимека из исте године, као и Карла Шица такође из те године, што јасно показује разумевање географског појма Македоније од стране аустријских географа и картографа.⁵⁸³

За српског патријарха Арсенија III Чарнојевића (1674–1690), Македонија је била појам који се односио на простор Маричког басена, о чему сведочи и његово убицирање Филипопоља као града у Македонији. Тај назив није користио као одредницу за друга места.⁵⁸⁴ Међу ретким географским списима из 18. века који приказују српско географско схватање појма Македоније у том периоду је и географски опис Балканског полуострва настао 1771. године, из пера Василија Бркића, последњег Србина на месту пећког патријарха, додуше тада већ бившег, урађен на захтев руског адмирала Алексеја Григоријевича Орлова. Овај спис показује да се схватање граница Македоније код српског црквеног великодостојника донекле разликовало од оног присутног у географској литератури и картографији тог периода, али и од раније присутног схватања појма Македоније у појединим српским списима. Тако наводи да је Македонија на југу ограничена Солуном, на западу се додирује са провинцијама Тесалијом и Јањиним, а даље ка северу са запада је Македонија ограничена Албанијом. Највећа разлика је у погледу схватања северне границе. За српског патријарха границе Македоније се нису завршавале на северу Шар-планином и Орбелусом, већ непроходним планинама које су чиниле границу између ове области и Дарданије. Скопље је било једно од четири

⁵⁷⁹ P. Duval, *Le monde ou la géographie universelle*, 340–342.

⁵⁸⁰ E. Bohm, *A geographical Dictionary. Representing the present and ancient names of all the countries, provinces, cities, towns, ports, seas, streights, fountains, and Rivers of the whole World*, London, 1688: Macedonia, Scopa, Servia; R. Morden, *Geography rectified; or, a description of the world in all its kingdoms, provinces, countries, islands, cities, towns, seas, rivers, bayes, capes, ports; their ancient and present names, inhabitants, situations, histories, customs, governments*, London, 1688, 232–233. M. A. Baudrand, *Dictionnaire géographique et historique contenant une description exacte de tous les États*, 1641–1642.

⁵⁸¹ H. Moll, *The Compleat Geographer*, 469.

⁵⁸² Isto, 446.

⁵⁸³ J. Weingarten, *Theatre de la guerre dans le Royaume de Servie*, Vienne, 1750. (<https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/570/2619316528/>, pristupljeno 1.1.2023); F. J. Maire, *Carte générale des limites entre les trois empires et leurs variations successives depuis l'année 1718 jusqu'à ce jour ou théâtre de la guerre présente*; M. Schimek, *Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina (Rama) samt den angrenzenden Provinzen von Croatien, Slavonien, Temesvar, Servien, Albanien, Ragusa, und dem Venetianschen Dalmatien*.

⁵⁸⁴ *Дневник патр. Ар. Чарнојевића о путовању у Јерусалим 1683. године*, прир. С. Новаковић, Гласник СУД 33 (1872), 187.

„књажества“ која су се налазила у саставу Дарданије, а да као географски појам користио Дарданију за област јужно од Шар-планине сведочи и податак о изворишту Вардара убицираном у Дарданији.⁵⁸⁵ У делу Василија Бркића прилично јасно се уочава утицај класичног знања о географији, али и коришћење савремених назива који су у време састављања наведеног географског описа присутни на простору Балканског полуострва. Први случај се јасно уочава кроз употребу појма Дарданије, иако границе које наводи патријарх Василије не одговарају у потпуности границама те провинције, како онда када је била део Горње Мезије, тако и у време њеног самосталног постојања као римске провинције. Називи као што су Херцеговина, Србија и други јасно указују на присутност савремених назива у његовом географском казивању.

Пре него што пређемо на излагање о схватању појма Македоније у оквирима српске географије 19. века, дужни смо да укажемо и објаснимо убицирање Скопља на географским картама насталим у периоду Новог века, што је повезано и са географским појмом Македоније и са географским појмом Србије. Нисмо без разлога наглашавали у претходним пасусима да ли је Скопље приказано северно од планинског венца, односно као део Србије, или у свега неколико случајева јужно од њега. Није Јован Цвијић ни најмање погрешно када је навео да је на старим картама Скопље готово увек приказано у саставу Србије, што и наше казивање потврђује, како у оквиру појма Македоније, тако и у поглављу посвећеном географском појму Србије.⁵⁸⁶ Опет се морамо вратити на Птоломејево казивање о границама Македоније и Горње Мезије које су лоциране на Скардусу и Орбелусу, али посебно на навођење *Scupi*-ја као места у Горњој Мезији.⁵⁸⁷ Сходно томе, потпуно је природно да су географи наводили Скопље као град у Србији или као град на међи Македоније и тако означавали на својим картама, будући да је територија Србије била изједначена са територијом Горње Мезије још од средине 15. века. Међутим, већ средином 15. века, на карти поменутог Николе Кузануса примећује се уцртан планински венац који се пружа кроз цело Балканско полуострво, а одмах поред Скардуса уцртан је планински венац Орбелус и даље се тај ланац планина простира ка Црном мору, а град Скупи је уцртан северно од Орбелуса, али река Вардар је целим својим током приказана јужно од наведених планинских венаца.⁵⁸⁸ Дакле, грешка је настала оног тренутка када је Орбелус уцртан као планински венац који се наставља на Шар-планину, а Скопље, у складу са Птоломејевим казивањем, приказано северно од наведеног планинског венца, као део Горње Мезије, односно Србије. Такво приказивање Скопља и Орбелуса присутно је у картографији све до 19. века, са појединим изузецима, међу којима је био и Абрахам Ортелиус, који још 1570. убицира Скопље на току Вардара, али далеко већи број карата и даље приказује Скопље северно од Орбелуса.⁵⁸⁹ Географски појам Србије заиста је обухватао Скопље, али је оно било погрешно убицирано, под утицајем погрешног разумевања Орбелуса северно од овог места. Временом је ова грешка у картографији исправљена, Скопље је померено на своју праву локацију на ток Вардара, а границе између географске Србије и Македоније су остале на Шар-планини и Орбелусу. Наравно, из овог казивања се изузимају оне малобројне карте где су аутори на основу познавања српске прошлости оцртавали границе географског појма Србије.

⁵⁸⁵ *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српског, састављен год. 1771. српским патријархом Василијем Бркићем*, прир. И. Руварац, Споменик X (1891), 47–48, 54.

⁵⁸⁶ Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 54–56.

⁵⁸⁷ С. Ptolemy, *The Geography*, 83. У тренутку када Птоломеј пише своје дело, Дарданија је у саставу провинције Горње Мезије, а њена јужна граница се протезала од Скардуса (Шар-планине и Кораба) даље ка југоистоку, ка античком граду Билазору, северно од Велеса. (В. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима – градови и насеља*, 19).

⁵⁸⁸ N. Cusanus, *Die älteste Karte von Deutschland*.

⁵⁸⁹ У претходним пасусима указано је на те карте.

Схватање Македоније као области на северу ограничене Шар-планином и Орбелусом присутно је и у картографији прве половине 19. века. Овде ћемо навести неке значајније представе, посебно оне које су биле праћене географским описима Европске Турске. Такав случај представља карта овог простора издата од стране француског официра Гијома Водонкура из 1818. године. У својим белешци посвећеној Европској Турској, поред одељка који доноси критички преглед картографије, у наставку је дао и географску белешку о овом простору. Тако је Македонију описао као област која се простире између Шаре и Орбелуса на северу и Олимпа на југу, и између планине „Бора“ на западу и Струме на истоку. Наведени планински венац „Бора“ заправо представља планине које се од Шар-планине пружају ка југу до Галичице која лежи између Охридског и Преспанског језера. Македонију су сачињавали Солунски, Битољски, Ћустендилски и Скопски санџак, према тадашњој турској административној поделу.⁵⁹⁰ Исто схватање географског појма Македоније срећемо и у аустријској и немачкој картографији 20-их година 19. века.⁵⁹¹

Све до краја прве половине 19. века, српско географско схватање Балканског полуострва било је под великим утицајем тада већ укореењених схватања о географији трећег најисточнијег полуострва Европе и на основу тих знања, одређиване су границе провинција на Балкану, па су тако у српским географским списима из тог периода присутне границе Македоније које се срећу и у европској картографији и географској литератури. У већ помињаном првом уџбенику из географије на српском језику, објављеном 1804. од стране Павла Соларић, гранична област Србије на југу је Македонија, а како је његово дело превод географије са немачког језика, потпуно је јасно откуд такве границе Македоније у Соларићевом делу.⁵⁹² У Вуковом речнику из 1818. године у оквиру појма „Македонија“ стоји само западна варијанта тог назива „Macedonia“, а из претходног казивања јасно се види шта се у западном свету под тим појмом подразумевало.⁵⁹³ Нешто другачије виђење Македоније присутно је на географској карти Димитрија Давидовића из 1821. године, објављене као прилог његовом делу *Дгъняня къ историѣ србскога народа*. На тој карти, насловљеној *Землѣ у којима пребиваю Србљи*, Македонија је приказана као област која се простире од обала Јадранског мора на западу до залеђа Солуна на истоку. Потпуно је јасно да се ради о границама Македоније као римске провинције и то онако како су их картографи још од појаве Птоломејевог дела дефинисали. Сам Давидовић је ове границе Македоније преузео са карте Захарија Орфелина, објављене у трећем тому Рајићеве историје, али за разлику од те мапе која приказује географске називе на Балканском полуострву за време римске владавине, Давидовићева карта представља његово тренутно географско схватање Балканског полуострва.⁵⁹⁴ Другачије схватање Македоније присутно је на карти објављеној као прилог другом издању Давидовићеве историје српског народа, која је урађена од стране Јована Хацића. Нема више границе Македоније која се простире од Јадранског мора, већ су границе прилагођене тренутном схватању географије Балканског полуострва. Тако је између Црног Дрима и Јадранског мора уцртана Албанија, док се

⁵⁹⁰ F. G. Vaudoncourt, *Memoire annexé a la carte de la Turquie d' Europe a la droite du Danube, ou des Beglerbegliks de Roum-ili, de Bosnie et de moree en quatre feuilles*, Munic, 1818, 34–38; Isti, *Carte Generale de la Turquie d' Europe a la droite du Danube ou des Beglerbegliks de Roumili, Bosna et Moree*, Paris, 1818. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530366065>, pristupljeno 4.1.2023)

⁵⁹¹ I. Danielow, *Das Osmanische Reich in Europa / L' Empire Ottoman en Europe*, Wienn, 1815. ([Das Osmanische Reich in Europa. – L' Empire Ottoman en Europe... \[B III a 49\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 4.1.2023); A. Konrad, *Carte de la Turquie d' Europe (nouvellement dressée et dessinée)*, Vienne, 1816 ([Carte de la Turquie d' Europe... \[B III a 50\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 4.1.2023).

⁵⁹² П. Соларић, *Ново грађданско земљописаније*, 459–460.

⁵⁹³ В. С. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, 1818, 388.

⁵⁹⁴ Д. Давидовић, *Землѣ у којима пребиваю Србљи*; У. Шешум, *Дејанија Димитрија Давидовића*.

натпис Македонија простире између Охридског језера и Струме, а уз саму леву обалу Црне реке.⁵⁹⁵ Иако је Хаџић карту урадио у највећој мери на основу етнографске мапе Павла Јозефа Шафарика, убицирање Македоније на Хаџићевој карти представља његово схватање овог географског појма, будући да се на самој Шафариковој мапи не среће наведени појам.⁵⁹⁶

Вук Стефановић Караџић је у географском спису посвећеном Србији из 1827. године јасно дефинисао границу Србије и Македоније, означивши је на „Старој планини“ о чијој убикацији смо већ претходно говорили, тако одредивши и северну границу Македоније на простору између Скопске Црне Горе и планинских венаца на данашњој тремеђи Србије, Бугарске и Северне Македоније. Исту планину означио је Милован Спасић као границу Србије и Македоније у уџбенику из 1845. године.⁵⁹⁷ Годину дана раније, као област са којом се Кнежевина Србија граничи на југу, Сипријен Робер је означио Македонију.⁵⁹⁸ Разлог овоме највероватније лежи у раније присутном географском појму Србије, који се, према схватању западних картографа, на југу граничио са Македонијом, те је то остало и након везивања назива Србија за политички појам са јасно дефинисаним границама. Све до краја 70-их година 19. века, у српским уџбеницима се Македонија посматрала као област која се на северу простире до Шар-планине и Скопске Црне Горе.⁵⁹⁹ Наравно, Гавриловићево и Зечевићево мишљење о граници Македоније на северу заснивало се на њиховом схватању јужне границе Старе Србије, чији саставни део је било Скопље.⁶⁰⁰ Такође, Качаник је био граница Македоније и Старе Србије и за Александра Гилфердинга.⁶⁰¹

Током прве половине 19. века у архивској грађи, појам Македонија се среће као назив за географску област. Важно је нагласити да се тај појам користи од људи пореклом из тих области који су се населили у Кнежевину Србију или и даље живе на том простору. Као места у Македонији, у периоду до 1878. године, помињу се следећа насеља: Верија, Сјатиште (данас Сиатисте у Грчкој), Разлог, Охрид, Блаце,⁶⁰² Костур, Кожани, Крушево, Велес, Солун.⁶⁰³ Ови примери нам показују да се разумевање Македоније у географској науци и коришћење тог назива на терену, бар када је реч о првој половини 19. века донекле разликовало. Локације поменутих насеља показују да је појам Македоније коришћен на самом терену као одредница за простор јужног и централног дела географске Македоније присутне у списима, док то није био случај за област горњег тока Вардара. Поред тога, напомињемо и да је током прве половине 19. века појам Македоније био у највећој мери, ако не и потпуно, коришћен од стране Цинцара, који су спадали у образованије народне групе на Балканском полуострву, што и објашњава њихову употребу овог појма. Већина горе поменутих насеља је имала бројне цинцарске заједнице

⁵⁹⁵ *Дела Димитрија Давидовића*, прир. Ј. Хаџић, Београд, 1846, мапа у прилогу.

⁵⁹⁶ Р. Ј. Šafarik, *Slowansky zemevid*.

⁵⁹⁷ В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 26–27; М. Спасић, *Земљописаније целогъ света*, 43, 54.

⁵⁹⁸ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 42.

⁵⁹⁹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 41–42; Ј. Драгашевић, *Географија за средње школе*, 179.

⁶⁰⁰ М. Зечевић, *Грађански земљопис свега света за средње школе у Кнежевини Србији*, 82.

⁶⁰¹ А. Гилфердинг, *нав. дело*, 182.

⁶⁰² Данас Блаца у околини Костура.

⁶⁰³ ДАС, МПС–П, 1873, IX, 63; *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, прир. Љ. Стојановић, Београд, 1983, док. бр. 4092; *Грађа за историју македонског народа*, т. 1, књ. 1, док. бр. 34, 47, 68, 104, 168, 282, 355, 419; Исто, т. 1, књ. 2, док. бр. 2, 27, 35, 113, 180; Исто, т. 2, књ. 1, 63, 105, 314, 341; Исто, т. 2, књ. 2, 132, 264; Исто, т. 3, књ. 1, 203, 231; Исто, т. 3, књ. 3, 113; Г. Вури, *Почетак предавања грчког језика у српској гимназији за време кнеза Милоша*, *Историјски часопис* 24 (1977), 295; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 42.

у свом саставу.⁶⁰⁴ Македонија као назив за област из које је био пореклом Цинцар Константин Варжи, насељен у Белој Цркви, у Хабзбуршкој монархији, среће се на његовом надгробном споменику из 1784. године. Иста одредница употребљена је 1816. године и на гробу Диме Борака, насељеног у Черевиху.⁶⁰⁵

Слично схватање појма Македоније присутног у изворима, бар када је реч о североисточним границама, срећемо и у једном делу објављеном 1875. у Београду, у којем су врло јасно повучене границе Македоније. Реч је о *Речнику од три језика с македонски, арбанаски и турски*, у којем је Македонија ограничена на истоку до планине Доспат, Разлога и Егејског мора. Североисточна граница допирала је до Самокова. Северна граница ишла је до Каменичког поља и Куманова, затим пролазила преко Котланова између Скопља и Велеса и настављала даље до Мокрина и Барбараса, а затим између Девича и Ропотова ишла у правцу југа и пролазила између Битоља и Ресена ишла даље ка југу преко Бабине планине, обухватала Костур и спуштала се на реку Бистрицу која је означена као граница Македоније и Тесалије, и даље њеним током до Егејског мора.⁶⁰⁶ Области које су остале ван ове границе, тј. дебарски, кичевски, охридски, скопски, тетвски и гостиварски крај, Пуљевски је сместио у Албанију.⁶⁰⁷ Иако ово дело није утицало на географско схватање Македоније у српској науци, њега је неопходно поменути јер казивање Ђорђа Пуљевског представља највероватније и прво ограничење Македоније као географског појма које долази од некога ко је био пореклом са територије јужно од Шар-планине, а да се то не односи само на лоцирање тачно одређеног места из којег је неко долазио у Македонију, као што је то случај у изворима насталим током претходног периода.⁶⁰⁸

Разумевање географског појма Македоније у српској јавности друге половине 19. и почетком 20. века било је условљено схватањем граница Старе Србије. Будући да смо о томе писали детаљно у поглављу посвећеном Старој Србији, овде ћемо, ради контекста, указати само на кључне тренутке у схватању географског појма Македоније. Први је био издавање дела Владимира Карића под насловом *Српска земља* 1882. године, у којем су границе Македоније повучене на северу до Шар-планине и Скопске Црне Горе. Карић Македонију дели на српску и бугарску, које заједно чине географски појам Македоније, при чему српска Македонија обухвата скопску и дебарску казу у Косовском вилајету, битолску, прилепску, кичевску, ресенску, преспанску, охридску и флоринску казу у Битољском вилајету и велешку и струмничку казу у Солунском вилајету. Остале казе Солунског вилајета, као и цумска и костурска каза Битољског вилајета чиниле су део бугарске Македоније.⁶⁰⁹ Као што смо већ навели, Карићеве ставове о Македонији у потпуности је подржао Стојан Новаковић, а и сам се придржавао таквог географског гледишта све до 1906. године.

За разлику од Карића, Петар Никетић није делио Македонију на српску и бугарску, већ у другом издању *Српског света* из 1885. године Македонију посматра као област која се простире између Месте на истоку и Црног Дрима на западу, Старе Србије (Скопље у њеном саставу) на северу и Тесалије на југу.⁶¹⁰ Трећу варијанту граница Македоније срећемо на већ помињаној карти Миленка Веснића, а њена северна граница одређена је

⁶⁰⁴ Д. Поповић, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд, 1937, 49–51.

⁶⁰⁵ *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 1, прир. П. Момировић, Нови Сад, 1993, док. бр. 217; Исто, књ. 3, Нови Сад, 1996, док. бр. 3860.

⁶⁰⁶ Ђ. Пуљевски, *Речник од три језика с македонски, арбанаски и турски*, књ. 2, Београд, 1875, 43–44.

⁶⁰⁷ Исто, 46, 65.

⁶⁰⁸ Ђорђе Пуљевски је био пореклом из Галичника.

⁶⁰⁹ В. Карић, *Српска земља*, 123–125; Исти, *Земљопис за ниже разреде средњих школа. Део III. Политички земљопис Јевропе*, 153–155.

⁶¹⁰ П. Никетић, *Српски свет*, 1885², 129–132; Исто, 1890³, 112.

његовим схватањем јужне границе Старе Србије (Неречка – Перистер – Црна река – Струмица – Струма – Перин), западну и јужну границу представљала је река Бистрица и Егејско море до нешто источније од ушћа Месте, где се завршавала Македонија на истоку.⁶¹¹ Поред тога, све време је присутна и идеја о граници Старе Србије изједначене са границом Косовског вилајета, што је, такође, била одредница за северну границу Македоније.

Три присутне идеје о границама Старе Србије и Македоније наговестиле су непостојање јединственог става, како у српској географској науци, тако у јавности у погледу граница Македоније. Такође, за разлику од периода пре 1878. године, сада се и у архивској грађи срећу бројни примери употребе Македонија као одреднице за област у којој се налазе Скопље и Тетово.⁶¹² Таква ситуација остала је до 1904. године када је Јован Цвијић дефинисао границу Старе Србије и Македоније, а посебно од 1906. године током које је најпре у Министарству иностраних дела Краљевине Србије та граница дефинисана, а затим је та теза додатно ојачана кроз дела Јована Хаџи-Васиљевића, Милојка Веселиновића, Ивана Иванића, Стојана Новаковића, иако се и у њиховим делима могу срести мања одступања у погледу границе Старе Србије и Македоније.⁶¹³ Наравно, и у Цвијићевом делу граница Македоније одређена је на северу границом Косовског вилајета, док је њена јужна граница била окука реке Бистрице, на западу се простирала до Црног Дрима, а на истоку до реке Месте.⁶¹⁴

Пре него што су српска влада и научници оцртали границу Старе Србије и Македоније, у Османском царству је донета одлука о забрани употребе овог назива. Наиме, након Берлинског конгреса у преписци званичника Османског царства користи се појам Македоније. Таква ситуација остала је до почетка 20. века, а сама забрана употребе овог назива била је повезана са питањем како реформи, тако и могућег стварања аутономне области или административне области која би понела овај назив. Дакле, разлог је био политичке природе. Наредба о забрани коришћења имена Македоније издата је 25. марта 1903. године од стране султана Абдул Хамида II (1876–1909) и убрзо је послато обавештење локалним властима. Ова одлука је значила да се име Македонија не може користити ни у периодици, ни у књигама, ни на мапама, већ је уместо тог назива било неопходно користити термине званичне административне поделе – Косовски, Битољски и Солунски вилајет. Докле се ишло у покушају да се име Македонија избаци из употребе, сведочи и инсистирање цензора да се име Македоније избаци из Новог завета у једном издању из 1905. године и замени са називима вилајета, што је и учињено. Таква ситуација остала је до Младотурске револуције, мада су се и на Скупштини почетком 1909. године чули гласови да није дозвољено користити наведени појам. И поред постојања ове наредбе, у документима насталим радом османских органа власти среће се назив Македонија.⁶¹⁵

⁶¹¹ М. Веселиновић, *Србија* (мапа); Исти, *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије*, 190. В. Дедовић, *Рад Србије на заштити српских државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912. године*, књ. 1: *Политика Србије према Македонији у периоду од 1885. до 1894. године*, Краљево, 2021, 25–26.

⁶¹² ДАС, МИД – Просветно-политичко одељење (МИД–ППО), несређена грађа, Списак учитеља и школа у Македонији; ДАС, ММ-26; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 4, књ. 2 (1886–1887), док. бр. 24, 34, 59.

⁶¹³ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Стара Србија и Македонија (са гледишта географског, историјског и политичког)*; Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Старе Србије и Македоније*; И. Иванић, *Македонија и Македонци, путописне белешке са географском, етнографском, статистичком и привредно-трговинском грађом*.

⁶¹⁴ Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 53.

⁶¹⁵ В. Ѓорѓијев, *Забрането име*, 70 години Институт за историја, 70 години македонска историографија. Зборник на трудови од меѓународната конференција одржана на 13. и 14. декември 2016. година во Скопје, Скопје, 2017, 39–54.

Након ослобођења Старе Србије и Македоније, оба назива убрзо престају да се користе. Најпре се јавља појам Нова Србија, а пред сам почетак Првог светског рата среће се и употреба појма Јужна Србија као назив за целокупну област Старе Србије и Македоније која је ушла у састав српске државе након балканских ратова.

Поред српског разумевања Македоније, важно је указати и на територијални обим који је ова област имала у оквиру грчких и бугарских карата и списа. Већ на карти издатој од стране Христа Данова 1863. године видимо до којих граница је он протезао Македонију на северу, а исте границе су поновљене и у другом издању. Користећи Кипертову карту Европске Турске из 1853. године као основу, Данов је границу Македоније на северу повукао на основу линије коју је Киперт означио као границу између Врањске казе и остатка Скопског санцака. Према Дановом картографском приказу, Македонија је на северу обухватала Тетово, Гостивар и Качаник, али не и на Прешево које је било део Врањске казе.⁶¹⁶ После 1878. године Прешевска каза се укључује у бугарско схватање географског појма Македоније. Знамо да на то нису утицале границе Скопског санцака, будући да је ова каза била део Приштинског санцака. Могући разлог оваквог бугарског схватања произилази из тога да је територија Врањске казе требало да буде део Санстефанске Бугарске, те је и њу требало приказати као део Македоније због истицања самих бугарских претензија на ту област. У делу Василија Кенчова *Македония, етнография и статистика* појам Македоније је најпре ограничен на област између Риле, Осоговских планина, вододелнице Вардара и Мораве, Скопске Црне Горе, Шар-планине, источноалбанских планина, Грамоса, Олима и Егејског мора.⁶¹⁷ Није јасно шта аутор подразумева кад каже да је Македонија од чисто српских земаља одвојена Шаром, Скопском Црном Гором и „Копаником“.⁶¹⁸ У сваком случају, Кенчов је Пршевску казу посматрао као саставни део Македоније, а та граница Македоније је произилазила из граница Санстефанске Бугарске на овом потезу, што се јасно види из Кенчовљевог казивања о границама „Санстефанске Македоније“, која је укључивала Врањску и Гњиланске казе.⁶¹⁹ Оправдана је и претпоставка историчара У. Шешума да је због припадности Пршевске казе Скопској епархији она географски посматрана као саставни део Македоније, мада у случају Кенчова вероватније је да су утицај извршиле границе Велике Бугарске.⁶²⁰ Да су свакако одређени утицај на бугарско схватање Македоније вршиле црквене и административне границе сведочи и постхумно приређено издање дела Кенчова *Орохидрографија на Македония* од стране географа Анастаса Иширкова, где се наводи да се раније и Гњилане и Врање рачунало у састав Македоније, али да сада нема ни црквене ни политичке основе за тако нешто, без обзира на то што можда чини етнографску целину са скопским крајем. Није јасно да ли је ово казивање додао Иширков, будући да је вршио одређене измене у делу, или је то Кенчовљево казивање. Управо ово казивање о Гњиланској и Врањској кази као некадашњем делу Македоније сведочи о утицају граница пројектованих Санстефанским миром на разумевање овог појма. Скопска Црна Гора, Шар-планина и вододелница Мораве и Вардара означена је као граница Старе Србије и Македоније.⁶²¹

У грчком разумевању географској појма Македоније може се срести различито мишљење, али већина аутора посматра ту област као територију ограничену на северу Шар-планином. Синвет, грчки професор у Цариграду, посматра Македонију 1878. у

⁶¹⁶ Х. Г. Данов, *Главна карта от Европско Турско*, Пловдив, 1863.

(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=78>, приступљено 5.1.2023)

⁶¹⁷ В. Кенчовъ, *Македония, етнография и статистика*, Софија, 1900, 16; У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, 32.

⁶¹⁸ В. Кенчовъ, *Македония*, 16, 295.

⁶¹⁹ Исто, *Етнографическа карта на Македония*.

⁶²⁰ У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, 33.

⁶²¹ В. Кенчовъ, *Орохидрографија на Македония*, 2, 69.

границама Солунског вилајета. Да су Грци протезали Македонију на север до Шаре сведочи тзв. Станфордова мапа из 1877. године, на којој је Качаник обојен бојом грчке народности, али не и област Врањске казе.⁶²² О таквом разумевању Македоније сведочи и инсистирање грчког професора Константина Папаригополуса да се простор на северу до Шар-планине означи као део грчког етничког простора, у складу са посматрањем Македоније као грчке земље.⁶²³ Разлог укључивања Качаника у Македонију лежи у припадности ове казе Скопском санџаку.⁶²⁴ Да су и Грци под утицајем граница Санстефанске Бугарске донекле изменили своје погледе на северне границе Македоније сведочи и пример Константина Николаидеса, који 1899. године рачуна Прешевску казу у границе Македоније.⁶²⁵

*

Македонија је географски појам који је, у односу на остале географске називе који се анализирају у тексту, најдуже присутан на простору Балканског полуострва, али исто тако и појам који је доживео највеће промене свог значења у периоду од краја Средњег па до краја Новог века. У Средњем веку се углавном односи на територију византијске теме Македоније, а од ње остаје и географски појам који се у средњовековним изворима односи на марички басен. Након појављивања Птоломејевог дела на западу, промењене и знатно проширене границе Македоније, присутне у његовом спису почеле су да се шире у картографским и географским делима: на западу Јадранско море, на северу Скардус и Орбелус. Поменуте две планине посматране су као граница Горње Мезије (географске Србије), али оне која је у свој састав укључивала и Дарданију, и Македоније, већ од средине 15. века. Временом је Орбелус изједначен са Скопском Црном Гором, а Скоплје (Scupi) које је до тада у највећем броју случајева учтано као саставни део Србије, али северно од наведеног планинског венца, добило је своју праву убицајку на току Вардара, јужно од поменутог планинског венца.

За Србе – географе током прве половине 19. века Македонија је област чије се границе на северу додирују са границама Србије, а затим Старе Србије, на Шари и Скопској Црној Гори. Ширење географског појма Старе Србије јужно од Шаре и јасније оцртавање њених јужних граница одређивало је и северне границе Македоније. Како се Стара Србија често изједначава са територијом Косовског вилајета, самим тим Македонија се односи на простор Битољског и Солунског вилајета до њеног ослобођења и припајања Краљевини Србији 1912. године.

Херцеговина

Током Средњег века за територију која ће крајем тог раздобља понети назив Херцеговина било је присутно неколико назива: Захумље, Хумска земље и Хум. Од 12. века Захумље се све ређе среће у изворима, а замењује га појам Хумска земља. Ови називи остали су присутни до друге половине 15. века када, под утицајем политичких прилика и чињенице да су те територије биле део посела херцега Стефана Вукчића Косаче, почиње све више да се користи име Херцеговина. Тај назив био је прихваћен и од стране Турака,

⁶²² Опширније о овим мапа у поглављу о етнографској картографији Старе Србије и Македоније.

⁶²³ I. Yasmaoğlu, *Blood ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, 122–125.

⁶²⁴ У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, 33.

⁶²⁵ Исто.

који су 1470. године на делу некадашње Хумске земље формирали Херцеговачки санџак, који је обухватао територију три кадилука: Дрине (Фоче), Пријепоља и Благаја, а од 1485. и кадилук Нови. Са даљим освајањем херсека, односно херцегове земље, територија ове територијално-управне јединице Османског царства се ширила, а број кадилука је увећаван. За нашу тему важно је да истакнемо да су у саставу земље херцега Стефана Вукчића, али и у саставу Херцеговачког санџака, од његовог формирања, били доћи и знатан део средњег тока реке Лим, највећи део тока Таре, ток Пиве, као и ток Дрине до ушћа Лима. Посебно је важно нагласити да је један од кадилука овог санџака био и Милешевски, односно Пријепољски кадилук, који је обухватао следеће нахије: Милешево, Кукањ⁶²⁶, Будимља⁶²⁷, Љубовић, Матаруге, Поблатје и Кричка.⁶²⁸ Сама чињеница да је на овом простору постојала област чији је владар носио титулу херцега, а затим турско називање те територије као херсека, а посебно формирање административно-управне јединице Херцеговачког санџака на простору некадашње херцегове земље водили су даљем везивању и јасном прихватању овог назива као одреднице за географску област.

Врло јасно разумевање Херцеговине као појма чије се источне границе завршавају код манастира Милешеве срећемо у већем броју извора насталих у периоду Новог века. Већ почетком 16. века у путописима се среће Лим као граница Херцеговине са западне стране и Босне са источне, као и развође Лима и Увца, при чему је манастир Милешева увек у саставу Херцеговине. Управо развође Увца и Милешеве непознати аутор описа путовања млетачког посланика Јакова Соранџа из 1581. године означава као границу Новопазарског и Херцеговачког санџака, што нам и показује на основу чега су путописци повлачили границу међу географским областима на Балканском полуострву, посебно за оне појмове који нису имали своје еквиваленте у називима римских провинција.⁶²⁹ Нешто више од четрдесетак година касније (1626) француски посланик Луј де Хеј записао је да код Милошевог дола престаје Херцеговина и почиње „Краљевина Босна“.⁶³⁰ Поред ових извора, за разумевање географског појма Херцеговине, изузетно су важна она сведочанства која долазе из пера оних који су живели на том простору и који су област на којој је текао њихов свакодневни живот означавали као Херцеговину. Током 16, 17. и 18. века среће се већи број записа чији аутори су манастир у којем су боравили или место у којем су рођени смештали у Херцеговину. Као места у тој области помињу се: манастир Св. Тројице код Пљеваља, манастир Милешева, Пљевља, манастир Вранштица, Житомислић, околина Никшића, манастир Пива, село Влаховина недалеко од тока реке Ђехотине.⁶³¹ Ови примери јасно сведоче да је појам Херцеговине коришћен од стране становника као географска одредница за област у којој су они живели и чије су источне границе допирале до Лима, а у неким случајевима, као што је био манастир Милешева и прелазила на његову десну обалу.

Још један сегмент који је играо важну улогу у географском разумевању Херцеговине било је свакако и постојање Хумске, односно касније Херцеговачке епархије на овом простору у различитим облицима и границама. Границе Херцеговачке епархије

⁶²⁶ Назив за тврђаву која се налази недалеко од Пљеваља.

⁶²⁷ Област у Горњем Полимљу.

⁶²⁸ С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд, 1996, 19–21; Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959, 156–167.

⁶²⁹ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka 14. Dnevnici u putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad: osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581. Pavla Koutarina g. 1570, 72, 79; Isto, knj. 3, Putovanje Kornelija Duplicia Šepera g. 1553, 59.*

⁶³⁰ Ј. Колунџија, *Слика манастира Милешеве и околине у белешкама путописаца 17. и 18. века*, Наша прошлост 16 (2016), 56.

⁶³¹ *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, 956, 1436, 1437, 1447, 1466, 1473, 1723, 1749, 1695; *Стари српски записи и натписи*, књ. 2, 1742, 3285, 3364, 3398.

свакако су утицале и на географско разумевање појма Херцеговине, а управо источне границе те епископије протезале су се све до Лима и манастира Милешење, који је у појединим тренуцима и био њено седиште. Крајем 16. века херцеговачка епископија је била подељена на два дела, један са центром у манастиру Тврдошу, друга са центром у манастиру Милешеви, али су 30-их година 18. века биле поново уједињене у једну епархију.⁶³² Управо на изједначавање границе Херцеговачке епархије и географског појма Херцеговине сведочи и потпис епископа Висариона који себе назива бискупом Херцеговине.⁶³³ Сама титула херцеговачког епископа додатно је доприносила везивању наведеног географског појма за област са јасно одређеним границама, па чак и у времену када је ова епархија подељена код оба црквена великодостојника, присутан је назив херцеговачки епископ.⁶³⁴

Изузетан извор о схватању граница Херцеговине забележио је митрополит Стефан Стратимировић и то по казивању архимандрита манастира Пиве Арсенија крајем 1803. и почетком 1804. године. Својим казивањем архимандрит Арсеније је у потпуности ограничио географски појам Херцеговине, а његово казивање има посебан значај будући да је он сам био пореклом из „предела Пиве“, од племена Руђића. Архимандрит Арсеније ја као западну границу Херцеговине означио ток реке Неретве, али тако да у њеном саставу остају Загорје и Гацко, док Рама, Дувно, Ливно и остале области на десној обали Неретве остају у Босни. Повлачећи даље границу Херцеговине током реке Неретве поред манастира Житомислића, ова река је и ту представљала међу Херцеговине, али у овом случају са Далмацијом и дубровачким пределима. Извориште Мораче и Зете је такође било смештено у Херцеговину, а према ранијим записима видимо да су Никшић и манастир Острог такође места у Херцеговини. Као северну границу Херцеговине архимандрит је повукао ток Дрине до ушћа Лима, а ова река је била источна граница Херцеговине, која је била међаш ове области и Старог Влаха.⁶³⁵

За разлику од присуства врло јасне свести о границама Херцеговине међу житељима ове области, у картографском свету није постојало јединствено мишљење о њеном пространству, бар када је реч о картама објављеним до почетка 19. столећа. Ипак, могуће је запазити одређена понављања на географским картама, која су била резултат преузимања са ранијих карата. Крајем 17. века Фредерик де Вит је на карти Мађарске врло произвољно повукао границе Херцеговине и то на потезу од леве обале Дрине па све до тока Јужне Мораве, при чему је тако схваћена Херцеговина део географске Србије.⁶³⁶ Исти територијални обим има Херцеговина и на карти Јохана Кристофа Вајгела из 1720. године, као и на мапи Матеуса Сојтера из средине 18. века. Последњи аутор је на мапи објављеној неколико година раније означио Херцеговину између изворишта Мораче и тока Цетине, што додатно сведочи у прилогу чињенице да географско знање о простору Херцеговине није било на завидном нивоу, па чак ни толико да се ова област могла тачно ограничити у картографском свету.⁶³⁷ Са друге стране, један

⁶³² Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Богословље 14 (1939), 276–279.

⁶³³ Исто, 278.

⁶³⁴ Исто, 279–284; Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Богословље 15 (1940), 28–37.

⁶³⁵ *Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804*, прир. И. Руварац, Споменик Српске краљевске академије 39 (1903), 107–110.

⁶³⁶ F. de Wit, *Regni Hungariae et Regionum, quae ei quondam fuere unitae, ut Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Bessarabiae, Croatiae, Bosniae, Dalmatiae, Sclavoniae, Morlachiae, Ragusanae Reipublicae Maximaq partis Danubii Fluminis, novissima delineation*, Amstelodani, 1688.

(<https://exhibits.stanford.edu/renaissance-exploration/catalog/mn935gz1714>, pristupljeno 9.1.2023)

⁶³⁷ *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama 16, 17, 18. vek*, прир. S. Živković, Beograd, 1990, мапа br. 27, 30.

од најпознатијих италијанских картографа, Вићенцо Марија Коронели, ограничио је Херцеговину у залеђу Дубровника, с тим што назив прелази и на десну страну реке Неретве, што је врло слично данашњем разумевању ове области.⁶³⁸

За разлику од географског поимања Македоније у оквирима српске географске науке у првој половини 19. века, формираног на основу западних утицаја, географско схватање Херцеговине међу Србима је било далеко јасније и засновано на разумевању те области од стране њених житеља. На посредан начин то се примећује и у изворима насталим у време Првог српског устанка, где Карађорђе најпре у писму Родофиникину с почетка 1809. године наводи као места у Херцеговини: Мостар, Благај, Почитељ, Столац, Љубин, Требиње, Клобук, Никшић, Кључ, Колашин.⁶³⁹ Да је Херцеговина разумевана као област која се налази у близини граница Устаничке Србије сведочи и Карађорђево казивање да је он лично повео војску у Херцеговину и Арнаутлук јер тамо српски народ највише пати. Наравно, не можемо сасвим реконструисати географско схватање појма Херцеговине, али оно што се јасно примећује јесте да су Срби из Устаничке Србије под том територијом сматрали област која се налазила недалеко од њихове државе у правцу југозапада, односно да се и њихово схватање тог појма углавном поклапало са казивањем архимандрита Арсенија, с тим што остаје отворено питање о убикацији Милешеве у Херцеговини или „Србији под пашалуком Босанским“.⁶⁴⁰

Разумевање појма Херцеговине у складу са ситуацијом на терену јасно се опажа и у Вуковом речнику из 1818. године. Као места у Херцеговини, између осталих, наведена су: Бијело Поље, Пријепоље, манастир Милешева, Језера, Колашин, Коњиц, река Морача, Пирлитор, Подгорица (!), манастир Св. Тројице, Тврдош, Требишњица, Ђехотина, док за Ђурђево ступове Вук није био сигуран да ли се налазе у Старом Влаху или су део Херцеговине.⁶⁴¹ Као реке у Херцеговини, између осталих, поменуте су Зета, Лим и Ђехотина.⁶⁴² Вуково разумевање Херцеговине као географског појма који се налази непосредно уз географску Србију приметно је и на исправци Вајнгартенове карте, коју је Вук радио за Ранкеа, на којој је Вук уписао назив Херцеговина као име за територију на којој се налазе Пљевља, Пријепоље, Нова Варош, а могуће да се односи и на Прибој. Вукове границе Херцеговине на истоку прихватио је Леополд Ранке и унео их на своју карту објављену као прилог делу посвећеном српској револуцији из 1829. године.⁶⁴³ У географском опису Србије из 1827. године Вук наводи да се Србија на Лиму граничи са Херцеговином, што би значило да Нова Варош и Прибој остају у географској Србији, док се Херцеговина на југу граничила планинским венцем са Албанијом.⁶⁴⁴ На који планински венац се односи ово казивање тешко је рећи, али могуће да је реч о Комовима и Бјеласици, мада из казивања да Лим тече из Херцеговине могуће да је цео простор до Проклетија смештао у Херцеговину. Осим већ тада укореењеног назива Херцеговина за наведену област, свакако је и на Вуково схватање Херцеговине утицало и постојање Херцеговачког санцака, будући да, када говори о границама Црне Горе наводи да се она на северу граничи са „Турскијем пашалуком Херцеговином“, али се види и његово схватање граница ове области, јер да се држао искључиво граница Херцеговачког

⁶³⁸ V. M. Coronelli, *Le Royaume de Dalmacie: divisé en ses comtez, territoires etc. la Morlaquie et la Bosnie*, Paris, [1700]. (https://www.europeana.eu/en/item/9200352/object/info_id_11277, pristupljeno 9.1.2023)

⁶³⁹ В. Б. Савић, *Карађорђе I*, док. бр. 52.

⁶⁴⁰ Исто, док. бр. 52.

⁶⁴¹ В. С. Караџић, *Српски рјечник*, 1818, 162, 238, 283, 321, 326, 400, 412, 557, 577, 657, 768, 813, 826, 830, 841.

⁶⁴² Исто, 230, 369, 841.

⁶⁴³ *Сабрана дела Вука Караџића. О Црној Гори. Разни списи*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1972, (=В. С. Караџић, *О Црној Гори*) 275.

⁶⁴⁴ L. Ranke, *Die serbische Revolution: mit einer Charte von Serbien*, Hamburg, 1829, мапа: Karte von Serbien; В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 26–27, 31.

санцака, онда у саставу ове области не би били Подгорица и Бијело Поље.⁶⁴⁵ Исте погледе на границе Херцеговине Вук је изнео и приликом писања списа о Црној Гори, који је објављен 1837. године.⁶⁴⁶ Своје значење Херцеговина је задржала и у другом издању Вуковог речника из 1852. године, уз одређене промене. Оно што се у другом речнику јасно опажа јесте далеко већи број географских одредница који се тичу ове области. Бијело Поље је и даље у Херцеговини, али не и Подгорица, која је сада означена као град у Зети, заједно са Спужом и Жабљаком, уз објашњење да је то земља око реке Зете између Херцеговине, Албаније, Црне Горе и Скадарског језера. Такође, Бјеласница је додата у овом речнику као планина у Херцеговини, док је планина Гоштац означена као граница Црне Горе и Херцеговине, а Грахово област између ове две територије, што се не среће у првом издању речника.⁶⁴⁷ Ове промене су свакако последица Вуковог боравка у Црној Гори током 1834. и 1835. године, где се упознао са коришћењем појма Зете, што се јасно опажа по његовом казивању у делу посвећеном Црној Гори из 1837. године у оквиру којег наводи да се данас под Зетом подразумева крај око истоимене реке и Мораче, посебно на левој страни Мораче до Хотских планина, које означава као границу између Зете и Албаније.⁶⁴⁸ Дакле, упознавање са географским називом коришћеном на том простору довело је до исправке географског поимања Херцеговине код Вука Стефановића Караџића.

За разлику од Вука и већине српских списатеља прве половине 19. века, Димитрије Давидовић је, у прегледу српске историје из 1821. године, Херцеговину описао као област између Босне, Неретве и Требишњице, што је донекле у складу са представама Херцеговине у оквирима европске картографије, бар у оним случајевима када су аутори Херцеговину означавали између поменутих река.⁶⁴⁹ На сличан начин је Херцеговину ограничио и Димитрије Матић на карти Србије објављеној као прилог његовом делу *Краткај историја и географија Србији* из 1839. године.⁶⁵⁰

Херцеговина је један од ретких појмова чије се разумевање, присутно у већини географских дела поклапало са њеним схватањем у изворима насталим радом државних службеника. Тако Јован Мићић 1832. године говори о доласку монаха Прокопија из манастира Св. Тројице у Херцеговини. Исто тако Милосав Перунички смешта Пријепоље у Херцеговину пет година касније.⁶⁵¹ Пријепоље је град у Херцеговини и у уџбенику Милована Спасића из 1845. године, а „извориште“ Дрине је лоцирано у истој области у географском речнику Јована Гавриловића 1846. године.⁶⁵² Начелник Крушевачког округа Радован Петровић 1847. године сместио је Пљевља у Херцеговину.⁶⁵³ Васојевићи и манастир Милешева били су у Херцеговини и за архимандрита Нићифора Дучића 1874. године.⁶⁵⁴

Херцеговина је била област чији су становници су имали потпуно јасну свест о називу територије на којој су живели. О томе, поред већ горе наведених података, сведоче и изјаве благодетанаца који су са те територије долазили у Кнежевину Србију средином 19. века. Херцеговину, као област у којој се налази њихово родно место навели су: Никола

---

⁶⁴⁵ Исти, *О Црној Гори*, 634.

⁶⁴⁶ Исто, 636–637.

⁶⁴⁷ Исти, *Српски рјечник*, 1852, 25, 28, 96, 99, 208–209.

⁶⁴⁸ Исти, *О Црној Гори*, 131.

⁶⁴⁹ Д. Давидовић, *Дѣјаніа къ историі србскога народа*, 11.

⁶⁵⁰ Д. Момировичъ, *Краткај историја и географија Србији*, С. Петербургъ, 1839, мапа.

⁶⁵¹ *Ужичка нахија*, књ. 2 (1831–1839), док. бр. 389, 629.

⁶⁵² М. Спасић, *Земљописаније целог света*, 48; Ј. Гавриловић, *Речник географско-статистични Србије*, 91.

⁶⁵³ *Грађа за историју македонског народа*, т. 1, књ. 1 (1820–1848), док. бр. 385.

⁶⁵⁴ Исто, т. 3, књ. 3 (1874–1878), док. бр. 13.

Вулишевић из Требиња, Радул Спасић из Васојевића⁶⁵⁵, Јосиф Поповић и Милан Спајкић из Бабина, Саватије Делић из Грмана, Петар Србић из Завала, Сима Пејић из Требиња, Јован Милошевић из Добра, Тодор Драгојловић из Пријепоља, Јосиф Живковић из Пљеваља, Новак Симић из Дробњака, Никола Остојић пореклом из околине манастира Милешеве.⁶⁵⁶ Занимљиво сведочанство о схватању граница Херцеговине оставио је и Томо Бацетић у опису свог пута кроз Стари Влах током 1858. године. Приликом путовања из манастира Бање код Прибоја, кроз Кратово, ка селу Дражевићи и даље ка Новој Вароши, Бацетић је разговарао са једним кметом који је сам пут којим су се кретали означио као границу између Херцеговине и Старог Влаха, а мештани су му врло јасно показивали који планински врхови представљају границу између ове две области. Према њиховом казивању, граница је прелазила и на десну обалу Лима, обухватала Милешеву, као и села Бистрицу, Челице и Друглиће. Поред тога, показивали су му и дрво које се налазило на сат времена јахања од Нове Вароши за које се веровало да представља границу Херцеговине и Старог Влаха.⁶⁵⁷ Исти тај планински масив као границу, додуше, Босне и Херцеговине, наводи у свом путопису и Александар Гиљфердинг.⁶⁵⁸ Ово сведочанство додатно показује да је у свести становника Херцеговина имала врло јасно обележену границу. Поред горе наведених примера употребе овог појма од стране становника, игуман манастира Бање Дионисије Петровић, на захтев Друштва српске словесности, саставио је опис овог манастира и околине, у којем наводи да се преко реке Лим, нигде осим у Пријепољу „у Ерцеговини“ не налази мост.⁶⁵⁹

Приликом утврђивања граница Османског царства и Црне Горе 1859. године део територије Херцеговине нашао се у саставу црногорске државе: Грахово, Рудине, Никшићка жупа, део Васојевића.⁶⁶⁰ Важан тренутак у погледу разумевања географског појма Херцеговине, посебно када је реч о странијој литератури и картографији наступио је у периоду након 1865. године, будући да је у том тренутку формиран Новопазарски санџак који је у свом саставу имао казе: Нови Пазар, Сјеницу, Пријепоље, Пљевља, Бијело Поље, Колашин, Митровицу, Трговиште и Беране.⁶⁶¹ Утицај нове турске административне поделе на географско поимање Херцеговине види се у студији француског археолога Жан-Баптиста Евариста Шарлота који је 1875. године у Паризу објавио дело о Херцеговини, у којем је Херцеговину на истоку ограничио до Горажда, Фоче, Пиве и Никшића. На географској карти која је приложена уз ово дело, граница Херцеговине је на истоку додиривала границу Новопазарског санџака.⁶⁶² Та промена се одлично види ако се упореди карта из овог дела са картом Херцеговине из 1861. године

---

⁶⁵⁵ Васојевићи су у периоду од 1757. до 1831. године били у саставу Скадарског санџака, а затим до 1865. године највероватније у саставу Херцеговачког санџака, а потом су били део Новопазарског санџака у оквиру Босанског вилајета. (А. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство 1839–1858*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021, 251; Р. Љушић, *Српска државност*, 268).

⁶⁵⁶ ДАС, МПс–П, 1851, VI, 72; 1855, I, 34; 1861, IX, 1500; 1865, IV, 673.

⁶⁵⁷ Т. Бацетић, *Стара Србија. Прошлост, садашњост, народни живот и обичаји*, прир. Д. Аранитовић, Београд, 2001, 123–124.

⁶⁵⁸ А. Гиљфердинг, *нав. дело*, 116.

⁶⁵⁹ АСАНУ, Историјска збирка, бр. 9116, Д. Петровић, *Описание општежителнаг манастира Бање* (1857).

⁶⁶⁰ Р. Љушић, *Српска државност*, 273.

⁶⁶¹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 234.

⁶⁶² J. E. C. Pricot de Saint-Marie, *L'Herzégovine: étude géographique, historique et statistique*, Paris, 1875, 5.

чији је аутор Ернст Ото Фридрих Херман Блау⁶⁶³, а у којој су Пљевља, Пријепоље и Бијело Поље приказани као саставни делови Херцеговине.⁶⁶⁴

Други важан моменат у разумевању Херцеговине, пре свега када је реч о српској географској литератури, наступио је током Велике источне кризе, посебно након формирања Косовског вилајета 1877. године, у чијем саставу се налазио и Новопазарски санџак, у оквиру којег су, између осталих, биле и казе Пријепоље и Пљевља.⁶⁶⁵ Ове казе смо са разлогом навели, будући да је територија на којој су се оне налазиле до тада посматрана као део Херцеговине. У вези промене географског схватања Херцеговине, важна је већ помињана одлука српске владе из 1878. године да се, као територија на коју она полаже своје претензије, истакне Косовски вилајет. Овакво ограничавање српских претензија јужно од Кнежевине Србије утицало је на Петра Никетића да управо територију Косовског вилајета 1885. године посматра као Стару Србију, што је значило померање источне границе Херцеговине са реке Лим ка западу, тако да су Пријепоље, Бијело Поље, и Пљевља посматрани као саставни део Старе Србије. Промена се види и у првом и другом издању *Српског света*, тако да су у првом издању из 1882. године Пријепоље и Пљевља означени као градови у Босни и Херцеговини, док то није случај у издању из 1885. године, када се Пријепоље врло јасно помиње као град у Старој Србији.⁶⁶⁶ То схватање није присутно код Владимира Карића, који је Лим посматрао као границу Херцеговине, са изузетком Бијелог Поља који је рачунао као део Старе Србије, док су Пријепоље, Пљевља и Милешева и даље били у оквиру граница Херцеговине.⁶⁶⁷ Изузетак је земљопис Јована Драгашевића из 1880. године у којем су Сјеница, Бијело Поље и Пљевља укључени у састав Босне.⁶⁶⁸

У периоду након окупације Босне и Херцеговине (1878), на том простору се под Херцеговином углавном рачунала област мостарског окружја. Такав случај разумевања Херцеговине присутан је у земљопису Вјекослава Клаића из 1878. године, док је територија Новопазарског санџака (Пљевља, Прибој, Пријепоље, Бијело Поље, Колашин, Митровица) означена као део Старе Србије.⁶⁶⁹ Поред тога, та година је важна јер је по одлукама Берлинског конгреса знатан део преостале Херцеговине припојен Црној Гори и то простор између старе црногорске границе на југу и линије која је ишла од Клобука преко села Пилатова, затим јужно од Билећа, Корита и Гацка, обухватала цео средњи и највећи део доњег тока Пиве и потом избијала на Тару и њеним током ишла до Мојковца. Тако се знатан део Херцеговине нашао у саставу Црне Горе.⁶⁷⁰

Разумевање Херцеговине у складу са границама Херцеговачке митрополије остало је присутно све до краја 19. века, бар када је реч о источној граници, а посебно је то дошло до изражаја у време када се расправљало о могућем издвајању Пљевља и Пријепоља из састава херцеговачке епископије и њиховог припајања рашко-призренској митрополији. Вести о овом питању послао је митрополиту Михаилу архимандрит

⁶⁶³ Пруски представник у комисији великих сила задуженој за смиривање ситуације у Босни и Херцеговини, а од 1864. до 1872. пруски конзул у Сарајеву. (Д. Радовић, Н. Делић, *Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ота Блауа*, Мешовита града 42 (2021), 163–164)

⁶⁶⁴ О. Blau, *Karte der Herzegowina*, Berlin, 1861.

(<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/654/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJQSUMiOiBbIIIUFuyJdfSwgInF1ZXJ5IjogIkZFSlo9KFwiOiBJWCBcdTIwMTMgQXVzenRyaWFcdTIwMTNNYWd5YXJvcnN6XHUwMGUxZ1wiKSJ9>, приступљено 11.1.2023)

⁶⁶⁵ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, 4–5.

⁶⁶⁶ П. Никетић, *Српски свет*, 1882, 87; Исто, 1885, 116, мапа.

⁶⁶⁷ В. Карић, *Српска земља*, 111–117, мапа.

⁶⁶⁸ Ј. Драгашевић, *Земљопис Србије и осталог полострва Балканског*, 57.

⁶⁶⁹ В. Клаић, *Bosna: podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb, 1878, 193–214; Исто, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, knj. 3, 165.

⁶⁷⁰ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 275.

манастира Милешеве Теодосије средином 1891. и управо у његовом писму се види изједначавање географског појма Херцеговине са границама херцеговачке епархије, будући да тражи савет од српског митрополита да ли да се отцепе „од Херцеговине“ или да и даље раде на опстанку у саставу ове епископије.⁶⁷¹ Питање је коначно решено 1894. године када су Пријеполје и Пљевља из Херцеговачке и Прибој из Сарајевске митрополије припојени Рашко-призренској митрополији.⁶⁷² Ипак, ово није пресудно утицало на географско схватање Херцеговине и они који су и раније смештали наведена места у Херцеговину, наставили су то и даље да чине, попут митрополита Михаила, који, у предлогу да се рашко-призренском митрополиту Мелентију именује као помоћник Србије, наводећи као разлог огромно пространство његове епархије, наводи да она у свом саставу има „сву Стару Србију и део Херцеговине“.⁶⁷³

Ипак, приметан је у појединим делима утицај промене црквених граница на схватање географског појма Херцеговине. У издању земљописа Петра Шрепловића из 1891. као један од градова у Херцеговини помиње се Пријеполје, док је Лим означен као граница Херцеговине и Старе Србије. Међутим, у издању из 1898. године, писаном 1894. године, не помиње се Пријеполје као место у Херцеговини, а на карти која је приложена уз опис провинције Старе Србије јасно се уочава проширивање територијалног обима Старе Србије на рачун Херцеговине, чија граница се сада завршава на току Таре и иде даље у правцу североистока ка граници Кнежевине Србије. Ни у осталим земљописима објављиваним до 1912. године не јавља се поновно смештање Пријеполја, Пљевала или Лима у Херцеговини, што сведочи о промени географског схватања овог појма. Али, важно је истаћи да српски географи нису прихватили ограничење Херцеговине присутне у географској литератури и картографији, већ су њене границе прилагођавали границама Старе Србије и променама епархијских граница.⁶⁷⁴ Изузетак представља дело Јевта Дедијера из 1909. године посвећено Херцеговини, у којем он наглашава да Херцеговина има шире границе од оне територије на коју се односи тај назив у тренутку писања дела, али он у свом делу посматра Херцеговину као област између Неретве, Височице и Бјелашнице, затим на истоку до планина Чврснице, Вране и Љубуша и црногорске границе, на западу граница се пружа до поља Дувно и граница Далмације и на југу се завршава код црногорске границе.⁶⁷⁵

*

Географски појам Херцеговине почео је да се уобличава крајем 15. столећа, убрзо након турског освајања. На схватање овог појма утицало је неколико фактора. Први је био постојање средњовековне области која је носила назив Хумска земља, која је за време херцега Стефана Вукчића Косаче знатно проширена и обухватала и територије које су се на истоку простирале до реке Лима и манастира Милешеве. Управо такве границе понеће, убрзо након освајања ове области, и турска административно-управна јединица која је названа Херцеговачки санџак, што је био други важан фактор који је одржавао присуство и јасну свест о територијалном обиму географског појма Херцеговине. Трећи фактор, подједнако важан, било је присуство херцеговачке (захумске) епархије на истом том простору и изједначавање граница Херцеговине са границама црквено-управне јединице. Сва три фактора имала су важан утицај на схватање овог географског појма и сви заједно

⁶⁷¹ *Документа о Рашкој области 1890–1899*, прир. М. Петровић, Београд, 1997, док. бр. 69.

⁶⁷² Исто, док. бр. 197.

⁶⁷³ Исто, док. бр. 214.

⁶⁷⁴ П. Шрепловић, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва са земљописом за ученике-це IV разреда основних школа по наставном плану*, 19–20.

⁶⁷⁵ Ј. Дедијер, *Херцеговина*, Насеља српских земаља, књ. 6, ур. Ј. Цвијић, Београд, 1909, 7.

су дали свој допринос јасној свести становника овог простора да се територија на којој је текао њихов свакодневни живот назива Херцеговина. Та област је, како међу њеним житељима, тако и у српској географској литератури готово до краја 19. века, била ограничена Лимом и манастиром Милешевом на истоку, Фочом и Гораждем на северу, Оногоштом (Никшићем) на југу (касније државном границом Црне Горе), Неретвом и планином Бјелашницом на северу и северозпаду и дубровачким залеђем на западу. За суживање географског појма Херцеговине, посебно на самом терену, важна је била одлука Берлинског конгреса о аустро-угарској окупацији Босне и Херцеговине, након чега се овај појам углавном односи на мостарски округ као једну од административних јединица у саставу окупиране Босне и Херцеговине. Још један догађај имао је одређени утицај на сужавање Херцеговине, а то је било припајање Пријепоља и Пљеваља Рашко-призренској митрополији 1894. године.

Појам Херцеговина је био резултат историјске свести, политичке стварности и црквених граница које су се углавном на том простору поклапале, те отуда и прилично јасна идеја о овом географском појму како у српској географској литератури, тако и код Херцеговаца.

Босна

Када се говори о појму Босне у Новом веку, посебно у периоду 19. века, мора се имати у виду да у том тренутку постоји политички појам Босне, чија се граница изједначава са територијом Босанског санцака (формиран 1467), и да постоји географски појам Босне који се односи на територију која се налази између Дрине, Саве и Врбаса. Ми ћемо акценат ставити на политички појам, а затим и на његово прихватање као географског одређења за територију северозападне Старе Србије, односно простор Старог Влаха⁶⁷⁶ и Новог Пазара. Већ од турских освајања средином 15. века и стварања Босанског санцака, овај простор био је укључен у његов састав. Са формирањем Босанског пашалука (1580) постао је његов саставни део и даље као Босански санцак, а потом је, у складу са административним променама вршеним на овом простору, мењао своје називе у смислу мањих административних јединица, али и даље је остајао део Босанског санцака у оквиру истоименог пашалука.⁶⁷⁷ У погледу географског схватања наведене области важно је напоменути да је крајем 16. или почетком 17. столећа формиран кадилук Стари Влах који је обухватао територију следећих нахија: Сјеница, Моравица, Барче (=Нова Варош), Остатија и Бобољ.⁶⁷⁸ Почетком 19. века Босански пашалук је обухватао, на наведеном простору, територију која је у правцу југозапада обухватала кадилуке: Вишеград, Стари Влах, Нови Пазар и Косовску Митровицу.⁶⁷⁹ Већ у путописима из 16. века јасно се уочава изједначавање географског и политичког појма Босне, те се тако Ибар често означава као граница Србије и Босне, а Лим као граница Херцеговине и Босне, што је и у складу са турском административном поделом.⁶⁸⁰

Са почетка 19. века сачувано је казивање Григорија, архимандрита благовештенског манастира на Руднику који Нови Пазар смешта на граници Босне и

⁶⁷⁶ У значењу Старовлашке нахије.

⁶⁷⁷ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*, 144–146.

⁶⁷⁸ Исто, 180–181.

⁶⁷⁹ Исто, 229–230.

⁶⁸⁰ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, 202; Исто, *Putovanje Kornelija Duplicia Šepera g. 1553*, 58–59; Р. Самарџић, *Београд и Србија у делима француских путописаца*, Београд, 1961, 160, 174.

Румелије.⁶⁸¹ Током Првог српског устанка, у већ помињаном писму Родофиникину с краја 1808. године, Карађорђе као места у Босни означава Нови Пазар и Сјеницу.⁶⁸² У мају 1809. године Карађорђе јавља барону Симбшену да су устаничке трупе продрле у Босну, заузеле Нову Варош и дошле до Лима.⁶⁸³ Такође, и српске власти како у периоду пре стицања аутономије, тако и у Кнежевини Србији, користе термин Босна и босански предели да означе ову територију. Јован Мићић 1828. године помиње „босанско село Јагоштицу“, при чему је појам босански додат под утицајем турске административне поделе. Осим појма Босне користи се и синтагма босански предели, али се она проширује, очигледно под утицајем постојања Босанског пашалука, и на територију која се у географском, а у том тренутку и политичком смислу, сматрала Херцеговином. Тако кнез Милош 1837. године смешта Пљевља у Босну, као и Јован Мићић.⁶⁸⁴ Појам Босне је прошириван све до источних граница Новопазарске нахије које су се завршавале код Новог Села, Врњаци, Дубља и Попине, недалеко од Карановца. Тако руски члан комисије, официр Коцебу наводи 1831. године да се Карановац налази у Србији, „а на граници Босне“.⁶⁸⁵ Исто тако, у вези са разграничењем, почетком 1834, након што је гранична линија била дефинитивно одређена на самом терену, стизале су вести да Турци неће уступити „ништа што је од Босне“.⁶⁸⁶ Сви ови примери јасно упућују на коришћење политичког појма Босне као географске одреднице за територију која се налазила или која ће се наћи јужно и југоисточно од граница Кнежевине Србије.

Са друге стране стајало је становништво ових крајева који је живело на територији у саставу Босанског пашалука. Када је реч о периоду прве владавине кнеза Милоша, њихова географска одредница није произилазила из пашалука или санцака у чијем саставу су били, већ је на том простору у колоквијалној употреби била искључиво одредница Стари Влах, што је уједно био и назив кадилука под чијом надлежношћу су се налазили. Тако, у својим писмима упућеним кнезу Милошу, посебно у периоду када се одлучивала њихова судбина и питање да ли ће постати део Кнежевине Србије, редовно користе термин Стари Влах, у географском значењу, као и месну одредницу Старовлашани. О томе сведочи и списак претплатника за издање Доситејевог дела *Живот и прикљученија* из 1833. године, у оквиру којег су становници Нове Вароши, који су се претплатили на књигу, своју област лоцирали у Старом Влаху.⁶⁸⁷ До краја 40-их година 19. века у својим писмима упућиваним у Кнежевину Србију, ово становништво није користило одредницу Босна као назив за своју територију. Генерално, становништво предела јужно од Србије кнеза Милоша, а касније и границе Кнежевине Србије, бар када је реч о периоду прве владавине кнеза Милоша, углавном користи назив нахије као географску детерминанту.⁶⁸⁸

Током 40-их и 50-их година 19. века среће се лоцирање насеља на простору северозападне Старе Србије у Босни. Тако је 1842. забележен случај доласка Антонија Максимовића из Прибоја у Босни. Присуство Босне као географског назива огледа се и у писму парохијског свештеника Риста Вучића из манастира Бање код Прибоја и то кроз

⁶⁸¹ *Географске белешке о Турској митрополита Стевана Стратимировића из године 1803. и 1804.*, 113.

⁶⁸² В. Б. Савић, *Карађорђе*, док. бр. 271.

⁶⁸³ Исто, док. бр. 322.

⁶⁸⁴ *Ужичка нахија, књ. 2 (1831–1839)*, док. бр. 549, 608; *Пожешка нахија*, док. бр. 527, 336.

⁶⁸⁵ ДАС, Збирка Радослава Перовића, 1; В. Стојанчевић, *Коцебуовљев протокол о одређивању граница Србије из 1831. године, Споменик СХХХIV. Одељење историјских наука* 9 (1995), 173.

⁶⁸⁶ ДАС, Кнежева канцеларија (=КК), Присаједињење отргнутих округа (=ХХIV), 132.

⁶⁸⁷ *Животъ и приключенія Димитрія Обрадовића, нареченога у калуђерству Досиѳеа нѣмъ истымъ списана и издана*, прир. Г. Возаревић, Београд, Г.Г. пренумеранти.

⁶⁸⁸ *Ужичка нахија, књ. 2 (1831–1839)*, док. бр. 363, 382, 366, 408, 426, 456; *Архивска грађа за насеља у Србији за време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, прир. Т. Ђорђевић, *Насеља и порекло становништва*, књ. 22, ур. Ј. Цвијић, Београд, 1926, 243, 383.

месну одредницу – „босански народ“, док је етничка одредница „српски народ“ врло јасно назначена.⁶⁸⁹ Српски чиновник је у регистру овај манастир сместио у Босну.⁶⁹⁰ Благочејници из Нове Вароши, Потпећи, Новог Пазара и генерално Старог Влаха средином шесте деценије 19. века такође су убицирали своје родно место у Босни, што показује да је у том тренутку овај појам присутан међу становницима као географска одредница и да је заменио раније, у највећем броју случајева присутно географско одређење на основу нахије. Тачније, они су као „народност“ наводили Бошњак, али то је заправо њихово месно одређење које је проистицало из географског назива области, док је етничко, наравно, било Србин, што се и јасно истиче у молбама становника ове области упућеним институцијама у Кнежевини Србији.⁶⁹¹ Занимљиво казивање о схватању граница Босне забележио је већ помињани руски конзул Александар Гиљфердинг, које се и разликовало од схватања тог појма крајем 50-их година 19. века. За њега су планински венци Старог Влаха били граница Босне и Старе Србије, односно један поток у подножју планинских венаца који је представљао границу „босанске“, односно Дабро-босанске и Рашко-призренске епархије.⁶⁹² Са друге стране, наводи да се испред хана у Косовској Митровици налазе два висока камена за које становништво сматра да су граница између Босне и Старе Србије, што опет сведочи о присутности овог појма код становника, ограниченог границама Босанског пашалука.⁶⁹³

Промене у географском одређењу становника Нове Вароши и околине могу се пратити већ од 1861. године. У молби за помоћ приликом изградње цркве у Новој Вароши, становници овог насеља своје место су убицирали у Старој Србији.⁶⁹⁴ Ову промену треба повезати са све широм употребом појма Старе Србије као географске одреднице за територију јужно од граница Кнежевине Србије, што је истовремено значило и постепено потискивање назива Босне као географског одређења на простору Старог Влаха. Ово ипак не значи да је тај појам био у потпуности потиснут као географски назив, па се и крајем 19. века (1893) могу срести одређења попут Нове Вароши у Босни или села Штиткова, такође недалеко од Нове Вароши, у Босни, што је представљало навику заосталу из ранијег периода, а не стварну ситуацију на терену, будући да у том тренутку нема ни основе у турској административној подели за такво географско именовање, јер је у том тренутку Новопазарски санџак део Косовског вилајета.⁶⁹⁵ У истом извору село Мишевићи код Нове Вароши је убицирано у Старој Србији.⁶⁹⁶

Схватање Босне, са једне стране као политичког, а са друге као географског појма јасно се уочава на карти објављеној у Кнежевини Србији 1853. године од стране француског картографа Константина Дежардена, а коју је редиговао Коста Цукић, будући да Дежарден није познавао српски језик. На тој географској карти јасно се среће натпис „Босна за себе“ који је ограничен на простору између Дрине и Врбаса, док је назив „Босна“ развучен од Уне на северозападу, односно обухвата простор Турске Хрватске и простире се у правцу југоистока све до Нове Вароши, тј. обухвата територију Босанског пашалука.⁶⁹⁷ За разлику од ове географске карте, у појединим делима среће се изједначавање географског и политичког појма Босне, односно не наглашава се постојање

⁶⁸⁹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 48.

⁶⁹⁰ ДАС, Митрополија београдска (=МБ), 1852, 687.

⁶⁹¹ ДАС, МПс–П, 1855, I, 34; ДАС, МБ, 168.

⁶⁹² А. Гиљфердинг, *нав. дело*, 116.

⁶⁹³ Исто, 116.

⁶⁹⁴ ДАС, МБ, 1861, 168.

⁶⁹⁵ *Документа о Рашкој области, књ. I*, док. бр. 192.

⁶⁹⁶ Исто.

⁶⁹⁷ К. Дежарден, *Школска мапа Европске Турске са Србиом и Влашком*, Београд, 1853. (НБС, ОПФ–КФ, Кр I 63).

ужег географског појма. Такав случај присутан је у делу Томе Ковачевића *Опис Босне и Херцеговине* из 1865. године у оквиру којег се изједначава географски и политички појам ове области, те се она посматра као територија која на југоистоку обухвата област Прибоја, Сјенице, Нове Вароши и Новог Пазара и чија се граница у потезу од ушћа Дрине па све до Ибра додирује са границом Кнежевине Србије. На југу се Босна додирује са Вучитрнском нахијом.⁶⁹⁸ Девет година раније, Јосиф Панчић и његови ученици, гледајући са Копаника ка западу, посматрали су „бреговиту Босну“.⁶⁹⁹ Директор другог одељења Богословије у Београду 1873. године такође је лоцирао Нову Варош у Босни.⁷⁰⁰

Слично као код географског појма Херцеговине, оно што је донела 1878. година одразило се и на схватање географског појма Босне, а најважнији утицај, бар када је реч о српском разумевању тог појма, остварило је схватање граница Старе Србије и, у појединим случајевима, њихово изједначавање са територијом Косовског вилајета. Није без значаја, у овом контексту, и окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, што је водило даљем јачању идеје да та територија не припада Босни у географском погледу, посебно када се има у виду да од 1877. године није била ни део политичког појма Босне. Промењене границе Босне, прилагођене новим схватањима како појма Старе Србије, тако и приликама на терену најпре срећемо у више пута помињаном делу Петра Никетића *Српски свет* из 1885. године. Ипак, за Владимира Карића географски појам Босна и даље је обухватао Нову Варош и Прибој, а осим такве представе на карти, ово се примећује и из његовог казивања да су Дрина и Увац границе Босне и Србије.⁷⁰¹ Аутори земљописа до 1914. године, у зависности од тога чије идеје о границама на Балканском полуострву су вршиле главни утицај на њих, дефинисали су границе Босне у југоисточном делу. Соколовић у земљопису из 1890. године у потпуности прихвата Карићево виђење границе Босне и Србије (Увац и „сува међа“), као и Шрепловић у атласу из 1891. године, што ће се понављати и у издањима земљописа све до 1912. године, без јасног навођења да ли су Прибој и Нова Варош у Босни или Старој Србији.⁷⁰² Ипак, оно што се мора истаћи јесте да, посебно у другој половини 19. века, за највећи део југозападне Старе Србије која је до 1877. године била део Босанског пашалука, у потпуности доминира географско одређење Старе Србије.

На самом почетку 20. века, на основу постојања ранијег политичког појма Босне, приликом турског пописа из 1905. године, најпре је донета наредба да се српско становништво које је живело на југозападном делу некадашњег Босанског пашалука, тј. у том тренутку у саставу Сјеничког и Пљеваљског санцака и каза Беране, Трговиште, Митровица и Нови Пазар, уписује под одредницом православни Бошњаци.⁷⁰³ Примећује се да се користе некадашње границе Босанског пашалука као територије на којој би српско становништво требало означити као православне Бошњаци, иако је оно имало потпуно јасну свест о свом српском етничком одређењу. Србе који су живели ван граница некадашњег Босанског пашалука, односно оне који су насељавали делове Пећког и Призренског санцака требало је означити као православне Албанце.⁷⁰⁴ Дакле, присуство

⁶⁹⁸ Т. Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, Београд, 1879, 1–5, 62–64.

⁶⁹⁹ ДАС, МПС–П, 1857, IX, 67.

⁷⁰⁰ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 3, књ. 1 (1868–1873), док. бр. 323.

⁷⁰¹ В. Карић, *Српски свет*, 112; Исти, *Земљопис српске земље и Балканског полуострва*, 11–15.

⁷⁰² П. Шрепловић, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва са земљописом за ученике-це IV разреда основних школа по наставном плану*, 18; Д. Соколовић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за ученике IV разреда основних школа*, Београд 1890, 3.

⁷⁰³ М. Јагодић, *Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910*, *Историјски часопис* 57 (2008), 349–350.

⁷⁰⁴ Потпуно се слажемо са мишљењем историчара М. Јагодића да је иза овог покушаја највероватније стајала аустроугарска дипломатија јер су се кроз овај покушај истицала права Аустро-Угарске на некадашњи Новопазарски санцак, као и ојачавала Калајева идеја о бошњачкој нацији подељеној на три

ранијег политичког појма Босне на овом простору искоришћено је као основа да се у тим границама становништво српске националности означи као Бошњаци. На крају, ово није успело, али пример добро илуструје покушај да се присуство политичког појма Босне на том простору искористи у циљу оправдања и остварења интереса аустријског двора.

*

Присуство географског појма Босне на оној територији која ће средином 19. века бити означена као Стара Србија произишло је из политичког појма Босне који се огледао кроз тренутну административно-управну поделу Османског царства у виду постојања Босанског пашалука. У изворима које смо прегледали нисмо наишли на случај да становништво овог краја, до краја 30-их година 19. века, користи као географску одредницу Босну, већ у највећем броју случајева назив нахије, која се на простору Нове Вароши, Прибоја и Сјенице поклапала и са обласним називом – Стари Влах. Средином 19. века срећу се извори у којима становници овог краја користе одредницу Босна или месно одређење Бошњак, које је опет произишло из самог назива територије, тј. турске административне јединице, у неким случајевима изједначене са географским појмом. Са све заступљенијим појмом Старе Србије, појам Босне престаје да се јавља као географско одређење на овом простору, а са повлачењем политичког појма са простора Старог Влаха нестаје и политичка основа за протезање наведеног назива на северозападни део Старе Србије.

Бугарска

Слично као код географског појма Босне, и у разматрању присутности употребе и значења појма Бугарске ограничићемо се на онај део Старе Србије, тј. североисточни и источни, односно простор на којем се и за који се може срести у првој половини 19. века употреба појма Бугарске као географске одреднице, а у неким случајевима и истовремено коришћење овог појма и географског одређења Старе Србије. Посебно је важно указати на разумевање овог појма у српским географским уџбеницима и на коришћење овог одређења од стране становништва. Територија о којој је реч може се приближно одредити тако што је обухватала најпре југозападни део Софијског санцака (казе Ниш и Пирот) и јужне делове Крушевачког санцака (казе Прокупље, Куршумлија и Лесковац). Наведене казе су најкасније од 1844. године постале део новоформираног Нишког санцака у оквиру истоименог ејалета, чије формирање је постепено текло од доношења Закона о ејалетима (1834). Поред ових области, наведена територија обухватала је и Врањску казу која је била у саставу Скопског санцака истоименог ејалета, формираног након гушења побуне Дервиш Цара и остала до почетка 60-их година, када је ушла у састав Нишког санцака.⁷⁰⁵

Како смо се при разматрању и казивању о географском појму Србије дотицали и објашњавали разумевања границе између Србије и Бугарске, како у картографији, тако и у осталој географској грађи, у оквиру овог одељка пажњу ћемо посветити периоду од почетка 19. века и разумевању овог појма у оквиру српске географске литературе и друге грађе. Већ у документима која се тичу Првог српског устанка среће се географско

вероисповести. (М. Јагодић, *Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910*, 350)

⁷⁰⁵ Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и политичке прилике*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021, 8–9; А. Савић, *нав. дело*, 249.

идентификовање области у долини Јужне Мораве, али и шире области, као Бугарске. Тако Јаков Ненадовић почетком 1806. године убицира Крушевац у Бугарској, наводећи да је један део војске отишао „у Бугарију гди већ у Крушевцу Младен седи“.⁷⁰⁶ Исто одређење, само за други део територије, искористио је руски генерал Ђорђо Ђовани Цукато, који је боравио у Србији са задатком пружања помоћи устаницима, и у једном писму Карађорђу наводи да је упутио једну групу војника уз Тимок „у Бугларију“ ка Бањи и Нишу.⁷⁰⁷ Иако су ретки примери, ова казивања показују да је и у време Првог српског устанка био присутан географски назив Бугарска за источни део области које су се налазиле јужно од граница устаничке Србије.

Током 30-их година 19. века такође се може срести лоцирање појединих места јужно од границе Кнежевине Србије у географски појам Бугарске. Разлика у односу на претходно наведене примере јесте у томе што је сада овај појам искоришћен од стране становника који су били пореклом или су и даље живели у тим крајевима. На први такав случај наишли смо у списку претплатника за Тиролову географију из 1832. године, штампану у Београду. Том приликом Михаило Христић, трговац из Врања, лоцирао је своје место пребивања у „Малој Булгарији“.⁷⁰⁸ Била је то иста она књига у којој су крајеви јужно од границе Кнежевине Србије први пут означени као Стара Србија. Иста географска одредница за исто место искоришћења је од стране београдског житеља Косте Стојановића пореклом из Врања и то у два наврата, 1833. и 1837. године. У истог књизи, за Ђорђа Стојковића и Ђорђа Митовић, становнике Одесе, наводи се да су родом из Бугарске, али без означавања тачног насеља.⁷⁰⁹ Наведени примери би могли послужити као доказ да је међу самим становништвом пореклом из тог краја био присутан појам Бугарске као обласног географског одређења, али исти Константин Стојановић је у претплати за *Милошијаду* из 1829. године означио Врање као место у Албанији.⁷¹⁰ Вероватније је да су своје географско гледиште о називу области у којој су рођени формирали по досељењу у Београд. На то прилично јасно указује употреба назива Албаније, будући да је у том тренутку међу становништвом преовладавао назив Арнаутска или Арнаутлук, као један од назива за територију јужно од Кнежевине Србије.⁷¹¹ У већем броју књига издатих на српском језику током прве половине 19. века срећу се претплатници из Ниша, али код њих нема сличних одредница као што је користио Коста Стефановић, а у издању једне књиге објављене у Новом Саду 1847. године, у списку претплатника, за Ниш је наведена одредница „у Старој Србији“.⁷¹²

Шта је подразумевао појам „Мала Бугарска“ објашњава бугарски уџбеник за земљопис из 1835. године штампан у Крагујевцу. Ту је наведено да се назив „Мала Бугарска“ односи на територију коју је заиста обухватала Бугарска на Балкану, између Црног мора, Балкана, Дунава и Кнежевине Србије, а у оквиру које су, према схватању аутора, иначе бугарског свештеника Неофита Бозвелија, били и Пирот и Ниш. Са друге стране, „Велика Бугарска“ је била територија око реке Волге, одакле су се Бугари доселили на Балкан.⁷¹³ Пирот, Ниш, Лесковац, Врање, а у неким случајевима и Косово и

⁷⁰⁶ *Акта и писма*, док. бр. 515.

⁷⁰⁷ В. Б. Савић, *Карађорђе. Документа*, књ. 2 (1810–1812), Г. Милановац, 1988, док. бр. 515.

⁷⁰⁸ Д. Тирол, *нав. дело*, Г.Г. пренумеранти.

⁷⁰⁹ *Животъ и приключения Димитрія Обрадовића*, Г. Г. Пренумеранти; С. Милутиновић-Сарајлија, *Троесестарство или Сербске тры милине*, Лајпциг, 1837.

⁷¹⁰ *Разна дјела Јевте Поповића. Св. 3: Милошијада*, Будим, 1829, 263; С. Војиновић, *Прилог библиографији штампаних књига са претплатницима из јужне Србије (1815–1912)*, Нишки зборник 13 (1983), (=Прилог библиографији), 105.

⁷¹¹ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 85–87.

⁷¹² С. Војиновић, *Прилог библиографији*, 105.

⁷¹³ Н. Хилендерски Бозвели, *Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество*, Крагујевац, 1835, 14.

Призрен, лоцирани су у Бугарској и у другим бугарским уџбеницима за земљопис издаваним током пете и шесте деценије 19. века. Такође, Ниш се у неким случајевима наводи као град и у Бугарској и у Србији.⁷¹⁴ У уџбеницима намењеним бугарској младежи, а издатим током наведеног периода, може се срести и разумевање Србије као географског појма, у оквиру које су Пљевља, Вишеград, Сјеница, Ниш, Приштина, Косово, Прокупље, Врање. Ипак, за разлику од претходних уџбеника, овај је био преведен са грчког на бугарски језик, односно представљао је преузимање грчког разумевања овог појма.⁷¹⁵

Током пете и шесте деценије 19. века могу се срести појединачне употребе овог појма међу становништвом. Тако пред почетак Нишке буне 1841. године, становници из села Власотинца, Шишаве, Дабинаца, Козаре, Сејанице, Свирца, Јастрепца, Печењеваца, у Лесковачкој кази користе појам „Булгарија“ као назив за област у којој се налазе њихова села. У вези са овом молбом, важно је напоменути да су поред села из околине Лесковца, њу потписала и села из Знепољске казе, из околине Трна: Турковци, Забел, Населовци, Клисурса, Јарловци, Ломница и још неколико околних села.⁷¹⁶ Да ли су становници села Знепољске казе утицали на наведено географско одређење, или је то био општеприхваћени назив међу становницима и Знепољске и Лесковачке казе остаје отворено питање. Мада, једна друга молба становника Лесковачке казе из маја 1840. као географско одређење садржи искључиво назив нахије: „жалба от град Лесковац и од сва села Лесковачке нахије“.⁷¹⁷ За Ивана Тодоровића, благодејанца 50-их година 19. века, забележено је да је пореклом из Лесковца у Бугарској. Овде остаје отворено питање да ли је он искористио наведену географску одредницу или ректор Лицеја Коста Бранковић, који је састављао овај списак.⁷¹⁸ Слично као у примеру Нове Вароши, и овде је становништво прихватало назив Старе Србије као своје географско одређење. Наиме, у септембру 1860. године становници села Власотинца, истог оног које је 1841. смештено у Бугарску, као и осталих са простора Нишког санцака, жале се на турске зулуме на овом простору и моле за помоћ од Кнежевине Србије, а своју молбу завршавају следећим речима: „есмо цело друство остаем из Бугарие из Старе Србие“.⁷¹⁹ И поред врло широке употребе појма Старе Србије крајем 60-их година 19. века, и даље се може срести одређење Ниш у Бугарској у списку места из којих су долазили благодејанци из суседних области Кнежевине Србије.⁷²⁰

Питање које се овде може поставити јесте како је дошло до коришћења овог појма међу самим становништвом. Један део територије на којој се среће коришћење ове одреднице био је у саставу Софијског санцака све до 40-их година 19. века, а затим Нишког који је обухватао и територију Берковице. Самим тим је становништво било упућено на крај Балканског полуострва у којем је био присутан назив Бугарска и могуће да је то био начин како је становништво овог краја прихватило наведени назив као своју географску одредницу, мада ово питање и даље остаје отворено. Са друге стране, турска административна подела није утицала на лоцирање Лесковца и Врања у састав Бугарске код становника. Други пут ширења овог појма била је идентификација Ниша, Лесковца и других места на овом простору у Бугарску у географским уџбеницима, како бугарским, тако и српским. У списковима претплатника помињу се утицајни људи са овог простора, што је можда и вероватнији начин ширења овог појма међу становништвом. Још једно

⁷¹⁴ И. А. Богоров, *Кратка географја математическа, физическа и политическа*, Букуреш, 1851, 166–169; Г. Янакиев Икономов, *Кратко землеописание*, Букуреш, 1856, 35.

⁷¹⁵ К. Георгиев Фотинков, *Обице землеописание вкратце за сичката земля*, Смирна, 1843, 64.

⁷¹⁶ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 39; НБС, ФГЈ, Р 558/XV/7.

⁷¹⁷ М. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884, 48–49.

⁷¹⁸ ДАС, МПс–П, 1855, I, 54.

⁷¹⁹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану (1856–1878)*, док. бр. 147.

⁷²⁰ ДАС, МПс–П, 1867, 7, 1693, Списак благодејанаца којима је одобрена стипендија.

питање повезано са наведеним географским одређењем јесте назив реке Јужне Мораве, која се током прве половине 19. века, а у неким случајевима и касније, често помиње као Бугарска Морава. Овај назив се среће у путописима почевши од 16. века па на даље, такође среће се на географским картама, а од почетка 19. века своје место нашао је и у српским географским радовима, а 1834. године једна капетанија у оквиру Крушевачке нахије названа је Бугар-Моравска капетанија. Овај назив користи и Јеротије Рачанин приликом описа пута у Јерусалим из 1704. године.⁷²¹ Да ли је становништво овог краја на овај начин именovalo своју жилу куцавицу? Готово са сигурношћу можемо тврдити да није, бар када је реч о периоду прве половине 19. века, исто као што становништво које је живело на простору Западне Мораве (у списима називане Српска Морава) није користило епитет Српска, већ је своју реку једноставно називало Морава.⁷²² Тако Спасоје Ђурђановић из села Рибаре у Крушевачкој нахији наводи да је подигао стоку и „за Моравом“ се одселио у Србију.⁷²³

Одвојено питање од географског одређења које је користило само становништво јесте коришћење ове одреднице као назива за територију која се налазила јужно од Кнежевине Србије у географској литератури. Као што смо већ навели у претходном тексту посвећеном географском и политичком појму Србије, у српским, али и појединим страним географским списима током прве три деценије 19. века Јужна Морава се не посматра као граница Србије и Бугарске, већ Сува планина југоисточно од Ниша као међа ове две области на Балканском полуострву, док је северније ту линију представљао Тимок. Одређене промене се опажају у географским списима насталим после 1830. године, које су повезане са стварањем аутономне Кнежевине Србије и повлачењем њене границе, а пре него што се учврстио назив Старе Србије за области јужно од српске државне границе. Наравно, то се не односи на оне ауторе, какав је био Вук Стефановић Караџић или Димитрије Тирол, који су имали врло јасну свест о географском појму Србије. За разлику од њих, Димитрије Момировић, аутор историје и географије Србије из 1839. године, као граничну област јужно од Кнежевине Србије означава Бугарску. Тако наводи да један крај Тимока извире у Србији, други у Бугарској, а Ниш је град у Бугарској.⁷²⁴ Драгутин Сељан у свом рукопису посвећеном Србији, иако у неким случајевима задржава географско значење Србије, наводи да Јужна Морава извире из „Пересрина“⁷²⁵ и назива се Бугарском Моравом, јер „отуда долази“, мада у тексту није користио појам Бугарске као одреднице за области око тока Јужне Мораве.⁷²⁶ На карти Јована Бугарског, урађеној 1843, а објављеној 1845. године, Бугарска почиње код Ниша.⁷²⁷ Сличну ситуацију срећемо и на карти Јована Миленковића, објављену почетком 1851. године, али са том разликом што је Бугарска Морава (Јужна Морава) граница између Бугарске на истоку и Албаније на западу.⁷²⁸ У свом необјављеном географском опису

⁷²¹ С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704 год*, Гласник СУД 31 (1871), 297; Ж. Илић, *Велика, Западна и Јужна Морава на географским картама од 16. до средине 19. века*, Алексинач и Поморавље у прошлости, ур. С. Рајић, Алексинач, 2021, 39–50; Исти, *Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834*, 318.

⁷²² *Пожешка нахија*, док. бр. 62, 83, 106, 130, 131, 137, 227, 265; М. Веселиновић, *Изморник*, Годишњица Николе Чупића 20 (1900), 221–222.

⁷²³ *Архивска грађа за насеља у Србији за време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, 178–179.

⁷²⁴ Д. Момировић, *Краткај историја и географија Србији*, 66, 85.

⁷²⁵ Овде Сељан прави грешку будући да се овај назив односи на Шар-планину.

⁷²⁶ D. Seljan, *Serbia*, 48.

⁷²⁷ Ј. Бугарски, *Карта Княжества Србије*, Београд, 1845. (НБС, ОПФ–КФ, Кр III 1170)

⁷²⁸ Ј. Миленковић, *Княжество Србије*. Београд, 1850. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 599). Треба имати у виду да је ова карта настала из потреба за географским картама у српским основним школама, те је оваква географска идентификација могла имати великог утицаја на схватање географије овог дела Балканског полуострва на генерације које су тада, на основу ових географских дела, усвајали називе за области на граници Кнежевине Србије.

Србије, Миленковић не користи назив Бугарска за област око Ниша, већ се служи термином „Нишки кадилук“, док је извориште Тимока врло јасно убицирао „у Бугарској, у кадилуку Пиротском“.⁷²⁹

Пре него што објаснимо разлог употребе појма Бугарске као географске одреднице у српској географској литератури и картографији, неопходно је указати и на коришћење овог појма од стране званичних органа Кнежевине Србије. У архивској грађи, насталој као резултат рада државних органа, закључно са крајем прве владавине кнеза Милоша, нисмо наишли на коришћене ове одреднице за простор Крушевачког и западног дела Софијског санцака. Ситуација се мења почетком 40-их година 19. века. Употребу појма Бугарске током пете, шесте и седме деценије 19. века је у потпуности истражио историчар М. Јагодић, те ћемо навести главне резултате до којих је он дошао. Током 40-их година 19. века употреба појма Бугарске као одреднице за територију јужно од граница Кнежевине Србије, односно за простор Нишког санцака представљала је прилично честу појаву. Изгледа да је почетак коришћења овог појма повезан са Нишком буном 1841. године, коју су власти Кнежевине Србије, неколико дана након избијања, у свом извештају упућеном Министарству иностраних дела Русије, лоцирали у Бугарској. Остаје потпуно могуће да је коришћење географске одреднице Бугарска, као и етничке одреднице Бугари од стране српске владе имало политичке разлоге, у циљу назначивања разлике између мирне Кнежевине Србије и немирних побуњеника – Бугара.⁷³⁰ Можда би, поред тога, требало узети у обзир и поменуто молбу становника са простора Лесковачке и Знепољске казе. Могуће да су они својом географском и етнографском идентификацијом утицали на српску владу да територију на којој је избио устанак означи као Бугарску, јер се пре тога овај појам не јавља у изворима.⁷³¹ У годинама након тога, све до средине 50-их година 19. века, постоје бројни примери употребе географског одређења Бугарска за области јужно од Кнежевине Србије, пре свега за Нишки санцак. У *Српским новинама* све до 1856. године вести са простора ове административне јединице објављиване су управо у рубрици насловљеној „Бугарска“. Последњи пут је Ниш поменут као део Бугарске 1860, а претходне три године свега неколико пута, док су вести из Пирота и даље објављиване у оквиру поменуте рубрике. У наведеном периоду као део Бугарске поменуто је Скопље и манастир Пречиста код Кичева, али не од стране њихових житеља, већ од писара Државног савета.⁷³² Од краја 50-их и почетка 60-их година углавном престаје убицирање овог краја у Бугарској, бар када је реч о новинама у Кнежевини Србији. У појединим страним новинама, чији је редове преносила новосадска *Застава* и 1876. године се наводи да ће у случају победе у рату против Османског царства, Србија добити „од Бугарске Ниш и западне крајеве“.⁷³³ Готово истовремено, један руски војни часопис говори о Нишу и Пироту као о бугарским варошима.⁷³⁴

Ако имамо у виду да је одредница Бугарска била у употреби у администрацији Кнежевине Србије и након Нишке буне и да је кроз *Српске новине* тај назив лако могао бити прихваћен и од стране становништва Кнежевине Србије, онда је потпуно јасно зашто су и Јован Бугарски и Јован Миленковић искористили управо овај појам као назив за област источно од тока Јужне Мораве. Поред тога, томе треба додати и везивање раније присутног географског појма Србије за јасно ограничен политички појам, те је тако

⁷²⁹ Архив САНУ, Стара збирка, бр. 216, Географске белешке Јована Миленковића.

⁷³⁰ С. Андрејевић, *Нишке буне. Ослободилачки покрети од 1833. до 1842.* Ниш, 2003, 114–115; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 49.

⁷³¹ Молба је највероватније била упућена кнегињи Љубици, али то не значи да са њом нису могли бити упознати кнез Михаило и остали представници власти. (М. Jagodić, *Failed conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman Rule in 1840–1841*, *Limes plus* 12, No. 3 (2015), 48–49.

⁷³² М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 37–38.

⁷³³ *Застава*, бр. 95, 27. јун / 9. јул 1876.

⁷³⁴ Исто, бр. 101, 7/19. јул 1876.

остала празнина у именовану територије јужно од њених граница и то важи посебно за географска и картографска дела, а пре него што је ушао у ширу употребу појам Старе Србије. Тамо где су аутори имали врло јасно виђење географских граница Србије, није било коришћења назива Бугарске као одреднице за наведену област ни након повлачења границе Кнежевине Србије, као што је случај са Вуком Стефановићем Караџићем. Одређена промена наступила је и у картографском свету након 1853. године. Тада, већ помињани француски картограф Константин Дежарден на картама урађеним за потребе Министарства просвете, а намењених коришћењу у основним школама, источно од Ибра и даље преко Јужне Мораве, баш на оној територији на којој се на претходне две поменуте карте среће појам Бугарске, уноси назив Стара Србије, што је неминовно водило даљем везивању овог назива за територију јужно од Кнежевине Србије, али исто тако и потискивању назива Бугарске као одреднице за тај простор.⁷³⁵

*

У картографској и путописној литератури из периода Новог века може се срести коришћење појма Бугарске као географске одреднице за област око тока Јужне Мораве. Путописци су ту област тако називали под утицајем турске административне промене, будући да је тај крај био део Софијског санџака, те отуда и разумевање Јужне (Бугарске) Мораве као одреднице Србије и Бугарске. У српској географској литератури с почетка 19. века Сува Гора и Тимок се посматрају као међе Србије и Бугарске. Настанак политичког појма Србије утицао је на коришћење Бугарске као назива за област јужно од Кнежевине Србије, а пре шире употребе географског појма Старе Србије. Све до 40-их година 19. века не среће се појам Бугарске на наведеној територији искоришћен од стране становника, а од тада свега неколико пута. Ова одредница била је у употреби у Кнежевини Србији после 1841. године, како у званичној администрацији, тако, али и много више, у *Српским новинама*. Наравно, масовнија употреба појма Старе Србије довела је и до њене употребе на овом простору, а крај који је стављан у Бугарску већ при првом географском одређењу Старе Србије 1832. сматран је њеним саставним делом. Када је реч о употреби овог појма међу становништвом, свега два документа директно указују на то, али оба документа не потичу само од стране становника дуж леве и десне обале Јужне Мораве, већ и из села у околини Трна и Ћустендила, те сходно томе не може се тврдити да ли је то била њихова заједничка одредница или је у документ унета под утицајем становника области око наведена два места.

Арнаутлук / Албанија / Горња Албанија

Појмови као што су Арнаутлук и Албанија коришћени су у исто време, али на различитом месту и са различитим значењем. У географским речницима објављиваним током 18. века Албанија је дефинисана као област која се простире дуж обала Јадранског мора, њене границе на северу обухватају често Подгорицу, а њена северна граница се додирује са Босном и Далмацијом, на истоку је ограничена Македонијом, при чему се код појединих аутора наглашава да је била део античке Македоније. Такође, код неких аутора њена северна граница је одређена границом Србије, и у неким случајевима се наводи да је подељена на горњу и доњу. У географском речнику из 1827. године Албаније је дефинисана као област која се на североистоку граничи са Србијом, на северу са Босном,

---

⁷³⁵ Ж. Илић, *Константин Дежарден*.

а на северозападу са Црном Гором.⁷³⁶ Као што смо већ навели, у картографији се углавном посматра Централно било и венац Шар-планине као граница Србије и Албаније, тако да су Пећ, Призрен, Ђаковица, Дечани, односно ток Белог Дрима приказани као део Албаније.

У српском географском разумевању Балканског полуострва, посебно становника јужно од Саве и Дунава, појам Албаније се ретко јавља све до краја прве владавине кнеза Милоша, бар када је реч о архивској грађи. У том периоду преовладава назив Арнаутлук. Реч Арнаутлук долази од турског назива за Албанију (Arnavutluk). У првој половини 18. века под овим појмом подразумевана је територија Охридског и Скадарског санцака. Одличну анализу значења овог појма дао је историчар У. Шешум, који наводи да је Арнаутлук имао неколико значења у српском географском речнику почетком 19. столећа. Прво је било политичко-географско значење, при чему се овај појам односио на територију која је била под влашћу арбанашких паша. Друго значење било је етничког карактера и подразумевало је територију насељењу Албанцима, односно Арнаутима. Поред овог термина присутан је и појам Арнаутска, такође у значењу Арнаутлука. Арнаутлук, као и појам Арнаутија, такође се срећу у значењу групе Арнаута. Поред тога, током Првог српског устанка, под руским утицајем, устаници, пре свега Карађорђе, користе појам Албаније у значењу Арнаутлука.⁷³⁷ Тако Карађорђе пише да је од стране Албаније „најглавније место Сјеница“, а затим наставља да одатле Арнаути не нападају никад са мањим бројем војника од 10.000. Исто тако, наводи да је у Крушевцу распоредио војску против Албаније. Обе употребе се срећу у писмима упућеним руским генералима у Србији.⁷³⁸ Појам Албанија код Карађорђа има географско значење Арнаутлука, односно користи тај појам као географску одредницу за територију јужно од Устаничке Србије, али у истом документу наводи да се „Арнаутлук сабира од Ниша“ при чему је задржао значење Арнаутлука као групе Арнаута.⁷³⁹

Није сачувано много извора који потичу директно од становништва оне територије која се нашла јужно од како Србије кнеза Милоша, тако и Кнежевине Србије. Наишли смо на један пример из 1829. године у којем су тројица становника Пећке нахије своје село лоцирали у Арнаутлуку, с тим што у овом извору није најјасније да ли су то урадили они или писари, али највероватније они, будући да је само писмо засновано на њиховом казивању. Други пример потиче из 1838. године и врло јасно указује на употребу овог појма међу становништвом, будући да је извесни Бошко Јовановић на питање одакле је родом, јасно одговорио „из Арнаутлука из села Јелашнице“.⁷⁴⁰ Ипак, употреба овог појма од стране кнезова и касније капетана пограничних нахија према области која је сматрана Арнаутлуком, као што су биле Пожешка и Ужичка, и других чиновника из тих крајева Кнежевине Србије, указује на присуство овог појма и међу становницима пограничних области, обе стране границе.⁷⁴¹

За разлику од израза коришћеног од стране становништва и чиновника, у српским географским списима насталим током прве половине 19. века присутни су и Албанија и Арнаутлук, али не у значењу који се јавља у архивској грађи, већ се користе као синоними. У речнику из 1818. године Вук је изједначио појам Арнаутлук са западним обликом географског појма Албаније.⁷⁴² Ово не значи да је Вук границе Арнаутлука присутне у документима из Првог српског устанка изједначио са границама Албаније.

⁷³⁶ M. Baudrand, *nav. delo*, 33–345; L. Echard, *Dictionnaire géographique portatif, ou Description de tous les royaumes, provinces, villes, patriarchats, évêchés, duchés, comtés, marquisats...*, Paris, 1767, 15.

⁷³⁷ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 85–87.

⁷³⁸ В. Б. Савић, *Карађорђе 2*, док. бр. 507, 514, 697.

⁷³⁹ Исто, док. бр. 697.

⁷⁴⁰ *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815–1839)*, 232, 449.

⁷⁴¹ *Пожешка нахија*, док. бр. 196, 417; *Ужичка нахија књ. 2 (1831–1839)*, док. бр. 381, 558, 582.

⁷⁴² У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 87.

Вук је имао врло јасну идеју о границама географске Србије, о чему смо већ претходно говорили, и његово казивање да у саставу старе Србије мора бити и Метохија показује његово гледиште на границе ове две области. Изједначавање граница Арнаутлука и географског појма Албаније јасно се види у Вуковом географском спису објављеном 1827. године у којем наводи да на мапама Србије Призрен, Пећ и Дечани остају у „Арнаутској (Албанији)“ и додаје да би Шара била права граница „Србије и Арнаутске“.⁷⁴³ Термин Арнаутска Вук користи и 1836. године, наравно, у значењу Албаније.⁷⁴⁴ Димитрије Тирол у уџбенику из 1832. користи назив Албанија и наводи да се „Србија стара“, односно географска, на југу граничила са Албанијом, за коју наводи објашњење да је област дуж Јадранског и Средоземног мора (!).⁷⁴⁵

Све до почетка 50-их година 19. века становништво северно од Шар-планине користи појам Арнаутлук као своју географску одредницу, али са том разликом што се сада, у односу на претходни период среће и код становника употреба одређења Албанија, али за разлику од географских списа из 20-их и почетка 30-их година 19. века, становништво изједначава географско значење Арнаутлука и Албаније. Очигледно да је назив Албанија продро и међу становништво области које су се налазиле јужно од Кнежевине Србије.⁷⁴⁶ Све до краја 30-их година 19. века нема ширења географског појма Албаније на рачун некадашње географске Србије. Димитрије Момировић 1839. године као одредницу за територију јужно од Кнежевине Србије користи Румелију, те тако наводи да Ибар извире из горе „Сребренице“ између Румелије и Албаније.⁷⁴⁷

Током 40-их година 19. века дешавају се одређене промене у употреби појма Албаније у српској географској литератури. У том временском периоду јавља се употреба појма Горња Албанија. Ами Буе у свом четвортомном делу посвећеном Европској Турској наводи да се под овим појмом подразумева Скадарски, Пећки и Призренски санџак.⁷⁴⁸ Тај појам је искоришћен и од стране самозваног кнеза Николе Васојевића у његовом чланку објављеном на француском језику 1841. године, који је исте године објављен на српском језику, а затим ће тај термин искористити и Илија Гарашанин приликом писања *Начертанија* 1844. године. Говорећи о „старој Холмији“ или Брдима, Никола Васојевић наводи да се ова област налази између Јадранског мора, Боке Которске, Бугарске и Старе Србије, између Херцеговине, Охридског језера, Елбасана и Драча и наставља да та област данас чини целину Горњу Албанију, део Херцеговине, Босне и Старе Србије.⁷⁴⁹ Изузетно важно питање је коју територију је Никола Васојевић подразумевао под појмом Горње Албаније, а да бисмо одговорили на то питање најважнији извор је рукописна географска карта коју је поменути инжењер, кнез, конзул и авантуриста урадио као прилог тексту објављеном у *Гласнику Француског географског друштва*.⁷⁵⁰ *Carte des tribus independantes et des Tribus Belligérantes de la Hte. Albanie* је урађена 1839. године и на њој су јасно назначене границе између тзв. независних племена и оних који су били у саставу Горње Албаније. Граница између ове две територије креће

⁷⁴³ В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 26–27.

⁷⁴⁴ Исти, *Срби сви и свуда*, 1.

⁷⁴⁵ Д. Тирол, *нав. дело*, 64, 72.

⁷⁴⁶ Више о томе видети: М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 40–41.

⁷⁴⁷ Д. Момировић, *нав. дело*, 67.

⁷⁴⁸ А. Boué, *La Turquie d'Europe*, t. 3, Paris, 1840, 188.

⁷⁴⁹ N. Vasojević, *Notice abrégée sur le tribus de la Haute-Albanie et notamment sur les montagnes indépendantes, tirée de l'histoire, des tradition, des chansons nationales, des lettres-patentes et des anciens manuscrits qui se trouvent dans les différentes tribus*, Bulletin de la Société de géographie 15 (1841), 166.

⁷⁵⁰ Васојевић уз сам текст наводи да је урадио географску карту Горње Албаније и независних племена, али у наведеном броју часописа не налази се наведена карта као прилог. Да није била објављена као прилог тексту сведочи и казивање у *Србском народном листу* из 1841. године. Њу смо пронашли одвојено од текста. Према информацијама које Васојевић оставља на карти, она је настала 1839. године. (*Србски народни лист*, 17. јул 1841, 226)

од планине Сутормана, прелази преко Скадарског језера, иде током Мораче до нешто северније од Подгорице, остављајући њу у саставу Горње Албаније, а затим граница скреће у правцу запада и избија на ток Цијевне и даље наставља њеним током до недалеко од Гусиња, које остаје у саставу Брда и ту међа напушта њен ток и наставља у правцу Богићевице и Јуничких планина, и остављајући Исток, Пећ, Дечане и Ђаковицу ван граница и Брда и Горње Албаније, испод последњег насеља избија на ток Белог Дрима и даље наставља његовим током. Као саставни део Горње Албаније, Васојевић је посматрао Бар, Улцињ, део Скадарског језера, затим албанска племена Хоте, Клименте, Кастрате, Шкрељи, Шоше, Шаље, Пулате, Красниће, Дукађин, Гору, Миридите, Мат и Дибру, Северно од ове области била су независна племена Кучи, Пипери, Бјелопавлићи, Васојевићи, Братоножићи, а иако нису уписана, простор обухвата и територију племена Морача и Ровца. Такође, у састав ове територије укључен је простор старе Црне Горе, са изузетком већег дела Црмничке нахије, који је остао у оквиру Горње Албаније.⁷⁵¹ Да је Васојевић јасно правио разлику између Горње Албаније и Црне Горе и Брда јасно показује његово казивање да се простор Старе Холмије дели на два дела, од којих је први управо територија независних планина под којима се подразумева Црна Гора и Брда.⁷⁵² Дакле, према његовом казивању Горња Албанија је на северу била ограничена брдским и црногорским племенима, а на истоку Старом Србијом, у коју је Васојевић највероватније рачунао Пећ, Дечане, Ђаковицу, Исток и Призрен, који су приказани на самој карти, али на њој се не среће назив Старе Србије, већ то произилази из његовог казивања у самом тексту. Треба имати у виду чињеницу да је 1840. године настојатељ манастира Гориоча, у селу Исток, Димитрије Арсенијевић употребио појам Старе Србије као географску одредницу и највероватније га је, како истиче М. Јагодић, чуо од Николе Васојевића током његовог боравка на овом простору, што се и поклапа са оним што је Васојевић приказао на карти. Посебно треба имати у виду да у првој половини 1839. године, исте оне када саставља карту, Васојевић борави три месеца на Косову и Метохији.⁷⁵³ Само уцртавање Истока на географској карти говори у прилог томе да је боравио у овом месту и знао његову тачну убикацију и тада се и срео са Димитријем Арсенијевићем. У складу са границама којима је Горњу Албанију ограничио Никола Васојевић, исте међе овој области одредио је његов син Александар Васојевић у члану посвећеном управо тој области из 1848. године, с тим што су код њега те границе јасније изложене. Горња Албанија је у наведеном спису ограничена реком Маћом на југу, на северу Босном и брдским племенима, док није навео границу на истоку, али на основу тога да набраја иста она албанска племена која су на Васојевићевој карти означена на територији Горње Албаније, највероватније је на исти начин посматрао међе ове области на источној страни. Ван територије Горње Албаније посматрао је брдска племена и она која су се налазила на простору Бихора, Рожаја и Пештера.⁷⁵⁴ Наравно, и отац и син наглашавају да простор Брда, Бихора, Рожаја и Пештера не спада у Горњу Албанију. То треба тумачити у складу са политичким идејама кнеза Николе Васојевића о независној Холмији, које су се пренеле и на његовог сина. Још једном је Александар Васојевић писао о територији Горње Албаније разматрајући најкраћи трговински пут од Србије до Јадранског мора, чији би један део пролазио и кроз територију Горње Албаније. Васојевић јасно наводи да је Нови Пазар у Босни, док за Пећ и Ђаковицу није најјасније да ли је та насеља сматрао

---

⁷⁵¹ *Carte des tribus independantes et des Tribus Belligérantes de la Hte. Albanie Levée et dessinée Par le Prince des Wassojevitchs, Ingénieur et anuîn chef d'État-major de l'armée Turque, 1839.*

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8443329m>, pristupljeno 10.1.2023)

⁷⁵² N. Vasojević, *Notice abrégée sur le tribus de la Haute-Albanie*, 167.

⁷⁵³ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 27–28; Р. Губеринић, *Кнез Никола Васојевић*, Иванград, 1990, 42.

⁷⁵⁴ А. Васојевић, *Погледъ на Албанию*, Подунавка, бр. 2, бр. 4, 1848.

саставним делом Горње Албаније, будући да на једном месту наводи да иако пут пролази кроз ову област „у свакој на истом путу постојећих вароши српски се говори и Срба има, као у: Новом Пазару, у Пећи, Ђаковици, на страни од пута у Призрену, а тако исто и у Скадру“.⁷⁵⁵ Према овом казивању, или је Пећ и Ђаковицу сматрао делом Горње Албаније или их наводи као пример вароши у којима има Срба, као што је то учинио и у случају Новог Пазара. Вероватнија је прва претпоставка, будући да се такво одређење среће и у другим географским списима.

Простору Албаније посвећен и један географски опис објављен у часопису географског друштва у Лондону 1842. године, а који је настао на основу рукописа Теодора Карачаја⁷⁵⁶, пуковника у аустријској служби. Сам текст прати и географска карта *Map of Albania*, израђена од стране наведеног пуковника. У овом раду Албанија је подељена, према положају, на три области: северну, централну и јужну. Генерално, за простор Албаније се наводи да се на северу граничи са Босном и Србијом, на западу са Румелијом, која се у античко време звала Македонијом, на југу са Епиром и на западу је заплускују воде Јадранског мора. У оквиру наведеног рада, у област северне Албаније, укључена је и цела Црна Гора, а северна граница је одређена на основу границе Скадарског пашалука, при чему је Бијело Поље остало ван граница, иако је било у саставу Скадарског пашалука. Када је реч о источној граници географског појма Северне Албаније, она је обухватала Рожаје и извориште Ибра, затим пратила планинске врхове Глеб (Жљеб) и Голеш и долази до врха Шаре. Дакле, као граница Албаније у овом делу означен је планински ланац који представља развође река Црноморског и Јадранског слива, односно планине које се налазе између Косова и Метохије. Према схватању како Крајцара, тако и аутора из претходног периода, Жљеб и Голеш били су део централног планинског масива Балканског полуострва који се од Шаре настављао у два правца, од којих први под именом планине Балкан иде ка Црном мору, а други, под именом Пинда ка Пелопонезу. То је било свеприсутно мишљење о изгледу централног планинског масива у свим географским публикацијама и географским картама, мада сам Карачаја на више места указује да поједини правци планина нису тачни, те тако наводи да између Жљеба и Шаре нема оног високог планинског ланца који дели Метохију и Косово. Када је реч о јужној граници северне Албаније, Карачаја ју је сместио на ток Дрима, одакле је почињала централна Албанија. Јужна граница је зависила од тога да ли су аутори делили Албанију на Горњу, Средњу и Доњу или само Горњу и Доњу.⁷⁵⁷ Када је реч о територији са којом се Северна Албанија граничила на истоку, Карачаја врло јасно наводи да су Сјеница и Нови Пазар градови у Србији, али на карти није приказано тако. Јасно се наглашава да је Новопазарски санџак у Босни, који иначе у том периоду не постоји. Исто тако, у легенди карте, врло јасно је наглашено да је Приштински санџак у Србији, што показује да је присутно географско разумевање Србије. Овај рукопис је највероватније био извод из Карачајевог рукописа посвећеног аустријској Албанији, Црној Гори и турској Албанији из 1838. године.⁷⁵⁸

Слично географско поимање Горње Албаније срећемо у рукопису посвећеном овој области код већ помињаног Драгутина Сељана из 1844. године. У оквиру текста пажњу је посветио само простору Горње и Средње Албаније, јер је, према његовом уверењу, тај део Албаније био већим делом насељен „илирским народом“, односно јужнословенским.

⁷⁵⁵ *Србске новине*, бр. 126, 9/23. новембар 1850.

⁷⁵⁶ Теодор Карачаја (1787–1859) био је у периоду од 1835. до 1839. године заповедник аустријске тврђаве у Котору.

⁷⁵⁷ *Geographical Account of Albania extracted from a Manuscript of Colonel Karaczay*, The Journal of the Royal Geographical Society of London 18 (1842), 45–56, prilog: Map of Albania.

⁷⁵⁸ Ј. Миловић, *Дјело Теодора Карачаја о аустријској Албанији, Црној Гори и турској Албанији*, Гласник Одељења умјетности 2 (1979), 53–55.

Као провинције са којима се Горња и Средња Албанија граниче наводи Црну Гору, Босну и Србију на северу, затим Македонију и Приштинско „окружје“ на истоку, Јадранско море на западу и Доњу Албанију (Епир) на југу. У саставу Горње Албаније била је територија која обухвата простор Метохије, будући да као реку и насеља у саставу ове области помиње Бели Дрин, Пећ, Ђаковицу и Призрен. Такође, у саставу Горње Албаније су били и Подгорица, Спуж, Бијело Поље, као и ток Мораче, Плавско језеро, а „Дарданске горе“ радвајају Босну од Албаније.⁷⁵⁹ Очигледно да је Сељан своје географско схватање Горње Албаније прилагодио казивању Јосифа Милера, од кога је преузео етнографске податке о овој области, а који је 1844. године објавио географско дело посвећено овом простору, у којем управо као делове Албаније, између осталих, набраја и Призренски, Дукађински, Скадарски, Барски и Улцињски округ.⁷⁶⁰

На разумевање географског појма Горње или Северне Албаније на првом месту је утицало постојање Скадарског санцака, посебно на схватање северних граница. Територија Бијелог Поља, Бихора, Рожаја била је у саставу Скадарског санцака све до 1849. године када су казе Трговиште са Рожајем и Бијело Поље са Бихором припојени у састав Новопазарске казе Босанског санцака, а од 1851. Новопазарског санцака. Управо су северне границе наведених каза биле границе Горње Албаније на истој тој страни. Када је реч о источним границама овог појма, посебно на простору Метохије, он је обухватао у већини случајева и простор Призренског санцака (казе Призрен, Пећ, Ђаковицу, Алтин, Ибали).⁷⁶¹ На закључак да је на основу граница Скадарског пашалука одређивана граница Горње Албаније наводи и дело француског конзула у Скадру Хекарда из 1858. године, у којем су границе овог појма на северу одређене управо на основу граница Скадарског санцака, с тим што под тим санцаком наведени француски конзул описује и простор Бијелог Поља. Такође, као део Горње Албаније рачунао је и Призренски санцак, тј. Призрен, Пећ и Ђаковицу и делове Битољског пашалука. У самом тексту аутор наводи да Горња Албанија на северу обухвата простор до Бијелог Поља, на југу до Шкумбе, на западу се протеже до планина које се пружају од Охридског до Плавског језера и да обухвата знатан део Призренског и Битољског пашалука.⁷⁶² У другом случају, односно у укључивању Призренског санцака, тј. Метохије, у појам Горње Албаније могу постојати два разлога. Први је етнографска слика овог простора, насељеног већином Арбанасима. Мада, већи утицај на овакво представљање границе између географске Србије и Албаније лежи у схватању правца Централног била као међаша географских провинција на Балканском полуострву. Као што смо већ навели у казивању о географском појму Србије, њега је са јужне стране ограничавао управо део тог замишљеног балканског планинског ланца. Географске карте које приказују Европску Турску или неки њен део у току прве четири деценије 19. века протежу тај планински ланац управо линијом коју је означио и Карачаја, а у појединим случајевима јавља се све до краја пете деценије. Тај замишљени планински масив разумевао се као граница Србије и Албаније, а Метохија је била јужно од њега, односно у саставу Албаније. Такође, те планине су делиле Косово и Метохију, при чему је Косово остајало источно и северно од Централног била, и посматрано као део географске Србије. Тако је приказана на

⁷⁵⁹ D. Seljan, *Albanija*, Nacionalna I sveučilišna biblioteka u Zagrebu, R 3013. Из самог Сељановог казивања, у којем се приликом излагања етнографских података позива на Милера, јасно је да је користио његово дело. Поред тога, у делу посвећеном у Србији наводи да су Дечани манастир у тој области, под утицајем Вуковог схватања географске Србије, а у поглављу посвећеном Албанији цео тај крај смештао је у Горњу Албанију.

⁷⁶⁰ J. Müller, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze*, Prag, 1844, 47–88, мапа; П. Нинковић, *Съвероисточна Албанија*, Србскій лѣтописъ за годину 1857. Часть 1, год. 31, књ. 95 (1857), 1–29.

⁷⁶¹ А. Савић, *нав. дело*, 250.

⁷⁶² H. Nécquard, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie*, Paris, 1858, 1–11, 112, мапа.

Вајнгартеновој карти Србије, на Ранкеовој, Вајсовој и другим објављиваним у периоду прве половине 19. века. Оног тренутка када је исправљена грешка у рељефном приказу, остало је у картографском свету протезање имена Албаније на простор Метохије, што се среће на бројним аустријским и немачким картама друге половине 19. и почетком 20. века.⁷⁶³ Претходно поменуте северне и североисточне границе Албаније срећемо и на карти која је приложена Хановом делу *Albanesische studien*, објављеном 1854. године, а која је била урађена од стране Хајнриха Киперта. Она показује да готово нема разлике у схватању границе географског појма Албаније код Карачаја, Хана и Киперта, те је тако Метохија њен саставни део, као и област око Плава, Гусиња и изворишта Лима.⁷⁶⁴ Врло је јасно зашто су немачки и аустријски картографи уписивали име Албаније на простор Метохије. Имајући ово у виду, јасно је зашто је Теодор Ипен, бивши аустроугарски конзул у Пљевљима (1887–1891) у свом делу *Нови Пазар и Косово. Стара Рашка* објављеном 1892. године у Бечу истицао да су Пећ, Таковица и Призрен не део Старе Србије, већ део географске Албаније.⁷⁶⁵

Географски појам Горње Албаније, односно његово разумевање 40-их година 19. века, а и касније, можемо ограничити на северу до Бијелог Поља, затим преко Лима, обухватајући Бихор и Рожај, даље преко Жљеба, обухватајући Метохију, односно воде дринског базена и Пећ, Таковицу и Призрен до Шар-планине, а потом планинским венцима до Охридског језера. Јужну границу представљала је река Шкумба или, у случају Александра Васојевића, река Маћа. Обала Јадранског мора представљала је западну границу овог појма до Улциња и Бара, а затим је граница ишла преко Скадарског језера, обухватала ток Мораче до нешто северније до Подгорице, даље ишла ка истоку и обухватала Спуж, потом пратила јужну границу Куча и даље настављала у том правцу, обухватала Васојевиће и долазила до Бијелог Поља, тј. у овом делу граница овог појма била је одређена границом Херцеговачког и Скадарског пашалука. Касније, током друге половине 19. века појам Горња Албаније се мање користи, и у картографском и географском свету у употреби је појам Албанија, а у српској географској литератури Стара Србија.

У српским националним плановима насталим 40-их и 50-их година 19. века, дакле у време кад још увек није појам Старе Србије ушао у ширу употребу, готово у сваком од њих среће се употреба појма горње или северне или само Албаније. Изузетно важно питање је шта се у тим плановима подразумевало под неким од наведених појмова. Називи Горња и Северна Албанија су синоними и односе се на исту територију. Управо појам „северне Албаније“ користи Илија Гарашанин приликом састављања *Начертанија* 1844. године, дугорочног плана националне и спољне политике Кнежевине Србије.⁷⁶⁶ Да бисмо разумели појам Северне Албаније у Гарашаниновом плану о српској спољној и националној политици, неопходно је кренути од оних идеја о политици Кнежевине Србије који су утицали на српског државника и, у тренутку писања *Начертанија*, министра унутрашњих дела. Идеје које су оствариле највећи утицај на Гарашаниново схватање основних задатака српске спољне политике биле су оне које је изнео Франтишек Зах у свом *Плану*. Поред утицаја у обликовању политичких идеја у оквиру *Начертанија*, јасно се опажа и географски утицај у именовану провинција на које би Кнежевина Србија требало да распростре свој рад и да их припоји к себи. Такође, треба имати у виду да су на Захов састав изврстан утицај имали погледи о спољној политици

⁷⁶³ Више о овоме видети у поглављу посвећеном аустријској и немачкој картографији.

⁷⁶⁴ J. Hahn, *Albanesische studien*, t. 1, Jena, 1854, 347, Karte von Albanien.

⁷⁶⁵ Т. Ипен, *Стара Рашка*, прев. В. Буха, Београд, 2022, 25–27.

⁷⁶⁶ Више о државним идејама пре *Начертанија*, интерпретацијама овог дела у историографији, као и о самом његовом значају и утицају видети у: Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Крагујевац, 2003; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 93–95.

Србије које је у акту названом *Савети* изнео вођа пољске емиграције Адам Чарториски. Да бисмо разумели значење појма Северне Албаније код Заха и Гарашанина морамо почети са географским одредницама који се срећу код Чарториског. Као територију коју би Србија требало да тражи од Порте, Чарториски је означио брдска племена Пипере, Васојевиће, Бјелопавлиће и Куче, за које наводи да „су до сада независима“ и непријатељски настројена према Порти. Након тога, Србија би могла тражити од Порте да јој уступи и део јадранске обале или слободан пут до Јадранског мора.⁷⁶⁷ У Заховом *Плану* нема наведених одредница већ се користе појмови Босна, Херцеговина, Црна Гора и Северна Албанија као области на које Србија мора вршити главни утицај. Очигледно Зах под појмом северна Албанија рачуна и територију на којој се налазе наведена племена јер не даје неку другу одредницу. Свакако је под појмом Северне Албаније подразумевао обалу Јадранског мора око Улциња, будући да помиње да је неопходно да Србија постави једног трговачког агента у том месту, а као што смо већ претходно навели, Улцињ је био град који су сви претходно поменути писци убицирали у Горњу Албанију. Још једно казивање у тексту Заховог плана нам донекле указује на његово разумевање овог географског појма. Наиме, он наводи да ће преко агента у Улцињу српска влада моћи лако да утиче на „сјеверне Албанезе и на облужну Црну Гору“ и додаје да су то народи који у својим рукама имају „кључеве од врата Босне и Ерцеговине, а и од самог мора адриатичкога“. Логично је претпоставити да „сјеверни Албанези“ насељавају „сјеверну Албанију“, а из тога произилази да је та област у суседству са Црном Гором, а из другог дела произилази да та област свакако излази на обалу Јадранског мора и да се на северу граничи са Босном и Херцеговином, што одговара убикацији Горње Албаније која се среће у географским списима и која је присутна током 40-их година 19. века.⁷⁶⁸ Исте формулације срећемо и у *Начертанију* и сходно томе све оно што смо истакли у погледу географског разумевања овог појма у Заховом *Плану* у потпуности важи и за *Начертаније* Илије Гарашанина.⁷⁶⁹

Разлика између схватања појма Горње Албаније и Албаније приметна је у плану и измењеном плану српског капућехаје у Цариграду Константина Николајевића из 1848. године. Први план под насловом *Назначеније политически концесија, које би требао Србски народ да захтева од Султана у садашње време* представља идеју о обнови Душановог царства у оквиру којег су се налазиле „данашње провинције“ Србија, Босна, Херцеговина, Албанија, Румелија и Бугарска. У оквиру овог плана, појам Албаније треба разумети као географски појам на Балканском полуострву који подразумева Горњу, Средњу и Доњу Албанију (Епир).⁷⁷⁰ Са друге стране, у плану који се обично назива *Српске Сједињење Државе* који представља измењену и у територијалном погледу смањену верзију Николајевићевог плана о Српском вицекраљевству (тражи се Босна, Херцеговина, Црна Гора и Горња Албанија), појам Албаније замењен је са термином Горња Албанија. Мишљења смо да и у овом плану појам Горње Албаније треба тумачити у складу са претходним објашњењем које смо дали за појам Северне Албаније, јер је то била идеја која је присутна о границама ове области током пете деценије 19. века.⁷⁷¹

За разумевање појма Горње Албаније значајан је и план из 1853. године који су саставили британски конзул у Београду Томас Греније де Фонбланк и Илија Гарашнин, а у којем се јасно види да се под појмом Горње Албаније подразумева јадранско залеђе од

⁷⁶⁷ Чарториски је био упознат са овим племенима преко кнеза Николе Васојевића. М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 89–91; Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, 154.

⁷⁶⁸ Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, 172, 175.

⁷⁶⁹ Исто, 199–200.

⁷⁷⁰ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 95.

⁷⁷¹ Исто, 97–98; А. Савић, *нав. дело*, 188–189.

Љеша до Улциња.⁷⁷² Појам Горње Албаније био је ограничен на горе наведену територију или неки њен део, док су аутори јасно правили разлику између тог појма и ширег географског схватања Албаније. Тако председник Државног савета Стефан Стефановић Тенка у свом плану о обнови „Царства Србског“ из априла 1854. наводи да би та држава, између осталих требало да обухвата и „југозападни део Албаније“, под којом је подразумевао територију од Бара до Охрида, укључујући Елбасан и Драч.⁷⁷³ Према географској карти који је урадио незванични агент Кнежевине Србије у Паризу 1854. године Јован Мариновић, на којој су представљене минимални, средњи и максимални захтеви Србије, територија Горње Албаније требало је да постане део Кнежевине Србије у случају да се оствари план о средњим претензијама Србије, при чему би простор од Љеша и Ибали планине, Шар-планине и Призрена на југу до Бијелог Поља на северу и даље наведеном линијом појма Горње Албаније до Бара постао део Кнежевине Србије, док су Пећ и Ђаковици улазили у састав Кнежевине Србије и у оквиру минималног проширења Србије. Саме замишљене границе Кнежевине Србије у случају умереног територијалног проширења, посебно у Јадранској обали, доста подсећају на границе које се срећу као међаши Горње Албаније у појединим случајевима.⁷⁷⁴ Исте године је Константин Николајевић у свом плану о проширењу Србије навео да би проширена Србија требало да обухвата „и садашњу и стару Србију“ од Дунава до Јадранског мора, укључујући Улцињ и Бар. Дакле, по први пут су два града, који су у свим претходним случајевима посматрани као део Горње Албаније, означени као део Старе Србије.⁷⁷⁵

Приликом боравка Илије Гарашанина у Цариграду, током разговора са Марком Рениерисом, грчким послаником, била је договорена подела интересних сфера, односно територија на простору Балканског полуострва. Као области које је требало да уђу у састав Србије помињу се Босна, Херцеговина, Горња Албанија и Црна Гора. На основу линије раздвајања делатности српских и грчких агената види се и јужна граница Горње Албаније. У оквиру српског делокруга требало је да буду Драч, Елбасан, Охрид, Прилеп, Велес, Штип, Кратово, Цума до Балкана. Из овога произилази да су Драч, Елбасан и Охрид на јужним границама Горње Албаније. Од те линије, како и сам Гарашанин наводи, почињала је Средња Албанија, док се Македонија простирала и северно и јужно од наведене линије.⁷⁷⁶

Оно што се може закључити о појму Горње Албаније јесте да се српско схватање његовог територијалног опсега није разликовало од оног присутног у литератури тог времена и да је постојала прилично јасна свест о њеним границама. Овај појам је ушао у употребу, бар када је реч о српском схватању географије, 40-их година 19. века, а томе је посебан допринос дао Никола Васојевић својим описом наведеног краја и племена који живе на његовом простору. Током претходног периода нисмо наишли на примере употребе конкретно појма Горње Албаније. У списковима претплатника за књиге штампане 30-их година 19. века може се срести одредница „Бијело Поље у Албанији“, а 40-их година то место је у Горњој Албанији, мада се и даље може срести одредница у Албанији и то, такође, у списковима претплатника.⁷⁷⁷

За Горњу Албанију такође се, већ код Ами Буеа, среће и назив Гогарија, а то је произишло из схватања да на том простору живи албанско племе Геге. Године 1870. у *Гласнику Српског ученог друштва* среће се у мањој мери модификовано објашњење појма

⁷⁷² Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856)*, 150.

⁷⁷³ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 99.

⁷⁷⁴ ДАС, МИД – Јован Мариновић, I, 9; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 102.

⁷⁷⁵ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 102–103.

⁷⁷⁶ С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903)*, 103; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856–1878, 192–195*; Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, 229–232; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 106.

⁷⁷⁷ Ј. Стејић, *Сабор истине и науке*, Београд, 1832; С. Милутиновић-Сарајлија, *Троесестарство или Србске три милине*; Ј. Петров, *Збирка разних полезних предмета*, Београд, 1843.

Горње Албаније, које је долазило од стране А. Убичинија, дописног члана Српског ученог друштва, а у којем је наведено да ова област обухвата територију Гога (Гега) и да се под њом подразумева и простор Дебра.⁷⁷⁸

Одвојено питање од Горње Албаније јесте помињање Албаније као граничне области Кнежевине Србије на југу током 40-их и 50-их година 19. века. Такве примере срећемо на карти Кнежевине Србије Јована Бугарског из 1845. године, затим на карти исте области Јована Миленковића из 1851. године и у неколико географских списа. На карти Јована Бугарског јужно од границе Кнежевине Србије стоји натпис: „часть старе Сербіе садашня Албанија“ и тај натпис се протеже од Новог Пазара па готово до Ниша.⁷⁷⁹ На карти Јована Миленковића назив Албанија се пружа од реке Увца до Бугарске Мораве.⁷⁸⁰ У уџбенику Милана Мијатовића из 1852. године наведено је да се Србија граничи на југу са Албанијом, да је Пећ у Албанији, да се Чачанско и Крушевачко окружје граниче на југу са Албанијом.⁷⁸¹ Осим на карти, исто географско схватање граничних области Кнежевине Србије среће се и у географским белешкама Јована Миленковића из средине шесте деценије 19. века, у оквиру којих је Новопазарски кадилук и цео простор до Нишког кадилука сматран саставним делом Албаније. Мада, само његово казивање најпре да Новопазарски кадилук спада у Албанију, а затим да се Босна и Херцеговина, у којој помиње Нови Пазар као њен саставни део, поред Сјенице, Пријепоља и Нове Вароши, сведочи да код њега није постојала најјаснија представа о областима са којима се граничила Кнежевина Србија на југу.⁷⁸² Питање које се поставља јесте зашто су аутори тај део географске Србије означавали као Албанију? Мишљења смо да одговор лежи у настанку политичког појма Србије, као и код претходних појмова, при чему се географски и политички појам изједначавају, а територија јужно од политичког појма именује се истом оном географском одредницом која се налазила на јужним границама географске Србије. Други фактор који је могао утицати било је присуство арбанашког становништва јужно од граница Кнежевине Србије.

Као и код осталих географских појмова коришћених за области јужно, југоисточно и југозападно од граница Кнежевине Србије, промене у српском географском схватању наступиле су са широм употребом географског појма Старе Србије, те убрзо и становништво северно од Шар-планине до средине 19. века престаје постепено са употребом и појма Арнаутлук и Албаније и уместо њих као своју одредницу користи појам Старе Србије. Границе Албаније у другој половини 19. века су биле одређење географским схватањем Старе Србије. Код становништва које је живело јужно од Шар-планине, на простору Дебра и околине све до Охридског језера, током читаве друге половине 19. века може се срести коришћење Албаније као њиховог географског одређења. Поред употребе од стране самог становништва, ту територију саставним делом Албаније сматрао је и Љубомир Ивановић који је 1864. прошао кроз тај крај, Кичево и све до Охридског језера и о свом путу саставио изузетан извештај како о географским, тако и о верским и етнографским приликама овог краја, а цео извештај је насловљен „Податци о Албанији“.⁷⁸³ Појам Албаније као географског одређења био је врло јасно заступљен код становника Дебра о чему сведоче и њихове молбе, а оне на најбољи начин показују географско одређење становника. Тако 1869. године Димитрије Симеоновић

⁷⁷⁸ А. Voué, *La Turquie d'Europe*, t. 2, Paris, 1840, 14; А. Убичини, *Уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша потписан 27. марта 1308 год у Абатији код Мелина*, Гласник СУД 27 (1870), 338.

⁷⁷⁹ Ј. Бугарски, *Карта Княжества Сербіе*.

⁷⁸⁰ Ј. Миленковић, *Княжество Сербіе*.

⁷⁸¹ М. Мијатовић, *Обитный земљописъ за учећу се младежъ у гимназији и полугимназијама Княжества Сербіе*, 59, 68, 78.

⁷⁸² Архив САНУ, Стара збирка, бр. 216, Географске белешке Јована Миленковића.

⁷⁸³ НБС, ГЈ, Р 558/III/43; М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 130–131.

лоцира Кичево у Албанији, а две године касније Димитрије Јанићијевић Скопље је лоцирао у Старој Србији, а Дебар у Албанији.⁷⁸⁴ Харитон Поповић 1878. године пише министарству просвете из „Струге у Албанији“.⁷⁸⁵ О укореењености тог појма сведочи и једно писмо Ђирила Јанковића с почетка маја 1886. године у којем наводи да је рођен у „Дебранском округу у Албанији, Старој Србији“.⁷⁸⁶ Јасно је да је појам Старе Србије продро и у овај крај, али овај пример показује да није у потпуности потиснуо раније присутан назив Албаније, већ да хришћанско становништво, пре свега оно које је из различитих разлога одлазило у Кнежевину и Краљевину Србију, свом ранијем географском одређењу додаје појам Старе Србије, слично као што су становници око тока Јужне Мораве и околине користили одредницу Бугарска и Стара Србија истовремено. Наравно, било је и оних који крајем 80-их година 19. века и даље користе само одредницу Албанија.⁷⁸⁷

*

На дефинисање географског појма Албаније, Арнаутлука и Горње или Северне Албаније, што је за нашу тему и најважније, пресудно су утицала два фактора. У погледу северних граница главни утицај вршила је турска административна подела, односно постојање Скадарског санџака, чије северне границе су представљале међе Горње Албаније. Други важан фактор у разумевању овог појма јесте присуство арбанашког становништва и то је посебно утицало на коришћење одреднице Арнаутлук од стране житеља оних територија које су се налазиле јужно од граница Кнежевине Србије. Поред тога, замишљене природне границе утицале су и на схватање Горње Албаније што је водило укључивању Призрена, Пећи, Ђаковице и долине Белог Дрима у њен састав. Географски појам Горње Албаније почиње постепено да се повлачи из употребе са јаснијом идејом о географском пространству Старе Србије, што и генерално врши утицај и на разумевање Албаније као географског појма. Тамо где су се завршавале границе Старе Србије на југозападу почињале су границе Албаније.

***

Историја, етнографија, класично знање, административно-управна подела и природне одлике Балканског полуострва били су главни фактори који су утицали на схватање географије највећег полуострва Европе. Пре него што су се у српској, али и литератури осталих балканских народа појавила географска дела, европска картографска и географска школа имала је већ своје прилично јасно формиране ставове о границама провинција на Балкану. Ти њихови погледи углавном су били засновани на повезивању савремених назива и римских провинција, при чему су границе римске административне поделе одређивале и границе оних географских појмова на Балкану који су представљали остатке политичких субјеката на овом простору присутних током Средњег века, са ретким изузецима оних аутора који су донекле познавали српску прошлост и на основу ње одређивали међе. Управо прихватање граница географске Србије виђењих очима западне географије и картографије, уз мање модификације, представља и прву фазу у формирању српског географског виђења сопствене територије, која траје до 30-их година 19. века. Друга фаза почела је оног тренутка када Срби – географи, иако и даље под утицајем стране литературе у погледу дефинисања географске Србије, уводе нови назив

⁷⁸⁴ Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, т. 3, књ. 1 (1868–1873), док. бр. 187.

⁷⁸⁵ Исто, т. 3, књ. 3 (1874–1878), Београд 1984, 235.

⁷⁸⁶ Исто, т. 4, књ. 2 (1886–1887), док. бр. 27.

⁷⁸⁷ Исто, док. бр. 106.

за територију која је остала ван граница Кнежевине Србије, а која већ кроз свој назив – Стара Србија – садржи реминисценцију на српску прошлост, али њене границе су у овој фази, која траје од 30-их до почетка 50-их година 19. века одређење границама схваћеним као међама географске Србије. У истој фази, српска географија углавном прихвата границе околних провинција дефинисаних у европској науци. Трећа фаза почела је оног тренутка када аутори напуштају ограничење Старе Србије на основу граница географске Србије и њене границе одређују на основу знања о средњовековној прошлости. Истовремено, ова фаза значила је и крај именована територија јужно од Кнежевине Србије појмовима као што су Бугарска, Албанија и Босна, а које су биле присутне током друге фазе, истовремено са појмом Старе Србије, бар када је реч о географској литератури. Четврта и последња фаза у српском схватању географије Балканског полуострва почиње након Берлинског конгреса, када се одређују и повлаче врло јасне границе Старе Србије. Иако су границе Старе Србије јасно повлачене у том периоду, аутори су на основу различитих фактора ограничавали ову област, што је неминовно довело до непостојања јединственог става у српској географској науци о територијалном пространству Старе Србије. На крају, пета фаза почиње почетком 1906. године и траје до 1913. године када се у српској географској литератури, али и дипломатској преписци, јасно дефинише географски појам Старе Србије, углавном изједначен са територијом Косовског вилајета, са мањим одступањима у погледу јужне границе.

Становништво које је живело на делу Старе Србије јужно од Кнежевине Србије, а северно од Шаре и Скопске Црне Горе већ од 50-их и 60-их година користи појам Старе Србије за своје географско одређење. Са друге стране, јужно од наведених планинских венаца, током читаве друге половине 19. и почетком 20. века Стара Србија води борбу са географским одређењима Македоније и Албаније и њено присуство на том простору преплитало се са наведена два географска појма.

КАРАКТЕРИСТИКЕ КАРТОГРАФИЈЕ 19. ВЕКА

Картографија 19. века наставила је свој развој на темељима које су овој науци поставили картографи од краја Средњег века. Управо током тог периода јавиле су се идеје у картографском представљању света које су извршиле најважнији утицај на картографију. За развој картографске науке посебно су биле значајне методе које су се постепено јављале, током Новог века, и унапређивале разумевање картографског заната и географско разумевање одређене области, и које су такође водиле детаљнијем упознавању територије. Први значајан корак био је настанак и прихватање Меркаторове картографске пројекције, први пут приказане на карти света из 1569. године, која се и данас често користи приликом израде географских карата.⁷⁸⁸ Када је реч о начину доласка до информација, односно скицирању терена, у том погледу важна је била 1533. година, када је Гем Фрисиус описао систем триангулације.⁷⁸⁹ Тај систем био је познат још од 40-их година 15. века, захваљујући делатности Леона Батиста Алберта, али од средине 16. века постаје више заступљен у картографском свету и добија своје место у географском снимању.⁷⁹⁰ Овај метод примењиван је у Француској од средине 17. века, а цела држава била је премерена до краја 18. века (1793) када је објављена карта Француске на 182 листа у размери 1:86.400. Шест година пре Француске, Хабзбуршка монархија добила је своју топографску мапу, објављену на укупно 3.500 листова и у размери 1:28.800, и то у склопу тзв. првог Јозефинског премера, започетог 1764. године, по наредби царице Марије Терезије, а завршеног 1793. године. За разлику од Француске, ово прво топографско премеравање Хабзбуршке монархије није било базирано на систему триангулације, са изузетком појединих регија где се већ од 1772. године врше мерења овом методом.⁷⁹¹ Још почетком 18. века на простору Хабзбуршке монархије био је примењен систем триангулације и то током премеравања граничне линије између Османског царства и Хабзбуршке монархије после потписивања Карловачког мира 1699. године, а током истраживачких радова које су вршили Луиђи Фердинандо Марсиљи и Јохан Кристоф Милер. Том приликом је и настала географска карта пограничног подручја Османског царства и Хабзбуршке монархије на 41 листу, у размери 1:75.000.⁷⁹² Ова метода ће имати главну примену у развоју топографске картографије Европске Турске током 19. века, а посебно у оквиру српске војне картографије.

Када је реч о самом начину представљања картографских елемената на географским картама, прва половина 19. века углавном баштини традиције које су се јавиле и биле коришћене током претходног периода, посебно када је реч о простору

---

⁷⁸⁸ N. Thrower, *nav. delo*, 76–77.

⁷⁸⁹ Триангулација је систем премеравања земљишта који се заснива на базичном геометријском принципу, у основи кога лежи троугао. Познавање дужине једне стране троугла (тзв. базичне основе) и мерење два суседна угла у односу на тачку раније одређену, омогућава израчунавање удаљености те тачке од центра основе троугла и трећи угао, односно омогућава одређивање координата локације. Тај систем омогућавао је успостављање мреже троуглова неопходне за геодетско премеравање дуж целе једне области. (S. Bandal, *Triangulation Surveying, The History of cartography* 4, 1523–1524)

⁷⁹⁰ P. Barber, *Mapmaking in England, ca. 1470–1650*, *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in European Renaissance*, ed. D. Woodward, Chicago–London, 2007, 1597; N. Thrower, *nav. delo*, 91.

⁷⁹¹ P. Svatek, *Geodetic Surveying in the Austrian Monarchy*, *The History of Cartography*, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, (=The History of Cartography 4) 450–451.

⁷⁹² N. Radošević, *Pregled razvitka kartografije u svetu*, 672–675; G. Holzer, *Boundary Surveying in the Austrian Monarchy*, *The History of Cartography* 4, 179; В. Михајловић, *На границама Балкана. Л. Ф. Марсиљи и римска баумтина (1683–1701)*, 91–92; А. А. Deák, М. Lapaine, Ivka Kljajić, *Johann Cristoph Müller (1683–1721)*, *Kartografija i geoinformacije* 3 (2004), 71–72; J. Mrgić, *Criss-crossing the Danube with Marsigli*, *Belgrade historical reviews* 2 (2011), 169.

Европске Турске. Један од најважнијих елемената сваке географске карте – рељеф, у картографији 18. века углавном је био приказиван уз помоћ методе кртичњака, а затим се на самом крају 18. или почетком 19. века појављује систем шрафирања као методе приказа рељефа. Овај систем је био у употреби у аустријској картографији Европске Турске, при чему се планинске стране шрафирају, а на врховима планина остављају белине. Поред овог система, почетком 18. може се срести и коришћење изохипси, али то није случај у картографији Балканског полуострва.⁷⁹³ Важне промене у приказу рељефа донео је један од оснивача модерне географске науке Карл Ритер (1779–1859), који је 1806. године на карти Европе први искористио боје како би означио различите висинске појасеве. Том приликом је користио искључиво сиву боју чији се контраст смањивао са повећањем надморске висине. Две године раније, географ Јохан Август Цојне (1778–1853) користио је исти метод само на другачији начин, при чему је тамнијом бојом означавао тачке са вишом надморском висином.⁷⁹⁴

У погледу утицаја одређених картографских школа на приказивање рељефа у српској картографији посебно је важно указати на методе приказа рељефа која се током друге половине 19. века појављују у оквирима аустријске картографије. Поред присутног метода шумеровања, од средине 19. века важно место у аустријској картографији добијају идеје Франца вон Хауслаба, који 1864. године Аустријском географском друштву износи своју мисао о изради хипсометријских мапа, које су се у основи заснивали на коришћењу висинских скала, при чему се тамније нијансе употребљавају за више надморске висине. Његове идеје биле су подржане од Антона Штајнхаузера, који је од 1862. године био картографски саветник истакнутој бечкој картографској издавачкој кући Artaria & Co. Већ 1865. године појављује се Хауслабова хипсометријска мапа северних Алпа, а 1876. године и мапа истог аутора која приказује Балканско полуострво. Хауслабове идеје имале су важно место у развоју аустријске рељефне школе, како у погледу војне, тако и у погледу цивилне картографије. Период коришћења Хауслабовог метода означава се као прва аустријска рељефна картографска школа. Други период уследио је са ступањем на сцену географа Карла Појкера, који је након смрти Антона Штајнхаузера (1890), дошао на његово место у наведеној издавачкој кући. Убрзо по доласку на то место, развио је свој систем приказивања рељефних структура који се заснивао на коришћењу основних, светлих и јарких боја, са бројним нијансама, које су читаоцу мапе приближавали пластичност изгледа рељефне слике приказане на карте. То су биле мапе на којима је низија представљена светлом плавом бојом, а највиши врхови тамном црвеном. Између њих су се ређале нијансе плаве, жуте и црвене. Убрзо је овај метод засенио Хауслабов и био један од водећих у погледу приказа рељефних појава до краја анализираниог периода.⁷⁹⁵

Осим начина представљана рељефа, још један важан елемент на основу кога се може пратити страни утицај на развој српске картографске школе била је и картографска мрежа. Када је реч о почетној паралели – Екватору – ту није било мимоилажења у картографији 19. века. Са друге стране, потпуно другачија ситуација била је када је у питању први упоредник – Гринич. У ренесансном периоду, картографи углавном користе позицију атлантских острва и на основу њих одређују географску дужину различитих елемената на карти. Једно од тих острва било је и Феро (Јеро), преко којег прелази осамнаести меридијан западно од Гринича. Друго острво посматрано као полазна тачка меридијана био је врх Теидо на Тенерифима, кроз који пролази шеснаести упоредник и

---

⁷⁹³ J. Szaflarski, *A Map of the Tatra Mountains Drawn by George Wahlenberg in 1813 as a Prototype of the Contour-Line Map*, *Geografiska Annaler* 49, No. 1 (1959), 74.

⁷⁹⁴ N. Thrower, *nav. delo*, 129.

⁷⁹⁵ I. Kretschmer, *The First and Second Austrian School of Layered Relief Maps in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, *Imago mundi* 40 (1998), 9–14.

њега је као полазну тачку одредио Вилијам Бло средином 17. века, који је имао одређени утицај на разумевање представљања картографске мреже током наредног столећа. Ипак, знатно јачи траг у картографији оставило је разумевање острва Фера као почетног меридијана, посебно када је реч о српској картографској школи. Француски краљ Луј XIII је 1634. године донео декрет којим је острво Фери одређено као почетни меридијан за потребе француске картографије. Као разлику између Париза и острва Фери, француски картограф Гијом де Лил одредио је двадесет упоредника. Ипак, ово није означило крај размишљања о разумевању тачке полазног меридијана. Са развојем различитих картографских школа у европским државама, картографи и географи одређују први меридијан на основу тачака које се налазе у саставу њихове државе. Енглези од краја 17. века користе Лондон као почетни меридијан, а Швеђани опсерваторију у Упсали. Поједини руски картографи су означавали најзападнија острва у саставу Руског царства као почетне тачке првог меридијана. Током 19. века, у оквиру руских премеравања, почетни меридијан је био онај који пролази преко Пулковске опсерваторије.⁷⁹⁶ Такође, француски картографи постепено напуштају Фери као одредницу почетног меридијана и уместо њега, од почетка 19. века све више користе опсерваторију у Паризу. У контексту употребе различите тачке као почетног меридијана, непосредно пред први српски топографски премер (од 1881), официр Јован Драгашевић је предлагао да се географска дужина одређује на основу београдског меридијана.⁷⁹⁷ Важна година у погледу успостављања јединства у светској картографији, када је реч о картографској мрежи, била је 1884. година када је Гринич одређен као стандардни први меридијан, иако се он среће и на географским картама објављеним пре овог датума.⁷⁹⁸ На картама Европске Турске током 19. века могу се срести одређења почетног меридијана од Фери, од Париза и касније од Гринича. Анализа ових карата, као и оних објављиваних у оквиру српске картографске школе, указује на главне утицаје страних картографија на развој приказивања картографске мреже у српској картографији.

Поред наведених картографских елемената, важно место у картографији имало је и обележавање размере на географским картама. Током 19. века на географским картама могу се срести као одреднице за размеру следеће мерне јединице: немачка миља, аустријска миља, пруска миља, руска врста, француска лига, турска миља. Најчешће коришћена мера била је немачка или географска миља и раздаљина између две паралеле садржала је 15 немачких миља. Једна немачка миља износила је 3.818,666 бечких хвати, односно приближно 7.240 метара. Аустријска миља је била нешто већа и између две паралеле је било 14.666, а једна аустријска миља обухватала је 7.584 метара. Укупно 104.9 руских врста било је између две паралеле, а како је једна руска врста износила 558.913 хвати, дужина једне руске врсте била је приближно 1.060 метара. Навешћемо још податке за турску миљу, који их је укупно било 20 између две паралеле, из чега произилази да је једна турска миља 5.430 метара. До ових података смо дошли на основу Шедине карте у којој наводи однос мера коришћених у географији у односу на бечке хвате (1 бечки хват=1.896 метара).⁷⁹⁹ Већ од средине 19. века све више се јавља размера која је изражена на исти начин као и данас, нпр. 1:750.000, а додатном прихватању овог начина изражавања размере допринело је прихватање метра као основне мерне јединице на *Метарској конференцији* у Паризу 1875. године.⁸⁰⁰

⁷⁹⁶ Недалеко од Санкт Петербурга.

⁷⁹⁷ Ј. Симоновић, *Први топографски премер Краљевине Србије извршен од Главног ђенераштаба 1880–1891. год.*, Београд, 1896, (=Први топографски премер), 47.

⁷⁹⁸ М. Н. Edney, *Local and Prime Meridians*, The History of Cartography 4, 936–941.

⁷⁹⁹ J. Scheda, *General-Karte von Central Europa*, Wien, 1856–1869.

(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTTTerkeptar/21376/?list=eyJxdWVyeSI6ICJCIIEIJGEGMjEifQ. pristupljeno 27.2.2023>)

⁸⁰⁰ J. Faričić, *Sustavi mjernih jedinica relevantnih za geografiju i kartografiju*, Zadar, 2014, 5.

Једно од значајних обележја картографије 19. века била је појава све већег броја тематских карата. Наравно, карте које су посвећене одређеној теми могу се срести и током 18. века, али ипак је 19. век период тематске картографије. У оквиру тематске картографије, пре него што је овај вид представљања добио своје јасно место у оквирима картографске делатности, углавном су биле карте које приказују путеве, економске податке, лингвистичке мапе, мада то је јако редак случај и свега једна карта приказује, између осталог, и језичке карактеристике Балканског полуострва готово до почетка 40-их година 19. века, мада она нема готово никакав значај у разумевању етнографске слике балканских народа.⁸⁰¹ Од краја 18. века у оквирима аустријске картографије могу се срести и геолошке мапе.⁸⁰² Оно што је, по нашем мишљењу, обележје тематске картографије 19. века када је реч о Балканском полуострву, била је свакако етнографска картографија. Поред њеног значаја у представљању „себе“ и свог етничког простора код балканских народа, на њен значај најбоље указује утицај и важност која јој је придавана у оквиру јавног дискурса. За разлику од осталих тематских карата које су углавном остајале у оквирима неколицине стручњака и биле коришћене у јасне сврхе, попут геолошких које су приказивале састав земље, путне које су имале за циљ да прикажу путне правце, рељефне које су доносиле слику пластичности Балканског полуострва или неког њеног дела, етнографске карте су, поред свог основног циља – приказа распореда балканских народа – имале за циљ и да истакну претензије балканских држава на одређену територију кроз етнографско право, а затим да кроз текстове који су их пратили оправдају то право углавном кроз језичке анализе и историјске податке. На њихов значај, поред наведеног, указује и утицај које су имале у јавном животу и у схватању сопствене етничке територије код свих народа Балканског полуострва. На њих су се позивали политичари, научници, али и сви они који су писали и говорили о етничком простору. На крају, оне су имале огроман утицај на формирање погледа на етнографске прилике на Балканском полуострву и на њима се заснивало виђење истакнутих европских политичара и научника. Све то јасно указује на важност коју су имале етнографске мапе у картирању Европске Турске током друге половине 19. и почетком 20. века. Међутим, оно што се још мора истаћи јесте да су те карте често настајале као резултат преузимања података са ранијих карата и да мали број њих представља резултате теренских истраживања.

Још један важан сегмент који са собом носи и обележје картографије Европске Турске била је номенклатура. Када се о њој говори треба имати у виду да је Балканско полуострво насељено народима који говоре неколико различитих језика, који користе ћирилично и латинично писмо, а картографи који су приказивали простор који су они насељавали углавном нису поседовали знање неког од балканских језика. У таквој ситуацији долазило је често до великих одступања у погледу стварног назива места, планине, реке и других географских елемената карте у односу на стварни назив. На грешке у номенклатури на географским картама насталим током прве три деценије 19. века упозорава и пруски официр Пирх, који је управо због нетачног исписивања назива на простору Србије, донео списак села у Србији кнеза Милоша према попису насеља из 1822. године.⁸⁰³ Анализа карата насталих током прве половине 19. века указује да су аутори најчешће грешке правили при транскрипцији словенских географских имена која

---

⁸⁰¹ Z. G. Török, *Thematic mapping in Enlightenment*, *The History of Cartography* 4, 1361.

⁸⁰² M. Monmonier, *Climate map*, *The History of Cartography* 4, 1354–1355; K. Severud Cook, *Geological map*, *The History of Cartography* 4, 1355–1358; P. Svatek, *Thematic mapping in the Austrian Monarchy*, *The History of Cartography* 4, 1365–1368.

⁸⁰³ О. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 179–198.

у свом називу садрже слова са дијакритичким знацима.⁸⁰⁴ Да би номенклатура на картама Европске Турске или неког њеног дела постала тачнија, било је неопходно да неко, са знањем јужнословенских језика, пропутује Балканским полуострвом и забележи тачне називе, што је био случај са Ами Буеом, а други вид је била појава географских карата у оквиру националних картографија балканских народа који су на мапама доносили тачне називе топонима присутних на географским картама. Управо су истраживање Ами Буеа, опис планинских венаца и њихови тачни називи, усклађени са називима становништва и њихове тачне представе на географским картама у оквирима балканских картографија од почетка друге половине 19. века, омогућили исправљање грешака у европској картографији Балканског полуострва.

Оно што се још мора истаћи као карактеристика картографије Европске Турске до почетка 19. века је да су географске карте настајале углавном током ратних дејстава на простору Балкана. Сваки рат са собом је носио ново картографско упознавање и потом представљање на карти, а у неким случајевима географско упознавање је претходило рату, у циљу истраживања и бољег упознавања територије. Наравно, и током тог периода су се појављивале карте Европске Турске ван ратних дешавања, али је далеко већи број карата објављен у време сукоба, када је и јавност била заинтересована за та дешавања.⁸⁰⁵ Од 30-их година 19. века ситуација се мења, географске карте настају у циљу географског упознавања Европске Турске, приказа нових метода у представљању различитих елемената географске карте и других разлога. Наравно, не треба сматрати да је картографија Балканског полуострва током друге половине 19. века била лишена утицаја политичких дешавања. Напротив, можда је више него икада била под њеним утицајем, али оно што је разлика у односу на период пре 30-их година 19. века јесте да су се картографи занимали за овај простор због његових специфичности, а не због рата који би им привукао пажњу. Такође, за балканске народе 19. век је означио период њиховог укључивања у токове европске картографије, што им је омогућило самопредстављање и упознавање европске картографије са картографским погледима балканских народа на територију која је представљала њихов животни простор.

Као основне карактеристике картографије Европске Турске током друге половине 19. века могли бисмо означити: стандардизацију картографског језика, увођење нових, иновативних метода у представљање физичко-географских елемената карте, развој националних картографија, увођење тематских карата, коришћење карата у пропагандне сврхе, утицај картографије на политички живот и обрнуто, и посебно јачање утицаја картографије у јавном мњењу и јасном формирању националне свести о етничкој територији одређених народа.

---

⁸⁰⁴ М. Altić, *German Contribution to the 19th Century Cartography of European Turkey With Special Regard on the Map of Heinrich Kiepert*, u: *Historical Maps, Atlases and Toponymy*, ed. J. Moser, Leipzig, 2016, 84–89.

⁸⁰⁵ Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века*, 139–146; Ж. Илић, *Прве географске карте нововековне Србије*, 37–77.

СРБИЈА И СТАРА СРБИЈА НА КАРТАМА СТРАНЕ КАРТОГРАФИЈЕ

Аустријска и немачка картографија

Пре него што ће српска картографија почети са својим развојем у 19. веку и представити европским картографским школама своје виђење Балканског полуострва, упознавање географских одлика територије јужно од Саве и Дунава прва је започела аустријска картографија. Припадници аустријске војске су били први топографи на територији Србије. Поред географских карата објављиваних током 18. века од стране аустријских картографа, који су својим радовима упознавали европску научну јавност са terra incognita-м Европе, већ 20-их година 18. века аустријски официри су вршили прва мерења на простору Србије и на основу тих истраживања саставили прву географску карту Србије која се заснивала на теренском истраживању. Та карта настала је током рада аустријско-турске комисије за разграничење након потписивања Пожаревачког мира 1718. године, којим је окончан први аустријско-турски рат, а део Србије остао у саставу Хабзбуршке монархије. Наведену карту урадио је аустријски официр Фридрих Епшелвиц, један од чланова комисије за разграничење. Осим самог приказа правца граничне линије два царства и рељефног изгледа пограничних крајева, наведена карта представља прворазредан извор за реконструкцију положаја насеља на простору аустријске провинције Србије. У погледу историјске картографије Србије, важно је нагласити да та карта представља прву географску карту неког дела Србије рађену на основу теренских истраживања.⁸⁰⁶

Поново је један део Србије био предмет географских истраживања аустријских официра пред почетак последњег аустријско-турског рата у 18. веку познатог као Кочина крајина (1788–1791). Током 1783. године упућен је официр Фрања Михановић који је прошао пут Дунавом до Цариграда, затим до Драча и потом преко Призрена и Ниша стигао до Београда. Наредне године били су упућени Јосиф Павле Митисер, Јован Антон Перетић и Франц Ксавер Покорни. Сваки од њих имао је задатак да обиђе један део Србије, да о пређеној територији састави географски опис и допуни скицу географске карте коју је сваки од наведених официра добио приликом поласка на пут. Истраживачки посао рађен је у највећој тајности, а официри су се углавном ослањали на локалне свештенике. Свака завршена секција карте одмах је слата на границу и даље прослеђивана вишим војним органима. Ипак, цела територија Србије није тада била представљена. Аустријски официри су скицирали само онај простор кроз који су прошли и главна пажња је посвећена путним правцима, а карте су биле оријентисане од севера ка југу. Њихов главни циљ био је да користе војним властима пред предстојећи сукоб са Османским царством. Како за ове, тако и за Епшелвицову карту, важно је нагласити да су то биле рукописне карте познате уском кругу људе, те са тачке представљања географске слике Србије научном свету тог времена немају вредност, али су врло значајни у историји картографских радова на територији Србије јер представљају прве истраживачке радове у циљу састављања географских карата овог простора.⁸⁰⁷

⁸⁰⁶ Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung 1717–1739*, Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs III (1889), тара; Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, 7, 12, 14.

⁸⁰⁷ Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик LXXXII (1936), 1–15, мапе у прилогу.

Поред ретких географских карата насталих крајем 18. века на основу теренских истраживања, далеко је већи број географских карата објављених у оквиру аустријске и немачке картографије током прве половине 19. века, које приказују простор Балканског полуострва, а које су засноване на претходним картама, а у неким случајевима и на резултатима географских опажања 18. века. Саме политичке прилике у Србији почетком 19. века утицале су и на географска снимања која су вршена на простору Европске Турске. У периоду од 1804. до 1815. године српски народ је водио борбе против Османског царства у циљу ослобођења. Таква, пре свега, несигурна ситуација, онемогућавала је било каква теренска истраживања овог простора у сврхе мапирања. Географске карте настале у том периоду углавном представљају компилацију ранијих картографских радова и доносе представу целокупног простора Европске Турске. Међу њима треба поменути карту немачког картографа Конрада Манерта из 1808. године, објављену у Нинбергу, под насловом *Charte von der Europæischen Turkey Kleinasien einem Theile Syriens und anderm angränzenden Ländern*. Оно што ова географска карта на одличан начин показује јесте врло површно знање о географији Балканског полуострва. Сама Србија је приказана у складу са својим географским границама, а већ на први поглед јасно се уочава недовољно јасно познавање хидрографске мреже, будући да је Западна Морава приказана као река која долази из подножја Проклетија, односно дуж тока Ибра, а као десна притока овако уцртане Западне Мораве приказана је Ћетиња. Већ овај податак јасно указује да је карта настала на основу ранијих географских карата, будући да се ова грешка у представљању хидрографије Србије јавља на већини карата насталих у периоду Новог века. Релјеф је приказан уз помоћ шрафа, али планински врхови на простору Србије нису именовани и могу се само препознати основни правци пружања планинских венаца. Једна од ретких уцртаних планина је Куновица, односно Стара планина на источним границама Србије. Оно што нам показује ова карта јесте присутно проширено, географско разумевање Србије у оквирима немачке картографије на почетку 19. века и на основу ње можемо извршити поређење аустријског и немачког познавања географије Србије почетком 19. века.⁸⁰⁸

Међу географским картама аустријске картографије насталим почетком 19. века свакако треба поменути и карту аустријског официра Франца Адриана Ридла из 1810. године под насловом *Charte von Servien, Bosnien und dem Grossten Theile von Illyrien*. Ова мапа, заправо, представља наставак географске карте Краљевине Мађарске Јохана Липског из 1806. године. Географска карта приказује простор Србије на југу до Пријепоља, Новог Пазара и Бањске, преко Копаоника и десну обалу Западне Мораве недалеко од њеног споја са Јужном Моравом. На југоистоку, Србија је приказана до Јужне Мораве, с тим што је њен правац погрешан, тако да готово у правцу исток–запад тече ка свом споју са Западном Моравом. Како је карту радио аустријски официр, а та карта представља најбољу до тада урађену карту једног дела Србије, може се основано претпоставити да се користио подацима до којих су дошли аустријски официри у свом крстарењу Србијом крајем 18. столећа. На то прилично јасно указује број насеља уцртаних управо оним правцем којим су се кретали аустријски официри. Тиме су резултати снимања аустријских официра постали, на посредан начин, доступни ширем кругу научника, а то је био и предуслов за боље географско познавање Србије, односно у овом случају оног њеног дела кроз који су прошли аустријски обавештајци. У односу на Манретову карту из 1804. године, Ридлова мапа показује знатно већи степен географског знања о Србији. То се најбоље огледа у приказу рељефа, хидрографске мреже и распореда насеља у Србији. За разлику од Манретове карте из 1804. године, на Ридловој карти се врло јасно опажа правац простирања планина, дати су њихови називи, тачан правац тока

⁸⁰⁸ C. Mannert, *Charte von der Europæischen Turkey Kleinasien einem Theile Syriens und andern angränzenden Ländern*, Nürnberg, 1808. (<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/21859/>, pristupljeno 28.1.2023)

Западне Мораве. Све то је омогућило постепено исправљање грешака које су се раније јављале у аустријској картографији Србије. Потпуно је могућа претпоставка Н. Радојчића да је ова географска карта издата и у циљу истицања претензија хабзбуршког двора на простор Србије и Босне и посебно наглашавање да она представља наставак карта Мађарске урађене од стране Липског из 1806. године додатно говори у прилог тој чињеници, јер се управо тиме истицало јединство Мађарске, која је била у саставу Хабзбуршког царства, и Србије и Босне на које су Хабзбурзи истицали своја права.⁸⁰⁹ У недостатку српских географских карата, Ридлова мапа красила је зграду Магистрата у Београду крајем 20-их година 19. века.⁸¹⁰ Поред Ридлове карте, на основу снимања аустријских официра у току 1810. и 1811. године објављене су још две карте које су акценат ставиле на простор Србије и Босне.⁸¹¹

У периоду од издавања Ридлове карте Србије и Босне из 1810. године, па током наредних десет година није било карата посвећених искључиво Србији. У том периоду углавном настају географске карте које приказују простор Европске Турске. Међу њима треба поменути мапу Ивана Данијелова објављену 1815, као и географску карту Александра Конрада из 1816. године. Ове географске карте нису биле резултат нових истраживања на самом терену, али су значајне јер на карти Европске Турске представљају оне податке које је о географском изгледу Србије представио Ридл на карти из 1810. године, посебно карта Александра Конрада који сам наглашава да је користио податке са Ридлове карте Босне и Србије. Поред те, Конрад се позива и на двојезичну мапу француског војног картографа Гатане Палме из 1812. године. Ипак, за разлику од француског картографа који врло јасно користи назив *Рашка* и додаје да је та територија „данас велики део Новопазарског санџака“, Конрад користи само други део Палмине формулације и изоставља одредницу *Рашка*.⁸¹² Те карте, у односу на исти тип географских карата објављених у претходној деценији, показују знатно боље географско познавање Србије, а управо оно је било условљено објављивањем крупнијих географских карата Србије и Босне.⁸¹³ Већи напредак у оквиру немачке картографије Европске Турске и Србије не представља ни карта *Der Europäische Theil des Osmanischen Reichs oder Die Europäische Turkey* Кристијана Рајхарда из 1818. године и углавном се ограничава на приказ основних елемената на карти, без именована планина на простору Србије и са врло оскудном и често погрешном хидрографском мрежом.⁸¹⁴ Одређени напредак у географском познавању Србије опажа се у немачкој картографи од почетка 20-их година 19. века и то на карти претходно поменутог аутора која приказује простор Османског царства из 1821. године. Ако се пореде наведене две карте јасно се опажа јаснија представа рељефа и само виђење правца простирања планина и већи број уцртаних насеља. Врло је јасно да је аутор користио Ридлову карту приликом картирања географског простора Србије. На то упућује сам изглед географске карте и број унетих

⁸⁰⁹ F. A. Riedl, *Charte von Servien, Bosnien und dem Grostten Theile von Illyrien*, Wien – Pesth, 1810. (<https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003494219>, pristupljeno 29.1.2023); Н. Радојчић, *Географско знање о Србији*, 29; R. Gašparaović, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, 138–139.

⁸¹⁰ О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 33.

⁸¹¹ R. Gašparaović, *nav. delo*, 140–141.

⁸¹² I. Danielow, *Das Osmanische Reich in Europa / L' Empire Ottoman en Europe*. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21870/view/?pg=0&bbox=1097%2C-3430%2C3404%2C-1581> pristupljeno 29.1.2023); A. Konrad, *Carte de la Turquie d' Europe (nouvellement dressée et defsinée)*, (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21872/view/?pg=3&bbox=268%2C-7368%2C9496%2C31> pristupljeno 29.1.2023).

⁸¹³ Више о овим и другим географским картама објављиваним у оквиру аустријске картографије, а које се тичу Србије видети у: Ж. Илић, *Прве географске карте нововековне Србије*, 49–59.

⁸¹⁴ C. G. T. Reichard, *Der Europäische Theil des Osmanischen Reichs oder Die Europäische Turkey*, Gotha, 1818. (НБС, ОПФ–КФ, Кр I 638).

топонима на оном делу Србије који је и Ридл приказао, док је јужно од те линије територија углавном испуњена белинама.⁸¹⁵ Оно што се овде мора истаћи јесте да немачка картографија почетком 19. века, на основу радова аустријских официра, побољшава своје географско виђење Балканског полуострва.

Од 1816. године на простору Хабзбуршке монархије одвијало се катастарско снимање терена за војне потребе.⁸¹⁶ Један од аустријских официра који је вршио премеравање био је и помињани Адам вон Вајнгартен. Током премеравања који су вршени на простору јужне Угарске, Вајнгартен је пренео мерења и на простор Србије, а затим на основу добијених података урадио географску карту и потом је приложио географском спису посвећеном Србији, објављеном у *Аустријском војном часопису* 1820. године. Наравно, Вајнгартен као официр није могао сам одлучити да пренесе картографско снимање на простор северне Србије. То наређење свакако је добио од виших војних власти, а у самој тој одлуци највероватније леже политички разлози, који су имали за циљ боље географско упознавање Србије, како би се ти подаци једног дана могли искористити у војне сврхе. Ипак, у односу на све претходне географске карте које су се односиле на простор Србије, картографски рад Адама Вајнгартена има посебан значај из више разлога. Први је био тај да је географском свету први пут представљен детаљнији географски опис Србије, чија је важност додатно била увећана приложеном географском картом. Други значај ове географске карте лежи у чињеници да је то била прва детаљнија географска представа Србије у оквирима аустријске картографије која је приказивала јасно границу географске Србије, што се среће и на ранијим географским картама, али код ове карте простор Србије је приказан у крупнијој размери и са јасним правцем границе, које су притом биле описане и у самом тексту. Треће и можда најважније било је то што је овај спис подстакао Србе на дубље размишљање о географском изгледу своје земље, географским границама Србије и картографском раду.⁸¹⁷

Географска карта праћена текстом представља прворазредан извор о географском познавању територије Србије у оквирима аустријске картографије почетком 20-их година 19. века и њена анализа је неопходна да бисмо могли да пратимо напредак географског знања о Србији у оквиру аустријске и немачке картографије током наредног периода. Сам текст анализирао је Никола Радојчић, а ми ћемо пажњу усредсредити на анализу географске карте и појаву одређених географских елемената на њој који ће се касније преносити и на српске географске карте и описе. Сама граница Србије приказана на географској карти одговара разумевању Србије у оквирима аустријске и немачке картографије почетком 19. века. Приказивање Пећи и Ђаковице, односно Метохије, ван Србије среће се и на претходно поменутих географским картама. Управо је то било оно што је посебно сметало Вуку Караџићу, који је, како смо већ навели, истицао да Метохија мора бити у саставу Србије. Разлог представљања наведених места ван граница Србије лежи у недовољном познавању рељефног изгледа Балканског полуострва. Наиме, као јужну границу Србије, Вајнгартен је, на основу путописа, одредио планински ланац који с југа ограничава ову територију и дуж те линије нижу се називи Аргентаро, Пересин, Шарадаг, Црна Гора или Орбелус и Хемус или Велики Балкан. Наведене планине представљају део замишљеног Централног била, а један његов део пролазио је између Косова и Метохије. Како је наведени ланац планина посматран као међаш области на Балканском полуострву, те тако и као граница Србије и Албаније, управо то је утицало

---

⁸¹⁵ Isti, *Der Europäische Theil des Türkischen Reichs*, Nürnberg, 1821.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530996297>, приступљено 30.1.2023).

⁸¹⁶ Библиотека Војногеографског института „Стеван Бошковић“ (=ВГИ), Рукописна заоставштина Николе Радојчића, несређена грађа.

⁸¹⁷ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији*, 32–44.

на схватање Метохије као саставног дела географске Албаније.. Дакле, недовољно знање о рељефном изгледу Балканског полуострва било је разлог остављања Метохије ван граница географске Србије.

Карта доноси најдетаљнији приказ рељефа на простору Србије у дотадашњој картографији. Први поглед на карту остављао је утисак да је Србија земља потпуно испресецана планинским венцима. Неке планине су учртане тачно, док се срећу и бројне грешке у представи рељефног изгледа Србије. Неке од њих су преко Вајнгартенове карте и каснијих географских карата ушле и у српску картографију и биле представљање све до почетка друге половине 19. века. На то упозорава и Вук Караџић у географском опису Србије из 1827. године, наводећи да ће права рељефна слика Србије моћи да буде представљена тек кад српски владар пошаље своје „земљемјерце“ да обиђу и опишу Србију.⁸¹⁸

Међу планинским венцима чијој убикацији на овој карти морамо посветити пажњу су, поред Старе планине, о којој смо у претходном тексту већ говори, Мосна, Хам планина, Пећка планина, Хајдучке планине, затим врх означен као *Uragnianska*. Локација Мосне планине одговара положају који је обухвата Ртањ и планинске врхове у околини, Самањак и Честобродицу. На такво разумевање Мосне указује и Вуково казивање да је Ртањ један од врхова тог ланца планина, с тим што је погрешно навео да се налази северозападно од Параћина.⁸¹⁹ Хам планина, која ће се јављати на српским картама прве половине 19. века не постоји на том простору и њено учртавање на географске карте било је резултат грешке и недовољног познавања земље.⁸²⁰ Под називом Пећке планине крије се Шомрда, Лишковац и Мали крш. Назив Голубињске и Хајдучке планине се односи на Кучајске планине.⁸²¹ Назив *Uragnianska* или како ју је Милошевић превео Врагњанска се односи на планине Голију и Радочело. На то указује, поред самог положаја на карти, и казивање да се ова планинска „грana“ простира између Лепенице, што се односи на Људску реку, и Ђетиње. Једна од планина у том ланцу носила је наведени назив, а заправо то су биле Голија и Радочело.⁸²² Под именом *Zeragum* аутор је подразумевао Велики крш, будући да се овај назив наставља на Хајдучке планине. Поред ових, аутор доноси велики број назива других планина у унутрашњости Србије, и поред погрешних назива, географска карта је давала јаснији правац простирања планинских венаца у односу на све претходне мапе. Ако погледамо рељефни приказ Србије на Вајнгартеновој карти стичемо утисак да је Србија у картографском свету била виђена као земља окружена и испресецана са свих страна непрекидним планинским ланцима који су се одвајали од једног великог планинског венца који се протезао дуж целог Балканског полуострва, од Јадранског до Црног мора.

Поред рељефа, важно место на Вајнгартеновој карти имала је и хидрографија, а исто тако и представа путне мреже. У односу на претходне карте, Вајнгартен је основну хидрографску мрежу представио прилично тачно, са мањим грешкама у називима. Тако

⁸¹⁸ В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 31.

⁸¹⁹ А. Von Wiengarten, *Über Serbien*, 80; А. Вајнгартен, *Штатистическо описаније Србије*, 24; В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, 32.

⁸²⁰ *Преписка III*, 289.

⁸²¹ Све до 1889. године користили су се наведени називи који су преко Вајнгартеновог текста и Милошевићевог превода ушли у српску литературу. Тек је Јован Цвијић у раду *Ка познавању крша источне Србије* указао на нетачност ових назива, а нешто касније увео у употребу назив Кучајске планине. Ј. Цвијић, *Ка познавању крша источне Србије*, Просветни гласник 10 (1889), 13; Исти, *Географска испитивања у области Кучаја у Источној Србији*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 13: Морфологија и хидрографија Источне Србије, Београд, 1996, 11–12.

⁸²² А. Von Wiengarten, *Über Serbien*, 78, мапа.

Прилог бр. 4: A. Weingarten, *Karte von Serbien*, u: Isti, *Über Serbien*, Österreichische militärische Zeitschrift I (1820).

се назив Ђетиње протеже дуж Голијске Моравице, иако сам аутор наводи да Морава извире испод Василијине воде, а затим прима воде Ђетиње и Ибра.⁸²³ Ибар је означен тим именом, али аутор додаје да се назива и Српском или Малом Моравом.⁸²⁴ Путној мрежи је посвећена велика пажња, учртани су сви значајнији путеви, као и растојање између сваке веће тачке на простору Србије.

Највећи значај Вајнгартенове карте лежи у чињеници да је његов састав био јавно публикован у једном војном часопису. За разлику од ранијих радова аустријских официра који су истраживали Србију, а чији резултати су били доступни малом кругу људи, Вајнгартеново дело је пружио податке о географији Србије заинтересованој научној јавности тог времена. Први пут је један спис на немачком језику пружио обиље географских података о овој провинцији Европске Турске. Управо такво дело и карта која га је пратила били су предуслов за боље картографске представе Србије у аустријској и немачкој картографији. На крају, то дело је подстакло Србе на географско размишљање о својој земљи,⁸²⁵ а једном Србину омогућило да да свој допринос географском представљању и разумевању Србије у немачкој картографији прве половине 19. века.

Пре него што пређемо на картографски рад Леополда Ранкеа о Србији, указаћемо на утицај који је Вајнгартеново дело имало на представљање Србије у оквиру аустријске картографије. Прва карта која се, између осталог, позива и на Вајнгартеново дело, објављена је 1821. године од стране аустријског официра Франца вон Вајса. Урађена је у оквиру топографског бироа у Бечу. Поред Вајнгартена, аутор је користио поменути карту Европске Турске од Рајхарда из 1817, затим Ридлову карту из 1810. године, Водонкурове мемоаре и карту из 1818. године. У пропратном тексту, који је Вајс написао уз карту, указује на потешкоће у картирању простора Европске Турске, посебно истичући непостојање геометријског премера. Једине тачке на које се Вајс могао ослањати биле су тачке одређене дуж обала Јадранског мора током истраживања француских географа и одређене тачке у унутрашњости Балканског полуострва које је снимио француски генерал Гијом де Водонкур.⁸²⁶ Према анализи ове карте коју је оставио Р. Гашпаровић, а која се односи на простор Босне и Херцеговине, у погледу рељефне мреже, географска карта није унапредила географско познавање Балканског полуострва, већ представља синтезу до тада објављених географских карата о овом простору.⁸²⁷ Овај закључак се може у потпуности пренети и на територију Србије, будући да аутор наводи карте на основу којих је представио овај простор.

Са руско-турским ратом 1828/1829. године Европска Турска је поново дошла у центар пажње аустријске и немачке картографије, те се појављује већи број ситноразмерних карата овог простора, које углавном не доносе никакве новине у погледу географских информација о Србији. Година 1829. важна је у историји картографије Србије, али и Балканског полуострва из неколико разлога, посебно у контексту аустријске и немачке картографије. Прво, те године објављено је допуњено и поправљено издање Вајсове карте из 1821. године, у нешто крупнијој размери и у 22 листа укупно, које је донело јаснију географску представу Европске Турске у односу на претходне карте. Поред тога, те године објављена је и прва тематска карта Европске Турске, бар по наслову, која је као свој главни циљ имала представу рељефне и хидрографске мреже Европске Турске.

---

⁸²³ Isto, 87, мапа.

⁸²⁴ Isto.

⁸²⁵ Превод Вајнгартеновог дела на српски језик појавио се већ 1822. године. (Н. Радојчић, *Географско знање о Србији*, 41–44).

⁸²⁶ F. G. Vaudoncourt, *Memoire annexé a la carte de la Turquie d' Europe a la droite du Danube, ou des Beglerbegliks de Roum-ili, de Bosnie et de moree en quatre feuilles*, 85–86.

⁸²⁷ R. Gašparović, *nav. delo*, 165–166.

У оквиру немачке картографије 1828. године појавила се значајна карта Европске Турске на 6 листова у издању Географског института у Минхену. Први пут се на једној географској карти немачке картографије уцртавају границе турске административне поделе, са називима санцака. Границе Смедеревског санцака су прилично тачно обележене, а назив *Servien* превазилази његове границе, али само у источном и западном делу. Јужно од Смедеревског санцака срећу се границе Крушевачког и Новопазарског санцака, али не и неки други географски назив. Ипак, како је у том тренутку углавном присутно географско разумевање Србије, може се претпоставити да се и на овој карти подразумевају границе географске Србије, али на томе није ни био главни акценат немачких картографа, већ на приказу турске административне поделе. Подаци о турској административној подели преузети су са карте Европске Турске француског картографа Пјера Лапијеа из 1822. године. За разлику од ранијих карата овог простора објављених у оквиру немачке картографије, ова карта представља значајан напредак.⁸²⁸

Вајсова карта из 1829. године објављена је у размери 1:576.000 на 22 листа под насловом *Carte der europäischen Türkei, nebst einen Theil v. K. Asien* у издању Аустријског генералштаба.⁸²⁹ Оно што се запажа на карти јесте врло јасно разумевање географске Србије у аустријској картографији. Међутим, за разлику од ранијих карата у оквиру ове европске картографије, по први пут се на једној карти срећу оцртане црвеном бојом границе које деле географски појам Србије на два дела. Како у том тренутку не постоје јасно дефинисане границе политичког појма Србије, будући да ни он сам не постоји, а како повучене линије не одговарају турској административној подели, односно границама Београдског пашалука, могуће да ове границе представљају будуће виђење граница Србије. Поред назива *Serbien*, аутор користи и одређење *Serf Vilajeti*, што је био званичан административни назив Србије после 1834. године, у оквиру турске административне поделе.⁸³⁰ Овај појам аутор користи под Вајнгартеновим утицајем који наводи да се пашалуком од Србије или „*Serf-Vilajeti*“ управља из Београда и додаје да је ова територија некада подразумевала простор „Београдског, Новопазарског, Смедеревског и Кратовског санцака“, а ови санцаци се могу срести на картама као делови географске Србије, иако Београдски санцак никад није постојао. Дакле, у географској и картографској грађи појам *Српски ејалет* се може срести и пре него што је он званично успостављен са добијањем аутономије Кнежевине Србије. Поред тога, на овој карти се јавља и назив Горња Мезија и то исписан на територији која је остала јужно од обележених граница будуће српске државе, између Ибра и Суве планине, од које је почињала Бугарска, што се слаже са Вајнгартеновим описом граница географске Србије. Колико је нама познато, ово је прва географска карта у 19. веку у оквиру аустријске картографије која доноси другачији географски назив за територију јужно од будуће Кнежевине Србије, иако је јасно да аутор Србију посматра као географски појам. Могуће да је управо ова карта подстакла Ами Буеа да једанаест година касније искористи тај географски назив за исту територију јужно од Кнежевине Србије, уз одређене измене источне границе, које се код Вајса завршавају на Сувој планини.⁸³¹

⁸²⁸ *Das osmanische Reich in Europa, mit einem Theil desselben in Asien, nebst den angrenzenden österreichischen und russischen Gebieten in dem Stande von Jahre 1828*, München, 1828. (<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/2LLU3EZREEP176GM5JTSUGBMUJZHSSDO>, pristupljeno 1.2.2023); P. Lapie, *Carte générale de la Turquie d' Europe en XV feuilles*, Paris, 1822.

([Carte générale de la Turquie d'Europe en 15 feuilles. \[B III a 53\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 1.2.2023).

⁸²⁹ Р. Дединац, *Vincenz Haardt von Hartenthurn, Die Kartographie der Balkan-Halbinsel in XIX Jahrhunderte, (Mittheilungen der kaiserl. und königl. Militär-Geographischen Institues, XXI Bd. 1901, str. 136-300, XXII Bd. 1902, str. 155-489, Wien 1902. i 1903*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву V (1908), 9.

⁸³⁰ А. Савић, *нав. дело*, 49.

⁸³¹ Више о томе у поглављу *Остали картографски радови*.

Географска карта потпуно јасно показује разлику између географског познавања територије будуће Кнежевине Србије и области која ће остати јужно од њених граница, касније назване Стара Србија. Док је простор северно од Западне Мораве испуњен географским подацима, рекама, насељима, територија јужно од будуће границе Кнежевине Србије углавном представља бео простор са свега неколико уцртаних места (Враће, Ново Брдо, Ниш, Нови Пазар, Куршумлија, Подујево, Приштина и још неколико места у околини Новог Пазара). Занимљива је локација Кратова, уцртаног између Куршумлије и Подујева, а такође је уцртано и Кратово у Македонији, која почиње јужно од Скопске Црне Горе или како ју је картограф додатно именовао – Куновица. Разлог овакве убикације Кратова је потреба да се схватање о Кратовском санцаку као делу Србије прикаже на географској карти, али у границама географске Србије.⁸³² Далеко боље географско познавање северног дела Србије у оквирима аустријске картографије, посебно у погледу броја уцртаних насеља, има своју основу у аустријској владавини овим крајем током постојања Краљевине Србије (1718–1739), али и захваљујући радовима с краја 18. века.⁸³³

Релјефна слика Србије на Вајсовој карти јасно указује на његов главни извор географских података о Србији, а то је била Вајнгартенова карта. На мапи из 1829. појављује се идентичан распоред планина на простору Србије, са свим грешкама које се јављају на Вајнгартеновој карти, с тим што је Вајс изоставио називе појединих планина, али генерално релјефна слика Србије у основи је преузета са Вајнгартенове карте, што показује да су у периоду након 1820. године ова мапа, као и спис који ју је пратио, били главни извор географских информација о Србији. На Вајнгартенов утицај јасно указује и на обе карте погрешно уцртан ток Јужне Мораве, која има правац тока преко Новог Брда, Куршумлија и Прокупља. Поред Вајнгартенове мапе, користио је и географску карту француског картографа Пјера Лапијеа из 1822. године, али је, бар када је реч о простору Србије, његова карта углавном заснована на Вајнгартеновом раду, док су радови француске картографије углавном били основа за простор Грчке.⁸³⁴ Заснивање картографских радова о Србији током прве три деценије 19. века на ранијим географским картама је потпуно разумљиво, будући да се на Вајсовој карти као једина тачка на простору Србије којој је била позната географска ширина и дужина помиње Београд, лоциран у односу на острво Феро.

Издавање Вајсове карте представљало је важан тренутак у географском представљању Србије, али и Европске Турске у оквирима аустријске картографије. Иако дело није било резултат нових истраживања, оно је представљало скуп главних картографских и географских достигнућа објављених о Европској Турској до тог тренутка, те је тако било заправо компилација знања ранијих географа и сходно томе није могло исправити грешке које су постојале како о територији Србије, тако исто и о Балканском полуострву, међу којима се јасно уочава планински венац дуж целог полуострва.

Исте године, у оквиру немачке картографије Европске Турске, појавила се прва тематска карта која је за циљ имала приказ река и планина на простору Балканског полуострва и објављена је од стране Фердинада Августа вон Вицлебана. Карта је значајна са гледишта историјске картографије у погледу појаве тематских карата Европске Турске, али није доносила новине о релјефном изгледу овог дела Европе. Уцртан је мањи број

---

⁸³² F. von Weiss, *Carte der Europæischen Turkey nebst einem Theile von Kleinasien*, Wien, 1829. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kp III 57/1)

⁸³³ О. Пирх, *нав. дело*, 178.

⁸³⁴ N. Ploutoglou, C. Boutoura, E. Livieratosand, M. Pazarli, *Franz von Weiss' of SE Euroe (1821, 1829) issued in two crucial dates associated with the establishment of the Modern Greek state in early 19th century: A digital comparative approach*, E-Perimetron 6, No. 1 (2011), 29–30.

планина него што је то случај на Вајнгартеновој карти, а по номенклатури и правцу простирања прилично је јасно да овај картограф није користио Вајнгартеново дело, јер док аустријски официр јасно бележи Rudnik, немачки картограф пише *Rutik*, затим *Kosmai / Kosmar*. О томе сведоче и бројни други примери. Ипак, ова карта нам показује нешто другачије разумевање географског појма Србије од оног присутног у аустријској картографији. Оно што се на овој карти опажа јесте дефинисање граница географског појма Србије на југозападу на основу граница Босанског пашалука, при чему су у његовом саставу Нови Пазар и Косовска Митровица. Као и на Вајсовој и Вајнгартеновој и на овој географској карти Метохија је приказана у саставу Албаније, односно замишљени планински венац који се пружао кроз Балканско полуострво делио је Косово и Метохију и тако Призрен, Ђаковицу, Пећ остављао у саставу наведене провинције. За разлику од Вајсове карте, граница Србије на југоистоку није ишла преко Суве планине, већ је остављала Лесковац и Медвеђу у саставу Бугарске.⁸³⁵

Поред наведене две карте, у оквиру немачке картографије појавила се 1829. године карта Србије која је била саставни део Ранкеове књиге посвећене Српској револуцији. Ова карта је значајна јер је у њеном састављању узео учешћа и Вук Стефановић Караџић, а сама мапа се у потпуности заснивала на Вајнгартеновој карти из 1820. године. На основу Вукових исправки Ранке је додао назив Херцеговина на карту, исправио убикацију Митровице ка истоку, додао манастир Враћевшницу. Ако се пореди Вајнгартенова и Ранкеова мапа потпуно је јасно да је карта аустријског официра представљала знатно детаљнији географски приказ Србије од Ранкеове карте. Границе Србије остале су исте на обе карте, тј. Вук своје исправно разумевање о границама Србије у којима се мора наћи Метохија, није применио на самој карти.⁸³⁶

Крај треће деценије 19. века означио је почетак постепеног опадања картографског интересовања аустријске и немачке картографије за простор Европске Турске, посебно за територију Србије. Један од главних разлога томе, посебно када је реч о Србији, био је престанак турбулентних дешавања и почетак једне мирније фазе у српској историји. За разлику од претходних деценија 19. века, када смо сретали карте у крупнијој размери, израђене на више листова, током четврте деценије 19. столећа издато је свега неколико географских карата које приказују простор Европске Турске. Две су објављене у оквиру Географског института у Вајмару, а урађене од стране картографа Карла Фердинанда Вајланда и обе приказују простор Европске Турске. Карте главни акценат стављају на турску административну поделу, те доносе приказане границе четири ејалета на простору Балкана: Босна, Румелија, Цаир и Крит. Немачка картографија, као ни раније, није доносила нова географска знања о овом простору и свом разумевању географских појмова на Балкану углавном је изводила закључке из граница турске административне поделе, а основа за турску административну поделу је била Лапијева карта из 1822. године. Када је реч о географском приказу Србије, нема новијих географских детаља. Ипак, истиче се натпис *Servien* који прелази и источно од Тимока, што се не среће у аустријској и немачкој картографији до овог тренутка. Источно од Јужне Мораве почињала је Бугарска. Напомињемо да је између Ибра са западне, Јужне Мораве и планинског венца са југа (Шара, Орбелус) са источне стране остајала територија која није имала своје географско одређење, што није без значаја за будуће представе Старе

---

⁸³⁵ F. A. von Witzleben, *Fluss und Berg Karte des Tyrkischen Reichs in Europa and Asien*, Magdeburg, 1829. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53099630m>, pristupljeno 2.2.2023)

⁸³⁶ L. von Ranke, *Die serbische Revolution: mit einer Chartre von Serbien*, Hamburg, 1829; В. С. Караџић, *О Црној Гори*, 275.

Србије на географским картама. Призрен, Пећ и Ђаковица су и даље испод централног планинског венца.⁸³⁷

Неопходно је поменути и карту Фридриха вон Штулпнагела из 1834. године, објављену под насловом *Die europaeische Türkei von der Gränze Griechenlands bis zu den Mündungen der Donau* у Готи. Јасно је да је наведена карта настала под Вајсовим утицајем, будући да су повучене исте оне границе које се срећу на Вајсовој карти, као и назив *Serf-Viajeti*. Такође, као код Вајса, поред повучених граница, врло је јасно да се под Србијом подразумева она територију коју је овај појам обухватао у свом географском значењу током прве три деценије 19. века. Јужно од границе која се односи на територију Србије на југу пре добијања шест нахија, стоји натпис Горња Мезија, што је свакако преузето са Вајсове карте. Као и на свим претходним картама, и на овој карти се јавља приказ Метохије јужно од замишљеног Централног била, односно у саставу Албаније.⁸³⁸

Оно што се може закључити о аустријској и немачкој картографији током прве четири деценије 19. века јесте да се картографски радови, са ретким изузецима, углавном заснивају на ранијим картографским радовима. Они радови, који су били засновани на истраживањима аустријских и француских официра били су основа аустријској и немачкој картографији у географском разумевању Европске Турске. Пре него што се појавило Вајнгартеново дело, које је постало основа готово свих картографских радова о Србији у овом временском периоду, важну улогу играла је Ридлова карта Србије и околних области. Поред доношења нових географских података, Вајнгартеново дело је значајно и у погледу номенклатуре, јер су његови називи међу најтачнијима у погледу сличности са стварним називима планина, река и насеља, иако су и даље присутне одређене грешке. Једно од обележја ових европских картографија, када је реч о простору Србије, јесте неједнако географско познавање њеног северног и јужног дела, при чему се у географском познанству јасно одвајао онај део Србије који је у 18. веку био неко време у оквиру Хабзбуршке монархије. Можемо рећи да су Ридлова, затим Вајнгартенова, Лапијева и Вајсова карта представљале географске радове на основу којих су аустријски и немачки картографи приказивали простор Србије.

Иако у картографији тридесете и почетак четрдесетих година 19. века, у односу на претходни период, представљају стагнацију, управо у том периоду на простор Балканског полуострва стигли су научници који су својим радовима умногоме унапредили географско познавање овог дела Европе. Омогућили су исправљање бројних грешака на географским картама, али и детаљније географско упознавање са територијом Старе Србије, која је до тада углавном представљала белину на свакој географској карти. Први корак у том правцу био је долазак руских официра 1830. године и њихови радови на простору будуће Кнежевине Србије, о чему ћемо више говорити у поглављу посвећеном руској картографији. У погледу прикупљања географских података значајан је био долазак геолошког стручњака барона Жигмунда Волфанга Хердера у Србију 1835. године у циљу рударских истраживања. Поред главних радова на истраживању рударских окана, Хердер је вршио и одређивање надморске висине брда у Србији уз помоћ барометра и том приликом је измерио висину 40 места. Посебно је било значајно то што су његови подаци обрађени и публиковани у часопису.⁸³⁹ Ипак, резултати његових радова не могу се поредити са истраживачким радовима Ами Буеа и групе научника окупљене око њега

⁸³⁷ C. G. Weiland, *Das Osmanische Europa oder die Europaeische Turkey nebst dem Koenigr. Griechenland und den Jonischen Inseln*, Weimar, 1832. (<https://www.oldmapsonline.org/map/uu/1874-372636>, приступљено 3.2.2023); Isti, *Die Europaeische Turkey und das Königreich Griechenland*, Weimar, 1832. (http://geoportost.ios-regensburg.de/viewer/gbvppn_74367877X_51, приступљено 3.2.2023)

⁸³⁸ F. von Stülpnagel, *Die europaeische Türkei von der Gränze Griechenlands bis zu den Mündungen der Donau*, Gotha, 1834. ([DigiTool - Výsledky - Úplné zobrazení \(cuni.cz\)](http://digiTool.vysledky-uzplne-zobrazeni.cuni.cz), приступљено 3.2.2023)

⁸³⁹ *Висине неких места у Србији као што их је барометром мерио бар. Хердер, Буе и Хан*, Гласник СУД XXI (1867), 167.

коју су представљали два биолога, један геолог и један зоолог.⁸⁴⁰ Буеови истраживачки радови на простору Европске Турске у периоду од 1836. до 1839. године резултирали су издавањем четвортомног дела *La Turquie d'Europe* у Паризу 1840. године. Ово дело представља ризницу до тада непознатих географских података о простору Европске Турске, а подаци изнети у њему променили су картографску слику Балканског полуострва и омогућили напредак немачке и аустријске картографије у погледу географског познавања Европске Турске. Поред података о историји, политици, привреди, етнографији, у контексту картографског упознавања важна су Буеова казивања о рељефу и посебно његова мерења надморских висина бројних места на простору Србије и Старе Србије. У оквиру Кнежевине Србије забележио је висину 131 места изражену у париским стопама. Од изузетне вредности су били његови радови на територији Старе Србије. Буеови истраживачки радови и географска карта објављена уз његово дело омогућили су исправљање још једне грешке присутне на свим географским картама објављеним пре 1840. – Централног планинског била. По први пут на једној географској карти нема планинског венца који се пружа од запада ка истоку. Тако је нестало на картама оног елемента који је одређивао како изглед, тако и границе провинција. Ипак, промена у картографском свету није настала одмах након издавања Буеовог дела и може се срести на картама све до средине 19. века.⁸⁴¹

Србија је приказана и на карти Европе Јозефа Шеда која је излазила у Бечу у издању аустријског Војногеографског института у периоду од 1845. до 1847. године. Оно што се прво запажа јесте да Шед не исправља грешку о Централном билу, већ и даље приказује планински ланац кроз Балканско полуострво, а тиме Пећ, Ђаковица и Призрен остају у саставу Албаније, односно јужно од планинског венца. Рељеф на географској карти приказан је методом шрафирања, али уз додавање боје које указују на висину предела, при чему тамније боје означавају више пределе. На простору Србије учртано је неколико планина које се јављају и на ранијим географским картама, те у том погледу Шедина карта није доносила нове географске податке о Србији. Ипак, реч је о једној прегледној и јасној географској карти, са учртаним путним правцима дуж европског континента. Сама Србија је на овој карти приказана у границама Кнежевине Србије, које су углавном тачне, с тим што се граница нешто раније спушта на Увац него што је то заиста био случај. Међутим, на овој карти се јавља натпис који јасно указује на раније присуство географског појма Србије, али и на одређено знање картографа о српској прошлости. Наиме, на територији Косова уписано је *ehemals Serbien gehörig*, односно *некада је припадало Србији*. Убрзо ће територија источно од тог назива почети да се обележава као *Турска Србија* на појединим географским картама.⁸⁴²

Године 1849. своју пажњу усмерио је ка Србији један од најпознатијих немачких картографа друге половине 19. века, Хајнрих Киперт. Картографско интересовање ка Балканском полуострву показао је Киперт још почетком пете деценије 19. века, када је, подстакнут Буеовим делом урадио карту Далмације и Босне. Следећи пут када је Киперт узео учешће у изради карте Европске Турске, изменио је већ помињану географску карту Европске Турске од Карла Вајланда на основу географских радова пуковника Теодора Карачија, затим Буеа и других. Оно што се већ на први поглед запажа у односу на Вајландове картографске радове јесте да је на овој географској карти исправљена грешка у погледу схватања рељефа Балканског полуострва. Нема више непрекинутог Централног била дуж целог Балканског полуострва, већ су врло јасно назначени пролази између

---

⁸⁴⁰ Реч је о геолозима Монталамбер и Август Викенел, затим чешки ботаничар Фридрихштал (*de Friedrichstal*) и апотекар и зоолог Адолф Шваб.

⁸⁴¹ Р. Дединац, *нав. дело*, 15; А. Boué, *La Turquie d'Europe*, I, 90–91, 184.

⁸⁴² J. Sheda, *General-Karte von Europa*, Wien, 1845–1847. ([General-Karte von Europa in 25 Blättern. \[B I a 19\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 4.2.2023)

планинских венаца, нема више планинског венца који је остављао Метохију јужно од њега (Argentaro) и Шар-планине, која има прилично прецизно уцртан правац пружања, већ су Призрен, Пећ, Таковица уцртани северно од ње. Исто тако, ланац планина се прекида код прешевског развођа и потом наставља даље неvezано са Шар-планином, како је раније увек био случај. Одређена побољшања виде се и у приказу рељефне слике Кнежевине Србије. Киперт се у том тренутку није упуштао у исправљање рељефне слике источне Србије. За разлику од тога, под Буевим утицајем, уцртао је Суву планину код Ниша, али ју је именовао Старом планином. Такође, за разлику од Вајландове карте, на Кипертовој верзији се не среће назив Бугарска источно од Јужне Мораве, већ се тај натпис простире између Тимока, Дунава, Балкана и Црног мора. Приликом исправке наведене карте, Киперт није користио географске називе за области јужно од граница Кнежевине Србије.⁸⁴³ Ова карта је врло значајна јер је представила новине у погледу разумевања рељефа Балканског полуострва, до којих је дошао Буе током својих истраживања и представио их на карти. Кипертово прихватање Буевих резултата истраживања означило је прекретницу у представљању рељефа Балканског полуострва на географским картама.

Три године касније, Киперт је, у својим радовима, посветио пажњу искључиво Кнежевини Србији и представио њену територију на географској карти насловљеној *Serbien* и објављеној у Вајмару 1849. године. Кипертова географска карта Кнежевине Србије урађена је на основу географске карте Кнежевине Србије Јована Бугарског из 1845. године, затим на основу снимања руских и аустријских официра, као и карте Августа Викенела, Буеовог пратиоца.⁸⁴⁴ Карта је већим делом заснована на географској слици Србије присутној на мапи Јована Бугарског. Рељеф је приказан методом шумеровања. Тамо где је Киперт имао тачније резултате исправљао је српску карту. Преузима грешку у погледу убицације планине Јавор, уцртава, као и Бугарски и претходни картографи, планину Брањанску јужно од Чемерна, а Радочело и Чемерно су пермутовани, Мосна и Ртањ су уцртани, као и Ам, Хомољске планине, Голубињске, Мироч, Кљешњевица. Златибор има потпуно погрешан положај на обе карте. На Кипертовој карти убициран је дуж Чемернице, Јавора и Голије, које и нема на географској карти, већ се на њу, бар по положају, односи назив Брањанске планине. Поред ових, занимљив је приказ „планине“ Словац на простору између Колубаре и реке Љиг, а почевши од Бранковине. Локацију овог узвишења Киперт преузима из Буеовог текста о рељефном изгледу на простору Србије.⁸⁴⁵ Такође, Киперт је додавао и неке регионалне називе у оквиру Србије, какви су били Шумадија⁸⁴⁶ или Кључ, који се не срећу код Бугарског, али се налазе у делу Ами Буеа.⁸⁴⁷ Иако се за поједине планине и на карти

---

⁸⁴³ *Das Osmanische Europa oder die Europaeische Turkey nebst dem Königreiche Griechenland und den Jonischen Island entworfen und gezeichnet C. F von Weiland berichtet 1846... von H. Kiepert*, Weimar, 1846. ([Das osmanische Europa oder die europaeische Turkey nebst dem Königreiche Griechenland und den Jonischen Inseln / entworfen und gezeichnet C. F von Weiland ; berichtet 1846... von H. Kiepert | Gallica \(bnf.fr\)](#), pristupljeno 5.2.2023)

⁸⁴⁴ Није нам позната Викенелова карта која је била објављена пре 1849. године. Он јесте 1847. године поново обилазио Европску Турску и скупљао топографске податке које је Киперт касније користио за карту Европске Турске из 1853. године, те могуће да се и на те топографске податке односи Кипертово казивање да је користио Викенелову мапу.

⁸⁴⁵ A. Boué, *La Turquie d' Europe*, I, 122.

⁸⁴⁶ Назив Шумадија први пут је забележен 1790. године. Како је то истакла Јелена Мргић, увећање шумског покривача, што је довело до оваквог именовања ове области, повезано је са депопулацијом и напуштањем пољопривредне производње на територији која ће понети назив Шумадија. Више о овоме видети у: J. Mrgić, *Wine or Raki – The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia*, *Environment and History* 17, No. 4 (2011), 630.

⁸⁴⁷ Isto, 108. Ову планину помиње и Прота Матеја Ненадовић у својим мемоарима, где наводи да је један део кнежевине отишао у збег „у планину Словац“. Заправо, реч је о некада веома (данас много мање) шумовитом узвишењу које се протеже од села Бабине Луке, преко Кланице и Лознице (села) до корита

Јована Бугарског налазе надморске висине изражене у париским стопама, немачки картограф је и у овом пољу допунио српског аутора и то на основу оних резултата до којих је дошао Буе током својих мерења на простору Кнежевине Србије, а и први је картограф који је на једној географској карти дао податке о надморској висини планина у северозападној Старој Србији. Висине планина се углавном поклапају са оним које износи Буе, а у појединим случајевима могу се срести одступања од неколико париских стопа.⁸⁴⁸ Још једно географско одређење на Кипертовој карти, јужно од граница Кнежевине Србије, привлачи пажњу. Та територија је на карти Јована Бугарског означена као „часть старе Сербіе садашня Албанія“. За разлику од овог географског одређења које се среће код Бугарског, Хајнрих Киперт је ту територију означио именом Рашке (Rascien). На употребу овог појма на географској карти највероватније га је подстакло Буеово дело у којем он наводи да се јужно од Кнежевине Србије налазила Рашка и ограничава је на другачији начин него што је то Киперт урадио,⁸⁴⁹ али треба имати у виду да је Буе територију источно од Копаоника сматрао Горњом Мезијом, иако би по опису граница и део те области спадао у некадашњу Рашку. Западна граница Горње Мезије је источна граница Рашке на Кипертовој карти. Јужну границу Рашке на Кипертовој карти је одређивала северна граница Горње Албаније присутна у делу пуковника Теодора Карачија.⁸⁵⁰ Поред тога, могуће да су одређени утицај на употребу овог појма извршиле карте које су раније објављене у оквиру француске картографије од стране Гатеана Палме из 1811. и Пјера Лапијеа из 1822. године, на којима се управо овај појам јавља ограничен на исти начин као на Кипертовој карти.⁸⁵¹ Развој националне картографије у Србији, као и географска дела о околним областима, омогућили су приступ информацијама које су знатно побољшале дотадашње картографске представе о Србији.

Појачану картографску заинтересованост аустријске и немачке картографије према Србији, али и генерално простору Европске Турске, подстакла су дешавања почетком шесте деценије 19. века. Заштита и пружање помоћи црквама и манастирима на простору Османског царства били су саставни део црквене политике Руског царства. Почетком шесте деценије питање права православних хришћана у Палестини почело је да се заоштрава. Упркос ферману из 1852. године, који је гарантовао права Јерусалимске патријаршије на Витлејемски храм, Порта је уступила кључеве овог места католицима. Иницијатива Русије да се споразум реши мирним путем није дала резултате, будући да су у основи овог сукоба лежали разлози који су имали за циљ потискивање Русије и њеног утицаја у Османском царству. Након неуспелих преговора, руска војска је 3. јула 1853. ступила на територију Влашке и Молдавије, чиме је и отпочео руско-турски, а затим и рат између Русије са једне и Турске, Енглеске, Француске, Сардиније и Пруске са друге стране. Пад Севастопоља 9. септембра 1855. године одлучио је победника рата. Русија је била приморана да започне преговоре. Рат је завршен Париским миром потписаним 30. марта 1856. године, који је променио политичке околности на Балканском полуострву.

реке Колубаре. (М. Ненадовић, *Мемоари*, Нови Сад–Београд, 1957, 28; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина. Антропогеографска проматрања*, Насеља српских земаља, књ. 4, ур. Ј. Цвијић, Београд, 1907, 941)

⁸⁴⁸ A. Boué, *La Turquie d' Europe*, IV, 582–584.

⁸⁴⁹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 26.

⁸⁵⁰ Н. Kierpert, *Serbien*, Weimar, 1849. (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3301>, pristupljeno 5.2.2023); *Geographical Account of Albania, Extracted from a Manuscript of Count Karaczy*, The Journal of the Royal Geographical Society of London, Vol. 12 (1842), 46–58, Map of Albania.

⁸⁵¹ G. Palma, *Carte de la plus Grande Partie de la Turquie d' Europe / Χάρτης τῆς Ἑρωπαϊκῆς Τουρκίας Πάλαι μὲν Ἑλλάδος*, Trieste, 1811.

(<https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003494089>, pristupljeno 5.2.2023); P. Lapie, *Carte générale de la Turquie d' Europe en XV feuilles. (Carte générale de la Turquie d' Europe en 15 feuilles. [B III a 53] | Maps | Hungaricana)*

Дотадашње руско покровитељство над аутономијом Србије, Влашке и Молдавије замењено је протекторатом свих великих сила, а исто се десило и са руском заштитом над хришћанским народима у Османском царству. Такође, руска црноморска флота је престала да постоји, а Османском царству је потврђено право забране проласка кроз Босфор и Дарданеле ратним бродовима других држава. Утицај Русије у Османском царству био је за неко време изгубљен и замењен јачим утицајем Енглеске.⁸⁵²

Управо овај сукоб привукао је пажњу картографа за простор Европске Турске, те се већ 1853. године појављује већи број карата посвећених овој области. Те године је Хајнрих Киперт објавио две карте посвећене Балканском полуострву. Прва је насловљена *Generalkarte von der Europäischen Türkei* и објављена у Берлину у размери 1:1.000.000 на четири листа. Кипертова карта била је резултат вишегодишњег скупљања географских информација о простору Европске Турске. Његова мапа била је заснована на бројним географским радовима вршеним током прве половине 19. века. Користио је податке до којих су дошли руски официри током премеравања на простору Балкана Балкана крајем треће деценије 19. века, затим радовима британске морнарице дуж обала Егејског мора, резултатима руских премеравања на обалама Црног мора и радовима Теодора Карачија. Када је конкретно реч о простору Србије и Старе Србије, Киперт је свакако користио карту Јована Бугарског, затим карту руског официра Александра Чиркова из 1848. године, потом делове Буеовог дела посвећене Србији и Ридлову карту Србије из 1810. године.⁸⁵³ То су били основни извори на основу којих је Киперт допунио своје географско знање о Србији и Старој Србији.

Поређење Кипертовог картографског рада из 1849. и 1853. године показује да је Киперт углавном географску слику Србије и северозападног дела Старе Србије пренео са те карте, уз мање измене, које се тичу рељефа, док је хидрографска мрежа и на једној и на другој карти урађена прилично тачно. Рељефна слика источне Србије у неким сегментима је побољшана, док је у неким оставио раније погрешне називе на географским картама. Одређени напредак примећује се у погледу планине означене на ранијим картама као Ам планина. Ово име се и даље помиње на картама, али код Киперта је везано за постојећу планину на простору источне Србије – Бељаницу. Иако Буе у свом делу јасно наглашава да у источној Србији не постоји планина која се на картама јавља под именом „Мосна“ Киперт је задржао овај назив на карти из 1853. године.⁸⁵⁴ На граници Србије југоисточно од Бруса учртана је планина Лепенац, присутна на многим картама, а односи се на планину Лепу гору. И поред присутних грешака, Кипертова карта из 1853. године има важно место у географском представљању како Европске Турске, тако и Србије и Старе Србије, јер је, за разлику од карте Србије истог аутора из 1849. године, била далеко познатија и доносила је до тада позната географска и картографска знања о Србији и Старој Србији. Велики значај ове карте, као и Кипертовог картографског рада из 1846. године, јесте доношење картографског приказа Буеових резултата истраживања у погледу Централног била, што од тада почиње постепено да се укорееује у европској картографији Балканског полуострва.

Када је реч о територији Старе Србије, Киперт је на њеној северозападној страни задржао одредницу Рашка која је на исти начин обележена као на карти Србије из 1849. године. Назив насеља и њихова убикација су исти као на карти из 1849. године. У источној Старој Србији и даље је присутно Кратово између Подујева и Куршумлије, као

---

⁸⁵² Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856)*, 127–136; С. Терзић, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, Нови Сад, 2021, 69–72, 112–117; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 110–111.

⁸⁵³ R. Gašparović, *nav. delo*, 193; M. Altić, *German Contribution to the 19th Century Cartography of European Turkey With Special Regard on the Map of Heinrich Kiepert*, 10.

⁸⁵⁴ A. Boué, *La Turquie d' Europe*, I, 131.

и Сува планина источно од Ниша, погрешно именована као Стара планина. Оно што је важно нагласити јесте да у том тренутку на Кипертовој карти нема никаквог ширег географског назива за област источно од Рашке, односно источно од Копаоника и јужно од граница Кнежевине Србије.⁸⁵⁵

За део територије источне Старе Србије изузетно је важна друга Кипертова карта која се појавила исте године (1853) у издању Географског института у Вајмару. Према самом натпису на карти, Киперт ју је урадио 1850. године, али је очигледно објављена три године касније. Оно по чему се ова карта издваја у односу на све претходне јесте што се на овој карти среће географско одређење за област источно од Копаоника и даље ка истоку, прелазећи и ток Јужне Мораве. На том месту уписан је назив Турска Србија (*Türk. Serbien*), при чему је Буева ранија одредница Горња Мезија, присутна на његовој карти из 1840. године, замењена овим термином. Иако на овој карти није искоришћен назив Рашка за територију западно од Копаоника, јасно је на основу претходних карата да је аутор под тим именом разумевао тај географски простор. Само коришћење појма Горња Мезија, који није био савремен географски назив, већ га је Буе искористио како би дао неко географско име „безименој“ територији, остављало је могућност за увођење једног новог назива на географске карте који је проистицао из раније присутног географског разумевања Србије. Ова Кипертова одредница остварила је утицај како на употребу овог појма у немачкој картографији, тако и на поједине картографске радове у самој Кнежевини Србији. Извори на основу којих је урађена ова карта су исти као и на претходним картама.⁸⁵⁶

Киперт је изузетну пажњу посвећивао номенклатури. На карти издатој у Вајмару 1853. године доноси називе свих важнијих географских појмова који се јављају на карти на немачком, турском, грчком и српском језику. Номенклатура на његовим географским картама све више се приближава изворним називима географских места на простору Србије и Старе Србије.

Никаква побољшања у географском приказу Србије и Старе Србије не доноси карта Фридриха Хандкеа из 1853. године. Значајнија је издање његове карте из 1854. године под насловом *Karte von Kroatien, Slavonien, der Militair-Gränze, Dalmatien, Bosnien, Serbien und Montenegro*, која је 1855. године постала део атласа Хајнриха Бергхауса. Хандкеова карта у географском погледу заостаје за Кипертовом, али је значајна у погледу Кипертовог утицаја на именовање области јужно и југоисточно од границе Кнежевине Србије. Хандке прихвата Кипертову одредницу Турска Србија за исту област као и Киперт. Ипак, за разлику од Кипертове карте, на којој је Бугарска ограничена између Тимока, Дунава и Балкана, код Хандкеа, Бугарска почиње источно од Ниша, при чему је ово место у саставу Турске Србије.⁸⁵⁷

Оно што нам показују географски називи присутни на Кипертовој и мапама насталим под његовим утицајем, јесте присуство свести о како раније присутном географском појму Србије, тако исто и о знању о српској прошлости. Та два фактора

⁸⁵⁵ Н. Kiepert, *Generalkarte von der Europäischen Türkei*, Berlin 1853. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond Kr III 1039).

⁸⁵⁶ Н. Kiepert, *General-karte von dem Europäischen theile des Osmanischen Reiches, nebst Griechenland und Jonien*, Weimar, 1853. ([Generalkarte von dem Europäischen Theile des Osmanischen Rei... \[B III a 42/5\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 7.2.2023). Прва употреба назива Турска Србија на некој географској карти може се срести још у 18. веку, у време постојања аустријске Краљевине Србије, али се не може повезати са њеном употребом у аустријској и немачкој картографији средином 19. века. (М. Slukan Altić, *Povijesna geografija Kosova*, 58–59, 60)

⁸⁵⁷ F. Handtke, *Karte von Kroatien, Slavonien, der Militair-Gränze, Dalmatien, Bosnien, Serbien und Montenegro*, u: J. Berghaus, *Vollständiger Hand-Atlas der neueren Erdbeschreibung uber alle Theile der Erde in 82 Blättern*, Glogau, 1854. ([Kroatien, Slavonien, Militair-Gränze, Dalmatien, Bosnien, Serbien, Montenegro. - David Rumsey Historical Map Collection](#), pristupljeno 7.2.2023)

Прилог бр. 5: Н. Киперт, *General-karte von dem Europäischen theile des Osmanischen Reiches, nebst Griechenland und Jonien*, Weimar, 1853.

утицала су на именовање оне територије која је чинила део старе српске државе, а која је остала ван граница аутономне Кнежевине Србије Главни утицај на такво схватање области јужно од Кнежевине Србије имало је дело Ами Буеа посвећено Европској Турској. Међутим, овакво именовање територије јужно од Кнежевине Србије у оквиру немачке и аустријске картографије имаће умерен утицај и остаће ограничено на свега неколико примера све до краја 19. века.

Хајнрих Киперт је наставио свој даљи рад на картирању Европске Турске. Географску карту која приказује простор Османског царства у Европи и Азији објављује 1855. године. Нема значајнијих промена у картографском приказу Србије и Старе Србије, осим што се на овој карти не среће никакво географско одређење за области јужно од Кнежевине Србије, већ само границе повучене на основу тадашње турске административне поделе.⁸⁵⁸

За историјску картографију Србије, а посебно Старе Србије почетком 60-их година 19. века значајно је било путовање које је бивши аустријски конзул на острву Сири, Јохан Георг вон Хан предузео током 1858. године, а које је било подржано од стране Аустријске академије наука. Основни циљ његовог пута био је истраживање правца будуће железничке линије од Београда ка Солуну, али поред тога, на свом путовању прикупљао је бројне географске белешке.⁸⁵⁹ Приликом проласка кроз Кнежевину Србију, Хан је извршио мерење надморске висине за једанаест тачака уз помоћ барометра, а затим те податке, уз помоћ директора атинске опсерваторије Јулија Шмита прерачунао у париске стопе и приложио свом делу. Поред тога, извршио је мерења и за 41 тачку на простору Старе Србије.⁸⁶⁰ Као прилог свом делу приложио је географску карту која приказује простор око тока Јужне Мораве на истоку, затим на југу до Скопља и Шар-планине, на истоку до Вучитрна, Ситнице и Копаоника и на северу до границе Кнежевине Србије. Највећа заслуга за израду ове карте припада Франтишеку Заху, начелнику војне школе у Београду, који је и пратио Хана на овом путовању.⁸⁶¹ Није реч о потпуној географској карти овог простора, већ су уцртани путни правци којима су се истраживачи кретали са околним насељима. Ханов и Захов картографски приказ овог подручја има посебно место у историји картографије овог дела Старе Србије из више разлога. Први је био тај што се по први пут географска карта овог подручја исцртавала на основу теренских истраживања. Други разлог лежи у чињеници да је Хан картографски приказао део територије која је на свим претходним картама била испуњена углавном белином, са свега неколико уцртаних насеља, а и њихова убицација је ретко била тачна. Својим путописним и картографским радом Хан представља европској картографији распоред села и већих насеља на територији кроз коју је прошао, затим исправља и допуњава податке о хидрографској мрежи овог простора и на крају, иако није уцртао рељефни изглед овог краја, уписао је називе планина у правцу њиховог стварног простирања на географским картама. Пасјача, Соколска планина (Соколовица), Вучанска планина, Кукавица, Пољаница, Голак планина, Карпина, Рујен, Свети Илија и многи други ороними су нашли своје место на овој географској карти. Такође, Скопска Црна Гора, има тачнији правац простирања у односу на све претходне карте. Занимљив је приказ и објашњење за назив Курбетске планине. Ова планина се први пут јавља у тексту Ами Буеа који ју је лоцирао између Врања и Криве Паланка, односно као развође између Пчиње и Мораве. Те

---

⁸⁵⁸ H. Kiepert, *Generalkarte der Türkischen Reiches in Europa und Asien*, Berlin, 1855.

([General-Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien : nebst Ungarn, Südrussland, den kaukasischen Ländern und West-Persien | Library of Congress \(loc.gov\)](#), pristupljeno 7.2.2023)

⁸⁵⁹ J. G. von Hahn, *The discovery of Albania*, 9–10.

⁸⁶⁰ J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien, 1861, 263–264.

⁸⁶¹ G. Lejean, *Voyages dans les Balkans 1857–1870*, Paris, 2011, 290.

планинске врхове Буе је означио као највише у Горњој Мезији.⁸⁶² На основу Буеовог казивања, Киперт је ову планину приказао на скоро свакој географској карти. О њој Хан пише да од становништва није чуо тај назив, већ да се за један део тог планинског ланца користи назив Св. Илија, а други део је на карти означио именом Рујан. Североисточно од Св. Илије убележио је Курбетску планину, назначивши да ће користити овај назив, иако није присутан међу становништвом, јер би у супротном морао дати други назив овом узвишењу.⁸⁶³ Дакле, назив Курбетска планина на картама објављеним до Хановог издања се односи на планинске врхове између Моравице, Јужне Мораве и Пчиње и даље у правцу северозапада, односно под њеним именом се подразумева Рујен, врх Св. Илија, Бесна кобила и Варденик.

Највећи значај Ханове карте лежи управо у чињеници да је европској картографији представио рељеф, хидрографију и насеља једног слабо познатог дела Европске Турске. На основу његових података, Киперт је 1867. године саставио карту пројекта железнице од Београда до Солуна. За разлику од Хана, Киперт не доноси детаљну слику насеља, са изузетком простора око самих токова Велике и Јужне Мораве и Вардара, куда је требало да прође железничка линија, али представља пластичност рељефа и тиме, заједно са Ханом, доприноси стицању јасније рељефне слике овог дела Старе Србије у европској картографији и исправљању грешака присутнијих на ранијим географским картама.⁸⁶⁴ Поред значаја у погледу топографских података, Ханова карта садржи и етнографске информације, али о њима ћемо више говорити у поглављу посвећеном етнографији.

Остаје отворено питање да ли су се још неки мотиви скривали иза овог Хановог путовања кроз централни део Балканског полуострва, осим извиђања трасе будуће железничке саобраћајнице. Оно што ми са картографске тачке гледишта можемо рећи јесте да се његов картографски рад у методолошком погледу поклапа са начином израде карата аустријских официра у периоду од 1863. године на простору Босне и Херцеговине и северозападне Старе Србије, а то је било учртавање главних саобраћајница и врло детаљни прикази насеља која су се налазила дуж њиховог правца простирања.⁸⁶⁵ Оно што се јасно примећује на карти јесте његово скретање са правца којим је требало да се пружа железница. Да ли разлог томе, осим научних побуда, треба тражити у аустријској потреби за детаљнијим картама овог простора, највероватније да. Оног тренутка када је Роскиевећ завршио свој картографски рад на простору Новопазарског санџака, чему ћемо пажњу посветити у наставку, Аустријанци су добили прилично тачну слику картографског изгледа дела Старе Србије и саобраћајних веза на њеној територији. На могућу политичку позадину Ханових путовања указује и официр Љубомир Ивановић у свом извештају о путу у Албанију, додајући да нема сумње да би Хабзбуршка монархија желела и ове територије осим Босне и Херцеговине и Црне Горе, с тим што се Ивановићево казивање односи на Ханов пут кроз Дебар.⁸⁶⁶

Међу значајнијим географским картама које су излазиле током шесте и седме деценије 19. века била је и географска карта централне Европе урађена од стране Јозефа Шеда и издавана у периоду од 1856. до 1871. године. Карта је израђена у размери 1:576.000. Листови који приказују Србију објављени су током 1863. и 1864. године.⁸⁶⁷ На југу се представљена територија завршава са границом Кнежевине Србије, са изузетком југозападне стране, где је приказан појас Новопазарског санџака између Србије и Црне Горе. Рељеф је приказан методом шрафа, а углавном се заснива на ранијим географским

⁸⁶² A. Boué, *La Turquie d'Europe*, I, 160–161.

⁸⁶³ J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 86–87.

⁸⁶⁴ H. Kiepert, *Übersichtskarte der projectirten Eisenbahnlinie zwischen der Donau und Saloniki*, Berlin, 1867.

⁸⁶⁵ R. Gašparović, *nav. delo*, 211.

⁸⁶⁶ НБС, ГЈ, Р 558/III/43.

⁸⁶⁷ R. Gašparović, *nav. delo*, 196.

картама, уз исправљање појединих грешака на простору источне Србије. Тако нема више непостојећих планина Мосне и Ама, већ су уцртани Ртањ и Бељаница. На месту где би требало да су на ранијим картама уцртане Голубињске планине, аутор је тај венац именован као *Samajanac pl.*, што се не среће на ранијим географским картама. Голубињске планине су померене ка североистоку, те се под њима на овој карти подразумева Вели крш, Дели Јован и Мироч, што је погрешно. Југоисточно од Трстеника забележена је непостојећа планина „Кобасица“. Такође, Столови су два пута приказани, при чему је једна њихова локација тачна, док су други пут уцртани североисточно од Ужица. Још једна грешка приметна на Шединој карти је присутна у погледу повлачења границе Кнежевине Србије и то у југозападном делу. На овој карти су села Штитково, Божетићи и Дебеља приказани као део Кнежевине Србије, што је првобитно било планирано, али није остварено због грешке на карти коришћеној током разграничења. Када је реч о основној хидрографској мрежи, она је углавном тачно урађена, а исто тако приказан је велики број насеља на простору Србије.⁸⁶⁸

Шедин изворни материјал за област Србије и Старе Србије није се могао много разликовати од претходних картографа. Према мишљењу савременика, његов картографски рад се углавном заснива на Вајсовој карти из 1829. године.⁸⁶⁹ Када је реч о простору Србије, чини се да је већи утицај имала карта Јована Бугарског или подаци са ње на основу којих је Киперт израдио картографске приказе Србији. Свакако се користио и Буевим делом, на шта указује и изостанак приказа Мосне на карти, док висине места нису усклађене са Буевим мерењима.

Картографски рад Јозефа Шеде нам показује да је географско знање о Србији доста унапредовало у односу на ранији период, али су и даље присутне грешке које су биле последица недовољне истражености саме територије, односно изостанак топографских премеравања на простору Србије и Старе Србије. Релјефна слика Србије била је овом картом побољшана, али и даље се јављају грешке у распореду планина на простору Кнежевине Србије које ће остати све до 70-их 19. века, када ће у оквиру аустријске картографије бити извршен премер Кнежевине Србије.

Путовања аустријских официра на простору Босне и Херцеговине средином седме деценије 19. века обухватила су и територију северозападне Старе Србије, односно простор Новопазарског санцака. Један од аустријских официра који је прошао кроз територију северозападне Старе Србије био је Јохан Роскијевић, члан конзулата у Сарајеву, који је извршио обилазак ових крајева током 1863. и 1864. године.⁸⁷⁰ Током својих истраживања на простору Новопазарског санцака, Роскијевић је састављао скице овог предела, које је, по повратку у Беч, искористио за израду *Karte von Bosnein, der Herzegovina und des Paschaliks von Novi Bazar (Rascien)*, у издању Војногеографског института у Бечу, а у размери 1:400.000. Овај географски приказ представља најдетаљнију мапу неког дела Старе Србије објављен до тог тренутка, а његов посебан значај лежи у чињеници да је урађен на основу теренских истраживања. Поред територија Босне, Херцеговине, Новопазарског санцака, приказана је и територија западне Србије, али по самом приказу на карти јасно је да је тај део урађен на основу ранијих картографских радова, односно да нису вршена истраживања. Оно што је за нашу тему значајно, поред побољшања географског знања о овом делу Старе Србије, до тада слабо познатом, јесте коришћење одреднице Рашка, као назива за територију јужно од граница Кнежевине Србије. Већ из наслова саме карте види се да је Роскијевић

---

⁸⁶⁸ J. Scheda, *General-Karte von Central Europa*.

(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTTTerkeptar/21376/?list=eyJxdWVyeSI6ICJCIIEIJGEGMjEifQ>, pristupljeno 7.2.2023)

⁸⁶⁹ R. Gašparović, *nav. delo*, 196–197.

⁸⁷⁰ Isto, 208.

изједначавао територију Рашке са облашћу Новопазарског санцака, с тим што тај назив није искористио на самој карти. Када говоримо о овој идентификацији, не би требало заборавити да се управо на Кипертовим картама јавља коришћење појма Рашке као географског еквивалента политичком појму Новопазарског санцака. Поред тога, Роскијевић је располагао са подацима о српској прошлости и имену Рашке као једном од назива за средњовековну српску државу, што јасно показује помињање деспота Ђурађа „од Рашке“.⁸⁷¹ Да је аутор изједначавао територију Новопазарског санцака са Рашком сведочи и његово дело објављено три године након географске карте, у којем врло јасно користи наведене одреднице, а то се најбоље види и из табеле у којој јој као назив земље наводи Рашку, док је Нови Пазар назив за санцак.⁸⁷² Када говори о границама политичког појма Босне, Роскијевић је посматра на истоку до границе Кнежевине Србије и Митровице.⁸⁷³

Када је реч о картографском приказу северозападног дела Старе Србије, оно што се одмах опажа на карти јесте шта је био главни циљ приликом теренског истраживања овог аустријског официра. То су били путни правци и насеља која су се налазила у њиховој непосредној близини. Уцртан је и посебно означен пут који је водио од Прибоја преко Нове Вароши и Сјенице ка Новом Пазару, са свим околним насељима. Оне области које нису биле у средишту Роскијевићеве пажње, односно налазиле су се ван главних путева, слабије су урађене у погледу топографских информација. Релјеф је представио коришћењем изохипси, које су потом сенчене у зависности од надморске висине.⁸⁷⁴ Међутим, како није имао код себе инструменте за мерење, већ је проматрања вршио „на око и по компасу“ његов рад у овом пољу се углавном заснивао на резултатима до којих су дошли његови претходници, пре свега Буе, те је на основу његових података одређивао висину предела.⁸⁷⁵

Поред топографских података, аутор на карти доноси и уопштене етнографске податке о броју становника, дате за Босну, Херцеговину и Новопазарски пашалук. Према његовим сазнањима, на простору Новопазарског санцака живело је укупно 125.000 становника, од чега 100.000 православних, 23.000 муслимана, 200 Јевреја и 1.800 Рома.

И поред појединих недостатака, мишљење савременика о овој карти су била јако повољна. Хрватски географ Петар Матковић је сматра најбољом картом овог дела Европске Турске до тада објављеном, што је она заиста и била.⁸⁷⁶ Њену исправност потврдили су и инжењери који радили на премеравању овог дела Старе Србије током прављења планова за изградњу железнице.⁸⁷⁷

Као што смо већ нагласили у казивању о картографском раду Јохана Хана, његов и Роскијевићев картографски рад приближили су европској картографији географску слику Старе Србије северно од Шар-планине и донели обиље нових картографских података. Њихове две карте спојене у једну целину представљају приказ најзначајнијих путних праваца у овом делу Старе Србије, уз приказ насеља која су се налазила непосредно уз њих. Ако упоредимо раније картографске радове у оквиру аустријске картографије са Роскијевићевим и Хановим картографским материјалом, потпуно јасно се опажа њихов значај за упознавање ових области и стицање тачних представа о

⁸⁷¹ J. Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Wien, 1868, 159.

⁸⁷² Isto, 419.

⁸⁷³ Isto, 3–4.

⁸⁷⁴ J. Roskiewicz, *Karte von Bosnien, der Hercegovina und des Paschaliks von Novibazar (Rascien)*, Wien, 1865. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/655/>, pristupljeno 8.2.2023)

⁸⁷⁵ P. Matković, *Najnovije geografske publikacije o Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 26 (1874), 203; R. Gašparović, *nav. delo*, 211.

⁸⁷⁶ Isti, *Zemljopisni odlomci*, Književnik. Časopis za povijest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti 3 (1866), 82–83.

⁸⁷⁷ P. Matković, *Najnovije geografske publikacije o Balkanskom poluotoku*, 203.

територији јужно од граница Кнежевине Србије. Тиме су у оквиру аустријске картографије настале најтачније карте дела Старе Србије које су омогућиле настанак нових, тачних географских мапа централног дела Балканског полуострва у оквирима аустријске и немачке картографије.

Исто одређење за територију Новопазарског санцака користи и аустријски официр Густав Темел у оквиру његове студије посвећене Босне, Херцеговини и Рашкој. Како сам аутор у наслову казује, његов рад биће посвећен Босанском вилајету, кога чине следеће целине: Босна, Турска Хрватска, Херцеговина и Рашка. Врло јасно изједначавање територијалног обима Рашке са Новопазарским санцаком приметно је кроз сам текст.⁸⁷⁸

У радовима аустријске картографије, посебно у оним картографским делима која су настала на основу истраживања на терену од стране аустријских официра, приметно је идентификовање појма Рашке са територијом Новопазарског санцака. Оно што је важно нагласити јесте да се политички појам Босне протеже и на ову територију, јер је Новопазарски санцак био саставни део Босанског ејалета, али у свести аустријских картографа овај појам има врло јасан географски назив – Рашка. Њен територијални обим ограничен је границама Новопазарског санцака. Иако је тај назив у употреби од Средњег века, на његово, на географским картама присутно тачно ограничавање, могуће да је утицао Киперт својим радовима у којима је појам Рашке ограничен границама турске административне јединице – Новопазарског санцака, а слично ограничавање срећемо и у делима Пјера Лапијеа још 1822. године.⁸⁷⁹

Упоредо са истраживачким радовима аустријских официра, свој картографски рад на картирању Европске Турске наставља и Хајнрих Киперт. Године 1865. издаје карту централне Европе у размери 1:3.000.000. Географска представа Балканског полуострва у потпуности је преузета са његових ранијих карата, тако да нема никаквих измена у погледу картографског представљања овог дела Европе. На простору Старе Србије и даље се среће углавном бели простор, са свега неколико насеља, а приказ рељефа, међу којима и стари начин учртавања Курбетске планине, онако како ју је Буе убицирао, указује да за овај део Европе Киперт у том тренутку није користио неке нове географске изворе.⁸⁸⁰ Две године касније, Киперт је поново посветио пажњу простору Европске Турске. Прво његово картографско дело из те године је засновано на Хановом путу кроз Албанију, Стару Србију и Македонију спроведеном 1863, а објављеном 1867. године. На том путовању, Хану се придружио и истакнути аустријски официр Херман вон Шпаун, који је требало да помогне Хану у топографском истраживању овог простора, мерењима и другим пословима неопходним за упознавање овог, до тада, готово потпуно непознатог краја Европске Турске. Тај задатак Хану је био поверен од стране аустријске владе. Да се о том крају није готово ништа детаљније знало у географском смислу јасно сведоче речи Јохана Хана да нико пре њега није путовао долином Дрима у циљу научних истраживања.⁸⁸¹

Шпаунове резултате мерења израчунавао је Јулије Шмит, директор опсерваторије у Атини у мају 1865. године, а иначе био је задужен и за давање упутстава Шпауну приликом премеравања. Према табели коју је оставио одређена је географска ширина и дужина за 20 места на територији Старе Србије, Македоније и Албаније, с том напоменом да је географска ширина одређена тачно, док су за географску дужину направљене грешке

---

⁸⁷⁸ G. Thoenmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien, 1867, I 11, 38.

⁸⁷⁹ P. Lapie, *Carte générale de la Turquie d'Europe en XV feuilles*.

⁸⁸⁰ H. Kiepert, *Uebersichtskarte von Mittel-Europa*, Wien, 1865. ([H. Kiepert's Uebersichtskarte von Mittel-Europa. \[B II a 17\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 9.2.2023)

⁸⁸¹ J. G. von Hahn, *The discovery of Albania*, 87–89; J. Хан, *Путовање кроз поречину Дрима и Вардара*, прев. М. Илић, Београд, 1876, 1–3.

које су биле последица погрешног читавања. И поред тога, тачно одређења географска ширина омогућила је тачнију географску карту овог простора.⁸⁸²

Хан је приликом самог путовања састављао географску карту засновану на Кипертовој мапи Европске Турске, увећаној девет пута, на којој је планирао да врши исправке. Међутим, као што је и очекивано, истраживање на терену показало је да је Кипертова карта тако лоше урађена за предео унутрашњости Балканског полуострва да Хан није могао вршити никакве исправке, већ је морао самостално цртати нову географску карту или боље рећи географску скицу. Његов истраживачки рад довео је до исправке бројних грешака на Кипертовој карти када је реч о простору Старе Србије, Македоније и Албаније међу којима су ширина Охридског језера, исправљање грешке о непостојећој вароши Демир-капији, затим раздвајање долине Црног Дрима од Љуме и Ријеке, исправљање правца горњег тока Вардара. Дуж обала Јадранског мора није вршио премеравања, већ је свој рад засновао на ранијим географским картама.⁸⁸³

На основу Ханове скице, Киперт је исте године (1867) урадио *Karte der Flußgebiete des Drin und des Wardar Nord-Albanien und West-Macedonien*, на којој, поред географских података, доноси и уцртану руту Хановог путовања из 1858. године, заједно са Франтишеком Захом у јужном делу Старе Србије и Македоније, затим Ханов и Шпаунов пут из 1863. године, а која је била приложена Хановом делу. Легенда на самој карти није најјаснија. Картограф је у легенди означио црвеном бојом пут Заха и Хана, док је на самом терену том бојом приказао пут Хана и Шпауна. Такође, тамо где су се путеви Хана и Заха раздвајали, Киперт је обележио њихове одвојене руте. Према самој карти, Зах и Хан су заједно путовали до Куманова, а одатле се Зах упутио преко Штипа и Дорјанског језера ка Солуну, док је Хан наставио пут долином Вардара. Овом географском картом, Киперт је допунио свој картографски рад Европске Турске који је био заснован на непосредним теренским истраживањима. Тиме је знатно побољшао картографско познавање јужног дела Старе Србије, Албаније и Македоније, како у погледу рељефа, тако и у убикацији насеља и хидрографској мрежи. Главни допринос његових карата насталих на основу Ханових, али и истраживања његових претходника, на основу чијих дела је Киперт и раније заснивао своје картографске представе, огледа се у томе што је на карти представио њихова казивања о географским карактеристикама овог краја.⁸⁸⁴ Као што је Буе у својим радовима први представио научном свету тог времена географске, етнографске, политичке, историјске карактеристике овог простора, тако је Киперт доносио визуелне представе онога што су Буе и каснији истраживачи откривали и казивали о Србији и Старој Србији, али и осталим деловима Балканског полуострва.

Сам Киперт у свом казивању о конструкцији карте говори управо о значају који је Ханов рад имао у погледу нових топографских података, истичући грешке његових карата у погледу приказивања овог краја. Хан је до топографских података, односно назива присутних рељефних облика и других географских елемената неопходних за израду географске карте долазио кроз разговор са становништвом, али оним албанског порекла. На основу њиховог казивања, Хан је прикупљао податке за будућу географску карту. Шпаунова мерења показала су се прилично некорисна при изради мапе. Основа Кипертовој карти била су ранија мерења дуж обале Јадранског мора, Ханова и

---

⁸⁸² Ј. Хан, *Путовање кроз поречину Дрима и Вардара*, 449–451.

⁸⁸³ Исто, 574–576.

⁸⁸⁴ Н. Киперт, *Karte der Flußgebiete des Drin und des Wardar Nord-Albanien und West-Macedonien*, Berlin, 1867.

(http://digital.bibvb.de/view/bvb_single/single.jsp?dvs=1685623968036~296&locale=sr_RS&VIEWER_URL=/view/bvb_single/single.jsp?&DELIVERY_RULE_ID=39&bfe=view/action/singleViewer.do?dvs=&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true, pristupljeno 9.2.2023)

проматрања његових претходника, Ханов картографски приказ овог краја, као и Захове скице које су настале током његовог путовања од Куманова до Солуна.⁸⁸⁵

Нови резултати теренских истраживања на простору Старе Србије нашли су своје место у још једној Кипертовој карти из 1867. године која је приказивала простор Османског царства у Европи и Азији. Све грешке које су се јављале на претходним географским картама, а које су Хановим и радовима осталих истраживача биле исправљене, изостале су на овој географској карти. Међутим, овај картографски рад се разликује од претходних у погледу географске идентификације области јужно од граница Кнежевине Србије. За разлику од претходно присутних назива Турске Србије или Рашке, Киперт је на овој карти одмах испод граничне линије уписао назив *Albania*, која почиње већ код Куршумлије и Копаоника. Промена географске идентификације за област јужно од Кнежевине Србије вероватно је настала под утицајем Хановог дела, посебно оног из 1861. године и етнографских података које износи у свом делу, а који се углавном заснивају на казивањима да простор јужно од српске државе насељавају Арбанаси, што су и етнографски подаци које је представио на већ помињаној географској карти из те године.

За аустријску војну картографију Кнежевине Србије изузетно је важна била 1868. година. Те године, у оквиру аустријског Војногеографског института урађена је карта Србије под насловом *Operationskarte des Kriegsschauplatzes Serbien* у размери 1:288.000. Исте године та мапа је постала саставни део једне шире мапе, која је приказивала простор Србије, Босне и Херцеговине. Значај ове мапе и разлоге њеног настанка треба у потпуности посматрати у складу са политичким односима Аустро-Угарске и Кнежевине Србије у последњим годинама владавине кнеза Михаила, односно у времену када међу два државама питање Босне и Херцеговина игра најважнију улогу. Један од циљева српске спољне политике током владавине кнеза Михаила било је добијање управе над Босном и Херцеговином. Таква политика Кнежевине Србије наилазила је на одлучан, иако некада прикривен отпор Аустро-Угарске монархије, која је Босну и Херцеговину видела као једну од територија у оквиру своје интересне сфере. Приликом састанка кнеза Михаила и аустријског министра спољних послова Фридриха Фердинанда фон Бајста 15. јула 1867. године, српски кнез је јасно упозорен да ће акције Србије на добијању Босне и Херцеговине изазвати највеће противљење Беча. У контексту настанка наведене карте, поред привидно добрих, али у дубини јако затегнутих односа Аустро-Угарске и Србије, треба имати у виду и чињеницу да у фебруару 1868. године Хабзбуршка монархија врши концентрацију аустријских трупа на граници Кнежевине Србије.⁸⁸⁶ Мишљења смо да управо у том тренутку, у склопу војних припрема вршених на простору Хабзбуршке монархије настаје и наведена мапа Кнежевине Србије.

Поред самог контекста у којем је настала, ова карта је значајна са још једне тачке гледишта. Њена анализа показује нам географско знање аустријске војске о Кнежевини Србији 60-их година 19. века, што посебно треба имати у виду услед догађаја који су у аустријској војној картографији уследили касније. За разлику од Босне и Херцеговине, кроз коју су аустријски официри крстарили током 60-их година 19. века, то није био случај са територијом Кнежевине Србије. Сходно томе, аустријски Војногеографски институт није располагао са подацима о географском изгледу Србије који су били резултат непосредних теренских истраживања, осим оних вршених крајем 18. столећа, који су по тадашњим мерилима географске науке давали прилично неадекватне географске податке. У таквој ситуацији, Војногеографском институту је једино преостало да изврши двоструко увећавање оних делова Шедине карте који приказују територију

⁸⁸⁵ Isti, *Bemerkungen über die Construction der Karte*, u: J. Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien, 1867, [369–373].

⁸⁸⁶ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 39–52.

Србије. Сви географски елементи присутни на Шединој карти, укључујући и податке о надморској висини, пренети су на ратну карту најважније бечке војно-географске институције.⁸⁸⁷

Двоструко увећана Шедина карта давала је приближну слику географског изгледа Србије. Да ли је на тој карти било довољно неопходних података за војну кампању, тешко је рећи, али имајући у виду неуцртане постојеће планине, а убициране непостојеће, лако је могло доћи до бројних забуна у погледу географских података. Ипак, оно што се мора истаћи, главни правци речних долина били су прилично тачно уцртани, а како су њима ишли главни путни правци, аустријска војска располагала је са земљовидом који јој је пружао прилично јасну слику саобраћајне мреже Кнежевине Србије, и то када је реч о северном делу земље. Јужни део, као што смо показали и на Шединој карти, далеко је заостајао у географском приказу за северним. На крају, још једном истичемо да се географско знање Војногеографског института у Бечу о Кнежевини Србији заснивало на картама које су биле резултат рада појединаца и које су, када је реч о Србији, биле готово у потпуности засноване на ранијим картографским приказима.

Настављајући свој даљи картографски рад о Европској Турској, аустријски официр Јозеф Шеда 1869. године објављује карту *Generalkarte der europäischen Türkei und des Königreiches Griechenland* у издању Војногеографског института у Бечу. Иако за територију Србије није имао нових информација у односу на оне које је користио приликом састављања географског изгледа Србије на листу централне Европе из претходних година, ова географска карта у погледу Старе Србије доноси нови картографски материјал који је постао доступан јавности након издавања Хановог дела и Кипертовог картографског приказа његовог путовања. На коришћење наведених података врло јасно указује представа рељефне мреже за област јужно од Кнежевине Србије, посебно у погледу оних планинских венаца који су пре проласка Хана представљани погрешно. Такав је случај са представом Курбетске планине, која је на Шединој карти у потпуности приказана у сладу са њеном представом на Кипертовој карти будућег правца железничке пруге из 1867. засноване на Хановом материјалу. На Шединој карти су приказани Рујен, Св. Илија и Курбетска планина, баш онако како их је Киперт пренео на карту. На коришћење Хана и Киперта као главних извора за овај део Старе Србије указује и назив Суве планине. Као што смо навели, на свим претходним картама, картографи ову планину означавају именом Старе планине. Први пут је Киперт на карти пројекта железничке пруге Београд-Солун унео назив Сува планина, а управо тај назив се јавља и на Шединој карти. Приметна је грешка у убикацији Старе планине, која уместо свог правца простирања, има положај који иде северно од Ниша и Пирота, односно као део венца Старе планине означене су Сврљишке планине. Исти извор аутор користи и за територију јужно од Шар-планине. Дакле, Кипертове карте Хановог путовања кроз Стару Србију, Албанију и Македонију крајем 50-их и почетком 60-их година 19. века постале су главни извор географских информација о простору Старе Србије.

Јасан утицај Киперта и Хана примећује се и у убикацији насеља. Сва она места кроз која је прошао Хан и насеља која је Киперт приказао присутна су и на Шединој карти, уз коришћење истих картографских симбола за означавање карактеристика одређеног места. Међутим, изгледа да Шеда није користио Ханов кроки настао током самог путовања, а који је објављен као прилог путопису од Београда до Солуна. На то прилично јасно указује и даље сиромашна слика насеља у долини Топлице и околине, која би, да је користио Ханов приказ мреже насеља изгледала далеко боље. Његово уцртавање насеља на простору Кнежевине Србије и оног дела Старе Србије где је имао

⁸⁸⁷ *General-Karte von Bosnien, Serbien und der Herzogowina*, Wien, 1868. ([General-Karte von Bosnien, Serbien und der Herzogowina. \[B III a 23\] | Maps | Hungaricana](#), 9.2.2023); J. Scheda, *General-Karte von Central Europa*.

нове Кипертове карте, не дозвољава закључак да због неких других разлога, као што је била размера, није учрпао бројна сеоска насеља на овом простору. Када је реч о делу Старе Србије јужно од Шар-планине, тамо где је Киперт доносио нове податке Шеда их је уносио у своју географску представу Европске Турске. Ту је ситуација у погледу картографских информација била доста боља него за северни део Старе Србије, будући да је Кипертова карта тог подручја из 1867. године доносила далеко шири територијални опсег од оне која је приказивала уски појас долине Мораве и Вардара. Оно што врло јасно указује на коришћење Киперта јесу обележене изобате на Охридском, Преспанском и Скадарском језеру.

Поред географских података, аутор је у табели на карти представио и етнографске податке за простор Европске Турске. Изгледа да су ови подаци засновани на турском попису из 1844. године, које је картограф вероватно користио на посредан начин. На то указује навођење 1845. као године на коју се односе подаци о броју становника, затим списак дат по административној подели, са навођењем броја каза, и на крају подела становништва искључиво на хришћане и муслимане. Поред Европске Турске, у коју спадају и Кнежевине Србија, Црна Гора, Влашка и Молдавија, аутор даје податке и за Грчку, при чему је бројчано стање становника засновано на подацима из 1856. године. Када говоримо о етнографским подацима које доноси Шеда, морамо нагласити да се они разликују од података, базираних на попису из 1844, које су о популацији Османског царства представили Еуген Боре и Жан Оноре Убичини. Очигледно је да Шеда није користио њих, будући да се бројке које он износи разликују од оних присутних у делима Боре и Убичинија која се креће од два до три милиона, у зависности од тога да ли се поређење врши са првим или другим издањем Убичинијевог дела.⁸⁸⁸ Остаје отворено питање одакле је Шеда преузео ове податке, али оно што се може тврдити јесте да је имао приступ званичним подацима, свакако кроз неки вид секундарних извора. У наредној табели даћемо приказ броја становника према подацима са Шедине карте за територију једанаест ејалета на простору Европске Турске.

Табела бр. 1: Број становника у ејалетима Европске Турске према Шединој карти (на основу података из 1845. године):⁸⁸⁹

Ејалет	Хришћана	Муслимана	Укупно
Истанбул	330.480	629.520	960.000
Једрене	996.268	453.732	1.450.000
Силистрија	181.320	1.018.680	1.200.000
Видин	596.355	503.645	1.100.000
Ниш	676.828	477.172	1.154.000
Скопље	342.772	356.228	699.000
Солун	483.536	474.464	958.000
Јањина	674.672	253.328	928.000
Румелија	918.950	790.650	1.709.600
Босна	896.324	953.676	1.850.000
Цаир	114.360	420.000	534.360
Крит	93.112	212.000	305.112
Укупно	6.304.977	6.543.095	12.848.072

⁸⁸⁸ Н. Делић, *нав. дело*, 140.

⁸⁸⁹ J. Scheda, *General-Karte der Europaischen Turkey und des Königreich Griechenland*, Wien, 1869. ([General-Karte der Europaischen Turkey und des Königreich Gr... \[B III a 64\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 11.2.2023)

Поред ових података, на простору Европске Турске била је и Кнежевина Србија са 1.028.000 становника, затим Влашка са 1.580.000, Молдавија са 2.600.000 и Црна Гора са 120.000, што је укупно износило **18.176.072** становника. Убичини, на основу пописа из 1844. године, наводи да је на простору европског дела Османског царства живело 15.500.000 становника, а затим је у другом издању свог дела посвећеног Европској Турској тај број повећао на 16.350.000 и то на основу података које му је пружио османски политичар и састављач прве салнаме Османског царства, Ахмет Вефик-паша.⁸⁹⁰ Податке са карте наводимо као још један од статистичких извора о становништву Османског царства, који су највероватније били засновани на османском попису из 1844. године.

Годину дана након Шедине карте, поново је у оквиру картографског рада Хајнриха Киперта своје место нашла и Европска Турска. Његов картографски рад из 1870. године, упоређен са оним из 1853. на одличан начин показује колико је унапредовало географско познавање Старе Србије, али и саме Кнежевине Србије. Оно што је Шедин рад из 1869. године значио у аустријској картографији Србије и Старе Србије, то је био Кипертов рад у оквирима немачке картографије. Он је представљао скуп свих до тада познатих географских знања о простору Србије и Старе Србије, посебно Ханових истраживања на простору Старе Србије. Поред Хана, за простор северозападне Старе Србије свакако је користио и резултате, бар оне јавно објављене, до којих су дошли аустријски официри током обиласка терена, међу којима је свакако био и Роскиевих. Оно што се у поређењу са картом из 1853. године одмах уочава, у вези са приказом територије овог дела Старе Србије, јесте да је поправљена генерална географска слика и сам положај, односно убикација насеља, планина и река. То су управо омогућили радови аустријски официра. Јасно се запажа исправљен положај Јавора и Голије, што је у погледу Јавора донекле учињено и на Шединој карти (1869), али Кипертов приказ је свакако далеко ближи стварном стању на терену, које је до тада најтачније приказан на Роскиевихевом картографском раду. Поред тога, велики број локалних топонима присутних на Кипертовој карти, који се пре Роскиевиха нису јављали на мапама, додатно поткрепљују мишљење о Роскиевиху као једном од важнијих извора за Кипертово географско знање о овом делу Старе Србије. Тако се на карти налази учртана река Бистрица код Нове Вароши, затим поправљен приказ Милешеве и Хисарцика који су у потпуности убицирани на основу Роскиевихеве карте. Ти подаци указују да су и за Киперта најновији резултати истраживања аустријских официра били главни извор за картирање северозападне Старе Србије.⁸⁹¹ Знатно јаснија картографска слика присутна је и на простору источне Старе Србије, која се није само заснивала на Хановим изворима. Поређење Шединог и Кипертовог картографског приказа територије око Ниша, Пирота и даље преко Трна ка Софији јасно указује да је Киперт располагао детаљнијим подацима за овај крај Балканског полуострва. Можда би то требало повезати са информацијама до којих је дошао Феликс Каниц, приликом свог путовања кроз територију југоисточно од Кнежевине Србије, почевши од 1860. године. Поменути познаваоци Балканског полуострва били су у контакту још од 1854. године, те остаје могућност да је Каниц резултате својих истраживања уступио или представио Киперту, који их је потом унео на географску карту.⁸⁹² Када је реч о источном делу Старе Србије, оно што је важно напоменути за ову карту јесте да је Киперт на њој избацио из употребе назив Курбетска

⁸⁹⁰ Н. Делић, *нав. дело*, 45, 141–142.

⁸⁹¹ Киперту је свакако био познат Роскиевихев рад. Н. Kiepert, *Zur Kartographie der europäischen Türkei*, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 11 (1876), 146.

⁸⁹² В. Паскалева, *Феликс Ф. Каниц, бугарската земја и Бугарите*, у: Ф. Каниц, *Дунавска Бугарија и Балканът – историческо-географско-етнографски пџетписни проучвания од 1860 до 1879 г.*, књ. 1, Софија, 1995, 9–10; М. Тимогџиевић, *Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница*, у: *Слике са Балкана Феликса Каница*, ур. Ђ. Костић, Београд, 2011, 118.

планина и, као и на картама из 1867. године, преузео оне називе које је Хан чуо од становништва – Рујен и Св. Илија. Североисточно од њих уцртани су планински облици, али нису именовани. Територија јужно од Шар-планине била је заснована на Кипертовој карти те области из 1867. године.⁸⁹³

Ако упоредимо Шедину и Кипертову карту Европске Турске јасно је да и једна и друга мапа представљају важан напредак у аустријској и немачкој картографији Старе Србије, док је географска скица Србије на њима углавном заснована на оним резултатима до којих се дошло током претходних година. Ипак, за нијансу је боља Кипертова карта будући да даје вернију слику, посебно када је реч о територији Старе Србије. С правом се Кипертова карта може сматрати најбољим картографским приказом, не само Србије и Старе Србије, већ и целокупног Балканског полуострва у односу на све до тада објављене карте у оквирима аустријске и немачке картографске школе. Као што се јасно види из претходног казивања, предуслов тачног представљања неке територије били су теренски радови који су за циљ имали рекогносцирање тог подручја, уз све пропратне елементе, који су подразумевали одређивање позиција и мерење надморске висине. То су били основни подаци на основу којих се могла израдити приближно тачна карта Балканског полуострва. Радови аустријских официра током седме деценије 19. века пружили су неопходан материјал и Шеди и Киперту и омогућили им израду наведених географских карата.

За историјску картографију Старе Србије значајне су и географске идентификације које се срећу на простору који је обухватала ова област у неколико географских атласа објављиваних у оквиру немачке картографије. Разлог зашто ћемо анализу неколико атласа извршити на једном месту, а не хронолошким редом како су они објављивани, лежи у чињеници да атласи нису вршили утицај на картографе у схватању географских појмова на Балканском полуострву, већ су управо истакнути картографи, пре свега Киперт, одређивали географску идентификацију у атласима, а у неким случајевима његове карте су биле саставни део тих атласа. Један од најпознатијих, а тако и најутицајнијих атласа објављиваних у оквиру немачке картографије током читавог 19. века био је *Hand-Atlas über alle Theile der Erde und über das Weltgebäude*, познат и као *Stielers Handatlas*, чије су прве едисије објављене у Готи. Његово публикавање започело је 20-их година 19. века и објављен је у укупно десет издања, при чему је последњи објављен 40-их година 20. века. Управо листови овог атласа посвећени Европској Турској показују напредак географског упознавања овог простора. Међу листовима атласа посвећених Балканском полуострву је и карта Фридриха вон Штилпнагела из 1834. године, затим у трећој едисији (1853–1862) је карта Штилпнагела и Бергхауса из 1859. године, на којој је искоришћена Кипертова одредница Рашка за област западно од Копаоника.⁸⁹⁴ У издању из 1865. године јавља се и одредница Рашка и Турска Србија ограничена као и на Кипертовој карти.⁸⁹⁵ Промена је приметна у издању из 1880. године након припајања Кнежевине Србији оне области која је означавана као Турска Србија, где се тај назив изгубио, јер је та територија постала део Србије, док је назив Рашка и даље присутан на атласном листу.⁸⁹⁶ Назив Турска Србија, без Рашке, јавља се и у атласу Емила вон Сидова, једног од истакнутијих немачких картографа, такође лоцирана на

⁸⁹³ Н. Kiepert, *General-Karte von der europäischen Türkei*, Berlin, 1870. (Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond, Kr III 58/1)

⁸⁹⁴ *Hand-Atlas über alle Theile der Erde und über das Weltgebäude*, Gotha, 1859, 38a.

⁸⁹⁵ Isto, 1865, 22.

⁸⁹⁶ Isto, 1880, 22.

основу Киперта.⁸⁹⁷ Наравно, било је и оних немачких атласа који су доносили приказе, као и већине карата, засноване искључиво на турској административној подели.⁸⁹⁸

Анализа атласа показује да су географски прикази у њима били заправо подстакнути географским идејама које су ранији картографи представили у оквиру својих радова. Ипак, не треба заборавити значај школских атласа у формирању географског знања код ученика, посебно имајући у виду чињеницу да је управо 22. лист Штилеровог атласа, дакле онај на којем су се налазили називи Рашка и Турска Србија, био набављен 1864. године и коришћен у српским средњим школама.⁸⁹⁹

Важни тренуци у историјској картографији Србије и Старе Србије, не само у аустријској картографији, већ и генерално, наступили су 70-их година 19. века. Током тих година извршено је премеравање целокупне области Европске Турске од стране официра аустријског Војногеографског института. Како је била реч о територији независне државе – Османског царства – за послове скицирања и премеравања земљишта од стране аустријских официра на том простору била је потребна дозвола турске владе. Не располажемо са много података о томе како су аустријски официри добили одобрење, али треба имати у виду да је стање картографије, посебно војне, у Османском царству било на веома ниском нивоу, да су пре тога руски официри једини у неколико наврата вршили премеравања на простору ове државе и да ни османске војне власти нису имале географске карте оних области које су се налазиле у саставу њихове државе, пре свега оне крупније размере, неопходне за војне планове било које врсте. Оно што са сигурношћу знамо јесте да су аустријски официри добили дозволу 1871. године да започну са премеравањем Балканског полуострва и те године су од стране бечког Војногеографског института упућени у Босну официри Роберт вон Штернек и његов брат Хајнрих Штернек, који су турску границу прешли почетком маја и ступили на тло Босне и Херцеговине. Пре него што су започели рад на топографском премеру, од босанског валије добили су ферман који им је омогућио вршење геодетских радова. Управо током прве године, картографски радови су проширени и на простор Старе Србије северно од Шар-планине, где је извршено одређивање положаја и мерење надморске висине. У северном делу Старе Србије, том приликом је одређен астрономски положај за укупно 25 тачака, међу којима су били Нови Пазар, Призрен, Ниш, Лесковац и друга места. Две године касније, експедиција коју су чинили капетан Милинковић и Карл Едлер Хорецки вршила је истраживање и одређивање астрономских положаја тачака на, и јужно од Шар-планине. Аустријски официри су вршили одређивање тачака у Старој Србији и 1875. године и након тих радова, на целокупној територији Старе Србије било је извршено астрономско одређивање положаја и измерена надморска висина, чиме су се стекли услови за конструкцију географске карте. Географска ширина одређивана је на основу зенитног одстојања Поларне звезде ноћу и Сунца у подне. Мерења географске дужине на простору Старе Србије вршена су уз помоћ хронометра⁹⁰⁰ и изражавана у односу на острво Феро, које је посматрано као почетни меридијан.⁹⁰¹ Приликом радова на простору

⁸⁹⁷ E. von Sydow, *Schul-Atlas in Zwei und Vierzig Karten*, Gotha, 1872, 22.

⁸⁹⁸ C. Stein, *Neuer Atlas der ganzen Erde für die Gebildeten aller Stände und für höhere Lehranstalten*, Leipzig, 1865.

⁸⁹⁹ ДАС, МПс–П, 1866, IV, 704, *Предрачун за набављене мапе за средње школе у Србији*.

⁹⁰⁰ Хронометри су били подешени тако да врло прецизно приказују време у некој опсерваторији, а затим се поређењем тог времена и месног времена тачке којој се одређује географска дужина, уз одређен процес рачунања, долазило до тражене географске дужине. (Више о томе: Р. Милетић, Ј. Прапорчетовић, *Мерење висина и одређивање географских позиција у опште и посебнице неких тачака у Србији*, Београд, 1879, 57–59.

⁹⁰¹ R. Gašparović, *nav. delo*, 224–227; B. Kovács, G. Timár, *The Austro-Hungarian Triangulations in the Balkan Peninsula (1853–1875)*, Proceedings of the First ICA Symposium for Central and Eastern Europe 2009, Vienne, 2009, 914–916; С. Радојчић, З. Срдих, *Астрономски и геодетски радови бечког Војногеографског*

Европске Турске, аустријски официри су прикупили колекцију података која је приближно бројала 500 астрономски и 400 тригонометријски одређених тачака и 4.600 локација на којима је измерена надморска висина.⁹⁰²

У исто време када је аустријска екипа официра у циљу премеравања Европске Турске планирала да крене на пут, аустроугарски министар спољних послова Бајет издао је налог дипломатском представнику те државе у Београду, Бенцамину Калају, да од српске владе издејствује пропусницу за поменутог потпоручника Штернека, како би могао своја премеравања проширити и на Кнежевину Србију. Приликом преношења молбе српској влади, Калај је прећутао Штернеков војни статус, и о томе обавестио владу у Бечу. Како српска влада у том тренутку није знала да се ради о официру аустријске војске, дала је одобрење за његов картографски рад. Почетком априла 1871. године, Калају је стигао проширени Бајетов захтев да издејствује одобрење и за Штернековог брата, и то у отвореном телеграму, јасно нагласивши да је Штернеков брат поручник, чиме је заправо открио војни карактер евентуалне мисије аустријских официра у Србији. У новом телеграму, неколико дана касније, Калају је стигло обавештење да је војну службу наведених официра требало прећутати због „осетљивости Срба“, а да мисија има искључиво научни карактер.⁹⁰³

Очигледно је српска влада, након упознавања са стварним карактером планираних картографских радова преиначила своју претходну одлуку, будући да Калај средином марта 1872. године понавља да је у вези са овим питањем писао заступнику министра иностраних дела Димитрију Матићу и да је 14. марта дошао код њега чиновник Јован Стејић и пренео му да, уколико у министарству буду имали податке неопходне њиховим официрима, да ће их радо саопштити, али да им не могу дозволити путовање по земљи, јер би то довело до неспокоја међу становништвом. Том приликом Калај је затражио такав одговор у писаној форми, предложивши додатно решење: уколико ће официри изазвати немир међу становништвом, могу се кретати у цивилу. Одлазак код једног од намесника Милоја Петровића Блазнавца,⁹⁰⁴ а у вези са овим питањем, завршио се одговором да ће о овом питању разговарати са сарадницима. Четири дана касније, приликом посете намеснику Јовану Ристићу добио је одговор да српска влада не може да дозволи радове аустријских официра. По Калајевом мишљењу, главни разлог било је неповерење.⁹⁰⁵

Потпуно је оправдано неповерење српске владе према аустријским официрима и пословима које су они планирали да предузму на простору Кнежевине Србије. Само четири године пре тога Хабзбуршка монархија је вршила концентрацију својих снага на северним границама Кнежевине Србије и израдила већ помињану ратну карту Србије, за коју је знало војно министарство Кнежевине Србије и чак имало и њен примерак у својим канцеларијама.⁹⁰⁶ Дакле, од српске владе се очекивало да поступи на исти начин као и турска влада – да допусти припадницима стране војне службе, углавном непријатељски расположене према Кнежевини Србији, да врши снимање терена и тако у потпуности упозна географски изглед српске државе, који до тада, као што смо видели на примеру карте Кнежевине Србије из 1868. године, био заснован на оним географским подацима који су се о овој области Европске Турске могли срести у картографским публикацијама које су настајале на основу претходних карата и спорадичних нових истраживања.

института у Кнежевини Србији 1874. године, Развој астрономије код Срба VI, ур. М. Димитријевић, Београд, 2011, 416.

⁹⁰² Р. Дединац, *нав. дело*, 9.

⁹⁰³ *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, прир. А. Раденић, Београд – Нови Сад, 1976, 372–373.

⁹⁰⁴ Након убиства кнеза Михаила (10. јун 1868) на престо је ступио малолетни кнез Милан Обреновић, коме је формирано трочлано намесништво у саставу Јован Ристић, Јован Гавриловић и Миливоје Петровић Блазнавац.

⁹⁰⁵ *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, 450, 458–459, 461.

⁹⁰⁶ Исто, 419.

Ипак, током наредне две године српска влада је променила своје мишљење, под неразјашњеним околностима, и 25. априла 1874. године у Београд је стигао Штарнек, у пратњи кога су били следећи аустријски официри: капетани Антон Тума и Лудвиг Роскијевић и поручник Јозеф Брех.⁹⁰⁷ Аустријски официри су са собом носили и усмену препоруку пуковника Шеде, те су се за помоћ најпре обратили начелнику Војне академије, пуковнику Франтишеку Заху и од њега добили крокије терена које су састављали српски официри у претходном периоду, као и карту Кнежевине Србије из 1869. године коју је израдио капетан Љубомир Ивановић. Обавеза аустријске владе била је да све податке који су се тicali премеравања на простору Србије уступи српској влади. Захово мишљење о одлуци аустријске владе да упути официре у Кнежевину Србију било је врло похвално, посебно имајући у виду да ће ти послови довести до побољшаног картографског приказа ове области.⁹⁰⁸

Поред наведених аустријских официра, у премеравању Кнежевине Србије у периоду од 25. априла до 16. јула 1874. године учествовали су и српски официри, међу којима и капетани Радован Милетић и Јован Прапорчетовић. Главни задатак аустријских официра био је астрономско и тригонометријско одређивање положаја тачака на простору Кнежевине Србије на основу којих ће бити израђена топографска карта ове области.⁹⁰⁹ Приликом аустроугарског премера Кнежевине Србије искоришћена је претходно одређена триангулацијска мрежа на простору Хабзбуршке монархије, на основу које је затим вршена триангулација на простору Србије, без одређивања базиса (основице).⁹¹⁰ Приликом вишемесечних радова, укупно је одређен астрономски положај за 69 локација у Кнежевини Србији, а то одређивање је вршено на основу положаја Сунца и Северњаче и уз помоћ хронометра. Том приликом, или раније, одређен је астрономски положај планине Мокре Горе јужно од Новог Пазара. Поред астрономски одређених тачака, на простору Кнежевине Србије вршено је и тригонометријско одређивање и то углавном на врховима планина. Од 130 тачака одређених на овај начин, две су се налазиле ван границе Кнежевине Србије (Незир и Чаир). За све астрономски одређене тачке измерена је надморска висина, док за 48 тачака одређеним помоћу триангулације није забележена надморска висина. За разлику од одреднице за први меридијан приликом премеравања Европске Турске, почетни меридијан приликом топографских радова у Кнежевини Србији је био париски.⁹¹¹

Пре него што наставимо са приказом резултата рада аустријских картографа, морамо на тренутак посветити пажњу значају њиховог топографског рада у Кнежевини Србији. Присуство аустријских официра средином 1874. године у Кнежевини Србији мора се посматрати са две тачке гледишта. Прва, чисто картографско-научна, има искључиво позитивне стране. Једна напредна војна картографска школа дошла је у тада још увек вазалну Кнежевину Србију, извршила, уз помоћ српских официра, премеравање њене територије, свакако унапредила и вештине српских официра у погледу картографских радова и на крају те своје резултате, у нешто крупнијој размери, представила на карти Европе, о чему ћемо више у наставку говорити. Друга страна је

⁹⁰⁷ Архивска грађа коју смо прегледали не даје одговор на питање зашто је дошло до промене одлуке српске владе, нити пружа било какве податке о радовима аустријских официра. Највероватније би се више грађе о том питању пронашло у оквиру Министарства војног, али грађа тог фонда је јако лоше очувана за наведени период у којем су аустријски официри вршили премеравање.

⁹⁰⁸ *Epistolarni dnevnik Františkega Zaha 1860–1878*, prig. V. Začek, N. Petrović, Novi Sad, 1987, 537.

⁹⁰⁹ ВГИ, Рукописна заоставштина Николе Радошевића; С. Радојчић, З. Срдич, *Астрономски и геодетски радови бечког Војногеографског института у Кнежевини Србији 1874. године*, 412–414.

⁹¹⁰ Ј. Симоновић, *Први топографски премер Краљевине Србије*, 24.

⁹¹¹ Исто, прилог бр. 6: Списак тачака одређених у Србији 1872–1874. год., астрономском и тригонометријском триангулацијом бечког географског института. (Симоновић погрешно наводи да је триангулација вршена између 1872. и 1874. године)

нешто негативнија. Војни службеници суседне државе су дошли у Кнежевину Србију, добили сав до тада прикупљени картографски материјал српских официра, међу којима и карту капетана Љубомира Ивановића, која није била јавно доступна, извршили снимање које им је омогућило потпуни преглед географије Кнежевине Србије и израду топографских карата у размери 1:144.000, које нису биле доступне јавности. Географски подаци о Србији којима је располагала Аустро-Угарска пре и после 1874. године не могу се поредити. Треба нагласити још једну позитивну страну резултата рада аустријских официра – њихова карта дела Балканског полуострва из 1876. године била је основни топографски материјал српским официрима током Првог и Другог српско-турског рата 1876–1878.

Пре него што су резултати рада аустријских официра у Кнежевини Србији, али и на простору Европске Турске угледали светлост дана, у оквиру аустријске и немачке картографије појавило се још неколико географских карата. Током 1875. године објављена је карта Јохана Шулцера под насловом *Südost-Europa von Vorder-Asien oder Türkei und Griechenland* која по изгледу више припада картама Европске Турске које су излазиле током прве половине 19. века, дакле реч је о ситноразмерној карти, са неколико уцртаних насеља на простору Србије и Старе Србије, На такав закључак посебно наводи приказ рељефа, без икаквих детаља, али како је реч о ситноразмерној карти (1:6.000.000) никакви детаљнији прикази не могу се ни очекивати.⁹¹² За слику распореда насеља на простору Кнежевине Србије и Старе Србије значајна је и карта Антона Штајнхаузера из 1875. године. Ова карта је у том погледу испунила свој циљ и дала до тада најјаснији приказ градских и сеоских насеља у централном и западном делу Европске Турске.⁹¹³ Исте године већ помињани Јозеф Шеда објавио је једну карту Европске Турске, која приказује централни и западни део Балканског полуострва, на југу до Солунског залива. У односу на Шедине раније картографске радове, ова карта је далеко лошија. Све оне исправке које су омогућили Ханови, али и радови других истраживача, нису уважени на овој Шединој карти, иако их је он уносио на својим ранијим картографским радовима. Овај Шедин картографски рад посвећен Балканском полуострву заправо представља оне листове карте централне Европе које је Шеда објавио још средином пете деценије 19. века, само са насловом *Karte von Bosnien, Herzegowina & Albanien, nebst Serbien, Montenegro und Dalmatien*. Листови карте централне Европе који приказују овај простор су идентични са овом картом, а о томе сведочи и натпис који се јавља јужно од Кнежевине Србије – „некада је припадало Србији“.⁹¹⁴ Поред наведених карата, те године се појављује и треће издање Хандкеове карте *Generalkarte der europäischen Türkei und des Vladikats Montenegro*, мада ни он на својим картама не доноси нове географске детаље, а некада чак и претходно поменуто достигнућа картографске науке није уносио у своја нова издања.⁹¹⁵ Карте објављене током 1875. године нису доносиле никакве детаљније географске информације о Србији и Старој Србији, али већ за следећу годину можемо рећи да доноси прекретницу у географском приказивању Балканског полуострва.

Исте године објављена је још једна врло значајна карта за географске приказе Балканског полуострва, од стране аустријског картографа Јохана Шлахера, у издању

⁹¹² J. Sulzer, *Südost-Europa von Vorder-Asien oder Türkei und Griechenland*, Berlin, 1875. (Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond, Kr III 2654)

⁹¹³ A. Steinhuser, *Ortskarte von Bosnien, Herzegovina, nebst Serbien, Montenegro und Theilen der angränzenden Länder*, Wien, 1875. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53102751b>, pristupljeno 13.2.2023)

⁹¹⁴ J. Sheda, *Karte von Bosnien, Herzegowina & Albanien, nebst Serbien, Montenegro und Dalmatien*, Wien, 1875. (Arhiv Vojnogeografskog instituta, sig. 1.1.6). На самој карти није наведен аутор, али се ова карта помиње, са Шедом као аутором, у библиографији: С. Georg, *Die Reiseliteratur Deutschlands aus den Jahren 1871 bis 30 April 1877 und die wichtigsten Erscheinungen aus früherer Zeit Mit Einschluss von Plänen und Reisekarten*, Leipzig, 1877, 14.

⁹¹⁵ R. Gašparović, *nav. delo*, 237.

Војногеографског института у Бечу. Карта приказује на 12 листова простор централне и јужне Европе, а Балканско полуострво је картографски представљено на листовима број 11 и 12. Географски приказ Србије и Старе Србије, на листу број 11, је бољи од свих који се срећу на претходно објављеним географским картама, што указује да је аутор, поред ранијих картографских радова, највероватније на располагању имао и радове аустријских официра. Као један од његових извора за простор Балканског полуострва помиње се Шеда. На наведеном листу приказан је простор на југу до Малешких планина. Релефни и хидрографски приказ Србије су међу најбољима до тада урађеним. Оне грешке, које су се готово све до наведене Шлахерове карте провлачиле на картама, биле су исправљене. Интересантно је и то што се први пут на једној карти среће већи број покрајинских назива на простору Србије, попут Крајине, Мачве, Подунавља, Посавине, Студенице, Моравице, Јадра, Рађева (Рађевина), Жупе итд. Овом картом су први пут европској картографији представљени локални називи мањих целина у саставу Кнежевине Србије и то на мапи која је приказивала знатан део Европе. То указује да је аутор имао на располагању податке аустријских официра, будући да се идентични називи и њихов распоред јављају на карти Босне, Херцеговине, Србије и Црне Горе, објављене од стране аустријског Војногеографског института у Бечу 1876. године. На простору Старе Србије уцртане су границе турске административне поделе на вилајете. Међутим, оно што је важније јесте уписан назив *Турска Србија* на истим месту на којем су га аутори уцртавали на ранијим географским картама. Тако се овај назив простирао од изворишта Јабланице до изворишта Сукаве. Али, када даје етнографску одредницу, истакнуту само кроз исписивање назива народа, означава да територију Турске Србије насељавају Бугари, а сам назив „Бугари“ почиње од Шар-планине и протеже се у правцу североистока. Поред одреднице Турске Србије, на територији југозападно од међе Кнежевине Србије, на потезу од Нове Вароши преко Сјенице до изворишта Дежеве реке, убележен је натпис Стара Влашка, што представља комбинацију проистеклу из обласног назива Стари Влах и имена Рашка. За наведену географску карту можемо рећи да представља најбољи картографски рад о Србији и Старој Србији који се до тада појавио у оквиру аустријске и немачке картографије. О утицају који је ова карта оставила у години када је изашла сведочи и податак да је на међународној географској изложби у Паризу 1875. године од стране комисије била награђена медаљом друге класе.⁹¹⁶ Ова карта је постепено почела са увођењем резултата рада аустријских официра на простору Европске Турске у европску картографску науку, а наредне године њихова достигнућа у картографији ове области биће представљена и јавности.⁹¹⁷

Оно што се јасно примећује јесте значајно већи број географских карата објављених током 1875. године у односу на претходне године. Разлог томе лежи у чињеници да се управо те године поново пажња политике и јавности усмерава ка Балканском полуострву, а све због Херцеговачког устанка из 5. јула 1875. године, када је дошло до напада хајдука на турски караван који је преносио оружје за турску војску. Тај догађај означио је почетак Велике источне кризе која ће током наредне три године, све до њеног краја на Берлинском конгресу, држати пажњу великих сила и европске јавности. Убрзо по избијању устанка у Херцеговини дошло је до његовог ширења, најпре у рејонима ове области, а затим и на простор Босне, па већ 1. септембра српска влада констатује да је устанак букнуо и дуж српско-турске границе, а петнаестак дана раније дошло је до устанка и у Босанској крајини. Све то водило је заоштравању кризе, али и све тежем положају Србије. Са једне стране су били притисци из Беча и Петрограда о

⁹¹⁶ *Neue deutsche Alpen-Zeitung: Organ für die gesammte Alpenkunde*, Nr. 7, 28. August 1875.

⁹¹⁷ J. Schlacher, *General-Karte von Mittel-Europa*, Wien, 1875.

(<https://vu.contentdm.oclc.org/digital/collection/krt/id/29>, pristupljeno 14.2.2023)

потреби неутралног статуса Србије, а са друге стране очекивања јавности и српског народа који је био у пламену устанка.

После јасних порука из Беча и Петрограда, српска влада се држала прокламоване неутралности све до 30. јуна 1876. године, када су две српске државе – Србија и Црна Гора – објавиле рат Османском царству. Први српско-турски рат се завршио поразом српске војске, а након битке на Ђунису, турској војсци је био отворен пут ка српској престоници. У таквој ситуацији, српска влада се обраћа Русији наводећи да је само опстанак државе доведен у питање и да ће Турци бити за десет дана у Београду уколико не буде потписано примирје. Руски ултиматум упућен Порти 30. октобра 1876. године остављао јој је четрдесет и осам сати да обезбеди шестонедељно примирје. Два дана касније (1. новембра) склопљено је двомесечно примирје, а мир је ратификовао кнез Милан 2. марта, а Порта 4. марта 1877. године. Нове заплете у току Велике источне кризе донео је почетак руско-турског рата 24. априла 1877. године.

Пре него што је ступила у рат са Турском, Русија је морала осигурати свој положај у односу на Аустро-Угарску. У таквој ситуацији, а у склопу припрема за рат, две државе су потписале 15. јануара 1877. године *Будимпештанску конвенцију* и *Допунску конвенцију*. Међу члановима били су и они којима се Аустро-Угарска обавезала на неутралност и себи изборила право да у одређеном моменту са својом армијом заузме Босну и Херцеговину. Након тога, Русија се посветила сређивању односа са другим великим силама и кад је добила уверавања да ће оне остати неутралне, под одређеним условима, објавила је Турској рат 24. априла 1877. године. Застој руске војске код Плевне и постепено откривање жеља руских великодостојника и цара да Србија узме учешће, оствариле су се 15. децембра, када је српска војска започела дејства. Други српско-турски рат завршио се успешним наступом српске војске и заузимањем области јужно, југоисточно и источно од српске границе. У међувремену, руска војска је успела да продре преко Балкана и 22. јануара 1878. године ушла у Једрене. Убрзо потом су уследили преговори који су завршени 3. марта 1878. године склапањем Санстефанског мира, којим је, између осталог, било предвиђено стварање Велике Бугарске и територијално проширење Србије ка југу и југоистоку. Неслагање осталих великих сила са руском политиком на Балкану, отелотвореном кроз Санстефански уговор, постепено је најављивало његову ревизију на европском конгресу.⁹¹⁸ Као што смо већ напоменули, Србија је на Берлинском конгресу добила независност и територијално проширење. Поред тога, за картографске представе северозападне Старе Србије, односно Новопазарског санцака, важна је и одлука Берлинског конгреса којом се Аустро-Угарској даје право на окупацију Босне и Херцеговине, као и право држања трупа на простору Новопазарског санцака. Посебно се истицало да султанова суверена права чином окупације неће на било који начин бити угрожена, као и да на простору Новопазарског санцака остаје османска управа. Питање Новопазарског санцака, као и Босне и Херцеговине, у односима Аустро-Угарске и Османског царства коначно је дефинисано Конвенцијом од 21. априла 1879. године. У погледу Новопазарског санцака, Аустро-Угарска је добила право држања трупа у Прибоју, Пријепољу и Бијелом Пољу, касније замењеном са Пљевљима. То је у основи значило „војну окупацију“ Новопазарског санцака.⁹¹⁹

У претходним редовима текста за тренутак смо се удаљили од главне теме, али то смо са разлогом урадили, будући да су догађаји од 1875. до 1878. године битно утицали

⁹¹⁸ Више о овоме видети: С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 374–533; С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 421–500.

⁹¹⁹ С. Вулић, *Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе (1878–1882)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021, 36–37; 119–120; Ђ. Микић, *нав. дело*, 312.

на све радове који се тичу Балканског полуострва, па тако и оне из области картографије. Већ сам почетак Херцеговачког устанка, као што смо видели, подстакао је нове картографске радове и управо у том привлачењу пажње картографима на овај простор огледа се и главни утицај политичких дешавања с краја осме деценије 19. века на развој картографије. Током 1876. године, дакле у жеку круцијалних дешавања Велике источне кризе, светлост дана угледало је неколико изузетних картографских дела. Најпре је Шлахер објавио, тачније извукао из своје карте дела Европе из 1875. године, лист посвећен Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и објавио га одвојено, без икаквих измена.⁹²⁰ Следећа изузетно значајна карта из те године била је дело већ помињаног Франца вон Хауслаба, зачетника тзв. прве аустријске рељефне школе, у издању државне штампарије у Бечу, на којој је, по први пут у картографском свету, рељеф Балканског полуострва био приказан уз помоћ изохипси и коришћењем различитих тонова боја како би се врло јасно истакла разлика у надморској висини терена. Реч је о карти објављеној под насловом *Hypsometrische Übersichtskarte von Bosnien der Hercegovina von Serbien und Montenegro*.

Као што је и у самом наслову назначено, географска карта као главни циљ има приказ рељефне структуре наведених области на простору Балканског полуострва, с тим што приказује и пластичност земљишта Старе Србије иако није поменута у наслову, а на самој територији није наведен било који географски назив, како за област Старе Србије, тако и за суседне провинције. Аутор је своју пажњу потпуно усмерио на приказ рељефа, тако да се од других географских елемената јављају речни токови, односно хидрографска мрежа, насеља и путеви. Сам рељеф приказан је коришћењем жуте боје, при чему су надморске висине од 0 до 94 метра означени белом бојом, затим од 95 до 189 метара искоришћене су наизменично поређане беле и светложуте траке. За надморску висину од 190 до 379 коришћена је жута боја, а од 380 до 569 метара светложуте и тамножуте траке. Степен тамности жуте боје постепено се повећава на 760, затим на 1.140 и 1.520, док су потпуно тамном нијансом окер боје (готово браон) означени врхови изнад 1.900 метара надморске висине. Као извор података о висинама на простору Србије и Старе Србије, Хауслабу су свакако користила мерења аустријских официра. То се врло јасно види ако се упореде бројеви којима Хауслаб означава надморске висине појединих тачака на простору Србије и Старе Србије са истим одређењима присутним на карти коју је исте године објавио и Војногеографски институт у Бечу. На то јасно указује и готово идентичан територијални обим карте које се на југу завршавају недалеко од Кочана, Скопља и Скадра. На простору Србије аутор је унео око 100 тачака са одређеном надморском висином и на основу њих је повлачио изохипсе. Иако је значај ове карте велики управо због тако изражене рељефне слике, сам број унетих тачака, па и да је располагао са подацима за 151 тачку којој су аустријски официри одредили надморску висину, то није било довољно за верно представљање рељефа уз помоћ изохипси. Такав приступ није давао могућност јасније представе, посебно прелазних тачака од нижих ка вишим планинским венцима, већ се рељефна слика формирала на основу појединачних података о висини места на простору Кнежевине Србије. Наравно, у време када је Хауслаб посредством географске карте представио европској картографији рељефни изглед Балканског полуострва, то у том тренутку нико није могао боље урадити. Хауслаб је био на извору информација које су прикупљене на терену од стране најискуснијих топографа. Ова карта Балканског полуострва представља карту на којој је најбоље приказана рељефна слика Балканског полуострва. Уз све мане и податке који се заснивају на недовољном броју тачака за израду хипсометријске карте, аутор је успео да прилично

---

⁹²⁰ До ове географске карте нисмо успели да дођемо, али по ономе што Гашпаровић пише о овој карти, она је била идентична са картом из 1875. године, што би значило да је и натпис Турска Србија био и на њој присутан. (R. Gašparović, *nav. delo*, 241)

тачно представи правце простирања главних планинских венаца на простору Србије и Старе Србије и тиме знатно поправи идеју о рељефном изгледу северног дела Балканског полуострва. Оно што је приметио Р. Гашпаровић за простор Босне, а што важи и за простор Србије, јесте свакако да систем коришћења изохипси које одвајају тачке са разликом у надморској висини од 90, а у вишим нивоима и до 300 метара, онемогућава приказивање појединачног изгледа сваке планине, али су се ипак главни правци простирања планина могли лако разликовати.⁹²¹

Хауслабова карта представљала је значајан корак напред у аустријској картографији како Србије и Старе Србије, тако и генерално западног и централног дела Балканског полуострва. Њен значај треба посматрати у контексту знања о рељефном изгледу наведене две области у аустријској и немачкој картографији свега двадесетак година раније. Рељефни изглед Србије све до ове карте био је формиран на основу путописа, појединачне стручне литературе, попут Буеа и Викенела, и ретких крокија састављаних од стране путописаца и аустријских официра. Картографија у оквиру коју се знање преносило на такав начин није могла бележити значајне и нагле кораке напред. Нормално је било да картографи, у недостатку знања, преносе грешке са ранијих карата у погледу како постојећих, тако и непостојећих планинских венаца. Заправо, Хауслабова карта је била следећи корак у приказу рељефног изгледа Србије и Старе Србије, који је започео са Буеом и његовим описима, наставио се преко Хана и његових крокија и описа, које је Киперт приказао на карти, и на крају стоји Хауслаб који је на основу најновијих информација и новог метода приказа рељефа, бар када је реч о приказима Европске Турске, представио рељефну структуру Србије и Старе Србије.

Хауслабова карта је значајна у погледу начина приказа рељефа, али то није најважније картографско достигнуће аустријске и немачке картографије током 1876. године. Пре него што ће у оквиру карте централне Европе у издању Војногеографског института у Бечу бити објављени листови посвећени Србији и Старој Србији, 1876. године у издању исте институције објављена је *Generalkarte von Bosnien, der Herzegovina, von Serbien und Montenegro* у размери 1:300.000. Карта је била резултат вишегодишњег рада аустријских официра на простору Србије и Старе Србије и осталих делова Балканског полуострва током осме деценије 19. века, али исто тако као извор за ову карту послужили су и сви они радови који су вршени на простору Босне и Херцеговине и северозападне Старе Србије у претходном периоду. Аутори су користили и Шедине раније картографске радове, затим Буеов итинерер о путовању кроз Европску Турску, али највећи део карте био је заснован на мерењима аустријских официра. На географској карти обележене су тачке на којима су вршена астрономска и тригонометријска осматрања. Рељеф је приказан методом шумеровања, са бележењем надморске висине тачака одређених током премеравања. Као и на појединим претходним картама, и на овој карти се у североисточном делу Старе Србије јавља назив Турска Србија. Територијални обим Турске Србије, односно протезање слова овог натписа се одлично поклапа са будућом границом Кнежевине Србије након проширења према одлукама Берлинског конгреса. Последње слово овог натписа допире до Дашчаног кладенца, баш до оног места преко кога ће и прелазити граница србијанске државе. Присуство овог назива на картама који издаје Војногеографски институт у Бечу, а чије порекло смо објаснили ранили, сведочи да је у званичној војној аустријској картографији овај назив био прихваћен као одредница за област јужно од границе Кнежевине Србије, а за територију између Копаоника на западу и Дашчаног кладенца на истоку. Тој тврдњи иде у прилог чињеница

---

⁹²¹ F. von Hauslab, *Hypsometrische Ubersichts-Karte von Bosnien der Hercegovina von Serbien und Montenegro*, Wien, 1876. ([Hypsometrische Ubersichts-Karte von Bosnien der Hercegovina... \[B III b 4/1\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 14.2.2023); I. Kretschmer, *The First and Second Austrian School of Layered Relief Maps in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, 11–12; R. Gašparović, *nav. delo*, 241.

да се овај појам среће на већем броју карата и јесте он преузимањем са ранијих приказа, али је увек везиван за исту територију што је свакако водило његовом прихватању као географског назива ове области. Поред овог одређења, исто као и на Шлахеровој карти из 1875, на простору северозападне Старе Србије среће се одредница Стара Влашка. Такође, на карти је присутан и назив Призренски вилајет, који постоји најкасније од 1867/1868. године, а у саставу овог вилајета били су 70-их година 19. века Призренски, Дебарски, Скопски и Нишки санџак, с тим што на карти је направљена грешка па се Нишки санџак и даље посматра као део Туна вилајета. Само присуство назива Призренски вилајет на карти из 1876. године је анахронизам, будући да је исти вилајет расформиран 1875. године и уместо њега формиран Битољски, али без Нишког санџака, који је враћен у састав Дунавског вилајета.⁹²²

Разлог издавања ове карте лежао је у политичким дешавањима на Балканском полуострву у том тренутку. Аустријска политика, али и јавност, били су усмерени ка Балканском полуострву и прерастању тог питања у оно које заокупља пажњу свих великих сила. Управо то се и помиње као разлог због којег је аустро-угарско Министарство рата издало наредбу о изради и објављивању ове карте. Мишљења савременика о овој карти била су јако повољна и углавном се означавала као најбоља до тада урађена карта централног и западног дела Балканског полуострва.⁹²³ Она то заиста и јесте била, јер је била резултат снимања и поред тога, представљала скуп свих до тада познатих картографских знања о Балканском полуострву. Неке од последњих карата крупније размере на којима су приказане шуме на простору Србије и Старе Србије објављене су још почетком 19. века. Наведена карта аустријског Војногеографског института поново доноси приказ шума на представљеном делу Балканског полуострва, наравно, другачијим картографским знацима. За разлику од ранијег периода, када су се шуме означавале стаблима, као што је случај на Ридловој карти из 1810, на аустријској карти из 1876. године шуме су представљене зеленом бојом. На простору Србије примећује се знатна површина прекривена овим тоновима, али ови подаци су могли бити унети на карту само на основу посматрања терена, те сходно томе и представљају само донекле тачне податке и то за поједине области. Због самог начина прикупљања података нису све области прекривене шумом могле бити представљене. За простор Старе Србије ситуација је у том погледу још лошија. У приказу шума види се да су се аутори у погледу извора информација за овај вид тематског мапирања углавном ослањали на путописе и скице прављене на основу путовања правцем речних токова, којима су се углавном кретали и најважнији путни правци. У таквим условима, тачнији преглед шумског покривача на простору Старе Србије није могао бити ни представљен. Поједини крајеви на простору северозападне Старе Србије, попут планине Златар, готово у потпуности прекривене шумом, изостали су на приказу. Ипак, само начин уношења шума, као и чињеница да су оне уопште представљене на карти има свој значај у историји картографије и даљем развоју тематских карата тог типа.

Поред ове карте, у оквиру Војногеографског института у Бечу излазила је карта Централне Европе у периоду од 1873. до 1877. године, која је приказивала Балканско полуострво до исте линије као и мапа Босне, Херцеговине, Србије и Црне Горе објављена 1876. године. Листови на којима је представљена Србија и Стара Србија завршени су 1877. године. Карта је била подељена на укупно 72 секције, од чега су Србији и Старој Србији посвећени највећи делови секције 10 и 11 Л, затим у потпуности секције број 10 и 11 М и највећи делови секције 12 Л и М. Том приликом је део Европске Турске приказан

⁹²² *General-Karte von Bosnien, der Hercegovina, von Serbien und Montenegro*, Wien, 1876. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53006848j>, pristupljeno 15.2.2023); М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 4–5; Н. Делић, *нав. дело*, 11.

⁹²³ R. Gašparović, *нав. дело*, 243–244.

на карти у размери 1:300.000 у оквиру најзначајније, до тада објављене карте, у погледу топографских података. Када је реч о делу Балканског полуострва, карта тог подручја била је резултат вишегодишњег рада аустријских официра како на простору Босне и Херцеговине, тако и на територији Србије и Старе Србије. Овом картом су резултати мерења аустријских официра били представљени европској науци. На карти се срећу бројни подаци о надморској висини, затим су обележене све тачке на којима је вршено астрономско и тригонометријско одређивање положаја тачака, а посебно, зеленом бојом означена су подручја прекривена шумом на простору целе централне Европе, укључујући и Балканско полуострво. Наравно, као основа овој аустријској карти послужила је већ поменута карта Србије и околних области из 1876. године, с тим што се на секцијској карти среће више података него што је то био случај на карти из 1876. године. Наведени картографски рад аустријских официра представља најбољи и најдетаљнији картографски приказ Србије и Старе Србије у оквиру свих европских картографских школа до тог тренутка. Исто као и на претходној карти биле су обележене тачке на којима је вршено астрономско и тригонометријско премеравање. Поред тога, треба истаћи и значај ове карте у номенклатури, где се готово сви називи поклапају са оним које се могло чути међу становништвом.

Уместо раније одређења на карти из 1876. којим је територија западно од Нишког санцака означена као Призренски вилајет, на карти из 1877. године уписан је назив Монастир, односно Битољски вилајет, у оквиру кога су били Призренски, Дебарски и Скопски санцак.⁹²⁴

За нашу тему од посебног је значаја што је и на овој карти, као и на оној из 1876. године, присутан назив Турска Србија, исписан на истом месту као и на претходној карти. То посебно треба нагласити, имајући у виду да су управо листови ове карте били они на којима је војна комисија на Берлинском конгресу одређивала будуће границе балканских држава. Наравно, присуство тог назива на карти није утицало на одлуку о граници, али је занимљива чињеница да је гранична линија повучена готово поред првог и последњег слова овог натписа на западу и истоку. Те границе су одредили ставови великих сила у погледу територијалног проширења Србије.⁹²⁵ У вези са разграничењем балканских држава после Берлинског конгреса, питање којем се мора посветити пажња, а у контексту историјске картографије, јесте тачност карте аустро-угарског Војногеографског института и могућност њене употребе на самом терену. Пре тога, важно је указати да је управо наведена аустријска карта била извор за топониме искоришћење у дефинисању правца будуће граничне линије Кнежевине Србије. На то врло јасно указује навођење топонима присутних на карти, а посебно одређених кота као што су 1.516 и 1.547 између Кључа и Бабине горе, које се јављају управо на аустријској војној карти. Такође, и сви други наведени топоними искоришћени као одреднице будуће српско-турске и српско-бугарске границе јављају се на овој карти.⁹²⁶

⁹²⁴ М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 4.

⁹²⁵ М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије*, 15–53; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 549–554.

⁹²⁶ Чланом 36. Берлинског конгреса било је дефинисано да граница Кнежевине Србије прати следеће топониме: стара граница од ушћа Дрине до Копанника, с тим да Сакар и Мали Зворник припадају Србији, затим врх Канилуга, граница Нишког и Новопазарског санцака (присутна на карти), гребен Марице и Мрдарске планине, Гољак планина, Пољаница, Карпинска планина, Којински поток, Трговиште, Св. Илија, тачке 1.516 и 1.547, затим Кључ, Бабина гора, Црни врх, врхови Стрешера, Виљо кола, Мецид планине, Гацина, Црна трава, Дарковска равана, Драиница, Дашчани кладенац, Стол, Сегуш, Видлич планина, Радочина, Чипровачки Балкан, Стара планина, Смиљева чука. *General-Karte von Central-Europa*, Wien 1873–1876, Vidin N.11, Sofia N.12, Priština M.12, Kruševac M.11 (<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/toc/AC03910769/2/>, приступљено 15.2.2023); *Уговори и конвенције између Србије и страних држава (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887)*, Београд, 1887, 1–3; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 553; М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије*, 52–53.

Прави тест за тачност аустријских војних карата било је разграничење вршено на терену између Србије и Бугарске и Србије и Турске током октобра и новембра 1878. и од маја до августа 1879. године. Управо тада дошле су до изражаја нетачности географске карте, која је са својом размером 1:300.000 могла послужити војној комисији Берлинског конгреса у приближном оцртавању граница држава на Балкану, али на терену су те карте служиле само као оријентир за будући правац граничне линије. Један од првих проблема приликом одређивања границе Србије и Бугарске, повезан са позицијом неког места на карти, била је локација села Жељуша (на карти означеног као Сегуша), источно од Димитровграда. Село је било убицирано на карти тако да се налази на главном друму, а налазило се заправо јужно од њега. Како је оно била тачка од које је требало измерити 1000 метара и ту граничном линијом пресећи пут Софија-Пирот, његова тачна убицација директно је утицала на правац српско-бугарске границе. У случају да је мерење извршено од села Жељуша, граница би била повучена на штету Србије, па је због тога одлучено да се мерење врши на потезу између села Жељуша и суседних ханова и на основу тога је одређено место на којој је гранична линија пресекала наведени путни правац.⁹²⁷ Други проблем био је планина Радочин, која је уцртана на карти и на основу тога је њен положај дефинисан и у 36. члану Берлинског уговора, где се наводи да је она „у ланцу Коџа-Балкана“.⁹²⁸ Проблем је настао када се увидело да на крокијима, које су саставили српски официри током боравка српске војске на том простору за време Другог српско-турског рата, и на руским топографским снимцима нема уписаног назива. Према казивању локалних мештана, дознало се да Радочина заправо не представља саставни део планинског венца Балкан, већ се тај назив односи на поља која се налазе на косини наведеног масива. Поред тога, била је формирана и подкомисија која је имала задатак да испита прави положај „планине“ Радочине и она је дошла до истих података који су српском комесару саопштени од локалних мештана. Како је та тачка на карти требало да представља правац будуће граничне линије, одређено је да се она унесе као планински венац на руске топографске радове и то тако што ће јој позиција бити одређена на основу две суседне тачке којима су аустријски официри током својих радова на простору Европске Турске одредили тригонометријски и астрономски положај – Три чуке и Ком. Тако су одређене две тачке које се на врховима Коџа Балкана могу сматрати Радочином, а затим је средишња тачка између њих две одређена за правац граничне линије. Против ове одлуке био је српски комесар Стеван Здравковић, јер је сматрао да се утврђивање положаја наведене тачке не може вршити на основу аустријске карте која је на овом делу „врло погрешна“.⁹²⁹ На истом потезу граничне линије било је предвиђено, такође по аустријској карти, да се нова граница споји са старом границом Кнежевине Србије код Смиљеве чуке. Ту је такође направљена грешка, која је била последица уверења да се планине Књажевачког округа преко Смиљеве чуке повезују са Балканом. Нова и стара граница Кнежевине Србије спајале су се код Иванових ливада, 10-ак километара јужно од наведеног топонима.⁹³⁰

На основу аустријске карте вршено је разграничење и дуж српско-турске границе. За разлику од претходно наведених примера, овде је аустријска карта ишла у прилог српским тежњама приликом разграничења. Наиме, на аустријској карти, према 36. члану

⁹²⁷ У оквиру извештаја српског комесара налази се прецизна скица извршених мерења код села Жељуша. АСАНУ, ФЈР, XXIII/3, 23, 103, Извештај о раду међународне комисије за обележавање границе између Србије, Турске и Бугарске. Текст извештаја је објављен у: М. Самарцић, *Извештај српског комесара у „Међународној комисији за разграничење Србије“ о обележавању српско-бугарске границе 1879. године*, 127.

⁹²⁸ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 553.

⁹²⁹ М. Самарцић, *Извештај српског комесара у „Међународној комисији за разграничење Србије“ о обележавању српско-бугарске границе 1879. године*, 134–137.

⁹³⁰ Исто, 141.

Берлинског уговора, било је дефинисано да код „Канилуге“ на Копаонику дође до спајања старе и нове државне границе Србије. Међутим, граница Кнежевине Србије одређена 1834. године завршавала се код Вампира, а не код непостојеће Канилуге, присутне на аустријској карти. Ову грешку настојао је да искористи српски комесар у граничној комисији Милутин Јовановић и помери границу ка западу. На крају, формирана је мешовита комисија коју су чинили руски, енглески и италијански комесар и они су одредили правац будуће граничне комисије. Захваљујући грешци на аустријској карти, Србији је припало село Заманица и део села Витановић.⁹³¹

Колико год да су наведени листови географске карте аустријског Војногеографског института садржали грешке и у неким деловима доносили непостојеће називе врхова, и даље је то била најбоља географска и топографска карта овог дела Европе. То треба посматрати у поређењу са осталим картографским делима посвећеним Србији и Старој Србији. Карта у крупнијој размери и заснована на бољим подацима у том тренутку није постојала. Био је то једини картографски материјал који је у крупнијој размери приказивао европским дипломатама на Берлинском конгресу изглед Балканског полуострва. Тешко је замислити на којој би се другој карти повлачиле границе на Берлинском конгресу да Војногеографски институт само годину дана раније није издао листове посвећене Србији и Старој Србији. Све остале карте су доносиле само приближне приказе простирања планинских венаца и на основу њих сигурно се није могао извршити опис нове границе Кнежевине Србије. На крају, највећи значај листова географске карте аустријског Војногеографског института лежи у чињеници да је први пут простор Србије и Старе Србије био представљен европској картографској, али и другој научној јавности, на карти у размери 1:300.000, која је омогућила далеко детаљнији географски преглед, а њен значај додатно увећава чињеница да је била заснована на теренским истраживањима, који су и омогућили наведену размеру.

Поред значајних географских карата у погледу географског упознавања Србије и Старе Србије, али и генерално простора Европске Турске, и нових тенденција у картографском приказу овог простора који се огледа у издавању карата крупније размере, што су опет омогућили послови премеравања, у истом временском периоду појављују се и мање значајне географске карте, чије објављивање су подстакла политичка дешавања на Балканском полуострву. Колико су политичке прилике на Балканском полуострву утицале на масовну појаву карата целог полуострва или неког његовог дела, сведочи чињеница да је само током 1876. године објављено више од 25 географских карата ових области у оквиру немачке и аустријске картографије, а наредне године 65 мапа посвећених ратом захваћеним подручјем у целини или неком његовом делу.⁹³² Већина тих карата објављена је у ситној размери између 1:1.000.000 до 1:3.000.000. Самим тим је јасно да те карте нису могле доносити новине у погледу географског приказа Србије и Старе Србије. У наставку ћемо поменути неке од њих, бар оне које су нам биле доступне. Године 1876. објављена је од стране Хартлебена географска карта ратног подручја. Овај картографски приказ био је ограничен на представу основне рељефне и хидрографске мреже, исписивање назива насеља и уцртавање граница пре 1878. године.⁹³³ Исте године објављује већ више пута помињани Јозеф Шеда генералну карту Европске Турске у 18

⁹³¹ АСАНУ, ФЈР, XXIII/3, 23, 103, Извештај о обележавању српско-турске границе од Пољанице до Канилуга, 25. август / 6. септембар 1879.

⁹³² W. Koner, *Ubersicht der vom November 1875 bis dahin 1876 auf dem Gebiete der Geographie erschienenen Werke Aufsätze Karten und Pläne*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 11 (1876), 601–603; *Isti, Uebersicht der vom November 1876 bis dahin 1877 auf dem Gebiete der Geographie erschienenen Werke, Aufsätze, Karten und Pläne*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 12 (1877), 586–589.

⁹³³ A. Hartleben, *Kriegs-Karte der Europäischen Türkei, nebst Rumänien, Serbien, Montenegro, dann Griechenland und den angrenzenden Gebieten von Oesterreich–Ungarn und Russland*, Wien, 1876. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/25998/>, pristupljeno 16.2.2023)

листова и у размери 1:864.000, која се у потпуности заснивала на његовим претходним картографским радовима посвећеним овом простору. Слика Србије и Старе Србије је у потпуности заснована на Шединој карти Европске Турске и Грчке из 1869. године.⁹³⁴ Овај Шедин пример показује да чак и неки од најбољих аустријских картографа су у то време објављивали карте које нису доносиле никакве новине у картографском приказу Европске Турске, већ је њихово објављивање било последица веће заинтересованости европске јавности за тај простор.

Током 1877. године Хајнрих Киперт приређује друго издање већ поменуте *Generalkarte der Türkischen Reiches in Europa und Asien* из 1855. године. За разлику од Шеде, Киперт је заиста унапредио своју карту. Она јесте објављена у размери 1:3.000.000, али на том малом делу карте посвећеном Србији и Старој Србији види се да је Киперт радио на побољшању приказа у односу на претходну верзију мапе. На то јасно указује представа Снегопоља. На мапи из 1855. године овај назив се односи на планину на источној обали Јужне Мораве, док је на карти из 1877. године то име за област која се простире од тока Јужне Мораве до Трна. Такође, промена је извршена у приказу Курбетске планине, па је сада на њеном месту приказана Бабина пољана, што је био један од планинских ланаца на који се овај назив односи. Такође, на карти из 1877. године су унете границе Косовског вилајета, формираног те године. Поред тога, уцртана је и железничка пруга Митровица – Скопље – Солун, изграђена у периоду од 1869. до 1873. године.⁹³⁵ Исте године објавио је карту ратне позорнице Русије и Османског царства и немачки картограф Август Хајнрих Петерман, у оквиру које нема никаквих новина у приказу простора Србије и Старе Србије.⁹³⁶ У ову групу географских карата спада и мапа Роберта Мајнхарда из 1877. године под насловом *Die Donau-Länder und die Balkanhalbinsel*. Ова карта не доноси никакве новине у географским приказима, нити садржи најновије резултате географских истраживања, али је занимљива у погледу приказа рељефа. На њој је посебно графички истакнута пластичност рељефа и сам правац пружања и изглед планинских венаца, те при погледу на ову географску карту добија се прилично јасна слика основног правца пружања планина и речних токова који су пресецали рељефне облике на Балкану. Због тога је једино и значајна у историјској картографији Србије и Старе Србије. Када је реч о планинским венцима на простору Старе Србије, нису сви унети у складу са оним открићима присутним од средине 19. века, тако да се и даље може срести приказ Курбетске планине јужно од Враћа у правцу североистока ка Софији. Да је реч о карти која у највећој мери преузима податке са ранијих географских карата сведочи и уцртано Кратово на потезу између Подујева и Куршумлије, што је грешка која се може срести на карти све до 60-их година 19. века.⁹³⁷

Те године је објављена и једна значајнија карта у погледу начина приказивања рељефа. Већ помињани систем приказа рељефа уз помоћ скале боја који је развио Хауслаб нашао је своју примену и на хипсометријској карти централне Европе коју је урадио Антон Штајнхаузер, а која приказује и Балканско полуострво северно од линије

⁹³⁴ Поред издања из 1876, следеће године је објављено непромењено издање када је реч о простору Србије и Старе Србије. J. Sceda, *General-Karte der Europaeischen Türkei und des Königreiches Griechenland*, Wien, 1877. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/25997/>, pristupljeno 16.2.2023)

⁹³⁵ H. Kiepert, *General-Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien nebst Ungarn, Südrussland, den kaukasischen Ländern und West-Persien*, Berlin, 1877². (<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~323513~90092718:T%C3%BCrkischen-Reiches->, pristupljeno 16.2.2023)

⁹³⁶ A. Peterman, *Russisch-türkischer Kriegsschauplatz*, Gotha, 1877. (<https://collections.library.yale.edu/catalog/15506441>, pristupljeno 16.2.2023)

⁹³⁷ R. Meinhardt, *Die Donau-Länder und die Balkanhalbinsel. Theatre of the war between the Russia and the Turkez in Europe / Théâtre de la guerre entre la Russie et la Turquie en Europe*, Berlin, 1877. (<https://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/image>, pristupljeno 16.2.2023)

Шкумба – Солун. Висинска скала је представљена коришћењем беле, жуте, зелене и браон боје чији тонови постају тамнији са повећањем надморске висине. Од 1.000 метра надморске висине нијансе се мењају на сваких 500 метара, а пре тога на 100 или 70 метара у нижим пределима. Међутим, као и код Хауслаба, подаци о надморској висини тачака на простору Србије и Старе Србије, као и осталих крајева Европске Турске, нису били довољни да се уради хипсометријска карта и за простор Балканског полуострва на оном нивоу на којем је то било могуће на простору централне Европе. У том тренутку нико није могао урадити тачну хипсометријску карту Србије и Старе Србије јер за то није било довољно информација. Изохипсе су аутори могли тачно повући само на оним тачкама где су раније вршена мерења. Остале тачке које су повезивале линије исте надморске висине могле су бити одређене само на основу претпоставке. У таквим околностима, Хауслабов потез је био пионирски у рељефној представи Балканског полуострва, док се Штајнхаузер могао ослањати и на Хауслабов рад. Чини се да је и Хауслабов рад бољи, будући да је његова карта детаљније и јасније представила правце планинских ланаца на Балканском полуострву. Неке грешке на Хауслабовој карти, попут уцртане Брањанске планине на месту Голије, су исправљене код Штајнхаузера.⁹³⁸ За тачне представе пластичности изгледа Балканског полуострва, посебно уз помоћ изохипси, била су неопходна детаљнија истраживања и мерење надморске висине за већи број тачака.

Као што је картографија Европске Турске 1877. године била углавном под утицајем ратних дешавања, тако је и картографија 1878. година била обележена најважнијим догађајима из те године у погледу историје балканских народа – Санстефанским миром, и далеко више, Берлинским конгресом. Након потписивања мировног уговора између Османског и Руског царства, Хајнрих Киперт је објавио карту на којој је представио нове границе балканских држава према одредбама наведеног мира. Аутор је тачно уцртао територијална проширења балканских држава, укључујући и Србију, као и област Велике Бугарске. Поред тога, карта доноси приказ пројектованих граница аутономне Бугарске, које су биле одређене на Цариградској конференцији од 23. децембра 1876. до 20. јануара 1877. године. Њене границе су биле дефинисане у мемоару који је представницима великих сила предао руски представник на конференцији, гроф Николај Павлович Игњатијев. Саму карту и пројекат аутономне Бугарске израдили су Тодор Бурмов и Георги Груев. Унутрашње прилике у Турској онемогућиле су спровођење одлука Цариградске конференције.⁹³⁹ Према Кипертовој карти, пројекат аутономне Бугарске подељене у два дела планином Балкан, имао је следеће границе: на западу граница Кнежевине Србије све до Копаоника, затим његовим обронцима ка југу, обухвативши горњи и средњи ток Лаба и даље ка југу, изоставивши Приштину и Гњилане у правцу Витине и Качаника. Даље је граница пратила врхове Шар-планине и Кораба, настављала на планинске врхове на десној обали Црног Дрима, пресекала његов ток јужно од Дебра и настављала његовом левом обалом, обухватала цело Охридско језеро, пролазила преко Галичице између Охридског и Преспанског језера, ишла северном и источном обалом Преспанског језера, потом прелазила преко његовог јужног дела и ишла до јужних обронака Грамоса. Даље је ишла ка истоку до Доре, потом мењала правац ка северу до планине Нице и настављала ка истоку и прелазила ток Вардара северно од Ђевђелије. Дакле, према наведеним границама готово целокупан простор Старе Србије, са изузетком северозападног и западног дела требало је да постане део аутономне

⁹³⁸ А. Steinhäuser, *Hypsometrische Wandkarte von Mittel-Europa*, Wien, 1877. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTTTERkeptar/21500/>, pristupljeno 16.2.2023)

⁹³⁹ Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 299–300; С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 500–501; С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 424–427.

Бугарске.⁹⁴⁰ Колико год да ова карта нема велики значај у самој картографији, њена садржина је веома значајна, јер приказује границе пројектоване за аутономну бугарску државу крајем 1876. и почетком 1877. године, а затим и отелотворење тих граница према одредбама Санстефанског мира, у неким случајевима суженим на рачун територијалног проширења Србије, а у области Македоније знатно проширеним. То је могло имати свакако одређени утицај на формирање ставова и о будућим границама балканских држава, али и на етнографска схватања о овом простору. Након Берлинског конгреса Киперт издаје географску карту која приказује нове границе на Балканском полуострву, одређене на конгресу. На овој карти, Киперт и даље приказује Новопазарски санцак као део Босанског вилајета.⁹⁴¹

Приказивање Новопазарског санцака, који је за време Берлинског конгреса део Косовског вилајета, у оквиру Босне и Херцеговине среће се на још две карте из 1878. године. Прва је дело Винзена вон Харта која приказује простор Босне, Херцеговине, северозападне Старе Србије и Црне Горе. Хартова карта урађена је на основу картографских радова Војногеографског института у Бечу. На простору Новопазарског санцака среће се и уписан назив Влашка, што је заправо донекле промењена формулација која се среће на ранијим картама – Стара Влашка. Са картографске тачке гледишта, карта представља јасан приказ већих насеља, планина (иако рељеф није представљен) и хидрографске мреже.⁹⁴² Друга карта је дело Фридриха Ханткеа и објављена је под насловом *Special Karte von Bosnien, der Herzegowina, Montenegro und Dalmatien*. Као и у ранијим случајевима, приказ северозападне Старе Србије заснивао се на радовима аустријских официра на простору Новопазарског санцака и то је случај и на овој карти. Исто као и на претходној, Новопазарски санцак је и даље део политичког појма Босне, односно Босанског вилајета.⁹⁴³ Нема сумње да је аустријска картографија током 1878. године била у приказима Босне и Херцеговине додатно подстакнута одлуком Берлинског конгреса о аустро-угарским правом на окупацију ових области.⁹⁴⁴ Да ли је у приказивање Новопазарског санцака и даље као дела Босанског вилајета, иако он то није у том тренутку, последица грешке и преузимања тог податка са ранијих карата или се у томе крију неки дубљи разлози остаје отворено питање. Будући да карте углавном настају на основу ранијих карата на којима је Новопазарски санцак део Босанског вилајета, највероватније у томе и лежи разлог за овакав приказ граница. Постоји могућност да се у овом приказу Новопазарског санцака као дела Босне истиче јединство оне територије коју је Аустро-Угарска врло јасно дефинисала као своју интересну сферу, а чије су границе на западу биле до Копаоника, односно до источне границе Новопазарског санцака, али је вероватније прво објашњење.

Поред наведене карте, исте године Хантке је објавио и карту Србије и Црне Горе, која такође представља компилацију са ранијих карата, с тим што је граница Кнежевине Србије повучена у складу са одредбама Берлинског конгреса.⁹⁴⁵

⁹⁴⁰ H. Kiepert, *Die Staaten der Balkan Halbinsel nach der Grenzbestimmung des Friedens von Hagios Stephanos (S. Stefano) 3 März 1878*, Berlin, 1878. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8494578g/f1.item.zoom>, pristupljeno 16.2.2023)

⁹⁴¹ Isti, *Die neuen Grenzen auf der Balkan-Halbinsel, nach den Bestimmungen des Vertrags von Berlin vom 13 juli 1878*, Berlin, 1878. ([Die neuen Grenzen auf der Balkan-Halbinsel, nach den Bestimm... \[B III c 43\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 16.2.2023)

⁹⁴² H. von Haardt, *Hand-Karte von Bosnien, der Herzegovina, Novibazar, Montenegro und dem österreichisch-ungarischen Küsten Gebiete*, Wien, 1878. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8494580j>, pristupljeno 16.2.2023)

⁹⁴³ F. Handtke, *Special Karte von Bosnien, der Herzegowina, Montenegro und Dalmatien*, Wien, 1878. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53023067g>, pristupljeno 16.2.2023)

⁹⁴⁴ R. Gašparović, *nav. delo*, 251–256.

⁹⁴⁵ F. Handtke, *Special Karte der Fürstenthümer Serbien und Montenegro*, Wien, 1878. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022677t>, pristupljeno 16.2.2023)

За период осме деценије 19. века можемо сматрати да представља прекретницу у аустријској и немачкој картографији Балканског полуострва из неколико разлога. Први, који се односи на аустријску картографију, био је израда географских карата насталих на основу теренских истраживања, што је омогућило издавање картографских приказа у крупнијој размери. Други разлог био је уско повезан са првим, а то је исправљање већине грешака присутних на ранијим картама, што је опет било могуће захваљујући теренским радовима на простору Европске Турске. Издавање географске карте аустријског Војногеографског института дало је и осталим картографима, посебно оним који нису предузимали истраживачка путовања, сигурну картографску основу за картирање Србије и Старе Србије, али и осталих балканских држава. Четврта одлика картографије у овој деценији 19. века био је нагли пораст броја географских карата под утицајем политичких дешавања, али већина тих карата су биле ситне размере и углавном засноване на ранијим картама, без већег значаја за само приказивање Србије и Старе Србије, али ипак су те карте визуелно представљале европској јавности оне границе које су дипломате повлачиле на својим састанцима. У томе лежи и њихов највећи значај.

Доказ колико су политичка дешавања у периоду 1875–1878. утицала на повећање броја карата Балканског полуострва или неког његовог дела, одлично илуструје број карата објављених током 1879. године. Док је у претходне три године објављено преко стотину картографских радова посвећено југоисточној Европи, у оквиру аустријске и немачке картографије је током 1879. године објављено укупно 3 карте, од чега је само једна посвећена простору целокупног Балканског полуострва, а остале неким његовим деловима. Поред тога, као наставак карте Централне Европе у издању Војногеографског института, крајем 1878, објављено је шест листова јужних делова Балкана.⁹⁴⁶ Међу неколико објављених карата из те године, за нашу тему је једна од посебног значаја. Карту је урадио Антон Штајнхаузер и објавио под насловом *Das Sandschak Novi Bazar, Nord-Albanien, Neu-Serbien u. Montenegro*. Врло је јасно да је аутор као један од основних извора приликом састављања наведене карте користио карту аустријског Војногеографског института, бар када је реч о простору Старе Србије. На то указује навођење надморске висине за иста она места као што је то наведено и на аустријској карти, а такође, Штајнхаузер користи исте ознаке за категорију насеља. Поред тога, сам распоред насеља је идентичан као на карти централне Европе. Релјеф није графички приказан на карти, већ су само наведени називи планина. Оно што се примећује на овој карти јесте да осим граница Новопазарског санџака, нису наведене границе других административних јединица на простору Османског царства. Границе Новопазарског санџака су истакнуте на географској карти и за разлику од ранијих карата, аутор је врло јасно назначио границе између Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом и Новопазарског санџака. Сама чињеница да аутор није јасно повукао границе других административних јединица на простору Османског царства као да је наговестила промену у аустријској и немачкој картографији Балканског полуострва 80-их година 19. века.⁹⁴⁷ Као што смо указали, на највећем броју претходно анализираних географских карата у оквиру наведених картографских школа, аутори су посвећивали велику пажњу границама санџака на простору Османског царства. У наредном периоду углавном се не срећу границе или су те границе ограничене само на приказ вилајетских међа. За разлику од периода пре 70-их година 19. века, сада се, захваљујући већем броју географских информација, пажња могла посветити распореду насеља, релјефном изгледу, детаљнијој

⁹⁴⁶ W. Koner, *Ubersicht der vom November 1878 bis dahin 1879 auf dem Gebiete der Geographie erschienenen Werke Aufsätze Karten und Pläne*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 14 (1879), 570.

⁹⁴⁷ A. Steinhauser, *Das Sandschak Novi Bazar, Nord-Albanien, Neu-Serbien u. Montenegro*, Wien, 1879. ([Das Sandschak Novi Bazar, Nord-Albanien, Neu-Serbien u. Mont...](#) [B III a 258] | Maps | Hungaricana, pristupljeno 17.2.2023)

хидрографској мрежи, док је питање административне поделе османских провинција остало у другом плану. Наравно, то не важи за све картографе, али већина није учрталала границе провинција.

Годину дана касније (1880) појавило се друго издање карте Феликса Каница под насловом *Original-Karte von Donau-Bulgarien und dem Balkan nach seinen eigenen reise-aufnahmen in den Jahren 1870-74 ausgeführt*. Прво је објављено 1879. године у оквиру трећег тома Каницове књиге *Дунавска Бугарска и Балкан*. На карти су приказани Ниш и Пирот и графички је врло јасно истакнуто да они представљају целину са Бугарском, иако у тренутку публикавања другог издања ови градови су у саставу Кнежевине Србије. Мишљења смо да је то последица његовог уверења о етнографској припадности становника Ниша, које је означио као Бугаре.⁹⁴⁸ Приказан је врло узак појас пута између Ниша и Пирота, а до информација је Каниц дошао у време путовања кроз тај крај 1860. године.⁹⁴⁹

Исте године Киперт наставља представљање политичких промена на Балканском полуострву на основу одлука Берлинског конгреса, те објављује карту нових граница дунавских и балканских земаља. За нове картографске радове, Киперт као основу користи своје претходно објављене географске карте посвећене Балканском полуострву и на њима оцртава нове границе балканских земаља. Такође, и на овој карти се среће назив Стара Влашка на простору северозападне Старе Србије, на истом месту као и на Штајнхаузеровој карти из 1875. године. У односу на раније Кипертове карте, на овој географској карти се опажа померање назива Албанија ка северу и почетно слово тог географског појма уписано је југоисточно од Косовске Митровице. Других називи нису употребљени за територију јужно од Кнежевине Србије.⁹⁵⁰ Наредне године, поново је Киперт посветио пажњу новим границама на Балканском полуострву, али се то сада искључиво односило на саму граничну линију и карте су објављене у размери 1:300.000. Релјеф дуж граничне линије обележен је изохипсама. За израду овакве географске карте Киперт је пред собом морао имати снимке које су дуж граничне линије израдили топографи током обележавања нових граница Кнежевине Србије и Бугарске и Кнежевине Србије и Турске у оквиру рада међународне комисије, што и сам Киперт потврђује, наводећи на насловном листу мапе да су карте израђене на основу оригиналних карата насталих током разграничења балканских држава. На основу карата насталих током разграничења, о чему ћемо више говорити у поглављу о руској картографији, могуће је у потпуности дефинисати правац граничне линије Кнежевине Србије, до најситнијих детаља. Највећи значај ове Кипертове карте лежи у чињеници да је он на карти ситнијег размера, а и даље довољно крупног за јасан преглед граничне линије, представио јавности правац граница балканских држава, будући да карте које је радила комисија у размери 1:42.000 нису биле јавно доступне.⁹⁵¹

⁹⁴⁸ В. Паскалева, *нав. дело*, 22.

⁹⁴⁹ F. Kanitz, *Original-Karte von Donau-Bulgarien und dem Balkan nach seinen eigenen reise-aufnahmen in den Jahren 1870-74 ausgeführt*, 1880.² Друго издање карте објављено је у оквиру другог тома другог издања Каницове књиге у Лајпцигу 1880. године. (F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische reisestudien aus den Jahren 1860–1879*, Leipzig, 1880²). (<http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/IntegrationViewer.aspx?DWSubSession=9722&v=1796>, pristupljeno 17.2.2023)

⁹⁵⁰ H. Kiepert, *Neue General-Karte der Unter-Donau-und Balkan-Länder mit den neuen Grenzen von Serbien, Bulgarien und Ost-Rumelien, nach den im Jahre 1879 ausgeführten officiellen Aufnahmen*, Berlin, 1880. (<https://collections.library.yale.edu/catalog/15498178>, pristupljeno 17.2.2023) Овом географском приказу је идентична Кипертова карта из 1881. године: H. Kiepert, *Generalkarte der Südost-Europäischen Halbinsel*, Berlin, 1881. (<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/!image/AC03906921/1/-/>, pristupljeno 17.2.2023)

⁹⁵¹ Isti, *Carte des nouvelles frontières entre la Serbie, la Roumanie, la Bulgarie, la Roumélie orientale et les provinces immédiates de la Turquie selon les décisions du Congrès de Berlin, Juillet 1878*, Berlin, 1881. ([Cartes des Nouvelles Frontières entre la Serbie, la Roumanie... \[B III c 46\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 17.2.2023)

Година 1882. важна је у историји аустријске картографије о Србији и Старој Србији јер је те године Франц Тула објавио геолошку карту Балканског полуострва. Ово није била прва геолошка карта Балканског полуострва, али је прва у аустријској картографији која је приказивала геолошки изглед овог дела Европе у целини.⁹⁵² Податке о геологији Балканског полуострва, Тула је скупљао и публиковао још од 1876. године, када је први пут, под покровитељством Аустријске академије наука путовао у централни део Балканског полуострва и обилазио крајеве око Ниша, Лесковца и изворишта Струме, Искра и Мораве. Четири године касније поновио је свој пут и том приликом геолошки испитивао простор западног Балкана, односно Бугарску.⁹⁵³ Јасно је да се у погледу геолошких података о простору Старе Србије Тула морао користити ранијим подацима, будући да на том простору није вршио истраживање, и сам је истицао да се за простор од Митровице до Охридског језера ништа сигурно у геолошком погледу не може тврдити.⁹⁵⁴ Прикупљени подаци омогућили су Тули да 1882. године изради прегледну геолошку карту Балканског полуострва. У тачност ове географске карте не можемо се упуштати, али по мишљењу савременика, Жујовића и Цвијића, реч је о успешној прегледној геолошкој карти Балкана.⁹⁵⁵

Исте године поново је картографску пажњу Балканском полуострву посветио Антон Штајнхаузер, објавивши *Generalkarte von Bosnien, der Herzegovina und dem Sandschak Novi Bazar sammt Dalmatien, Montenegro und Serbien*. Осим што приказује шири простор и доноси границу између Пљеваљског и Новопазарског санцака, подељених 1880. године, на карти нема других промена када је реч о територији Србије и Старе Србије у односу на издање из 1879. године. Назив Новпазарски санцак се и даље протеже на територији оба санцака која су настала његовом поделом.⁹⁵⁶

Као што се може приметити, након Берлинског конгреса број географских карата посвећених балканским земљама, са изузетком Босне и Херцеговине, знатно опада у односу на период који му је претходио и таква пракса наставила се све до почетка 20. века. Још једно обележје тих карата јесте да су оне углавном биле урађене на основу географских података до којих се дошло управо средином и крајем осме деценије 19. века.

Године 1884. објављена је карта аутора који је означен именом Карл Зоخر, а карта приказује Балканско полуострво и објављена је под насловом *General Karte der Balkanhalbinsel*. Изгледа да се иза овог псеудонима крије већ помињани картограф Фридрих Хантке. Када је реч о овој карти, на такав закључак упућује приказ територије Новопазарског санцака као саставног дела Босне и Херцеговине на исти начин као што је то урађено и на његовој карти Босне, Херцеговине, Црне Горе и Далмације из 1879. године. У легенди ове карте стоји и објашњење за плаву боју којом су уоквирене границе Босне, Херцеговине и Новопазарског санцака и, према Ханткеовом мишљењу, то је била

---

⁹⁵² Прву геолошку карту Балканског полуострва објавио је Ами Буе још 1840. године, затим 1842. године Пјер Лапи је објавио, на основу Викенелових података, геолошку карту *Carte d'une partie de la Serbie et de l'Albanie*. У аустријској картографији, прву геолошку карту неког дела Балканског полуострва објавио је Фердинанд фон Хохштетер 1870. године, на основу података до којих је дошао током путовања 1869. године, када је у пратњи четири аустријска официра, испитивао, са геолошке стране, терен будућег правца железничке линије. (Ј. Жујовић, *Геолошки састав Балкана*, Геолошки анали Балканског полуострва 3 (1891), 154–155)

⁹⁵³ Ј. Жујовић, *нав. дело*, 157–158.

⁹⁵⁴ М. Николајевић, *Северна Стара Србија*, 27.

⁹⁵⁵ Ј. Жујовић, *нав. дело*, 157–160.

⁹⁵⁶ А. Steinhauser, *Generalkarte von Bosnien, der Herzegovina und dem Sandschak Novi Bazar sammt Dalmatien, Montenegro und Serbien*, Wien, 1882. (<https://kramerius.cuni.cz/uk/view/uuid:a5eb10f4-9419-11ec-853a-fa163e4ea95f?page=uuid:a708b69e-9419-11ec-853a-fa163e4ea95f>, pristupljeno 17.2.2023)

територија коју је Аустро-Угарска окупирала.⁹⁵⁷ Када је у том погледу реч о званичној аустријској војној картографији, они су се у својим приказима држали граница Босне и Херцеговину на чију окупацију су добили право одлукама Берлинског конгреса и споразумом са Турском из 1879. године. О томе сведочи и карта Босне и Херцеговине из 1884–1885. године у којем се границе Босне завршавају на северозападним и западним међама Новопазарског санцака.⁹⁵⁸

Током 1885. године објављено је неколико карата посвећених Балканском полуострву у оквиру аустријске и немачке картографије. Једну је објавио Хајнрих Киперт, другу Фридрих Хантке и још две Антон Штајнхаузер. Кипертова карта која приказује цело Балканско полуострво и носи назив *General Karte der südost-europäischen Halbinsel* је значајна јер се овом картом поново у оквиру аустријске и немачке картографије враћа приказивање административних јединица Османског царства, као што је то био тренд у картографији пре 1878. године. Колико је нама познато, ова карта је прва у оквиру наведених картографских школа после Берлинског конгреса, која доноси приказ граница вилајета на простору Европске Турске. На карти су врло јасно назначене границе свих седам вилајета у европском делу Османског царства, укључујући и Косовски, Солунски и Битољски вилајет. Назив Албанија је уписан на истом месту као и на претходној карти, југозападно од Косовске Митровице, што показује да Киперт није формирао гледиште о географским појмовима који нису имали јасно одређене границе на основу граница провинција. За разлику од претходно поменутих карата, на Киперовом картографском приказу Новопазарски санцак није на било који начин одвојен, чак није ни његово име наведено, већ само границе, као и свих осталих санцака, укључујући и Пљеваљски.⁹⁵⁹ Ханткеова карта Балканског полуострва из те године заостаје за Киперовим приказом, нема граница вилајета, већ и даље је присутно приказивање Новопазарског санцака као саставног дела политичког појма Босне.⁹⁶⁰ Трећа карта једног ширег дела Балканског полуострва из те године била је дело Антона Штајнхаузера и носи наслов *Generalkarte von Bulgarien, Rumelien und Macedonien*. Као што се види из наслова карта представља два географско-политичка и један географски појам. Питање које се само по себи намеће јесте шта је за овог картографа представљала Македонија? Како за Штајнхаузера, тако и за готово све картографе друге половине 19. века, чије смо картографске радове анализирали у тексту, Македонија је област која се простире у залеђу Солунског залива, бар по самом натпису, и обично креће од горњег тока Бистрице и у правцу полукруга иде простором између Струме и Месте. Територија северно од ове области означена је као Румелија и обично се на картама уписује југоисточно од Шаре и простире се даље ка истоку.⁹⁶¹ На картографским радовима Хајнриха Киперта у периоду након Берлинског конгреса, укључујући и наведену карту из 1885, може се срести натпис Македоније на потезу од Прилепа до Сера, али већина картографа се држи раније одређене позиције Македоније на мапи Балканског полуострва.

Исте године од стране истог аутора, после нешто више од једне деценије, поново се у оквиру аустријске и немачке картографије појавила географска карта која у центру пажње има приказ територије Краљевине Србије. Географски приказ Србије и Старе

⁹⁵⁷ K. Sohr, *General Karte der Balkanhalbinsel*, Glogau, 1884. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022737j>, pristupljeno 17.2.2023)

⁹⁵⁸ *General Karte von Bosnien und der Hercegovina*, Wien, 1884–1885, list XV.

(<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/toc/AC04114387/1/>, pristupljeno 17.2.2023).

⁹⁵⁹ H. Kiepert, *General Karte der südost-europäischen Halbinsel*, Berlin, 1885.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022981p>, pristupljeno 17.2.2023)

⁹⁶⁰ F. Handtke, *Generalkarte der Balkanhalbinsel*, Glogau, 1885.

([Generalkarte des Balkan-Halbinsel / von F. Handtke | Gallica \(bnf.fr\)](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530229913), pristupljeno 17.2.2023)

⁹⁶¹ A. Steinhauser, *Generalkarte von Bulgarien Rumelien und Macedonien*, Wien, 1885.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530229913>, pristupljeno 17.2.2023)

Србије је готово у потпуности заснован на листовима бечког Војногеографског института из 1876–1877. године. Идентичан распоред насеља и других географских елемената, затим подаци о надморској висини врло јасно указују које карте су биле главни Штајнхаузеров извор за картирање Србије и Старе Србије. Новопазарски санџак је приказан у границама пре 1880. године. Осим натписа Румелија који се протеже јужно од Скопља и даље ка истоку према границама аутономне Источне Румелије нема других регионалних географских идентификација. Назив Албанија почиње јужно од границе Кнежевине Црне Горе. Као што смо навели, распоред насеља је преузео са аустријске војне карте, али због размере (1:840.000) није могао уписати сва насеља са те карте, те је црном тачком обележавао неименована села, а белом онима којима је уписивао назив. Такође, на карти је приказана унутрашња подела Србије на округе, што су подаци који су, као и већина других, преузети са аустријских војних карата.⁹⁶²

У оквиру немачке картографије објављене су још две географске карте Балканског полуострва. Прва је дело Вилхелма Либенова, а друга Густава Фрајтага. У односу на претходно поменуте карте, Либенев приказ Балкана, у картографском погледу, спада у мање значајне приказе Балканског полуострва. Заснована је на Кипертховим, Шединим и Хохштетеровим подацима, те сходно томе представља компилацију ранијих карата. Разлог због које је помињемо је тај што је после дужег времена поново уписана одредница Рашка на територији северозападне Старе Србије, од западне обале Лима до Ибра, уз границу Краљевине Србије. То је свакако могао преузети са појединих Кипертхових карата, или неких других, претходно поменутих географских и картографских дела на којима се јавља овај назив.⁹⁶³ Сличне вредности је и карта Густава Фрајтага. Разлика у односу на Либенову карту је изостанак географског одређена Рашка на простору Новопазарског санџака. У картографском приказу наведеног санџака на овој географској карти опажа се неколико занимљивости. Прво, боја којом је његова територија означена указује да је реч о територији под потпуном контролом Османског царства, будући да се јасно разликује боја којом је обележена територија Босне и Херцеговине од територије под и даље потпуном контролом Османског царства на Балканском полуострву. Међутим, исто тако се примећује да линија којом је одвојена територија Новопазарског санџака од осталих османских провинција не представља ту врсту граница, већ је она обележена оним симболима који означавају границе Србије, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Бугарске и Грчке, док је линија раздвајања Новопазарског санџака и Босне и Херцеговине означена оном линијом која представља границе између провинција. У случају Фрајтага овакав приказ Новопазарског санџака не може се објаснити недовољним знањем о османској административној управи, будући да боја врло јасно показује да је Новопазарски санџак посматрао као део Османског царства. Највероватније је овако унета граница последица преузимања ознака за граничну линију са ранијих карата, на којима је наведена линија заиста представљала границу Босанског вилајета, као што је случај са аустријском картом Босне, Херцеговине, Србије и Црне Горе.⁹⁶⁴

У историји српског и бугарског народа 1885. годину обележио је српско-бугарски рат. Србија, сматрајући да су њени интереси угрожени након уједињења Бугарске и Источне Румелије, искористила је повреду српске територије од стране бугарских трупа

---

⁹⁶² A. Steinhauser, *Generalkarte des Königreiches Serbien mit den angrenzenden bosnischen, nordalbanischen u. bulgarischen Gebieten*, Wien, 1885. ([Generalkarte des Königreiches Serbien - Digitalisierte Bestände UB Wien \(univie.ac.at\)](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:5:1-63882-p0073-7), pristupljeno 18.2.2023)

⁹⁶³ W. Liebenow, *Karte der Europ. Türkei und der Balkan-Staaten*, Berlin, 1885. (<https://polona.pl/item/karte-der-europaischen-turkei-und-der-balkan-staaten.NjEyNzQ2MTI/1/#info:metadata>, pristupljeno 18.2.2023)

⁹⁶⁴ G. Fraytag, *Karte der Balkan-Halbinsel und der angrenzenden Gebiete*, Berlin, 1885. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530227937>, pristupljeno 18.2.2023)

и 14. новембра 1885. године објавила рат Бугарској. Наступање српске војске завршило се неуспехом и поразом у тродневној бици код Сливнице од 17. до 19. новембра, а седам дана касније Бугари су заузели Пирот. Следећег дана, на инсистирање великих сила, бугарски кнез Александар Батемберг пристао је на примирје. Мир је потписан у марту 1886. у Букурешту са једном тачком – успостављање мира између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске.⁹⁶⁵ Овај догађај није изазвао већу заинтересованост аустријске и немачке картографије ка Балканском полуострву. Знамо да је након рата објављена карта под насловом *Spezialkarte des Serbisch-Bulgarischen Kriegsschauplatzes* у Берлину, у размери 1:240.000, али до те карте нисмо успели да дођемо.⁹⁶⁶

Две године касније, у оквиру аустријске картографије, објављене су две карте посвећене Балканском полуострву. Једна је била тематска, а друга политичко-географска. Прва карта објављена је у издању Војногеографског института у Бечу и представља најбољу и најјаснију до тада објављену рељефну карту Балканског полуострва иако је по размери ситнија од претходно поменутих хипсометријских мапа овог простора. Висинска скала представљена је уз помоћ осам различитих нијанси боја, при чему су најниже тачке надморске висине, од 0–200 метара обележене зеленом и белом бојом, а након тога се користе нијансе браон боје, и то од 200–500 метара беле и браон линије, а затим се тамност браон боје повећава на сваких 500 метара. Ова географска карта на одличан начин, најбољи у картографији до тада, пружа увид у распоред и правце простирања планинских венаца дуж Србије и Старе Србије, као и околних области. Као основа за ову карту послужили су ранији подаци аустријских мерења надморске висине за различите тачке дуж Балканског полуострва, што је омогућило израду, како првих хипсометријских карата овог дела Европе, тако и наведене мапе. Поред рељефне слике, карта приказује и политичке прилике, односно границе балканских држава и административну поделу Османског царства. Занимљив је приказ границе између Новопазарског пашалука и Босне и Херцеговине под аустроугарском окупацијом. Граница Босне и Херцеговине према Новопазарском пашалуку је приказана на исти начин као и граница аутономне области Источне Румелије. То показује да је званична аустријска картографија истицала посебност Босне и Херцеговине, али, бар у картографском свету, поштовала султанова права, дефинисана Берлинским уговором и Конвенцијом, у погледу Босне и Херцеговине. Што се тиче одредница за називе географских области, на простору Старе Србије није убележен назив, док Албанија креће од Проклетија и јужно од Дечана, а Македонија је, као и на већини географских карата у оквиру аустријске и немачке картографије, уписана између Грамоса и Струме.⁹⁶⁷

Исте године је карту Балканског полуострва поново објавио Антон Штајнхаузер. Разлика у односу на његове раније картографске приказе јесте приказ унутрашње поделе Османског царства на вилајете и санџаке и ту поделу је урадио на основу Кипертове карте из 1885. године. Исто тако, под Кипертовим утицајем долази до померања његовог схватања географског појма Македоније. Као што смо указали, на ранијим картама, Штајнхаузер је Македонију убицирао између Грамоса са једне и простора између Месте и Струме са друге стране. На овој карти, Штајнхаузер помера Македонију ка северу и њен назив исписује северно од линије Охрид – Дорјан. За разлику од карте

⁹⁶⁵ Више о српско-бугарском рату, догађајима који су му претходили и ставу великих сила о питању територијалне надокнаде Србији видети у: В. Стојанчевић, *Из проблематике српско-бугарског рата 1885. Политичка агитација српске владе у пограничним крајевима Бугарске пред рат 1885. године*, Историјски часопис 32 (1985), 187–207; М. Самарџића, *Од Сан Стефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад, 2008; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 212–213.

⁹⁶⁶ W. Konec, *Übersicht der vom November 1885 bis dahin 1886 auf dem Gebiete der Geographie erschienenen Werke Aufsätze Karten und Pläne*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 21 (1886), 526.

⁹⁶⁷ *Die Europäische Orient*, Wien, 1887. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022790w>, pristupljeno 18.2.2023)

Војногеографског института, граница Босне и Херцеговине према Новопазарском санцаку се посматра другачије. Штајнхаузер на својој карти дуж те линије учртвава картографски знак који представља државну границу, док нема таквог картографског знака на граници Босне и Херцеговине и Аустро-Угарске.⁹⁶⁸

Током последње деценије 19. века аустријска и немачка картографија Балканског полуострва, а тиме и Србије и Старе Србије, ушла је у постепену стагнацију и углавном била ограничена на поновљена издања претходних карата, са свега неколико нових издања. Тих година на простору Србије и Старе Србије није било неких догађаја који би привлачили пажњу целокупној европској јавности. У томе и лежи разлог стагнације аустријске и немачке картографије у погледу северних делова Балканског полуострва, са изузетком Босне и Херцеговине, у оквиру које картографски рад обављају аустријски официри.⁹⁶⁹ У периоду од 1889. до 1896. године аустријски официри врше премеравања у северној Грчкој, заједно са официрима грчке војске.⁹⁷⁰ Међу поновљена издања која приказују простор Србије и Старе Србије спада и Кипертова карта из 1892. која приказује провинције Османског царства у Европи и Азији, која одговара претходном издању ове карте из 1886. године, с том разликом што је сада Призренски санџак, у складу са одлуком о његовом враћању у састав Косовског вилаета, приказан као његов саставни део.⁹⁷¹ Пет година касније (1897) Карл Вогел издаје карту Балканског полуострва у четири листа у размери 1:1.500.000, која представља прегледну карту овог дела Европе, без новина у погледу картографског приказа пре свега Старе Србије.⁹⁷²

Још један картографски и генерално, научни рад из те деценије заслужује пажњу. Реч је о већ помињаном саставу Теодора Ипена, који својим радом одговара на неколико питања повезаних са аустријском и немачком картографијом у периоду од Берлинског конгреса до почетка 20. века. Поменути аустријски конзул је најпре у чланку *Рашка* објављеном 1891. године дефинисао шта би требало подразумевати под овим појмом. Његова дефиниција ове области одговара и на питање зашто су Киперт и други картографи на својим картама уписивали Албанију јужно од Митровице. Према Ипену, Стара Србија је „српски политички назив“ који се неосновано шири на Метохију и простор јужно од Скопске Црне Горе и Шар-планине. Његово мишљење је било да Стара Србија мора бити изједначена са границама Рашке, а под тим именом сматрао је територију која се простирала од северозападне границе Новопазарског санџака, затим између граница Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе, потом од Мокре планине на Жљоб планину, па преко Девича и Црнољеве, односно западном ивицом Косова поља на источне обронке Шаре, а потом на Црну Гору и даље до српско-турске границе код Св. Илије. То су били погледи на границе Рашке, а тиме и Старе Србије код Ипена, уз истицање неоснованог коришћења назива Арнаутлук за територију Рашке.⁹⁷³ Као што смо већ претходно поменули, Пећ, Ђаковицу и Призрен сматрао је по сили географије и етнографије саставним делом Албаније, а Скопље је било у Македонији. То виђење граница Албаније објашњава и разлоге таквог картографског приказа ове области у

⁹⁶⁸ A. Steinhauser, *Karte von Südost-Europa die Staaten der Balkan-Halbinsel, sammt Theilen v. Österreich-Ungarn bis Budapest u. Wien und den übrigen angrenzenden Ländern*, Wien, 1887. (<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer!/image/AC03865531/1/-/>, pristupljeno 18.2.2023)

⁹⁶⁹ R. Gašpraović, *nav. delo*, 280–285.

⁹⁷⁰ E. Livieratos, *Panorama of the Austrian cartographic impact in the late 18th, 19th and early 20th century Greece. A strong example of the international character of Cartographic Heritage*, e-Perimtron 6, No. 1 (2011), 9–10.

⁹⁷¹ H. Kiepert, *Carte générale des provinces européennes et asiatiques de l'Empire Ottoman (sans l'Arabie)*, Berlin, 1892. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10104076w>, pristupljeno 18.2.2023)

⁹⁷² C. Vogel, *Die Balkan-halbinsel in 4 Blättern. Türkei, Rumänien, Griechenland, Serbien, Montenegro, Bulgarien*, Gotha, 1897. (ВГИ, сит. 2.1)

⁹⁷³ Т. Ипен, *Стара Рашка*, 33.

оквиру аустријске и немачке картографије.⁹⁷⁴ Годину дана након објављивања наведене расправе, која је преведена и на немачки језик, Ипен је издао дело *Novibazar und Kossovo: (das alte Rascien)*, где је већ по наслову јасно да је територије Рашке посматрао као у претходној расправи. У оквиру наведе књиге, објавио и географску карту овог дела, на којој је приказао своје географско виђење ове области.⁹⁷⁵ Ипенова улога у покушају остваривања аустро-угарског плана из 1896. године о стварању албанске државе које ће се на подручју Новопазарског и Пљеваљског санџака додиривати са Аустро-Угарском је потпуно осветљењ, али како је његово дело настало пре него што су уопште планови о томе дефинисани, његове географске ставове изнете у претходно поменутој расправи треба одвојити од његовог политичког деловања у периоду након 1896. године, али свакако их посматрати у контексту аустријског и немачког разумевања географије Балканског полуострва.⁹⁷⁶

За разлику од цивилне картографије у оквиру аустријске и немачке картографије која је током последње деценије 19. века углавном била ограничена на неколико издања и то поновљених, војна картографија у Аустро-Угарској тих година дала је велики допринос картирању Старе Србије. У том периоду и почетком двадесетог столећа у издању Војногеографског института излазе два врло значајна картографска издања. Прво је била *Generalkarte von Mitteleuropa* објављивана у периоду од 1887. године, при чему су прво урађени листови Хабзбуршке монархије, и то у размери 1:200.000. Почетком 90-их година 19. века започето је са израдом листова наведене географске карте Босне и Херцеговине који су се појавили током 1894. и 1895. године, а затим су картографски радови пренети и на преостали део Балканског полуострва. Картографски приказ Балканског полуострва у наведеној размери омогућили су картографски радови националних картографија. Као главни материјал за приказ Србије послужио је премер урађен од стране српске војске и географска карта Краљевине Србије издавана на основу тог премера (1:75.000) у периоду од 1885. до 1893. године, радови аустријских официра на простору Грчке 90-их година 19. века, а остаје отворено питање на основу чега је урађен картографски приказ Старе Србије. Оно што са сигурношћу знамо јесте да су аустријски официри вршили снимање на простору северозападне Старе Србије, у околини Прибоја и Нове Вароши, током 1891. године.⁹⁷⁷ На простору осталог дела Старе Србије нису вршена нова осматрања. На то јасно указује поређење неког од листова који приказују делове Босне и Херцеговине и листа који приказује Скопље са околином. Док картографски прикази на простору Босне обилују називима насеља, река, планинских врхова, тригонометријски и астрономски одређених тачака, као и подацима о надморској висини, на листу Скопља углавном су приказана насеља уз главне путеве, неколико уцртаних астрономски и тригонометријски одређених тачака. Те тачке су одређене још током радова аустријских официра на простору Старе Србије 70-их година 19. века, уз додавање других података до којих се дошло на различите начин у периоду између картографских радова из 70-их и 90-их година 19. века. Број забележених кота са надморском висином одлично показује разлику између оних територија на којима су аустријски официри вршили нова мерења и оних за чије приказе су се користили

⁹⁷⁴ Т. Ипен, *Рашка*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 3 (1891), 148–150.

⁹⁷⁵ Т. Ippenn, *Novibazar und Kossovo : (das alte Rascien)*, Wien, 1892, 3–6. На опрезно читање ове књиге, за коју је сматрао да у себи крије политички мотивисане закључке упозоравао је професор Коста Ковачевић, али истиче и њене позитивне стране. (К. Ковачевић, *Novibazar und Kossovo : (das alte Rascien)*, Wien, 1892, Преглед географске литературе о Балканском полуострву за 1892. и 1893. годину, ур. Ј. Цвијић, Београд, 1894, 15–16)

⁹⁷⁶ Т. Толева, *Утицај Аустро-Угарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*, Београд, 2016, 155–162, 231–254, 286–298, 316–321, 356–370.

⁹⁷⁷ *Spezialkarte der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie*, Priboj, Wien, 1897/1898.

(<https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47df-8caa-a3d9-e040-e00a18064a99>, pristupljeno 19.2.2023)

радовима из ранијих година и другим изворима, без директне провере на терену. На листу који приказује Пљевља из 1877. године учтано је укупно 80 тачака којима је одређена надморска висина, док на листу из 1898. године забележено је 499 тачака са одређеном надморском висином. На листу Приштина број увећаних тачака износио је 285, а са померањем ка централним деловима Балкана тај број знатно опада, те је тако у Призрену свега 92 нове тачке, а у Скопљу 90. Иако територијално излази из оквира теме, наводимо као илустрацију пример Битоља, где су свега наведене 22 нове коте. Број насеља је такође увећан у односу на раније карте у издању аустријског Војногеографског института, док се у погледу орографије негде тај број чак и смањује, што је последица исправљања грешака у погледу непостојећих планинских врхова који се јављају на картама из 70-их година 19. века. Када је реч о територији Србије и Старе Србије, најпре је изашао лист који приказује Београд 1895, потом 1897. године Сремска Митровица и Вршац, а затим су 1898. године објављени листови: Ужице, Зворник, Ниш, Софија (приказан крајњи исток Краљевине Србије), Пљевља, Нови Пазар, Приштина, Скопље, а две године касније и Крива Паланка. Следеће године је објављен лист Крагујевац.⁹⁷⁸ Тамо где је било довољно података, картографи су рељеф представили уз помоћ методе шрафирања, док тамо где подаци нису били потпуни, рељеф је приказан методом шумеровања, као што је случај на простору Краљевине Србије, док је на територији Старе Србије присутан метод изохипси и боја, када је реч о простору северно од Шар-планине, док су на листу Скопља само употребљене изохипсе, без боја. Изохипсе на овим картама више служе да истакну облик рељефа него да повежу тачке исте надморске висине, будући да за то није било довољно података.⁹⁷⁹

Иако није заснована на непосредним теренским истраживања, као што је то случај са простором Босне и Херцеговине, ова карта има важно место у историјској картографији Старе Србије, будући да је ова област тада први пут приказана на карти у размери 1:200.000. Мишљења савременика о овој карти била су изузетно позитивна и убрзо је понела наслов најбоље карте Балканског полуострва, што је она свакако и била. Поред свих горе наведених картографских елемената који одвајају ову географску карту од осталих, она је значајна са још једне тачке гледиште – номенклатуре. Била је то прва географска карта у аустријској и немачкој картографији која је имала утврђен начин исписивања словенских и других назива присутних на Балканском полуострву на географску карту. Заслуга за то припада аустријском официру Јохану Левачићу који је предложио „српско-хрватску“ латиницу као основно писмо за исписивање географских назива на Балканском полуострву, уз додавање неопходних гласова из других језика који су имали своје учешће у именовању географских назива. Ако се има ово у виду, и у погледу номенклатуре, ова карта представља најтачнију, до тада урађену карту, са изузетком националних картографија Балканског полуострва.⁹⁸⁰

Војногеографски институт у Бечу је упоредо са овом географском картом радио и на издавању *Spezialkarte der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie*, на којој се радило од краја седме деценије 19. века, када је реч о простору Хабзбуршке монархије. Убрзо након аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине приступило се њеном премеравању како би се дошло до листова ове области, који би представљали наставак карте Хабзбуршке

⁹⁷⁸ *Generalkarte von Mitteleuropa*, Wien, 1887–1902. (<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>, приступљено 19.2.2023); V. H. von Hartenthurn, *Begleitworte zu den Blättern der Generalkarte 1:200.000, welche die Balkan-Halbinsel betreffen*, Mittheilungen des kais. königl. Militär-Geographischen Institutes XVII (1897), 80–86.

⁹⁷⁹ P. Дединац, *Vincenz Haardt von Hartenthurn, Die Kartographie der Balkan-Halbinsel in XIX Jahrhunderte*, 12.

⁹⁸⁰ J. Ердељановић, *Levačić Johann, Die Schreibung der geographischen Namen auf der Balkan-Halbinsel, Mittheilungen der k. U k. Militär-geographischen Institutes; XVII Bd. 1897., стр 67–74*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву V (1908), 4–5.

монархије и били урађени у размери 1:75.000. До 1889. године појавили су се листови који су приказивали простор Босне и Херцеговине.⁹⁸¹ Након завршетка овог посла, Војногеографски институт је наставио рад на картографском приказу северозападног дела Старе Србије, те тако током 1897/1898. године појављују се листови наведене карте који приказују Прибој, Нову Варош и Пљевља. Лист посвећен Пећи појављује се 1903, Новом Брду и Лебану 1906, Косовској Митровици 1907, Новом Пазару 1908. године. Поред приказа дела Старе Србије, као саставни део *Spezialkarte der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie* током 1900. и 1901. године објављене су секције наведене карте које приказују територију Краљевине Србије. Као и у претходном случају, наведене секције настале су на основу топографског премера Краљевине Србије извршеног од стране српских официра и карата објављених на основу њихових радова. На основу поређења секција аустријске и српске карте, Радоје Дединац закључује да је у техничком погледу ова карта боља, јаснија и лакша за употребу од српске карте, али да је српска карта тачнија у погледу номенклатуре и количине података.⁹⁸² Рељеф је приказан методом изохипси, са шумеровањем или шрафама у случају пограничних листова.⁹⁸³ Наведени листови су били исправљани у наредном периоду све до 1914. године, тако да се могу срести и издања и из 1914. године, али са становишта историјске картографије промене које су вршене на њима нису имале већег утицаја, те ћемо казивање о специјалним картама издаваним од стране Војногеографског института завршити са приказом Србије и Старе Србије у оквиру *Spezialkarte der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie*.

Поред наведених географских карата, Војногеографски институт у Бечу приказао је и балканске земље на карти *Übersichtskarte von Europa* у размери 1:750.000. и током 1902. године објављени су листови Котор и Скопље. На првом листу приказан је најзападнији део Старе Србије, а на листу Скопља приказан је знатан део Старе Србије, као и територија Краљевине Србије до села Станци јужно од Алексинца, а северно од те тачке приказано је у оквиру листа Оршава, с тим што је тај лист објављен три године касније. Западни део Краљевине Србије приказан је на листу Бањалука објављеном 1904. године. Иако није у тако крупној размери као претходна издања Војногеографског института у Бечу, наведена карта даје јасну и прегледну слику рељефног изгледа, хидрографске мреже, граничних линија и распореда насеља. Рељеф је приказан уз помоћ методе изохипси и, колико је то могуће у складу са размером, карта даје прилично јасну слику пластичности изгледа Балканског полуострва, уклопљену у једну ширу слику централног дела европског континента.⁹⁸⁴

Прва деценија 20. века донела је нешто већи број географских карата у оквиру аустријске и немачке картографије у односу на претходну. Током 1900. објављена је карта Балканског полуострва Густава Фрајтага са додатком статистичких података урађених од

⁹⁸¹ R. Gašparović, *nav. delo*, 279–280.

⁹⁸² Р. Дединац, *Special-Karte von Serbien, Maßstab 1:75.000*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву V (1908), 31–32.

⁹⁸³ *Spezialkarte der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie*, секције: Mitrovica, Janja, Prnjavor, Zvornik, Krupanj, Faković, Zabukyica, Priboj, Nova Varoš und Pljevlje, Bijelopolje, Peć, Berane, Peštera, Sjenica und Bratljevo, Ivanjica, Užice, Grn. Toplica, Valjevo, Kupinovo, Belgrad, Beresztocz, Arangjelovac, Grn. Milanovac, Čačak, Kraljevo, Raška, Novi Pazar, Mitrovica am Kosovo, Kuršumlija, Brus, Kruševac, Jagodina, Kragujevac, Palanka, Kevevara, Fehertemplom, Omoldova, Petrovac, Žagubica, Paraćin, Aleksinac, Tešica, Prokuplje, Lebane, Novobrdо, Rajistovac, Vranje, Leskovac, Bela-Palanka, Niš, Knjaževac, Zaječar, Zlot, Dl. Milanovac, Berzaszka, Orsava und Turnu-Severin, Brza Palanka, Negotin, Kula (prikazan kranji istok Srbije), Belogradčik (prikazan kranji istok Srbije), Temska, Pirot, Trn, Izvor (prikazan kranji istok Srbije). Неке од наведених секција доступне су на сајту <https://digitalcollections.nyu.org/collections/spezialkarte-der-osterreichisch-ungarischen-monarchie/#/?tab=about>, а сви листови се чувају у Народној библиотеци Србије, у оквиру картографског фонда Одељења посебних фондова под сигнатуром Кр II 15.

⁹⁸⁴ *Übersichtskarte von Europa*, Wien 1902–1904., Н. 8 – Скопље, Н. 7 – Орсова, Г. 7 – Банјалука, Г. 8 – Cattaro. (<https://vu.contentdm.oclc.org/digital/collection/krt/id/4836/rec/1>, pristupljeno 20.2.2023)

стране А. Хикмана. Географска карта као главни циљ има приказ путних праваца на Балканском полуострву, и у том погледу доноси врло јасну саобраћајну слику централног и западног Балкана, будући да је на карти приказан само крајњи исток Босне и Херцеговине. И на овој карти је Новопазарски санџак одвојен од Косовског вилајета јасније у односу на остале санџаке у његовом саставу. У складу са тим, други картографски елементи су скромно истакнути. Оно што се чини важнијим на овој географској карти, од самог картографског приказа јесу статистички подаци које доноси Хикман и који су представљени помоћу графикана. Први пут су на једној географској карти били дати упоредни подаци о површини балканских држава, становништву, војсци у рату и миру, јавном дугу, дужини железничких путева и телеграфа, поштанских и телеграфских станица, проценат пољопривредног и шумског земљишта и на крају сточни фонд сваке од држава. Ови подаци су врло јасно представљали место балканских држава у погледу финансија, војске, територијалног обима. Тиме је ова карта, поред основног задатка, а то је приказ географског изгледа, доносила и што је посебно значајно, на веома упечатљив начин, визуелно представљала разне статистичке податке о балканским земљама. Према подацима о националној припадности становништва, на простору Европске Турске живело 1.300.000 Грка, затим 1.250.000 Албанаца, 900.000 Бугара и 450.000 Срба.⁹⁸⁵

Из те године вредна је помена и карта немачког картографа Паула Ланганса која приказује распоред трупа балканских држава. Поред приказа распореда различитих родова српске војске на простору Краљевине Србије и турских јединица на простору Старе Србије, ова карта садржи још један занимљив податак. На овој карти је врло јасно истакнута граница територије коју је Аустро-Угарска, према схватању овог картографа, имала право да окупира. Та линија није се протезала дуж границе Новопазарског санџака, нити међом Новопазарског и Пљеваљског, већ је кретала од црногорске границе са Бјеласице, избијала на Лим и његовим током ишла до Берана, затим настављала планинским врховима до изворишта Рашке, ишла њеном десном обалом, потом прелазила преко изворишног дела Јошанице, пролазила између Рогозне и Новог Пазара и преко Рогозне настављала у правцу запада до тока Ибра, а потом, прешавши преко њега, даље до српско-турске границе.⁹⁸⁶ Одакле је аутор преузео или на основу чега је дефинисао овај правац наведене линије није нам познато. Али, свакако је било значајно то што се у картографском свету истиче граница до које је Аустро-Угарска добила право да окупира територију, иако она није тачно повучена. Та граница се могла завршавати или на источним границама Новопазарског санџака или на граници Пљеваљског санџака и окупиране територије у Босни и Херцеговини. Први правац границе могао је произилазити из дозволе која је дата Аустро-Угарској у погледу окупације Новопазарског санџака, у случају да наступе компликације у погледу односа са Турском.⁹⁸⁷

Година 1903. је изузетно значајна у аустријској картографији Старе Србије.⁹⁸⁸ Тада је први пут у оквирима аустријске и немачке картографије своје место на једној

⁹⁸⁵ G. Freytag's *Karte der Balkan-Halbinsel*, Wien, 1900. (<https://edl.cultura.gov.it/open/385956>, pristupljeno 20.2.2023)

⁹⁸⁶ P. Langhas, *Politisch-militärtsche karte der Balkan-halbinsel*, Wien, 1903. (Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond, Kр III 49/1)

⁹⁸⁷ В. Зарковић, *Утицај Аустро-Угарске на збивања у Пљеваљском санџаку у првој деценији XX века*, Баштина 41 (2016), 112.

⁹⁸⁸ Период прве деценије 20. века обележен је, између осталог и издавањем већег броја географских карата, у оквиру аустријске и немачке картографије, које приказују цело Балканско полуострво. Како те карте углавном представљају поновљена издања, некада и нова, али без већег значаја за приказивање Србије и Старе Србије, нећемо их све анализирати. Будући да се на тим картама срећу уобичајени подаци, у наставку ћемо поменути и анализирати мапе карте које дају одређене новине, пре свега у погледу коришћења назива Стара Србија.

географској карти нашла Стара Србија („Altserbien“), у свом правом географском значењу, не као код Роскијевића као синоним за Новопазарски санцак. Реч је о картографском раду Карла Појкера, објављеном у Бечу под насловом *Makedonien, Altserbien und Albanien*. Први пут у оквирима аустријске картографије срећемо истоветно третирање појма Старе Србије са географским појмовима Македоније и Албаније. Питање које се овде намеће јесте шта је условило појаву географског појма Старе Србије у аустријској картографији и на основу чега је Карл Појкер дефинисао територијални опсег наведеног појма у оквиру свог картографског рада. Да би се појам Старе Србије појавио у оквирима аустријске картографије било је неопходно да Јован Цвијић, који већ почетком 20. века има научни ауторитет, помене овај географски појам и приближно му одреди територијални оквир. Иако ће то урадити много јасније две године касније, Цвијић је 1902. године у казивању о културним појасевима Балканског полуострва помиње „метохијску, косовску и скопску Стару Србију“.⁹⁸⁹ Да је Појкер користио Цвијићево дело јасно је из саме географске карте, будући да је приказао мању етнографску мапу у десном углу, у којој помиње културне појасеве, дефинисане управо на основу Цвијића. Такође, територијално пространство натписа *Altserbien* се у потпуности поклапа са Цвијићевим казивањем о метохијској, косовској и скопској Старој Србији. Натпис почиње недалеко од Пећи, пружа се кроз Метохију, прелази преко Шаре иде ка Скопљу и завршава се недалеко од Кратова. Поред ограничавања Старе Србије, Цвијићева мерења дубина и апсолутне висине Охридског, Преспанског и других језера на простору Македоније и подаци које је изнео у атласу *Језера Македоније, Старе Србије и Епира* из 1902. године, унета су у Појкерову карту.⁹⁹⁰

Са географске тачке гледишта карта није задовољавала критеријуме времена у којем је настала, будући да се заснивала на Шединој географској карти посвећеној Балканском полуострву, те положај планина, контуре језера и номенклатура, по мишљењу Р. Дединца, нису били на одговарајућем нивоу.⁹⁹¹ Још једна грешка која је приметна на карти јесте присуство Новопазарског санцака и то јасно указује на коришћење података са ранијих карата. Наведени санцак је укинут крајем 1901. године, када је Новопазарска каза припојена Приштинском санцаку, а од осталих делова Новопазарског санцака формиран је Сјенички санцак.⁹⁹² Осим географских елемената, карта доноси и приказ патријаршијских и егзархијских средишта дуж Балканског полуострва. Колико је нама познато, карта је имала још четири издања, друго из 1903, затим треће из 1904. године, четврто из 1912. године и пето из 1913. године. У овим издањима има одређених промена у погледу етнографских података, али о томе ћемо касније говорити. Поред тога, у четвртном, као и у петом издању назив Стара Србија се не завршава испред Кратова прелази преко њега и последње слово овог појма пред самом бугарском границом.⁹⁹³

Исте године када се први пут појам Старе Србије појавио на некој географској карти,

⁹⁸⁹ Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 4, т. 1: Антропогеографски списи, Београд, 2000, 42.

⁹⁹⁰ Ј. Цвијић, *Језера Македоније, Старе Србије и Епира*, Београд, 1902; Р. Дединац, *Dr. Karl Peucker, Karte von Makedonien, Altserbien und Albanien. 1:864.000. Mit kartographischen, historischen und statistischen Beilagen zum Verständnisse der makedonischen Frage. Verlag von Artaria & Co, Wien, 1903*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву V (1908), 23–25.

⁹⁹¹ Исто, 23.

⁹⁹² М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 7.

⁹⁹³ К. Peucker, *Makedonien, Altserbien und Albanien*, Wien, 1903. (Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond Kr III 79); Исто, 1903². (Biblioteka Matice srpske, Gk I 756); Исто, 1904³, (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTTTerkeptar/21924/>, pristupljeno 20.2.2023), Исто, 1912 (IV auf), Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond Kr III 81); Исто (V auf), 1913. Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond Kr III 82).

Makedonien, Altserbien und Albanien.

T. Auflage 1912

Die sprachlichen Interessensphären in und um Makedonien u. Albanien
M. 1:1000000

Farben- und Zeichenerklärung

— Alle Balkanländer
 — Albanien
 — Makedonien
 — Altserbien
 — Bulgarien
 — Griechenland
 — Türkei
 — Rumänien
 — Serbien
 — Montenegro
 — Bosnien
 — Ungarn
 — Österreich-Ungarn
 — Italien
 — Frankreich
 — Serbien
 — Bulgarien
 — Makedonien
 — Albanien
 — Griechenland
 — Türkei
 — Rumänien
 — Serbien
 — Montenegro
 — Bosnien
 — Ungarn
 — Österreich-Ungarn
 — Italien
 — Frankreich

Zeichen- Erklärung

- o Station
- Ort
- Eisenbahn
- Straße
- Fluss
- Kanal
- See
- Meer
- Gebirgskette
- Gebirgspass
- Gebirgsflanke
- Gebirgsgraben
- Gebirgsflur
- Gebirgsbühl
- Gebirgsrücken
- Gebirgsfelsen
- Gebirgsblock
- Gebirgsmauer
- Gebirgsplateau
- Gebirgsinsel
- Gebirgssee
- Gebirgsloch
- Gebirgsgraben
- Gebirgsflur
- Gebirgsbühl
- Gebirgsrücken
- Gebirgsfelsen
- Gebirgsblock
- Gebirgsmauer
- Gebirgsplateau
- Gebirgsinsel
- Gebirgssee
- Gebirgsloch

Kartographische, historische und statistische Beilagen zum Verständnisse der makedonischen Frage.

Statistische Angaben.

a) Die Völker Makedoniens und Altserbiens (1909/10).

Volk	Makedonien	Altserbien	Gesamt
Bulgaren	1.000.000	1.000.000	2.000.000
Serben	500.000	500.000	1.000.000
Griechen	500.000	500.000	1.000.000
Türken	500.000	500.000	1.000.000
Albaner	500.000	500.000	1.000.000

b) Streikräfte (im Kriegszustand) der Balkanstaaten und der europäischen Großmächte 1912

Land	Streikkräfte
Bulgarien	1.000.000
Serbien	1.000.000
Griechenland	1.000.000
Türkei	1.000.000
Albanien	1.000.000

TABELLEN ZUR GESCHICHTE DER BALKANVÖLKER.

1. Europäische Türken:
 Die 1800 die osmanischen Türken des Finns und Kapans...
 1800-1850...
 1850-1900...
 1900-1912...

2. Bulgaren:
 1878...
 1885...
 1894...
 1908...

3. Griechen:
 1821...
 1830...
 1832...
 1839...
 1842...
 1850...
 1859...
 1862...
 1871...
 1878...
 1896...
 1912...

4. Griechenland (Byzantinisches Reich):
 Seit dem großen Albanienszug...
 1204...
 1261...
 1392...
 1453...
 1460...
 1479...
 1520...
 1571...
 1687...
 1771...
 1821...
 1830...
 1832...
 1839...
 1842...
 1850...
 1859...
 1862...
 1871...
 1878...
 1896...
 1912...

5. Die nordwestlichen Balkanländer:
 1878...
 1885...
 1894...
 1908...

Прилог бр. 6: К. Peucker, Makedonien, Altserbien und Albanien, Wien, 1903.

појавила се и карта Балканског полуострва која приказује територије балканских држава различитом бојом и на њој се такође јавља појам Старе Србије, с тим што се простире до Куманова, не до Кратова као што је то био случај са претходном картом. Карту је редиговао Карл Појкер што објашњава појављивање овог појма на карти. Босна и Херцеговина нису обележене неком бојом, а по легенди јасно је да се ова територија посматра као саставни део Аустро-Угарске, јер њене државне границе се завршавају на границама Босне и Херцеговине према Србији, Пљеваљском санцаку и Црној Гори.⁹⁹⁴

Годину данас касније (1904), у оквиру аустријске картографије објављена је још једна карта са врло јасним територијалним схватањем појма Старе Србије, али свакако под утицајем Карла Појкера. Карта је дело картографа А. Клемента и Стара Србије је приказана у оквиру Косовског вилајета, с том разликом што на карти Велешка каза није део Косовског вилајета, већ је и даље у саставу Солунског, иако је припојена Скопском санцаку 1901. године.⁹⁹⁵ Иако су наведене карте увеле у аустријску картографију назив Стара Србија, то није постала пракса и њена употреба је остала ограничена на нова издања ове карте. Са друге стране, у једном од постхумних издања Вогелове карте Балканског полуострва из 1908. године истиче се претходно поменута линија до које је Аустро-Угарска има право да окупира територију Османског царства, што се не среће у његовом издању из 1897. године.⁹⁹⁶ Разлог може бити преузимање тог натписа са већ поменуте карте Паула Лангаса из 1903, а не треба искључити ни могући утицај политичких тежњи Аустро-Угарске на картографске представе у оквиру немачке и аустријске картографије.

До почетка Балканских ратова 1912. године објављено је још неколико карата Балканског полуострва, али су то углавном приређена ранија издања која смо већ поменули. Поред тога, сачувана је и једна рукописна карта Србије из 1907. године која приказује детаљну телеграфску мрежу на простору Србије, урађена на немачком језику, за коју је назначено да је копирана у октобру 1907. године.⁹⁹⁷ Две године касније, у оквиру *Петерманових саопштења* појавила се прва карта Балканског полуострва која приказује распоред падавина. Карта је урађена под надзором Паула Лаганска, а од стране Франца Требицког, који је био и аутор расправе посвећене количини падавина на Балканском полуострву у наведеном часопису. Карта је урађена на основу података до којих се дошло преко мерних станица. На простору Србије било их је укупно 50, а на простору Старе Србије само у Призрену и Скопљу. То јасно указује да, за разлику од осталог дела Балканског полуострва, о простору Старе Србије располагало се са најмање информација, што се свакако и одразило на прецизност података које карта доноси. Скала која приказује падавине подељена је по боји која се мења на 500 метара. Ова карта је значајна ако се има у виду да је то прва карта овог типа посвећена Балкану.⁹⁹⁸

Поред наведене карте, исте године (1909) урађена је и карта *Provisorische Operationskt. B* у размери 1:400.000. Место издавања и институција у којој је урађена

⁹⁹⁴ K. Peucker, *Die Staaten von Südost=Europa, Rumanien, Serbien, Montenegro, Bulgarien, Kreta, Europ. Türkei, Griechenland*, Wien, 1903. (Реч је о измењеном листу Шединог-Штајнхаузеровог атласа из 1885. године).

⁹⁹⁵ A. Klement, *Hand-Karte der Europäischen Türkei, Bulgarien u. Ost-Rumelien*, Wien, 1904. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8443667b>, pristupljeno 20.2.2023)

⁹⁹⁶ C. Vogel, *Die Balkan-Halbinsel in 4 Blättern* *Türkei, Rumänien, Griechenland, Serbien, Montenegro, Bulgarien*, 1897; Isti, *Die Balkan-Halbinsel in 4 Blättern* *Türkei, Rumänien, Griechenland, Serbien, Montenegro, Bulgarien*, Gotha, 1908. (https://dmlenetwork.org/library/catalog/harvard_harvard-ihp-765, pristupljeno 20.2.2023)

⁹⁹⁷ *Telegraphenkarte von Serbien*, 1907. ([Telegraphenkarte von Serbien. \[B III c 21\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 20.2.2023)

⁹⁹⁸ F. Trzebitzky, *Die Niederschlagsverteilung auf der südosteuropäischen Halbinsel*, *Petermann's Mitteilungen* 55 (1909), 186–188, Tafel. 21. (Karta је доступна и на сајту: <https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22257/>, pristupljeno 23.2.2023)

карта нису наведени, али сам начин израде карте, размера, картографски језик врло јасно указују да је издавач карта Војногеографски институт у Бечу. Сама географска карта подељена је на шест листова, а Србија и Стара Србија приказане су на листовима Београд, Скопље, Сарајево и Котор. Реч је о детаљном приказу територије Србије и Старе Србије са учртаним рељефом, врло јасно назначеним путним правцима и свим другим картографским елементима. Рељеф је приказан уз помоћ методе шрафирања. Поред картографских података сваки лист је доносио информације о изгледу путева, њиховој проходности, ширини и рељефним облицима кроз које су пролазили главни саобраћајни правци. Затим су наведени подаци о већим градовима у Краљевини Србији и њиховој могућности одбране, изворишта пијаће воде и други, за војску значајни подаци. Иако нису биле крупније размере, реч је о врло прегледним картама, који су аустријској војсци пружале све неопходне информације о рељефном и саобраћајном изгледу Балканског полуострва. У приказу путева аустријски војни картографи су располагали са врло прецизним подацима, будући да се срећу и путни правци који су повезивали сеоска насеља, затим мостови подељени на оне израђене од дрвета, камена и гвожђа. Такође, приказана су и најповољнија места за прелаз река, распоред утврђења. Генерално, реч је о једној војној карти насталој на основу врло прецизних информација о географији земаља Балканског полуострва. Циљ ове карте био је јасан – она је имала задатак да пружи неопходне информације аустријским војним властима у случају потребе за војном реакцијом на простору Балкана. Поред овог издања из 1909. године, наведена географска карта имала је још два издања – 1912. и 1914. године. Саме године издања јасно указују у каквим условима је она настајала – 1908. и 1909. су године анексионе кризе, затим 1912. је година Првог балканског рата, а 1914. је почео Први светски рат. Такође, исти тип карте објављен је и 1916. године. Јасно да је карта настајала у кризним ситуацијама које су могле, а 1914. године и јесу ескалирале у већи сукоб.⁹⁹⁹ Осим на овој карти, крајњи северозапад Старе Србије приказан је и на мапи сличног типа из 1912. године, урађене под насловом *Operationskarte von Montenegro u. Dessen basn., herceg., dalmat. u. türk. Anland* у размери 1:200.000. За разлику од претходне карте, поред детаљнијег приказа, извршена је и промена у начину приказивања рељефа, те је на овој мапи искоришћена висинска скала која добија тамнију варијанту боје на сваких 200 метара надморске висине.¹⁰⁰⁰

Нешто више пажње посвећено је Балканском полуострву у оквиру аустријске и немачке картографије током балканских ратова. Оно што је циљ аустријске и немачке картографије, односно њихових издања током балканских ратова, јесте представити нове политичке промене настале као последица ратних дешавања, а које су се огледале у стварању албанске државе и променама које су уследила као резултат успеха балканских савезника, а затим и њихове међусобне борбе. Прве географске карте које приказују нову ситуацију на Балканском полуострву настале су током 1913. године и то после Другог балканског рата и потписивања Букурешког мировног уговора 10. августа 1913. године.¹⁰⁰¹ Потпуно је јасно зашто картографске школе нису доносиле приказ нових граница на Балканском полуострву после Првог балканског рата, будући да ни саме државе учеснице рата нису са сигурношћу знале до којих линија ће се протезати њихове међе. То је био један од задатака мировне конференције у Лондону. Други балкански рат и јасно дефинисање основног правца граничне линије, што је било довољно за картографске приказе у размери ситнијој од 1:1.000.000 омогућило је картографске

⁹⁹⁹ *Provisorische Operationskarte B.*, Wien, 1909. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22582/>, pristupljeno 23.2.2023)

¹⁰⁰⁰ *Operationskarte von Montenegro u. Dessen basn., herceg., dalmat. u. türk. Anland*, Wien, 1912. (<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/22581/>, pristupljeno 23.2.2023)

¹⁰⁰¹ Б. Стојић, *нав. дело*, 378–391.

приказе нове политичке ситуације на Балкану. Једна од првих географских карата објављена је од стране Географског института у Лајпцигу. Осим прилично тачно приказане пројектоване граничне линије и нове територије која је ушла у састав балканских држава, нема готово никаквих картографских промена у односу на раније радове, јер су као основа за ове карте на које су се уцртавале нове границе коришћена ранија издања. Јасан утицај ранијих карата изданих у оквиру немачке и аустријске картографије види се у присутности назива Новопазарски санџак, за чији картографски приказ нема апсолутно никакве основе, а он се појављује на карти и са српске и са црногорске стране границе, дефинисане претходним уговорима.¹⁰⁰²

Географски институт „Карл Флеминг“ објавио је далеко прецизнију карту од претходно поменутих, која је у средишту пажње имала картографски приказ Србије и Црне Горе, у размери 1:600.000. Поред детаљног приказа граничне линије, карта доноси и податке о распореду гарнизона, тврђавама, саобраћајној мрежи.¹⁰⁰³ Театару балканских ратова посвећена је и карта у издању Војногеографског института у Бечу из 1914. године, која доноси уобичајену географску представу овог простора са уцртаним новим границама и приказом територије покривене шумом.¹⁰⁰⁴ Занимљивија је и географска карта Густава Фрајтага која даје упоредни приказ граница пре и после балканских ратова.¹⁰⁰⁵ Исти аутор урадио је картографски приказ Краљевине Србије и 1914. године, на којој су зеленом бојом означене шуме.¹⁰⁰⁶

Са 1914. годином и почетком Првог светског рата, картографија улази у једну нову фазу, оријентисану углавном ка ратној картографији, представама дешавања на европским фронтима, приказивању спорних зона, распореду трупа и слично. Управо са последњим географским картама посвећеним Балканском полуострву и Краљевини Србији пре почетка Првог светског рата завршићемо наше казивање о немачкој и аустријској картографији ових области. Географска карта којом ћемо завршити анализу картографских представа Србије и Старе Србије, односно од 1912. године само Краљевине Србије, у оквирима аустријске и немачке картографије представља измењену мапу Хајнриха Киперта из 1892. године на којој је било представљено Балканско полуострво и азијске провинције Османског царства. У самом приказу терена нема већих промена, осим што су уцртане нове границе балканских држава. Али, поређење ове карте засноване на Кипертовом картографском раду, са географским приказима Србије на Кипертовим мапама пре и после 1878. године, показује на визуелни начин какав је трновит пут морала да пређе она област са свега 37.740 км², да би стигла најпре до државне независности и територијалног проширења од 10.300 км², и тиме престала да буде део Европске Турске, а затим да би 35 година касније постала моравско-вардарска држава са приближно 87.800 км².

*

Анализа картографских приказа Србије и Старе Србије у оквирима аустријске и немачке картографије наводи на неколико закључака. Први је да су наведене две

---

¹⁰⁰² *Die Balkanländer*, Leipzig, 1913. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21972/>, pristupljeno 23.2.2023)

¹⁰⁰³ *Serbien und Montenegro*, Berlin und Glogau, 1913. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22100/>, pristupljeno 23.2.2023)

¹⁰⁰⁴ *Übersichtskarte des südlichen Kriegsschauplatzes*, Wien, 1914. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22351/>, pristupljeno 23.2.2023)

¹⁰⁰⁵ *G. Freytag's Karte der Balkan-Halbinsel*, Wien, 1913. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530637552>, pristupljeno 23.2.2023)

¹⁰⁰⁶ *G. Freytags Karte von Serbien*, Wien, 1914. ([G. Freytags Karte von Serbien. \[B III a 218/6\] | Maps | Hungaricana](https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22351/), pristupljeno 23.2.2023)

картографије биле од круцијалног значаја за ширење географског знања о овим областима. У том погледу аустријска картографија наставља своју традицију с краја 18. и током прве половине 19. века, а од тада јој се придружује и немачка картографија. Подаци до којих су путници – научници долазили на терену, попут Буеа, Хана и других истраживача, посредством Киперта били су преточени у визуелну представу која је откривала другачији изглед Балканског полуострва виђеног из птичије перспективе од оног уверења које је владало све до 40-их година 19. века. Оно што је Буе увидео на терену у погледу Централног била, Киперт је представио на карти, а тамо где је Хан исправио Буеа, поново је то научној јавности картографски представио Киперт. Друго обележје картографских радова, пре свега у оквиру аустријске картографије, били су астрономски и тригонометријски радови на простору Србије и Старе Србије 70-их година 19. века. Географске карте, засноване на овим радовима, које су се крајем осме деценије 19. века појавиле, означиле су и прекретницу у приказима Србије и Старе Србије и пружиле сигурну основу за све даље картографске радове у оквиру наведене две картографске школе. Треће обележје, бар када је реч о периоду до почетка 70-их година 19. века, је свакако далеко боље географско познавање Србије од области Старе Србије.

Поред наведених карактеристика, за картографски приказ Старе Србије значајно је појављивање назива Рашка и Турска Србија у оквирима аустријске и немачке картографије. До настанка политичког појма Кнежевине Србије, аустријска и немачка картографија су имале врло јасну идеју о границама географског појма Србије. Након успостављања аутономне Кнежевине Србије, територија јужно од ње остала је без географске одреднице, те у тој ситуацији Киперт уводи наведена два појма у картографски свет и то заменивши Буеву одредницу Горња Мезија са Турском Србијом, а западно од ње је обележио назив Рашка, што су биле одреднице које су прихватили поједини картографи. Ипак, оно што такође треба истаћи као карактеристику аустријске и немачке картографије јесте давање предности стварним границама, какве су биле линије које су одвајале јединице турске административне поделе, од замишљених граница географских појмова. У периоду од 1878. до 1903. године нема географских одредница за област јужно од Кнежевине и Краљевине Србије, осим у случају када се појам Албаније, на појединим картама, уписује југоисточно од Митровице, односно обухвата Метохију. Захваљујући радовима Јована Цвијића, аустријски картограф Карл Појкер уноси назив Стара Србија први пут као географски појам присутан на Балканском полуострву, али и поред тога, употреба овог појма на картама аустријске и немачке картографије била је врло ограничена.

На крају, поставља се питање о утицају политике на картографске приказе Србије, Старе Србије и генерално Балканског полуострва у делима аустријске и немачке картографије. Оно што је јасно јесте да су политичка дешавања увек привлачила пажњу картографа, што је водило директном увећању броја картографских публикација посвећених простору који је у одређеним тренуцима био у фокусу политичких дешавања. Чини нам се да су картографи, посебно они најзначајнији, када је реч о географској представи овог простора, настојали да дају што тачнији географски приказ и да нису били под утицајем политике коју су Хабзбуршка монархија и касније Немачка водиле, односно да нису кроз своје географске карте слали неку тајну поруку. Притом, наглашавамо да то важи за карте које су доносиле представу географских и политичких елемената, али не и за етнографске карте, а о њима ћемо посебно говорити. Из овог закључка издвојили бисмо приказ северозападног дела Старе Србије, односно Новопазарског санцака. На већини географских карата у периоду након Берлинског конгреса овај простор је на неки начин графички истакнут или је приказан и даље као део политичког појма Босне. У појединим случајевима његов назив једини се наводи од свих санцака на простору Косовског вилајета или се истиче граница до које је Аустро-Угарска добила право да

окупира ту територију. Разлози оваквог приказа Новопазарског санцака могу бити различити. Прво, могуће да је одредба о праву Аустро-Угарске да држи трупе на овом простору била изједначена са правом војне окупације и да је то разлог истицања, што се и среће на једној карти. Други могући разлог је истицање права Аустро-Угарске на окупацију и овог дела некадашњег Босанског ејалета, што се огледа кроз истицање линије до које она има право на окупацију. На приказ Новопазарског санцака на појединим картама, на начин другачији од стварне ситуације на терену, свакако је утицало и преузимање података са ранијих карата. Не треба искључити, посебно за период после 1901. године, и само непознавање турске административне поделе, посебно кад је реч о тако ситним променама, бар за једног картографа који приказује цело Балканско полуострво, какво је издвајање Новопазарске казе и њено припајање Приштинском санцаку и формирање Сјеничког санцака.

Руска картографија

Поред аустријске и немачке, још једна картографска школа има важно место у географским приказима Балканског полуострва, посебно када је реч о простору Србије, а то је руска картографија. Руски интерес на Балкану почео је постепено да се испољава од почетка 18. века, када су руски владари упућивали позиве балканским народима на устанак. Исто тако, међу српским народом крајем 18. и почетком 19. века јављају се планови о обнови српске државе уз помоћ Русије. План дугорочне политике Русије ка Балканском полуострву наговестио је натпис на улазу у тек изграђени Севастопол на Криму, приликом посете царице Катарине II у пролеће 1787. године – *Пут у Константинопол*.¹⁰⁰⁷ Прва половина 19. века у погледу руске спољне политике била је обележена тежњама ка учвршћивању својих позиција на Балканском полуострву.¹⁰⁰⁸

Имајући у виду те околности, потпуно је јасно да је руска картографија већ од почетка 19. века била усмерена на приказивање Балканског полуострва или његових појединих делова. Прва руска карта која је обухватила бар неки део Србије израђена је 1817, а затим исправљена 1820. године и доносила је географски приказ једног ширег простора: Бесарабије, Молдавије, Влашке и суседних земаља. Била је урађена и објављена од стране Војно-топографског депа у Санкт Петербургу. Карта је подељена на двадесет листова, а свега два листа су посвећена крајњем источном делу Србије. Заправо, карта није ни имала за циљ приказ територије Србије, већ се део који је укључен у картографски приказ нашао због саме потребе картографског приказа подељеног на меридијане. Карта не доноси приказ рељефа, већ само хидрографске мреже и насеља. Номенклатура је на простору Србије прилично слабо урађена: *Полинтин* (Бољетин), *Ал Порасъ* (Пореч), *Рданка* (Рудна), *Майданбег* (Мајданпек), *Бареска* (Поречка река). Као граница Србије и Бугарске обележен је Тимок, а затим у правцу југозапада остављајући Ниш ван српске границе. Овако обележена граница Србије највероватније је повезана са границом устаничке Србије.¹⁰⁰⁹

Две године након издавања наведене географске карте, у Србију су почетком јула 1822. године дошла три руска „земљомерца“ из Беча и том приликом извршили су цртање и мерење положаја Београда и околних места, а затим наставили пут низ Дунав. На који

¹⁰⁰⁷ С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 5, 9–20.

¹⁰⁰⁸ Више о догађајима из тог периода видети у: С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 9–126.

¹⁰⁰⁹ *Карта Бессарабии, Молдавии, Валахии и части земель, к оным прилежащих*, Санкт Петербург, 1820. (<https://elibr.rgo.ru/safe-view/123456789/234357/1/0JrQnDQ5X2tfMDA1NzE2XzAwNTcyMC5wZGY=>, pristupljeno 25.2.2023)

начин су руски картографи вршили одређивање положаја Београда и других места није речено. Даљи пут их је водио од Београда ка Оршави, а затим су се поново вратили у Беч.¹⁰¹⁰ Разлог боравка је свакако било снимање територије у циљу картографског приказивања, али није нам познато да ли су снимачки послови руских чиновника били приказани на некој географској карти. Исте године када су наведени земљомерци вршили премеравање у Србији кнеза Милоша, појавила се руска географска карта, која је, за разлику од претходно поменутог, приказивала и територију Србије. Објављена је под насловом *Греция и Турция и сопредельныя съ нею области Россійской и Австрійской имперій*. Наведену географску карту нисмо успели да пронађемо, али на основу описа који је оставио Радоје Дединац на карти су биле представљене и границе области, међу којима и оне које ограничавају Србију. Према Дединцу, граница Србије ишла је на југу до Куманова и обухватала Приштину, Гњилане и Вучитрн. Из овог описа не видимо да ли је Метохија била приказана као саставни део Србије, али, као што смо навели у претходном поглављу, руске дипломате током Првог српског устанка видели су ту област у оквиру географске Србије. Претходно поменута карта највероватније нема везе са снимањима руских чиновника 1822. године, јер сама њена размера јасно указује да није била резултат снимачких послова (1:17.000.000). Њихови радови не помињу се ни у извештајима географских радова Војно-топографског депоа руске војске, тако да о тим пословима се не може ништа више рећи.¹⁰¹¹

Нови руски картографски радови на простору Европске Турске уследили су током руско-турског рата 1828/1829. године. Пред почетак сукоба, у руском Војно-топографском депоу су прављени планови о скицирању простора Европске Турске у случају успешног наступа руске војске.¹⁰¹² Прелазак преко Дунава и заузеће Варне у октобру 1828. године, а затим и продор преко Балкана и заузимање Једрена у јануару следеће године омогућили су спровођење акција руског топографског одељења у циљу топографског премеравања Европске Турске. У периоду од 1828. до 1832. године руски официри су вршили топографске радове у различитим деловима ове области. Под вођством барона Ховена вршено је снимање на простору источне Румелије и источне Бугарске. У исто време сниман је западни део Румелије и источна Македонија под заповедништвом потпуковника Мендома. На простору северне Бугарске премеравање је водио пуковник Дитмарс. Радове су изводили официри Михаил Павлович Вронченко, Ортенберг и Александар Антонијев Јесен, а основни задатак био је тачно одређивање положаја места. Ти радови омогућили су израду топографских карата у размери 1:84.000 за простор на којем је вршено снимање. Како је правац операција водио преко Бугарске и планине Балкан, том приликом је и израђено десет листова који приказују простор северне Бугарске и четири за западни део ове области. То су уједно били и први топографски радови на простору Европске Турске који су резултирали израдом карата у тако крупној размери. Поред тога, већ током 1828. године издата је карта Влашке, Молдавије и Бугарске у размери 1:840.000.¹⁰¹³

Као што се види из претходног казивања, простор Србије, будући да на њему није било војних операција током руско-турског рата, није био обухваћен картографским радовима руских официра. Већ средином 1830. године у Србију је дошло неколико руских официра са задатком премеравања и израде географске карте. Почетком јула у

¹⁰¹⁰ ДАС, КК, Београдски конулат (=VII), 32.

¹⁰¹¹ Р. Дединац, *Библиографија карата за Историју картографије Балканског полуострва* (НБС, ОПФ–КФ)

¹⁰¹² Н. А. Шостъин, *Михаил Павлович Вронченко, военный геодезист и географ*, Москва, 1956, 15.

¹⁰¹³ *Исторія Военно-топографическаго депо и геодезическихъ работъ генеральнаго штаба*, Записки военно-топографическаго депо 1 (1837), 47–49, 123, 171–173; *Исторический очеркъ деятельности Корпуса военных топографов 1822–1872*, Санкт-Петербург, 1872, 150–152.

Пореч су стигли капетан Александар Григоријевич Розелон Сашаљски, поручник Александар Антонијев Јесен, потпоручник Сименон Ивановић Каменски и црногорски војвода Матеј Петровић Вучићевић, а дочекао их је Стефан Стефановић. Одмах по доласку започели су рад на премеравању Србије, те је најпре одређен положај Смедерева, затим су радови настављени у Београду, где је одређен положај београдске тврђаве, а официри су излазили и на Авалу и тамо вршили осматрања. Даљи пут је настављен преко Шапца и западне Србије. Бањевац, Ваљево, Шабац и Пожега биле су тачке на основу којих је одређиван положај места на простору Србије. Иако је задатак ове групе руских официра био да изврше премеравање и саставе карту и отргнутих предела, како питање тих области још увек није било решено, њихов топографски рад био је ограничен само на простор Србије под кнезом Милошем. До почетка октобра 1830. године картографски рад руских официра био је завршен и територија Србије без отргнутих предела била је први пут снимљена у потпуности и то астрономским одређивањем положаја тачака. Током наведених радова, капетан Јесен одредио је астрономски положај за следеће тачке: Пореч, Градиште, смедеревска тврђава, београдска тврђава, Шабац, крчма у селу Својдруг, Јасика, Пожега, црква у Карановцу, Чачак, Туприја.¹⁰¹⁴ Положај Пореча, Градишта и Смедерева дефинисан је на основу претходно одређене астрономске позиције чернецког карантина недалеко од Кладова. Положај Београда и Шапца одређен је на основу претходно одређене позиције Смедерева, и већ су они у погледу тачности, заостајали за прецизношћу којом су одређене прве три тачке на простору Србије. Потом је одређен положај Крагујевца, а затим на основу њега је вршено одређивање географске дужине и ширине за остала места на простору Србије, али су подаци у погледу тачности заостајали за оним до којих се дошло одређивањем положаја места у односу на позицију Чернеца.¹⁰¹⁵ Прикупљени картографски подаци током 1830. године постали су основа за прву комплетну картографску слику Србије, уз податке до којих ће се доћи крајем 1830. и почетком 1831. године.

Оно што је важно нагласити јесте да радови које су руски официри вршили на простору Србије у лето 1830. године нису били договорени током преговора у Цариграду између руског посланика Александра Ивановича Рибопјера и османских представника. Наведени официри били су упућени од стране руског двора, а по наредби грофа Ивана Ивановича Дибича Забланског, са задатком да тајно израде карту Србије на којој ће бити означене старе и нове границе Србије и да саставе детаљан опис. Свакако, разлог њиховог доласка лежи, између осталог, и у недостатку географских карата које су биле неопходне најпре да би се руске власти детаљније упознале са територијом Србије и да би имали тачније податке који би се могли употребити током самих преговора, а у циљу повлачења нове границе српске државе. Како је посао око премеравања Србије у границама Београдског пашалука био завршен до новембра 1830. године, капетан Каменски је напустио Србију убрзо након завршетка радова и отишао за Букурешт, поневши са собом картографски материјал, кроки за карту Србије и *Кратку статистичку белешку о Србији* коју је саставио капетан Сашаљски.¹⁰¹⁶ Поред одређивања положаја тачака од стране наведених официра који су боравили на простору Београдског пашалука, поручник Вронченко је 1831. године одредио позицију Кладова.¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁴ *Исторія Военно-топографическаго депо и геодезическихъ работъ генеральнаго штаба*, 131–132; *Астрономическія и барометрическія наблюдения*, Записки военно-топографическаго депо 21 (1860), 60; *Висине неких места у Србији као што их је барометром мерио бар. Хердер, Буе и Хан*, 170; Р. Бојовић, *Карта „савремене Србије“ Александра Григорјевич Розелион Сашаљског из 1831*, Архивска грађа као извор за историју, ур. Н. Поповић, Београд, 2000, 603; Ж. Илић, *Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства*, 290–291.

¹⁰¹⁵ *Астрономическія и барометрическія наблюдения*, 57, 60.

¹⁰¹⁶ Р. Бојовић, *нав. дело*, 603; Ж. Илић, *Разграничење*, 291.

¹⁰¹⁷ *Исторія Военно-топографическаго депо и геодезическихъ работъ генеральнаго штаба*, 137.

Наведени радови нису представљали крај картографских послова руских официера. Током преговора око издавања Другог хатишерифа једно од спорних питања било је повезано са питањем отргнутих нахија, а тиме и са будућим правцем границе Кнежевине Србије. Како би тај спор био отклоњен одређено је да мешовита руско-турска комисија обиђе спорни предео, састави карту и протокол на основу којих ће бити извршено разграничење. Са турске стране, као члан комисије одређен је Лебип-ефендија, а са руске капетан Павле Јефстафијејевич Коцебу, коме је као помоћник именован Сашаљски. Комисија је свој рад започела 28. децембра 1830. године, одласком из Београда ка Кладову, а гранична линија на потезу од Тимока до Јагоштице је била истражена и скицирана до средине марта 1830. године.¹⁰¹⁸ Простор западне Србије био је већ приказан на картографским радовима током 1830. године, те није било потребе за његово поновно скицирање.¹⁰¹⁹ Један од основних задатака капетана Сашаљског у комисији било је састављање географске карте и на то јасно указује Коцебуовљево казивање у протоколу на неколико места, где наводи да је Сашаљском издао наређење да изради карту околине Гургусовца и Бање и да је упутио наведеног капетана на територију Новопазарске и Старовлашке нахије са задатком састављања карте овог дела Србије.¹⁰²⁰ Захваљујући раду комисије, капетан Сашаљски је добио прилику да заврши свој задатак из 1830. године и картографски сним и територију отргнутих предела, те је сада пред собом имао картографски материјал довољан за састављање карте Србије.

Пре него што је Сашаљски приступио изради карте Србије и отргнутих предела на основу података до којих је дошао током 1830. и 1831. године, најпре је у Београду саставио мапу која је била главни извор приликом одређивања правца граничне линије током преговора у Цариграду око издавања Трећег хатишерифа, али и главни материјали током рада српско-турске комисије за разграничење почетком 1834. године. Карта је била завршена најкасније до 20. априла 1831. године и насловљена је *Карта савремене Србије са додатком округа који су се налазили под влашћу народа српског у време закључења Букурешког мира у мају месецу 1812. године / отргнутих 1813. године*. Како је њен основни циљ био да пружи информације неопходне за разграничење Кнежевине Србије и Османског царства, она доноси детаљну представу пограничног појаса означеним тачкама које је требало да послуже као оријентир приликом самог повлачења границе на терену. Сходно томе, унутрашњост Србије је приказана јако оскудно, са свега неколико уцртаних топонима, што је и очекивано будући да је одвојен картографски приказ Србије пре припајања отргнутих предела урађен 1830. године. Далеко детаљнији приказ среће се на простору отргнутих предела. Хидрографска мрежа и убикација насеља су урађени прилично тачно, те је карта могла да послужи као поуздан извор приликом разграничења, са изузетком територије са десне стране Увца, где је неколико насеља, због погрешне убикације села Ојковица, иако је требало да припадну Кнежевини Србији, остало ван њеног састава. Поред тога, приказана је граница и унутрашња подела Србије кнеза Милоша до 1830. године, затим територија која је била под устаничком контролом 1812. у време потписивања Букурешког мира, као и подела спорне територије на нахије од стране устаника и на крају турска подела на казе.¹⁰²¹ Руски официри су кроз картографски рад дали свој допринос коначном утврђивању правца будуће граничне линије Кнежевине

¹⁰¹⁸ Више о раду комисије видети у: Ж. Илић, *Разграничење Кнежевине Србије*, 292–298.

¹⁰¹⁹ *Ужичка нахија*, књ. 2 (1831–1839), док. бр. 315

¹⁰²⁰ В. Стојанчевић, *Коцебуовљев протокол*, 171–173.

¹⁰²¹ Наведена географска карта може се данас срести у неколико примерака. Све примерке ове карте, који су настајали у различитим околностима, објавио је В. Стојанчевић у раду: *Територија и граница Србије 1804–1833*, 187–218. Прва карта које настала јесте она која садржи потпис Коцебуа и та карта је коришћена током самог разграничења. Касније су настајале копије ове карте на које су додавани различити картографски подаци, попут оних који су се тicali рељефног изгледа отргнутих предела. (Р. Бојовић, *нав. дело*, 606)

Србије и границе повучене на карти нису се могле мењати, са изузетком неколико села, чији положај на самој карти није био уцртан или није био прецизно одређен. Јасно је да је руска картографска школа прва визуелно представила границу Кнежевине Србије, и то на основу података до којих се дошло на самом терену. Можда је најбоље сведочанство о значају и утицају ове карте чињеница да је она коришћена и на конференцији у Канлици 1862. године, када су Кнежевини Србији уступљени градови, а затим и током 70-их година 19. века и то 1873. током рада Тимочке комисије и 1879. током разграничења са Бугарском.¹⁰²²

Осим разлога који су директно повезани са питањем разграничења, руске картографске радове у Србији, посебно оне из 1830. године треба свакако посматрати у контексту радова Војно-топографског одељења на простору Европске Турске, а који су имали за циљ боље географско упознавање овог простора, посебно са војне тачке гледишта. После француских официра који су почетком 19. века вршили одређивање положаја тачака, руска картографска школа била је друга чији су се картографски радови заснивали на теренском истраживању, а када је реч о картографским приказима целокупне Србије прва, будући да тај простор, због дешавања током Првог српског устанка, није био обухваћен радовима француске картографске школе.

Израдом карте разграничења, Сашаљски није завршио свој картографски рад посвећен Србији. По одласку у Букурешт, крајем априла 1831. године, заједно са Јесеном и Каменским, наставио је рад на карти Србије заснованој на географским информација до којих се дошло претходне две године. Током 1831. године завршена је *Топографическая карта Сербій* у размери 1:168.000, у девет листова. Можемо само претпоставити да је то била најбоља географска карта Србије урађена до тада, а свакако прва која је представила резултате теренских истраживања.¹⁰²³ Изгледа да наведена карта Србије није била објављена одвојена, већ је у нешто ситнијој размери, постала саставни део географске карте Европске Турске објављене од стране Војно-топографског депоа у Санкт Петербургу 1835. године, у 10 листова, под насловом *Карта театра войны въ Европѣ 1828 и 1829 годовъ*, а у размери 1:420.000. Као основни материјал при састављању ове карте, поред рекогносцирања Србије од стране Сашаљског, послужили су и сви претходно поменути радови руских официра. Северни део Кнежевине Србије приказан је на листу број три, западни, централни и јужни делови на листу број шест, а крајњи источни делови на листовима број четири и седам. Наведена географска карта представља убедљиво најбољи картографски приказ Кнежевине Србије у оквиру свих картографских школа које су приказивале овај простор, како по тачности у погледу хидрографске мреже, тако и по распореду, али и самом броју уцртаних насеља. Готово сва сеоска насеља на простору Кнежевине Србије су уцртана. Према легенди, насеља су подељена на велика, средња и мања и сеоска насеља. Требало би да за свако насеље стоји одредница да ли је насељено хришћанима или муслимана и те одреднице се срећу на оним листовима који приказују простор Бугарске, али Сашаљски углавном није уносио те податке за простор Кнежевине Србије, мада за поједина села попут Павлице, Кожетина, Драча, Нересница и још неколико, могу се срести подаци тог типа. За села Кладницу и Чучале, која су уједно и најјужнија насеља приказана на листу број 6, назначено је да су у питању албанска села. Такође, карта је давала податке и о величини села, те је требало посебно одвојити села која имају између пет и двадесет кућа и села са више од двадесет кућа што је негде и урађено, чак се и наводе подаци о броју кућа, али не за сва насеља, већ за она за која је аутор располагао тим подацима. Река Западна Морава означена је тим именом, док је за Јужну Мораву употребљен назив „Бугарска Морава (Источна Морава)“. Једино што недостаје карти јесте приказ рељефне слике

¹⁰²² Р. Бојовић, *нав. дело*, 607.

¹⁰²³ *Исторія Военно-топографическаго депо и геодезическихъ работъ генеральнаго штаба*, 174.

Србије. У погледу распореда насеља, квантитета и квалитета података, хидрографске мреже, наведена географска карта представља најбољи картографски приказ посвећен простору Србије објављен до средине 30-их година 19. века, а свакако и касније, будући да ће следећи пут топографске радове на простору Кнежевине Србије вршити српски официри од 60-их година 19. века. На основу ове карте можемо слободно закључити да руска картографска школа има све до средине 19. века најбољу и најтачнију картографску слику Кнежевине Србије, а томе је допринело управо теренско истраживање Кнежевине Србије спроведено од стране руских официра током 1830. и 1831. године.¹⁰²⁴

Поред наведених радова руских официра на простору Европске Турске, током ратних дешавања и у годинама које су уследиле, сам почетак руско-турског рата 1828. године довео је до појаве неколико географских карата у оквиру руске картографије, али за разлику од карата насталих снимањем, на картографским радовима из 1828. године јасно се види утицај западних картографија. Једна од њих дело је Александра Дмитриевича Савинкова и објављена је уз одобрење Војно-топографског депоа 1828. године. Сам положај и изглед централног планинског венца дуж целог Балканског полуострва јасно указује да су картографски подаци преузети из западних картографских школа и према томе су Метохија и ток Белог Дрима у саставу Албаније, а Косово у саставу Србије, као што је то и у претходно поменутих картографским школама. Назив Србија се простире дуж самог планинског венца и северно од њега. Ништа боља у приказима није ни карта Александра Петровића Максимовића, саветника и географа у Департаману народне просвете, која је такође приказивала простор попришта ратног сукоба руске и турске војске током 1828. године.¹⁰²⁵ Ове карте одлично показују колико се географско знање руске војне картографије о простору Европске Турске проширило након радова предузетих крајем 20-их и почетком 30-их година 19. века.¹⁰²⁶

Обе наведене карте биле су познате у Србији кнеза Милоша убрзо након објављивања. Средином децембра 1828. године Јаков Јакшић је послао кнезу Милошу опис географских карата које су објавили Савинков и Максимович, уз назнаку њиховог

---

¹⁰²⁴ *Карта театра войны в Европе 1828 и 1829 годов составлена в 1:420 000 долю настоящей величины с инструментальной съёмки Бессарабии, рекогносцировок Сербии, восточной части Булгарии и Румилии, и военной съёмки Молдавии, Валахии и Бабадагской области*, Санкт-Петербург, 1835.

(<https://vivaldi.nlr.ru/cm000010606/view/#page=>, pristupljeno 25.2.2023)

¹⁰²⁵ А. Д. Савинков, *Театр войны России против Турок*, Санкт-Петербург, 1828. (<https://vivaldi.nlr.ru/cm000010600/details>, pristupljeno 25.2.2023); А. П. Максимович, *Карта театра войны России против Турок*, Санкт-Петербург, 1828. (<https://vivaldi.nlr.ru/cm000010602/view/#page=>, pristupljeno 25.2.2023)

¹⁰²⁶ У литератури се може срести податак да је у оквиру руске картографије Европске Турске 1831. године објављена Артамонова карта ове области у размери 1:420.000 на 12 листова. Овај податак је нетачан и последица је некритичког преузимања података из литературе. Први је као годину издавања ове карте навео 1831. Хартенурн у раду посвећеном картографији Балканског полуострва из 1901. године, мада не помиње Артамонова као аутора. Мирела Алтић наводи да је то Артамонова карта и чак даје и њен краћи опис, али изгледа да је тај опис преузет из Хартенурновог описа погрешно датираног другог издања карте карте бојишта из 1835. године, које је објављено 1853, а док се код њега наводи 1850. година. Ова карта, са Артамоновим као аутором, не помиње се ни у библиографијама карата објављених од стране Војнотопографског депоа, као ни у другим делима која се тичу те тене. Сходно томе, руска картографија није 1831. године објавила карту посвећену Европској Турској, већ 1835. године, а главну улогу у њеној изради имали су официри Позњаков, Медњиков, Тјутиков, Егоров, Кучеренко, Афанасев и Лобанов. Година 1835. врло је јасно назначена на карти као година издавања. Николај Дмитриевич Артамонов никако није могао учествовати у изради ове карте будући да је наведени руски картограф рођен 26. октобра 1840. године, а тек 70-их година 19. века имаће важно место у руској картографији Европске Турске. (V. H. von Hartenthurn, *Die Kartographie der Balkan-Halbinsel in XIX Jahrhunderte*, Mittheilungen der kaiserl. und königl. Millitär-Geographischen Institutes, XXI (1901), 170–171; *Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822–1872*, 189; В. В. Глушков, *Николай Дмитриевич Артамонов – военный геодезист и картограф*, Москва, 2007, 10–11; М. Алтић, *Российская картография Черногории. Картография XIX века на службе дипломати*, Москва, 2015, 30)

садржаја и цена по којима се оне могу набавити. Тако знамо да је цена Максимовичеве карте била 8 рубаља без футроле, а 13 са њој, док је Савинковљева карта коштала 6 рубаља.¹⁰²⁷ Није познато да ли су карте касније набављене и коришћене у Кнежевини Србији.

Године 1849. објављена је у Санкт Петербургу *Carte de la Principaute de Serbie et des provinces limitrophes* од стране Аксенса Чиркова, припадника Топографског корпуса. Ова карта рађена је по нарудбини кнеза Михаила, а то се јасно види из Вукове преписке са руским етнографом Николајем Ивановичем Надеждином, где Вук јасно указује на интересовање кнеза Михаила за ову карту, а на једном месту се помиње да је та карта у Санкт Петербургу прављена за, тада бившег кнеза Михаила. Карта је наручена током 1848. године, а Вук и кнез Михаило су преко Надеждина настојали да дођу до информација како напредује израда карте, будући да Чирков није ништа јављао кнезу. Знамо да је средином октобра 1848. године Надеждин јавио да је Чирков завршио концепт карте и да се у то време он бавио њеном коректуром. Дакле, у израду ове географске карте на неки начин је био укључен и Надеждин. Поред тога, кнез Михаило је од Надеждина тражио да састави списак места и природних граница, које је било неопходно истаћи. Крајем децембра кнез Михаило није ништа знао о изради наведене географске карте. Да је карта завршена 1849, а не 1848. године како је забележено на карти, сведочи Вуково писмо Надеждину с почетка априла 1849. у којем наводи да се кнез Михаило чуди што још није добио карту од Чиркова. У септембру исте године Надеждин се распитивао да ли је кнез добио Чирковљеву мапу.¹⁰²⁸

Када се говори о Чирковљевуј карти, прво питање које је неопходно поставити, а што се не види из саме картографске представе јесте шта је представљала наведена карта. На то питање одговора Вук у писму Надеждину молећи га да сазна од Чиркова шта је са картом „наших земаља“.¹⁰²⁹ Ипак, то не значи да је ова карта имала задатак да представи све српске земље. Већ при првом погледу види се јасно да су три области посебно истакнуте – Кнежевина Србија, Босна и Херцеговина и Црна Гора, са врло јасно назначеним границама. Територија јужно од Кнежевине Србије означена је именом Албанија и није на било који начин истакнута на географској карти. Дакле, није реч о етнографској карти јер она није садржала етнографске елементе, већ је то карта која приказује географски изглед и границе наведених области. Ипак, важно је нагласити да кнез Михаило 1848. године наручује карту дела „наших земаља“. Та година обележена је великим политичким превирањима на целом европском континенту, укључујући и Хабзбуршку монархију. Свакако да су политичке прилике и промене које су оне са собом носиле имале одређени утицај на кнеза Михаила да уопште наручи једну географску карту која је, бар визуелно, истицала јединство Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе, посебно у таквим политичким приликама.

Са географске тачке гледишта, карта представља компилацију ранијих карата. Када је реч о картографском језику, он се у потпуности слаже са симболима које је употребио Јован Бугарски на карти из 1845. године. Како и картографски приказ Кнежевине Србије у највећој мери одговара карти Јована Бугарског, прилично је јасно да је ова карта послужила као извор Чиркову за географску слику Србије. На то указују идентичне грешке које се јављају на обе карте у погледу приказа рељефне структуре и назива планина, распореда и назива насеља, границе административне поделе, као и путни правци на простору Кнежевине Србије. Када је реч о територији Старе Србије, њен картографски приказ се свакако заснива на ранијим картама, али нисмо успели да

¹⁰²⁷ Историјски архив Шумадије, 1828, В. 203, I, 4, *Карта театра войны России против Турок*.

¹⁰²⁸ *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка VIII (1848–1850)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1994, (=Преписка VIII) док. бр. 103, 108, 117, 158, 212.

¹⁰²⁹ *Преписка VIII*, док. бр. 103.

утврдимо са које карте је преузет географски изглед ове области. Да нису коришћени најновији радови, попут Буеа, врло јасно указује присутност централног планинског ланца кроз цело Балканско полуострво и Метохија која је уцртана јужно од њега, што се, као што смо већ навели, среће на бројним географским картама објављеним у периоду прве половине 19. века, те је јасно да су подаци преузети са ранијих карата.

Осим Кнежевине Србије, на територији осталих провинција је уписано свега неколико географских појмова, те у том погледу карта доноси лошију представу у односу на карте осталих аутора у том периоду. Осим података до којих је дошао коришћењем ранијих карата, Чирков није ни могао имати друге податке, будући да радови руских официра у периоду од 1828. до 1832. године нису обухватили територију Старе Србије.¹⁰³⁰

Током четврте и пете деценије, у оквиру руске картографије, са изузетком карте Чиркова, није било других значајнијих радова посвећених простору Кнежевине Србије. Почетком шесте деценије, у првој години Кримског рата, јавља се друго, поправљено издање карте из 1835. године, у истој размери, са једним листом више, и у појединим сегментима поправљено на основу нових радова, али се они не односе на простор Европске Турске, већ на простор Бесарабије. Знамо да је географска карта имала један лист више од оне објављене 1835. године, али не знамо на који простор се она односила. Оно што се може претпоставити јесте да није било промена у географском изгледу Кнежевине Србије, будући да није било нових радова руских официра који би донели нове податке.¹⁰³¹

Сам почетак Кримског рата, иако на простору Балканског полуострва није било ратних операција, утицао је на руску картографију и довео до нових картографских приказа Европске Турске. Једну од првих карата у том периоду објавио је Н. Зуев и то крајем 1853. године. Границе повучене на карти не одговарају тренутном политичком стању на Балканском полуострву и више подсећају на карте настајале у периоду пре него што је политички појам Србије постао реалност, односно границе су сличне оним међама које су у картографском свету прве три деценије 19. века могу срести као одреднице географске Србије. Граница Србије на западу иде током Дрине приближно до Бајине Баште, затим напушта њен ток и иде у правцу југоистока, недалеко од Ужица, а затим даље ка југу током Увца, и код села Рутоша¹⁰³² мења правац и скреће ка западу у правој линији све до тока Лима. Од ушћа Бистрице, Лим је био граница Србије до Бродарева, а затим остављајући Бијело Поље, граница наставља у правцу југоистока до Централног била, односно до границе са Албанијом, у оквиру које је приказана Метохија, као и у западној картографији. Јужну границу углавном представљају висови Централног била, која осим од Албаније, одваја Србију и од Македоније. Када је реч о источној граници, она је почињала недалеко од изворишта Струме и ишла у правцу северозапада, остављајући Пирот и Мустафа-пашину Паланку (Бела Паланка) у саставу Бугарске, а Ниш у саставу Србије. Прешавши преко Нишаве замишљена линија раздвајања Србије и Бугарске ишла је до Гургусовца и ту избијала на ток Тимока, те настављала даље његовим током. Изгледа просто невероватно да је једна оваква карта објављена и то са дозволом Војно-топографског депоа. Зуев је у оквиру ове војне институције могао пронаћи далеко тачније податке о изгледу и подели Европске Турске, посебно када је реч о простору Кнежевине Србије, од овог приказа који срећемо на карти, а који картографски представља једну од лошијих представа, с обзиром на то у којој години је објављена карта. Номенклатура је једна од слабијих страна ове карте, као и сам распоред насеља

¹⁰³⁰ А. Ćirkoff, *Carte de la Principaute de Serbie et des provinces limitrophes*, St. Pétersbourg, 1848. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kp III 802)

¹⁰³¹ К. Свенске, *Обзор главнѣйшихъ путешествій и географическихъ открытій въ пятилѣтіе съ 1848 по 1853 годъ*, Санктпетербургъ, 1857, 4.

¹⁰³² Недалеко од Нове Вароши.

(Митровица = *Метрофче*, Вучитрн = *Велџчеринџ*, Врање = *Уйварина*, Куршумлија = *Куриунти*). Поред тога, среће се и уцртавање Кратова на току Топлице, што јасно указује на ранија картографска дела као један од најважнијих извора. На простору географске Србије, рељеф није приказан. Осим што нам показује прилично слабо картографско познавање Европске Турске од стране наведеног руског картографа, ова карта донекле и указује на географско разумевање Србије у оквиру руске картографије, које се у појединим сегментима разликовало од западне картографије с почетка 19. века, посебно у погледу западне границе, осим ако и границе нису преузете са неке западне карте, мада поново истичемо да те западне границе Србије на Лиму нису биле честа појава у картографији.¹⁰³³

Годину дана након Зуева, изашла је нова карта Европске и Азијске Турске чији су аутори били Кораблев и Сирјаков, такође уз одобрење Војно-топографског депоа. У односу на карту Зуева, овај географски рад представља за нијансу тачније издање. Назив Србија се протеже, као и на претходно поменутој карти, од Дунава и Саве па на југу све до Централног била, односно поново је приказана географска Србија, с тим што је ток Тимока спојен са испрекиданом линијом са током Западне Мораве, тако да је јужно од те линије остао Ражањ, а затим недалеко од Пожеге та испрекидана линија се протеже у правцу северозапада до Дрине и њеним током иде до Саве. Могуће да је задатак ове линије да представи границу Кнежевине Србије, али је она погрешно повучена, а сам натпис на било који начин није ограничен на том простору. Међутим, поменута двојица руских картографа не посматрају Кнежевину Србију као политички субјект на Балканском полуострву, на било који начин одвојен од територије Османског царства, већ предност дају географског разумевању овог појма, што објашњава како њихову представу Србије, тако и ону која се среће код Зуева. На то врло јасно указује легенда на којој су представљене боје које означавају границе држава, међу којима су Русија, Аустрија, Турска, Црна Гора и друге. Наравно, Кнежевина Србије је тада вазална држава у оквиру Османског царства и посматра се као део Европске Турске, али већ од њеног настанка 1830. године њена граница се јавља на готово свим картама. Исти статус су имале Влашка и Молдавија, али је њихова граница истакнута. То је било гледиште тројице картографа, а највероватније иза свега стоји недовољно познавање тренутне политичке ситуације на простору Европске Турске, иако су се подаци о границама могли наћи и на карти објављеној 1835. године.¹⁰³⁴

Исте године објављена је *Карта Балканског полуострова* урађена од стране генералштабног капетана Вивена де Шатобрена, која представља далеко тачнији картографски приказ Европске Турске. Напредак се јасно огледа у приказу рељефа и на овој карти није приказано Централно било, већ се среће картографски приказ рељефног изгледа који се јавља у француској, аустријској и немачкој картографији од почетка 40-их година 19. века. Такође, за разлику од претходних карата, врло је јасно да се назив Србија односи искључиво на територију Кнежевине Србије. Реке су приказане плавом бојом, што у осталој картографији тог времена није толико чест случај, а рељеф је приказан методом шрафирања. Слично као и на картама аустријске и немачке картографије тог времена, готово да превладавају празнине, посебно у приказу територије Старе Србије, мада није већи број насеља уписан ни на простору Кнежевине Србије. Хидрографска мрежа је, ако се има у виду размера, прилично тачно постављена, а то је омогућило и донекле тачну убикацију, бар оних места која су лежала на речним токовима. Такође, приметно је и исправљање положаја Метохије, која више није јужно од непостојећег

¹⁰³³ Н. Зуев, *Карта Европейской Турции*, С. Петербург, 1853. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/133)

¹⁰³⁴ Кораблев, Сиряков, *Карта Европейской Турции*, Ст. Петербургъ, 1854. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Пер. Аз/3-76)

планинског ланца и део Албаније, већ је добила своју тачну позицију у односу на Шар-планину, што је опет условљено изостанком приказа Централног била. Македонија је ограничена уз само залеђе Солунског залива, а Албанија се пружа од црногорске границе. Такође, од свих карата које смо прегледали, први пут се на једној од њих јавља назив Балканско полуострво.¹⁰³⁵

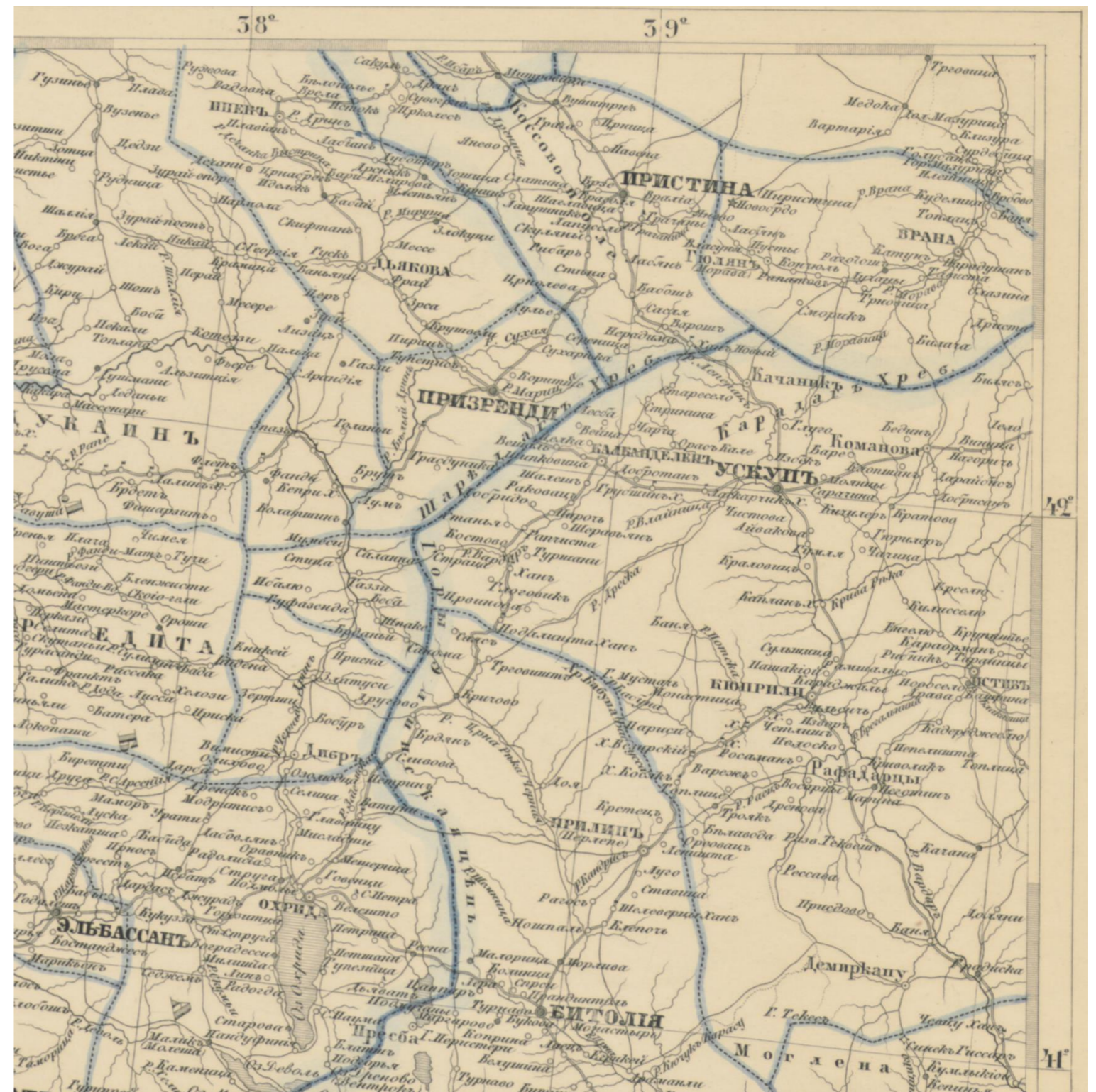
Две године након поновљеног издања карте Војно-топографског депоа, појавила се *Подробная Карта Европейской и Азиатской Турции*, такође, у издању исте институције, а урађена од стране официера Семена Сергејевича Тјутикова. Наведена карта била је објављена у размери 1:1.260.000 и на 7 листова, те стога није могла донети детаљније податке о географском изгледу Србије и Старе Србије, већ више представља један уопштени преглед ове две области. Главни циљ ове карте био је приказ граница, унутрашње поделе различитих области на Балканском полуострву, као и саобраћајне везе. Територија јужно од Кнежевине Србије није именована, а представљена су већа насеља и градови. Како је реч о официру који је радио у оквиру Војнотопографског депоа, свакако су му били доступни подаци до којих су дошли руски официри током радова крајем треће и почетком четврте деценије 19. века, а на употребу Сашалског указује распоред и број учртаних насеља, будући да се јавља приказ и већег броја сеоских насеља, што се у том тренутку не може срести у оквиру аустријске или немачке картографије. Међутим, како са сигурношћу знамо да простор Старе Србије није био обухваћен тим приказима, поставља се питање на основу чега је Тјутиков картографски представио овај крај Балканског полуострва. Могуће да је тај додатни, једанаести лист поновљеног издања карте из 1835. године, садржао приказ простора Старе Србије и суседних крајева, будући да Хартентурн у опису карте наводи да је ова карта ишла до линије Валона – Солун, али исто тако наводи да је имала 20 листова, што није тачно, тако да питање извора којима се аутор користио при картографској представи Старе Србије остаје отворено. Да се користио неком од западних карата сведочи и учртано Кратово на простору Топлице северно од Подујева, што је присутно у европској картографији све до 60-их година 19. века. Поређење приказа Старе Србије са представом Влашке, Бугарске, па донекле и Србије показује управо ту разлику у географском познавању оних области које су руски официри снимали 30-их година 19. века и оних територија које су остале ван њиховог подручја рада, што јасно указује на коришћење грађе Војно-топографског депоа при настанку ове карте.¹⁰³⁶

Следећи изузетно важан тренутак у руској картографији Балканског полуострва наступио је у другој половини 60-их година 19. века. Идеја о изради нове карте Европске Турске јавила се у руском министарству војске средином 1866. године. Међутим, та мисао је наишла на отпор, јер се сматрало да нема довољно поузданих картографских података на основу којих би се могла израдити прецизна карта ове територије. Један од главних разлога због чега је руска војска настојала да изврши поновно картографско представљање овог дела Европе било је недовољно картографско познавање, будући да само Османско царство није предузимало картографске радове на територији своје државе. У оквиру Војно-топографског депоа једине географски потпуно прецизне информације биле су оне до којих су дошли руски официри током 1828–1832. године. После тога нису вршена премеравања од стране руске војске на простору Европске Турске. И поред недостатка картографских информација, сама идеја о издавању новог

---

¹⁰³⁵ В. Де Шатобренъ, *Карта Балканскаго полуострва съ обозначеніемъ владѣній Турецкаго Султана, Греческаго Королевства, Черногоріц Княжества, Молдавіи, Влахи и Сербіи и сосѣднихъ странъ*, Ст. Петербург, 1854. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, К3-Балк/2–92)

¹⁰³⁶ С. С. Тютиков, *Подробная Карта Европейской и Азиатской Турции*, Санкт Петербург, 1855. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, К3-Пер. Аз/78)

Прилог бр. 7: Подробная Карта Европейской и Азиатской Турции, Санкт Петербург, 1855.

карте бар источног дела полуострва. Сви су били потпуно свесни празнине која је владала у погледу географских информација када је реч о територији западног дела Балканског полуострва, а тиме и територије Старе Србије. На крају, 4. јануара 1867. године објављена је резолуција Војног министарства о издавању карте Европске Турске у Гаусовој пројекцији, у размери 1:420.000 (10 врста), која би обухватила простор од Молдавије на северу до 40 степена географске ширине на југу и од Црног мора до аустријске границе на Уни.¹⁰³⁷

Док су радови на карти постепено почињали, донета је одлука да се тригонометријска мрежа северно од Дунава пренесе и на територију Европске Турске све до Крита, што је била идеја Кирила Василевича Струвеа. Да би се приступило остварењу те намере, поред наређења руске владе, било је неопходно добити и сагласност турских власти, након чега су руски официри могли кренути на пут. Године 1867. астрономска и тригонометријска премеравања на простору Европске Турске вршили су капетани Иван Егорович Кортаци и Артамонов. Као основа, наравно, послужила су им премеравања руских официра крајем треће и почетком четврте деценије 19. века. Током наведене експедиције одређен је положај за укупно 26 тачака. Две године касније поново је упућен капетан Артамонов у Европску Турску најпре са задатком да османским властима представи резултате премеравања током 1867. године, а затим да настави даље истраживање, с тим да тежиште радње пренесе ка западу, тако да је сада била обухваћена област источно од границе Кнежевине Србије, али не и њена територија. Најзападније тачке на којима је том приликом вршено премеравање била је Софија. Радови руских официра на простору Европске Турске у периодима од 1828. до 1832. и од 1867. до 1869. године, довели су до одређивања позиције 131 тачке на овој територији.¹⁰³⁸

Истовремено, настављао се рад на географској карти Европске Турске у оквиру Војно-топографског депоа, који је због константног прилива нових информација текао доста споро, будући да су некада већ урађени листови морали да се преправљају. За разлику од територије Бугарске, Тракије и источне Македоније, за које су главне картографске информације пружили радови руских официра, тих података није било за простор Кнежевине Србије и Старе Србије. Картографска представа ове две области извршена је на основу необјављене карте Србије од Сашаљског, затим на основу картографских дела Јована Бугарског и Јована Миленковића посвећених Кнежевини Србији из 1845, односно 1850. године. За простор Старе Србије коришћени су Кипертови картографски радови долине Мораве и Вардара, као и Дрима и Вардара, засновани на Хановим путописним делима и скицама, затим Роскиевећево дело и картографска слика Босне и Херцеговине и северозападне Старе Србије. Део података преузет је и са Кипертових картографских приказа Европске Турске, затим са Шедине карте Европе из 1869. године, а коришћени су и истраживачки радови Буеа, Хана, Викенела и других. Оно што је додатно одуговлачило рад на самој карти била је појава нових података које су науци представљали други истраживачи, па је тако 1875. године карта исправљана на основу Лежанових и других картографских извора.¹⁰³⁹ Поред наведених дела, руски картографи су добили могућност да користе и једно дело турске картографије, објављено од стране Нузрет-паше, које је на западу приказивало простор источног дела Балканског полуострва, закључно са Софијом.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁷ *Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822–1872*, 583–584.

¹⁰³⁸ Исто, 490–491; *Предварительныя работы по градусному измѣренію въ Европейской Турцији*, Записки военно-топографическаго отдѣла Главнаго штаба XXXII (1871), 43–46, 83–88; В. В. Глушков, *Николай Дмитриевич Артамонов – военный геодезист и картограф*, 25–29.

¹⁰³⁹ *Работы по составленію, гравированію и изданію картъ*, Записки военно-топографическаго отдѣла Главнаго штаба XXXIV (1875), 22.

¹⁰⁴⁰ *Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822–1872*, 585.

Од 1869. као главни уредник при изради руске карте Европске Турске постављен је капетан Артамонов. Картографски рад је у потпуности завршен тек 1876. године када је и објављена карта Европске Турске у 17 листова и у размери 1:420.000. За ову карту можемо рећи да је била Артамонова карта Европске Турске. Већ при навођењу извора на основу којих је настао картографски приказ Србије и Старе Србије у оквиру ове карте, потпуно је јасно да руска картографска школа у овом тренутку заостаје за картографским приказима ових области који се могу срести у аустријској картографији, за разлику од 30-их година 19. века, где је била далеко испред захваљујући картографском раду капетана Сашаљског. Његов утицај на настанак ове карте се врло јасно види у погледу приказа хидрографске мреже, која је, када је реч о простору Кнежевине Србије, готово преузета са карте из 1835, а која је опет у потпуности, у погледу Србије, зависна од карте Сашаљског из 1831. године. Шта више, исти картографски језик који је користио Сашаљски у означавању насељених места искоришћен је и на карти из 1876. године. Исто тако, распоред насеља дуж тока Јужне Мораве указује на коришћење Кипертовог картографског приказа Хановог путовања, а оно што је био проблем и аустријске и немачке картографије, приказ удаљенијих делова од градских центара и главних путева, посебно на простору Старе Србије, присутан је и на овој карти. Најслабија страна овог картографског приказа је, када је реч о територији Србије и Старе Србије, свакако представа рељефа. Готово ниједна планина на простору Србије и Старе Србије није означена именом, а при самом погледу на карти није се могла добити верна слика рељефног изгледа како Кнежевине Србије, тако и Старе Србије. Разлика у приказу рељефа најбоље се види ако поредимо приказ рељефног изгледа Србије и Старе Србије и источних делова Балканског полуострва или Црне Горе¹⁰⁴¹, где су картографи располагали тачнијим и прецизнијим подацима, који су били резултат осматрања на терену.¹⁰⁴²

Када говоримо о картографским представама Србије и Старе Србије у оквиру руске картографске школе 60-их и 70-их година 19. века, морамо имати у виду који део територије Балканског полуострва је у том периоду привлачио већу пажњу руске политике, што даје и одговор на питање зашто су руски астрономски и тригонометријски радови били ограничени само на простор источног дела полуострва. У периоду од Париског мира (1856) до Берлинског конгреса (1878) бугарско национално питање имало је најважније место у руској балканској политици.¹⁰⁴³ Имајући то у виду, потпуно је јасно зашто руски картографи неупоредиво већу пажњу посвећују управо простору Бугарске и Тракије у односу на западни део Балкана. Стога, и не чуде речи аутора који је 1872. године писао преглед историје радова Војно-топографског депоа и који наводи да руска картографија свакако може израдити прилично прецизну карту источног дела Балканског полуострва која „болѣ насъ интересующей“.¹⁰⁴⁴

Пре него што пређемо на руске картографске радове на простору Балканског полуострва током Велике источне кризе, важно је нагласити да у погледу картографских приказа Кнежевине Србије и Старе Србије од друге половине 19. века аустријска и немачка картографија преузимају примат, који је, бар када је реч о картографским приказима Кнежевине Србије, захваљујући раду Сашаљског, држала руска картографија до тог периода. Ако бисмо у картографском смислу поделили сфере између руске и аустријске картографије, Србија би свакако била у оквиру друге картографске школе. Оног тренутка када су аустријски официри извршили триангулацију на простору Кнежевине Србије,

¹⁰⁴¹ М. Алтич, *Российская картография Черногории*, 34–56.

¹⁰⁴² [Карта европейской Турции], Санкт-Петербург, 1876. [Európai Törökország térképe.] [B III a 72/3] | [Maps Hungaricana](#), pristupljeno 26.2.2023)

¹⁰⁴³ С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 130–131, 134–146, 151–167.

¹⁰⁴⁴ *Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822–1872*, 583.

постали су најбољи познаваоци географског изгледа српске државе. Пар година касније, Руси ће понети исту ту титулу, али за простор Бугарске. Разлике у географском познавању Србије и Старе Србије у оквиру аустријске и руске картографије најбоље се виде поређењем аустријских и руских издања из 70-их година 19. века.

Разлика у квалитету између аустријске *General-Karte von Bosnien, der Hercegovina, von Serbien und Montenegro* из 1876. године и руске „Артамонове“ карте из исте године најбоље је дошла до изражаја током српско-турских ратова 1876. године. Дописник *Петроградских вједомости* из Србије Дмитри Константинович Гирс, пише да је по доласку у Београд ишао, заједно са руским конзулом у Београду Андрејем Николајевичем Карцовим, на брдо Тресисаба где се део српске војске борио под командом Ђуре Хорватовића. Том приликом први пут је погледао наведену аустријску мапу, коју је окарактерисао као најбољу која постоји, са тачном номенклатуром и веома детаљну у погледу приказа насеља – „најмање настањено место и најмањи поточић има на њој“. Са друге стране, за мапу коју су руски официри донели у Кнежевину Србију на почетку Првог српско-турског рата наводи да је то пример како не треба издавати карте и да се показала потпуно неупотребљивом и да због грубих грешака, посебно у погледу представљања рељефа, не може издржати поређење са аустријском картом, те су је руски официри бацили по доласку у Кнежевину Србију. Током српско-турских ратова и од стране српске и од стране турске војске коришћена је аустријска карта, за коју Гирс истиче да је добра за стратегијске планове, али због размере 1:300.000 превише је мала за оперативне планове, али Срби другу нису имали, те су се морали користити овом картом.¹⁰⁴⁵

Управо ово Гирсово казивање потврђује важност израде географских карата на основу самог премеравања на терену и то системом триангулације и астрономским одређивањем положаја тачака. Астрономски одређен положај за свега 12 тачака током 1830. и 1831. године није могао пружити довољно података руској картографији за израду тачне географске слике, а колико је аустријска картографија у том погледу била у предности после радова из 1874. године сведочи поређење 12 тачака одређених од стране Руса, са 69 тачака астрономски одређених и 130 помоћу методе триангулације током радова аустријских официра. Било је потпуно очекивано да карта настала као резултат тих радова далеко надмаши руску картографску представу и Србије и Старе Србије.

Почетак Велике источне кризе, а посебно почетак сукоба између Србије и Турске (1876–1877) довео је поновног интересовања руске приватне картографије за простор Балканског полуострва. Нешто мање од два месеца након почетка ратних операција, појавила се карта под насловом *Карта театра войны между Славянами и Турками* непознатог аутора која је доносила приказ Балканског полуострва, без већег значаја за картографско представљање балканских држава. Оно што привлачи пажњу на овој карти јесте протезање имена *Булгарія* и на десну обалу Јужне Мораве. Карту украшавају четири портрета: српског и црногорског кнеза Милана Обреновића и Николе Петровића, затим портрет генерала Михаила Григорјевича Черњајева, главнокомандујућег српском армијом и пуковника Николаја Алексејевича Кирјејева, који је учествовао у рату и био међу првим Русима који су пали борећи се заједно са српском војском. Идентична карта, само без портрета владара и војсковођа, а са статистичким подацима о броју становника у Европској Турској објављена је следеће године.¹⁰⁴⁶ Исте године објављена је и карта

---

¹⁰⁴⁵ ДАС, ПО, 39, 172. У наведеном документу руска карта из 1876. године назива се „десетоврстовска“, што је долазило од руске јединице за дужину – руска врста – која је, као што смо већ навели, била коришћена као једна од јединица за изражавање размере на географским картама у оквиру аустријске, руске и немачке картографије. Размера карте из 1876. године била је 10 врста.

¹⁰⁴⁶ *Карта театра войны между Славянами и Турками. Полныя Европейская Турція, Сербія, Греція, Румунія и пограничныя части Азіатской Турціи, Россіи, Австріи и Италиі съ показаніемъ областей, гора,*

пуковника Котельникова, у размери 1:2.940.000, која представља само уопштен приказ Европске Турске. Објављивање ових карата било је подстакнуто финансијским разлозима, будући да је у то време пажња јавности, посебно када је и Русија 1877. године ушла у рат, у потпуности била оријентисана у том правцу, а 10 % посто од цене сваког примерка ишло је за помоћ рањеним војницима.¹⁰⁴⁷

Пре него што ће руски официри извршити триангулацијска мерења крајњег источног и јужног дела Кнежевине Србије током 1878. и 1879. године, у Санкт Петербургу, у издању картографског завода Алексеја Илина, пуковник Артамонов објавио је 1878. године *Карта театра войны в Европейской Турции (Герцеговины, Боснии, Сербии, Булгарии и частей Румынии и Албании)*. Иако се у каталозима објављених руских картографских издања током 1876–1878. као година издавања ове карте помиње 1877, по самом картографском приказу јасно је да је карта објављена после одређивања граница на Берлинском конгресу. Карта је објављена у размери 1:1.350.000, која је тако и изражена, из чега се види да и у руској картографији после 1876. почиње постепена примена наведеног начина изражавања размера, али се и даље наводи руска врста као додатна одредница. На југу је приказана територија до линије Дебар – Ипсала – Цариград. Рељеф је приказан уз помоћ висинске скале и тамо где је аутор располагао са нешто више података користио је и изохипсе. Када је реч о приказу Србије и Старе Србије, имајући у виду размеру, карта не доноси тако детаљан приказ као „десетоврстовка“, али ипак је реч о једном јасном прегледу географског изгледа наведене две области. Врло детаљан приказ правца старе граничне линије и понављање појединих одредница, као што је „Сербски Шанец“ на десној обали Увца јасно указује на један од картографских извора којима се Артамонов користио при изради картографског приказа Србије – карта из 1876. године, која се у приказу овог дела граничне линије ослања на карту из 1835. године. Наравно, како је Артамонов био главни уредник „десетоврстовке“, потпуно је очекивано да му је она била главни извор информација за простор Србије и Старе Србије.¹⁰⁴⁸

На карти је приказано политичко стање на Балканском полуострву после 1878. године са врло јасно назначеним новим границама балканских држава. Оно што се примећује на овој карти јесте ширење имена Бугарска, које није ограничено на границе Кнежевине Бугарске, дефинисане Берлинским уговором. Уместо тога, протезање назива Бугарска извршено је на два начина. Први је на наведеном картографском приказу, где назив Бугарска почиње недалеко од Куманова и даље се пружа у оквиру граница политичког појма Бугарске. Поред главног картографског приказа, у врху карте налази се мања мапа целог Балканског полуострва у размери 1:6.300.000. На овом умањеном картографском приказу назив Бугарска почиње на десној обали Јужне Мораве, односно на карти означеној као Бугарска Морава. Такво исписивање назива Бугарске је свакако последица пројектованих граница Санстефанске Бугарске, чија је граница недалеко од Враћа прелазила не десну обалу Јужне Мораве. Занимљив је овај приказ Бугарске који се шири само на територију Кнежевине Србије и на простор североисточно од Кратова, а не и на осталу територију коју је требало да обухвати Санстефанска Бугарска и поред

рѣка, желѣзныхъ и шоссеиныхъ дорог, Москва, 1876. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/2–94); *Подробная карта военныхъ дѣйствій. Полныя Европейская Турція, Сербія, Греція, Румынія и пограничныя части Азіатской Турціи, Россіи, Австріи и Италиі съ показаніемъ областей, гора, рѣка, желѣзныхъ и шоссеиныхъ дорог*, Москва, 1877. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/2–44)

¹⁰⁴⁷ Н. Е. Котелников, *Карта театра войны в Европской и Азіатской Турціи*, Киев 1877. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/1–22)

¹⁰⁴⁸ *Карта европейской Турции*, Санкт-Петербург, 1876; Н. Д. Артамонов, *Карта театра войны в Европейской Турции (Герцеговины, Боснии, Сербии, Булгарии и частей Румынии и Албании)*, Ст. Петербург, 1878. (https://runivers.ru/mp/maps-detail.php?ID=594167&SECTION_ID=8209, приступљено 28.2.2023)

врло јасног знања поменутог картографа о правцу граничне линије Кнежевине Србије. Када је реч о територији Старе Србије, нема никаквих географских натписа обласног карактера. Као што се види, за разлику од аустријске и немачке картографије, у оквиру којих се може срести одредница Турска Србија, тај појам се не среће на картама издаваним у оквиру руске картографске школе.

Поред географске карте објављене од стране Артаманова, отприлике у исто време док је наведени пуковник радио на изради географске карте, руски официри су почели своје треће премеравање појединих делова Балканског полуострва у 19. веку.¹⁰⁴⁹ Нову прилику за руске картографске радове на простору Балканског полуострва дао је руско-турски рат 1877/1878. године. Већ 27. јуна руска војска почела је са преласком преко Дунава. Након пребацивања, руска армија је бележила успешан наступ у свим правцима, али убрзо је дошло до застоја код Плевне и Шипке, што се претворило у вишемесечне борбе без већих промена на линији фронта. Након пада Плевне, у децембру 1878, и пробоја турске одбране код Шипке почетком јануара 1878, руској војсци је био отворен пут за даље напредовање, које се завршило уласком у Једрене 22. јануара 1878. године, а затим и потписивањем примирја три дана касније.¹⁰⁵⁰ Убрзо по преласку Дунава, пуковник Леведев је добио задатак да изврши припреме за продужење триангулације преко Дунава и вршење астрономских опажања. Радови током 1877. године били су подељени у три ланца за тригонометријско премеравање и односили су се искључиво на простор Бугарске.¹⁰⁵¹ Током 1878. године један од основних задатака било је премеравање оне територије која је остала ван граница Санстефанске Бугарске, а у којој се налазила и даље руска војска, будући да је на том простору било могуће вршити премеравање само до тренутка потписивања мировног уговора. Поред тога, исте године требало је наставити радове у осталим деловима Бугарске, а посебно дуж планинског венца Балкана, како би се снимили сви пролази. Дакле, ни током 1878. није било руских радова на територији Србије. Према програму за 1879. годину, сами радови били су подељени на осам ланаца дуж којих је требало вршити триангулацију. Последњи, осми ланац, се односио на Србију, односно у оквиру њега било је предвиђено снимање српско-бугарске граничне линије, а затим, у оквиру рада међународне комисије посао је требало продужити и дуж српско-турске границе преко Врања до Рашке и Новог Пазара. Тешкоће са којима су се сусретали руски официри током топографских радова и извођења триангулације биле су бројне. Прво, наилазили су на отпор српске, бугарске и турске владе. Током тригонометријских радова у западној Бугарској 1878. године, српска влада није дозвољавала постављање тачака са српске стране границе, те је током те и 1879. године одређен положај свега четири тачке дуж српско-бугарске границе и то Вршка чука, Репљанска црква, Три чуке и Одоровци.¹⁰⁵² Разлог оваквог става српске владе током 1878. године лежао је у очекивању да ће крајеви Брезник, Кул и Трн бити припојени Србији, а да ће руски топографски радови утицати на питање припајања ових области. Са друге стране, бугарске власти су сматрале да, од стране руских официра постављене пирамиде неопходне за премеравање, представљају будући правац граничне линије, те су налагали становништву да уништавају обележене тачке. Ништа боље се није односила ни турска влада и чак је један руски топограф, који је вршио премеравање на Родопима, био

¹⁰⁴⁹ Прво је било у периоду од 1828–1832, а друго током 1867. и 1869. године.

¹⁰⁵⁰ С. Терзић, *На картијама Константинопоља*, 449–452, 473–475. Више о овим догађајима видети у претходним поглављима.

¹⁰⁵¹ М. Н. Леведев, *Описаніе триангуляціи въ Болгаріи, произведенной въ 1877, 1878 и 1879 годахъ*, Записки Военно-топографическаго отдѣла главнаго штаба XLIII (1888), 2.

¹⁰⁵² Исто, 113, 119, 118, 120; Ј. Симоновић, *нав. дело*, 45.

ухапшен од стране турских власти и тек на инсистирање руског посланика у Цариграду пуштен на слободу.¹⁰⁵³

Посебно је било тешко вршити снимање дуж нове српско-турске границе на југу, што истиче и сам Леведев, наводећи да се због арнаутских зулума готово целокупно становништво са овог простора раселило и да се могу срести само разбојничке банде како крстаре тереном. Да би уопште било могуће вршити радове на том простору, била је неопходна пратња српске и турске војске. Такође, сметње премеравању чинио је и турски официр који није дозвољавао не само одређивање тачака које су се налазиле ван граничне линије, већ ни осматрање позиција ван тог појаса. Поред тога, Леведев указује на слабу мрежу путева на простору од Врања и Новог Пазара, дуж границе, и на тешкоће снабдевања храном.¹⁰⁵⁴

Да српске власти нису благонаклоно гледале на радове руских топографа на простору Србије и дуж граничне линије сведочи и писмо српског посланика у Цариграду Филипа Христића упућено председнику владе Јовану Ристићу 13. априла 1879, у оквиру којег преноси молбу руског посланика у Цариграду Алексеја Лобанова Ростовског да се српских цариницима изда наредба да не ометају рад руских топографа који врше радове изван српско-бугарске демаркационе линије.¹⁰⁵⁵

Могућност за детаљније топографско снимање српско-бугарске границе руски официри добили су пре и током рада међународне комисије за разграничење Србије и Бугарске у периоду од 12. маја до 8. јуна 1879. године. Оно на шта је важно указати јесте да се руски рад дуж српско-бугарске и српско-турске границе разликовао. На простору српско-бугарске границе, током рада међународне комисије, руски топограф је, заједно са српским и турским, вршио снимање у размери 1:21.000. Сама процедура снимања граничне линије одвијала се на следећи начин. Најпре је међународна комисија уз помоћ мотки одређивала правац граничне линије, а затим је енглески члан комисије вршио премеравање удаљености између постављених ознака и одређивао угао између одређене позиције и претходно маркираних висова. Затим су подаци достављани српским и руским топографима који су их уносили на карту. Обично се снимао појас од око 1–2 км око саме граничне линије. Поред руских топографа Сидерова и Кузмина, рад на снимању терена и уношењу података на крокије вршили су и српски капетан Драган Вучковић и поручник Станковић. Дневно је снимана дужина од око 5 км граничне линије. Касније је одлучено да се карте израде у размери 1:42.000, а од Стола су подаци уношени на већ израђене руске топографске карте.¹⁰⁵⁶ Топографски радови настали као резултат рада међународне комисије за разграничење, садрже врло детаљан приказ граничне линије и омогућавају њену потпуну реконструкцију. Рељеф дуж граничне линије је врло јасно истакнут и представљен уз помоћ методе изохипси.¹⁰⁵⁷

За разлику од дела српско-бугарске границе где су руски официри и пре рада међународне комисије за разграничење вршили премеравање, што се види из поменутог писма из априла 1879. године, рад на јужном делу будуће границе Кнежевине Србије, односно на српско-турској граници био је ограничен само на период рада међународне комисије и то од 29. јуна до 20. августа 1879. године.¹⁰⁵⁸ Разлог томе свакако лежи у претходно поменутој ситуацији на терену. Током снимања у западној Бугарској српска

¹⁰⁵³ М. Н. Леведев, *нав. дело*, 13; S. Truck, *Die russische Triangulierung auf der Balkanhalbinsel in den Jahren 1877–1879*, *Mitteilungen des kaiserl. und köig. Militär-geographischen Institutes XVII* (1897), 161–170. Друга библиографска јединица представља извод из Леведевог опширног приказа руских картографских радова.

¹⁰⁵⁴ М. Н. Леведев, *нав. дело*, 15; АСАНУ, ЈР, XXII-3, Извештај о обележавању српско-турске границе од Пољанице до Канилуга.

¹⁰⁵⁵ ДАС, МИД–ПО, 1879, П/В-7, Филип Христић – Јовану Ристићу 13/25. април 1879.

¹⁰⁵⁶ М. Самарцић, *Извештај*, 116–121, 123, 124, 127.

¹⁰⁵⁷ ДАС, МИД–ПО, 1879, Г-1.

¹⁰⁵⁸ АСАНУ, ЈР, XXII-3, Извештај о обележавању српско-турске границе од Пољанице до Канилуга.

влада није дозвољава коришћење земљишта за одређивање тачака триангулације, док је потпуно другачија била ситуација на јужној граници. Током наведених радова руски топографи су снимили простор од Врања до Новог Пазара. Као контролни базиси одређене су једна тачка у Крушевцу, а друга у Рашкој на Ибру. Присуство међународне комисије омогућило је руским официрима несметан рад и вршење детаљне триангулације. Прва тачка одређена у Кнежевини Србији била је Клисуре на самој српско-бугарској граници, чији је положај одређен на основу положаја Царице и Душанца, а потом је на основу положаја Клисуре и Царице одређен положај Стешера и даље су се низале тачке дуж граничне линије, али ограничене искључиво на српску страну границе. Најисточније одређене тачке биле су Троглав, Радочел и Кулина, западно и северозападно од Рашке.¹⁰⁵⁹ Током наведених радова руских официра уз помоћ триангулације одређен је положај 103 тачке дуж српско-турске граничне линије. Наведени радови руских официра имали су велики значај за послове који ће уследити у оквиру Географског одељења српске војске, односно за топографско премеравање Кнежевине Србије које је започело 1881. године. Све податке до којих се дошло на основу премеравања, руска војска је током 1880. и 1881. године послала у Главни генералштаб српске војске. Руска мрежа троуглова послужила је као основа српској триангулацији за време премеравања Кнежевине и Краљевине Србије. Дакле, српска војска је имала ослонац у аустријској и руској триангулацији овог простора, али о томе ћемо више говорити у одељку посвећеном српској војној картографији.

После искуства које су руски официри доживели са десетоврстовком, а које нам је забележио дописник Гирс, потпуно је било очекивано да Војно-топографски депо у Санкт Петербургу одмах предузме послове на исправљању наведене карте. Готово да се послови на дорађивању карте нису ни прекидали и током 1877. и 1878. године помињу се радови на њеном исправљању. Нов материјал пружила је аустријска карта дела Балканског полуострва у размери 1:300.000 и на основу ње је током 1879. и 1880. године исправљено 12 листова руске карте.¹⁰⁶⁰ Картографски рад Војно-географског института у Бечу пружао је нове податке за западни део Балканског полуострва, рачунајући ту простор Србије и Босне и Херцеговине. Како су током својих радова на Балканском полуострву руски официри дошли до значајних картографских података, исправљање наведене карте било је заустављено 1880. године како би прикупљени картографски материјал био сређен и унет на карту, што је и завршено током 1884. године. На основу сопствених премеравања, руска војна картографија је током 1885. године радила на изради карте источног дела Балканског полуострва у размери три врсте, затим карти Црне Горе и карти разграничења Црне Горе и Османског царства, а посебна пажња у руској војној картографији била је у том периоду посвећена источном делу Балканског полуострва, пре свега Бугарској.¹⁰⁶¹

Пут руске војне картографије посвећене простору Србије током 19. века водио је од најдетаљније карте ове области с почетка 30-их година 19. века, засноване на рекогносцирању терена, до географских карата које су на терену биле потпуно неупотребљиве и пример како не треба издавати мапе. Затим су ти картографски прикази били засновани на аустријским картографским радовима у Кнежевини Србији 70-их година 19. века. Разлог томе лежи у усмерењу руских картографских интересовања на простор источног дела Балканског полуострва, а у складу са руским политичким циљевима. Потпуно је било за очекивати да аустријска картографија, после директних

¹⁰⁵⁹ М. Ледедев, *нав. дело*, Отчетная карта геодезическихъ работъ въ Болгаріи 1877, 1878 и 1879 г.

¹⁰⁶⁰ *Работы по составленію, гравированію и изданію картъ, исполненныя въ Картографическомъ заведеніи Военно-топографическаго отдѣла Главнаго штаба*, Записки Военно-топографическаго отдела Главнаго управления Генеральнаго штаба 38 (1883), 29.

¹⁰⁶¹ Исто, Записки Военно-топографическаго отдела Главнаго управления Генеральнаго штаба 40 (1885), 20.

топографских радова на простору Србије далеко претекне руску картографију у погледу географског познавања територије Србије. Исто тако, када је реч о простору Старе Србије, за разлику од аустријске картографије на којој се срећу појединачне географске детерминанте које указују на раније присутно значење географске Србије или присуство назива изведених из српске прошлости, то није случај у руској картографији. То, наравно, не значи да у оквиру руске науке и у јавности нису постојала дела која су врло јасно указивала на назив и српски карактер Старе Србије. Већ смо помињали и Родофиникинове идеје о границама Србије, и дела руских конзула Гиљфердина и Јастребова, као и Мајкова. Једноставно, руска војна картографија није специјалну пажњу посвећивала именовану територија и њихов фокус приликом картографских приказивања били су распоред насеља, хидрографска мрежа, рељеф. О томе сведочи и чињеница да на десоврстовки из 1876. године нису уписани називи као што су Србија, Босна, Херцеговина, Бугарска.

Када је реч о руској приватној картографији, она наравно није била ни близу немачкој и аустријској картографији по броју објављених картографских радова. Али, оно што је генерално важило и за аустријску и немачку важило је и за руску картографију, а то је да су велики политички догађаји на том простору подстицали и издавање географских карата. Управо то се најбоље види по броју географских карата објављених током 1878. године, у периоду након Санстефанског мира и Берлинског конгреса. Међутим, као што ће анализа показати, ту је углавном реч о ситноразмерним географским картама које нису доносиле никакве новине у картографске приказе како Србије, тако и Старе Србије. У оквиру приватне руске картографије углавном се јављају војна лица, али с том разликом што су они били аутори и издавали су карте под својим именом, а не под окриљем Војно-топографског депоа. Пуковник Николај Павлович Нечаев објављује *Карта Болгарског княжества, Србији, Черногории и Русской Добруджи по прелиминар-ному договору, заключённому в Сан-Стефано 19 Февраля 1878 г.*, у размери 120 врста. Циљ карте је да прикаже границе држава пројектоване Санстефанским мировним уговором и њихова предвиђена територијална проширења. Оно што је занимљиво на овој карти јесте потискивање имена Македоније ван граница Санстефанске Бугарске, тако да је њен назив уписан јужно од југозападне границе Велике Бугарске. Такође, примећује се и уцртавање Пирота у оквиру пројектованог територијалног проширења Србије, што није било тачно, будући да је овај град требало да уђе у састав Велике Бугарске. Нема никаквих присутних назива за територију јужно од Кнежевине Србије.¹⁰⁶²

Годину дана касније, један од истакнутијих руских картографа, такође официр, Иван Афансјевич Стрелбицкиј објављује књигу *Владения турок на материке Европы с 1700 по 1879 год* у оквиру које се налазило и 15 приложених карата, од којих је за нашу тему значајна *Турция с окружающими государствами при точном исполнении всех статей Берлинского трактата 13. июля 1878.* Као што смо већ навели и ова, као и већина карата је ситноразмерна, али оно што је занимљиво на овој карти јесте приказ северозападне Старе Србије, односно Новопазарског санцака. Новопазарски санцак приказан је као територија зависна од Аустро-Угарске и Турске. Очигледно да је и за Стрелбицког право аустријског двора да држи трупе на простору Новопазарског санцака значило и протезање њених политичких права на овај део Старе Србије.¹⁰⁶³

¹⁰⁶² Н. П. Нечаев, *Карта Болгарского княжества, Србији, Черногории и Русской Добруджи по мирному договору Сан-Стефано 19. фев. 1878 г.*, Москва, 1878. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/58)

¹⁰⁶³ И. А. Стрелбицкий, *Владения турок на материке Европы с 1700 по 1879 год*, Ст. Петербург, 1897, мапа: *Турция с окружающими государствами при точном исполнении всех статей Берлинского трактата 13. июля 1878.*

Неколико година касније (1884) други истакнути руски картограф Алексеј Афиногенович Иљин¹⁰⁶⁴ објављује нову, прегледну карту, посвећену Балканском полуострву у размери 1:2.250.000. За разлику од ранијих карата, на овој мапи се срећу називи географских области јужно од Кнежевине Србије, али не и назив Стара Србија. Уместо њега, на простору Метохије и Косова простире се назив Косово, а јужно од Пећи почиње назив Албанија. Занимљиво је протезање Херцеговине на десну страну Лима, све до Суводола недалеко од Новог Пазара. Назив Македонија се простире, као и у оквирима аустријске картографије, у залеђу Солунског залива, и то од Касторије до нешто северније од Сереза на истоку. Северно од назива Македонија среће се назив Румелија. Локације Македоније и Румелије на овој географској карти се углавном нису разликовале од оних присутних у оквиру аустријске и немачке картографије. Оно што се може рећи о овој, али и осталим картама које нису биле у издању Војно-топографског депоа јесте да оне настоје да прикажу тренутну политичку слику Балканског полуострва и донекле географски изглед, без улажења у детаљније представе, о чему сведочи и наведена размера ове карте. На овој карти се јавља изражавање географске дужине у односу на Гринич, Париз, Пулков и Феро, дакле све оне одреднице које су коришћене током 19. века за изражавање географске дужине, а које су постепено почеле да се користе и у руској картографској школи.¹⁰⁶⁵

У оквиру руске географске литературе 1884. године појавило се значајно дело *Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран* од стране Јакова Фједоровича Головацког, у оквиру којег се налазила и једна географска карта. Од самог картографског приказа, који углавном представља политичке границе и географски изглед, важнија је садржина речника. Своје место у овом речнику нашао је и појам Старе Србије, који је објашњен као област јужно од Кнежевине Србије у оквиру којег се налазе места Призрен, Пећ, Нови Пазар, Косово поље, Липљан, Прокупље и Митровица, уз напомену да је део Старе Србије присаједињен Србији 1878. године. Такође, из навођења Врања као града у Старој Србији видимо да је аутор границу ове области спуштао приближно до границе Кнежевине Србије. Дакле, Стара Србија је била ограничена на југу Шаром и Скопском Црном Гором. Са друге стране, Скопље и Куманово су били места у Бугарској, као и Ниш и Пирот, уз напомену да су 1878. године припојени Србији, што би значило да појам Старе Србије није ширио источно од Јужне, односно у тексту Бугарске Мораве. Пријепоље је било у Херцеговини. На карти аутор није визуелно приказао своје схватање граница географских појмова на Балканском полуострву, већ се држао политичких појмова и њихових граница.¹⁰⁶⁶

Готово све до краја обрађеног периода тек спорадично се појављује по неко картографске издање у Русији посвећено балканским земљама. Српско-бугарски рат 1885. године подстакао је објављивање *Карта театра войны между Сербией и Болгарией*.¹⁰⁶⁷ Такође, већ помињани пуковник Нечаев 1912. објављује друго издање *Карта Болгарскаго княжества, Сербии, Черногории и Русской Добруджи по прилиминар-ному договору, заключённому в Сан-Стефано 19 Февраля 1878 г и по Берлинскому трактату*. Карта доноси приказ граница држава пре Санстефанског уговора, затим границе пројектоване тим миром, као и границе балканских држава одређене на Берлинском конгресу. Оно што је посебно занимљиво на овој карти јесте

¹⁰⁶⁴ Алексеј Афиногенович Иљин (1834–1889) био је истакнути руски картограф и оснивач Картографског завода који се, између осталог, бавио издавањем географских карата неопходних за руске школе.

¹⁰⁶⁵ А. А. Иљин, *Карта Европейской Турции, Румынии, Сербии, Черногории и Королевства Эллиновъ*, 1884. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/3–96)

¹⁰⁶⁶ Ј. Ф. Головацкий, *Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран*, Вильна, 1884, 66, 89, 155, 168, 212, 234, 250, 283, 288.

¹⁰⁶⁷ *Карта театра войны между Сербией и Болгарией*, Ст. Петербургъ, 1885. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/30–2)

прво појављивање појма Старе Србије у оквиру руске картографске школе. Границу Старе Србије на западу одређивала је граница Бугарске пројектоване Санстефанским миром. Нигде тај назив није прешао на ту територије, већ је „Старая Сербія“ ограничена јужно од црногорске и западно од српске и границе Велике Бугарске, а простире се и на левој обали Дрима. Дакле, географски појам Старе Србије је присутан на овој руској географској карти, али њене границе на западу је оцртавала она линија коју су Руси били дефинисали као западу границу Бугарске у Санстефану 1878. године.¹⁰⁶⁸

*

Руска картографија Србије се по броју публикација и њиховом значају не може мерити са аустријском и немачком картографијом, будући да су те области биле на рубу картографског интересовања ове картографске школе. Ипак, значај руских картографских радова у Кнежевини Србији почетком 30-их година 19. века не сме се никако занемарити. Руски официри су били први картографи који су вршили снимање и одређивање положаја тачака на научној основи и уз помоћ тада савремених инструмената. Поред тога, руски официри су обишли, снимили и затим представили на карти будућу граничну линију аутономне Кнежевине Србије, и тиме уз руску дипломатску подршку српским захтевима на Порти, дали свој допринос у коначном дефинисању граничне линије обновљене српске државе. Такође, њихови радови дуж границе и вршење триангулације, што је омогућило израду мреже троуглова, који су касније послужили као основа српским официрима у премеравању Кнежевине и Краљевине Србије, имају велики значај, посебно имајући у виду да је руски Војно-топографски депо током 1881. и 1882. године све резултате до којих је дошао током премеравања на српско-турској и српско-бугарској граници уступио српској војсци. На крају, прва карта која је представљала целокупну територију Кнежевине Србије, а која је настала на основу осматрања и одређивања положаја тачака, била је дело руске картографије и у погледу количине информација које је са собом носила, та карта је била једно од најбољих картографских остварења које приказују српску Кнежевину током прве половине 19. века. Захваљујући Сашаљском, Србија је 1831. добила рукописну карту у размери 1:166.000, а она је 1835. године објављена у размери 1:420.000. То само по себи говори о значају који рад Александра Сашаљског има у историји картографских представа Србије. Када говоримо о другој половини 19. века, руске картографске представе Србије и Старе Србије немају већи значај у картографском свету. Исто тако, мора се истаћи и да се саме руске представе Србије и Старе Србије заснивају на аустријским и немачким картографским радовима. Али, никако се не сме занемарити допринос руске картографске школе при сагледавању шире слике картографске делатности у и о Србији. То важи пре свега за војну картографију, док када је реч о приватним издањима, она настају углавном под утицајем западне картографије, те немају већи утицај у разумевању географије Балканског полуострва.

---

¹⁰⁶⁸ Н. П. Нечаев, *Карта Болгарског княжества, Сербии, Черногории и Русской Добруджи по мирному договору Сан-Стефано 19. фев. 1878 г и по Берлинскому трактату*, Санкт Петербург, 1912. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/58)

Прилог бр. 8: Н. П. Нечаев, *Карта Болгарского княжества, Сербии, Черногории и Румынии по мирному договору Сан-Стефано 19. фев. 1878 г и по Берлинскому трактату, Санкт Петербург, 1912.*

Бугарска картографија

У историјској картографији бугарског и српског народа, 19. век је изузетно важан, јер за разлику од свих претходних периода када су ови народи били објект картографског приказивања, крајем 18. када је реч о српској, а 40-их година 19. века када је реч о бугарској картографији, почиње развој националних картографија, односно у том тренутку наведени балкански народи почињу картографски да представљају своје и територије својих суседа.

Прва географска карта на бугарском језику и од стране Бугарина као аутора објављена је 1843. године. Њен аутор био је Александар Хаџи Русет. Географску карту под насловом *Карта на сегашная Болгария, Оракия, Македония и на прилежациите земли* објавио је у Стразбургу.¹⁰⁶⁹ Приказивала је простор Европске Турске. По самом изгледу, врло је јасно да се карта у потпуности ослања на картографски приказ ове области урађен од стране француског картографа Пјера Лапијеа из 1822. године. Према томе, картографски приказ Србије одговара француском схватању граница ове области 20-их година 19. века. Оно по чему се одликовала Лапијева карта и била главни извор за картографске представе тог типа јесте приказ турске административне поделе. Хаџи Русет прецртава границе појединих санцака и то оних чије међе је сматрао као граничне географских области на Балканском полуострву, али није бележио називе санцака, већ географска имена присутна на простору Европске Турске. Србија је приказана идентично као код Лапијеа. Наведена географска област се простирала између Дунава и Саве на северу, Дрине и Тимока, а њене јужне границе одређивало је схватање који санцаки су били саставни део географског појма Србије. Цео Крушевачки санцак улазио је у састав Србије на првој бугарској карти и њена граница на југу била је одређена међом Новопазарског санцака, који је приказан као део Босне, затим Приштинског и Ћустендилског санцака. Линија која је на западу ишла током реке Ибар, а затим скретала ка истоку и ишла правцем северно од Вучитрна, Новог Брда и Врања представљала је западну и јужну границу географског појма Србије, док је развође Струме и самог горњег тока Јужне Мораве ограничавало ову област на истоку. Ниш и Пирот, односно територија Софијског санцака била је део географског појма Бугарске. Одређене промене виде се и у разумевању географског појма Македоније у односу на Лапијеву карту. Њена западна, јужна и северна граница прати границе Солунског, Битољског, Скопског и Ћустендилског санцака, док је на истоку граница одређена реком Местом, мада се и прво слово назива Тракија налази на десној обали Месте. Ипак, оно што врло јасно указује да је Хаџи Русет имао своје виђење граница Македоније, које су се разликовале од Лапијевих виђења територијалног обима ове области, јесте начин на који је овај појам уписан, односно дуж које територије се пружа. За разлику од Лапијеа, који је ову област ограничио на залеђе Солунског залива, Хаџи Русет је назив протегаво од најјужнијих граница Битољског па све до североисточне границе Ћустендилског санцака. Тиме је врло јасно показао своје територијално разумевање Македоније. Како је, као што смо навели, границе појмова повлачио на основу турске административне поделе, односно оставио те граничне линије, вероватније је да је под Македонијом сматрао територију на северу до Скопске Црне Горе и развођа Јужне Мораве и Вардара, односно до Орбелуса, будући да се те границе срећу у литератури као одредница Македоније. Када је реч о географском појму Албаније, граница Скадарског санцака на северу оцртавала је међе ове области, а у њен састав била је укључена и територија Приштинског санцака. Такав географски обим

---

¹⁰⁶⁹ Н. Караиванов, *Български възрожденски картограф (200 години от рождението на Александър Хаджи Русет)*, География 2 (2010), 42–43.

појма Албаније био је директна последица изједначавања административних и граница географских појмова и у погледу Албаније се разликовао од мишљења о границама ове области присутне у литератури тог доба. Када је реч о географским одредницама јужно од Кнежевине Србије, за разлику од Лапијеа који је територију Новопазарског санцака именовао тим именом и додао „или Рашка“, ни прво ни друго одређење се не среће код Хаџи Русета, већ је јасно да је ту област сматрао политичким појмом Босне. Када је реч о самом картографском приказу земљишта, он је углавном у потпуности преузет са карте Лапијеа, а по узору на кога је рађен и картографски језик.¹⁰⁷⁰

Александар Хаџи Русет је своје гледиште о границама провинција на Балканском полуострву формирао углавном на основу турске административне поделе, уз одређена самостална виђења. Конкретно, када је реч о простору Србије, у потпуности је преузео границе које се срећу код Лапијеа, а које приказују донекле измењено схватање граница географске Србије, иако у том тренутку је већ више од десет година присутан политички појам Србије. То је било прво бугарско картографско виђење изгледа Балканског полуострва формирано под утицајем француске картографије.

Деветнаест година касније (1862) поново је у оквиру бугарске картографије објављена карта Балканског полуострва. Њен аутор био је Димитри Ангелидев и објављена је у Пловдиву, а штампана у Бечу, под насловом *Карта пространа на Европаческа Турција с надлежаци неџ Княжества Унгровлахија Сербја и с независимото Княжество на Черња-горя*. Тешко је одговорити на питање на основу које карте је Ангелидев урадио картографски приказ Европске Турске, будући да његова карта нема већих картографских сличности са картама на које смо наишли током анализирања претходних картографских радова. Оно што се прво примећује јесте да границе учртане на карти не приказују међе турске административне поделе. У легенди аутор наводи симболе који приказују седиште ејалета и седишта санцака. Ипак, да границе не обележавају територију ејалета у свим случајевима, већ да негде представљају Ангелидево мишљење о границама географских назива, показује пример Бугарске, где би на територији на коју се односи овај појам требало да буду учртане границе четири ејалета – Чирмен, Силистрија, Видин и Ниш, што није случај, али су сва ова места обележена као седиште ејалета, с тим што аутор, иако је у легенди назначио, није користио одвојен картографски знак за седиште санцака, те тако Нови Пазар, Призрен, Приштина имају ознаку ејалетског средишта.

За разлику од карте из 1843. године, Кнежевина Србија је приказана у својим границама, са основном хидрографском мрежом и са неколико насеља која су обележена картографским знаком који означава број становника, која су била подељена на већа од 10.000 и на она између 5.000 и 10.000. Географска ширина места је прилично погрешна, тако да су Ужице и Крагујевац приказани готово у истој равни, што се одразило на положај Западне, односно на карти обележене као Српска Морава. На простору целе Европске Турске, па и на територији Србије и Старе Србије, планине су уписане само именом, без приказа рељефног изгледа. Када је реч о територији Старе Србије, среће се присуство политичког појма Босне који обухвата Новопазарски санцак, док се на простору Косова и Метохија среће само назив Косово. Учртане границе указују на то да је аутор цео овај простор рачунао као део Албаније, при чему се та територија простирала од Арте на југу па све до Врања (у њеном саставу) и граница Босанског вилајета. Географски појам Бугарске обухватао је територију која је почињала од границе Кнежевине Србије и Босанског вилајета на Копаонику и протезала се у правцу југоистока, обухвативши Топлицу, а оставивши Врање ван граничне линије, и

---

¹⁰⁷⁰ А. Хаджирусте, *Карта на сегашная Болгария, Тракия, Македония и на прилежащите земли*, Страсбургъ, 1843. (<https://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/image>, pristupljeno 3.3.2023); P. Lapie, *Carte générale de la Turquie d' Europe en XV feuilles*.

обухвативши Ћустендил и Дупницу наставља даље ка Старој планини. Од Охридског језера у правцу северозапада, ишла је ка изворишту Вардара граница Македоније и подножјем Скопске Црне Горе, северно од Скопља и Куманова ишла у правцу границе Бугарске.

Да је аутор имао приступ новијим географским подацима које су доносиле публикације током 40-их и 50-их година 19. века, почевши од Буеа, сведочи пример употребе назива Курбетска планина. Ангелидев је свакако користио ранију картографску грађу, о чему сведочи и понављање грешке у погледу уцртавања Кратова на простору Топлице.¹⁰⁷¹

Убрзо се појављује и трећа бугарска карта Балканског полуострва из пера једног од истакнутијих бугарских националних радника и учесника Прве бугарске легије¹⁰⁷² Васила Стојанова. Географска карта је урађена на чешком језику и објављена у Прагу 1863. године, убрзо након што се њен аутор вратио тамо на даље школовање. Карта доноси приказ Европске Турске, Црне Горе и Грчке, при чему су истакнуте границе и седишта ејалета на простору Балкана. На коришћење географских карата објављених у оквиру немачке и аустријске картографије и ослањање на њих у приказу Србије и Старе Србије, која наравно није обележена на карти тим именом, указује преузимање и уцртавање планине Лепенац (Лепа Гора) између Копаоника и Јастрепца, која је почела да се јавља у картографији захваљујући карти Јована Бугарског. Поред тих уопштених картографских података, на овој карти је приказана и територија независних племена, што је врло јасно истакнуто у легенди. Та територија почињала је од Дробњака на северу, обухватала Бјело Поље и преко Васојевића пружала даље ка југу обухвативши Гусиње, а на истоку је ишла врховима планинских венаца који су са западне стране ограничавали Метохију. На југу је прелазила ток Дрима и област Малисора и Миридита. Први који је у картографском свету ограничио ову територију био је Хајнрих Киперт на карти Европске Турске из 1853. године. Управо границе које је дефинисао Киперт за територију независних племена у потпуности преузима Стојанов.¹⁰⁷³ Основни задатак ове мапе био је да прикаже територије које су сматране саставним делом Бугарске и тај назив се протеже од Преспанског језера све до ушћа Дунава. Наравно, поред тога, присутни су и називи провинција, те је Македонија приказана као област која почиње јужно од Шаре, а источно од границе независних племена која се завршавала на планинским висовима изнад Тетова, а назив Македонија се протеже од Тетова до Кавале. Када је реч о територији јужно од границе Кнежевине Србије, врло јасно је истакнуто да је то територија насељена од стране Бугара, будући да се северно од Новог Брда па даље ка истоку пружа назив *Blgarie*. Југозападно од Кнежевине Србије нема географских одредница, осим што је та територија приказана као део Босанског вилајета.¹⁰⁷⁴

Христо Данов је 1863. године издао географску карту Европске Турске, која представља изузетно важан картографски извор који врло јасно осликава географско схватање већег дела Балканског полуострва у бугарској картографској школи. Поред тога, оно што је посебно важно у контексту ширења географских идеја јесте да је ова карта

---

¹⁰⁷¹ Д. Ангелидев, *Карта пространа на Европаическа Турция с надлежащи неџи Княжества Унговлахия Сербия и с независимото Княжество на Черня-горя*, Пловдив 1862.

(<https://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/image>, pristupljeno 3.3.2023)

¹⁰⁷² Српска влада је, осим дипломатске помоћи Бугарима, предузимала и кораке у циљу формирања бугарских чета. Прва бугарска легија формирана је у Кнежевини Србији до 1862. године, под командом Георгија Раковског. Основни циљ формирања ових одреда био је да, у случају општег устанка, изврше продор у Бугарску. (Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд, 2015, 195)

¹⁰⁷³ Н. Киперт, *Generalkarte von der Europäischen Türkei*.

¹⁰⁷⁴ V. Stojanov, *Evropske Turecko, Cerna hora, Recko a Jonske ostrovy*, Prah, 1863.

(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/image>, pristupljeno 3.3.2023)

била коришћена у бугарским школама као наставно средство. Врло је јасно да је карта настала у потпуности на основу Кипертове карте Европске Турске из 1853. године, с тим што је Данов у неким случајевима, као што је приказ планинских венаца у околини Врања изостављао или у неким случајевима и исправљао Киперта. Оно што њој даје посебну важност јесте то што је Данов на Кипертовој картографској основи повукао границе географских провинција на Балканском полуострву и додао легенде у којој је врло јасно назначио која боја се односи на коју област.

У већини случајева границе прате административне линије које су биле већ присутне на Кипертовој карти, али има и одступања. Према наведеној карти, западна граница Бугарске протезала се дуж источне и дела јужне међе Кнежевине Србије, почевши од Тимока па све до Копаоника, који је уједно представљао и западну границу географског појма Бугарске. Затим је граница настављала линијом разграничења Приштинског и Нишког санцака, при чему је грешком и код Киперта и код Данова, Ново Брдо остало ван граница Приштинског санцака, па тако је и остало део Бугарске. Даље је граница географске Бугарске настављала развођем Мораве и Вардара, остављајући Врање и извориште Мораве у саставу Бугарске, што значи да у овом случају није пратио границу Скопског санцака, будући да је каза Врање било његов саставни део у тренутку када Киперт саставља своју карту. Граница је потом настављала преко планинских врхова у правцу северозапада и избијала на границу Скопског ејалета и настављала његовим правцем, преко изворишта Струме, остављајући Ћустендил, Дупницу и манастир Св. Јована Рилског у саставу Македоније. Од наведеног манастира, граница је даље ишла у правцу североистока, ка Самокову. Када је реч о северним границама географског појма Албаније, он је у потпуности ограничен на основу линије коју је Киперт повукао као границу независних племена, при чему су Пећ, Ђаковица и Призрен остали ван овог географског појма. Када је реч о територији Метохије и већег дела Косова, Данов је, очигледно немајући друго решење, означио ту територију као део Босне, иако за то нема никакве основе, како у географском, тако и административно-политичком смислу. Или му појам Старе Србије није био познат, што је мало вероватно за једног картографа, или га једноставно није употребио.

Када је реч о географском појму Македоније, Данов је ту територију на југу ограничио, пратећи код Киперта присутну границу Румелијског ејалета, која је затим настављала између границе Битољског и Охридског санцака у оквиру истоименог ејалета и даље ка северу, остављајући ван те границе казе Горњи и Доњи Дебар у саставу Охридског санцака. Затим је граница настављала између Призренског и Скопског санцака, потом преко врхова Шаре прелазила Неродимку недалеко од Качаника и у правцу северозапада избијала на јужну границу Данове Бугарске. Дакле, Македонија код Данова је била на северу ограничена Шар-планином, Качаничком клисуром, моравско-вардарским развођем и даље планинским врховима у правцу Ћустендила и изворишта Струме. Када је реч о источној граници Македоније, пратио је Кипертову линију која представља границу Солунског ејалета, преко Доспата и даље ка југу, да би се завршила у Кавали.¹⁰⁷⁵ Кипертов приказ административне поделе није потпуно тачан, те је тако каза Велес приказана као део Скопског ејалета, а Кавала је остала ван Драмског санцака, тако да је генерално административна подела слабија страна ове карте, али је послужила Данову за одређивање бар оквирног територијалног обима провинција на Балканском полуострву.¹⁰⁷⁶

Иако у неким случајевима Данов дефинише границе на основу већ присутних међа које се срећу на Кипертовој карти, врло је јасно које делове територије је сматрао

¹⁰⁷⁵ X. G. Danov, *Главна карта от Европско Турско*, Виена 1863.

(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=78>, pristupljeno 4.3.2023)

¹⁰⁷⁶ A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden, 1976, 76–78.

саставним делом географског појма Бугарске, Албаније, Македоније и Босне. Када је реч о разумевању североисточне и источне Старе Србије као дела Бугарске, може се рећи да његово дело представља већ континуитет у бугарској картографији која приказује простор Нишког ејалета као саставног дела географског појма Бугарске.

Већ током својих радова 60-их година 19. века, бугарска картографија врло јасно настоји да истакне бугарски карактер оних територија које су у оквиру бугарске литературе сматране саставним делом бугарских земаља, а то су биле Македонија и Тракија, и североисточни део Старе Србије, тј. она територија која је припојена Србији после 1878. године, а која је, као што смо видели и на примеру бугарских уџбеника, сматрана саставним делом географског појма Бугарске. Овај тренд у бугарској картографији наставио се и током 70-их година 19. века. Такав случај срећемо у једном од прва два бугарска атласа објављеног од стране Христа Данова, а штампаног у Бечу 1865. године¹⁰⁷⁷, где на карти назив Бугарска прелази на западну страну Старе планине, те тако свакако обухвата Пирот, не и потпуно јасно Ниш, али тешко да су се Данови географски ставови променили у односу на раније картографско дело.¹⁰⁷⁸

Седам година након прве географске карте Европске Турске од Данова, појавило се друго издање његове карте, које се углавном не разликује од првог. Ипак, у погледу источне границе Македоније извршена је промена те је са оне, од стране Киперта погрешно одређене границе Солунског вилајета, пренета на ток реке Месте. Других промена у приказима граница није било.¹⁰⁷⁹ Припремао је Данов и треће издање ове географске карте у периоду после Берлинског конгреса и насловио ју је *Княжество България с близоседны-те независимы княжества Сърбия, Черна-Гора, Ромџия и останалы-те чјасты от Европ. Турџия*. Изгледа да ова географска карта није објављена, а у Националној библиотеци Бугарске чува се примерак на којем се види да је Данов или неко други почео са радом на њој, будући да је била уцртана нова гранична линија Кнежевине Србије.¹⁰⁸⁰

Почетком 90-их година 19. века појавила се још једна значајна карта већег дела Балканског полуострва у издању књижаре Христа Данова, коју је саставио А. Кривошиев, а која је објављена под насловом *Карта на България с прилежашите неџ државџ у размери 1:420.000*. Као главни извор података за израду ове карте послужиле су руске и аустријске карте, како је и у самом наслову карте назначено. Приказана је територија Балканског полуострва до линије Охрид-Аранђеловац на западу и Црно море на истоку. У картографском погледу, карта заиста представља изузетан картографски приказ Балканског полуострва, можда и један од најбољих до тада урађених на пољу приватне картографије. Поред рељефа, хидрографске мреже и политичких граница, врло детаљно је приказана турска административна подела, као и унутрашња подела балканских држава. Наравно, река Јужна Морава је означена као Бугарска Морава. Врло је значајно како је ова карта најављена у каталогу издања књижаре Христа Данова. Ова карта означена је као мапа која приказује све земље које насељавају „наши братя Българи“, а као те земље, односно као бугарске земље означене су: Северна и Јужна Бугарска (Кнежевина Бугарска и Источна Румелија), Србија (мисли се свакако на знатан део територије припојен Кнежевини Србији 1878), Македонија, Једренски вилајет,

¹⁰⁷⁷ И. Савов, *Български учебени, справочни и научни атласи*, Известия на Българското географско дружество VIII (1968), 162.

¹⁰⁷⁸ Х. Г. Данов, *Землеописателен учебен атлас в двадесяџ и четиџре карти*, Пловдив, 1865, Европџйска Турџия и Грџија.

¹⁰⁷⁹ Исти, *Главна карта от Европско Турско*, Пловдив, 1870.

(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=79>, pristupljeno 4.3.2023)

¹⁰⁸⁰ Исти, *Княжество България с близоседны-те независимы княжества Сърбия, Черна-Гора, Ромџия и останалы-те чјасты от Европ. Турџия*. (<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=175>, pristupljeno 4.3.2023)

Бесарабија и Добруца. Управо овом картом, иако није у основи била етнографска, картографски је истакнуто јединство оног што су Бугари сматрали саставним делом свог етничког простора. То и објашњава зашто карта пресеца Краљевину Србију по средини, јер није себи ставила у задатак приказ географских целина на Балканском полуострву, већ оних делова које су Бугари сматрали да су насељени од стране њихових сународника, осим у случају када су се границе географских области поклапале са границама бугарског виђења сопственог етничког простора.¹⁰⁸¹

Оно што се такође примећује на неколико карата објављених у оквиру бугарске картографије у нешто ситнијој размери, а које приказују простор Бугарске, Македоније и дела Старе Србије, јесте присуство граница Санстефанске Бугарске, поред приказа тренутног политичког стања на Балканском полуострву. Та граница је пролазила и кроз територију Србије и Старе Србије. Једну карту тог типа урадио је учитељ Георги Данов 90-их година 19. века, а друга је из 1883. године непознатог аутора, али у издању књижаре Христа Данова.¹⁰⁸²

Почетком 20. века Картографски институт бугарског Генералштаба објавио је карту Македоније и Једренског вилајета. Овде се јасно уочава ширење географског појма Македоније и северно од Шар-планине, па се тако наводи да је бифуркација Неродимке у Македонији. Исти начин приказивања ове природне појаве и њено истоветно лоцирање среће се и у већ поменутој карти Кривошијева, која је свакако послужила као један од извора за састављање географске карте у издању Картографског института.¹⁰⁸³

Године 1904. у оквиру *Мемоара Бугарско-македонско-одринске револуционарне организације*¹⁰⁸⁴, објављене су две географске карте, од којих је једна приказивала простор Македоније у складу са схватањем револуционарне организације, а друга је доносила представу Једренског вилајета, обе у размери 1:400.000. Значај ове географске карте лежи управо у чињеници да је она објављена од стране БМОРО-а и да на основу ње можемо указати на утицаје који су имали свог удела у схватању географског појма Македоније од стране припадника ове организације, посебно када је реч о њеним северним границама. Сама чињеница да је Прешевска каза укључена у границе Македоније, показује да су главни утицај на схватање међа ове области на северу имале пројектоване границе Санстефанске Бугарске. Према тексту Санстефанског мира, граница Велике Бугарске требало је да прати западну границу Врањске казе, а како је Прешевска каза формирана од оних делове Врањске казе који нису ушли у састав Кнежевине Србије, њихове западне границе су се поклапале.¹⁰⁸⁵ Даље је граница ишла Скопском Црном Гором, а потом преко Шаре и Кораба, како је и наведено у

¹⁰⁸¹ А. Кривошиев, *Карта на България с прилежащите њи држави*, Пловдив, 1892.

(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=85>, pristupljeno 4.3.2023) У оквиру описа наведене карте налази се податак преузет из каталога књига штампаних у књижари Христа Данова.

¹⁰⁸² *България*, Пловдив, 1883. (<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=99>, pristupljeno 4.3.2023); Х. Данов, *Карта на България*, 1900. (<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=138>, pristupljeno 4.3.2023)

¹⁰⁸³ *Карта на Македония и Одринския вилает*, София, 1910.

(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=184>, pristupljeno 4.3.2023)

¹⁰⁸⁴ Први корак у стварању БМОРО-а било је оснивање Македонске револуционарне организације у Солуну 1894. године од стране лекара Христа Татарчева, затим бугарског књижара Ивана Хациниколова и бугарских просветних радника Дамјана Груева, Петра Попаросова, Андона Димитрова и Христа Батанчиева. На конгресу одржаном две године касније, организација је променила назив у Бугарско-македонско-одринску револуционарну организацију. Од 1905. година ова организација носила је назив Внутрешња-македонско-одринска револуционарна организација. Прокламовани циљеви ове организације били су борба против Срба и Грка, као и аутономија Македоније, што је један од корака ка припајања ове области Бугарској. Више о томе: У. Шешум, *Српска четничка акција*, 37–38.

¹⁰⁸⁵ У. Шешум, *Етничка и популациона слике Прешевске казе 1903–1912*, Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект, ур. Д. Антић, И. Бецић, Врање, 2018, 149.

Санстефанском мировном споразуму. Ипак, приметне су мање промене, тако да је део Гњиланске казе који је требало да буде у саставу Велике Бугарске или, како ју је Васил Кнчов 1900. године означио, Санстефанске Македоније, није обухваћен, а разлог томе треба тражити и у епархијским границама, будући да је та област након 1878. припојена Рашко-призренској митрополији, а о утицају тих граница на бугарско схватање Македоније смо претходно указали.¹⁰⁸⁶ Слична ситуација је и са казом Качаник, која је већим делом приказана као део Македоније, али не и сам Качаник. Занимљиво је да и на бугарској карти из 1883. године, која приказује простор Бугарске према Санстефанском уговору, Качаник није у оквиру њених граница.¹⁰⁸⁷ Прешавши преко Кораба, граница је обухватала цео ток Радике и нешто северније од њеног ушћа прелазила преко Црног Дрима, а затим пратила развође ове реке и Шкумбе. Пролазећи преко леве обале Охридског језера, граница је настављала у правцу југоистока, изостављајући Корчанску казу, која је била у границама Санстефанске Бугарске. Обухватајући Костур, граница је ишла ка грчкој државној граници преко Пинда. Пратећи северну међу Грчке, територија Македоније је ишла до изворишта Бистрице, а потом њеним десним развођем до ушћа у Егејско море, и даље обалом, обухватајући и полуострво Халкидику до ушћа Месте. Источна граница Македоније била је одређена западном границом Једренског вилајета.¹⁰⁸⁸

Наведена географска карта показује јасан утицај територије Санстефанске Бугарске на схватање северних граница Македоније. Пре 1878. године нигде се не може срести убрајање Врањске казе у састав географске Македоније и то, уз казивање појединих бугарских научника који директно говоре о границама тзв. Санстефанске Македоније, јасно показује главни утицај на географско схватање северних граница овог појма, али и на идеју о територији која би требало да буде саставни део Македоније. Ипак, границе Велике Бугарске нису једине које су утицале на територијални обим Македоније виђен очима бугарских научника и националних радника. Важан елемент биле су и епархијске границе, а поред њих, свој утицај вршиле су и природне међе, као и турска административна подела. Дакле, не постоји искључиво један елемент који је утицао на схватање Македоније, већ је њено разумевање, у оквиру ВМОРО, али и генерално бугарске географске науке у другој половини 19. и почетком 20. века, настало под утицајем различитих, али уочљивих фактора.

Пажњу треба посветити и једној бугарској историјској карти, праћеној текстом, из 1909. године. Сам текст посвећен је територијалном развоју бугарске државе у периоду од средине 10. века, па до пада под османску власт. Од тих података, за нашу тему је занимљиво истицање оних територије које је аутор означио као бугарске области, а које су се у време успона средњовековне српске државе налазиле у одређеним тренуцима, у српским рукама, те тако помиње Браничево, Београд, Лонгомерију (Шумадија), моравску област са Нишом и северну Македонију са Велбуждом. Поред тога, бугарски карактер је приписан свим обласним господарима који су држали територије у горњем току Јужне Мораве и јужно од скопске Црне Горе и Шар-планине, као што су били Дејановићи и Мрњавчевићи. Картографски приказ који прати наведени атлас не приказује потпуно тачно границу српско-бугарске државе крајем 12. века, те уместо на левој обали Јужне Мораве, где је граница заиста била, приметно је померање граничне линије на Ибар, што би могла бити приближно тачна граница али два века раније, не за време владавине

---

¹⁰⁸⁶ В. Кнчов, *Македонија*, 295; У. Шешум, *Граница Нишке епархије у 18. и 19. веку до 1834. године*, 542.

¹⁰⁸⁷ *България*, Пловдив, 1883.

¹⁰⁸⁸ *La Macédoine pendant les dernières cinq années*, u: *Macedonia et le vilayet d'Adrinople – Mémoire de l'organisation intérieure*, Paris, 1904. (<https://kramerius.cuni.cz/uk/view/uuid:6d36a8e4-941f-11ec-afd7-fa163e4ea95f?page=uuid:6e547d00-941f-11ec-afd7-fa163e4ea95f>, pristupljeno 8.4.2023)

бугарског цара Калојана.¹⁰⁸⁹ Врло вероватно иза оваквог приказа стоји намера да се те земље, које су Бугари сматрали саставним делом свог етничког простора, прикажу као делови бугарске државе у Средњем веку, али постоји и могућност да аутор није располагао са детаљнијим информацијама о тачном правцу граничне линије, мада с обзиром на то да говоримо о почетку 20. века то је мало вероватно, али није искључено.

Када је реч о бугарској картографији до 1914, за време балканских ратова појавила су се два значајна картографска приказа једног дела Балканског полуострва. Прва мапа приказује само географски територију која је требало да буде ослобођена од стране балканских савезника, а украшена је са ликовима четворице владара држава чланица Балканског савеза.¹⁰⁹⁰ Друга карта је нешто значајнија и има врло јасну пропагандну конотацију. Карта је објављена током 1913. године, највероватније након краја Другог балканског рата. Мапа носи назив *Карта на Новата Бџлгария с естевените граници* и управо по тим природним границама се ова карта одваја од осталих на које смо наишли у оквиру анализе бугарске картографије. То нису границе Бугарске онако како их је видео Данов у својим радовима током шесте деценије 19. века, нису границе Бугарске предложене на Цариградској конференцији 1877. године, нити су у потпуности границе Санстефанске Бугарске, нити су такве границе Бугарске биле предвиђене српско-бугарским или грчко-бугарским уговором. Када је реч о северној и западној граници, она прати линију санстефанске Бугарске, с тим што не прелази на територију Србије, већ је на том потезу ограничена међама Краљевине Србије пре 1912. године. Такође, део југозападне међе „бугарских земаља“ углавном прати линију дефинисану 1878, с тим што прелази ток Бистрице и нешто јужније од ње избија на обале Солунског залива. Разлика се врло јасно примећује када је реч о полуострву Халкидикију које је приказано у оквиру граница Бугарске. Могуће да је одређени утицај извршила карта Македоније из 1904. године.¹⁰⁹¹

*

Анализа бугарских картографских представа Србије и Старе Србије врло јасно показује да у оквиру ове картографије места за назив Стара Србија није било, што није био случај са географским радовима посвећеним Македонији, где се јасно истиче да се ова област на северу граничи са Старом Србијом.¹⁰⁹² Наравно да у оквиру ове картографије није могло бити појма Старе Србије када се све до краја 19. века срећу географске карте које јасно истичу да знатан део Старе Србије спада у простор бугарских земаља, односно да је насељен Бугарима. После 1878. године треба имати у виду и то да она територија, коју поједини бугарски географски списи означавају као Стара Србија, није у центру пажње бугарске картографије. Наравно да је територија јужно од границе Кнежевине Србије и Шар-планине могла носити искључиво име Македонија, имајући у виду јасне бугарске претензије на ту област и њихово виђење етнографских односа на тој територији. Није Стара Србија могла бити насељена Бугарима, те отуда није ни могла имати своје место као област чије се границе протежу јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе.

---

¹⁰⁸⁹ Х. Милев, *Карта на Търновското царство във време на Асеновци (1185–1257)*, София, 1909, 2–4, 22, 25–26; С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 33–34.

¹⁰⁹⁰ М. С. Маринов, *Карта на Балканската освободителна война*, место и година издања нису наведени, али свакако је реч о 1912–1913. години.

¹⁰⁹¹ *Карта на Новата Бџлгария с естевените граници*, София, 1903.

(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=40>, приступљено 4.3.2023)

¹⁰⁹² В. Кжнчовъ, *Орохидрография на Македония*, 2.

Османска картографија

Картографска школа највеће балканске државе 19. века далеко је заостајала за картографским радовима који су у том периоду извођени како на простору Хабзбуршке монархије, тако и на територији Руског царства, али и у односу на националне картографије балканских народа. До почетка 19. века, османска картографија је углавном била ограничена на израду географских мапа које су у свом фокусу имале приказ линије разграничења после склапања мировних уговора са Аустријским или Руским царством. У неким случајевима приказ граничне линије доносио је са собом и картографску представу шире територије, која је некада укључивала и цело Балканско полуострво. Такав случај среће се на рукописној мапи из 1787–1788. године, која управо приказује разграничење са суседним државама на европском тлу. Географски подаци су јако штури и наведено је свега неколико назива, а на простору Србије су уцртани Ниш, Београд и Смедерево.¹⁰⁹³ Поред израде рукописних карата, током 18. века у оквиру османске картографије преводе се истакнута географска дела настала на западу, међу којима и атлас Герхарда Меркатора.¹⁰⁹⁴ На самом почетку 19. века објављен је *Cedid atlas tercümesi*, који се такође заснива на атласима насталим у западној картографији, конкретно у овом случају на атласу Вилијама Фадена. Један од листова атласа био је посвећен Балканском полуострву, а како је атлас настао по узору на наведено енглеско картографско дело, називи географских провинција и њихове границе су преузете од Фадена.¹⁰⁹⁵

Готово све до средине 19. века није било других радова у оквиру османске картографске школе. Разлог томе свакако лежи у самом систему образовања, у оквиру којег се није већа пажња посвећивала картографији, али и географији генерално.¹⁰⁹⁶ Тек од краја 40-их година 19. века почиње постепено увођење ове научне дисциплине као једне од наставних предмета у оквиру Војне академије у Цариграду, што је и омогућило постепено израду географских карата. Када је реч о ратовима вођеним током прве половине 19. века, турски генерали су се углавном ослањали на стране карте, мада треба имати у виду да у том периоду готово да није било карата довољно прецизних да би се на основу њих доносиле одлуке о правцу дејстава, а таква ситуација остала је све до 60-их година 19. века. Када је реч о османској картографији Европске Турске, а тиме и Србије и Старе Србије, она је готово током читавог 19. века била ограничена на преводе картографских радова који су били резултат рада аустријске, руске, али и српске картографске школе.¹⁰⁹⁷

Једна од првих географских карата на коју смо наишли, а која приказује у нешто крупнијој размери неки део Кнежевине Србије потиче из 1862. године и доноси картографски приказ тврђаве Соко и његове околине у размери 1:30.000. Карта је настала као резултат рада мешовите српско-турске комисије која је формирана у складу са одлукама Канличке конференције 1862. године, чији је протокол потписан 8. септембра 1862. године, а којим је, између осталог, било предвиђено рушење тврђава Соко и Ужице. Сама географска карта или план Сокола и његове шире околине настала је као резултат рада ове комисије крајем октобра и почетком новембра, а сам план израђен је 8. новембра

¹⁰⁹³ F. Saricaoğlu, *Boundary Surveying in the Ottoman Empire*, *The History of Cartography* 4, 199–203.

¹⁰⁹⁴ G. Hagen, *Geographical Mapping and the Visualization of Space in the Ottoman Empire*, *The History of Cartography* 4, 1076; M. Altić, *Nineteenth-Century Ottoman Topographic Mapping of the Balkans*, *The Cartographic Journal* 55, No. 4 (2018), 326.

¹⁰⁹⁵ G. Hagen, *nav. delo*, 1077–1078; *Cedid atlas tercümesi*, Istanbul, 1803.

¹⁰⁹⁶ G. Hagen, *nav. delo*, 1075.

¹⁰⁹⁷ M. Altić, *Nineteenth-Century Ottoman Topographic Mapping of the Balkans*, 327–328.

1862. године.¹⁰⁹⁸ Као српски чланови комисије помињу се инжењери Михаило Петровић и Н. Јовановић и „капетан Љубовије“ Теодор Тадић. Основни циљ рада комисије био је ограничавање рејона тврђаве Соко, те је на плану приказано докле су Срби, а докле Турци сматрали да се простире територија која је била у оквиру ове тврђаве. Мања одступања у погледу границе приметна су на неколико места, где су Срби и Турци показивали другачији правац граничне линије, Турци су је ширили, а Срби сужавали. На плану је приказан соколски атар, који је обухватао територију следећих насеља: сама варош Соко, Горње и Доње Постење, при чему је назначено да у селу Доње Постење $\frac{1}{4}$ становника чине Срби, затим Пећ, Лазе, Козле, Алуге, Закућани, Петрц, Бучје и Ракучани. Поред ових приказана су, али нису именована још нека насеља у саставу соколског атара, те могуће да се то односи на насеље Малу, која је била део Сокола. Наведени план представља границу Соколског атара, односно оне територије са које је, према одлукама Канличке конференције, било предвиђено исељавање Турака. Када је реч о самом картографском приказу, оно што се издваја јесте приказ рељефног изгледа уз помоћ изохипси. Приликом рада комисије састављена су два плана, од којих је један био на османском, а други на француском језику.¹⁰⁹⁹

У оквиру картографских радова на турском језику није било карата које приказују целокупну територију Кнежевине Србије све до 1868/1869. године. Тада је у Генералштабу у Цариграду преведена на турски језик карта Кнежевине Србије Јована Бугарског из 1845. године.¹¹⁰⁰ Сам овај податак најбоље показује на ком степену географског познавања Европске Турске је била османска картографија средином 19. века, а исто тако овај потез представља и донекле континуитет у османској картографији, која се углавном ограничава на преводе географских карата насталих у оквиру западне картографије. Наслов је преузет са карте, а и Јован Бугарски се помиње као аутор исте. Такође, картографски језик је у потпуности преузет са наведене карте, што такође, показује да у том тренутку у оквиру османске картографије не постоји другачији систем картографског приказивања, односно да нема развијеног посебног картографског језика. Хидрографска мрежа је у потпуности преузета, док су у приказу рељефа начињене одређене измене. Релефне контуре су преузете са карте Кнежевине Србије, али уместо шрафа користе се искључиво тамније и светлије нијансе браон боје, које служе, не за истицање висинске разлике, већ се помоћу њих означавају контуре на оним местима на којима је то Бугарски истицао уз помоћ шрафа. Све остало, у погледу размере, административне поделе Кнежевине Србије и броја становника преузето је са српске карте. У неким случајевима, турски картографи су изостављали поједина насеља на простору Србије. Када је реч о називима околних области, они су задржани, осим у случају оног дела натписа „частъ старе Сербіе“ који није нашао своје место на овој карти, већ је искоришћен натпис Арнаутлук, односно Албанија, како је ту територију означио и Бугарски.¹¹⁰¹

Важан податак је година у којој је рађен превод ове карте, односно који разлози су навели османске војне власти да изврше превод карте Јована Бугарског баш 1868. године. Исте те године аустријски Војно-географски институт објављује ратну карту Србије. Свакако су на то утицале политичке околности о могућем заузимању Босне од стране Србије и управо је, по нашем мишљењу, то и довело до потребе за једном картом

¹⁰⁹⁸ Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, 94–97.

¹⁰⁹⁹ *Sırbistan'da Sokol kazası hudutlarını gösterir harita*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Hrt. 0051.

¹¹⁰⁰ У раду *Јован Бугарски и Карта Књажевства Србије* направили смо грешку и навели да је исте године када је наведена карта објављена у Београду (1845) објављен и турски превод наведене карте, што није тачно. (Ж. Илић, *Јован Бугарски и Карта Књажевства Србије*, 38)

¹¹⁰¹ *Sırbistan*, Istanbul, 1868/1869, BOA, Hrt. 0052.

Кнежевине Србије, те да је и из тих разлога настало прво картографско дело посвећено Кнежевини Србији у оквиру османске картографије.¹¹⁰²

Четири или пет године касније појављује се нова карта Европске Турске на османском језику, која заправо представља превод карте Хајнриха Киперта из 1870. године, са свим детаљима који се јављају на његовој карти, као што је приказ Дарданела и Црне Горе.¹¹⁰³

Нове подстицаје радовима османске картографије посвећеним Балканском полуострву дале су политичке прилике средином 70-их година 19. века, односно почетак Велике источне кризе. Поново се приступило изради географских карата базираних на радовима српске и немачке картографије. За приказ географског изгледа Србије, уместо карте Јована Бугарског, искоришћена је карта Кнежевине Србије издата од стране Јована Миленковића на самом почетку 1851. године. Поред тога, преведена је и карта Србије издата 1849. од стране Хајнриха Киперта. Када је реч о Миленковићевој карти, у картографском погледу, османска карта је отишла корак даље, те су на њој плавом бојом означени речни токови, а највеће промене извршене су у погледу приказа рељефног изгледа Кнежевине Србије. Јасно је да он није у потпуности преузет са карте Миленковића, јер се на османској карти јавља доста сложенији рељефни изглед него што је то случај на Миленковићевој мапи, тако да је очигледно да су османске власти користиле још неки извор приликом превода карте, што је и очекивано, будући да је прошло 25 година од издавања ове карте, а у оквиру аустријске и немачке картографије постојале су тачније карте овог простора. Када је реч о територији Старе Србије, на преводу Миленковићеве карте не срећу се одреднице које је он забележио као називе за области јужно од граница Кнежевине Србије – Албанија и Бугарска, већ тај простор није именован. Такође, на преводу Кипертове карте из 1849. године нема назива Рашка, који се јавља на оригиналу.¹¹⁰⁴

Непосредно пре почетка ратних дешавања на Балканском полуострву у оквиру Велике источне кризе током друге половине 1876. године, у Бечу се појавила већ помињана мапа Босне, Херцеговине, Србије и Црне Горе у размери 1:300.000. Управо ту карту искористио је турски Генералштаб и превео је на турски језик 1877. године. Као што смо већ навели у претходном тексту, знамо да је управо ова карта била коришћена од стране турских, али и српских војних власти, током Првог и Другог српско-турског рата (1876–1878). Док се није појавио османски превод, свакако су османске војне власти користиле аустријске оригинале.¹¹⁰⁵ Било би занимљиво видети да ли је преузет са аустријске карте назив Турска Србија, али нисмо успели да дођемо до овог примерка карте, тј. до оног листа који се односи на простор Србије и Старе Србије.

Нови подухват османских картографа значио је израду географске карте засноване на најновијим аустријским и руским картама Балканског полуострва које су настале током 80-их и 90-их година 19. века, тако да се на самом почетку 20. века појављује издање карте која приказује преосталу територију Османског царства у Европи и која је рађена у размери 1:210.000 на укупно 18 листова. Та карта је слична оним које су рађене у оквиру европских војних картографија, будући и да је рађена на основу руских и аустријских снимања на Балканском полуострву и до тада представља најбољу карту урађену у оквиру османске картографије. Рељеф је приказан уз помоћ изохипси и карта

¹¹⁰² Д. Леовац, *Србија и Русија*, 155–209; Ж. Илић, *Јован Бугарски*, 38–39.

¹¹⁰³ Н. Kiepert, *General-Karte von der europäischen Türkei*, Istanbul 1872/3. (na osmanskom turskom) ([\[A Balkán-félsziget.\] \[B III a 72/2\] | Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 6.3.2023)

¹¹⁰⁴ М. Altić, *Nineteenth-Century Ottoman Topographic Mapping of the Balkans*, 331–333. U navedenom radu date su mape kao prilog.

¹¹⁰⁵ ДАС, ПО, 39, 172; М. Altić, *Nineteenth-Century Ottoman Topographic Mapping of the Balkans*, 335.

у правом смислу те речи представља топографску карту и то је уједно и најбољи приказ Старе Србије у оквиру османске картографије.¹¹⁰⁶

Године 1911. у оквиру ове картографске школе појављује се и саобраћајна карта Балканског полуострва у размери 1:1.000.000, са уцртаним главним путевима, железничком и административном поделом преосталог дела Османског царства.¹¹⁰⁷ Три године касније објављена је у Цариграду политичка карта новонасталог стања на Балканском полуострву након завршетка Другог балканског рата, у размери 1:864.000.¹¹⁰⁸ За разлику од свих претходно наведених карата, по свој прилици, ова географска карта не представља превод неке од карата посвећене Балканском полуострву у оквиру аустријске, немачке или неке друге картографије, већ је, оригинално дело османске картографије, настало пред почетак Првог светског рата. Оно што се посебно издваја на овој карти јесте приказ хидрографске мреже, у оквиру које је приказан велики број мањих притока, док рељеф није приказан.

*

Османска картографија у својим представама Србије и Старе Србије, али и генерално целог Балканског полуострва углавном се ослањала на аустријска, немачка, руска и српска картографска достигнућа. Највећи број дела посвећених овој територији, а објављених у оквиру наведене картографске школе представља једноставне преводе. У таквој ситуацији тешко да је било простора за развој одређених карактеристика картографског приказивања наведене две области, будући да се картографски језик, као и саме границе, и географски приказ углавном преузимају са карата које се преводе, при чему у неким случајевима се врше мање промене у погледу назива територија или рељефне слике, односно начина приказа рељефа. Са таквим правцем основног развоја, османска картографија, бар када је реч о простору Србије и Старе Србије, а и целог Балканског полуострва, није могла дати свој допринос у ширењу географског знања у европској науци, већ је управо она прихватала знање које је о овим земљама долазило од осталих европских картографских школа.

Остали картографски радови

Када бисмо говорили о првој половини 19. века, француска картографија би, без сумње, имала своје посебно место, па можда била и испред осталих картографија, бар када је реч о првим деценијама 19. века. То су биле године када су француски официри крстарили Балканским полуострвом, скицирали територију, састављали географске описе и цртали географске мапе на основу материјала до којих су долазили на терену. То је било условљено француским политичким присуством на Балканском полуострву након потписивања Шенбрунског споразума између Аустрије и Француске, којим је Француска добила западне делове Балканског полуострва, а који су од 1809. године чинили Илирске провинције. У периоду њиховог постојања, француски официри врше премеравања и на простору Европске Турске, али је простор Србије био изузет из тих радова, због саме

---

¹¹⁰⁶ M. Onder, *From Past to Present: The Illustrated History of Turkish Cartography*, Ankara, 2002, 74; M. Altıç, *Nineteenth-Century Ottoman Topographic Mapping of the Balkans*, 335; *Rumeli-i şahane haritası*, Istanbul, 1901–1902. (<https://digitalcollections.library.harvard.edu/catalog/990093169950203941>, pristupljeno 6.3.2023)

¹¹⁰⁷ *Osmanlı Devleti Avrupası, Bulgaristan, Arnavultuk, Kuzey Yunanistan ve Güney Sırbistan'ı icine alan Balkanlar haritası*, Istanbul, 1911, BOA, Hrt. 161.

¹¹⁰⁸ *Balkanlar Haritası*, Istanbul, 1914, BOA, Hrt. 159.

политичке ситуације и Првог српског устанка.¹¹⁰⁹ Ипак, то не значи да су француски официри у својим картографским делима изостављали Србију и она је била део сваке географске карте.

Један од првих радова француске картографије који је био заснован на теренским истраживања појединих делова Балканског полуострва била је географска карта Гаетана Палме, објављена у Трсту 1811. године. Реч је о двојезичној, француско-грчкој карти, са два наслова: *Carte de la plus Grande Partie de la Turquie d'Europe* и *Χάρτης τῆς Ευρωπαϊκῆς Τουρκίας Πάλαι μὲν Ελλάδός*, односно *Карта Европске Турске, некадашње Грчке*. Само истицање назива „некадашња Грчка“ има свој значај у погледу историјског права грчког народа, а посебно је занимљиво то што је аутор тај додатак употребио у грчком, али не и у француском наслову. Јасно је да је други наслов био намењен грчкој публици.¹¹¹⁰ Разлог због којег помињемо ову карту, иако хронолошки излази из оквира тема, јесте географска одредница коју срећемо на простору Новопазарског санцака, а која ће се касније понављати како у оквиру француске, тако и оквиру аустријске и немачке картографије. Граница Србије приказана је тако да прати границу Босанског пашалука, затим иде на југ, обухвата Косово, али не и Метохију, већ је она део Албаније. Јужна граница је била Централно било, а затим, обухвативши Врање, граница скреће ка северу, оставља Лесковац ван граничне линије, обухвата Ниш, затим иде у правцу северозапада, заобилази извориште Тимока, а потом излази на његов ток испод састава Белог и Трговишког Тимока и прати његов ток до ушћа. На територији Новопазарског санцака среће се назив Рашка, уз напомену да је та територија, у том тренутку, већи део Новопазарског санцака.¹¹¹¹ Сам назив је уписан између Лима и планине Копаони, што се свакако односи на Копаоник, али је његова убикација погрешна и уцртан је западно од Митровице, али без обзира на то, важно је нагласити да су Копаоник и Лим међаши до којих се простире назив Рашка. Сам картографски приказ је лошије урађен, посебно у погледу хидрографске мреже и рељефа, а како није вршио истраживања на простору Србије, Палма је картографски изглед Србије преузео са ранијих географских карата, од којих је једна била и Ридлова карта.¹¹¹²

Почетком двадесетих година 19. века у оквиру француске картографије појавила се једна од најзначајнијих карата Европске Турске, која ће све до средине 19. века бити један од главних картографских извора за простор Балканског полуострва. Реч је о карти француског картографа Пјера Лапијеа из 1822. године. Једна од основних карактеристика ове карте је најбољи до тада урађени приказ административне поделе Османског царства на санцаке и управо тим својим приказом, Лапије је постао главни извор за даље картографске представе ових граница. Његов рад био је могућ захваљујући опису већ помињаног француског официра Водонкура који је саставио пропратни текст уз карту Европске Турске објављену 1818. године. У самом тексту дао је детаљне податке о административној подели Османског царства и, поред тога, податке о томе које географске целине на Балканском полуострву сачињавају одређени санцаци. Његово

¹¹⁰⁹ Н. Радојчић, *нав. дело*, 18; R. Gašparović, *нав. дело*, 142–148.

¹¹¹⁰ M. Pazarli, *On the early 19th c. map by Gaetan Palma, printed in Trieste, 1811*, e-Perimetron 5, no. 3 (2010), 160–163.

¹¹¹¹ Новопазарски санцак није постојао у периоду настанка ове карте, а његово формирање је процес који је трајао од 1834. па све до 1851. године. Могуће да се он помиње у неком од извора који је Палма користио, те је то и разлог његовог појављивања на карти. Да се тај назив могао срести у литератури сведочи и текст који је пратио карту француског официра Гијома Водонкура у којем он Новопазарски санцак помиње као један од делова Србије. (G. Vaudoncourt, *Mémoire annexé à la carte de la Turquie d'Europe*, 34; A. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983, 23; A. Савић, *нав. дело*, 249–250)

¹¹¹² G. Palma, *Carte de la plus Grande Partie de la Turquie d'Europe*.

(<https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCFF0003494089>, pristupljeno 7.3.2023)

pristupljeno

разумевање Србије није се разликовало од оног присутног у литератури: Смедеревски, Крушевачки, Вучитрнски и Новопазарски санџак, као и Врањска каза из Ћустендилског санџака, при чему Водонкур наглашава да је Зворнички санџак у Босанском пашалуку и наводи да је граница Србије на Колубари.¹¹¹³ За разлику од њега, Лапије је на географској карти приказао Србију онако како ју је већина савременика разумела, између Дрине и Тимока, док за јужну границу није најјасније докле се простирала, будући да је у фокусу представа административне поделе, али свакако да се није много разликовала од Водонкуровог казивања, будући да му је он био главни извор. Мада, види се утицај и Палмине карте, јер се и на овој карти среће назив Рашка на простору Новопазарског санџака. Територија, у том тренутку, непостојећег Новопазарског санџака простирала се између тока Дрине на западу и тока Ибра на истоку, границе Смедеревског санџака на северу и Скадарског на југу и то је територија коју је аутор означио и именом Рашка.¹¹¹⁴ Управо ове одреднице које се срећу код Палме и Лапијеа јављаће се и на каснијим картама, а то је била директна последица преузимања са њихових карата.

Када је реч о француској картографији и географији она је свој највећи допринос упознавању Европске Турске дала кроз лик и дело Ами Буеа, који је у другој половини тридесетих година 19. века прошао територијом Кнежевине Србије и околних области. Први пут је крочио на тло Србије 1836. године, а затим је га је даљи пут водио преко Космаја и Рудника ка Крагујевцу. Потом је наставио пут преко Крушевца, Новог Пазара, Приштине и Пећи и затим даље ка југу, све до Грчке, а потом је, на крају тог путовања, поново прошао кроз територију Кнежевине Србије. Друго путовање предузео је током 1837. године када је прошао кроз део источне Србије и источне Старе Србије, те преко Ниша отишао на пут до Цариграда. На повратку је прошао кроз северозападни део Старе Србије, тј. кроз Стари Влах. Последње путовање, обављено 1838. године, водило је кроз територију западне Србије и даље ка Новом Пазару.¹¹¹⁵ Резултате својих истраживања на простору Европске Турске Буе је сабрао у четворотомном делу *La Turquie d'Europe*, објављеном 1840. године у Паризу. Управо то дело, као што смо видели на примеру Хајнриха Киперта, постало је главни извор географских информација о простору Европске Турске све до почетка 60-их година 19. века. Када је реч о важности Буеовог дела за картографију, свој главни допринос Буе је дао кроз увођење правилне номенклатуре, будући да је познавао јужнословенске језике, што му је и омогућило да углавном бележи изворне називе река, планина, области, градови и других елемената који су имали своје место на географској карти. Поред тога, Буе је извршио и мерење надморске висине за већи број планина на простору Србије и Старе Србије и тако допринео тачнијем представљању рељефног изгледа, посебно уз опис положаја тих планина, што је био пут ка њиховој тачној убицији на географским картама.¹¹¹⁶

За саму картографију и утицај важно је одговорити на питање како је Буе називао територије јужно од Кнежевине Србије. Дакле, назив Србија је код Буеа био ограничен на простор политичког појма Србије, односно Кнежевину Србију. За те територије код Буеа се може срести неколико имена, посебно за област југозападно од границе Кнежевине Србије. На самом почетку првог тома, где говори уопштено о географским областима у Европској Турској, Сјеница и Нови Пазар се посматрају као градови у Босни,

¹¹¹³ G. Vaudoncourt, *Mémoire annexé à la carte de la Turquie d'Europe*, 31–34.

¹¹¹⁴ P. Lapie, *Carte générale de la Turquie d'Europe en XV feuilles*. ([Carte générale de la Turquie d'Europe en 15 feuilles](#). [B III a 53] | [Maps | Hungaricana](#), pristupljeno 7.3.2023)

¹¹¹⁵ M. Marković, *Putovanja Dr Ami Bouéa po zemljama Balkanskog poluotoka sa osvrtom na historijsko-geografsko značenje tih putovanja*, *Geografski preglad* 13 (1970), 39–42; В. Стојанчевић, *Виђени странци о Србији и Србима 19. и почетком 20. века*, Београд, 1998, 36–37; В. Пајковић, *Путовање Ами Буеа кроз наше крајеве*, *Novopazarски зборник* 32 (2009), 121–125.

¹¹¹⁶ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, I, 106–137.

односно користе овај појам у њеном политичком значењу.¹¹¹⁷ Сматрајући Метохију делом Горње Албаније, територију која је лежала између Босне у политичком значењу, Кнежевине Србије, Горње Албаније, Македоније и Бугарске, Буе је назвао Горња Мезија и тај назив се односио на територије Ниша, Лесковца, Врања, Прокупља, Куршумлије и Косова, односно простирао се источно од Горње Албаније и Босне, а северно од Македоније, чије су границе биле на Шар-планини и Скопској Црној Гори, односно овај појам се односио на источни део Старе Србије. Поред тог краја, у састав Горње Мезије, Буе је рачунао и област око Ћустендила, Дупнице, Трна и Радомира, изворишта Струме, па чак и Самоков, док је се назив Бугарска односио на територију између Дунава и Балкана и Црног мора и Тимока.¹¹¹⁸

Када је реч о самој картографији, Буе је резултате својих геолошких истраживања представио на *Carte de la Turquie d'Europe*, објављеној као прилог наведеном делу. Уједно, то је и прва геолошка карта посвећена простору Европске Турске, а пре тога није ни могла бити објављена, будући да је Буе један од првих истраживача који су и геолошки истраживали овај простор. Оне географске појмове које помиње у тексту Буе је приказао и на карти. Кнежевина Србија је приказана у њеним границама, а јужно од ње, између Копаоника и тока Јужне Мораве уписан је назив Горња Мезија. Западно од те области нема географске идентификације у погледу обласног назива. Такође, уписани су називи Косово и Метохија као обласне целине, али без самог текста тешко би било закључити да је аутор и простор Косова сматрао делом оне области коју је назвао Горњом Мезијом. Поред тога, први пут на једној географској карти у оквиру свеукупне картографије Балканског полуострва, није приказано Централно било, али како то није било у првом плану саме карте, то није дошло до јасног изражаја као у оквиру Кипертовог картографског рада из 1846. године. Ипак, може се приметити да планине више не чине један непрекинути планински ланац од Црног до Јадранског мора, већ се примећују прекиди који су раздвајали планинске целине Балканског полуострва.¹¹¹⁹ Поред наведене карте, Буе је дао свој допринос и у оквиру етнографске картографије Балканског полуострва, али о томе ћемо више говорити у поглављу о етнографској картографији.

Две године након излагања Буеовог дела поново је делу Кнежевине Србије и Старе Србије посвећен један рад у оквиру француске картографије, са истом тематиком као и Буева карта из 1840. године. Рад је урађен од стране већ помињаног и истакнутог француског картографа Пјера Лапијеа и насловљен је као *Carte d'une partie de la Servie et de l'Albanie*, а главни извор информација за ову геолошку карту била су путовања Августа Викенела, када је у пратњи Ами Буеа обилазио Европску Турску као геолог, током 1836. и 1838. године.¹¹²⁰ Заправо, карта наведеног официера била је саставни део Викенеловог излагања о свом путовању дуж Европске Турске. На овој карти се види врло јасан утицај Буеовог, а може се рећи и Викенеловог схватања географије Балканског полуострва, а то је додатно јасно из његових мемоара. Територија у саставу Босанског санџака посматрана је као саставни део Босне. Област источно од Ибра и Копаоника, укључујући Косово, Топлицу и долину Јужне Мораве до српске границе и даље на исток била је саставни део

¹¹¹⁷ Isto, 17–22.

¹¹¹⁸ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, I, 138–171; Isti, *La Turquie d'Europe*, IV, 36.

¹¹¹⁹ A. Boué, *Carte de la Turquie d'Europe*, Paris, 1840. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53088003s>, pristupljeno 8.3.2023)

¹¹²⁰ Isti, *La Turquie d'Europe*, I, IX; A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace*, t. 1, Paris, 1868, VI. Као једног од пратилаца на свом путовању током 1838. године кроз простор Косова и Метохије, Викенел помиње и кнеза Николу Васојевића, за којег је оставио белешку да је кнез једног племена у Горњој Албанији (Васојевића), затим да је био у руској и турској служби. На крају је додао да су га упознали у Јањини и да су га поново срели у Паризу 1840. године. (A. Viquesnel, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe*, Mémoires de la Société géologique de France 5, no. 1 (1842), 67, 82, 108.

Горње Мезије, посматране и од Викенела и од Буеа као географски појам, са јасним значењем. Када је реч о географском појму Албаније, он се посматра потпуно у складу са значењем овог појма на који смо већ указали. Дакле, код Буеа и Викенела, односно Лапијеа, нема готово никаквих разлика у географском схватању Балканског полуострва. Са картографске тачке гледишта, Лапијева карта представља детаљнији приказ геолошког тла Србија, Горње Мезије, Босне и Албаније и објављена је у размери 1:800.000. При геолошком приказивању, аутор се користи са девет знакова уз помоћ којих означава састав тла, а свака боја била је праћена словом које је служио као додатни показатељ. Осим тога, аутор је приказао путеве, како оне којима су прошли сами истраживачи, тако и оне који нису били део итинерера. На крају, приказане су и политичке границе, односно граница Кнежевине Србије, али је њен правац, посебно у југозападном делу прилично погрешан, те тако иде преко Златибора, нигде се не спуштајући на ток Увца, који је на карти означен тим именом, али је додат и назив Јабланица. За разлику од Буеове карте, где размера није дозвољавала јасно истицање нових података до којих се дошло у погледу рељефног изгледа на Балканском полуострву, код Лапијеа се врло јасно опажа правац планина на овом делу полуострва које је картографски приказано, као и сви они пролази или прекиди који су делили планинске системе, и то колико је дозвољавало само време у којем је вршено истраживање и подаци до којих су аутори дошли, али свакако је значајно у погледу изостанка приказивања Централног била. Поред тога, значај ове карте лежи управо у обиљу географских података у погледу геологије, који су преко ње и дела чији је она била пратилац, постали доступни европској јавности. Управо захваљујући Буеу и Викенелу, Европска Турска постепено излази из зоне означене као *terra incognita* Европе.¹¹²¹

Даљи допринос француске картографије географском упознавању Европске Турске поново је дао Пјер Лапије својом геолошком картом Македоније и Албаније која је пратила Викенелов опис путовања кроз ове територије. Поред геолошких података, ова карта је значајна јер су на њој приказане, како је картографзначио, „политичке границе“. Заправо, то нису биле политичке границе, јер нису представљале границе политичких субјеката на Балканском полуострву, нити су биле границе турске административне поделе, иако се у неким деловима поклапају, већ су то биле границе географских провинција Македоније и Албаније и јужна граница Горње Мезије. Линија раздвајања између Горње Мезије и Горње Албаније били су планински врхови између Косова и Метохије. Западна граница Македоније ишла је између Охридског и Преспанског језера, затим планинским врховима на десној страни Црног Дрима и право до Шар-планине, која је ограничавала ову област на северу. Противши њене врхове, граница је настављала преко Лепенца и Неродимке северно од Качаника, који остаје у саставу Македоније. Граница између Горње Мезије и Македоније ишла је развођем Мораве и Вардара, односно Црноморског и Егејског слива и избијала на Курбетску планину, о чијем положају смо већ говорили. Напуштајући правац ове планине код Св. Илије, граница је настављала у правцу југоистока, остављајући Ћустендил у саставу Горње Мезије и избијајући на Осоговске планине. Ту је граница мењала правац и настављала даље ка истоку и избијала на Рилу, што је и најисточнија тачка приказана на карти.¹¹²² То су биле границе Македоније које је дефинисао и Ами Буе, а затим Викенел поновио у свом чланку из 1843. године.¹¹²³

¹¹²¹ P. Lapié, *Carte d'une partie de la Servie et de l'Albania*, Paris, 1842.

(<https://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1013932>, pristupljeno 8.3.2023)

¹¹²² P. Lapié, *Carte de la Macédoine, d'une partie de l'Albanie, de l'Épire et de la Thessalie*, Paris, 1843.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8441817h>, pristupljeno 8.3.2023)

¹¹²³ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, IV, 43–45; A. Viquesnel, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe*, Mémoires de la Société géologique de France 6 (1844), 217.

Поред тога што је својим картографским радовима отворила једно ново поље у картографији Европске Турске – геолошко картирање – француска картографија је својим делима дала свој допринос разумевању географских појмова на Балкану, дефинишући територијални обим одређених географских целина и увођењем имена Горње Мезије као територије са јасно дефинисаним границама, бар када је реч о јужним, северним и западним. Као што смо указали у оквиру аустријске и немачке картографије, управо су радови француске географске и картографске школе постали током наредне две деценије, до почетка 70-их година 19. века, један од главни извора географских информација о територији Европске Турске. Захваљујући Буеовом делу, становништво ове територије било је представљено европској научној јавности, а захваљујући њему и Викенелу била је детаљније приказана, у односу на све раније радове, и земља коју су ти народи насељавали.

Четрдесетих година 19. века појавило се и прво дело у оквиру хрватске картографије посвећено Европској Турској. Реч је о картографском раду већ помињаног Драгутина Сељана који је поред географског списка посвећеног „илирским покрајинама“ урадио и географску карту *Zemljovid carevine Austrianske i južne Niemačke, zatim Svajcarske, Talijanske, europejske Turske i Gercke*. То је уједно прва мапа штампана на хрватском језику и објављена је у Бечу 1847. године.¹¹²⁴ Оправдана је претпоставка М. Алтић да Сељан, као један од истакнутих следбеника илирског покрета, овом картом настоји да прикаже не оно што је истакао кроз наслов, већ територију „Велике Илирије“¹¹²⁵, односно територију јужнословенских народа, уз додатак суседних области, како би сама карта и могла бити објављена, будући да је његово дело посвећено илирским провинцијама у Аустријској царевини из 1843. убрзо након издавања било забрањено, а оно посвећено турским илирским областима из 1845. године никада није било ни објављено.¹¹²⁶ Сељанова тежња да прикаже територије насељене „илирским народом“ као једну целину кроз географско и у овом случају картографско дело била је заиста реалност. То се најбоље види у његовом већ помињаном рукопису из 1845. године посвећеном Србији, Албанији и Бугарској, где у опису Албаније наглашава да ће се ограничити на горњу и средњу Албанију, будући да је она „већим делом народом илирским насељена“.¹¹²⁷

Када је реч о самом картографском приказу Србије и Старе Србије, већ при првом погледу на карту опажа се да је аутору један од основних извора за картографску представу наведених области било дело Ами Буеа. На то врло јасно указује употреба појма Горње Мезије на истом месту на којем је ту територију убицирао француски научник. Да је Сељан користио Буеа сведочи чињеница да је управо Буе био идејни творац географског појма Горње Мезије као географске области источно од Копаоника, северно од Македоније и јужно од границе Кнежевине Србије. Сама чињеница да на карти овај назив прелази преко тока Нишаве указује да је аутор користио Буеово дело и на основу њега повлачио границе, или могуће Лапијеву карту из Викенеловог дела, али у сваком случају је Буева личност стајала иза граница Горње Мезије. Када је реч о рељефној слици овог простора, ту Сељан није пратио Буеово казивање, већ се држао

¹¹²⁴ M. Altić, *Cartography between Imperial Politics and National Movements*, 87–88.

¹¹²⁵ Под појмом Велике Илирије Сељан је подразумевао територију насељену илирским, односно јужнословенским народом, и у њу је убрајао следеће области: Корушку, Штајерску, Крајњску, Горицу, Истру, Далмацију, Дубровник, Хрватску, Славонију, Међумурски котар, Бачку, Банат, Србију, Босну, Херцеговину, Црну Гору, Бугарску, Албанију, Македонију и Тракију. (D. Seljan, *Zemljopis pokrajinah ilirskih iliti Ogleдало земље, на којој пребива народ илирско-славјански са описанјем бердах, потоках, градovah и znatnih mestah polag sadanjeg stališa, s kratkim dogodopisnim dodatkom i priloženim krajobrazom iliti mapom*, Zagreb, 1843, 2)

¹¹²⁶ Isto.

¹¹²⁷ D. Seljan, *Arbanija*, Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, R 3013.

ранијих представа, те стога је на његовој карти и даље присутно Централно било, али није означено оним називима који се срећу на ранијим картама, већ је искористио назив Динарске или Илирске планине, преузимајући други назив од италијанског географа Адријана Балбија.¹¹²⁸

Управо на овој географској карти су дошле до изражаја одређене промене у географском схватању граница области у Европској Турској код Драгутина Сељана. За разлику од издања земљописа из 1843. године и рукописа из 1845. где се може срести и географско и политичко значење појма Србије, Сељан на карти из 1847. године Србију посматра у границама које је имала као Кнежевина, а управо ту празнину која је настала повлачењем назива Србије са територије јужно од граница српске државе, Сељан је попунио коришћењем појма Горња Мезија. Појмови Албанија и Македонија су задржали своје значење, односно њихове северне границе су остале на Динарским горама, с тим што је Метохија, као и на претходним картама, приказана јужно од планинског венца, као део Горње Албаније. Како је за територију Кнежевине Србије дао унутрашњу поделу на округе, врло је могуће да му је било познато картографско дело Јована Бугарског, те да му је оно послужило као извор.¹¹²⁹

Сељанов картографски рад на добар начин показује, као и његов опис, постепену промену географског схватања централног дела Балканског полуострва под утицајем настанка политичког појма Србије, али исто тако сведочи и о утицају који је Буе извршио својим радом и идејама. Поред тога, значајна је и за идеју илиризма, али исто тако сама чињеница да је то прва карта објављена на хрватском језику која приказује схватање једног хрватског географа о изгледу и границама провинција на Балкана, је значајно само по себи, уз опис који има и већу вредност за истраживање географских идеја Драгутина Сељана.

Почетком педесетих година поново се враћамо на рад француске картографије и на већ позната имена. Тих година је пажњу Европској Турској посветио Август Викенел и то не геолошком, већ картом која је имала за циљ да у размери 1:800.000 прикаже простор Македоније, Тракије и Горње Мезије, са посебним нагласком на приказ турске административне поделе. Нису приказане међе санџацима, али аутор је означио седишта каза, лива, односно санџака, и ејалета, уз исписивање назива свих санџака на територији која је приказана. Наравно, разумевање географских појмова се није променило, и на овој карти се среће појам Горња Мезија ограничен на истој територији као што је то случај на претходним Буевим и Лапијевим картама. Као картографска основа послужила је Лапијева карта Европске Турске, али су исправљене многе грешке присутне на тој карти, захваљујући подацима до које су дошли Викенел и Буе.¹¹³⁰

У оквиру једног француског атласа из 1862. године картографа Ф. А. Гарнијеа, налази се лист који приказује простор Европске Турске и који је урађен 1860. године. У оквиру наведеног листа поново се среће географско разумевање Србије, при чему се тај назив простире и на територију Кнежевине Србије, која је означена у својим границама, и на простор Турске Србије, што је одредница преузета од Киперта, чија карта је послужила као основа за овај картографски приказ. Поред назива Турска Србија, среће се и назив Рашка, између Дрине и Ибра, такође, преузет са Кипертове карте, при чему се и политички појам Босне протеже на ту област.¹¹³¹ Овај лист атласа показује, најпре, какав

¹¹²⁸ Isti, *Zemljovid carevine Austrianske i južne Niemačke, zatim Svajcarske, Talijanske, europejske Turske i Gercke*, Већ, 1847. (ASANU, Fond Fedora Nikića, nesređena građa)

¹¹²⁹ D. Seljan, *Zemljopis pokrajinah Ilirskih*, 1843, 2–3; Isti, *Serbia*.

¹¹³⁰ A. Viquenel, *Carte de la Thrace, d'une partie de la Macedonie et de la Mæsie*, Paris, 1854. ([DigiTool - Výsledky - Úplné zobrazení \(cuni.cz\)](https://www.digitool.cz/vysledky-uzplne-zobrazeni), pristupljeno 9.3.2023)

¹¹³¹ F. A. Garnier, *Atlas sphéroïdal et universel de géographie*, Paris, 1862, Turquie d'Europe, Grèce et provinces danubiennes.

значај је имао натпис Турска Србија који се јавља на картама у погледу некадашњег разумевања територије која је сматрана саставним делом географске Србије, јер је управо на основу тог натписа креатор атласа исписао назив Србија и на простору Кнежевине Србије и Турске Србије. Поред тога, овај лист показује да у француској картографији Буеова и Викенелова географска одредница Горња Мезија није ухватила дубљег корена и остала је ограничена на оне који су је и дефинисали, са ретким изузецима, док је примат однео назив који је поново увео у употребу Киперт, бар када је реч о немачкој, аустријској и француској картографији.

Пре него што наставимо излагање о појединим француским картографским радовима објављеним током друге половине 19. века, указаћемо на неколико радова у оквиру енглеске и америчке картографије, мада је тај број прилично мали и углавном су ти радови ограничени на приказе простора Европске Турске у атласима. Тако се у једном атласу из 1853. године налази картографски приказ Балканског полуострва и у њему се среће разумевање географског појма Србије који обухвата територије Кнежевине Србије и Турске Србије, које нису именоване на тај начин, већ се само среће назив Србија, док је она територија која је означавана као Рашка саставни део Босне.¹¹³² Исте године, у оквиру још једног атласа урађеног од стране америчког географа Самјуела Августа Мичела и објављеног у Филаделфији, среће се карта Европске Турске која доноси детаљну поделу ове области на санцаке, а поред тога, дато је објашњење који санцаци чине одређене географске целине на Балканском полуострву. Очигледно у енглеској и америчкој картографији постојање политичког појма Србије није пресудно утицало на схватање географије Европске Турске, те се тако и на овој карти као саставни делови Србије наводе санцаци Нови Пазар, Крушевац и Смедерево. Међутим, сам географски изглед Србије показује да је овај амерички картограф врло слабо познавао простор Европске Турске, те са на овој карти јављају грешке у приказима хидрографије, које су исправљене већ током прве две деценије 19. века, као што је приказ Ибра дуж тока Западне Мораве.¹¹³³ Десетак година касније, у оквиру *The royal atlas of modern geography* среће се поново карта Европске Турске, на којој се види одређени напредак у картографском приказивању и Кнежевине Србије и области јужно од њега. Оно што је важно истаћи, а везано је за ову карту, јесте назив Горња Мезија који се јавља на њој, ограничен потпуно у складу са Буевим казивањем о овој области, а и генерално границе осталих провинција на Балкану повучене су потпуно на основу Буевих одређена.¹¹³⁴

Интересовање француске картографије за Балканско полуострво поново је дошло до изражаја током Велике источне кризе које се манифестовало објављивањем нове карте посвећене Европској Турској, а којој је била подстакнута свакако ратним дешавањима на Балканском полуострву, а објављена је у циљу бољег разумевања односа снага. То се види из самог наслова карте која гласи *Turquie d'Europe pour l'intelligence de la guerre de Serbie*. Наведени картографски приказ на одличан начин показује територијални однос зараћених држава, при чему су Србија и Црна Гора истакнуте једном бојом, Османско царство другом, и тако врло јасно долази до изражаја да су две државице, у територијалном смислу, при чему је Србија има 37.740 км², а Црна Гора 4.400 км² имале против себе силу чија је површина, само када је реч о простору Европске Турске, износила 357.186 км².¹¹³⁵ Сам картографски приказ није доносио, у географском погледу ништа ново и био је заснован на ранијим картама, али први пут је на некој карти самим

¹¹³² Cruchley's *General Atlas for the use of School and Private Tuition*, London, 1853, 18.

¹¹³³ S. A. Mitchell, *A New Universal Atlas Containing Maps of the various Empires, Kingdoms, States and Republics of the World*, Philadelphia, 1853, 62.

¹¹³⁴ A. K. Johnson, *The Royal atlas of modern geography*, London, 1861, 22.

¹¹³⁵ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 35; E. D. Akarli, *Ottoman population in Europe in the 19th century. Its Territorial, Racial, and Religious composition*, unpublished MA thesis, University of Wisconsin, 1972, 45.

насловом јасно указано на њен циљ – указати на територијалну разлику између супротстављених страна. Поред картографског приказа, карта је била праћена са списом под насловом *Turquie, Serbie, Roumanie, Monténégro*, која је имала за циљ да кроз статистичке податке додатно дочара читаоцу оно што је било приказано на карти – разлике међу државама. Поред уопштених података о подели Србије, Црне Горе, Румуније и Турске, броју становника и површини, аутори дају и етнографске податке о становништву Европске Турске.¹¹³⁶ Такође, дешавања на Балканском полуострву у склопу Велике источне кризе подстакла су и објављивање нове карте у оквиру енглеске картографије 1877. године, најбоље до тада урађене. Тада се картографском представом Балканског полуострва позабавио Едвард Станфорд. Сам његов картографски приказ се одваја од ранијих издања у оквиру енглеске картографије по квалитету, али како је карта приказивала шири простор од Каспијског језера на западу јасно је да није могло бити детаљније представе Балканског полуострва. Међутим, оно што је био циљ ове мапе и што се посебно истиче и у енглеским новинама било је то што је она омогућавала да се прате ратна дешавања на руско-турском бојишту, што је окупирано пажњу британске јавности у првим месецима рата, бар по новинским извештајима.¹¹³⁷

Пар година након Берлинског конгреса и повлачења нових граница на Балканском полуострву, поново је француска картографија донела приказ Балканског полуострва 1881. године, у размери 1:1.000.000. Карта *Empire Ottoman* не доноси никакве новине у картографском приказу, већ се заснива на ранијим картама. Оно што се јасно уочава на овој карти јесте и даље присутна стара граница Новопазарског санџака, који је приказан као део Босне, што је свакако последица преузимања оваквог приказа са немачких карата.¹¹³⁸

Средином девете деценије 19. века у оквиру француске картографије, захваљујући делатности Ф. Бјанконија¹¹³⁹, инжењера који је у периоду од 1872. до 1876. године радио у оквиру Источне железничке компаније,¹¹⁴⁰ јављају се саобраћајно-економске карте одређених делова Европске Турске, често праћене описима и статистичким подацима територија које су представљене на картама. Тако се 1885. године у његовом издању појављује *Carte commerciale du Royaume de Serbie*, која главни акценат ставља на приказ путева и природних богатстава Краљевине Србије. Цела њена територија прекривена је натписима који указују на присуство одређених доминантних природних богатстава, затим пољопривредних култура, пашњака, сточног фонда, шума, односно за сваки крај је приказано који је производ доминирајући на том простору. Разлог израде карата које приказују привреду и саобраћај балканских држава, није био само жеља картографа да посредством те врсте картографије представи информације о привреди балканских земаља европској јавности. Главни разлог био је, како сам издавач наводи у предговору, да се управо тим делима и пратећим текстом француски трговци упознају са том територијом у циљу унапређивања француске спољне трговине на овим просторима. Бјанкони је управо тим истицањем присутних природних богатстава на територији балканских држава указивао на могућности француског извоза. Кроз претплату, ове карте су биле подржане од стране француског Министарства спољних послова, трговине, рата,

¹¹³⁶ *Turquie d'Europe pour l' intelligence de la Geuerre de Serbie*, Paris 1866. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/287–6)

¹¹³⁷ *Stanford's Map of Turkey in Europe and Her Tributary States, Together with Such Parts of Russia, Austria, Turkey in Asia & Persia as are More Immediately Concerned in the Settlement of the Eastern Question*, London, 1877; *The illustrated London News*, No. 1974, 12. may 1877.

¹¹³⁸ *Empire Ottoman*, Paris, 1881. (Arhiv Vojnogeografskog instituta, sig. 2.2.9)

¹¹³⁹ Ф. Бјанкони има важно место и у етнографској картографији Балканског полуострва, а више о томе видети у поглављу посвећеном етнографској картографији.

¹¹⁴⁰ А. Колаковић, *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2015, 210.

морнарице и колонија. Поред карте и описа Србије, Бјанкони је приредио белешке и карте о Македонији, Албанији и Епиру и Тракији, а две године касније и карту Бугарске и Источне Румелије.¹¹⁴¹

Поред наведених података економске природе, Бјанкони је дао и белешку о српској прошлости, етнографији и генерално географском положају и природним карактеристикама српске државе. Територије са којима се граничи Краљевина Србија на југу, Бјанкони је означио као Македонију и Албанију и приликом казивања о изворишту Јужне Мораве наводи да та река извире у Скопској Црној Гори у Македонији. Бјанконијево разумевање појма Албаније јасно се види у његовом спису и мапи посвећеној Албанији и Епиру. Та област на северу се протезала до јужне границе Новопазарског санџака, затим избијала на границу Краљевине Србије и пратила је све до Бјанконијево тромеђе Албаније, Македоније и Србије, односно протезала се на простор Косова и Метохије. По карти би изгледало као да је и Новопазарски санџак укључен у област Албаније, али у тексту јасно наглашава да се Албанија на северу граничи са Новопазарским санџаком. Такође, као делове Горње Албаније сматрао је територију Скадарског и Косовског вилајета северно од Шаре. Бјанкони у тексту наглашава да територија Новопазарског санџака нема неко посебно име и да је то заправо Босна, како је и географски посматрана ова територија. Ипак, у наставку додаје да се простор Косова, Метохије и Новопазарског санџака разуме под именом Арнаутлук, што објашњава као земљу насељену муслиманима српског, босанског и албанског порекла. Приликом приказивања Албаније на карти, цео тај простор је посматрао као део географског појма Албаније.¹¹⁴²

На посматрање Косова и Метохија као саставног дела Албаније утицало је Бјанконијево схватање албанског етничког простора, односно територије коју насељава албанско племе Геге, будући да наводи да они чине компактну масу која настајује простор на северу до Новопазарског санџака и границе Краљевине Србије.¹¹⁴³ Сам тај географски вакуум који је настао са повлачењем политичког појма Босне са територије Новопазарског санџака највероватније је и довео до Бјанконијевог протезања имена Арнаутлук на територију овог санџака. Таква идентификација се може срести у изворима и то углавном из прве половине 19. века, али не и у географској литератури. Територија Македоније је изједначена са Солунским и Битољским вилајетом и јужним делом Косовског вилајета, односно оним његовим делом који се налазио јужно од српске границе, Скопске Црне Горе и Шар-планине, што су уједно и границе Македоније на северу, при чему је Качаник у њеном саставу, као део Скопског санџака.¹¹⁴⁴

Поред коришћења наведених географских појмова, још једна Бјанконијева белешка, која додуше није приказана на карти, заслужује пажњу. Наиме, реч је о његовом разумевању појма Старе Србије. Тај појам је искористио у казивању о територијама које насељава српски народ, те између осталог наводи да Срби под османском влашћу живе у

¹¹⁴¹ A. Chaix, *Avant-Propos*, u: Cartes commerciales indiquant les productions industrielles et agricoles, les centres commerciaux le chiffre de la population, les chemins de fer, les routes, les bureaux de poste et de télégraphe les compagnies maritimes desservant les ports et, etc, Paris, 1885, V–VI; F. Bianconi, *Royaume de Serbie*, u: Cartes commerciales indiquant les productions industrielles et agricoles, les centres commerciaux le chiffre de la population, les chemins de fer, les routes, les bureaux de poste et de télégraphe les compagnies maritimes desservant les ports et, etc, Paris, 1885, 11, mapa: *Carte commerciale du Royaume de Serbie*.

¹¹⁴² F. Bianconi, *Albanie et Épire*, u: Cartes commerciales indiquant les productions industrielles et agricoles, les centres commerciaux le chiffre de la population, les chemins de fer, les routes, les bureaux de poste et de télégraphe les compagnies maritimes desservant les ports et, etc, Paris, 1885, 13, 17, mapa: *Carte commerciale des provinces Albanie et Épire*.

¹¹⁴³ Isto, 14.

¹¹⁴⁴ F. Bianconi, *Province de Macédoine*, Cartes commerciales indiquant les productions industrielles et agricoles, les centres commerciaux le chiffre de la population, les chemins de fer, les routes, les bureaux de poste et de télégraphe les compagnies maritimes desservant les ports et, etc, Paris, 1885, 5–6.

северној Албанији¹¹⁴⁵, Македонији (скопски крај) и јужној Босни (Новопазарски и Пљеваљски санџак)¹¹⁴⁶ и да су те земље „од памтивека“ зову Старом Србијом.¹¹⁴⁷ Дакле, Бјанкони је знао за појам Старе Србије, али га није употребио као савремен географски назив попут Албаније и Македоније, већ је сматрао да одређени делови тих територија, које је видео као део српског етничког простора, чине заједно Стару Србију. Вероватно се његова употреба овог појма не разликује оног разумевања које срећемо 50-их година 19. века и у српској географској литератури, при чему се користе називи Албаније и Македонија, али се истиче да је то територија Старе Србије, односно средњовековне српске државе.

Ове карте су биле врло популарне у Европи и коришћене су у многим трговачким школама. Заиста, то јесу биле посебне трговачке карте, на којима се по први пут у картографском свету могло детаљно упознати са привредом балканских земаља и главним извозним артиклима, посебно имајући у виду да оне долазе од инжењера и географа који је добро познавао тај крај, а и саме представе на картама сведоче да је аутор располагао детаљним информацијама о теми коју је представљао. Након изласка карата, Бјанкони је крајем 1885. године нудио српској влади да њихов садржај и опис прилагоди примедбама које би дала српска влада.¹¹⁴⁸ Следеће издање ових карата објављено је 1887. године, али до њих нисмо успели да дођемо како бисмо проверили да ли је Бјанкони вршио неке исправке у погледу географског разумевања области јужно од Краљевине Србије.

У оквиру картографских радова који су пратили дело већ помињаног хрватског географа Вјекослава Клаића, попут оног посвећеног Босни и Херцеговини, срећу се етнографске и географске карте чији је аутор био Карл Хердличка. На њима је приказан и северозападни део Старе Србије, што је име које се користи и на самој карти, као и у Клаићевом рукопису. Тај назив се односи на простор Новопазарског санџака.¹¹⁴⁹ Седам година касније Вјекослав Клаић је израдио географску карту која је акценат стављала на приказ хрватских земаља: Босне, Херцеговине, Далмације, Славоније и Хрватске. Како је карта рађена на основу, између осталог, картографских дела Киперта и Ханткеа, јасно је зашто аутор не користи назив Стара Србија, већ се Албанија простира на северу све до границе Кнежевине Србије и тока Лима, будући да се тај појам може срести на појединим Кипертовим картама и до границе Србије или до Митровице. Граница Босне и Херцеговине према овој карти, односно граница хрватских земаља био је ток Лима од црногорске границе до ушћа Увца, затим ток Увца до српске границе и даље српска гранична линија до реке Дрине.¹¹⁵⁰

На самом почетку 20. века (1900) у оквиру француске војне картографије објављена је карта Балканског полуострва у размери 1:1.000.000, која је била подељена на шест листова, а лист Београд доносио је картографску представу Србије и Старе Србије. Веома неповољно мишљење о овој карти изнео је у својој критици Радоје Дединач наводећи „боље да и она није изашла, јер је тешко наћи карту са више

¹¹⁴⁵ Вероватно се односи на територију Косова и Метохије.

¹¹⁴⁶ Да се појам јужна Босна односи на територију Новопазарског и Пљеваљског санџака јасно је из текста, будући да аутор пре тога помиње Србе у Босни и Херцеговини који живе под аустријском окупацијом. (F. Bianconi, *Royaume de Serbie*, 11)

¹¹⁴⁷ F. Bianconi, *Royaume de Serbie*, 11.

¹¹⁴⁸ *Посланство Краљевине Србије у Паризу*, т. 1 (1879–1885), прир. М. Пешић, С. Рајак, Д. Ристић, Београд, 2019, док. бр. 342.

¹¹⁴⁹ K. Herdliczka, *Zemljovid Bosne, Hercegovine i Stare Srbije*, u: M. Altić, *Cartography between Imperial Politics and National Movements*, 115.

¹¹⁵⁰ V. Klaić, *Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Bosna i Hercegovina sa pograničnim zemljama*, Zagreb, 1885. (https://www.europeana.eu/en/item/9200352/object_info_id_17579, pristupljeno 11.3.2023)

нетачности“.¹¹⁵¹ Заиста, та карта јесте пуна нетачности будући да је заснована не на најновијим картама објављиваним у оквиру аустријске и немачке картографије, већ оним које су излазиле 80-их година 19. века, као што је аустријска карта *Der europaischen Orient* из 1887. године. Ипак, не може се сматрати потпуном репродукцијом ове карте, будући да се на њој срећу подаци којих нема на аустријској карти, посебно када је реч о распореду насеља, тако да француска карта доноси нешто већи број приказаних насељених места. Номенклатура је лошија него на аустријској карти, што додатно указује да подаци нису у потпуности преузети са ове карте, па је тако Ртањ забележен као *Riani*, а Миџор је Миџуз. Када је реч о самом рељефном изгледу и правцу простирања планина, он је углавном преузет са поменуте аустријске карте из 1887. године, као и подаци о надморској висини свих места, који су се углавном показали као нетачни. Према тим подацима, Љуботен би био највиши врх Балканског полуострва, што није тачно, већ је то Мусала. Поред тога, карта се заиста издваја приказом рељефа и његовом јасноћом, будући да је за то искоришћен метод шумеровања са косим осветљењем, али како пластичност није најтачније приказана, све остало пада у други план.

У северозападном делу Старе Србије на овој карти се среће одредница Рашка, с тим што у односу на раније приказе, она не креће од тока Дрине већ од границе територије Босне и Херцеговине, која се нашла под аустро-угарском окупацијом. Могуће чак и да је коришћена нека карта на којој се среће овај појам и да је на основу тога уцртан, будући да их је било и у француској и у аустријској и у немачкој картографији. На простору Косова и Метохије нису присутне географске идентификације, осим назива Косово.¹¹⁵²

Почетком 20. века још једна национална картографија Балканског полуострва ступила је на сцену картографске науке. Реч је о албанској картографији. Познато је већ да је у периоду од 1896. године Аустро-Угарска предузимала значајне кораке у афирмисању албанске нације и стварању јединства међу албанским племенима, затим предузима послове који су водили ка стварању албанског алфабета, а све то подржава кроз издавање дела на албанском језику.¹¹⁵³ Једна од важних личности на коју се Беч ослањао у својим плановима, пре свега када је реч о оним који су подразумевали издавања дела на албанском језику, био је Фаик-бег Коница¹¹⁵⁴, оснивач листа *Албанија*. Управо је он био аутор прве географске карте објављене на албанском језику 1902. године. У складу са коришћењем гегског и тосканског дијалекта, Коница је тако и насловио своју карту: *Sch^ypeⁿ-ia*. Према ономе што је забележено у самом поднаслову карте, њено штампање омогућио је богати племић шпанског порекла Хуан де Аладро Кастриота, који је себе сматрао наследником Скендербега, што се и у наслову карте истиче: „од крви великог нашег Скендербега“, и који је на основу тога полагао права на албански престо. Коница је најпре урадио географску карту, а затим је послао у аустро-угарско Министарство спољних послова. Након прегледа како карте, тако и Коницеве *Историје Албаније*, Јулијус Цвидинек фон Зиденхорст, иначе кључна личност у Министарству спољних послова за балканска питања, јавља Коницу 30. априла 1902. године да су, како карта,

¹¹⁵¹ Р. Дединац, *Service géographique de l'armée. Carte des Balkans*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву 5 (1908), 3–4.

¹¹⁵² *Cartes des Balkans*, list: Belgrade, Paris, 1900.

(<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/24339/>, pristupljeno 10.3.2023)

¹¹⁵³ Т. Толева, *Утицај Аустро-Угарске на стварање албанске нације 1896–1908*, passim; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*, 46.

¹¹⁵⁴ Фаик-бег Коница (1875–1942) је једна од најважнијих личности у промовисању албанског језика, који је својим часописом *Албанија*, али и својим делима као што је *Историја Скендербега*, играо важну улогу у аустро-угарским плановима о јачању албанске нације и стварању њеног јединства.

тако и наведени рукопис спремни за објављивање. Реч је о два дела, једно је била историја, а друго географска карта.¹¹⁵⁵

Географска карта је израђена у Географском институту при универзитету у Базелу, где је радио један од истакнутих француских географа Жак Елизе Реклу. Као основа за географску представу Фаик-бегу је послужила једна од карта Војногеографског института у Бечу. Приликом саме израде карте, Коница је увео албанску номенклатуру и то је први пут да се на некој карти јављају албански називи места. Поред тога, рељеф је представио коришћењем методе боја, уколико је он то радио, ако није рељеф преузет са неке од хипсометријских карата које су постојале у Војно-географском институту у Бечу. Свој допринос у изради карте дала су и двојица картографа са института у Базелу, Патесон и Бернар.¹¹⁵⁶

Пишући о својој карти у листу *Албанија*, Коница истиче да намера ове карте није да буде *carte de tendance*, позивајући се на Жака Елиза, чији ауторитет не би допустио скривене тенденције на карти, већ да је циљ ове карте да буде искључиво научна. Међутим, већ при првом погледу на карту јасно се виде политичке и пропагандне тенденције.¹¹⁵⁷ Прво, назив Аустрија се, осим што је уписан на територији Босне понавља и на простору северозападне Старе Србије, односно дела Новопазарског санцака, баш под тим именом. Ако имамо у виду да је циљ целокупног аустро-угарског рада у Албанији, између осталог, био и спајање албанске државе и Аустро-Угарске преко Новопазарског и Пљеваљског санцака, потпуно је јасно зашто се назив Аустрија протеже на овај део Старе Србије. Уписан је од изворишта Ибра у правцу северозапада све до Митровице, односно до промене тока Ибра и скретања ка северу. Друго, на самој географској карти нигде нису истакнуте границе ни држава ни вилајета. Као разлог томе Коница наводи да то није урађено јер се није могла повући прецизна линија која би одвајала албанску од других националности на Балканском полуострву, односно није се могла повући прецизна етнографска граница, истичући да ако су на карти приказане неке земље које нису чисто алабанске, посебно на североистоку, то је урађено, како он тврди, јер се на карти не могу повући стриктне границе.¹¹⁵⁸ Овом реченицом аутор јасно показује шта је заправо представљала ова карта – то је била мапа на којој је представљена територија која, по Коницовом мишљењу, представља албански етнички простор. Карта је приказивала територију која се на северу протезала до Лесковца, односно до 43 паралеле, при чему је обухватала данашње Косово и Метохију, део Новопазарског санцака, део Црне Горе, а на истоку се протезала све до 22 упоредника, односно обухватала Скопље, Куманово, Велес, цео ток Црне реке и Островско језеро, а на југу се спуштала до нешто јужније од 39 паралеле и обухватала део Краљевине Грчке. То је било виђење албанског етничког простора. Наравно, не може се тврдити да је протезао његове границе до крајњих ивица карте, али највећи део свакако јесте, будући да је још 1898. године истицао да Битољски вилајет спада у албански етнички простор.¹¹⁵⁹

Аутор карте која је означила почетак албанске картографске школе, Фаик Коница, при састављању карте, уз подршку Аустро-Угарске, поставио је себи јасан циљ – представити земљу *Schiperia*, која је према њему обухватала све оне земље које насељавају Албанце. Остаје непознато да ли је ова мапа била дистрибуирана на простору

¹¹⁵⁵ Т. Толева, *Утицај Аустро-Угарске на стварање албанске нације 1896–1908*, 425.

¹¹⁵⁶ F. Konica, *La première carte de l'Albania*, Albania, avril-mai 1902, 113–114.

¹¹⁵⁷ Isto, 113.

¹¹⁵⁸ Isto.

¹¹⁵⁹ F. Konica, *Sch_vip_er_ia, E' para karte e dheut t'one e shtypur/n me te holla te Lartesise Tij Don Ghinit, Marcés i Aladros e prints i Kastrioteve nga ghaku i te Madhit t'one Skenderbég, Pérendia i faltë jete te ghate*, Bruselit, 1902.

који је улазио у састав наведене области и тако додатно утицала на схватање албанског етничког простора.

Након ослобођења Македоније током Првог балканског рата, група људи окупљена око Македонског научно-литерарног друштва у Петрограду започела је акцију која је имала за циљ независност Македоније. Међу истакнутим члановима наведеног друштва био је и Димитрије Чуповски, који је у новембру 1912. године кренуо ка Скопљу и стигао почетком децембра. На састанку у Велесу одлучено је да се упуте представници у Париз и Лондон у циљу промовисања независне Македоније. Убрзо потом, Чуповски се вратио у Русију, а Македонска колонија је у марту 1913. године објавила *Меморандум за независност Македоније*, који је упућен на Лондонску конференцију. У оквиру наведеног документа истиче се начело „Македонија Македонцима“ и противљење подели ове области између Срба, Бугара и Грка, уз истицање потребе очувања целовитости Македоније у њеним географским, етничким, историјским и економско-културним границама. Убрзо се појавила и географска карта објављена од стране Димитрија Чуповског под насловом *Карта Македониа по програма на македонските народници*, објављена на првој страници часописа *Македонски глас*, и заједно са *Меморандумом* послата на Лондонску конференцију.¹¹⁶⁰

Северна граница Македоније на карти Чуповског поклапа се са погледима који се срећу у литератури, а према којима су овој области Прешевска и Качаничка каза. Даље је граница настављала Шар-планином у правцу југозапада и прелазила ток Црног Дрима недалеко од ушће реке Мале, а затим ишла левом обалом Црног Дрима, углавном пратећи оне границе које су биле пројектоване као југоисточна међа Сантефанске Бугарске, што јасно показује укључивање Корчанске казе у границе Македоније. Као даља граница ове области означене су планине Грамос и Пинд, а затим граница Краљевине Грчке. Јужна граница Македоније поклапа се са оном линијом која се среће и на карти у оквиру *Мемоара Бугарско-македонско-одринске револуционарне организације* из 1904. године. На истоку, граница је са тока Месте померена до језера Вистонида, одакле је ишла у правцу северозапада преко Родопа и избијала на државну границу Бугарске пре балканских ратова. Осим утицаја наведених фактора, примећује се и повлачење границе Македоније на западу линијом која прати вододелницу егејског и јадранског и јонског слива.¹¹⁶¹

Неколико географских карата посвећених Балканском полуострву објављено је у извештају комисије о Балканским ратовима, у оквиру Карнегијеве задужбине. Сам извештај допуњен је са мапама које су имале за циљ да прикажу националне аспирације балканских држава и тзв. „спорну зону“ између Србије и Бугарске. Оно што је важно нагласити у погледу тих карата јесте да оне нису биле резултат рада комисије, већ су преузимане из ранијих публикација, а у већини случајева је и наведено из којег дела је одређени картографски рад преузет. Тако се може срести карта дијалеката на простору западне Бугарске, источне Србије, Старе Србије и Македоније (у границама пре 1912) од Александра Белића, затим картографски приказ бугарских граница према одлукама Цариградске конференције из 1876–1877. године, као и карта претензија балканских народа онако како је то приказао Пол Ден у својој књизи *Die Volker Sudeuropas und ihre politischen Probleme* из 1909. године, на којој су се српске националне аспирације обухватале крајњи запад Бугарске, на југу се завршавале недалеко од Скопља и избијале на обале Јадранског мора приближно од Драча до Трста. Једна од најзанимљивијих карата објављених у оквиру овог извештаја била је она која је приказивала „спорну зону“. На

¹¹⁶⁰ Б. Ристовски, *Димитрија Чуповски и македонската национална свести*, Скопје, 1996, 81–87.

¹¹⁶¹ Д. Чуповски, *Карта Македониа по програма на македонските народници*, С. Петроград, 1913.

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/12/Map_of_Macedonia_by_Chupovski1913_copy.jpg, pristupljeno 10.3.2023)

политичке тенденције у картографским приказима балканских ратова, посебно када је реч о наведеној карти, указао је В. Стојанчевић.¹¹⁶² Наиме, та карта је доносила приказ „спорне зоне“, која је заправо представљала територију дефинисану као неспорно српску интересну сферу према уговору и тајном додатку склопљеном између Србије и Бугарске 1912. године. У том уговору нигде се не помиње да је реч о спорној зони, већ, као што смо претходно указали, та линија је била предвиђена као тачка будућег разграничења Србије и Бугарске, односно, по сагласности обе владе, она је делила бугарску и српску интересну сферу у Македонији. Из тога је врло јасно да у погледу те територије никакве спорне зоне није било. Како су карте у оквиру наведеног извештаја преузете из одређених публикација, ни ова карта не представља изузетак и како је Александар Белић утврдио, она је преузета из једног бугарског листа и тако је ушла у извештај, а преко извештаја је остварила свој утицај и ушла у поједина историографска дела.¹¹⁶³

*

Међу картографијама које су анализирани у овом поглављу врло јасно се издваја француска картографска школа. Када је реч о првој половини 19. века и генерално простору Европске Турске, француска географска и картографска литература би била на првом месту по значају географских информација које су посредством научника француског порекла представљени Европи о до тада врло слабо познатом делу европског континента. Најпре су француски официри својим премеравањем и издавањем карата пружили европској науци знатан број до тада потпуно непознатих података, а затим је Пјер Лапије урадио карту Османског царства 1822. године, са административном поделом на санџаке, која је постала главни извор информација за све остале европске картографије и тако је остало све до средине 50-их година 19. века, када је Киперт својим радовима, заснованим на подацима истраживача-путника унапредио географско познавање Европске Турске. Наравно, Ами Буе је својим делом, најзначајнијим објављеним о балканским народима у првој половини 19. века, осветлио и приближио европској јавности географски изглед, политичке прилике, етнографију и историју народа на Балканском полуострву. Поред тога, давањем географских назива за области јужно од Кнежевине Србије остварио је одређени, не пресудан, утицај на схватање граница области јужно од Кнежевине Србије, тј. Старе Србије. Својим геолошким картама, како Буеа, тако и Викенела, француска картографска школа је понела титулу оснивача ове врсте картографије када је реч о простору Европске Турске. У другој половини 19. века француска картографија је ограничена углавном на појединачна издања, а у оквиру њих свакако посебно места заузима Бјанкони са својим трговачким картама балканских држава и провинција насталих у циљу побољшања француске спољне трговине. Када је реч о простору Старе Србије, она се под тим именом не среће на картама. Буе је ту област сматрао Рашком и Горњом Мезијом, док је Бјанкони био упознат са тим називом, али је на карти територију Старе Србије представљао као Албанију.

Када је реч о другим картографским радовима који обухватају простор Србије и Старе Србије, посебно оних који су долазили од припадника балканских народа, са изузетком Бугарске, они су углавном ограничени на свега неколико публикација. У хрватској картографији то су били радови Драгутина Сељана и Вјекослава Клаића. На

---

¹¹⁶² В. Стојанчевић, *Савремена политика, историја и картографија о Балканским ратовима 1912. и 1913. године – методолошко-историографски приступ*, Историјски часопис 31 (1984), 167–179.

¹¹⁶³ С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1: *Узроци и припреме рата*, Београд, 1968, 84–93; В. Стојанчевић, *Савремена политика, историја и картографија о Балканским ратовима 1912. и 1913. године*, 174.

тим картама простор јужно од Кнежевине Србије именован је као Горња Мезија, по узору на Буеа код Сељана, затим као Стара Србија, што се односи на простор Новопазарског санцака код Клаића, а код истог аутора може се срести и протезање назива Албанија све до Сјенице, под утицајима страних картографа. За разлику од Сељана, код Клаића простор Старе Србије је на рубу његових географских интересовања, осим дела Новопазарског санцака. Албанска картографије је ушла у картографски свет на самом почетку 20. века са картом која има врло јасне политичке тенденције и усклађена је са аустро-угарским плановима о афирмисању идеје албанске нације.

СРПСКА КАРТОГРАФИЈА

ЦИВИЛНА КАРТОГРАФИЈА

Развој картографије у Србији до Берлинског конгреса (1878)

Балканско полуострво и народи који су га насељавали били су све до краја 18. века „објект“ картографског приказивања, односно територија на којој су живели представљана је на географским картама искључиво преко картографија европских школа. Управо преко тих карата школовани Срби, они у Хабзбуршкој монархији, упознавали су географски изглед територије коју су током сеоба у Новом веку постепено напуштали. Све до појаве Захарија Стефановића Орфелина Срби нису били учесници „картографских дешавања“ на европском континенту. Током 1771. и 1772. године Орфелин је радио на изради карата које су представљале Руско царство, а које су потом постале саставни део његовог дела *Житие и славныя дѣла государя императора Петра Великаго*, објављеног у Венецији 1772. године. То су биле прве познате карте Србина као аутора. Исто тако, Орфелин је постао и први Србин који је картографски приказао простор Балканског полуострва, додуше у прошлости, током римске владавине. Карта Паноније, Мезије, Дације и Илирика објављена је у оквиру другог тома *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ* из 1794. године. То је било прво картографско дело објављено на српском језику и тим делом Срби су од „објекта“ картографског приказивања постали субјект у географском представљању територије коју су насељавали, мада су те карте углавном преузете из атласа Саског.¹¹⁶⁴

Почетком 19. века, на подстицај Доситеја Обрадовића, Срби су добили и први уџбеник за географију на српском језику, који је објављен 1804. године у Венецији од стране Павла Соларића, а свакако уз помоћ Доситеја и митрополита Стефана Стратимировића. Соларићево дело није оригинално, већ представља превод немачког земљописа *Allgemeine Einleitung in die neueste Erdbeschreibung* Адолфа Кристијана Гаспарија. Србији и Балканском полуострву било је посвећено свега неколико страница, а Србија је посматрана као област између Шаре и Дунава. Оно због чега је ова књига значајна, јесте што је то највероватније био и први уџбеник географије који је коришћен у Устаничкој Србији, будући да другог на српском језику није било. Знамо са сигурношћу да је Доситеј Обрадовић одређен број примерака донео у Србију, јер 1810. године јавља да није успео да прода ниједан примерак наведене књиге, због слабог интересовања. Поред уџбеника, Соларић је био аутор и првог српског атласа *Пъший землеписникъ*, штампаног заједно са уџбеником, у Венецији. Европској Турској је посвећена једна страница, без исписивања назива провинција, већ је представљен изглед Балканског полуострва и ондашње схватање његове рељефне структуре.¹¹⁶⁵

Без обзира на то што дело није имало успеха у Устаничкој Србији, сама чињеница да су Доситеј и Соларић дошли на идеју да преведу и објаве једно географско дело на

¹¹⁶⁴ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији*, 14; Н. Радошевић, *Захарије Стефановић Орфелин – српски картограф 18. века*, Гласник Српског географског друштва (=СГД), 56, бр. 2 (1977), 97–110; С. Радојчић, *Почетак нововековне српске картографије*, Гласник СГД 77, бр. 2 (1997), 61; М. Grčić, *Development of serbian cartography from the end of 18th to the beginning 20th century*, 26–27.

¹¹⁶⁵ Павле Соларић, *Јован Дошенивић, Јован Пачић*, прир. Д. Иванић, Нови Сад, 2019, 98; Д. Петровић, *Српска географија 19. века*, 14.

српском језику значајна је контексту идеја о неопходности географског упознавања појединих делова света. Био је то први корак у упознавању Срба јужно од Дунава и Саве, дакле оних који нису били под културним окриљем Хабзбуршке монархије, са географском литературом, али и географском науком, бар оних који су били писмени.

Први Србин који је урадио картографску представу западног дела Балканског полуострва, приказујући тренутно стање, био је Сава Текелија, Србин из Хабзбуршке монархије. Разлог израде географске карте открива сам Текелија у својој аутобиографији, наводећи да му је био циљ да изради мапу „с кирилова слова“, како би је сваки Србин могао читати и како би устаници на челу са Карађорђем себе могли упутити.¹¹⁶⁶ Као извор на основу којих је урадио карту, Текелија наводи разне карте.¹¹⁶⁷ Н. Радојчић је утврдио да је Текелија готово у потпуности копирао *Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien Samt den angraenzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kaernten, Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien* аустријског картографа Карла Шица из 1788. године и тако је и настала мапа *Земљоображеніе Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре и ограничіхъ Предѣлъ*, објављена у Бечу 1805. године.¹¹⁶⁸ Заиста, поређење ове две карте врло јасно показује да је Текелија у потпуности преузео податке са Шицове карте и исписао их српским језиком. Текелија није располагао са нешто више података о географском изгледу Србије од самог Шица, па чак ни у погледу номенклатуре није много одмакао, те је углавном задржавао називе које је дао Шиц, транскрибујући их са немачког на српски језик. Тако се на карти не среће ток Западне Мораве, већ је леви крак од кога настаје Велика Морава, као и на великом броју карата објављиваних до почетка 19. века, означен као Ибар.

Сама карта је препуна грешака, како у погледу хидрографије, тако и номенклатуре и рељефног изгледа, те свакако није могла испунити оно што је Текелија планирао, а то је било да „упути“ Србе, односно да се користи на самом терену. Граница Србије је преузета са наведене карте и на западу је пратила ток Дрине, који је, према оном што је приказано на карти, обухватао и ток Таре и ток Дрине, што је схватање које се може срести и у каснијим географским делима. На истоку је граница био Тимок, а затим од његовог изворишта даље ка југу, правом линијом до Централног била, с тим да су Ћустендил и Цариброд у саставу географске Србије. На овој карти се среће Кратово убицирано на простору Топлице. Схватање о границама Албаније, при чему је Метохија у њеном саставу и јужно од планинског венца присутно је и на овој карти, а управо тај венац представља јужну границу Србије, са Албанијом и Македонијом. Иако је Текелија готово у потпуности превео Шицову карту, једна гранична линија се на њиховим мапама разликује. Реч је о западној граници Србије. Код Шица та линија прати ток Дрине, до ушћа Лима у Дрину, а затим наставља током Лима до његовог изворишта и даље до Централног била и затим мења смер и иде у правцу истока, пратећи замишљене планинске врхове. Текелија границу географске Србије са Лима помера на ток Дрине, односно ток Таре, при чему је Увац приказан као њена десна притока и на њему Прибој и Пријепоље, те је тако настала потпуно погрешна хидрографска слика. Поред ове измене, Текелија није преузео картографски језик са наведене карте, већ је дао сопствене симболе, мада могуће да су они преузети са неке друге карте.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁶ С. Радојчић, *Почетак нововековне српске картографије*, 62–63.

¹¹⁶⁷ С. Текелија, *Описаније мога живота*, 129.

¹¹⁶⁸ Н. Радојчић, *Географско знање о Србији*, 16.

¹¹⁶⁹ С. Текелија, *Земљоображеніе Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре и ограничіхъ Предѣлъ*, Беч, 1805. (Библиотека Матице српске, Гк II 539); С. Shütz, *Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien Samt den angraenzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kaernten, Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien*.

Да се већ у том тренутку на простору Хабзбуршке монархије није благонаклоно гледало на израду географских карата на јужнословенским језицима сведочи и чињеница да је Текелија био позван на саслушање када се сазнало да ради на изради карте. Као разлог израде карте навео је материјалну корист. Према подацима које је сам оставио, Текелија је израдио укупно 2.000 примерака ове карте, од чега је неколико стотина примерака било упућено у Србију.¹¹⁷⁰

Шта је Текелија хтео да прикаже својом картом и да ли се, осим оног повода који сам наводи, иза његовог картографског рада крију неки дубљи разлози? Сава Текелија био је један од оних српских интелектуалаца на простору Хабзбуршке монархије који су размишљали и правили планове о обнови српске државе. Тако је Текелија у јуну 1804. године саставио план о држави, која је требало да обухвати простор Босне, Бугарске, Далмације, Хрватске, Славоније, Црне Горе, Македоније, Албаније, Србе на простору Мађарске и наравно Србију, те би се таква држава могла одупрети и Аустрији и Русији.¹¹⁷¹ Међутим, због јаких разлика, које су се огледале пре свега кроз верску припадност, тешко би било наћи опште прихваћено име за нову државу, па је Текелија предлагао Илирска република или Илирско краљевство. Поред овог виђења будуће „илирске“ државе, Сава Текелија је размишљао и о нешто територијално ужем обиму, који би представљао први корак ка остварењу тог циља и који би требало да обухвати Србију, Босну, Херцеговину, Дубровник, Црну Гору и Боку Которску.¹¹⁷²

Чини нам се да Текелијин картографски рад не треба раздвајати од његових размишљања о обнови српске, односно илирске државе. Као што смо видели из његове аутобиографије, иза саме карте се налазила управо жеља да Србима омогући да читају карту њеним штампањем на српском језику, на ћирилици. Није главни циљ Текелији био да да допринос географском познавању Србије у европској картографији. То није могао ни урадити. Главни циљ му је био да управо Србима представи географски изглед оне територије која се, по његовом мишљењу, могла наћи у саставу њихове будуће државе. Како би у томе успео, искористио је карту Карла Шица која је и приказивала највећи део оних територија које је посматрао као делове будуће Илирске државе, а у потпуности доносила представу оног ужег дела. На крају, поставља се питање да ли је управо Текелијина карта била она која је красила зид Правитељствујушћег совјета?¹¹⁷³ Највероватније јесте, а на то указује сама чињеница да је Текелија послао око 300 карата у Устаничку Србију, а у поглављу посвећеном географском појму Србије смо говорили и о позицији Скопља на картама, а затим и о локацији Скопља у Родфиникиновом плану о границама, која је, по свему судећи, произилазила из убикације Скопља на Текелијиној или некој сличној географској карти. Не постоји чврст доказ за ову тврдњу, али, ако је карта била на српском језику, онда нема никакве сумње да је реч о Текелијиној карти.

Још једна представа на географској карти привлачи пажњу и одговара на питање како о карактеру саме карте, тако и о извору географских, али и политичких идеја Саве Текелије. У левом углу карте, одмах поред наслова, приказани су грбовници оних територија које је Сава Текелија посматрао као делове будуће илирске државе: Албаније, Славоније дунавске, Славоније унутрашње, Раме, Мезије, Босне, Епира, Херцеговине, Србије, Трибалија, Срема, Далмације, Хрватске (Кроације), Илирије, Бугарске, Рагузе, Рашке и Дарданије. Главни Текелијин извор за овај графички приказ била

¹¹⁷⁰ С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад, 1974, 24.

¹¹⁷¹ Територијални обим обновљене државе произилазио је из Текелијиног схватања територије насељене Србима. Више о томе видети у поглављу „Српске земље“.

¹¹⁷² С. Гавриловић, *Србија и Војводина у време Првог српског устанка*, 23–24; Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, 24.

¹¹⁷³ Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, 57; Исти, *Српска државност*, 76.

Прилог бр. 9: С. Текелија, Земљоображенне Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре и ограднихъ Предель, Беч, 1805.

Стематологија Христофера Жефаровића из 1741. године.¹¹⁷⁴ Управо та *Стематологија* му је послужила и као извор за податке о територији које би требало да уђу у састав будуће илирске државе, с тим што је неке називе илирских провинција, које се срећу код Жефаровића избацио, односно заменио са њему савременим географским називима, као нпр: Рама – Босна, Дарданија – Србија (по карти, јер је Скопље у саставу Србије), Рагуза – Дубровник, Трибалија – Србија, Мезија – Србија и Бугарска, Рашка – Србија. Сама представа ових грбова шаље одређену поруку. Они су набацани један на другог, леже на земљи, и тиме представљају и њихово политичко стање, односно непостојање као политичких субјеката. Сам политички тренутак изласка карте и све наведене представе на њој јасно указују да је Текелији био циљ да на једној географској карти прикаже скупа све оне „илирске провинције“ које је сматрао саставним делом будуће државе, а почетак остварења своје замисли видео је у тренутку када је српски народ кренуо у борбу за ослобођење.

Даље кретање стазама српске картографије 19. века неминовно нас доводи до личности која је саставни део сваког казивања, било о политичкој, културној, друштвеној историји српског народа у 19. века. Реч је о Вуку Стефановићу Караџићу, за кога можемо рећи да је на неки начин био присутан у изради већине географских дела који се тичу Србије, а који су настали током прве половине 19. века. Вук је већ својим првим делима посвећивао пажњу географији, о чему сведоче и бројне географске одреднице у *Српском рјечнику* из 1818. године, као и сама заинтересованост за мапе, која се може пратити већ од 1820. године када Вук пише Јернеју Копитару и моли га да му набави неколико географских карата, међу њима Текелијину и Вајнгартенову мапу.¹¹⁷⁵ Највероватније подстакнут овим делима и свестан грешака које су се јављале на Вајнгартеновој, али и осталим географским картама, Вук је током двадесетих година 19. века радио на састављању карте Србије, те га Шафарик у новембру 1825. године обавештава да жељно очекује његов картографски рад и моли га да при приказу јужне границе Србије да шири приказ, како би он могао извршити убикацију места везаних за српску прошлост.¹¹⁷⁶ Рад на географској карти Србије Вук је наставио и током 1827. године, када шаље истакнутом руском географу Петру Ивановичу Кепену географски опис Србије из *Данице* за 1827. године и наводи да би му послао и карту Србије, али је још није завршио.¹¹⁷⁷ Ипак, након познанства са Леополдом Ранкеом, Вук је своју пажњу усмерио на исправку Вајнгартенове карте, о чему смо већ говорили, док се више не среће помен о његовој изради географске карте Србије. Да је Вук сматран једним од најбољих познавалаца географије Србије, сведочи и његова преписка са Димитријем Давидовићем, током Давидовићевог боравка у Цариграду за време преговора о разграничењу Кнежевине Србије и Османског царства. Српска страна је током преговора користила Ранкеову карту, коју су по Вуковим саветима исправљали, посебно у погледу локације Вишеграда.¹¹⁷⁸ Вукова географска карта Србије никад није изашла и његов картографски рад био је ограничен на исправку Вајнгартенове карте, рад на карти Србије, прикупљање географског материјала и уступање материјала бројним лицима која су на основу његових дела и прикупљеног материјала састављали географске описе Србије. О Вуковом значају за географско упознавање Србије најбоље сведоче дела која су настала коришћењем његових списа као основних извора. Најпре је Леополд Ранке географски одељак посвећен Србији у оквиру *Српске револуције* написао на основу Вуковог материјала, а

¹¹⁷⁴ Х. Жефаровић, *Стематологија или Изображеніе орижні Иллирских, В' Вѣннѣ*, 1741.

¹¹⁷⁵ Г. Добрашиновић, *Вукова картографска интересовања*, Зборник историјског музеја Србије 27 (1993), 8.

¹¹⁷⁶ *Преписка I*, док. бр. 406.

¹¹⁷⁷ *Преписка III*, док. бр. 190.

¹¹⁷⁸ Г. Добрашиновић, *Вукова картографска интересовања*, 11.

потом на основу Вукових исправки допунио Вајнгартенову карту, затим Вуков географски опис Србије био је главни извор за дело Федора Посарта посвећено Србији из 1837. године и Димитрија Момировића из 1839. године. Такође, Драгутин Сељан је највећи део свог рукописа, како о географском изгледу Србије, тако и о опису самог становништва засновао на Вуковом делу из 1827. године. Управо у том ширењу географског знања о Србији, указивању на географске границе Србије, засноване на Вуковом схватању српске прошлости, учествовању на посредан или непосредан начин у настанку географских дела која су осветљавала географски изглед Србије, лежи и највећи Вуков допринос географском упознавању Србије. По први пут су европски научници од једног Србина могли добити географске податке који се тичу Србије.

Приближно у исто време када и Вук, идејом о изради географске карте Србије бавио се и Димитрије Тирол, аутор земљописа из 1832. године. Преко Вука, обраћао се кнезу Милошу и нудио да састави једну мапу Србије средином 1824, а затим поново у септембру исте године, када је Вука обавестио да планира да крене за Србију и молио га да пренесе кнезу Милошу да је спреман да састави мапу Србије, али је убрзо одустао од свог плана.¹¹⁷⁹

Картографско интересовање које се јавило код Вука и Тирола било је подстакнуто делом Адама Вајнгартена. Читајући то дело, Вук је постао свестан на којем нивоу је географско знање о Србији било и колико је празнина остало у погледу картографског приказа Србије након објављивања Вајнгартеновог дела. Управо у томе лежи и највећи значај Вајнгартеновог дела и превода тог дела на српски језик – оно је подстакло Србе да размишљају и географски приказују своју територију, поред свих оних географских података који су се у њему могли срести.

Током 30-их година 19. века српска картографија је углавном била пасивна, без значајнијих дела. Оно што је у географском смислу обележило тај период било је издавање уџбеника Димитрија Тирола 1832. године, а крајем те деценије у Русији је Димитрије Момировић, пореклом из Србије, објавио карту ове области у оквиру свог дела *Историја и географија Србије* објављеног у Санкт Петербургу 1839. године. Иако се у тексту држао политичког разумевања Србије, на карти је представљена ова област у својим географским границама, при чему је Метохија, као и на свим претходним картама, у саставу Албанију. Ово картографско дело Момировић је саставио самостално, како сам наводи, према најбољим изворима.¹¹⁸⁰ Момировић није донео ништа ново у погледу картографског приказа Србије, већ углавном рад заснива на ранијим картама, а свакако је имао и приступ појединим руским издањима која су доносила географски изглед овог простора.¹¹⁸¹

Исте године када је Димитрије Момировић издао географски опис Србије, свој допринос картографском представљању неког дела Старе Србије дао је и већ помињани кнез Никола Васојевић. У мају 1839. Васојевић се вратио у Кнежевину Србију, након службе инжењера у Османском царству, као и позиције британског вицеkonzула у Новом Пазару.¹¹⁸² Убрзо по доласку у Београд, упутио је свом пријатељу Ђорђу Мушичком писмо у којем је изнео план о картографском представљању Косова поља и Косовске битке, уз опис тог догађаја, који је Васојевић сматрао једним од најважнијих у српској историји. Црна Гора, Брда и Косово поље биле у области које су увек привлачиле његову пажњу. Разлози за израду карте Косова поља, али и за географске радове који се тичу Црне Горе и Брда, били су: „узнати мога брата Сремца, Банаћанина, Бачванина,

¹¹⁷⁹ *Преписка I*, док. бр. 262, 275, 289.

¹¹⁸⁰ *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка VI (1837–1842)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1993, док. бр. 139.

¹¹⁸¹ Д. Момировић, *нав. дело*, мапа.

¹¹⁸² Р. Губеринић, *Кнез Никола Васојевић*, 23–50.

Славонца и Далматинца, гди е Черна-гора, гди су Брда, люти Васоевићи, Бѣлопавлићи и Пипери, Морачани, Ровци, Кучи и Ускоци, седам Брда сви гласни юнаци, кои Турчину добро јутро с' оловом називаю, гди е то славно и знаменито полѣ Косово, у коему Кнезъ Лазар окова у ланце робства цѣли Сербски род".¹¹⁸³ Никола Васојевић је имао у плану израду неколико географских карата посвећених овој области, на којима би најпре представио географски положаја Косова и његове шире околине, затим распоред војске пред Косовску битку и пут бекства Вука Бранковића, као и спољашњи и унутрашњи изглед Муратове гробнице, за коју наводи да ју је описао почетком маја 1839. године, када је заиста боравио на Косову, а све приказано било би поткрепљено описом.¹¹⁸⁴ Наведени план није стигао да оствари, те се његов картографски рад, када је реч о Косову пољу, свео на израду једне карте, која је садржала приказ Косова поља и спољашњи и унутрашњи изглед Муратове гробнице. Васојевић није стигао да објави ту карту, будући да је већ почетком 1840. на путу за Лондон. До ове карте Ђорђе Мушицки је дошао преко удовице Николе Васојевића, која ју је пронашла у његовим папирима и уступила Ђорђу Мушицком, а он ју је, заједно са описом Косовске битке из пера Ђорђа Малетића, објавио 1847. године.

Сам картографски приказ урађен је на српском и немачком језику, и садржи поједине делове оног што је Васојевић планирао да прикаже на више листова: географски изглед и распоред насеља на Косову пољу и унутрашњост и спољашњост Муратове гробнице. На северу је приказан простор до Митровице и Звечана, на истоку до Приштине, на западу до Дренице и на југу до Неродмиља. Релјеф је приказан методом шрафирања, са исписивањем назива на врху планина. Оно што посебно издваја ову карту јесте да је то први детаљни приказ Косова поља у српској картографији, а са друге стране, то је такође прва карта у српској картографији која садржи етнографске податке, у правом смислу те речи, не као што је то случај на Давидовићевој карти из 1821, која само садржи наслов етнографског значења. Посебну важност његовим етнографским подацима даје чињеница да је он боравио на Косову и Метохији непосредно пре него што је приступио изради карте, а и пре тога се кретао тим простором и одлично га познавао. У оквиру легенде дати су симболи за чисто хришћанска, односно српска села, затим за мешовита и за турска села. Чисто српска насеља била су: Бањска, Босиње, Становце, Топличани, Нередин и Коњевци, док су као мешовита означена следећа места: Бариљево, Рударе, Митровица, Црвена водица, Штимље, варош Неродимље и Бабин мост. Чисто турска, односно албанска села, била су: Пажун, Краснићи, Арилич, Мевеч, Крајмировци, Јавор, Бабуш, Глоговци, Радовци и Језерце. Овом етнографском представом, кнез Никола Васојевић је први картограф који је дао приказ етнографске структуре насеља на простору једног дела Косова и Метохије, пре него што је било који европски картограф приступио изради етнографске карте, с тим што је његова мапа објављена тек 1847. године.¹¹⁸⁵

Поред наведене карте, Никола Васојевић је оставио иза себе још један картографски рад, који смо већ помињали, а овде ћемо више пажње посветити самом настанку те карте. Реч је о *Carte des tribus independantes et des Tribus Belligérantes de la Hte. Albanie* из 1839. године, која је ишла као прилог уз Васојевићев чланак објављен у часопису Француског географског друштва.¹¹⁸⁶ Већ у првом писму упућеном председнику Француског географског друштва од 21. маја 1840. године, дан након што је

¹¹⁸³ Ђ. Мушицки, *Историческо-критическо описаніе битке Косовопольске одъ г. 1389. юнія 15.*, Нови Сад, 1847, XVI.

¹¹⁸⁴ Исто.

¹¹⁸⁵ Н. Васојевић, *Земљовидъ Косовогъ поля*, Нови Сад, 1847. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 558); М. Altić, *Istorijska geografija Kosova*, 78.

¹¹⁸⁶ N. Vasojević, *Notice abrégée sur le tribus de la Haute-Albanie*.

био представљен на седници ове институције, Васојевић истиче да његово представљање на седници друштва од стране председника отвара нову епоху у аналима његове земље. Том приликом понудио је председнику да састави историју његовог народа и племена, затим географски спис о истој области и специјалну карту те области, за коју наглашава да је већ урађена. На самој карти као година израде наведена је 1839, што се у потпуности слаже са Васојевићевим казивањем да је карту урадио током боравка на терену.¹¹⁸⁷ У писму истој особи од 10. јуна 1840. Васојевић наводи да је на прошлој седници обећао председнику да ће нацртати карту Горње Албаније и независних племена, али да је сматрао да је неопходно да карту прати и топографски опис те области и тако је настао чланак *Notice abrégée sur le tribus de la Haute-Albanie et notamment sur les montagnes indépendantes* која садржи поред географских и статистичке податке. Како се тих дана спремао да крене у Лондон, наводи да ће све примедбе исправити по повратку са путовања. Поново је боравио у Паризу средином децембра, када се око истог чланка поново дописивао са председником Француског географског друштва. О садржају карте већ смо говорили у поглављу посвећеном Горњој Албанији.¹¹⁸⁸

Осим Николе Васојевића, још један члан ове породице бавио се картографским радом, додуше мање успешно. Наиме, Александар Васојевић, син кнеза Николе, нацртао је током 1844. године *Земљоначертаније Кључа или Окружја Краинскогъ*, али је тек 1850. упутио свој нацрт Министарству просвете с предлогом да се исти објави. Прилично упознат у географију области западне Старе Србије и Горње Албаније, Александар Васојевић је том приликом министарству нудио и израду карата које би приказивали тај простор, наглашавајући да се једино у аустријском Војном министарству налазе тачне карте те области. Међутим, по свему судећи, његов предлог остао је без одговора, а у оквиру архивске грађе није сачувана карта Кључа коју је Васојевић урадио. Без обзира на то што његова мапа није објављена, он је први картограф српске картографије који је дошао на идеју издавања карте једног ужег предела, врло свестан оскудице која је у погледу географских карата и уопште географског познавања владала у Србији. Ипак, израда географских карата појединих округа више замаха добила је током шесте деценије 19. века.¹¹⁸⁹

Исидор Николић, Србин рођен у Сентомашу, приредио је 1842. године изводе из византијских извора, Порфирогенита, Кантакузина и других који су се односили на историју српског народа у Средњем веку. Као саставни део приређеног корпуса извора била је и карта која је приказивала Балканско полуострво и области северно од Саве и Дунава, а у чијем левом доњем углу се налазио портрет цара Стефана Душана, „первой царь сербскій“. Ова карта је од савременика схватана као карта Душанове државе. У самом тексту књиге она се не помиње, а да ли је заиста представљала Душанову државу тешко је закључити само на основу тога што је била украшена Душановим ликом. Током 19. века, појединци су ову карту тако схватили.¹¹⁹⁰ Ипак, то није била карта која би

¹¹⁸⁷ Prince de Wasoevitchs – Présidence de la Société géographique de France, Paris, 21. Mai 1840. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b108697510.r=wassoevitchs?rk=21459;2>, pristupljeno 15.3.2023)

¹¹⁸⁸ Isto, 22. mai 1840. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b108697510.r=wassoevitchs?rk=21459;2>, pristupljeno 15.3.2023); Isto, 17. Décembre 1840.

(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10869764r/f14.item.r=wassoevitchs.zoom>, pristupljeno 15.3.2023); N. Vasojević, *Carte des tribus independantes et des Tribus Belligérantes de la Hte. Albanie*.

¹¹⁸⁹ ДАС, МПс–П, 1850, II, 277, Александар Васојевић – Министарству просвете 2/14. августа 1850. Подаци да је Никола Васојевић (!) или Александар Васојевић објавио 1844. године карту Кључа нису тачни, а највероватније је дошло до преузимања података из *Прегледа географске литературе о Балканском полуострву за 1894. годину*, где је наведено да је Васојевић публиковао *Семитопографску карту Кључа 1844. године* у Београду. Он јесте урадио карту, али као што претходни документ сведочи, та карта није била објављена. (*Преглед географске литературе о Балканском полуострву за 1894. годину*, 6, 8; С. Радојчић, *Почетак нововековне српске картографије*, 63; М. Grčić, *Development of Serbian cartography*, 32)

¹¹⁹⁰ Д. Р, нав. дело, 462.

приказивала територију Душанове државе онако како ју је дефинисао Рајић, помињући девет провинција које су биле у саставу Душанове државе.¹¹⁹¹ Такође, нису приказане ни границе Душанове државе које би се могле дефинисати на основу византијских извора. Заправо карта даје приказ граница римских провинција, дефинисаних на основу казивања византијских историчара, уз њихово изједначавање са Николићу савременим географским појмовима, уз додавање, у појединим случајевима, оних појмова за које није било еквивалената у именима римских провинција, односно оних појмова који су представљали тренутне политичко-географске појмове на Балканском полуострву. Србија и Бугарска су изједначене са Горњом, односно Доњом Мезијом, затим Илирија је изједначена са Босном и то је долазило отуда што је, по Николићевом разумевању, Халкокондил изједначавао Бошњаке и Илире, док је јужно од те области приказана Херцеговина у својим границама.¹¹⁹² Јужно од Горње Мезије приказана је Дарданија, у саставу које су били Скопље и Прилеп, а јужно од ње Македонија, која је приказана у границама римске провинције од Јадранског до Егејског мора. Уз обалу Јадранског мора пружала се Далмација и Хрватска. За Николићево разумевање географије Балканског полуострва значајан је и географски речник објављен уз наведено дело, у којем је покушао да да објашњење географских појмова коришћених у тексту и у појединачним случајевима, наводио је и под којим именом је данас та област или насељено место познато. Тако је извориште реке Вардар сместио у Бугарску, иако је на карти у саставу Горње Мезије, Косово поље је у Србији, Скопље је град Горње Мезије. Из овога се види и утицај средњовековне прошлости, али и географије античког периода на географске дефиниције, што је нашло свог одраза и у картографском приказу.¹¹⁹³

Почетком 40-их година 19. века у Кнежевину Србију прешао је из Хабзбуршке монархије Јован Бугарски, дипломирани „земљомерац“ који се школовао на Пештанском универзитету. Убрзо по доласку у Кнежевину, обратио се молбом, тражећи службу, а већ 1841. године постао је поданик Кнежевине Србије и чиновник у Министарству финансија. Међутим, већ следеће године, због династијског преврата, изгубио је службу, али није напустио Србију, већ је и касније, током 1844. године обављао одређене послове за Министарство просвете, као што су били оправка манастира Манасије и Раванице. Јован Бугарски је започео са израдом географске карте Кнежевине Србије, одмах по досељавању, чији нацрт је крајем 1843. године доставио кнезу Александру, који потпуно свестан потребе за визуелном представом географског изгледа Србије, упућује ову мапу Министарству унутрашњих дела, како би била извршена њена контрола, и ако би се показала као тачна, кнез је предлагао да се Бугарском помогне у штампању овог дела. Након провере, Министарство унутрашњих дела је дало позитивно мишљење о овој карти, а Бугарски се крајем 1843. године поново обраћа Државном савету како би сазнао колико примерака ће држава откупити, а том приликом је изразио и спремност да карту посвети кнезу Александру, уколико би добио већу подршку од државе. У фебруару 1844. године одлучено је да зграда сваког надлештва у Србији мора имати по једну карту Србије, те је решено да ће држава откупити укупно 100 комада, али да ће исплата бити извршена тек након што Бугарски заврши штампање мапе. Док је чекао одговор Државног савета, Јован Бугарски је отишао у Беч како би, заједно са Анастасом Јовановићем, радио на штампању географске карте. Средином августа, Бугарски захтева од Државног савета да му пошаље посвету, будући да ће за десетак дана приступити штампању овог дела, али од Државног савета је добио одговор да у питање посвете неће да се меша. Три варијанте карте Кнежевине Србије штампане су у Бечу и рад на њима

¹¹⁹¹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 83.

¹¹⁹² И. Николић, *Спомени народа сербског у бизантискимъ списатељима*, Будим, 1843, 1.

¹¹⁹³ Исто, *Географія књиге, мапа*.

завршен је најкасније до средине априла 1845. године, иако на картама као место издања стоји Београд.

Прва варијанта карте је издата на српском језику, без посвете, са насловом *Карта Књажевства Србије*. Друга варијанта штампана је такође на српском језику, али са посветом кнезу Михаилу, док је трећа варијанта била на француском језику, такође са посветом, која гласи: „Нђговой Свѣтлости Милостивѣйшем Господару Князу Михаилу М. Обреновићу Всепокорнѣйше посвећуе издатель“. Сама чињеница да је карту најпре планирао да посвети кнезу Александру, али да српска влада није пружила новчану подршку за издавање, како је кнез Александар наводио, „за нас важног дела“, и да је потом карту посветио кнезу Михаилу, указује да је бивши српски кнез вероватно пружио финансијску подршку Бугарском. Да је кнез Михаило био заинтересован за картографију и картографске представе Србије и српских земаља сведочи и Чирковљева карта.

У складу са одлуком Државног савета да зид сваког надлештва краси по једна карта Србије, оно је откупило наведених сто примерака. Поред тога, оног тренутка када је Министарство иностраних дела сазнало да је Јован Бугарски објавио у Бечу карте на којима се налазе посвете кнезу Михаилу, донело је одлуку да се забрани унос тих карата у Кнежевину Србију, чиме је мапа Јована Бугарског са посветом кнезу Михаилу, постала прво картографско дело чије је коришћење забрањено у Кнежевини Србији.

Када је реч о самом картографском приказу, важно је нагласити да је то била прва карта Кнежевине Србије, Србина као аутора, која је у средњој размери 1:350.000, доносила представу географског изгледа ове територије. Како је то једно од првих оригиналних дела у оквиру српске картографије, односно не представља српски превод неке географске карте, она има посебно место у развоју националне картографије. Први пут су се Срби на визуелан начин могли упознати са својом аутономном државом, њеним географским изгледом и територијалним обимом. Поред тога, та карта је послужила као један од извора за географске описе Србије, али и њене представе у европској картографији, као што је био случај са Кипертовом картом Србије из 1849. године и другим делима која су са те, као и других Кипертових карата, преузимали изглед Србије, о чему смо говорили у претходном тексту.

Сам картографски приказ заиста се одваја од свега што је на том пољу до тада урађено у картографији, не само српској, него и европској. Јован Бугарски је себи ставио у задатак да колико је могуће више података представи на географској карти Србије. Стога, његов картографски језик је изузетно богат, те су насеља подељена по величини на четири категорије, затим приказани су манастири, развалине, а посебна пажња посвећена је рудном благу Кнежевине Србије, где је картограф уцртао локације рудокопа за шест руда. Такође, дуж целе границе Кнежевине Србије уцртане су карауле. Картографски језик није оригиналан, већ је преузет из аустријске картографије, што је потпуно очекивано, будући да је Јован Бугарски завршио инжењерску школу у Пешти.¹¹⁹⁴ Путна мрежа је изузетно детаљно представљена, па се осим колских путева, јављају и пешачке стазе. Хидрографска мрежа је боље урађена него на ранијим картама, али у том погледу се могу срести мање грешке у погледу самог положаја, те је тако Јужна, односно Бугар-Морава, уцртана готово у правцу запад – исток у доњем делу тока. Једна од слабијих страна ове карте била је орографија и њен приказ је углавном заснован, како је то и Јован Гавриловић истицао, на старим немачким картама.¹¹⁹⁵ Бугарски није то урадио преузимајући податке са једне карте, већ је рељефну слику Србије урадио компилацијом са неколико карата објављиваних у оквиру аустријске и немачке картографије. Поједине грешке које се срећу у приказу, а у неким случајевима номенклатури, су Округлица и

¹¹⁹⁴ Врло сличан картографски језик који се среће на карти Јована Бугарског има Вајсова карта из 1829. године.

¹¹⁹⁵ *Преписка III*, 289.

Торник учртани на месту Златибора, затим Златибор на месту Јавора, непостојећа Брањанска планина, што је свакако преузето са ранијих карата, будући да је она учртана и код Вајнгартена и на каснијим аустријским картама. Поред тога, два пута је учртано Радочело. Између Копаоника и Јастрепца учртана је планина под именом Лепенац, што је заправо Лепа гора. Јужно од Београда, поред Космаја и Венчаца, у правцу северозапад – југоисток, учртана је планина под именом Кљештевица. Данас, на том простору, северно од села Буковик налази се истоимено брдо, али сама убикација ове планине на картама не одговара тој локацији. Према ономе што је представљено на карти, Кљештевица је планински венац који се протеже од села Буковик па све до тока Колубаре. Слична, али не и иста локација ове планине среће се и на Вајнгартеновој карти, одакле је назив преузео Бугарски. Овај назив може се односити на Букуљу и околне планинске венце који се даље протежу ка току Колубаре. На том простору се налази брдо Кљештевица северно од села Буковик, а оно се помиње под именом Клечевица у Митесеровом опису насталом при проласку кроз Србију још 80-их година 18. века. У картографском свету њена локација није одговарала њеној убикацији на терену, већ су картографи тај назив ширили на низ планинских врхова, међу којима је била и Букуља, иако се за њу, такође, још крајем 18. века може срести назив Буковица. Исти такав пример су Велики и Мали крш и Лишковац који су означени заједничким именом Пекске планине.¹¹⁹⁶

Приказана је и административна подела Кнежевине Србије на седамнаест округа, а поред тога, у одвојеног табели дат је списак срезова који су се налазили у оквиру сваког округа. Аутор у засебној табели доноси податке о броју становника Кнежевине Србије, које је, како сам наводи у огласу мапе из 1843. године, преузео из последњег пописа. Попис је спроведен управо те 1843. године, а пре тога 1841. године, мада подаци које доноси Јован Бугарски нису тачни и не могу бити засновани на попису из 1841. године, будући да приближан број становника до којег се дошло на основу пописа износи 828.895 житеља, а према попису спроведеном две године касније Кнежевина Србија је имала 859.544 становника.¹¹⁹⁷ Остаје отворено питање како је Бугарски дошао до броја од 936.048 становника на простору Кнежевине Србије на српској варијанти карте, односно до 1.113.051 становника у француском преводу, али свакако на основу пописа није.¹¹⁹⁸ Као чиновник у Министарству финансија, имао је и приступ другим подацима, па и оним географске природе, на основу којих је могао формирати географску слику Србије. У истом министарству радио је и Јован Гавриловић и управо на основу података са којима се тамо сусретао успео је да састави *Рѣчникъ географійско-статистичный Србіе* 1846. године.¹¹⁹⁹ Такође, када је реч о приказу рудног блага Србије, Бугарски је информације могао прикупити када је у пратњи рударског стручњака Сигмунда Рекендорфа обилазио Србију 1842. године. Поред тога, користио је свакако и дело Ами Буеа, што се види по подацима о надморској висини планина на простору Кнежевине Србије, а те податке је преузео или из оригинала или на посредан начин, користећи податке о надморској висини брда у Србији из додатка *Српским новинама*, који су преписани из четвртог тома Буеовог дела *Европска Турска*.¹²⁰⁰ Грешке на које смо указали показују одређени утицај Вајнгартена на дефинисање рељефног изгледа Србије, али свакако не пресудан.

¹¹⁹⁶ Р. Новаковић, *О сувоземним путевима у Србији у време Првог и Другог српског устанка*, Зборник Историјског музеја Србије III–IV (1964–1965), 17; Исти, *Списак места уз Вајнгартенову карту Србије*, у: *Сабрана дела Вука Караџића. О Црној Гори. Разни списи*, 852.

¹¹⁹⁷ *Државописъ Србіе*, св. 3, Београд, 1869, 107.

¹¹⁹⁸ Ј. Бугарски, *Карта Књажества Сербіе*, Београд, 1845; Isti, *Carte de la Principaute de Serbie*, Belgrad, 1845. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr III 474/1)

¹¹⁹⁹ Ј. Гавриловић, *Рѣчникъ географійско-статистичный Србіе*, III–V.

¹²⁰⁰ *Додатакъ къ Српскимъ новинама*, бр. 26, 27. јун / 9. јул 1842.

Карта Кнежевине Србије Јована Бугарског представља дело српске картографске школе које настаје под утицајем искључиво аустријске и немачке картографије. Српска картографија у правом смислу те речи почиње свој развој, дајући прво оригинално дело настало на српском језику. Највећи значај карте Јована Бугарског лежи у чињеници да је био међу првим Србима који су картографски представили територију Кнежевине Србије и поред свих недостатака, успешно дао заинтересованој научној јавности слику географског изгледа Кнежевине Србије. Оно што је свакако била једна од мана ове карте јесте мали број приказаних насеља, те су на карти знатни делови били испуњени белином. Иако карта није најдеталјнија и садржи одређене грешке у убикацији места и одређивању њиховог положаја, она је посредством Киперта постала један од извора географског приказивања Србије током шесте деценије 19. века, што је уједно и њен највећи домет. Када је реч о српској средини, ова карта, вероватно због своје политичке позадине, убрзо је била занемарена.¹²⁰¹

У архивској грађи која се тиче израде и издавања ове мапе, као један од разлога објављивања не помиње се њена употреба у виду наставног материјала. Међутим, да је била у школској употреби сведочи један усамљени пример пропратног писма директора Крагујевачке полугимназије из 1861. године, који по налогу Главне контроле шаље Управи просвете мапе које се не могу више користити, а међу којима се помиње и карта Јована Бугарског.¹²⁰²

Поред утицаја који је карта Јована Бугарског остварила у европској картографији и упркос чињеници да је на основу ње настала карта Србије из пера Хајнриха Киперта 1849. године, у српској средини она није оставила такав утисак, а Школска комисија није ову карту узимала у обзир при размишљању о једној мапи Србије која ће бити коришћења у српским школама. Идеја о изради нове мапе Кнежевине Србије јавила се у Министарству просвете у првој половини 1850. године, када је члан Школске комисије Јован Гавриловић истакао неопходност издавања школске мапе Кнежевине Србије. Том приликом Гавриловић је предложио карту Србије Јована Миленковића, београдског цариника, истичући том приликом да је Миленковић саставио мапу на основу најбољих извора и белешки, које је могао прикупити током послова разграничења Кнежевине Србије и Османског царства, када је учествовао као један од помоћних чланова комисије са српске стране. На седници Школске комисије 13. априла 1850. године закључено је да се земљопис не може предавати без добре карте, а како до тог тренутка, по мишљењу чланова комисије, није било задовољавајућег земљовида Србије на српском језику, одлучено је да се препоручи Министарству просвете да од аутора откупи наведену карту, потом да се изврше неопходне измене и приступи њеном штампању, након чега би она била упућена у српске школе. Потпуно свестан значаја који ће имати картографска представа Србије у изучавању њеног земљописа, Јован Гавриловић се у корист штампања ове мапе одриче хонорара који је требало да му припадне као аутору уџбеника *Малый земљописъ Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи за основне србске школе* из исте године.¹²⁰³

Предлог Школске комисије је усвојен, па у фебруару 1851. године шаље мапу Министарству просвете, понављајући свој предлог да наведено министарство откупи ово дело, штампа га о трошку буџета, а потом уведе у школску употребу. Као разлоге за то председник Школске комисије навео је да је ово дело потупуније од свих до тада

---

¹²⁰¹ Овде смо изнели главне резултате нашег рада *Јован Бугарски и карта Књажевства Србије*, уз одређене допуне. Списак извора и релевантне литературе дат је у наведеном раду. (Ж. Илић, *Јован Бугарски и карта Књажевства Србије*, Српске студије 10 (2019), 27–41)

¹²⁰² ДАС, МПс–П, 1861, III, 433.

¹²⁰³ ДАС, МПс–П, 1850, I, 122, председник Школске комисије Димитрије Исаиловић – Министарству просвете и црквених дела 5/17. априла 1850.

објављених, затим административна подела Кнежевине Србије је тачно представљена, а и сам формат у којем је урађена карта одговара школској употреби. Ипак, Школска комисија је била потпуно свесна да то није карта без грешака, али њени чланови исправно истичу да ће грешке у картографским приказима Србије бити отклоњене тек када буде извршено тригонометријско премеравање. Такође, чланови Школске комисије су се посебно залагали да се наведена мапа штампа у Кнежевини Србији, како би се током самог штампања могле исправити мање грешке. Предложено је да се аутору исплати 100 дуката цесарских на име награде и да му се уступи 25 примерака одштампане мапе.¹²⁰⁴ Средином марта 1851. Министарство просвете је упутило Државној штампарили примерак мапе како би је најпре литографисали, а потом приступили њеном штампању. Као комисије за надзор и евентуалне исправке одређени су Јован Миленковић, Милован Спасић и Павле Шафарик.¹²⁰⁵ Тако је настала прва школска карта Кнежевине Србије.

Из казивања Јована Гавриловића види се да је Јован Миленковић већ у априлу 1850. године имао урађену карту Кнежевине Србије. Из тога је јасно да он карту Кнежевине Србије није урадио по налогу српске владе и за школске потребе. Занимљиво сведочанство о настанку ове карте оставио је Франтишек Зах, који наводи да је Миленковић искористио паузу током обиласка граничне линије крајем 1830. и почетком 1831. године и да је прецртао картографску скицу коју су радили руски официри, а што произилази и из Гавриловићег навода.¹²⁰⁶ Миленковић није 1830/1831. године саставио потпуну карту Кнежевине Србије, већ само скицу која је послужила као основа за картографски приказ на којем се радило током 1850. и 1851. године. На Миленковићевој скици није било рељефног приказа, а рељеф није приказан ни на руској карти. Тај сегмент је додат на географску карту током њене припреме за штампу у српској типографији и то од стране Јована Дерока.¹²⁰⁷ Заиста, ако поредимо правац граничне линије и топониме који се јављају дуж границе, она се углавном поклапа са картографским радом руских официра. Ако је Захово казивање тачно, то је и једина карта чију скицу је Миленковић могао копирати. Свакако, карта Србије Сашаљског у размери 1:168.000 није му била позната, јер је настала након његовог одласка из Кнежевине Србије. Што се тиче административне поделе, она није преузета са ове карте, а није ни могла бити, јер се административна подела „отргнутих предела“ разликовала у тренутку израде руске карте и 1850. године, а посебно што су на овај карти дате и границе срезова. Иако је можда настала на основу пограничне карте руских официра, када је реч о картографском језику, он је на идентичан начин представљен као и на карти Јована Бугарског, са изузетком представа пограничних караула, где је тачка замењена са линијом. Остаје отворено питање да ли је картографски језик преузет са карте Бугарског или неке друге карте, али свакако је реч о аустријском утицају на формирање картографског језика.

Карта Јована Миленковића је објављена 1851. године под насловом *Княжество Србије*. Поређене Миленковићеве и карте Јована Бугарског указује да је Миленковић урадио детаљнију карту у погледу приказа насеља на простору Кнежевине Србије. Када је реч о приказу рељефа, он је можда за нијансу тачније представљен него на карти Бугарског, али сама пластичност рељефа је боље изражена на карти из 1845. године. Исто тако, у погледу приказа рељефа виде се и самостални кораци српске картографије, те тако нема планине Кљештевице под тим именом, већ је на том простору уцртана Букуља и

---

¹²⁰⁴ ДАС, МПс–П, 1851, I, 68, председник Школске комисије Димитрије Исаиловић – Министарству просвете и црквених дела 12/24. Фебруара 1851.

¹²⁰⁵ Исто, Министарство просвете – Инспекторату типографије, 2/14. март 1851.

¹²⁰⁶ А. Алексић, *Грађа за картографију и за географију Србије*, Годишњица Николе Чупића 5 (1883), 260–261.

¹²⁰⁷ ДАС, МПс–П, 1851, I, 68.

мањи планински врхови у правцу северозапада. Мада, рељефна слика Србије, како у европској, тако и у српској картографији још увек није била на завидном нивоу.

Слично као и Бугарски, и Миленковић је представио податке о броју становника, с тим што је број који се јавља на овој карти далеко мањи, па је према његовом прорачуну у Кнежевини Србији живело 818.459. Сам број указује да ни један ни други картограф нису доносили приближне податке, већ да су имали извор на основу којег су дошли до овог броја, али то нису они бројеви који се јављају у статистикама и који су произишавали из пописа.

Већ смо говорили о Миленковићевом схватању географије оних области које су биле јужно од Кнежевине Србије. Занимљиво је да Милован Спасић, који је имао врло јасну идеју о границама Старе Србије још 1845. године, није инсистирао на употреби овог појма већ је територија јужно од српске државне границе означена као Албанија и то између Увца на западу и Бугарске Мораве на истоку, а источно од тока Мораве уписан је назив Бугарска. То је било потпуно у складу са Миленковићевим географским схватањима. Као што смо већ навели, њему је био познат појма Старе Србије, али га је користио и у значењу средњовековне државе и као савременог географског појма.¹²⁰⁸

Када говоримо о Миленковићевом картографском утицају, можда о томе најбоље сведочи чињеница да је све до 1877. године била у употреби његова мапа.¹²⁰⁹ Управо утицај који је вршио на ђаке, српску „младеж“ је и најзначајнији. Када је реч о мишљењу стручњака, врло похвално о Миленковићевој карти, али и неким регионалним картама које су јавиле током наредних у оквиру српске картографије, говорио је Ами Буе на седници Академије наука у Бечу.¹²¹⁰

Почетком маја 1850. године расправљало се на седници Школске комисије и о потреби картографских представа осталих делова Европе на српском језику за наставу земљописа. Тај проблем требало је решити преводом неког страног атласа на српски језик и за то је изабран *Petit atlas élémentaire de géographie*, одобрен од стране француског универзитета за употребу, а у њега је требало додати две етнографске карте – Давидовићеву и Шафарикову, као и карту Европске Турске са Грчком.¹²¹¹ Овај план је остао само мртво слово на папиру, а убрзо су предузети други послови на опремању српских школа неопходним картографским материјалом.

Идеја о карти Јована Миленковића и посао који је предузет ка остварењу тог циља најавио један од два присутна правца који ће обележити развој српске картографије током шесте деценије 19. века. Тај правац био је развој српске картографије који је као основни циљ имао подмирење школских потреба, те тај правац можемо означити и као српску школску картографију. Други, о којем ћемо касније говорити био је онај који је имао за циљ детаљније упознавање појединих географских регија у саставу Кнежевине Србије, те би тај правац могли назвати регионална картографија.

Након што је издавањем Миленковићеве карте решен проблем картографске представе Кнежевине Србије, неопходне за изучавање земљописа ове области, већ средином 1851. године Министар просвете Алекса Симић је указао на недостатак мапа којима би се покрило предавање земљописа осталих територија. Српске школе су и пре тога имале мапе страних земаља и Европске Турске, али највећи проблем је био у чињеници да ти радови нису били на српском језику. Министар Симић врло јасно истиче

¹²⁰⁸ Архив САНУ, Стара збирка, бр. 216, Географске белешке Јована Миленковића; Ј. Миленковић, *Књажевство Србије*.

¹²⁰⁹ ДАС, МПс–П, 1877, XII, 287, Богољуб Јовановић – Министарству просвете и црквених дела 14. септембра 1877.

¹²¹⁰ АСАНУ, Архив Друштва српске словесности, бр. 7450, Јован Гавриловић – Друштву српске словесности 25. јануара / 6. фебруар 1865.

¹²¹¹ ДАС, МПс–П, 1850, ф. 1, бр. 180, Школска комисија – Министарству просвете 22. мај / 3. јун 1850.

значај географских карата у настави, наводећи да „земљопис у основним и вишим училиштима не може се предавати без тзв. земљевида“. У том тренутку, у Кнежевини Србији боравио је Француз Константин Дежарден, члан Француског географског друштва, и том приликом је предао неколико мапа за основне српске школе и понудио се да пређе у Кнежевину Србији, пренесе неопходни материјал који се у том тренутку налазио у Бечу и Пешти и да изради све неопходне географске карте за српске основне и више школе. На његову понуду, одговорило је Министарство просвете упитом за цену штампања наведених карата. Дежарденов одговор био је да ће 700 карата у великом формату урадити за 4.300 форинти сребра. Као показатељ начина на који израђује карте, Дежарден је послао Министарству просвете своју карту Угарске. Дежарденов захтев Министарство просвете је проследило Државном савету, уз напомену да би захваљујући Дежарденовом раду свако начелство добило карту Србије у великом формату. Очигледно, она карта која је од 1845. године красила зидове окружних зграда није више задовољавала потребе.¹²¹²

Државни савет није прихватио предлог Министарства просвете, сматрајући да разлози које Министарство наводи нису довољни да се прихвати Дежарденова понуда, најпре јер би том сумом била оптерећена државна каса, која се налазила у прилично лошем стању, а затим додају да у Србији готово не постоји зграда у коју би формати карата које је Дежарден предложио могли стати. На крају, када је реч о карти Србије, чланови Државног савета су врло исправно истакли да тренутно не постоји довољно прецизна карта Србија на основу које би се могла урадити карта већег формата, те би израда карте Србије у великом формату само увећала грешке које су се могле срести на Миленковићевој карти. На крају, свесни потребе картографског материјала у настави географије, чланови овог тела предложили су да се истовремено покуша са набавком карата у Русији и да се наставе преговори са Дежарденом о изради карата у мањем формату и по нижој цени.¹²¹³

У међувремену, Дежарден се, са својом штампаријом доселио у Београд средином септембра 1851. године.¹²¹⁴ Министарство просвете је наставило са преговорима о Дежарденовој изради карата неопходних за српске школе и прелиминарни договор предвиђао је да Дежарден за потребе српског образовања изради једну карту на којој ће бити представљена земљина површина (тзв. планиглоб), затим карта Европе која ће бити довољно крупне размере да се на њој може представити унутрашња подела већих европских држава. Уместо првобитно планиране карте Србије у великом формату, било је предвиђено да Дежарден изради карту Србије и околних области Влашке, Војводине, Славоније, Хрватске, Босне, Старе Србије и већег дела Бугарске. Такође, била је предвиђена израда другог по реду атласа на српском језику који је требало да садржи укупно осам мапа, при чему би на шест били представљени континенти, затим цела Турска и на почетку атласа би био планиглоб. Врло је важно за јасније везивање Старе Србије као географског појма за територију јужно од Кнежевине Србије то што је српско Министарство просвете тражило да овај појам добије своје место на географској карти. То што га Дежарден, као што ћемо видети, није представио на начин како је та област била схватана у српским уџбеницима, администрацији и јавности, није повезано са захтевом Министарства. Првобитни план је био да Дежарден за 23.499 форинти и 40 крајцара сребра уради 32.000 атласних листова (тј. 4.000 атласа) и 12.000 карата.¹²¹⁵ На

¹²¹² ДАС, ДС, 1851, 290, Министарство просвете и црквених дела – Државном савету 30. јуна / 12. јула 1851.

¹²¹³ Исто, седница Државног савета 19/31. јула 1851.

¹²¹⁴ Ж. Илић, *Константин Дежарден*.

¹²¹⁵ ДАС, ДС, 1851, 290, Министарство просвете – Државном савету 19. новембра / 1. децембра 1851; Седница Државног савета 5/17. децембра 1851.

крају, због стања Државне касе, одлучено је да се штампа по 1.000 примерака сваке мапе и атласа и за то је било предвиђено да се исплати 7.381 форинта сребра. На основу одлуке Државног савета, Министарство просвете је 22. јануара 1852. године потписало уговор са Дежарденом о изради наведених географских карата. Како главни архивски фонд о Дежарденовом картографском раду у Кнежевини Србије није сачуван¹²¹⁶, није нам позната садржина уговора, осим једног чланка који је предвиђао Дежарденове обавезе при преносу материјала са цинканих на литографске плоче.¹²¹⁷

За целокупан посао око израде географских мапа за српске основне и средње школе, Министарство просвете исплатило је француском географу 5.730 форинти и 24 крајцара сребра, што је било 2.025 форинти и 36 крајцара сребра јефтиније него што је првобитно било планирано да се издвоји за трошкове мапирања, односно то је био износ без трошкова штампе. На основу податка да је вредност 1 форинте сребра била 5 пореских гроша, произилази да је Дежардену за картографски рад исплаћено 28.651 гроша.¹²¹⁸ Како су укупни расходи (буџет) Министарства просвете за 1853. годину износили 572.960 пореских гроша, 5 % свеобухватних расхода овог министарства током 1853. године било је посвећено визуелној представи земљине површине, континената, Балканског полуострва или неког његовог дела на географским картама.¹²¹⁹ Поред хонорара исплаћеног Константину Дежардену, на предлог Министарства просвете исплаћено је 25 дуката цесарских Кости Цукићу, који је извршио коректуру Дежарденових мапа, будући да он није знао српски језик.¹²²⁰

Током боравка у Кнежевини Србији од 1851. до средине 1853. године Дежарден је урадио нацрте за следећа картографска дела: 1. *Школска мапа Европске Турске са Србиомъ и Влашкомъ*; 2. *Школска мапа Княжества, Старе и Воиводине Србије, Босне, Херцеговине и Црнегоре, Славоније, Хрватске и Далмације, съ неким частима други аустријски области, Албаније, Македоније, Бугарске, Влашке и.т.д.*; 3. *Земљописниј атласъ*; 4. *Школскиј планиглобы са запад. источ. север. и јужномъ хемисферомъ*; 5. *Школска мапа Европе*.

Школска мапа Европске Турске са Србиом и Влашком приказује територију Балканског полуострва, са Влашком и Молдавијом. Простор Кнежевине Србије је доста детаљније приказан у односу на остале балканске територије, са унутрашњом поделом на округе. Јужно од граница Крушевачког округа уписан је назив Стара Србија. На Дежарденовој карти, по први пут у картографском свету, назив Стара Србија је везан за одређену територију, односно једна територија је носила тај географски назив. Једина мапа на којој је Дежарден повукао границу Старе Србије била је мапа српског етничког простора, али на основу натписа може се и на осталим мапама оквирно видети територијални обим овог појма. Заправо, граница Старе Србије на етнографској карти произилази из покушаја приказа турске административне поделе на овом простору и у саставу ове области биле су казе Прокупље са Куршумлијом, Лесковац, Ново Брдо и Знепоље. Као западна граница ове територије означен је Копаоник, који није именован на карти, затим граница скреће ка југоистоку и не обухватајући Приштину наставља свој правац до тока Јужне Мораве, који прелази дуж горњег дела тока и даље наставља до изворишта Струме, где мења правац и скреће ка северозападу и избија на ток Јужне Мораве јужно од Ниша и њеним током иде до границе Кнежевине Србије.¹²²¹ Према овом

¹²¹⁶ ДАС, МПС–П, 1853, III, 273.

¹²¹⁷ Детаљније о овоме видети у: Ж. Илић, *Константин Дежарден*.

¹²¹⁸ ДАС, Министарство финансија – Казначејство, 1851, Деловодни протокол бр. 1697, 5/17. јун 1851.

¹²¹⁹ К. Pavlović, *Budžeti Kneževine Srbije od 1844. do 1858*, *Limes plus* 1 (2018), 113.

¹²²⁰ ДАС, МИД – Инострано одељење (И), 1854, ф. 1, 101, Председник Државног савета Стефан Стефановић – кнезу Александру Карађорђевићу 17. фебруар/1. март 1854; ДАС, МПС–П, 1854, Дел. протокол бр. 135.

¹²²¹ К. Дежарден, *Школска мапа Европске Турске са Србиомъ и Влашкомъ*.

територијалном ограничењу, Прокупље, Куршумлија, Лесковац, Медвеђа била су места у Старој Србији, док су изван њеног састава остајали Ниш и Пирот, с тим што остаје отворена могућност да Дежарден није изједначавао границе Старе Србије са границама каза.¹²²² Ипак, ова територија није ограничена онако како је то учинио Милован Спасић у свом уџбенику из 1845. године.¹²²³ Поред тога, назив се не простире ни на територију јужно од развођа Мораве и Вардара, ни на простор Метохије, што се среће у Вуковом речнику из 1852.¹²²⁴

Питање које се овде поставља јесте на основу чега је Дежарден ограничио Стару Србију у овом територијалном опсегу. Оно што са сигурношћу знамо јесте да Дежарден није знао српски језик, те тако није могао да користи географске списе на српском језику.¹²²⁵ У европској картографији коју је Дежарден одлично познавао, помена Старе Србије није било. У француском преводу Давидовићеве историје српског народа из 1848. године овај појам се помиње, али не као географска одредница, већ се наводи да је цар Душан поставио сина, тада краља Уроша „да влада у старој Србији“.¹²²⁶ На основу овог податка, Дежарден није могао ограничити територију Старе Србије. Оно што је важно нагласити јесте да код Дежардена, у територијалном ограничавању Старе Србије није имало утицаја историјско и етнографско право. У погледу историјског права, Дежарден је био упознат са српском прошлосту преко француског превода Давидовићевог текста, али границе Старе Србије одређене на карти не могу се повезати са Давидовићевим казивањем, а у погледу етнографског права, најбољи доказ за то је Дежарденова етнографска карта, где је само западни део Старе Србије означен као део српског етничког простора. На основу горе изнетих података, произилази да је Дежарден био свестан да се географски појам Старе Србије односи на територију јужно од Кнежевине Србије, али да није потпуно разумео територијално значење овог појма и није био упознат са његовим границама које су оквирно представљене у српским географским уџбеницима. Чак ни на свим мапама које је Дежарден урадио, натпис Стара Србија се не простире на истој територији. На карти *Школска мапа Књажества, Старе и Воиводине Србије, Босне, Херцеговине и Црнегоре, Славоније, Хрватске и Далмације, сь неким частима други аустријски области, Албаније, Македоније, Бугарске, Влашке и т.д* тај назив се простире на истоку до изворишта Сукаве (Јерме), а на *Школској мапи Европске Турске са Србиомъ и Влашкомъ* назив Стара Србија се завршава на десној обали Лужне Мораве, што јасно сведочи да ни сам Дежарден није имао најјаснију представу о границама Старе Србије, а само померање назива ка западу било је последица другачије размере на карти.¹²²⁷ Оно што се врло јасно примећује јесте да се назив Стара Србија простире на истој оној територији која је на Кипертовој карти из 1850. (1853) означена као Турска Србија. По свему судећи, управо на основу ове Кипертове територијалне убикације Турске Србије, Дежарден је означио Стару Србију. Осим те карте, није било других списа на основу којих би се појам Старе Србије могао ограничити само на територију Нишког санцака. Друго могуће решење за ову убикацију било би непостојање неког обласног

¹²²² Исти, *Србија и земље у којима се српски говори са некимъ частима пограничних земаља*, Београд 1853. (The National Archives (the United Kingdom), Maps and plans extracted to flat storage from records of the Foreign Office, sig. 1/191)

¹²²³ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 29–30; М. Спасић, *Земљописаније целогъ света*, 60;

¹²²⁴ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 92.

¹²²⁵ ДАС, МИД – И, 1854, I, 101, Председник Државног савета Стефан Стефановић – кнезу Александру 17. фебруара/1. марта 1854.

¹²²⁶ *Исторія народа србскогъ издана од Димитрја Давидовића и преведена на францускѣй езыкѣ од Алфреда Винѣрона*, Београд 1848, 75.

¹²²⁷ К. Дежарден, *Школска мапа Књажества, Старе и Воиводине Србије, Босне, Херцеговине и Црнегоре, Славоније, Хрватске и Далмације, сь некимъ частима други аустријски области, Албаније, Македоније, Бугарске, Влашке и т.д.*, Београд, 1853. (ВГИ, сиг. 1.1.5).

имена за ову територију, што је и разлог увођење назива Горње Мезије код Буеа, или је управо тај назив Горња Мезија замењен Старом Србијом, као што је то и Киперт урадио на карти само називом Турска Србија, остаје отворено питање, али свакако његова убикација овог појма није повезана са српским разумевањем ове области, већ са географском литературом и картографским представама у европској науци.

Поред наведене две карте, важна је била и *Школска мапа Европе* објављена 1855. године, јер представља прву мапу европског континента објављену на српском језику, са унутрашњом поделом свих већих држава, али без приказа рељефног изгледа.¹²²⁸ Када је реч о атласу, он је објављен 1854. године и састојао се од атласних листова који су приказивали оно што је било и предвиђено договором Министарства просвете и Константина Дежардена. За разлику од мапа, колико је нама познато, није сачуван ниједан примерак наведеног атласа у некој од институција у Републици Србији.

У литератури се могу срести врло произвољни закључци о карактеру доласка Константина Дежардена у Кнежевину Србију и значају његовог рада.¹²²⁹ Долазак и картографски рад Константина Дежардена у Кнежевину Србију био је подстакнут само једним разлогом – намером српске владе да обезбеди неопходна наставна средства, на српском језику, за предавање земљописа у основним и средњим школама у Кнежевини Србији. На такав закључак врло јасно упућује архивска грађа и сам Дежарденов боравак у Кнежевини Србији резултирао је картографским делима која су попунила ту празнину и која су наредну деценију и по била коришћена у основним школама. У томе је српска страна видела једини разлог доласка Дежардена у Кнежевину Србију. Његов долазак и картографски рад је од изузетног значаја, ако се посматра кроз призму педагошке картографије, односно унапређивања наставе земљописа, али не треба прецењивати његов картографска достигнућа и приказе Србије и Старе Србије. Ти прикази су можда били довољни за упознавање са основним географским појмовима, мада су се и ту разликовали у односу на српско схватање географије, али су далеко заостајали за приказима аустријске и немачке картографије који се јављају у исто време. Највећи део Старе Србије (у значењу присутном у тадашњој географској литератури, не оном на карти) је бела површина, тако да тешко да су ученици, посматрајући ову карту, могли добити и приближно тачну слику области јужно од Кнежевине Србије. Географска представа Србије и подела на округе и срезове указује да је Дежардену извор била карта Јована Миленковића. Наравно, не сме се изгубити из вида да су захваљујући Дежарденовом доласку српски ученици имали пред собом визуелну представу своје државе, околних територија које је насељавао српски народ, затим Европске Турске, европског и у нешто мањој размери приказе осталих континената.

Када говоримо о утицају Дежарденове карте, сама чињеница да је била предвиђена као наставно средство, као и Миленковићева мапа, јасно сведочи о утицају који је вршила. Поред тога, када се средином шесте деценије 19. века започело са набавком модернијих мапа за српске школе од Географског института Јустус Пертер из Готе, то је омогућило слање Дежарденових картографских дела у школе ван граница Кнежевине Србије, те су тако оне стизале све до Скадра, Призрена, Сјенице, Ниша, Бијељине, Башиног села и других места на простору Старе Србије, Босне и Херцеговине, Албаније и Македоније.¹²³⁰

¹²²⁸ К. Дежарден, *Школска мапа Европе*, Београд 1855. (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, сиг. 21/14)

¹²²⁹ Џејмс Крокар наводи да је Дежарденов долазак у Србију био покушај српске владе да отклони картографску сенку Хабзбуршке монархије и чак покушај да удаљи од културног утицаја који је долазио из те државе. Како није коришћена архивска грађа при изради рада, није се могао сагледати прави карактер Дежарденовог картографског рада у Кнежевини Србији. (J. Krokar, *Constant Desjardins, peripatetic cartographer*, *Imago mundi* 67, No. 1 (2015), 40–41)

¹²³⁰ Ж. Илић, *Константин Дежарден*.

За сам развој српске картографије важно је поменути и питање номенклатуре које се појавило при преводу назива са страних језика на српски, односно транскрипција, приликом исписивања географских појмова у Дежарденовом атласу. Заправо, главни проблем био је у томе што су се у земљописима објављеним пре 1854. године француска, шпанска, енглеска, италијанска и немачка географска имена писала онако како су се ти називи читали на немачком, будући да је литература тог порекла главни извор за казивање о географији страних земаља у српским уџбеницима. Из тих разлога појавио се несклад између онога што је писало на мапама и у географским уџбеницима, те је министар просвете Лазар Арсенијевић предложио да се атласу додају табеле на којима ће се појмови написати као што су у уџбенику, затим на атласним листовима, а у неким случајевима требало је написати и на изворном језику. То је, такође, био важан корак у тачном исписивању номенклатуре у оквиру српске картографије, посебно када је реч о називима на европском континенту ван Европске Турске, јер је то омогућавало јединствену транскрипцију географских назива.¹²³¹

Паралелно са радом Константина Дежардена, у српској картографији почетком друге половине 19. века појављује се неколико карата које су приказивале округе у саставу Кнежевине Србије. Претходно смо поменули да је Александар Васојевић још 1844. године урадио карту Крајинског округа, али она није објављена. Издавање регионалних географских карата има своје корене у дефинисању циљева Друштва српске словесности из 1846. године, где је као један од основних задатака ове институције истакнуто распрострањавање науке у народу. Као један од важних напора у том правцу било је „земљописаније србско“, односно прибављање описа српских крајева.¹²³² Четири године након тога, Аћим Медовић, дописни члан Друштва и физикус Пожаревачког округа, послао је овој институцији карту Пожаревачког округа, уступајући је на штампање без новчане надокнаде, уз захтев да му се уступи 50 примерака. Друштво је првобитно захтевало од Медовића да најпре доврши опис истог округа, па да се та два дела одвојено штампају, али на предлог Медовића карта је објављена 1850. године, а опис две године касније, уз који је приложена наведена карта.¹²³³

Карта Округія Пожаревачкогъ Княжества Сербіе приказује рељефни изглед, распоред насеља, хидрографску мрежу, путне правце и границе наведеног округа. Сама чињеница да је Медовић боравио на простору овог округа и састављао карту на терену довела је до исправљања појединих грешака које се срећу на карти Јована Бугарског, као што је приказивање непостојеће Ам планине. Управо такав начин рада омогућио је Медовићу да представи вернији рељефни изглед овог краја, са тачно уцртаним правцима простирања планинских венаца. Картографски језик је преузет са карте Јована Бугарског. Слично као и на карти Бугарског, Медовић даје статистичке податке о становништву, који су подељени по срезовима и ту се и види донекле утицај Јована Бугарског на развој регионалних картографских представа. Ипак, Медовић је додао један сегмент на своју географску карту – етнографски, и увео картографску ознаку за српска и влашка села на простору овог округа. Медовићева карта означила је почетак развоја регионалног картирања, које ће резултирати издавањем неколико географских карата различитих округа на простору Кнежевине Србије.¹²³⁴

¹²³¹ ДАС, ДС, 401, министар просвете и црквених дела Лазар Арсенијевић – Државном савету 31. јул / 10. август 1953.

¹²³² *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, прир. В. Крстић, М. Станић, Београд, 2011, 160–162.

¹²³³ Исто, 373; А. Медовић, *Округіе Пожаревачко*, Гласникъ Друштва србске словесности 4 (1852), 185–219.

¹²³⁴ А. Медовић, *Карта округія Пожаревачкогъ Княжества Сербіе*, Београд, 1850. (ДАС, ГК–26)

Убрзо након што је Аћим Медовић послао Друштву српске словесности мапу Пожаревачког округа, од стране писара Кључког среза Крајинског округа Илије Пчелара стигла је мапа Црноречког округа. Како је у то време Јован Дероко вршио исправку карте Србије Јована Миленковића, Пчеларева карта није објављена, већ је одлучено да се уступи коректору Миленковићеве карте, као један од извора.¹²³⁵ Следеће године опис и карту Крајинског округа урадио је доктор медицине Андрија Ивановић, али према Шафариковом мишљењу дело се могло штампати без мапе, тако да је у *Гласнику* за 1853. годину објављен само опис, а приликом истраживања нисмо пронашли примерак мапе, иако ју је Ивановић поклатио Друштву српске словесности.¹²³⁶

Годину дана касније Илија Пчелар, тада срески начелник у Кладову, урадио је картографски приказ Црноречког округа и Кључког среза у Крајинском округу. Понудио је Друштву српске словесности да уради карту целокупног Крајинског округа, под условом да добије разрешење од текућих послова.¹²³⁷ Јован Гавриловић је подржао његов захтев. Међутим, и поред молбе упућене од стране Друштва 31. августа 1852. године, Илија Пчелар у том тренутку није добио одсуство, па је Друштво поновило молбу за Пчеларево одсуство 10. фебруара 1854. године, који је у међувремену постао ђумрукција београдске царине.¹²³⁸ Након поновљене молбе, Министарство просвете је упутило захтев Министарству финансија, које је средином марта обавестило надлежно Министарство да ће Илија Пчелар добити одсуство ради израде карте Крајинског округа. Неколико месеци касније, министар финансија Паун Јанковић послао је молбу Министарству унутрашњих дела како би Пчелару издали препоруку за локалне власти. Међутим, полицијске власти нису биле у прилици да пруже помоћ Пчелару приликом истраживања.¹²³⁹

Потом је Пчелар предузео истраживачко путовање кроз Крајински округ, уз финансијску подршку Друштва, а средином септембра 1855. године послао је готов земљовид овог округа. Како му је за његово састављање било потребно преко два месеца, од Друштва српске словесности добио је на име трошкова 15 дуката цесарских. По пријему, карта је предата на оцену Петру Радовановићу, као једном од најбољих познавалаца овог краја.¹²⁴⁰ Поред карте, Пчелар је саставио и опис округа и оба дела су штампана у оквиру *Гласника Друштва српске словесности* за 1857. године, мада је сама карта штампана 1856. године, како је на њој наведено.¹²⁴¹ Картографски језик је идентичан као на карти Аћима Медовића, с тим што је избачена ознака за олово, којег очигледно није било у овом округу. Оно што је и на овој карти врло значајно, јесте уношење етнографског момента, па су насеља подељена на српска, влашка и мешовита.

На Пчелареву карту осврнуо се Ами Буе на седници Бечке академије науке 1856. године и на основу његовог описа и статистичких података о броју становника приредио прилог о овој области Кнежевине Србије. На почетку рада, који је иначе насловљен *Über eine Detail-Karte des Kraina-Knežina (Ober Kraina-Krieses) Serbiens*, Буе истиче да се појавила велика карта овог краја која се одликује прецизним уцртавањем главних комуникација, речних токова, а садржи и минеролошке и етнографске ознаке. Као једна

¹²³⁵ *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 371.

¹²³⁶ Исто, 397, 403, 405; А. Ивановић, *Описаніе окружја Краинскогъ, Гласникъ Дружства српске словесности* 5 (1853), 227–253.

¹²³⁷ *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 466, 546.

¹²³⁸ ДАС, МПС–П, 1854, П, 218, Друштво српске словесности – Министарству просвете и црквених дела 29. јануар / 10. фебруар 1854.

¹²³⁹ Исто, Министар финансија Паун Јанковић – Министарству просвете и црквених дела 25. фебруар / 9. март 1854; Министарство финансија – Министарству унутрашњих дела 28. август / 9. септембар 1854; Министарство унутрашњих дела – Министарству просвете и црквених дела 6/18. септембар 1854.

¹²⁴⁰ *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 571, 586.

¹²⁴¹ И. Пчелар, *Окружје Краинско*, *Гласникъ Дружства српске словесности* 9 (1857), 189–223.

од примедби била је уписивање само највећих планинских маса и мали број локалитета. То је Буе истакао на самом почетку рада, а већи део рада је посвећен опису овог краја, базираног на Пчеларевом казивању.¹²⁴² Сама чињеница да је један од истакнутих европских научника тог времена похвално говорио о карти Крајинског округа и то на седници Бечке академије, говори како о успешности карте, тако исто и о потреби издавања картографских и географских дела и упознавања како европске, тако и српске јавности, о географским карактеристикама Кнежевине Србије.

Убрзо по изласку мапе Крајинског округа, Пчелар је понудио Министарству просвете израду карте Црноречког округа, за који је већ имао одређени материјал. Како би могао да приступи извршењу овог плана, молио је министарству да му се преко локалних власти дозволи кретање по округу, затим да му се обезбеди вођење од стране способних људи, који ће му показати знаменита места и да му се да одсуство и обезбеди замена на послу. Министарство унутрашњих дела проследило је молбу за отпуст Министарству правде, али, по свему судећи, Пчелар није добио отпуст, будући да карта Црноречког округа није објављена.¹²⁴³

Подстакнут нетачношћу претходно објављиваних карата и лошим распоредом географских елемената који се на њима срећу у приказу Ужичког округа, члан Ужичког суда, Стојан Обрадовић латио се израде карте овог округа, подстакнут управо тим покретом у српској картографији шесте деценије, а који је у основи имао за циљ географско упознавање појединих округа ове државе Балканског полуострва. Сходно томе, средином октобра 1857. године Обрадовић је упутио Друштву српске словесности опис овог округа и њему приложио географску карту. На првој седници овог тела у фебруару 1858. године одлучено је да се Обрадовићев чланак, са приложеном картом, штампа у *Гласнику*, а сам аутор да се награди са 10 дуката цесарских. Управо на овој седници неколико чланова Друштва се противило прилагању географских карата које нису урађене по савременим картографским начелима, али већина чланова је била мишљења да су и такве карте боље него никакве, посебно када је реч о њиховом значају за историју и етнографију.¹²⁴⁴ Заиста, о значају издавања географских карата за истраживање историје указивао је Павле Шафарик Вук још 1825. године, посебно у погледу убикације локалитета везаних за српску историју.¹²⁴⁵

Карта Округія Ужичкогъ по начину израде се не разликује од Пчелареве и Медовићеве карте, с тим што је аутор у погледу картографског језика додао ознаке за оне руде које су биле присутне на овом простору, попут креде, бруса, као и ознаку за црвену, жуту, зелену, плаву и белу земље која је коришћена за фарбу. Као и претходни картографи, и Обрадовић на своју карту уноси етнографски елемент, означавајући она насеља у којима су живели Срби и Турци, будући да за одвојен приказ српских и турских насеља није било потребе, јер је била реч о округу насељеном највећим делом искључиво српским становништвом. Једино мешовито место било је Ужице. На претходним картама смо увидели да је у погледу приказивања рељефа владала велика конфузија када је реч о овом крају Србије, па је Обрадовић својом картом знатно допринео исправљању ранијих грешака, пре свега у српској картографији, будући да уписује и називе планина и поједине називе врхова, наравно са мањим одступањима у погледу правца простирања, али слика коју је давала његова карта била је далеко тачнија од свих претходних карата. На његовој карти нису уписани подаци о надморској висини, што се среће на претходне две карте. Релеф, као и на свим претходним картама, приказан је методом шрафирања. Територија

¹²⁴² А. Voué, *Über eine Detail-Karte des Kraina-Knežina (Ober Kraina-Krieses) Serbiens*, Wien, 1857, 3–4.

¹²⁴³ ДАС, МПС–II, 1858, VI, 86.

¹²⁴⁴ *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, прир. В. Крестић, М. Станић, Београд, 2011, 746, 774.

¹²⁴⁵ *Вукова преписка*, књ. 1, 363.

западно од Ужичког округа, односно простор од ушћа Увца у Лим па током Увца све до Кладнице означен је именом Стара Србија, иако аутор у самом тексту наводи да се Ужички округ на том потезу граничи са босанским пределом.¹²⁴⁶

Наведена два правца развоја српска картографија задржала је и током седме, па донекле и осме деценије 19. века. Карл Кик, београдски лекар, израдио је опис и карту Књажевачког округа, али по мишљењу Јосифа Панчића, карта је имала превише недостатака и као таква не би, на било који начин, унапредила географско познавање овог округа.¹²⁴⁷ За разлику од Карла Кика, нешто успешнији у картографском раду био је Стеван Мачај, лекар пореклом из Хабзбуршке монархије, који је знатан део свог живота провео у Кнежевини Србији.¹²⁴⁸ Током лекарске службе у Књажевцу, део времена посветио је састављању описа и карте Књажевачког округа, који су објављени 1866. године у *Гласнику Српског ученог друштва*. Географска карта објављена уз Мачајев опис одваја се у односу на све претходне географске карте које су приложене описима округа. Посебно треба истаћи да је Мачај ову карту саставио на основу крокија официра Јеврема Марковића. Управо његов картографски материјал је омогућио Мачају да унапреди картографско приказивање у оквиру српске картографије, мада за све оно што је Мачај приказао на карти главна заслуга припада Марковићу, јер је једино он, као школовани српски официр, могао извести такву картографску представу. Оно по чему се ова карта посебно издваја јесте то што је по први пут у српској картографији рељеф приказан уз помоћ методе изохипси. Да је карта настала на основу рада српских официра, види се по томе што, за разлику од претходних карата, она не садржи тако богат картографски језик, већ је управо акценат стављен на распоред насеља, рељефни изглед, саобраћајну мрежу, путеве и реке. Сам картографски језик се донекле разликује, пре свега када је реч о приказу насеља. Све то прилично јасно указује да је највећи допринос настанку ове карте дао Јеврем Марковић, што је врло јасно истакнуто и на самој карти.¹²⁴⁹

На тачност ове карте осврнуо се Јован Мишковић пишући нови историјско-географски опис Књажевачког округа 1881. године. Указао је на бројне грешке које се јављају у погледу убикације насеља, раздаљине, недовршених изохипси, изостављених насеља и саме номенклатуре. Како је карта настала на основу крокија, изостављена је географска мрежа. Управо те грешке су га и подстакле на израду новог описа и карте овог краја 1881. године.¹²⁵⁰

Поред мапа и описа издаваних у циљу бољег упознавања Кнежевине Србије, а на подстицај Друштва српске словесности, једна од брига Министарства просвете била је набавка мапа неопходних за предавање земљописа, посебно у гимназијама и полугимназијама. Директор београдске гимназије тражио је почетком априла 1858. године укупно 24 мапе неопходне за предавање земљописа у прва три разреда, међу којима и мапу Европске Турске и Србије, затим већине европских држава, и мапу континената. Посебно је нагласио да Дежарденове мапе континената не могу бити коришћене због малог формата. Међутим, бројно стање мапа у Државној штампарији било је прилично лоше, па се располагало са неколико мапа израђених од Дежардена и то мапа Европе, планиглоб и „јужнословенских земаља“, као и мапом Кнежевине Србије од Миленковића. Од наведених мапа, по пет примерака предато је Београдској гимназији,

¹²⁴⁶ С. Обрадовић, *Описаніе окружја Ужичкогъ*, Гласник Друштва србске словесности 10 (1858), 297; Исти, *Карта Окружја Ужичкогъ Княжества Србіе*, Београд 1858. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 47)

¹²⁴⁷ *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 884.

¹²⁴⁸ В. Стојадиновић, *Др Стеван Мачај – лекар, научник и хуманиста*, у: „Грађа за топографију округа“ Књажевачког Стевана Мачаја, Књажевац, 2011, 7.

¹²⁴⁹ С. Мачај, *Грађа за топографију округа Књажевачког са картом*, у: „Грађа за топографију округа“ Књажевачког Стевана Мачаја, 13–77; *Карта Књажевачког округа по крокију од г. Јеврема Марковића иницијирског подпоручника*, Београд, 1866. (ВГИ, сиг. 1.5.8)

¹²⁵⁰ Ј. Мишковић, *Књажевачки округ*, Гласник Српског ученог друштва 49 (1881), 122–124.

са изузетком мапе јужнословенских земаља, која је послата у два примерка, за шта је укупно плаћено 52 форинте и 40 крајцара сребра. Осим ових мапа, и остале карте које је у свом допису захтевао директор Београдске гимназије биле су набављене у иностранству и све то је укупно коштало 755 гроша и 25 пара.¹²⁵¹ Питање које се овде намеће јесте која се мапа подразумева под називом „мапа јужнословенских земаља“. Највероватније је реч о Дежарденовој *Школској мапи Княжества, Старе и Војводине Србије, Босне, Херцеговине и Црнегоре, Славоније, Хрватске и Далмације, сь неким частима други аустријски области, Албаније, Македоније, Бугарске, Влашке и.т.д.*, а на то упућује наведени извор у оквиру којег је ова мапа означена као Дежарденово дело.¹²⁵² У признаници о пријему мапа, директор Ђорђе Ћирић је наслов „јужнословенске“ заменио са називом „српске земље“.¹²⁵³ Иста картографска грађа је под именом „мапе јужнославонских земаља“ слата 1866. године у Босну.¹²⁵⁴

У захтевима који су стизали од стране директора средњих школа у Кнежевини Србији средином 60-их година 19. века види се да већ тада постоји прилично јасна свест о потреби да српске земље буду приказане на једној географској карти која ће бити коришћена у настави. Директор Београдске гимназије Ђорђе Малетић предлагао је да се од тада постојећих мапа изради једна на којој ће бити приказани предели које српски народ насељава. Истовремено је директор Београдске полугимназије, поред мапа делова света, тражио и по једну „топоетнографическу“ мапу српског, славенског, германског и романског народа.¹²⁵⁵ Нико боље није увиђао значај етнографских карата на којима ће бити представљена територија „свесрбства“ од професора латинског, географије и историје Срба Мате Карамарковића. Предлагао је да та мапа не садржи провинцијске границе, већ само имена земаља које насељавају Срби, уз главна места, реке и рељеф. Није без значаја захтев наведеног професора да се на етнографској мапи „свесрпства“ не приказују провинцијске границе, јер су управо оне могле остављати утисак разједињености српских земаља. Такође, у његовој молби види се и у том тренутку јако присутан фактор историјског права у дефинисању српских земаља, будући да предлага да се за сваку српску земљу наведе година и место знатне битке, као и подаци када је та област потпадала под српску и када је српска власт тамо угашена. Свој предлог завршава речима да у сваком разреду таква мапа „стои пред ђацима поред иконе“.¹²⁵⁶

У складу са захтевима управитеља средњих школа у Кнежевини Србији, Министарство просвете је крајем 1864. и током 1865. године вршило набавку савремених географских карата у институту Јустус Пертер у Готи и код Ернста Шота у Берлину и за то је издвојено 120 дуката цесарских. Том приликом су набављене мапе свих континената, атласни листови који приказују простор Европске Турске, односно како је у извору забележено „Османски полуостров“ и друга картографска грађа. Етнографске карте нису биле предмет набавке.¹²⁵⁷ Основне школе су и даље користиле Дежарденове мапе. Набављене географске карте су биле намењене за школску употребу и на њима није био идентитетског садржаја.

¹²⁵¹ ДАС, МПС–П, 1859, V, 108, Директор Београдске гимназије – Министарству просвете и црквених дела 18/30. март 1858.

¹²⁵² Исто, Министарство просвете и црквених дела – Државном савету 12/24. априла 1858.

¹²⁵³ Исто, признаница директора Београдске гимназије Ђ. Ћирића 20. маја / 1. јуна 1858.

¹²⁵⁴ Исто, 1866, 2, 326, Министарство просвете – Управи Државне штампарије 27. јануар / 8. фебруар 1866.

¹²⁵⁵ ДАС, МПС–П, 1866, IV, 704, Директор Зајечарске полугимназије Димитрије Годоровић – заступнику министарства просвете и министру финансија Кости Цукићу 24. јуна / 6. јула 1864; Директор Београдске Гимназије Ђорђе Малетић – Истом, 3/15. јула 1864; Арсеније Ристић, директор Београдске полугимназије – Истом 3/15. јула 1864.

¹²⁵⁶ Исто, професор историје Мате Карамарковић – Министарству просвете 3/15. јула 1864.

¹²⁵⁷ Исто, Предрачун за набављене мапе за средње школе у Србији.

Поред набавке мапа, током 1866. године планирана је коректура Дежарденовог атласа из 1854. године од стране Миловука. Међутим, три године касније увидело се да атлас не одговара просветним циљевима, па је Миловук био мишљења да се набави немачки атлас и на основу њега изврши израда новог српског атласа. Управа просвете је подржала наведени предлог, а са овим предлогом сагласила се и Школска комисија, која је захтевала да се у нови атлас дода мапа српских и југословенских земаља. Међутим, у том тренутку није дошло до остварења овог циља.¹²⁵⁸

Поред етнографских мапа, видан је недостатак и географских мапа континената и Кнежевине Србије, будући да се она редовно помиње као једна од потребних мапа, уз напомену да мапе континената по могућству буду на српском језику. Из тих разлога је 1869. године објављена карта Европе на српском језику, која је била праћена *Кратким упутством за физикални земљовид Европе*, састављеним од стране директора Београдске реалке Милана Миловука, као и мапа Азије из исте године.¹²⁵⁹

Двадесет година након издавања карте Србије од Јована Миленковића, са годишњом потрошњом од око 150 примерака, крајем 1871. године дошло је до њеног нестанка, те Државна штампарија обавештава Министарство просвете о новонасталој ситуацији у погледу карте Србије. Министар Димитрије Матић потпуно свестан недостатка које је са собом носила Миленковићева карта, обраћа се Министру војном Јовану Бели-Марковићу са питањем да ли се у оквиру њему надлежног министарства налази нека већ спремна мапа Кнежевине Србије која би могла бити коришћења у настави? Иако је у том тренутку Министарство војно располагало са картом коју је урадио капетан Љубомир Ивановић 1869. године у размери 1:500.000, одговор министарства био је негативан.¹²⁶⁰ Бирајући између исправљања Миленковићеве карте и израде новог картографског приказа Србије, Државна комисија је почетком 1872. године одлучила да распише конкурс са јасно дефинисаним условима по којима ће бити израђена нова карта Кнежевине Србије, а док она не буде готова, за школске потребе може се користити Миленковићева карта.¹²⁶¹

Према условима конкурса, требало је у року од годину дана израдити географску карту Кнежевине Србије у размери 1:200.000. Било је неопходно да карта садржи степене географске ширине и дужине, границе Кнежевине Србије, детаљну хидрографску мрежу, све планине и називе њихових врхова, са подацима о надморској висини, знаменита места за српску прошлост, податке економске природе: рудокопе, ђумруке, путеве, телеграфску и поштанску мрежу, као и административну поделу Кнежевине Србије. Предвиђена награда за израду географске карте Србије износила је 100 дуката цесарских.¹²⁶²

Међутим, како се током предвиђеног рока од годину дана нико није пријавио на конкурс, почетком 1873. године поново се заступник Министарства просвете и црквених дела Стојан Вељковић обратио министру војном Миливоју Блазнавцу с молбом да се преко потребна мапа Кнежевине Србије изради од стране неког од официра. Због одсуства већег броја официра током њиховог боравка на усавршавању у Прусској, није било слободних инжењера који би се могли прихватити тог посла.¹²⁶³ Сходно томе, и

¹²⁵⁸ ДАС, МПс–П, 1869, VIII, 1813.

¹²⁵⁹ Нисмо успели да пронађемо сачувани примерак *Упутства*, док се мапа Европе чува у Библиотеци Матице српске под сигнатуром Гк V 109; *Календар са Шематизмом Књажества Србије за просту годину 1871*, Београд, 1871, Списак свију књига и мапа, које су израђене о државном трошку у државној печатњи, и које се, по означеним ценама у чаршијском течају, купити могу, 16.

¹²⁶⁰ ДАС, МПс–П, 1874, 20, 9, Управник Државне штампарије – Министарству просвете 18/30. новембра 1830.

¹²⁶¹ Исто, Школска комисија – Министарству просвете и црквених дела 18/30. јануар 1872.

¹²⁶² *Српске новине*, бр. 11, 25. јануар / 7. фебруар 1872.

¹²⁶³ ДАС, МПс–П, 1874, 20, 9, Министар војни Милојко Лешјанин – Министарству просвете 25. јуна / 7. јул 1873.

1873. је прошла без издавања карте Кнежевине Србије, неопходне за наставна средства. У августу 1874. године у Министарству грађевине израђена је мапа у размери 1:250.000, али како током наредна два месеца није штампана, министар грађевине Љубомир Ивановић захтевао је њено враћање у надлежно министарство почетком новембра 1874. године, што је и учињено, тако да се неуспешно завршен и овај покушај да се дође до нове мапе Кнежевине Србије.¹²⁶⁴

Како су сви претходни покушаји пропали, поново се Министарство просвете обратило Војном министарству 29. марта 1875. с молбом да изда наређење о изради карте на којој ће бити истакнуте границе срезова и округа, уцртане реке, тачкама обележена главна места у срезовима и окрузима, али није било неопходно исписивати имена. По наведеним смерницама, карта је урађена у Војном министарству и послата 10. маја 1875. године, али по свој прилици ни она није штампана, јер се почетком 1876. године предузимају први послови на штампању карте Србије Богољуба Јовановића, писара треће класе у Министарству просвете.¹²⁶⁵

За развој српске картографије, али и генерално илустративног материјала који је пратио бројна српска издања, како она географска, тако и из других струка, важан је био долазак Чеха Владислава Тителбаха у Кнежевину Србију 1876. године. Управо везе које је остварио управник Државне штампарије са Владиславом Тителбахом, искусним цртачем и каменоресцем, као и смањен обим посла штампарије у другој половини 1876. године омогућили су и израду карте Кнежевине Србије. Министарство просвете је у августу 1876. године издало наредбу о изради карте, а у мају 1877. године послат је први примерак у Министарство на проверу. Том приликом одлучено је да се карта штампа у 5.000 примерака, а аутору да се изда хонорар у износу од 50 дуката цесарских. Крајем 1877. године било је завршено штампање мапе Србије, која је првобитно била намењена за коришћене у основним школама, али како није било детаљних карата Србије које би се могле користити у средњим школама, током јуна и јула 1878. године наведена мапа била је упућена у све ниже гимназије, осим Богословије и Београдске реалке.¹²⁶⁶

Када је реч о самој мапи, она је била урађена у боји у 9 листова, од чега је до данас сачуван само један лист који се налази у оквиру архивске грађе. Према њему могуће је дати неколико података о општем изгледу мапе. На карти су различитим бојама биле врло јасно истакнуте границе округа, а у оквиру њих испрекиданим линијама и границе срезова. Била је приказана саобраћајна и хидрографска мрежа. На сачуваном листу, који приказује Београдски и Пожаревачки округ, види се да рељеф није био приказан на целој територији Кнежевине Србије неком одређеном методом, већ су уцртане само веће планине са подацима о надморској висини израженим у метрима. Ништа се више о овој карти не може рећи, будући да нису сачувани листови на којима би била именом означена гранична област Кнежевине Србије на југу.¹²⁶⁷

Истовремено, док су предузимани први кораци ка изради карте Кнежевине Србије 1872. године, појавио се и проблем недостатка атласа на српском језику. Како је било потпуно јасно да Дежарденов атлас из 1854. године не може бити прештампаван и поново коришћен, Државна штампарија је упутила Министарству просвете три најновија страна атласа, како би се један од њих одредио за употребу у основним и средњим школама. Као један од најпризнатијих географа у том тренутку, Јован Драгашевић је одређен да

¹²⁶⁴ Исто, Министар грађевине Љубомир Ивановић – Министру просвете и црквених дела 22. октобра / 4. новембар 1874.

¹²⁶⁵ Исто, 1875, V, 35, Министарство просвете – Министарству војном 17/29. марта 1875; Исто, 1877, XII, 287, Државна штампарија – Министарству просвете 2/14. августа 1876; *Календар са Шематизмом Књажевства Србије за годину 1875*, Београд, 1875, 30.

¹²⁶⁶ ДАС, МПс–II, 1877, XII, 287; 1878, VII, 191, Министарство просвете – Управи Државне штампарије 6/18. маја 1878.

¹²⁶⁷ ДАС, МПс–II, 1877, XII, 287.

прегледа наведене атласе и да одреди који је одговарајући за потребе српских школа. Према његовом мишљењу ниједан од наведених атласа није се могао употребити, већ је из сваког од њих требало издвојити одређен број листова који би били корисни за српске школе, те на основу тога направити нови српски атлас. Међутим, ни ова идеја, као ни многе пре нису заживеле, па српске школе су и даље морале да користе стране атласе и карте, а у многима од њих се земљопис предавао на основу Дежарденових карти и атласних листова из 1855. године.¹²⁶⁸

Када се говори о географским картама објављеним у Србији пре 1878. године, а које су биле коришћене у настави, свакако се мора поменути и *Историјско-етнографско-географска мапа Срба и српских (југославенских) земаља у Турској и Аустријској царевини* објављена 1873. године. Како је реч о историјско-етнографској карти, посебну пажњу ћемо јој посветити у поглављу о етнографској картографији, али овде је неопходно у контексту развоја школске картографије и употребе карата у школама, указати на присуство ове карте у, првенствено, средњим школама у Кнежевини Србији. Укратко, карта је приказивала Милојевићево схватање историјско-етнографске слике Балканског полуострва, уз такође, његово схватање прошлости, те је тако пратила његову већ помињану књигу *Одломци историје Срба и српских – југославенских – земаља у Турској и Аустрији* из 1872. године. Убрзо након издавања ове карте, почетком 1874. године, Милојевић се обраћа Министарству просвете с молбом да дозволи коришћење ове мапе у школама, истичући да је то „прво у нас дело“, израђено уз огромне трошкове и велики патриотизам. Истиче да мапа може бити коришћена како за изучавање српских и југословенских земаља, тако и за српску прошлост.¹²⁶⁹

Милојевићева молба остала је без одговора у том тренутку, али већ крајем октобра 1874. године Министарство просвете шаље Милојевићеву мапу „југословенских земаља“ Вишој женској школи у Београду, а свакако је крајем 1874. коришћена и у Другом одељењу богословије, а сам Милојевић је назива „мапом српских земаља“.¹²⁷⁰ Почетком новембра 1878. године, наредбом министарства просвете ова мапа постала је наставно средство у готово свим средњим школама Кнежевине Србије.¹²⁷¹

Осим географских карата израђиваних за потребе наставе, у годинама пред Берлински конгрес, у српској јавности појавиле су се поједине карте или идеје о њима које су доносиле нешто другачије представе од оних уобичајених које се могу срести у претходним годинама. Године 1870. појавила се *Мапа Европске Турске. Балканско полуострво* која је приказивала простор трију патријаршија и једне архиепископије у одређеним временским периодима. Тако је територија Трновске патријаршије приказана на основу бугарског синодика с почетка 13. века, и његовог наставка из 16. столећа. Простор Пећке патријаршије дефинисан је на основу протокола о прикључењу српске цркве Цариградској патријаршији 1766. године, према којем су у оквиру ове патријаршије биле следеће епископије: Ужичка, Нишка, Скопска, Јенипазарска, Босанска, Херцеговачка, Ћустендилска (Коласијска), Самоковска и Призренска.¹²⁷² Аутор карте,

¹²⁶⁸ ДАС, МПс–П, 1886, XXIV, 141, Управа Државне штампарије – Министарству просвете 13/25. марта 1872; Министарство просвете – Школској комисији 16/28. марта 1872; Школска комисија – Министарству просвете 19. јуна / 1. јула 1873.

¹²⁶⁹ Исто, 1874, III, 447, Милош Милојевић – Министарству просвете 14/26. фебруара 1874.

¹²⁷⁰ Исто, 1879, XV, 6, Министарство просвете – Управитељици Више женске школе 16/28. октобра 1874; Милош Милојевић – Министарству просвете 12/24. новембра 1874.

¹²⁷¹ Исто, Министарство просвете – Директорима гимназија, нижим гимназијама и привременим управитељима у Нишу и Пироту 19/31. октобар 1878.

¹²⁷² Податке о територијалном пространству Пећке патријаршије преузети су из чланка: *Грађа за српску историју. Прилози књ историје српске в бугарске епархије*, Гласник Друштва српске словесности 7 (1855), 173–174; Подаци о границама Пећке патријаршије изложени су и у чланку: К. Николајевић, *О границама докле се е простирала област негдашњег Пећског патријархата*, Гласник Друштва српске словесности

као и списа који је пратио исту, а који је објављену у *Гласнику Српског ученог друштва* за 1870. године, није назначен ни на једном од наведених радова. Ипак, ауторство ових дела могуће је утврдити на основу писма српског митрополита Михаила тадашњем секретару Друштва Стојану Новаковићу из 1869. године, у којем наводи да је архимандрит Леонид из Цариграда упутио Друштву наведену карту и опис, уз молбу да се штампа у следећем броју *Гласника*, али без навођења имена аутора.¹²⁷³

Искористивши Дежарденову *Школску мапу Европске Турске са Србијом и Влашком* као картографску основу, архимандрит Леонид је изменио наслов, оставивши назив Европска Турска и додавши Балканско полуострво, што је за то време прилично ретка одредница, посебно у грађи на српском језику.¹²⁷⁴ Потом је на основу наведених извора означио територију сваке од аутокефалних цркава на Балкану. Када је реч о повученим границама, на истоку она прати на Дежарденовој карти приказану границу Кнежевине Србије, што се среће и у Николајевићевом чланку, где је као источна граница Пећке патријаршије означен Тимок.¹²⁷⁵ И један и други аутор су направили грешку у погледу источне границе, будући да своје казивање заснивају на изворе из средине 18. века, а у том тренутку су Бања и Сврљиг у саставу Видинске митрополије.¹²⁷⁶ Напуштајући границу Кнежевине Србије, приказану на карти, она је даље повучена прилично тачно, тако да пролази између Ниша и Пирота и прелази преко Суве планине, на карти означене као Стара планина и даље наставља ка југу, остављајући Трн у саставу Трновске патријаршије. Самоковска је обухватала Самоков, Дупницу, Ихтиман и Разлог,¹²⁷⁷ мада осим Самокова, друга места нису уцртана на наведеној карти, али је јасно да је њихова територија посматрана као део Пећке патријаршије. Када је реч о јужној граници Коласијске епархије, она је дефинисана на основу Николајевићевог излагања да се јужна граница Пећке патријаршије поклапала са границом земље деспота Угљеше, односно да је ишла до Мелника, Неврокопа, Струмице и даље у правцу Вардара.¹²⁷⁸

---

8 (1857), 116–131. Аутор није наведен у самом чланку, али из других извора сазнајемо да је писац овог састава био Константин Николајевић. (*Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, 706)

¹²⁷³ В. Крестић, Д. Опсеница, М. Станић, *Водич кроз Архив Српског ученог друштва*, Београд, 2017, 310.

¹²⁷⁴ Појам Балканско полуострво све до Берлинског конгреса није био у широј употреби. Њега је први искористио 1808. године немачки географ Јохан Август Цојне, али тај назив није тада заживео. Као што смо видели на примеру аустријске и немачке картографије, у највећем броју случајева користи се назив Европска Турска. Поред овога, могу се срести назив Јелинско или Грчко полуострво, Византијско полуострво, Трачко, Јужнословенско, Словенско-грчко. У бугарским уџбеницима срећемо оригиналан назив – Старопланински полуостров. Када је реч о српској средини, током прве половине 19. века нисмо наишли на употребу овог појма. Јоаким Вујић 1825. године користи појам Турција Еуропејска. У највећем броју случајева користи се до 1878. појам Европска Турска. Колико је нама познато, међу Србима је тај појам први употребио Атанасије Николић у јулу или августу 1862. године, састављајући *Мемоар: Садашњост и будућност Балканског полуострва*, а затим почетком 1863. године Антоније Орешковић приликом састављања *Предлога ратног и операционог плана Србије*, а 1866. године Васа Пелагић. Током 70-их година 19. века може се срести ова одредница у грађи, али не и у географским уџбеницима све до објављивања Драгашевићевог *Земљописа Србије и осталог полострва Балканског* 1880. године. Јован Драгашевић 1871. године користи у уџбенику назив Илирско полуострво, а у преписци са Министарством просвете Балканско полуострво. Већ од 1878. године појам улази у ширу употребу и среће се у бројним списима, а пре Берлинског конгреса употребио га је и Ђорђе Поповић у расправи о Старој Србији. (ДАС, МПс–П, 1887, XXIII, 115, Министарство просвете – Школској комисији 9/21. новембар 1871; *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1865–1878*, књ. 1, 273, 314, 466; Ј. Драгашевић, *Географија за средње школе*, 129; Исти, *Земљопис Србије и осталог полострва Балканског*, 37; Ђ. Даничић, *Стара Србија*, 27; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд, 2000, 13–18; М. Todoreva *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999, 55–57; М. Грчић, *Име Србије и Балкана на старим географским картама европских картографа*, 32–35)

¹²⁷⁵ К. Николајевић, *О границама докле се е простирала област негдашњег Пећског патријархата*, 129.

¹²⁷⁶ Н. Шулетић, *Југоисточна граница Српске патријаршије у доба османске владавине*, 51.

¹²⁷⁷ Исто, 53–54.

¹²⁷⁸ К. Николајевић, *О границама докле се е простирала област негдашњег Пећског патријархата*, 129. Наведена места нису средином 18. века били део Пећке патријаршије. (О границама Нишке, Скопске.

Николајевићев утицај је приметан и у дефинисању даљег дела јужне границе, будући да он у тексту наводи да је Велес био граница између Пећке патријаршије и Охридске архиепископије, као и даље казивање да је Тетово било у саставу Српске патријаршије, а Дрим њена јужна граница, што је идентично оном како је приказано на карти.¹²⁷⁹ Како Николајевић није прецизно дефинисао западну границу, архимандрит Леонид је њу на карти одредио на основу оне територије коју је Дежарден приказао на карти, па се она завршава на северу на току Дунава и Саве, на северозападу је граница Уна, а на западу Јадранско море. У погледу употребе појма Старе Србије, није било никаквих измена у односу на Дежарденову карту.¹²⁸⁰

Већ поменути Богољуб Јовановић, који је за потребе Министарства просвете 1876. године урадио карту Кнежевине Србије, исте године објавио је дело коме су приложене карте на којима су, по први пут у српској картографији, приказани статистички подаци уз помоћ картографије. Као саставни део *Статистике наставе у Кнежевини Србији за 1871–1872 и 1872–1873 годину*, Јовановић је дао укупно 38 карата које су приказивале различите статистичке податке који су се тицали образовања у Кнежевини Србији. Тако се може срести картографски приказ броја основних школа на 10 квадратних миља, број мушких и женских школа на 10.000 становника, број учитеља на исти број становника, број ђака на 10.000 становника и бројни други подаци. То је први пут да су статистички подаци представљени јавности уз помоћ картографије.¹²⁸¹

Јован Драгашевић, као један од најистакнутијих српских географа током седме и осме деценије 19. века, током 60-их година активно је радио на прикупљању грађе за израду физичке карте Балканског полуострва, коју је крајем 1871. године и завршио. Основни мотив који га је подстакао на израду ове карте била је жеља да српским ученицима обезбеди мапу на српском језику које би приказивале физиономију Балкана. У писму којим обавештава министра просвете да је завршио ово картографско дело, моли награду у износу од 150 дуката цесарских, посебно истичући да је ово дело ново не само у оквиру српске, већ и европске картографије. Карта је носила наслов *Хипсометријска и физичка карта Балканског полуострва* и истог дана по пријему, Министарство просвете ју је проследило на оцену Школској комисији. Драгашевић је извршио приказ рељефног изгледа Балканског полуострва на основу података о надморској висини за 3.200 тачака, што је за време настанка карте, заиста био импозантан број, будући да су сличне карте у то време, у неким случајевима, рађене на основу свега 300 тачака.¹²⁸²

Током анализе наведене географске карте, Школска комисија истиче да је карта рађена на основу података до којих су дошли најпоузданији испитивачи оријента и по начину који је био признат као један од најбољих у картографији, посебно када је реч о картама које су биле намењене за школску употребу, јер су управо уз помоћ изохипси најбоље може ученицима приближити пластичност Балкана. Боља карта овог дела Европе, по мишљењу Школске комисије, у том тренутку није постојала и била је „једина“ тог типа која је приказивала овај део Европе у крупнијој размери. У претходном тексту смо видели да је Хауслаб тек 1876. године урадио рељефну карту Балканског полуострва.

Коласијске и Самоковске епархије Пећке патријаршије, са мапом југоисточне границе Пећке патријаршије и границама између наведених епархија, видети у: Н. Шулетих, *Југоисточна граница Српске патријаршије у доба османске владавине*, 47–54)

¹²⁷⁹ Исто, 130.

¹²⁸⁰ Леонид, *Мапа Европске Турске. Балканско полуострво*, Београд, 1870. (Државни архив Србије, Збирка географских карата, ГК – 84)

¹²⁸¹ Б. Јовановић, *Статистика наставе у Кнежевини Србији за 1871–1872 и 1872–1873 годину*, Београд, 1876, карте 1–38.

¹²⁸² ДАС, МПс–П, 1887, XXIII, 115, Јован Драгашевић – Министарству просвете 9/21. новембра 1871; Исто, Министарство просвете – Школској комисији 9/21. новембар 1871; Јован Драгашевић – Министру војном 21. фебруар / 5. март 1886.

Сходно томе, Школска комисија је препоручила употребу ове карте у школама и предложила њену штампу у што већим димензијама, због јасноће самог приказа.¹²⁸³

И поред прилике да српска картографска школа постане прва европска картографија која је урадила детаљну хипсометријску карту Балканског полуострва, и упркос врло јасној препоруци Школске комисије, Министарство просвете није ништа предузимало у циљу објављивања овог дела, па Драгашевић поново пише Министарству просвете почетком 1872. године, јер није добио никакво решење за своју карту, а како су у школама присутне мапе Азије, и како се радило на изради мапа тог типа за Африку, Аустралију и Америку, био је мишљење да би било врло корисно да се у исто време приступи изради и његове карте Балканског полуострва.¹²⁸⁴

Ништа се није предузимало по питању Драгашевићеве карте све до средине 1873. године, тј. до тренутка када је Државна штампарија остала без примерка Дежарденове карте Балканског полуострва и када је постало јасно да се мора издати далеко савременија карта од Дежарденове.¹²⁸⁵ Како је у том тренутку у Министарству просвете већ био присутан Драгашевићев рукопис карте из 1871. године, Министар просвете је упутио наведено картографско дело министру војном с молбом да стручни кадрови у оквиру његовог министарства прегледају наведену карту и оцене да ли она може пружити податке неопходне за опште познавање Балканског полуострва, потом је требало оценити њену картографску тачност и на крају изнети мишљење о новинама које је Драгашевић унео у српску картографију. Министрово мишљење било је да се карта штампа по Сидовљевом методу, који је већ био присутан својим картографским делима у српским школама, а поред тога, требало је додати границе политичких субјеката присутних на Балкану.¹²⁸⁶

На основу извештаја који су о Драгашевићевој карти поднели мајор Љубомир Ивановић и капетани Петар Топаловић и Димитрије Ђурић, можемо донекле реконструисати изглед ове мапе, али и увидети мишљење савременика о Драгашевићевом картографском раду. Приликом оцењивања картографске тачности, комисија се водила Кипертовом картом Балканског полуострва, која је сматрана најпоузданијом картом Европске Турске и Грчке, највероватније оном из 1870. године, а управо је та карта служила Драгашевићу као основа за пројекцију, хидрографску мрежу и друге елементе који су приказани на карти, са изузетком орографије, која је била резултат самосталног Драгашевићевог рада. По налазима комисије, одређена разлика између две карте постојала је у распореду паралела, па је географска ширина појединих места била искривљена у односу на Киперта, док се географска дужина и распоред меридијана потпуно поклапао. Ток Црног и Белог Дрина, извор Дрине, односно Таре, и правац реке Маће нису били идентични као код Киперта.

Када је реч о новинама које се срећу на Драгашевићевој карти, којих пре њега није било у српској картографији, а праву реткост представљали су и у европској, посебно се издваја представљање орографије. Пластичност Балканског полуострва представљена је хипсометријским методом, за који аутор истичу да је знатно бољи од Сидовљевог, јер дају јасне податке о изгледу планина и висини и то почевши од најнижих слојева, тј. морских

¹²⁸³ Исто, Школска комисија – Министарству просвете 4/16. децембра 1871.

¹²⁸⁴ Исто, Јован Драгашевић – Министарству просвете 9/21. фебруар 1872.

¹²⁸⁵ Министар просвете Дежарденову мапу назива „карта српских и југословенских земаља“, што додатно потврђује нашу претходну претпоставку да је управо под тим именом, у документима Министарства просвете, означаван Дежарденов картографски *Школска мапа Књажевства, Старе и Војводине Србије*.

¹²⁸⁶ Сидовљев метод приказа рељефа подразумевао је коришћење зелене, беле и браон боје за означавање надморске висине. Његова мана била је што је рељеф могао бити представљен само у општим цртама, али као такав био је подесан управо за школске мапе. (ДАС, МПс–II, 1887, XXIII, 115, Министарство просвете – Министру војном 3/15. јула 1873; Н. G. Lyons, *Relief in Cartography*, The Geographical Journal XLIII, No. 3 (1914), 240).

површина, па до највиших висина. Драгашевић се одлучио за коришћење висинске скале која је била подељена на шест боја, односно приказивала је надморску висину планина подељену на шест зона. Поред тога, важну новину представљала је и линија која је приказивала климатске односе, тј. она означена зеленом бојом представљала је границу рађања маслина, а жута је била граница рађања поморанци, и то је био потпуно оригиналан Драгашевићев рад, будући да се слични прикази не срећу на ранијим картама.

На крају, комисија је закључила да је Драгашевић уложио велики труд у израду наведене карте. Били су мишљења да се карта не може користити за стручну употребу вишег нивоа, али је у потпуности задовољавала потребе средњих школа, али да би била коришћена за ту намену, било је неопходно да се карта упореди са уџбеницима, посебно у погледу номенклатуре. Уколико би се показало да је карта компатибилна са уџбеницима, комисија српских официра са задовољством је препоручује за школску употребу.¹²⁸⁷

Након позитивног мишљења комисије, у Министарству просвете је одлучено да се наведена карта откупи од Драгашевића и да се ради према Сидовљевом начину. Сама карта требало је да буде израђена у два издања, при чему је једно требало да приказује орографију, а друго политичку поделу Балкана. За исправке на карти био је задужен Драгашевић, коме је исплаћено 150 # за уложени труд, а обавезао се да карту прилагоди у два издања и то у складу са Сидовљевим методом.¹²⁸⁸

Како је од дана доношења одлуке о издавању Драгашевићеве карте прошло скоро две године, а дело није било објављено, нити се почело са њеном изработом, министар просвете се распитивао код Државне штампарије докле се стигло са наведеним послом, будући да у школама није било неопходног наставног материјала. Сама чињеница да се картографија Балканског полуострва развијала великом брзином, већ две године након издавања карта је захтевала знатне дораде.¹²⁸⁹ Међутим, током наредних седам година ништа се ново није десило са картом, нити је она била објављена, па се министар поново распитивао докле се стигло са изработом и да ли је Драгашевић уопште предао оригинал? Одговор је гласио да је Драгашевић два примерка карте предао Државној штампарији 1874. године и током следеће године извршена је штампа та два издања и то у 12 слојева који су приказивали надморску висину, али по један примерак рељефа и један политичких граница, који су потом предати Драгашевићу на коректуру. Од тог тренутка карта се није налазила у Државној штампарији, а Драгашевић, као официр, био је убрзо послат на Дрину.¹²⁹⁰

Током 1882. године поново су предузети послови у циљу издавања карте. Како је Драгашевић изјавио да се код њега не налазе мапе, Министар просвете је наложио строгу истрагу како би се утврдио разлог кашњења у издавању. Међутим, Драгашевић је одбијао сарадњу и на новом примерку који му је Државна штампарија послала одбио је да изврши коректуру.¹²⁹¹ У таквој ситуацији, министар просвете се обратио војном министарству, у оквиру чије надлежности је био Драгашевић, уз молбу да се Драгашевић изјасни да ли је спреман да изради недовршене делове карте, а у случају да не пристаје, било је неопходно да надокнади држави трошак од 150 #.¹²⁹²

Тек на поновљен захтев Министарства просвете почетком 1886. године, Министарство војно је предузело мере и испитало Драгашевића, који је 22. марта 1886. поднео извештај о својој картографској делатности. Према његовом казивању, због бројних послова штампарија је почела са изработом карте тек 1874. године и све до 1875.

¹²⁸⁷ ДАС, МПС–П, 1887, XXII, 115, Извештај о Драгашевићевој карти од 10/22. септембра 1873.

¹²⁸⁸ Исто, Министарство просвете – Државној штампарији, 15/27. септембар 1873.

¹²⁸⁹ Исто, 17/29. јула 1875.

¹²⁹⁰ Исто, Државна штампарија – Министарству просвете 5/17. априла 1882.

¹²⁹¹ Исто, 22. априла / 4. маја 1882.

¹²⁹² Исто, Министарство просвете – Министарству војном 3/15. маја 1882.

године вршено је резање река на камену и током тог периода Драгашевић је свакодневно одлазио у литографију. Након што су реке успешно унете, посао је отежавало уношење 12 нијанси боја на карту, па је Петар Герих предлагао ручно уношење боја. Даљи рад обуставила су дешавања током Велике источне кризе и тек након седам година поново се поставило питање израде карте, када се тврдило да је Драгашевић изгубио карту, што није било тачно, будући да је убрзо пронађена у Државној штампарији. На крају, Драгашевић наглашава да је карта урађена за школске потребе, са потпуно јасно дефинисаним циљевима шта једна карта треба да представља. Драгашевић је реферат завршио речима да не пристаје да врати хонорар, али је спреман да изврши њене поправке, будући да је највећи део посла – хидрографија – већ била унета на карту. Војни суд ништа није одлучио по овом питању, а израду нове карте Балканског полуострва преузео је на себе Јован Ђорђевић. Тиме се и завршио покушај Јована Драгашевића да хипсометријском методом прикаже рељефну слику Балканског полуострва и тако постане први картограф који је то урадио у историји картографије, па је та заслуга припала Хауслабу који је 1876. године објавио *Хипсометријску карту Босне, Херцеговине, Србије и Црне Горе*.

*

Период у историји српске цивилне картографије од почетка 19. века па све до Берлинског конгреса био је у великој мери обележен педагошким картографијом. Највећи број карата које су се појавиле у том периоду био је намењен коришћењу у српским основним и средњим школама. Ипак, две географске карте из тог периода нису настале са тим циљем. Прва је Саве Текелије и она је имала за главни циљ ширење идеје о „илирским“ земљама, како би се њоме устаници могли водити у прављену својих планова. Друга карта је дело Јована Бугарског из 1845. године, а као разлог њеног изласка била је, поред жеље за ширењем географских података о Србији, свакако и материјална корист аутора, али за разлику од каснијих издања у оквиру српске картографије, њено издавање није било подстакнуто школским потребама саме Кнежевине, иако је и она коришћена у појединим школама. Од 50-их година 19. века основни правац развоја српске картографије био је усмерен на задовољене потребе за географским картама неопходним у настави земљописа. Први корак у том правцу био је да се обезбеди поуздана карта Кнежевине Србије, након чега се могло приступити и изради мапа које су приказивале Европску Турску, „српске и југословенске земље“, Европу, али и остале континенте. То је остварено Дежарденовим доласком и уједно је наговестило другу етапу у развоју српске педагошке картографије, када се са приказивања Кнежевине Србије прелази на картирање осталих делова Балкана, Европе и света, али је то у периоду до 1878. године остало ограничено на свега неколико покушаја. Последња етапа српске картографије, до Берлинског конгреса обележена је идејом о изради и самом израдом хипсометријске карте Јована Драгашевића, што је представљало тренутак када су српски картографи, подстакнути развојем страних картографија, почели са уношењем сопствених картографских елемената, до којих су дошли на основу података који су се могли срести у делима путника – истраживача на Балкану. То је управо хипсометријско приказивање рељефа Балкана у крупнијој размери од оне слике која се могла срести у свега неколико претходних издања, а посебно две климатске линије, које су, када је реч о Балканском полуострву, биле потпуно оригинално Драгашевићево истраживање и приказивање на карти. Штета што је ова карта остала израђена у само једном примерку и што није добила своје место у настави земљописа.

Осим школске картографије, која је доносила приказ Кнежевине Србије и шире територије, у овом периоду свој замањ, посебно 50-их година 19. века добила је и

регионална картографија, која је за циљ имала приказ појединих делова Кнежевине Србије, а основна намена те картографије била је ширење географског знања међу становништвом, оним које је било писмено, што је било подстакнуто од стране Друштва српске словесности.

Када је реч о картографском приказу Старе Србије, као што смо видели, она се под тим именом појављује на Дежарденовим картографским радовима, а затим и код Обрадовића, док је у земљописима имала своје место од 1832. године. Већа пажња картографском приказивању и уопште појму Старе Србије на географским картама биће посвећена у периоду након 1878. године.

Српска картографија од Берлинског конгреса до картографских радова Јована Цвијића

Географска карта објављена од стране Богољуба Јовановића 1877. године није могла бити дуже време у употреби, будући да је на Берлинском конгресу Кнежевина Србија територијално проширена за област каснија четири округа, што је захтевало нови картографски приказ. Како би се испунила потреба за наставним средством, убрзо након дефинисања нове граничне линије приступило се изради географске карте. Ту карту Кнежевине Србије, у оквиру које је била приказана и територија нових крајева, послао је министар просвете крајем фебруара 1879. године свим средњим школама у Кнежевини Србији.¹²⁹³ Нисмо наишли на друге податке о тој мапи, али могуће да се то односи на мапу непознатог аутора која приказује територију Кнежевине Србије, на којој није означен наслов, као ни година издања, али је уцртана стара, а потом додата и нова граница Кнежевине Србије дефинисана на Берлинском конгресу.¹²⁹⁴

Осим потребе за новом мапом Кнежевине Србије, политичка ситуација на Балканском полуострву након 1878. године захтевала је и нову мапу Европе. У средњим школама се могла срести Сидовљева мапа Европе из 60-их година, а када је реч о основним школама, углавном је била у употреби Дежарденова мапа из 1855. године. Како је тада име Хајнриха Киперта већ било надалеко чувено у картографском свету, одлучено је да се његова карта Европе из 1877. преведе на српски језик и штампа о државном трошку. Како би у потпуности биле задовољене потребе наставника, 1. маја 1879. године одржан је састанак у Министарству просвете на којем су наставници дали своје мишљење о картографским делима неопходним за предавање у основним и средњим школама, и сагласили се да је за то најподеснија Кипертова мапа.¹²⁹⁵ Чувши да се припрема ново издање карте Европе, у међувремену се огласио и Јован Драгашевић, изложивши основне принципе на којима нова карта треба да буде заснована како би задовољила све педагошке потребе. По његовом мишљењу, како у оквиру српске педагошке картографије није било планирано издање више карата, онда је на једном картографском приказу требало донети што више картографских елемената, али опет не превише, како карта не би изгубила на јасноћи. Детаљно је изнео свој предлог шта карта намењена српским школама мора да садржи, па је тако истакао: 1. да је треба израдити у размери 1:4.000.000; 2. хидрографска мрежа да буде изражена без малих река; 3.

¹²⁹³ ДАС, МПс–П, 1879, XV, 6, Министар просвете – директорима гимназија, нижих гимназија, заступницима директора нижих гимназија и гимназијских реалки, управитељима Више женске школе и учитељу Завода за српску сирочад 13/25. фебруара 1879.

¹²⁹⁴ [Карта Кнежевине Србије, Београд, 1879]. (Архив ВГИ, сиг. 1.5.8)

¹²⁹⁵ ДАС, МПс–П, 1886, XXIV, 141, Државна штампарија – Министарству просвете 23. марта / 4. април 1879; Министар просвете – Државној штампарији 12/24. јуна 1879.

орографија да буде представљена лавирањем; 4. хијетографија (количина падавина) да се представи двома пругама; 5. фитогеографија је требало да садржи три најважније културе: пшеница, вино, маслина; 6. океанографија – да се користе изобате на 200 метара дубине; 7. телеграф; 8. хипсометрија; 9. политичка подела; 10. номенклатура – свако име треба означити онако како се говори, а у загради навести географски појам на латиници. Последње упутство тичало се обележавања географске мреже. У то време Драгашевић, подстакнут одређивањем почетног упоредника у страним картографијама на основу неке географски значајне тачке у земљи издавача географског дела, предлаже да се као први упоредник на карти означи Београд, а да се додају и ознаке за упореднике у односу на острво Феро, Гринич и Париз. На крају, био је мишљења да не треба истицати да је реч о школској карти, будући да би се она могла користити и од стране грађана.¹²⁹⁶

Иако је првобитно било планирано да коректуру карте изврши Богољуб Јовановић, у приватној преписци министар просвете је предложио да тај задатак прихвати Јован Драгашевић, што је он и учинио, а 20. јуна 1879. године одређено је да се на име награде, након завршене коректуре, Драгашевићу изда 600 динара. Пуне две године Драгашевић се бавио израдом географске карте и први пробни примерак је штампан 1884. године и убрзо послат Драгашевићу на коректуру. Како током два месеца он није доставио завршену коректуру превода, она је, на предлог Државне штампарије, поверена на исправку Богољубу Јовановићу. Цео посао био је завршен тек крајем 1887. године, када је наведеном коректору исплаћено 400 динара, а карта Европе на српском језику угледала светлост дана и постала саставни део наставног материјала.¹²⁹⁷

Привремена карта Кнежевине Србије са четири новоформирана округа из 1879. године очигледно није задовољава потребе наставе земљописа. Сходно томе, већ 1880. године у Министарство просвете пристигла је нова карта Кнежевине Србије коју је за школску употребу приредио Гавра Ђорђевић Умјански, службеник Географског одељења Главног генералштаба. Министар просвете је наведену карту проследио Главном просветном савету, институцији основаној 1880. године, чији је један од задатака био оцењивање добијеног наставног материјала и уџбеника и давање дозвола за њихову употребу у школама. Сви чланови ове институције били су врло свесни потребе за новом картом Кнежевине Србије, па је Милош Зечевић предлагао да се одмах прихвати ова карта, а Милонук је предлагао да се Кнежевини Србији придода и картографски приказ Црне Горе. На крају је одлучено да се карта пошаље одбору на оцену и извештај о њој читан је 21. августа 1880. године. Карта је била урађена на основу аустријске карте Србије из 1876. године, те све оне грешке које су се на њој понављале, срећу се и на Ђорђевићевој карти. Предлог одбора био је да се карта доради по географским приказима који су објављивани у оквиру *Гласника Српског ученог друштва*, а које смо претходно помињали. Једна од замерки била је приказ моравске клисуре, те се захтевало њено исправљање у складу са картом Михаила Илића, а као њене врлине посебно се истицала чињеница да је рађена по најбољој карти до тада објављеној и што има тзв. „народни земљопис“, односно називе предела који се срећу у народу: Мачва, Драгачево и слично. Била је и уцртана траса будуће железничке линије, којом је први воз прохујао 1884. године. Одлучено је да се карта штампа у 5.000 примерака и да се Гаври Ђорђевићу изда 1.000 динара као награда, уз обавезу да изврши неопходне исправке.¹²⁹⁸

¹²⁹⁶ Исто, Јован Драгашевић – Министру просвете 12/24. јуна 1879.

¹²⁹⁷ Исто, Државна штампарија – Министарство просвете 18/30. октобар 1887. О самом изгледу карте не можемо више рећи, будући да она није сачувана, али како је представљала превод Кипертове карте, највероватније се није много разликовала од ње, а могуће да је Драгашевић извршио додавање оних картографских елемената за чије уцртавање се залагао у писму из 1879. године.

¹²⁹⁸ ДАС, ГПС, Седница бр. 14, 9/21. август 1880; *Просветни гласник* 1880, 314–316.

Убрзо потом, током 1881. године, објављена је и карта Кнежевине Србије од Гавре Ђорђевића Умјанског, која је заменила ранију карту из 1879. године и постала основно наставно средство у изучавању земљописа Кнежевине Србије.¹²⁹⁹ Када је реч о самом картографском приказу, карта је доносила административну поделу Кнежевине Србије на округе. Хидрографска мрежа је представљена по карти Војногеографског института, као и распоред насеља, уз исправке на основу оних података до којих се дошло захваљујући картографским приказима појединих делова Србије у оквиру српске картографије. Рељеф није приказан на карти, али су, на основу аустријске карте, исписани називи бројних планина. Поред картографског приказа Србије, карта је била проширена и на територију Старе Србије и по први пут на једној школској географској карти овај појам врло јасно означен, с тим што по самој карти Стара Србије није обухватала територију Новопазарског санцака, већ се од изворишта Ибра тај назив пружао у правцу југоистока све до Брегалнице, а на територији Новопазарског санцака се среће баш тај назив. Разлог томе треба тражити у утицају аустријских карата на којима је, као што смо видели, територија Новопазарског санцака истицана у односу на остале административне јединице Косовског вилајета, и граница Новопазарског санцака је у потпуности преузета са аустријске карте из 1876. године. Са друге стране, протезање појма Старе Србије преко Метохије и Косова и на југ, све до изворишта Брегалнице, било је оригинални допринос Гавре Ђорђевић у погледу картографског приказа овог појма.¹³⁰⁰ Идентичан приказ среће и на карти Гавре Ђорђевића Умјанског, објављене под насловом *Карта Краљевине Србије*, у којој је само промењен, тачније прелепљен наслов због уздизања Србије на ранг краљевине 6. марта 1882. године.¹³⁰¹ Ова карта, заједно са Кипертовом картом Европе из 1887. године, током те године године упућена је свим средњим школама у Краљевини Србији.¹³⁰²

Током 1886. године у српско Министарство иностраних дела стигао је предлог за откуп карте Краљевине Србије која је била намењена за употребу у школи, администрацији и војсци, а коју је урадио Карл Рихтер, немачки географ из Герлица. Након што је карта прослеђена Министарству просвете, оно ју је упутило на оцену Главном просветном савету почетком марта 1886. године. За референте су најпре одређени Љуба Ковачевић и Јован Ђорђевић. Главна замерка била је то што аутор није употребио најновије картографске радове како српске, тако и руске картографије. Како сам картограф није најбоље познавао српски језик, направљене су и бројне грешке при транскрипцији са латинице на ћирилицу. Мишљење референта било је да се карта може употребити у српској средини, али након што се изврши њена исправка не од стране аутора, већ од стручних лица у Краљевини Србији. Потом је одлучено да се преда на оцену Анти Алексићу.¹³⁰³ Како је карта је представљала копирану аустријску карту из 1876. године, те је референт Анта Алексић био мишљења да карта, иако се издвајала по начину израде и обиљу података, није погодна за школску употребу, сматрајући да, ако се карта Војногеографског института у Бечу усвоји као школска, да ће се и међу Србима наћи способних људи да је преведу и припреме за српско издање. Главни просветни савет усвојио је мишљење референта, те карта није прихваћена за школску употребу.¹³⁰⁴

Картографском приказу Србије је током 1888. године пажњу посветио Владимир Карић. Почетком новембра 1888. године упутио Министарству просвете *Карту Краљевине Србије* у размери 1:750.000. Урађена је у Топографском одељењу Главног

¹²⁹⁹ На карти није наведена година издања, али 1881. као годину када је мапа угледала светлост дана

¹³⁰⁰ Г. Ђорђевић-Умјански, *Карта Кнежевине Србије*, Београд, 1881. (НБС, ОПФ-КФ, Кр II 1833)

¹³⁰¹ Исти, *Карта Краљевине Србије*, (НБС, ОПФ-КФ, Кр II 1871)

¹³⁰² ДАС, МПс-П, 1887, XI, 192.

¹³⁰³ *Просветни гласник* 7 (1886), 744.

¹³⁰⁴ ДАС, МПс-П, 1887, IV, 157; *Просветни гласник* 9 (1887), 103–104.

генералштаба, будући да је Мирослав Јорговић, познати литограф који је радио претходна Карићева картографска дела, преминуо нешто раније. Орографија карте урађена је на основу најновије аустријске генералштабне карте. Карта је штампана у државној радионици, а све наведене трошкове је сносио Карић.¹³⁰⁵ Министарство просвете упутило је наведену карту Главном просветном савету на оцену, и на састанку 14. новембра 1888. године за референте су одређени Радован Милетић, официр, и Стеван Предић, професор Прве београдске гимназије, који су средином децембра 1888. године поднели прилично негативне оцене Карићеве карте.¹³⁰⁶

У свом одговору на изречене критике, Карић истиче да је његова ручна карта Србије једина карта тог типа у српској картографији и да, и поред својих несавршености, свакако треба да буде одобрена за коришћење у српским школама. Осврнувши се на оцену референтата, Карић наводи да су они његов картографски рад посматрали са гледишта идеално-картографског и да њихове захтеве не би испуниле ни најсавршеније европске карте. Оно што даље Карић говори у своју одбрану показује и услове у којима су српски картографи објављивали своје картографске радове. Главни проблем био је недостатак стручног кадра, а највећи број стручњака који су се бавили самим резањем и штампањем карата био је привремено запослен, те тако није могло бити речи о некаквом усавршавању, што се знатно одражавало на сам квалитет картографских радова, будући да су у другим европским државама картографи цео радни век проводили бавећи се својим картографским послом. На крају, Карић позива министра просвете да се не базирају на одлуку Главног просветног савета и да препоруче његову карту за школску употребу.¹³⁰⁷

Дајући предност Карићевом мишљењу у односу на референте, министар је донео одлуку да Карићеву ручну карту Србије препоручи за употребу у школама, а као разлоге за такву одлуку наводи да због недостатака у погледу техничке израде, аутор и није могао урадити тачнију карту Србије, затим да резултати снимања српских топографа, који иначе Милетић помиње и замера Карићу што их није узео у обзир, нису још увек објављени, затим како је карта рађена на основу најновије аустријске карте, орографија на њој мора бити тачна, а последњи и вероватно главни разлог за одобрење употребе ове карте у школама био је недостатак ручне карте Краљевине Србије. Стога, почетком 1889. године мапа је препоручена за употребу у основним и средњим школама.¹³⁰⁸

---

¹³⁰⁵ ДАС, МПс–П, 1888, XXIV, 77, Владимир Карић – Министарство просвете 21. октобра / 2. новембра 1888; Владимир Карић – Министарству просвете 29. децембар 1888. / 10. јануар 1889.

¹³⁰⁶ Милетић је имао замерке у погледу географске мреже и положаја меридијана. Потом је указао на пропусте које је Карић направио у самом географском приказу, те тако наводи да је изостављено Жагубичко језеро, затим бројни понори, као и недовољно јасно истакнута рељефна слика, што је онемогућавало јасно схватање вододелница. Милетић је први у српској географији који је у овом реферату скренуо пажњу на назив Голубињске планине, који је посредством картографске и географске литературе ушао у српску науку, а који није био коришћен на терену. Касније ће тим планинама Цвијић дати назив Кучајске. Поред тога, указао је и на нетачности у погледу самог географског положаја појединих места, као и потпуни изостанак представе суседних области, „јер на пространој зони око Србије живе Срби, те је нужно да младеж то учи и да зна и да на карти види“. На крају, засметало му је и одсуство приказа историјских места на којима су се водиле битке које су „решиле независност народа“. Сличног мишљења био је професор Предић који је сматрао да Карићева карта не доноси много новина и својим квалитетом не надмашује оне објављене пре ње, а посебно му је засметао Карићев метод који је подразумевао да на карту се уносе она места која имају изнад девет стотина становника. Поред тога, такође, имао је замерке и у погледу одсуства приказа административне поделе Кнежевине Србије, као и изостанка планина. Оба референта била су сложна у мишљењу да се карта не може употребити као ручна карта у настави земљописа. (ДАС, МПс–П, 1888, XXIV, 77, Главни просветни савет – Министарству просвете, 19/31. децембра 1888; *Просветни гласник* 9, 101–102)

¹³⁰⁷ Исто, Владимир Карић – Министарству просвете 29. децембра / 10. јануара 1888.

¹³⁰⁸ Исто, Одлука министра просвете 2/14. јануара 1889.

Карта приказује географски изглед Краљевине Србије, са административном поделом на округе. Оно што се врло јасно опажа на карти јесте знатно мањи број уцртаних насеља на простору југозападне и дела јужне Србије, што је била последица Карићеве одлуке да се на карту унесе само она насеља која имају преко 900 становника. Релјеф је приказан врло јасно са подацима о надморској висини израженој у метрима и, као што је и министар претпостављао, како је преузет са аустријске карте, није било већих грешака. Територија јужно од Краљевине Србије означена је именом Стара Србија и то онако како је ову област разумео Владимир Карић, уз приказ хидрографске, али не и орографске мреже на том простору.¹³⁰⁹ Ако се има у виду чињеница да је ова карта требало да послужи као помоћно наставно средство, она је тај задатак могла да испуни, са изузетком приказа насеља, у чему је, због саме методологије, знатно заостајала за ранијим картама Краљевине Србије, попут оне објављене од стране Гавре Ђорђевића, који је иначе и ову карту исцртавао приликом штампања.

Нова административна подела Краљевине Србије извршена на основу закона од 27. марта 1890, која је подразумевала смањене броја округа са 21 на 15, захтевала је и прилагођену верзију карте, па је током 1890. године објављено друго издање које се разликовало само у приказу граница административних целина.¹³¹⁰

Иако је Карић током 1890. прилагодио свој картографски приказ новој административној подели Краљевине Србије, његова карта је била ручна, односно намењена коришћену од стране ученика, али не и као зидна школска карта. У намери да изради нову карту Краљевине Србије, већ помињани чиновник Главног генералштаба Гавра Ђорђевић обратио се министру просвете средином маја 1890. године, а његова молба прослеђена је Главном просветном савету. На седници ове институције крајем маја 1890. одлучено је да Ђорђевићев предлог не може бити прихваћен, будући да није доставио материјал којим би доказао своје умеће у изради картографских дела. Уместо тога, један од чланова савета предложио је да пропишу правила на основу којих ће бити израђена нова карта Краљевине Србије и да би у том погледу најбоље било ангажовати Главни генералштаб, који је у том тренутку имао најбољи и најдетаљнији географски материјал о Краљевини Србији.

У међувремену, донета је одлука да се ново издање карте Краљевине Србије за школске потребе изведе са листова географске карте Србије насталих на основу премера извршеног од стране официра током девете и почетком десете деценије 19. века. Док су послови на смањивању карте са 1:75.000 на 1:200.000 обављани, појавила се нова карта Краљевине Србије у размери 1:300.000, урађена од стране аутора који се у архивској грађи помињу под иницијалима М.М. и П.К.Ш. За другог аутора са сигурношћу можемо тврдити да је Петар К. Шрепловић, аутор неколико атласа објављених у периоду од 1890. до 1914. године.¹³¹¹ Први аутор могуће да је Милош Милојевић, који се и раније бавио картографским радовима. На то упућује назив који се јавља на територији Старе Србије, која је означена као „Србија под Турском“. Овај појам се јавља и у Шрепловићевом атласу из 1891. године, а сличан термин користи и Милош Милојевић 1886. године. Наиме, у писму Министарству просвете, којим се предлаже оснивање српске штампарије у Цариграду, Милојевић је најпре искористио појам Права Србија, а затим га прецртао и

¹³⁰⁹ В. Карић, *Карта Краљевине Србије*, Београд, 1888.

(<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3293>, pristupljeno 21.3.2023)

¹³¹⁰ Исто, 1890². (Архив ВГИ, сиг. 1.5.13); Р. Љушић, *Српска државност*, 40.

¹³¹¹ У оквиру Архива САНУ налази се карта *Краљевине Србије* Петра Шрепловића, али је у размери 1:800.000. Међутим, сам опис који помиње управник основних школа у Лесковцу одговара изгледу наведене географске карте, али се М. М. не помиње као аутор. Да је свакако карта настала убрзо након нове административне поделе указује и само помињање „по новој подели“ у наслову. Није искључена могућност да је директор направио грешку у писању размере, будући да министар 1892. године наводи да Валожићева карта није поуздана, а тај назив се односи на Валожића као издавача Шрепловићеве карте.

написао „Србија под Турцима“.¹³¹² Могуће да је управо Милојевић и подстакао употребу овог појма у Шрепловићевом атласу.¹³¹³ Заправо, наведена карта представља скуп мањих географских карата појединих округа које су објављене у Шрепловићевом атласу Краљевине Србије из 1891. године.¹³¹⁴ Поред овог дела, карту Краљевине Србије урадио је и учитељ Никола Ковачевић и у априлу 1890. године послао у Министарство, које ју је проследило Главном просветном савету на оцену. За писање реферата били су задужени Анта Алексић и Сава Антоновић, али све до 1893. године реферати нису били написани, а како се тада појавило државно издање карте Краљевине Србије приређено од стране Главног генералштаба, није било потребе за новим картографским приказима.¹³¹⁵ Генералштаб је свакако радио на изради карте Краљевине Србије према новој административној подели, у размери 1:200.000 и том приликом начелник Главног генералштаба обавестио је министра просвете о изради ове карте с питањем да ли постоји могућност да се ова карта користи у основним и средњим школама.¹³¹⁶

Док се у Министарству просвете одлучивало о Шрепловићевој карти Краљевине Србије, настављен је рад на припреми генералштабног издања карте ове области за српске школе. Пробни примерак прве, од девет секција на колико је карта требало да буде подељена, послат је у Министарство просвете крајем марта 1892. године, уз молбу да надлежно министарство донесе свој суд да ли се ова мапа у размери 1:200.000 може користити у основним, средњим и вишим школама, и да ли је потребно убацити нове елементе на карту како би она била прилагођена школским потребама. Министар Андра Николић предложио је да Главни просветни савет одреди једног историчара, једног географа и једног учитеља из основне школе, који би са Главним генералштабом дефинисали неопходне картографске елементе који би нашли своје место на карти и учинили је погодном за педагошке потребе. Том приликом министар је предложио Љубомира Ковачевића, Саву Антоновића и неког од познатијих београдских учитеља.¹³¹⁷

Решењем министра просвете од 6. априла 1892. године, за ревизоре ове карте именовани су историчар Љубомир Јовановић, директор Треће београдске гимназије Ђура Милијашевић и учитељ Никодије Стефановић.¹³¹⁸ Како се карта Краљевине Србије изводила са секцијских листова који су били у размери 1:100.000, глави задатак тројице стручњака било је уклањање непотребних картографских елемената. Један од проблема

---

¹³¹² ДАС, МИД–ППО, несређена грађа, 1885–1889, Милош Милојевић – Министру просвете и црквених послова 30. јун / 12. јул 1886.

¹³¹³ П. К. Шрепловић, *Нов атлас Краљевине Србије са земљописом и животописима. По новој административној подели за ученике-це III раз. основ. школе*, Београд, 1891, 10–11.

¹³¹⁴ П. К. Шрепловић, *Карта Краљевине Србије*, Београд, 1892?. (Архив САНУ, Збирка војних, етнографских и географских карата (=ЗК), 207). Разматрајући замену старих карата Краљевине Србије, управник основних школа у Лесковцу Д. Лазаревић писао је министру просвете да је наведена карта Краљевине Србије боља од претходног издања, јер јасно приказује нову административну поделу, са истакнутом границама округа, што је омогућавало упоредно изучавање самих округа, те сходно томе моли министра за решење да ли се наведена карта може користити у трећем разреду. Мишљење Стевана Предића, секретара у Министарству просвете, било је да овој карти, због бројних грешака, треба забранити употребу у основним школама Краљевине Србије. На основу његове одлуке министар је донео одлуку да се карта не може користити у школама, будући да није одобрена од стране Главног просветног савета, те да ће ускоро бити готово државно, односно генералштабно издање карте Краљевине Србије. (ДАС, МПс–П, 1892, VIII, 40, Управник основних школа у Лесковцу Д. Лазаревић – Министарству просвете 22. марта / 3. априла 1892; Стеван Предић – Министру просвете 24. фебруар / 7. марта 1892)

¹³¹⁵ Исто, 1893, XLII, 41, Никола Ковачевић – Министарству просвете 7/19. априла 1890.

¹³¹⁶ Исто, 1903, 37, 6, Министар просвете – дикреторима београдских гимназија, управнику основне школе код Саборне Цркве и начелнику Генералштаба 25. марта / 6. априла 1892.

¹³¹⁷ Исто, 1892, VIII, 40, Заступник начелника Главног генералштаба Радомир Путник – Министарству просвете 18/30. март 1890.

¹³¹⁸ Исто, 1903, 37, 6, Министар просвете – дикреторима београдских гимназија, управнику основне школе код Саборне Цркве и начелнику Генералштаба 25. марта / 6. априла 1892.

тицао се назива на карти, и док су топоними унутар границе Краљевине Србије тачно унети, будући да се до њих дошло током премеравања, они на простору Старе Србије садржали су одређене грешке. Поред врло малих недостатака, наведена географска карта представљала је најбоље картографско остварење објављено у оквиру српске картографске школе, а за потребе основних и средњих школа. Задржавање картографског приказа насеља као и на размери 1:100.000 врло јасно је указивало на раштрканост и густину насеља. Густина хидрографске мреже омогућавала је ученицима врло јасно сагледавање речног богатства Краљевине Србије, а детаљан приказ саобраћајне мреже, рађене за војне потребе, доносио је приказ свих друмских и сеоских путева. Главни недостатак ове мапе, по мишљењу Јовановића, Милијашевића и Стефановића, била је управо орографска мрежа која је била нејасно приказана јер планински венци нису били јасно истакнути, онако како је школска потреба то налагала, већ су приказана и мања брда, брегови, косе, те се није јасно видео правац простирања планина. Разлог нешто ширег приказа ван граница Краљевине Србије био је тај што у српској картографији није постојала задовољавајућа карта Балканског полуострва и српских земаља, те се то покушало надокнадити овом картом, бар када је реч о деловима српске земље који су лежали непосредно уз српску државну границу. Целокупан рад на географској карти био је завршен током друге половине маја 1893, када је начелник Главног генералштаба обавестио министра просвете да је карта Краљевине Србије завршена, да њена цена износи 10 динара и да ће бити одштампано 2.000 примерака, колико је Министарство просвете претходно наручило.¹³¹⁹ Током јула и августа 1893. године највећи део географских карата Краљевине Србије био је завршен и достављен у министарство просвете, те министар Лазар Докић обавештава окружна начелства и управе градова Београда и Ниша да је *Генерална карта Краљевина Србија* завршена и да је прилагођена употреби у основним школама, те доноси одлуку да свака школа у Краљевини Србији мора имати по један примерак наведене географске карте. Школски одбори били су обавезни да исплате по 16 динара за сваки примерак карте.¹³²⁰

Географска карта била је пропраћена детаљним објашњењем топографских знакова, који су чак били можда и сувишни за употребу у основној и средњој школи, али како је карта настала на основу мапе која је требало да послужи у војне сврхе, потпуно је јасно зашто ово дело садржи тако детаљан топографски кључ. Колико су детаљно ишло у приказу најбоље сведоче топографски знаци за путеве, те се тако срећу ознаке за насуте и просечене путеве, затим ознака за изглед земљишта на којем се налази пут, као и знаци за дрвене, камене и пловеће мостове и газове. Зеленом бојом на карти су биле означене шуме, а у левом доњем углу карте истакнути су подаци о надморској висини одређених тачака на простору Краљевине Србије. Ако погледамо какве карте су биле у српским школама пре ове, ова карта у сваком погледу далеко надмашује све претходне картографске радове, даје детаљну слику картографског изгледа и дела Старе Србије, односно највећег дела Косова и Метохије и дела Новопазарског санцака, преко којих се протезао назив Стара Србија.¹³²¹

У периоду од јуна 1893. па до фебруара 1894. од стране Главног генералштаба било је послато Министарству просвете укупно 1.980 карата, чија је цена износила 33.930 динара. Током септембра 1893. године Министарство просвете послало је 853 карте за школе које су се налазиле у Краљевини Србији. У октобру су овом картом биле

¹³¹⁹ Исто, Начелник Главног генералштаба – Министарству просвете 9/21. маја 1893.

¹³²⁰ Исто, Распис министра просвете свим окружним начелствима и управама градова Београда и Ниша и Главног генералштабу 14/26. јула 1893.

¹³²¹ *Генерална карта Краљевина Србије*, Београд, 1893. (Државни архив Србије, Збирка географских карата, ГК–23) Поред ове карте, Генералштаб је издао и сличну карту у размери 1:250.000, али не за школске потребе, те их не треба мешати, будући да приказују идентичну територију.

снабдевене и све ниже и више средње школе. Током 1894. године, због великог броја географских карата које су остале у Министарству, првобитна одлука да се карта Краљевине Србије налази само у учионицама за трећи разред, где се предаје земљопис Србије, преиначена је и одлучено је да наведено картографско дело мора красити зид сваке учионице у свим школама Краљевине Србије, те су нове карте послате већ у мају 1894. године. Тада су настали велики проблеми у погледу финансијских средстава неопходних за исплату карте, будући да је већина школа располагала са скромним буџетом, па су многи Школски одбори враћали карте Министарству, а оно их поново слало. Главни проблем био је у броју наручених публикација, будући да је 1.000 примерака потпуно задовољавало све потребе основних и средњих школа. Како школе нису биле у могућности да плате мапе, питање исплате Главног генералштаба за рад на географској карти Краљевине Србије у великој мери је оптерећивало функционисање Картографског депоа Главног генералштаба, тако да војни министар Јован Мишковић, тражећи да се исплати износ од 12.675 динара, пише да ће због овог дуга можда морати да обустави делатност Картографског депоа. Током наредних пет година исплаћено је свега 931 динар, па је дуг износио 11.744 динара. На крају, министарство просвете послало је 325 комада ове карте Картографском депоу, а дуг од 11.744 динара предвиђен је за исплату буџетом Министарства просвете за 1904. годину, те је тиме и прича о *Генералној карти Краљевине Србије* завршена. Дакле, од 1893. године све школе у Краљевини Србији биле су снабдевене са географском картом Краљевине Србије у размери 1:200.000. Тиме је било решење питање картографске представе територије Србије све до 1904. године, када ће се поново јавити идеје и предузети одређени послови на изради нове карте Србије.¹³²²

Поред наведених картографских радова који су за циљ имали приказ Краљевине Србије за школске потребе, још један аутор је у истом временском периоду посветио пажњу картографским приказима ове области. Реч је о Јовану Бешлићу, чиновнику у Министарству финансија, и писцу географског речника, односно списка места у Краљевини Србији, објављеног 1884. године.¹³²³ Разлика између његових и горе поменутих картографских радова била је у томе што је он радио карте у ситној размери 1:1.500.000 и што те карте никада нису коришћене у настави, нити се помињу у архивској грађи, као ни у записницима седница Главног просветног савета. Та издања су била искључиво приватног карактера и Бешлић је током наведеног периода објавио једну карту Кнежевине Србије и карту Краљевине Србије, обе у претходно поменутој размери, тако да својим картографским радовима није на било који начин допринео тачнијој картографској представи Краљевине Србије, упркос томе што је карта имала укупно три издања.¹³²⁴

Осим правца у развоју српске цивилне картографије, који је као свој главни циљ имао подмирење школских потреба и који је довео до издања највећег броја географских карата Краљевине Србије у периоду између Берлинског конгреса и објављивања Цвијићеве карте Србије и Црне Горе из 1897. године, истовремено се у оквиру српске картографије радило на издавању мапа српских земаља и Балканског полуострва. У истом временском периоду када држава често подстиче нова картографска издања о Краљевини Србији и у неким случајевима расписује конкурсе, то није био случај када је реч о картографској делатности која је имала за циљ картографске приказе српских земаља.

Као што смо већ претходно поменули, и у периоду пре Берлинског конгреса, у српској јавности, посебно међу професорима историје и географије постојала је врло

¹³²² ДАС, МПс–П, 1892, VIII, 40.

¹³²³ М. Котуровић, *Речник места у Краљевини Србији*, Београд, 1892, 1.

¹³²⁴ Ј. Бешлић, *Карта Краљевине Србије*, Београд, 1890³. (НБС, ОПФ–КФ, Кр III 2); *Школски лист* 22, бр. 10, 163.

јасна свест о потреби географске карте на којој ће бити приказане све српске земље, те се као таква најпре разумевала Дежарденова карта *Књажевства, Старе и Воиводине Србије*, а затим Милојевићева карта из 1873. године. Као што је и у погледу политичких питања Берлински конгрес донео својеврсну промену у погледу српских акција према југу, тако је он оставио свој утицај и на географска размишљања о српским земљама, али и на схватање неопходности њихове картографске представе. Врло јасно је Владимир Карић средином 1880. године истицао потребу јединственог описивања и приказивања српских земаља у циљу ојачавања и ширења српске народне свести и стварања јединствене слике код ученика о простору који Срби насељавају.¹³²⁵ Потпуно је било јасно да дело које је говорило о српском етничком простору мора бити праћено географском картом на којој ће све српске земље бити приказане као јединствена географска целина. По мишљењу професора Јована Ђорђевића, управо та јединствена слика српске земље имала је важно место у буђењу националне свести код младих нараштаја.¹³²⁶ Након Берлинског конгреса, први картограф међу Србима који је посветио пажњу српском етничком простору био је Милош Милојевић који је у оквиру већ помињаног дела о Старој Србији из 1881. године, саставио *Етнографску мапу Срба и српских (југославенских) земаља*, али како је реч, како и сам наслов каже, о етнографској мапи, њој ћемо пажњу посветити у одељку који је посвећен етнографској картографији, а у наставку ћемо анализирати топографске карте српских земаља, без етнографских елемената у картографском смислу, односно оне које не приказују распоред народа, иако оне по самом наслову донекле спадају у етнографску картографију.

Током 1882. године објављене су две карте српских земаља, обе као прилог делима које су се са географско-етнографске тачке гледишта доносиле приказ тих области. Прву карту урадио је Петар Никетић и она је објављена око Васкрса као прилог његовом делу *Српски свет*. Мапа је носила наслов *Карта Србије и српских земаља*.¹³²⁷ Карта је доносила картографски приказ оних територија које је Никетић сматрао саставним делом српског етничког простора. Иако карта није сачувана, на основу описа који се среће у архивској грађи могуће је донекле реконструисати њен изглед. На карти су провинције биле подељене границама које су биле обојене. Карта није садржала назив Стара Србија, нити Македонија, већ само Турска Србија, без икаквих подела, а као саставне делове те области Никетић је сматрао Стару Србију, Македонију и Тесалију, али на основу ове белешке није могуће закључити да ли су границе ових области уједно представљале и границу Турске Србије. Са друге стране, могуће је реконструисати Никетићево схватање северозападне границе Турске Србије и за разлику од Карића, Нова Варош и Пријепоље су саставни делови ове области, док за Бродарево и Бијело Поље није било јасно да ли су у оквиру Турске Србије или Босне и Херцеговине.¹³²⁸

Крајем исте године појавило се још једно картографско дело које је приказивало српске земље, а које је било праћено географском картом. Реч је о делу *Српска земља* Владимира Карића, које је красила мапа под истим називом. Већ у самом наслову карте, као и у тексту, види се Карићева тежња да српске земље прикаже као географску целину која се састоји од више покрајина, а то је настојао и да истакне на самој карти, будући да је свака провинција означена другом бојом, али једна линија означава свеукупну границу српске земље, о којој смо већ говорили у поглављу посвећеном овом појму, тако да овде нећемо понављати, већ ћемо пажњу посветити судбини његове карте. Како сам аутор

¹³²⁵ ДАС, МПС–П, 1883, III, 77, Владимир Карић – Министарству просвете 7/19. јуна 1880.

¹³²⁶ ДАС, ГПС, 3/1883, Јован Ђорђевић – ГПС 28. јун / 10. јул 1883.

¹³²⁷ Примерак ове карте нисмо успели да пронађемо, а у оквиру примерка *Српског света* који се чува у Народној библиотеци Србије, уз прво издање књиге додата је карта која је пратила друго издање из 1885. године. Такав случај је и у примерку карте која се чува у библиотеци „Вук Караџић“ у Крагујевцу.

¹³²⁸ ДАС, ГПС, 3/1883, Јован Ђорђевић – ГПС 28. јун / 10. јул 1883; П. Никетић, *Српски свет*, 1882, 88–94.

наводи, главни разлог израде овог дела било је попуњавање празнине у „патриотској књижевности“, а као један од дефинисаних циљева ове књиге било је развијање родољубиве свести код српске младежи. Како би књига испунила свој основни циљ, Карић ју је почетком 1883. године послао у Министарство просвете, понудивши је на откуп, као једну од књига која ће се касније користи за поклањање ученицима основних и средњих школа.¹³²⁹

На седницу Главног просветног савета од 27. марта 1883. године од министра просвете стигла је на оцену карта *Српске земље* од Владимира Карића и том приликом за рецензенте су одређени Јован Ђорђевић и Анта Алексић. Међутим, шест дана касније, Петар Никетић се обратио Министарству просвете са тврдњом да је Карићева карта *Српске земље* плагијат и да представља готово идентичну карту његовој *Карти Србије и српских земаља*, у којој су промењени наслов и још неке „ситнице“. Да би уверио министра просвете и чланове Главног просветног савета да је реч о плагијату, послао је и свој примерак карте ради поређења. У таквој ситуацији, Министарство просвете проследило је и Никетићеву карту на оцењивање.¹³³⁰

Мишљење двојице референата о карти било је различито. Анти Алексићу је посебно сметало сужавање српске етничке границе на југу са оних линија које он посматрао као граничне и истицао да се не може српској омладини препоручити карта у којој су знатни делови територије насељене Србима остали ван српског етничког простора. Био је мишљења да Карић мора обележити појас од Лома ка Берковици, Софији и Самокову, па све до Месте, ако не као чисто српску покрајину, онда бар истаћи да на ту територију имају иста права и Срби и Бугари. Исто тако, није се слагао ни са Карићевим виђењем границе у Македонији, коју је спуштао до Бистрице. Под условом да Карић прихвати измене које је предлагао Алексић, његова карта би се могла препоручити српској омладини као помоћни наставни материјал у изучавању српске земље. Када је реч о питању плагијата, Алексић је био мишљења да је Карић употребио исто камење по којем је и штампана Никетићева карта, уз мање измене, које су се огледале у додавању имена Истра, Стара Србија и Српска Македонија на карту и одређивања границе између Старе Србије и Македоније. По Алексићу, требало је само утврдити ко је раније издао карту, а у том погледу предност је имао Никетић.¹³³¹

Нешто другачији поглед на Карићеву карту имао је професор Јован Ђорђевић. Потпуно свестан значаја које су карте и списи овог типа имали у јачању националне свести и потребе да се и на овај начин истакне јединство српске земље и развије осећај патриотизма код српске омладине, истицао је да те карте не морају бити савршене у погледу картографске израде, те ће и у том случају јасно служити својој намени. Питање плагијата наведени професор образложио је на следећи начин: уколико је карта урађена од стране Никетића, а потом донета код Јорговића, који ју је пререзао у камен, онда је та карта искључиво Никетићево власништво, а у случају да је Јорговић карту урезао у камен за штампу на основу неке друге карте, онда је камен његово власништво и може га употребити и за израду других географских карата, док су Никетићева својина географски називи и границе које су унете на саму карту. На основу детаљне анализе, референт је утврдио да у свему ономе што представља суштину ове географске карте не може бити речи о плагијату, будући да су подаци изнети на њој резултат Карићевог рада.

¹³²⁹ ДАС, МПС–П, 1887, XXIV, 182, Владимир Карић – Министарству просвете 28. децембра 1882. / 9. јануар 1883.

¹³³⁰ ДАС, МПС–П, 1883, XXXII, 101, Петар Никетић – Министарство просвете 21. марта / 1. април 1883.

¹³³¹ ДАС, ГПС, 3/1883, Анта Алексић – Главном просветном савету 21. април / 3. мај 1883; *Просветни гласник* 4, 774–775.

Његово мишљење било је да се наведена карта може користити у школама док се не појави боље издање.¹³³²

И поред позитивног мишљења Јована Ђорђевића, као и велике потребе за картом српских земаља, на састанку почетком октобра 1883. године одлучено је да се наведено дело не може користити у српским школама као наставно средство, будући да је мала и нетачна. Очигледно је превагнуло мишљење Анте Алексића да једна карта намењена изучавању српских земаља не може изостављати делове територија које су од стране појединих писаца тог времена сматране као саставни део српског етничког простора, посебно на територији западне Бугарске и у Македонији.¹³³³

Када говоримо о значају и утицају ових карата, сама чињеница да су та дела била међу првима која су у српској књижевности картографски представљала српске земље као јединствену географску целину, довољно говори сама за себе. Када је реч о питању већег утицаја Никетића или Карића, бар у годинама након изласка, чини се да се предност давала Карићевом спису и карти српске земље. На то најпре указује приказ који је објављен у *Отаџбини* за 1883. годину, у којем аутор, иако указује на пропусте и једног и другог аутора, мању предност даје Карићу у погледу изражавања, географског знања, а самим казивањем да је Никетић своје дело наменио деци, а Карић одраслима и средњошколцима, јасно је које дело је сматрао за озбиљније.¹³³⁴ Поред тога, поједини учитељи основних и средњих школа набављали су наведену карту за школске потребе, али по одлуци Главног просветног савета нису је могли задржати.¹³³⁵

Даљи картографски рад Владимира Карића и Петра Никетића био је и даље усмерен на приказивање српских земаља и околних области. Током 1884. године Владимир Карић је завршио *Карту српске земље и Балканског полуострва* и средином новембра поднео је на оцену и евентуалну употребу у основним и средњим школама.¹³³⁶ Са задатком утврђивања тачности и могућности употребе карте у школи, одређени су као референти Анта Алексић и Јован Мишковић. Када је реч о самој картографској изради, Јован Мишковић наводи да је карта израђена на основу Кипертове карте *Generalkarte der südosteuropäischen Halbinsel* из 1881. године, с тим што је Карић умањио наведену карту на 1:3.000.000 и унео одређене исправке. Када се упореде наведене две карте види се врло јасно да је Карић све податке преузео са наведене Кипертове карте у погледу самих географских података. Са друге стране, Карић је задржао своје разумевање географског појмова. Тако Херцеговина, која је код Киперта убележена од северозападне границе Црне Горе до Бушког језера, на Карићевој карти њена источна граница се завршава код Пријепоља. Такође, додао је и појам Старе Србије, ограничен Дримом, Шар-планином и Скопском Црном Гором на југу. Македонију је пренео са Кипертове карте, између Охридског језера и тока Месте.¹³³⁷ Мишковићева замерка односила се и на изостанак приказа оне територије Босне и Херцеговине која се нашла под аустроугарском окупацијом након 1878, већ је она приказана као део Османског царства, без икакве

¹³³² ДАС, ГПС, 3/1883, Јован Ђорђевић – Главном просветном савету 28. јун / 10. јул 1883; *Просветни гласник* 4, 772–773.

¹³³³ *Просветни гласник* 4, 775.

¹³³⁴ Д. Р, *Књижевни преглед*, 464–472.

¹³³⁵ ДАС, МПС–П, 1883, LXI, 117, учитељ Куршумлијске школе К. Јовановић – Министарству просвете 30. новембра / 12. децембар 1883; Исто, 1904, 7–22, М. Настић, управитељ основних школа у Лозници Министарству просвете 4/16. јануара 1884; ДАС, ГПС, Седница 208, 18/30. јануар 1884.

¹³³⁶ Исто, Министарство просвете – Главни просветни савет 30. октобра / 12. новембра 1884.

¹³³⁷ Н. Kierpert, *Generalkarte der Südost-Europäischen Halbinsel*; В. Карић, *Карта српске земље и Балканског полуострва*, Београд, 1884. (НБС, ОПФ–КФ, Кр III 3)

назнаке о последицама које је Берлински конгрес имао на статус ове области. Идентичан приказ среће се и на Кипертовој карти, тако да је то Карић пренео на своју карту.¹³³⁸

На основу наведених реферата закључено је да се карта не може препоручити као стално наставно средство, али да се истовремено и не забрањује њена употреба док се не појави боља. Иако је одлука о томе донета почетком 1885, Министарство просвете је средином новембра 1887. године обавестило начелства да је наведена карта одобрена за употребу у школи, уз обавезу да начелство достави свим школским одборима неопходне примерке карте.¹³³⁹ Могуће да је одређени утицај на доношење ове одлуке остварило и писање школских надзорника, међу којима је био и Јоксим Марковић, који је вршио контролу у Пожаревачком округу, који су указивали на велики проблем недостатка мапа на којима би биле обележене границе српских земаља, будући да Карићева карта Балканског полуострва није имала садржај тог типа.¹³⁴⁰

Када је реч о идентитетском садржају ове карте, он се најпре огледао кроз сам појам *српска земља*, који је са собом носио етнографска обележја оних земаља који су сматрани њеним саставним делом. Поред тога, присутан је био и појам Старе Србије у складу са Карићевим разумевањем овог појма. Других идентитетских обележја није било.

Даљи рад на географском опису и картографском представљању српских земаља наставио је и Петар Никетић, након врло успешног првог издања, од кога је преко 1.500 примерака било раздвојено у околне српске земље, са изузетком Старе Србије, у коју од тог издања није успео да пошаље ниједан примерак, те је молио Министра просвете да откупи одређен број примерака књиге и карте како би биле упућене учитељима у Старој Србији, али тада до тога није дошло.¹³⁴¹ Више успеха у том погледу имао је Никетић у другом издању *Српског света* из 1885. године, праћеним картом која је сада носила другачији назив: *Карта српских земаља*. Никетић је на карти означио једном линијом свеукупну границу српских земаља, очигледно подстакнутим идентичним Карићевим приступом, што је остављало утисак српских земаља као јединствене географске целине, а затим су унете границе српских земаља: Исте, Хрватске, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Старе Србије, Македоније, Срема, Баната, Бачке и западне Бугарске. Стара Србија је приказана као област чија се територија поклапа са границом Косовског вилајета, а српска етничка граница на југу завршавала се код Горице и Касторије, обухватајући та два града, затим преко Серфице и десном обалом Бистрице до њеног ушћа, затим обалом Солунског залива до Солуна (остаје ван српског етничког простора) и до обале Орфанског залива, скреће ка северозападу, обухвата Струмицу и избија на горњи ток Месте, чијим током иде до изворишта, а затим ка северу даље прати ток реке Искар.

Картографски приказ одликовао се рељефом истакнутим уз помоћ шрафа, што је радио Мирослав Јорговић, београдски литограф, уцртаном железничком пругом и већим насељима. Од самог картографског приказа, далеко већу вредност имала је порука коју су ове карте слале и оно шта су оне омогућавале – стварање визуелне слике српског етничког простора и истицања географског јединства српских земаља, кроз њихово

¹³³⁸ Мишљење Јована Мишковића било је да се наведена карта може користити у првом и трећем разреду гимназије, али не и у трећем и четвртном разреду основне школе, будући да се на њој нису налазиле границе појединих области у оквиру српских земаља, а за предавање географије Краљевине Србије није садржала неопходна историјска места.¹³³⁸ Анта Алексић је такође указао на преузимање података са Кипертове карте, уз напомену да би у том случају требало напоменути да је карта урађена на основу Киперта. Остале замерке тичале су се картографског језика и начина представе планине. У погледу употребе ове мапе у српским школама, делио је Мишковићево мишљење да је карта погодна за средње, али не и за основне школе.¹³³⁸ (*Просветни гласник* 6 (1885), 191–192, 194–195)

¹³³⁹ ДАС, МПС–П, 1887, XXIV, 182, Министарство просвете – Свим начелствима, управи вароши Београда и Мајданпека 4/16. новембар 1887.

¹³⁴⁰ *Просветни гласник* 7 (1886), 176.

¹³⁴¹ ДАС, МПС–П, 1893, VI, 40, Петар Никетић – Министарству просвете и црквених послова

Прилог бр. 10: В. Карић,
Карта српске земље и
Балканског
полуострва,
Београд, 1884.

посматрање као географског појма.

Петар Никетић се почетком 1885. године обратио Министарству просвете, како би његово дело било откупљено и коришћено као поклон ученицима, али мишљење референта било је да само дело није прикладно за ту сврху, јер је материја превише сувопарно изложена, али је предложио да се откупи неколико стотина примерака ове књиге како би се оне слале у српске земље.¹³⁴² Пре него што је у Министарству просвете размотрена могућност слања овог дела у Стару Србију и друге српске области, Министарство иностраних дела је откупило Никетићеву књигу и преко Мирка Клајића, финансијског чиновника у Куршумлији, послало 75 примерака у Стару Србију и то двадесет у Тетово, петнаест у Високе Дечане, десет у Призрен, десет у Митровицу, десет у Пећ и по пет примерака у Вучитрн и Ђаковицу.¹³⁴³ Тиме је био отворен пут за утицај ове књиге и приложене карте у српској средини јужно од Краљевине Србије.

Још једно издање карте српских земаља појавило се почетком десете деценије 19. века и урађено је од стране већ поменутог Јована Бешлића, с тим што је његова карта, као и Карићева, приказивала и цело Балканско полуострво. На самој карти није назначена година издања, али према подацима које је аутор оставио, а који указују на основу чега је наведена карта састављена, може се бар приближно одредити време настанка. Као изворе којима се служио Бешлић помиње Карићеву карту српске земље и Балканског полуострва из 1884, затим његов земљопис из 1887, Штајнхаузеру већ помињану мапу југоисточне Европе из 1887. године и Никетићев земљопис, који је имао издања 1883, 1886. и 1887, а аутор није навео о којем издању је реч. На основу тога, *terminus post quem* изласка ове карте је сами крај 1887, док *terminus ante quem* није могуће одредити, будући да се наведена мапа не помиње у архивској грађи, али свакако њена година издања је до 1890. године, будући да припада једном правцу у српској картографији који је главни замах имао управо током 80-их године 19. века и био уско повезан са наставним планом који је био на снази до 1892. године, а у оквиру којег су српске земље и Балканско полуострво изучаване заједно, у четвртном разреду, а по самом наслову јасно да је карта била намењена за изучавање тих области, мада никада није упућена на оцену Главном просветном савету. Подаци су углавном преузети из наведених извора којима се аутор служио, с том разликом што није уносио границе између појединих српских земаља, али на основу места где је исписан назив Стара Србија врло је јасно да је главни утицај на Бешлићево географско схватање овог појма имао Владимир Карић, будући да се назив простире од Скадарског језера, са током Дрима као јужном границом, па све до границе Краљевине Србије, а и јужна граница се поклапа са Карићевим казивањем о међама ове области. Такође, и територијални обим Херцеговине, све до десне обале Лима, преузет је са Карићеве карте или из његовог текста. На основу тога, јасно је и да су се Бешлићеви погледи на српску етничку границу највероватније у потпуности поклапали са Карићевим мишљењем. Штајнхаузером се користио у погледу општих географских података о рељефном изгледу, хидрографској мрежи и распореду насеља.¹³⁴⁴

Истовремено са израдом карата српских земаља, у српској картографији се јављају и географске историјске карте, које су визуелно престављале најславнији тренутак српске прошлости, границе Душановог царства. Такву карту урадио је млади Милан Убавчић и израдио у литографији Мирослава Јорговића 1885. године. Наредне године исту мапу упутио је Министарству просвете с молбом да буде одобрена као наставно средство, наводећи да је карта нашла доста одзива у јавности, а и да се већ користи у школама, те

¹³⁴² Исто, Реферат о делу Петра Никетића 25. фебруар / 9. март 1885.

¹³⁴³ ДАС, МИД–ППО, несређена грађа, Мирко Клајић – Министарству иностраних дела 28. март / 9. април 1885; Признаница из марта 1885.

¹³⁴⁴ Ј. Бешлић, *Нова карта српске земље и Балканскога полуострва*, Београд, 1887–1890?. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 560)

изражава и наду да ће бити и службено одобрена. Пар дана касније карта је стигла у Главни просветни савет и предата на оцену Димитрију Јовановићу и Анти Алексићу.¹³⁴⁵

Две године пре него што је објавио *Карту Душанове царевине*, Убавчић је објавио дело *Историја Срба од најстаријих времена па до смрти цара Уроша V Немањића године 1371*. Да бисмо правилно разумели Убавчићеву карту, морамо се вратити на његов уџбеник и оно што је казивао о територији која је била у саставу Душанове државе, али и указати на изворе на основу којих је саставио своју историју. О томе нас детаљно обавештава референт његовог уџбеника Михаило Ђуровић. Други референт био је Пантелија Срећковић и имао је позитивно мишљење о раду наведеног аутора. Са друге стране, Ђуровић је доказао плагијат Милана Убавчића, будући да је највећи део текста у оквиру своје историје преписао из белешки професора Љубомира Ковачевића, које је он користио на предавањима из српске историје и управо први део Ковачевићевог рукописа се завршавао са 1371. годином, што је и горња хронолошка граница овог уџбеника.¹³⁴⁶ Када је реч о самој садржини уџбеника, говорећи о границама српске државе за време цара Душана, наводи да је најпре освојио западни део Македоније све до Сереза и Амфипоља на Струми, и наглашава да је на том простору био већином српски живаљ. Потом је одбио напад Мађара 1334. године, продро у Босну и отео ту област од босанског бана. Затим је проширио власт на Албанију, а 1343. године освојио је целу Македонију, осим Солуна. Потом је четири године касније заузео Акарнанију, Тесалију и Хум, а 1353. године заузео је Срем, Мачву и Београд.¹³⁴⁷

Границе Душанове царевине изнете на карти нису се потпуно поклапале са оним што је писао у тексту, пре свега када је реч о источним границама. Иако у тексту аутор нигде не помиње да се Душанова држава ширила на рачун Бугарског царства, као њену источну границу означио је реку Искар и даље ток Марице све до њеног ушћа у Егејско море. Разлог неоснованог померања границе српског царства све до Искра треба вероватно тражити у схватању српских етничких територија у овом делу Балканског полуострва, будући да се управо ова река у појединим случајевима посматра као граница Видинске и Средачке области које постепено од Берлинског конгреса почињу да се посматрају као део српских земаља, а у самим етнографским списима се истиче да су те територије некада биле под српским краљевима и царевима.¹³⁴⁸ Разлог ширења до Марице није повезан са етнографским приликама и остаје непознато зашто је аутор границе, које су се завршавале на десној обали Месте, пренео на ток Марице. Као део Српског царства приказан је Срем, а разлог је јасан, будући да аутор у тексту наводи да је Душан заузео Срем од Мађара. Такође, казивање да је Душан покорио Босну и њеног бана највероватнији је разлог приказа крајњег, источног дела ове области као саставног дела Српског царства, као и целог Захумља које је исто тако приказано у саставу Душанове државе.¹³⁴⁹

Као картографска основа послужила је Карићева *Карта српске земље и Балканског полуострва*, те на овој карти нису присутни називи области у Средњем веку, већ аутору савремени појмови и то онако како их је дефинисао Карић, па је Стара Србија идентично ограничена као код Карића, као и све остале области. На мапи су задржане све Карићеве политичке границе. Можда је аутор на тај начин настојао да прикаже да су оне територије које су сматране делом српског етничког простора у 19. веку биле део српске

¹³⁴⁵ ДАС, МПС–П, 1886, VI, 149; *Просветни гласник* 7 (1886), 36.

¹³⁴⁶ *Просветни гласник* 6, 520.

¹³⁴⁷ М. Убавчић, *Историја Срба од најстаријих времена па до смрти цара Уроша V Немањића године 1371*, Београд, 1883, 154, 156–168.

¹³⁴⁸ П. Никетић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва*, 1883, 56.

¹³⁴⁹ М. Убавчић, *Карта Душанове царевине*, Београд, 1885. (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Трезор 22/22)

средњовековне државе, што је поред етнографског, српском народу давало и историјско право на њих, те могуће да је то разлог коришћења савремених географских и географско-политичких назива, будући да и сам аутор у писму Министарству просвете истиче значај историјских карата за „народну идеју“. Друго могуће објашњење је да аутор није довољно познавао историјску географију Балканског полуострва у времену на који се односи карта те је задржао називе који се срећу код Карића.¹³⁵⁰ Референти никада нису написали реферате о Убавчићевој карти, тако да она званично никада није била одобрена за коришћење у школама.

Поред израде карте српских земаља и Балканског полуострва, Владимир Карић је током 1883. године објавио и карту Балканског полуострва. Нисмо успели да пронађемо неки сачувани примерак ове мапе, али на основу архивске грађе види се да је карта била урађена у размери 1:1.000.000 и да је средином маја 1883. године ту мапу Карић упутио Министарству просвете како би била употребљена у школама.¹³⁵¹ На основу реферата Димитрија Ђорђевића, који такође није сачуван, одлучено је да карта Балканског полуострва може бити коришћена у настави.¹³⁵²

Како је српска картографија готово читаву једну деценију у погледу успешних приказа Балканског полуострва била ограничена само на Карићеву карту из 1883. године, у априлу 1892. године државни службеник Александар Немањић понудио је Министарству просвете на откуп наведене Карићеве карте и предлагао је да се, како мапе нису биле колорисане, на њима дода и граница старе српске државе, што је посебно погодно за наставу у школама ван Србије. На седници Главног просветног савета одлучено је да се ова мапа откупи од именованог лица, а средином маја 1892. године министар просвете је послао налог свим начелницима и управници вароши Београда и Ниша налог да све школе морају имати као наставно средство Карићеву карту Балканског полуострва.¹³⁵³

Иако није сачуван ниједан примерак Карићеве карте Балканског полуострва, са сигурношћу знамо да је она на себи садржала назив Стара Србија. То се види из писма конзулата у Скопљу, којим јављају Министарству иностраних дела да је дозвољена употреба ове карте у Османском царству, уз одређене измене, међу којима је било брисање имена Старе Србија. Ово је била погодна прилика да српске школе у Старој Србији и Македонији добију неопходно наставно средство. Како би карта могла да буде упућена у српске школе у Османском царству, избрисан је назив Стара Србија и уместо њега уписано име државе – Османско царство. Укупни трошак измена био је 267.50 динара. Почетком октобра 1891. године, преко једне београдске књижаре, упућено је књижару Кочи Јовановићу у Скопљу десет примерака наведене карте од стране Министарства иностраних дела. Међутим, све до фебруара 1892. године наведене карте нису стигле на адресу, па је крајем марта 1892. године, преко писара конзулата, упућено још десет примерака.¹³⁵⁴ Поред тога, посредством јаворског царинарника Ђорђа Радуловића примерци Карићеве мапе Балканског полуострва стигли су и у школе на простору Новопазарског санџака, као и на Косово и Метохију. Из његове молбе сазнајемо да је и Турцима одговарала употреба ове мапе у српским школама, будући да се назив „Отоманска царевина“ простирао и на територију Босне и Херцеговине.¹³⁵⁵ Ни најмање не чуди што је турска цезура захтевала брисање појма Старе Србије. Захтеви османских цензора у погледу географских назива врло јасно се виде у Карићевом *Малом земљопису*

¹³⁵⁰ ДАС, МПс–П, 1886, VI, 149.

¹³⁵¹ ДАС, ГПС, Стојан Новаковић – ГПС 27. мај / 8. јун 1883.

¹³⁵² ДАС, МПс–П, 1904, 7-22, Министарство просвете – Главном просветном савету 13/25. јануара 1884.

¹³⁵³ ДАС, МПс–П, 1892, XI, 15.

¹³⁵⁴ ДАС, МИД–ППО, 1892, 242.

¹³⁵⁵ Исто, 1893, 225.

за основне школе у *Отманској царевини* из 1891. године, у оквиру којег је казивање о географији, када је реч о Османском царству, било груписано на основу турске административне поделе, без коришћења обласних географских назива.¹³⁵⁶

Недостатак јасних и у нешто крупнијој размери израђених географских карата Балканског полуострва на којима би врло јасно биле истакнуте српске земље, што је било неопходно за предавање у четвртом разреду основне школе, када су се ове области и изучавале, стварао је приличне тешкоће у упознавању ученика са територијама на којима је живео српски народ. Претходно помињане карте српских земаља или српске земље биле су ситне и нису одговарале за наставне потребе. Подстакнут управо овим разлозима, учитељ Љубомир Ристић урадио је карту Балканског полуострва у размери 1:750.000. Иако карта није била одобрена за коришћење у настави, јер је у међувремену постигнут договор о изради карте Балканског полуострва са Петром Манојловићем, из њеног описа види се да је Ристић акценат ставио не само на верну представу географског изгледа Балканског полуострва, већ и на одређивање граница српских земаља, што је свакако било неопходно будући да је карта била намењена коришћењу при предавању земљописа српских земаља, а источну и јужну границу ових области аутор је одредио на основу Гопчевићеве етнографске карте и етнографске карте објављене у издању Великошколске омладине 1891. године. Као изворе којима се користио помиње Кипертову мапу Балканског полуострва из 1881. године, затим Карићеву карту из 1883. и претходно поменуто етнографске карте.¹³⁵⁷

Када је реч о задовољену школских потреба за једном савременом картом Балканског полуострва, том послу се најозбиљније приступило током 1893. године, када је постало јасно да Карићева карта, израђена деценију раније, не задовољава потребе наставе. У складу са тим, Министарство просвете потписало је уговор са Петром Манојловићем, чиновником у Српским железницама, који је имао искуство у изради географских карата, будући да је одређени период радио у Војногеографском институту у Бечу, те тамо стекао неопходно искуство за картографски рад. Уговор је потписан 16. марта 1893. и према њему Манојловић се обавезао да изради географску карту Балканског полуострва и „околних српских земаља“ на основу Кипертове карте *Balkan Halbinsel* из 1883. године и у размери 1:1.000.000. Карта је требало да садржи девет листова који би били подељени на две категорије. Прва категорија листова доносила би приказ хидрографске, путне и железничке мреже, насеља, државне и провинцијске границе, као и знаменитих места, док би друга категорија наведених листова била посвећена искључиво приказу орографије. Предвиђени рок за израду био је 12 месеци, а укупна цена износила је 2.988 динара. Манојловић је требало да израђује карте по

---

¹³⁵⁶ В. Карић, *Мали земљопис за основне школе у Отманској царевини*, Цариград, 1891, 79–80. Ставови турске цензуре, према идентитетским садржајима који су се могли срести у географским уџбеницима, јасно се виде и у цензурираном примерку Политичког земљописа написаног од стране Косте Ковачевића 1906. године, који је требало да буде коришћен у српским средњим школама на простору Османског царства. Тако у поглављу посвећеном Косовском вилајету, по мишљењу цензора, није било места за називе Косово поље, Краљева гора и Проклетије. Посебно су цензори били осетљиви на податке о етничкој структури становништва, па су тако ауторово казивање да у европском делу Османског царства живе Турци, Арбанаси, Срби, Грци, Бугари, Јермени, Власи, Цигани и Јевреји избрисали и навели да живе „мухамеданци и други“. За Босну и Херцеговину требало је уклонити све податке о површини, броју становника, броју православних и католика. За Дубровник цензор је захтевао да се избаци податак да је тај град био „средиште српске књижевности на крају средњег века“, али је остављено казивање да је то био „знатни српски трговачки град“. Из ових примера врло је јасно да у српским уџбеницима земљописа коришћеним на простору Османског царства није било простора за било какав идентитетски садржај, па чак је било неопходно избацивати и оне географске појмове који су били повезани са српском историјом као што је Косово поље или Краљева гора. Исто тако, етнографски подаци су могли имати своје место у уџбенику само ако су одговарали интересима османске државе. (ДАС, МИД–ППО, 1906, 1238)

¹³⁵⁷ Исто, 1893, 45, 65.

серијама и то три у свакој серији, након чега би му био исплаћен износ од 498 динара.¹³⁵⁸ Према белешци коју је оставио Драгутин Дероко, као основа Манојловићеве карте чинио је нацрт бившег министра просвете Јована Ђорђевића, који је радио на карти Балканског полуострва, а која је требало да садржи и приказ српских земаља северно од Саве и Дунава.¹³⁵⁹

Већ 24. априла 1893. године Петар Манојловић је доставио Министарству просвете прве три секције. Како се радило о до тада најозбиљнијем картографском подухвату, као рецензенти током израде карте одређени су Стојан Новаковић, Љубомир Ковачевић и Јован Цвијић, те је то била прва карта у чијој изради је млади професор и научник Цвијић узео учешћа.¹³⁶⁰ Наведене три секције биле су урађене у размери 1:1.200.000 и према мишљењу тројице референата једино у чему се огледао Манојловићев рад било је исписивање ћириличних назива присутних на Кипертовој карти. Сматрали су да Кипертова карта не може само бити преведена на српски, јер он као немачки картограф није посвећивао довољно пажње топографији области на Балканском полуострву, која би задовољила потребе српских школа, посебно у погледу учртавања оних места која су важна за српску историју. Следећа замерка тичала се номенклатуре, која је била неуједначена, посебно на Пелопонезу, што је и једини крај Балканског полуострва који је био приказан на ове три секције које су послате рецензентима. У том погледу, требало је најпре решити питање номенклатуре и држати се дефинисаног метода. Закључак рецензената био је да карту треба пре одбацити него прихватити, али чак ни за то није било довољно картографског материјала. И поред прилично негативног мишљења рецензената, на седници Главног просветног савета одлучено је да се настави са израдом наведене карте, али су као стручни помоћници именовани Јован Цвијић и Љубомир Јовановић.¹³⁶¹

Захваљујући саветима Јована Цвијића, Никетић је исправио већину грешака које су биле присутне на наведене три секције, осим оних које су се тичале грчке номенклатуре. Како би се дефинисао одређени метод у транскрипцији грчких географских назива, Цвијић је одредио да се код једносложних грчких имена узима номинативна, а у свим осталим случајевима генитивска основа. Ово је било врло важно јер се на тај начин у будућем периоду успостављало јединство у погледу транскрипције страних назива, у овом случају са грчког језика.¹³⁶² Под Цвијићевим и Јовановићевим надзором, Манојловић је поправио свој рад па је почетком децембра 1893. године била завршена и друга група карата прве три секције која је приказивала само орографију и које су од стране Јована Цвијића добиле дозволу за даљу израду, уз мање исправке. Почетком августа 1894. године био је завршен лист 5а (Шар-планина) који је приказивао јужни део Краљевине Србије и део Старе Србије, а у оквиру секције 2а био је приказан северни део. Картографски приказ Краљевине Србије био је допуњен у односу на Кипертову карту, те је више од 200 нових топонима Манојловић самостално унео у географску карту Балканског полуострва. Свој рад на географској карти Балканског полуострва Петар Манојловић завршио је 8. марта 1895. године, када је свих осамнаест листова ове мапе било предато Главном просветном савету, а средином априла 1895. године, након што је Манојловић исправио грешке у номенклатури које су од њега захтевали Цвијић и Јовановић, Главни просветни савет је примио карту Балканског

¹³⁵⁸ ДАС, МПС–П, 1898, IX, 43–57, Уговор закључен између Министарства просвете и црквених послова и Петра Манојловића 4/16. марта 1893.

¹³⁵⁹ *Преглед географске литературе о Балканском полуострву* IV, 5.

¹³⁶⁰ Исто, Петар Манојловић – Министарству просвете 12/24. април 1893.

¹³⁶¹ Исто, фебруар 1894; ДАС, ГПС, 1893, I, 10, Рецензија карте Петра Манојловић 7/19. јуна 1893; *Просветни гласник* 14 (1893), 512–514.

¹³⁶² ДАС, МПС–П, 1898, IX, 43–57, Јован Цвијић – Ловчевићу 8/20. јул 1893.

полуострва израђену од стране Петра Манојловића, те је као таква била спремна за штампање.¹³⁶³ Рад на штампању географске карте трајао је до децембра 1897. године, када је штампа била готова, а продајна цена карте Балканског полуострва износила је 15 динара, а на платну са штаповима 20 динара.¹³⁶⁴ Овом географском картом, чији нам изглед није познат, замењена је претходна Карићева карта Балканског полуострва из 1883. године.

Како карта није сачувана, више података о њеном изгледу имамо захваљујући приказу Драгутина Дерока, који је најпре критиковао проширен географски приказ све до Беча, када се српски етнички простор завршавао изнад Вараждина и Сегедина, те је до тих места требало урадити и картографски приказ. У основи, карта је представљала репродукцију Кипертове карте Балканског полуострва с почетка 80-их година. Поред тога, главна замерка тицала се техничке израде карте и приказа рељефа, који није остављао веран утисак пластичности Балканског полуострва. Такође, Дероку је засметала и велика разлика у приказу Србије и осталих области Балканског полуострва, где је Србија далеко детаљније приказана, него остали крајеви. Проблематична је била и номенклатура и на то су указивали и сами референти карте, а посебно то што је аутор бележио Преполје, Сеница, Плевље и слично, при чему је занемарио сам изговор тих места од стране становништва које га је насељавало. На крају, Дероко похваљује сам Манојловићев подухват и истиче да ће карта успети да испуни свој основни циљ и служи као наставно средство у основним и средњим школама.¹³⁶⁵

На самом почетку девете деценије 19. века официр Анта Алексић покушао је са увођењем једне новине у српску картографију и израдио рељефну карту једног дела Шумадије, уз помоћ гипса, планирајући да приказ прошири на целу територију Кнежевине Србије, уз додатак појединих делова суседних земаља. Карту је наменио школској употреби, а пре него што је започео приказ пластичности земљишта Кнежевине Србије, упутио је већ израђени примерак дела Шумадије на оцену. Био је спреман да изради наведену карту уколико би од стране Министарства био плаћен за тај посао. У том тренутку Министарство није било спремно да плати хонорар у износу од 4.000 динара, уз додатних 2.500 за обичну мапу Кнежевине Србије која би пратила рељефну карту исте територије. Сходно томе, први српски покушај израде рељефне карте Србије није остварен, али је значајан јер показује продор нових праваца развоја у српску картографију. Рељефну карту Србија ће добити тек почетком 20. века.¹³⁶⁶

Поред наведених картографских радова, у овом периоду геолошко истраживање Краљевине Србије започео је и Јован Жујовић, које је резултирало издавањем геолошке карте Краљевине Србије, која је објављена у размери 1:750.000, као саставни део Жујовићевог рада *Geologische Uebersicht des Königreiches Serbien* из 1886. године. То је била прва геолошка карта објављена од стране Србина, а и генерално број геолошких карата посвећених Балканском полуострву или неком његовом делу није био велики. То су били Буеови, Викенелови и Тулини радови. Жујовићева карта означила је почетак геолошког упознавања сопствене територије и исте године када је објављена на немачком језику, публикована је и у Београду под насловом *Скица геолошке карте Краљевине Србије*.¹³⁶⁷

¹³⁶³ Исто, Главни просветни савет – Министарству просвете 30. марта / 11. априла 1895.

¹³⁶⁴ ДАС, МПс–П, 1908, 38, 125, Министар просвете – Управи државне штампарије 23. септембра / 5. октобар 1897; Исто, децембар 1897. По свему судећи ни ова карта није сачувана до данашњих дана.

¹³⁶⁵ *Преглед географске литературе IV*, 6–7.

¹³⁶⁶ ДАС, МПс–П, 1881, I, 65, Анта Алексић – Министарству просвете 10/22. јануара 1881.

¹³⁶⁷ J. Žujović, *Geologische Uebersicht des Königreiches Serbien*, Jahrbuch der k.k. Geologischen Reichsanstalt XXXVI (1886), 71–126; Исти, *Скица геолошке карте Краљевине Србије*, Београд, 1886.

(<https://phaidrabbg.bg.ac.rs/open/o:2176>, pristupljeno 1.4.2023)

Један од недостатака српске картографије, посебно када је реч о педагошкој, било је непостојање атласа на српском језику.¹³⁶⁸ Један од аутора који су се бавили израдом атласа за српске школе био је Владимир Карић, али због недостатка литографа није успео да заврши своје дело.¹³⁶⁹ Недостатак атласа привремено је решен 1887. године, када је објављен Карићев *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва*. Наиме, иако по самом наслову уџбеника, као прилог наведеном делу Карић је урадио 9 мањих карата, од којих је свака представљала по једну српску земљу, уз додатак прегледне карте свих српских земаља, а уџбенику је била додата и једна већа карта Балканског полуострва. Управо недостатак атласа утицао је на одлуку Министарства просвете да се дело штампа у форми атласа и то по узору на француску географију *La premiere Annee de Geographie*, објављену у Паризу 1882. године, у којој су карти биле праћене текстом.¹³⁷⁰ Картографски прикази приложени наведеном уџбенику доносили су свега неколико података, без рељефа, и уз основну хидрографску мрежу, са мањим бројем учртаних насеља. Ипак, ако се има у виду који циљ је требало да се постигне убацивањем појединачних мапа и прегледног листа српских земаља, уџбеник је служио својој сврси. Основни задатак картографских наставних средстава када је реч о приказу српских земаља, како су то истицали наставници земљописа, био је стварање визуелне слике географског јединства територија насељених српским народом, без обзира на политичку раздробљеност, будући да су се налазиле у саставу више држава. То је био задатак првог земљописа штампаног у форми атласа, као и осталих картографских дела посвећених визуелизацији српске земље.¹³⁷¹

Подстакнути Карићевим делом, Петар Шрепловић и Владислав Тителбах приредили су следеће године *Атлас Краљевине Србије са земљописом*.¹³⁷² Метод рада који су аутори користили није се разликовао од Карићевог, с тим што су аутори овог условно речено атласа приказивали карту сваког од наведених округа и једну прегледну карту Краљевине Србије. Картографски прикази били су врло скромни, тако да је учртано обично само главно место у округу, главни речни токови и поједине планине.¹³⁷³ Подстицај за ново издање атласа дошао је са новом административном поделом 1890. године, те Шрепловић 1891. године објављује *Нов атлас Краљевине Србије за земљописом и животописима*, који се није разликовао од претходног у погледу примењене методологије, али је доносио нову административну поделу. Као ни претходни атлас, ни овај атлас није био препоручен за употребу у школи, већ је служио као помоћно наставно средство. Сам картографски приказ појединих округа је знатно бољи него у оквиру претходног атласа, са већим бројем учртаних топонима.¹³⁷⁴

Две године након што је Шрепловић издао атлас и подстакао друге на размишљање у том правцу, учитељ Андрија Станојевић је почетком 1893. упутио свој

¹³⁶⁸ Још 1882. године Јован Мишковић је указивао на проблеме приликом извођења наставе земљописа, а један од њих било је управо одсуство атласа, те је предлагао израду историјског и географског атласа за основне школе, историјског атласа српских земаља и Балканског полуострва, затим географског, историјског и статистичког атласа Европе и математичког атласа целог света. (*Просветни гласник* 6, 193)

¹³⁶⁹ ДАС, МПс–П, 1888, XXIV, 77, Владимир Карић – Министарству просвете 29. децембар 1888 / 10. јануар 1889.

¹³⁷⁰ Р. Foncin, *La premiere Année de géographie*, Paris, 1882, 1–10.

¹³⁷¹ ДАС, МПс–П, 1890, XXXIII, 35, Министарство просвете – Државној штампарији 24. новембра / 6. децембар 1886; В. Карић, *Земљопис српске земље и Балканског полуострва*.

¹³⁷² Основни циљ издавања њиховог дела било је његово коришћење као помоћног наставног средства. Дакле, није реч о званичном уџбенику, будући да његова употреба није разматрана на Главном просветном савету, већ је то било приватно издање које се могло користити као допуна постојећим уџбеницима.

¹³⁷³ В. Тителбах, П, Шрепловић, *Атлас Краљевине Србије са земљописом : по наставном програму за III. разред основних школа*, Београд, 1888; Ј. Glišović, Ž. Ilić, *Serbian Atlases in the 19th and Early 20th Century*, Proceedings of the International Cartographic Association, 2021, 3.

¹³⁷⁴ П. Шрепловић, *Нов атлас Краљевине Србије са земљописом и животописима*.

атлас у Министарство просвете, које га је проследило даље на оцену Главном просветном савету, те су убрзо за рецензенте били одређени професор Коста Ковачевић и Милоје Влајић. Заправо, Станојевићев рукопис атласа завршен је 30. децембра 1892. године и насловљен је као *Атлас Краљевине Србије са живототписима и песмама за III раз. осн. шк.* Наведени рукопис требало је да садржи прегледну карту Краљевине Србије у размери 1:629.000 и карту сваког од петнаест округа, које су биле праћене набрајањем знаменитих личности из тог округа, као и историјским местима. Географске карте нису садржале мрежу упоредника и паралела, а тај недостатак се у великој мери одразио на тачан положај места, пре свега одређивање њихове географске ширине и дужине. Планине су биле представљене врло чудним методом, тако да су личиле на „гусенице“, како је то навео Коста Ковачевић. На југу, Краљевина Србија граничила се са Стром Србијом. Рецензенти одређени за преглед овог уџбеника, истичући његове недостатке како у погледу верности приказа, тако и самог картографског језика, донели су одлуку да се овај атлас не може користити у српским школама.¹³⁷⁵ Израдом атласа бавио се и учитељ Аврам Стаматовић, који је током 1893. године урадио *Атлас српских земаља и других држава на Балканском полуострву*, који је пратио његов уџбеник *Земљотпис српске земље и Балканског полуострва*. Као рецензенти наведеног атласа одређени су Јован Цвијић и професор Михаило Јовић. Како је атлас 1901. и 1902. године враћен аутору, није сачуван рукописни примерак, али на основу белешке рецензента могуће је реконструисати његову садржину.¹³⁷⁶ Слично као што је атлас Краљевине Србије доносио картографске приказе појединих округа, тако су у атласу српских земаља визуелно представљене све српске земље, у складу са програмом из 1892. године, у оквиру којих су биле Видинска и Средачка област. У свом реферату, Јован Цвијић је указао на бројне недостатке и погрешне податке који се срећу у овом атласу, а искористио је прилику и да ауторима будућих атласа да смернице неопходне за израду сличних картографских дела. Управо у тим упутствима Цвијић је истакао једну мисао која заиста потпуно важи за српску картографију када је реч о изради и издавању атласа. Цвијић истиче да је за издавање атласа и правилну номенклатуру неопходно шире знање од оног које се може срести у основношколским и средњошколским уџбеницима, те да је за израду карте потребно прочитати много више од онога што је неопходно за њену израду. Управо ова издања и покушаји издања атласа сведоче да је према схватању појединих аутора атласа било довољно за картографски рад да је неко професор земљописа и да је то по аутоматизму значило да може узети учешћа у изради картографских дела за српске школе, што се неминовно одражавало на квалитет наставног материјала.¹³⁷⁷ Други рецензент био је Михаило Јовић, који је и указао на нешто другачију улогу атласа у српској средини од оне коју су та картографска дела имала у оквиру европских картографија. Атласи с краја девете и почетка десете деценије 19. века требало је да се користе као помоћно наставно средство, у оквиру којег се налазе карте и краће географске белешке, које су служиле као подсетник и пратиле су уџбенике земљописа Краљевине Србије. Већ у казивању учитеља Јовића види се да постепена тежња ка разумевању атласа не као помоћног наставног материјала, већ као уџбеника, у оквиру којих ће географија Србије и српских земаља бити изложена краће него што је то био случај у ранијим земљописним уџбеницима, али ће казивање бити праћено картографским приказима. Таква тенденција у српској географској уџбеничкој литератури може се пратити од Карићевог издања земљописа

¹³⁷⁵ ДАС, МПс–П, 1893, XXX, 389, Андрија Станојевић – Министарству просвете и црквених дела 10. јануар 1893. У оквиру наведене сигнатуре налази се рукописни примерак карте Краљевине Србије и атласа.

¹³⁷⁶ ДАС, МПс–П, 1898, 44, 210, Петар Марковић – Главном просветном савету 26. јануара / 7. фебруар 1897; Исто, 1901, XLV, 170, Аврам Стаматовић – Министарству просвете 7/19. септембра 1900, 17/29. децембра 1901; *Просветни гласник* 14 (1893), 374.

¹³⁷⁷ *Просветни гласник* 14 (1893), 506.

српских земаља из 1887. године. Управо такво размишљање довело је и до појаве атласа, који су заправо представљали уџбенике праћене картографским приказима. Почетком 20. века усвојено је гледиште да се уџбеник земљописа за трећи разред назива атлас. Стаматовић је атлас разумевао и даље као помоћно наставно средство.¹³⁷⁸ Наравно, то се односи на школске атласе, а у оквиру српске картографије почетком 20. века појавиће се први научни тематски атласи.¹³⁷⁹

Петар Шрепловић је, након издавања два атласа који су приказивали Краљевину Србију, наставио свој рад на објављивању картографско-уџбеничких дела, па је 1894. приредио *Атлас српских земаља и Балканског полуострва*, који је 1895. године одобрен као уџбеник за земљопис по одлуци Министарства просвете, како је на самом делу наведено. Овај атлас у потпуности одговара идеји која је постојала о неопходном изгледу атласа који ће бити коришћен у српским школама, те је тако казивање о свакој области праћено картографским приказом на којем су истакнути основни правци пружања већих планина, затим основна хидрографска мрежа и већа насеља, уз истовремено ограничавање сваке од српских земаља.¹³⁸⁰ Нови наставни план из 1899. године, према којем су српске земље и Краљевина Србија заједно изучаване у четвртном разреду, довео је до новог издања атласа, у којем, у погледу садржаја није било новина.¹³⁸¹

Крајем 19. века у оквиру српске картографије урађен је, али не и објављен, први глобус на српском језику, писан ћирилицом. Он је био резултат рада Анте Алексића, српског официра, који је урадио нацрт глобуса, али га за живота није поднео Главном просветном савету на оцену и евентуално штампање. Годину дана након његове смрти (новембар 1893) његов рођак Д. Живановић послао је Министарству просвете урађене сегменте глобуса, који су садржали приказ рељефа и називе континената исписане ћирилицом и тамо где је то било могуће, називе и границе држава.¹³⁸² Анта Алексић је глобусу дао наслов *Наша земља*.¹³⁸³ По утврђеној процедури, убрзо након пријема овог дела, Министарство просвета га је проследио Главном просветном савету, чији чланови су за референта именовали Јована Цвијића. Његов суд о деловима Алексићевог глобуса био је да на њему нису верно представљени Арктик и Антарктик и да због тога глобус неће давати верну слику. Други, већи проблем, била је географска терминологија, будући да је Алексић задржао раније присутне појмове (нпр. Велика Пучина уместо Велики Океан), гребен уместо рт и слично, односно ти појмови нису били усклађени са онима који се срећу у географским уџбеницима. И поред наведених примедби, како су у том тренутку, у српским школама у употреби били искључиво страни глобуси, чак у неким случајевима и мање тачнији од Алексића, Цвијић је предложио да се наведени сегменти, уз разумну цену, откупе од Алексићевих рођака, што је прихватио и Главни просветни савет.¹³⁸⁴ Из неког разлога, а највероватније због немогућности штампања глобуса у Државној штампарији, министар просвете није прихватио одлуку наведеног тела, о чему

¹³⁷⁸ ДАС, МПС–П, 1903, 43, 1, Михаило Станојевић, Аранђео Дмитровић – Министарству просвете 23. маја / 5. јун 1902; *Просветни гласник* 14, 506–507.

¹³⁷⁹ Други део реферата Јовић је посветио садржају Стаматовићевог атласа, у оквиру којег су биле приказане српске земље у оном територијалном обиму како су биле схваћене почетком 90-их година. Главне замерке на Стаматовићев рад тичале су се размере карата, будући да све карте нису приказане у једној размери, што је ученицима давало погрешну представу величине земаља и онемогућавало њихово поређење. На основу Карићеве карте Балканског полуострва, указао је на поједине грешке код Стаматовића у погледу рељефног изгледа. Како су обојица референата сматрала да се дело због својих грешака не може прихватити као наставно средство, такву одлуку потврдио је и Главни просветни савет. (*Просветни гласник* 14, 508).

¹³⁸⁰ П. Шрепловић, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва*, 1898.

¹³⁸¹ Исти, *Атлас Краљевине Србије и српских земаља*, Београд, 1899.

¹³⁸² ДАС, МПС–П, 1904, 14, 9, Д. Живановић – Министарству просвете 1/12. новембра 1894.

¹³⁸³ Исто. У оквиру наведене сигнатуре налазе се сви сегменти који је требало да чине атлас.

¹³⁸⁴ *Просветни гласник* 16 (1895), 22–23.

је обавештен и Живановић. Поново је питање штампања првог српског глобуса покренуто крајем 1905, али ни тада није дошло до остварења Алексићеве замисли.¹³⁸⁵ Намеће се питање да ли је ово први глобус урађен на српском језику у оквиру српске картографије? У огласу објављеном у *Застави* из 1883. године помиње се „Глобус српски“,¹³⁸⁶ тако да је постојао на српском језику глобус и пре 90-их година 19. века, али је Алексићев глобус је највероватније први који је урађен на простору Кнежевине и Краљевине Србије.¹³⁸⁷

*

У периоду након 1878. године српска цивилна картографија је ушла у нову фазу свог развоја. Као што смо већ напоменули, период пре 1878. године у највећој мери био је ограничен на приказ територије Кнежевине Србије, уз појединачне случајеве аутора који су приказивали нешто ширу територију. За разлику од периода пре Берлинског конгреса, након догађаја из 1878. године, тежиште српске картографије се проширује и поред тога што задржава акценат на приказу Краљевине Србије, знатан број картографских радова посвећен је приказу српских земаља и Балканског полуострва. Основни задатак картографије био је да код заинтересоване јавности, пре свега српске младежи, створи визуелну слику територије насељене српским народом, односно српских земаља, и наравно, да их упозна са географијом како тих области, тако и Балканског полуострва. Картографска дела су често пратила списе о етнографији Срба и територији коју су они насељавали. Већина аутора који су се бавили картографијом најпре је израђивала географске карте, а затим их нудила Министарству просвете на откуп и коришћење у школама. Уз помоћ картографије, али и списа, пре свега оних из пера Владимира Карића и Петра Никетића, настојало се да се код ученика створи слика о српским земљама или српској земљи као о јединственом географском простору, посебно кроз јасно истицање границе српских земаља на картама и коришћења појма српска земља.

У овом периоду српске картографије, који траје до Цвијићевог издавања карте Србије и Црне Горе 1897. године, јављају се и историјске карте, такође са циљем јачања патриотске и националне свести, а најбоље томе су могле послужити границе Душановог царства, те су и оне нашле свој приказ на карти.

Још једна карактеристике српске картографије, која се јавила крајем ове етапе, била је масовнија појава атласа. Међутим, оно што је и обележје српске атласне картографије јесте да је намена тих радова била да служе као помоћно наставно средство у изучавању земљописа, али су те мапе биле праћене знатном количином текста, те су атласи више схватани као помоћни уџбеници, а у неким случајевима су и били уџбеници, да би почетком 20. века назив атлас коришћен као име уџбеника за земљопис Краљевине Србије. Тај тип картографије ушао је у токове развоја српске картографске школе посредством Владимира Карића и његовог земљописа из 1887. године, урађеног по узору на француски атлас, при чему је свака српска земља била праћена са основним картографским приказом.

---

¹³⁸⁵ ДАС, МПс–П, 1904, 14, 9, Петар Никетић – Министарству просвете 4/16. маја 1904; Заступник управника Државне штампарије Б. Тирић – Министарству просвете 17/29. децембар 1905.

¹³⁸⁶ *Застава*, бр. 153, 5/17. октобар 1883.

¹³⁸⁷ Још 1869. године Лавослав Хартман, хрватски штампар, обраћао се Министарству просвете, обавестивши их да је његов глобус примљен за издавање и да је препоручен школама на простору Хабзбуршке монархије. Како ће га штампати на „српско-хрватском језику“, на латиници, сматрао је да ће бити више пожељан у српским школама од тренутних немачких атласа. Одговор Министарства није сачуван. (ДАС, МПс–П, 1869, III, 484)

На крају, ову етапу су обележиле и идеје које су се јавиле у картографији, а које нису остварене, попут плана о изради рељефне карте Краљевине Србије и глобуса, који су били урађени од стране Анте Алексића. Важно обележје српске картографије овог периода било је и издавање етнографских карата, али ћемо њих посматрати одвојено у једном од наредних поглавља.

Јован Цвијић и његов картографски рад

Полазећи на студије у Беч, Јован Цвијић се обавезао да ће слушање предмета усмерити ка добијању неопходних знања у области физичке географије и географске картографије, што је од њега и захтевало Министарство просвете.¹³⁸⁸ Потпуно је разумљиво зашто је Министарство захтевало од Јована Цвијића да своја интересовања усмери и ка картографији, будући да међу цивилним лицима у Краљевини Србији тог времена није било високошколованог картографа. Сви Цвијићев претходници нису добили неопходно картографско знање, те тако и нису могли пратити трендове у развоју картографије, па постаје јасно зашто су своје картографске радове заснивали на раније објављеним картама, углавном у оквиру немачке картографије, и на њих додавали садржај неопходан за школске и друге потребе српске јавности. Цвијићев одлазак у Беч 1889. године, његово школовање, крај докторских студија 1893. и повратак у Краљевину Србију исте године, нагостили су важне промене у српској картографији на самом крају 19. века.¹³⁸⁹

И пре свог одласка у Беч, још као ученик Велике школе, Јован Цвијић је дао одређени допринос, иако не директан, развоју картографије у Србији. Један од проблема, који се често помиње у рефератима достављаним Главном просветном савету о географским и картографским делима, била је и географска терминологија. У том тренутку не постоји унифициран систем географских назива, већ се, у зависности од утицаја страних картографија, користе различити називи или исти називи у различитом значењу, у зависности од аутора до аутора. Тај проблем је врло јасно увидео Јован Цвијић, па крајем 1887. и почетком 1888. године објављује рад *Прилог географског терминологији нашој*, подстакнут одлукама Геолошког конгреса из 1885. године, на којем је предложено да се изради географско-геолошки термиолошки речник на свим језицима света, па Цвијићев први рад био је одређени допринос том циљу. Својим дефинисањем географских појмова коришћених у српској географској науци, али исто тако и указивањем на значење тих појмова у народу и њихово повезивање, Цвијић је омогућио коришћење јединствене географске терминологије у географским уџбеницима и списима, али и правилнијем коришћењу тих појмова на географским картама. То је био почетак његове борбе са остацима географске терминологије из ранијег периода, као и са њеним нетачним разумевањем, што је готово увек истицао у рефератима које је писао о разним картографским делима.¹³⁹⁰

Цвијићев допринос развоју картографије у Србији, одмах по доласку у Краљевину Србију 1893. године, огледао се најпре у његовим саветима и рефератима при издавању картографских публикација неопходних за српске школе. Својим доприносом се посебно истакао у изради карте Балканског полуострва од стране Петра Манојловића, када је по

¹³⁸⁸ В. Чубриловић, *Живот и рад Јована Цвијића*, 30.

¹³⁸⁹ Исто, 31–32; М. Вемић, *Цвијић и картографија*, 159–162; М. Grčić, *Development of Serbian cartography*, 40–42.

¹³⁹⁰ Ј. Цвијић, *Прилог географској терминологији нашој*, у: *Сабрана дела Јована Цвијића*, књ. 5, т. 2: *Говори и чланци*, Београд, 2000, 49–63.

први пут у српској картографији, врло јасно инсистирао на устаљеној транскрипцији страних, пре свега грчких географских назива. Поред тога, инсистирао је на уношењу народних назива на карти, односно онако како су одређени географски појмови изговарани међу житељима области о којима је реч. То све је водило ка тачнијим картографским публикацијама у српској картографији, са исправнијом и бољом номенклатуром, а то уједно представља и прве Цвијићеве доприносе развоју српске картографије.¹³⁹¹

Поред директног учешћа у изради нове карте Балканског полуострва, неопходне за српске школе, Цвијић је, иако професор на Великој школи, радио и на приређивању уџбеника земљописа за трећи и четврти разред, написаног од стране Петра Никетића. Већ тада Цвијић је у српској средини посматран као „виђени географ“, како га је и сам аутор земљописа означио.¹³⁹² Основни циљ наведених аутора био је да за српске школе, како је у том тренутку била поприлична оскудица у погледу уџбеника за земљопис, обезбеде наставно средство које ће по педагошким и научним мерилима задовољити потребе наставе. Према сачуваном примерку земљописа, Цвијићеве исправке углавном су се односиле на стил писања и пропуштене податке који су се тицали знаменитости у сваком округу, као и појединачне податке о истакнутим људима из свих округа. Када је реч о чисто географским подацима, Цвијић је исправио погрешно Никетићево навођење да Тамнава утиче у Саву, уместо у Колубару, а исто тако, као назив Западне Мораве Никетић је на једном месту навео само име Морава, што је Цвијић исправио у Голијску Моравицу. Поред тога, исправљао је поједине називе планина, избацавао оне за које је сматрао да су сувишни за ученике трећег разреда и додавао неке које су биле пропуштене.¹³⁹³

Током рада на Манојловићевој карти, Цвијић је започео и самосталну картографску делатност. Једна од првих мапа коју је израдио, како сам наводи, била је орографска мапа источне Србије. Наведена географска карта била је главни резултат четворогодишњих Цвијићевих испитивања на простору источне Србије, мада је на простору Кучаја боравио још у априлу 1889. године. Оно што је Цвијића подстакло на геолошко картирање био је недостатак поуздане мапе овог простора.¹³⁹⁴ Како би своја истраживања проширио и на територију ван граница Србије, Цвијић се средином 1896. године обратио Министарству просвете с молбом да му се додели помоћ како би могао предузети истраживања и планинских ланаца који се на планине источне Србије надовезују у Бугарској. На његову молбу одговорено је позитивно и исплаћено му је 500 динара помоћи 8. јула 1896. године.¹³⁹⁵ Орографска карта источне Србије коју помиње Цвијић у допису Министарству просвете, није објављена као одвојено дело, а Цвијићево казивање о карти се највероватније односи на картографске скице које је објављивао као прилоге својим радовима посвећеним простору источне Србије.¹³⁹⁶ Поред директног Цвијићевог доприноса истраживању и картирању простора источне Србије, како је већ и раније велику пажњу посвећивао исправној географској терминологији и номенклатури,

¹³⁹¹ ДАС, МПс–П, 1898, IX, 43–57, Јован Цвијић – Ловчевићу 8/20. јул 1893.

¹³⁹² ДАС, МПс–П, 1898, 44, 210, Петар Никетић – Министарству просвете 5/17. септембра 1894.

¹³⁹³ Исто, *Земљопис Краљевине Србије за III. разред основних школа*, написао Пет. Никетић (треће прерађено издање), Београд, 1894.

¹³⁹⁴ ДАС, МПс–П, 1896, 16, 169, Јован Цвијић – Министарству просвете 21. јуна / 3. јул 1896; Ј. Цвијић, *Морфологија и хидрографија Источне Србије*, 13–14.

¹³⁹⁵ ДАС, МПс–П, 1896, 16, 169.

¹³⁹⁶ У периоду од 1893. па током наредне две деценије, Цвијић је објавио неколико радова посвећених простору источне Србије, међу којима су били: *Географска испитивања у области Кучаја у Источној Србији* (1893), затим *Извори, тресаве и водопади у Ист. Србији* (1896), *Сува планина и карст Валожја* (1912), *Ртањ* (1913). Већина радова била је праћена скицама планинских врхова, тераса, а у рату о Ртњу налази се и карта *Главних језерских тераса Ртња и сокобањске котлине*.

Прилог бр. 11: Ј. Цвијић, *Карта Србије и Црне Горе*, Београд, 1898.

Цвијић је посебну пажњу посветио називима планинских венаца у источној Србији присутним на ранијим географским картама – Голубињске, Подгорачке или Хајдучке планине. Указујући на историју уношења овог назива у српску географску литературу, Цвијић је, на основу помињања Кучаја у изворима увео, као најприхватљивији назив, управо Кучајске планине.¹³⁹⁷

Даљи картографски рад Јована Цвијића дошао је до изражаја већ 1897. године, када је објавио *Карту Србије и Црне Горе*. Географска карта је штампана у Војногеографском институту у Бечу, у размери 1:750.000. Као основа за картографски приказ, искоришћене су *Übersichts-karte von Mittel Europe*, објављивана од стране Војногеографског института у Бечу у периоду од 1882. до 1886. године.¹³⁹⁸ Осим територије Србије и Црне Горе, карта је приказивала околне области, а чини нам се да за ову карту слободно можемо рећи да представља својеврсан окрет ка научној картографији у Србији. Са овом картом, у српску картографију се врло јасно уводи висинска скала боја уз помоћ које се истиче терен, приказан методом шумеровања, те је зелена боја искоришћена за приказ равница, а затим је наредних девет нијанси приказивало више рељефне облике. Дакле, рељеф је, методолошки, приказан на сличан начин као што се то могло срести на Хауслабовој карти из 1876. године. Планинске врхове пратили су подаци о њиховој надморској висини. На месту ранијих Голубињских или Хајдучких планина сада је убележен назив Кучај. Упоредници су постављени у односу на острво Феро. Оно чиме се посебно одликовала Цвијићева карта била је њена прегледност и врло јасно изражена пластичност. Већ при првом погледу на карту, јасно се опажао њен рељефни изглед. Такође, на карти је присутан и велики број обласних назива. Све то давало је прилично верну слику географског изгледа Србије, Старе Србије и Црне Горе. Међутим, сам назив Стара Србија није присутан на наведеној карти.¹³⁹⁹ Могуће да је назив Стара Србија намерно изостављен како би карта могла да буде упућена српским основним и средњим школама на простору Османског царства, будући да су послови у том правцу предузети крајем 1897. године. Почетком децембра те године Министарство иностраних дела упутило је Цвијићеву карту две српске државе Михаилу Ристићу, српском конзулу у Скопљу, уз препоруку да службеним путем покуша да добије дозволу од османских власти за употребу наведене карте у српским школама у Старој Србији и Македонији. Нисмо пронашли извор који би дао одговор да ли је овај покушај завршен успешно.¹⁴⁰⁰

Питање које се намеће јесте какав је утицај ова карта оставила у јавности тог периода. На њу се међу првима осврнуо Јован Ердељановић, истичући управо напредак који је за српску картографију значило издавање наведене карте. Поред тога, указао је и на све оне елементе који су присутни на њој, а који су је одвајали од ранијих картографских приказа у оквиру српске картографије, попут навођења већег броја обласних имена, приказа рељефа, јасности карте. Исто, похвално мишљење, делио је и Тодор Радивојевић.¹⁴⁰¹ Врло позитиван утисак оставила је и на анонимног Цвијићевог пријатеља, који му је предлагао и израду ћириличне и латиничне карте свих „наших земаља“ Хрватске, Босне, Херцеговине, Славоније и Далмације.¹⁴⁰²

¹³⁹⁷ Ј. Цвијић, *Морфологија и хидрографија Источне Србије*, 11–13.

¹³⁹⁸ *Просветни гласник* 28 (1907), 724.

¹³⁹⁹ Ј. Цвијић, *Карта Србије и Црне Горе*, Беч, 1897. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 571/1); М. Grčić, *Development of the Serbian cartography*, 41.

¹⁴⁰⁰ ДАС, МИД–ППО, 1897, 289.

¹⁴⁰¹ Ј. Ердељановић, *Цвијић Ј, др. Карта Србије и Црне Горе*, Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот 16 (1897), 351–352; Т. Радивојевић, *Ј. Цвијић, Карта Србије и Црне Горе. Размер 1:750.000, Беч 1897*, Преглед географске литературе 3, 11–13.

¹⁴⁰² АСАНУ, Преписка Јована Цвијића (=13484)/394, Непотписано писмо упућено Јовану Цвијићу 2/14. априла 1897.

Занимљиво је да евентуална употреба ове карте у школи, како првог, тако и другог издања из 1898. године, није разматрана од стране Главног просветног савета. Разлог томе лежи у чињеници да Цвијић карту није ни радио за потребу српских основних и средњих школа, будући да није била прилагођена наставном плану. Да би се нека мапа користила у трећем разреду, требало је да приказује само територију Краљевине Србије, а док је за четврти разред било неопходно да буду укључене све српске земље и Балканско полуострво. Поред тога, сама размера Цвијићеве карте, 1:750.000, није одговарала употреби у школама. Наредне, 1898. године, објављено је друго издање Цвијићеве карте, без промена.¹⁴⁰³

Исте године када је објавио прво издање карте Краљевине Србије, Цвијић је публикувао и прву тематску карту посвећену геоморфолошким проблемима. Карта је била резултат истраживања на планини Рили током 1896. године, када су Цвијића, по савету бугарског Министарства просвете, пратили новинар Даскалов и професор на Војној академији Иванов, а у Самокову им се придружио и ботаничар Велчев. Пењане на Рилу довело је до открића трагова плеистоценог рељефа, што је Цвијић и представио на првој геоморфолошкој карти.¹⁴⁰⁴

Током 1898. године Јован Цвијић је имао у плану израду карте Балканског полуострва и с том идејом обратио се Министарству иностраних дела и изјавио да је спреман да уради наведену карту у којој би унео све резултате дотадашњих својих истраживања, а сама карта била би прилагођена српским интересима. Да би остварио овај циљ, Цвијић је, поред података до којих је дошао током својих истраживања, предложио да се преко конзулата у Османском царству пошаљу секције аустријске карте које су приказивале простор Старе Србије и Македоније. Из конзулата их је требало даље послати заступницима српске идеје, пре свега учитељима, који је требало да изврше неопходне исправке. Према упутствима које је Министарство иностраних дела упутило у конзулате, податке које је требало допунити односили су се на етнографију (број становника, њихова етничка припадност, однос), затим било је потребно за свако село означити да ли је егзархијско или патријаршијско, као и оне информације које су се тичале чисто географске природе: правци планина, речни токови, путеви, обласни називи. Како би се приступило провери и исправљању аустријских мапа, преко посланства у Бечу набављене су секције аустријских карата у размери 1:200.000, а које су потом упућене конзулатима у Османском царству и царинарницама на Јавору и у Рашкој.¹⁴⁰⁵ Био је то одлично замишљен покушај да се дође до тачних географских података о области Старе Србије и Македоније. Главни терет прикупљања географске грађе о српским земљама, које би потом Цвијић унео на своју карту, пао је на учитеље. Тодор Станковић је већ у новембру 1898. године обилаго територију Новопазарског и Пљеваљског санцака, и издавао учитељима наредбе које су се тичале прикупљања географских података.¹⁴⁰⁶ Истовремено, конзул у Серезу, Бранислав Нушић је тражио да му се у Географском заводу Велике школе, изради једна карта на којој би били унети

¹⁴⁰³ ДАС, МПС–П, 1908, 38, 125, Реферат начелника у Министарству просвете од 12/24. јануара 1904.

¹⁴⁰⁴ Д. Петровић, Д. Живковић, *Цвијићев допринос развоју тематске картографије*, Зборник радова института за географију XXXII (1985), 122. Чланак представља исцрпан попис Цвијићевих картографских радова, са посебним акцентом на геоморфолошке карте које су објављиване као прилози појединих радова. У нашем казивању већу пажњу ћемо посветити до сада непознатим детаљима из Цвијићевог картографског рада, а више података о геоморфолошким картама и њиховом значају, уз списак свих Цвијићевих картографских радова, видети у наведеном раду.

¹⁴⁰⁵ ДАС, МИД–ППО, 1898, 223, Министарство иностраних дела – Конзулатима у Скопљу, Битољу, Солуну и Серезу и царинарницама на Јавору и у Рашкој 26. септембра / 8. октобар 1898; Краљевско посланство у Бечу – Министарству иностраних дела 5/17. децембар 1898.

¹⁴⁰⁶ Исто, Јаворски царинарник Ђорђе Радуловић – Министарству иностраних дела 29. октобар / 10. новембар 1898.

основни топографски подаци, које би он потом исправљао, будући да су аустријске карте за тај простор биле прилично непоуздане, тако да их је било готово немогуће исправљати.¹⁴⁰⁷

Пројекат који је подразумевао Цвијићево издавање карте Балканског полуострва базираног на сопственим подацима и оним који би од стране српских службеника на простору Османског царства били упућени у Министарству иностраних дела није остварен, а сам разлог одустајања није познат. Оно што са сигурношћу знамо јесте да је Милојко Веселиновић, српски конзул у Битољу доставио надлежном министарству исправљену аустријску карту Битоља. Подаци које је он унео на карту представља изузетан извор о тачности аустријских карата када је реч о простору Старе Србије и Македоније. Највећи проблем аустријских карата била је номенклатура, тако да је Веселиновић послао списак од укупно 185 географских назива који су погрешно унети у карту, почевши од назива за Битољ, који је на карти означен као Битоља, Нижопоља уместо Книжопоља и даље су се ређали погрешно унети називи. Подаци које је Веселиновић исправио били су базирани на изговору српског становништва које је живело у околини. Поред номенклатуре, Веселиновић је исправљао и положаје других географских елемената присутних на карти, те је тако погрешно именована Селечка планина, будући да такав назив није постојао у тој области, већ је за тај планински појас коришћено више назива које је Цвијић забележио 1899. године, пролазећи кроз тај крај. Такође, Веселиновић је указао и на грешке у одређивању положаја појединих места.¹⁴⁰⁸ Сви ти подаци су нашли своје место на карти Старе Србије и Македоније коју је објавио Драгутин Дероко 1904. године.¹⁴⁰⁹

Истраживачки пут Јована Цвијића, почевши од 1898. године, па све до почетка Првог светског рата, водио је уздуж и попреко преко Балканско полуострво. Највећи део путовања предузео је кроз територију Старе Србије и Македоније. Први пут, Јован Цвијић је путовао на простор Старе Србије још 1890. године заједно са Јован Жујовићем и том приликом су обишли Шар-планину, Качаник и скопску котлину, са Скопљем као најјужнијом тачком. Својом експедицијом на Шар-планину, Жујовић, Цвијић и Д. Петровић су постали први учени Срби који су се попели на Шар-планину.¹⁴¹⁰ Ипак, главна пажња Цвијићевог истраживачког рада била је усмерена ка Старој Србији и Македонији. Својим истраживачким радовима на простору Старе Србије и Македоније и делима која су настала на основу њих, Цвијић је како српској, тако и европској јавности, приближио географски изглед, народне обичаје, етнографске односе, саобраћајне везе и многе друге особине и карактеристике наведене две области. Поред прикупљања етнографских, геолошких, антропогеографских и других података, део времена током истраживачких боравака у Старој Србији и Македонији, Цвијић је посветио и прикупљању података неопходних за издавање два картографска дела, која су угледала светлост дана 1902. и 1903. године. Основа ових картографских радова били су послови које је Цвијић, заједно са својим сарадницима, предузео на премеравању Охридског, Преспанског, Островског, Скадарског и других језера на простору Балкана. Током августа 1899. године Цвијић је извршио премеравања на Островском и Петрском језеру, а затим

---

¹⁴⁰⁷ Исто, Бранислав Нушић, конзул у Серезу – Министарству иностраних дела 20. октобар / 2. новембар 1898.

¹⁴⁰⁸ ДАС, МИД–ППО, Милојко Веселиновић – Министарству иностраних дела, недатирано писмо из 1899, списак назива места и примерак исправљене карте.

¹⁴⁰⁹ Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 21.

¹⁴¹⁰ АСАНУ, 14460, 3. А-б, 9; Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд, 1996 (=Основе 3), 345.

се упутио ка Охридском и Преспанском, те су послови премеравања и испитивања последња два језера били завршени у септембру 1899. године.¹⁴¹¹

Резултати Цвијићевих истраживања језера на Балканском полуострву, сабрани су у првом српском тематском атласу објављеном под насловом *Велика језера Балканскога полуострва. Језера Македоније, Старе Србије и Епира* објављеног у Београду 1902. године, у оквиру којег су на десет атласних листова дати прикази 14 језера, са њиховом околином. На свим картама, са изузетком Јањинског језера, рељеф језерске обале био је приказан уз помоћ висинске скале од пет нијанси, које су се мењале на 500 метара, уз приказ равнице зеленом бојом, без обзира на надморску висину. Изобатама су приказане дубине језера до којих се дошло управо током мерења Цвијића и сарадника. Друго Цвијићево картографско дело, веома значајно у историји српске картографије, објављено је 1903. године и такође је реч о тематском атласу насталом на основу истраживања терена у претходним годинама. Реч је о *Геолошком атласу Македоније и Старе Србије*, у оквиру којег су биле врло значајне геолошка карта Македоније и Старе Србије, затим тектонска скица ових области и историја приказивања Централног била почевши од 17. па до средине 19. века, што је заправо представљало изводе са географских карата које су приказивале замишљени планински ланац. Поред наведених карата, овај атлас красио је и картографски приказ истраживачких путева Цвијића и сарадника по Старој Србији и Македонији. Оно што се мора приметити је то да Цвијић на овим картама, осим у наслову, није уписивао назив Старе Србије и Македоније и није одређивао њихову границу.¹⁴¹² Значај наведених атласа у српској картографији је огроман, будући да је њима српска картографска школа добила прве геолошке карте наведених области на српском језику, као и карте о дубинама језера овог краја. Нико пре Цвијића у оквиру српске географске науке није вршио испитивања дубина језера на простору Старе Србије и Македоније, као ни озбиљније студије о пластичности рељефа и структури земљишта.

Својим картографским радовима о Старој Србији и Македонији, Цвијић је отворио једно ново поглавље у српској картографији када је реч о том простору. Главна разлика између картографских издања његових претходника, који су у оквиру својих дела приказивали Стару Србију и Македонију огледа се у чињеници да су резултати њихових радова углавном били преузимани са ранијих карата и прилагођавани њиховим погледима на границе и друге картографске елементе. Цвијић је један од првих српских картографа који је обишао терен и затим на основу њега саставио тематске карте посвећене одређеним рељефним и другим појавама на простору наведене две области.

---

¹⁴¹¹ Једна од карата посвећених језерима Балканског полуострва приказује и Скадарско језеро, а истраживачки радови на њему умало су Цвијића, Перу Јанковића и њихове помоћнике коштали живота. Наиме, Јован Цвијић је стигао у Црну Гору у августу 1901. године, а кнез Никола је лично наредио да месне власти буду при руци Цвијићу током његових радова, док му је истовремено уступљен и моторни брод *Ластавица*, помоћу којег је и вршено истраживање. Ово није било прво мерење дубина овог језера и подаци ове природе могу се срести и на ранијим картама. Пре Цвијића, истраживање Скадарског језера вршили су Аустријанци и резултати њиховог истраживања били су објављени на секцијама њихових картографских публикација које су приказивале Скадарско језеро, и управо та карта била је упоређивана са новим резултатима мерења. Према налазима Аустријанаца максимална дубина језера кретала се до девет метара, а мерења српских научника дала су максимални резултат од 44 метра. Четвртог дана мерења, пошто су претходно добили дозволу од скадарског валије и наоружану пратњу од три војника, због очекиваног непријатељства Арнаута, истраживачи су се упутили ка Хумском блату. Међутим, већ код улаза у Хумско блато око *Ластавице* почели су да падају куршуми испалени из арбанашких пушака. Турски војници који је требало да заштите Цвијића и пратњу одбили су да узврате ватру, па истраживачима ништа друго није преостало, него да се врате назад, тако да је Хумско блато и даље остало неистражени део Скадарског језера. (АСАНУ, 14460, 3, А-6, 11, *С Цвијићем на Скадарском језеру – из мојих записа*, белешка Мирослава Мијушковића; С. Станковић, *Јован Цвијић – даровита и осећајна душа*, Београд, 2006, 113, 136)

¹⁴¹² Ј. Цвијић, *Велика језера Балканскога полуострва. Језера Македоније, Старе Србије и Епира*, Београд, 1902; Исти, *Геолошки атлас Македоније и Старе Србије*, Београд, 1903.

Такође, пишући *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, чије је издавање још 1901. прихватила Српска краљевска академија, Цвијић је постао и први у историјској картографији који је карте користио као историјски извор, одређујући уз помоћ картографских приказа територијално схватање географске Србије, а затим изводећи из тих граница линију раздвајања Старе Србије и Македоније.¹⁴¹³

Поред радова на изради наведених атласа почетком прве деценије 20. века, Цвијић је радио и на новој карти Краљевине Србије. Министар просвете Љубомир Ковачевић је средином 1901. године упутио Јовану Цвијићу предлог да за школске потребе прихвати израду географске карте Краљевине Србије, која би била урађена на исти начин као његова карта из 1897, с тим што би било неопходно њену величину повећати на 1:250.000.¹⁴¹⁴ Цвијић је наведену понуду прихватио и кренуо са израдом карте, тачније увећавањем његове карте из 1897. године у Фотографском одељењу, при штампарији Војног министарства, на тражену величину. Након што се на тај начин дошло до прва два листа карте, Цвијић је те примерке однео на увид у Министарство просвете. Сам метод израде наведене географске карте, која се простим увећавањем доводила до три пута веће величине, утицао је на квалитет рада, те се по мишљењу референта у Министарству просвете, али и појединих чланова Главног просветног савета, због грубе израде и незграпних шрафа, таква карта није могла прихватити као државно издање неопходно за подмиривање школских потреба. Након што је управник војне штампарије обавестио Министарство просвете да се боља карта увећавањем не може добити, Цвијић је обавештен да његова мапа не може бити прихваћена као званично државно издање. Како није пристајао да изради другу карту, прихваћена је карта Краљевине Србије Јосифа Ковачевића.¹⁴¹⁵ Према речима Јована Цвијића, Министарство просвете је одлучило да израду карте уступи Јосифу Ковачевићу по дупло већој цени, а да о томе њега није ни обавестило. Наведена одлука Министарства просвете, по свему судећи, утицала је на даљи картографски рад Јована Цвијића за потребе школске картографије, па је замолио министра да му више предлоге о изради мапа за школске потребе не шаљу.¹⁴¹⁶

Одређен број картографских радова Цвијић је приложио *Основама за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, како у прве две књиге из 1906, тако и трећој књизи из 1911. године. Углавном су то били картографски радови који су приказивали геолошки састав земљишта, те се такве карте могу срести за Епир и Тесалију. Већу важност за историјску географију има *Политичко-етнографска скица Македоније и Старе Србије*, на којој се поред етнографских података, среће и омеђено тзв. „балканско језгро“ у складу са Цвијићевом разумевањем, у политичко-саобраћајном смислу централног дела Балканског полуострва и његовог језгра. Та централна област, у складу са значајем који јој је Цвијић приписивао у погледу саобраћајних и других веза, али и политичког значаја, обухватала је простор који се простирао приближно од Скопља, преко Софије и Ниша до Митровице, док је околина Скопља била балканско језгро. Када је конкретно реч о простору Старе Србије, он је описан у трећој књизи *Основа*, који је био праћен етнографским картама, те се у оквиру текста налазе *Етнографска скица*

¹⁴¹³ ДАС, МПС–П, 1902, XIII, 30, Ј. Жујовић, председник СКА – Министарству просвете 9/21. јануара 1901; Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 52–60.

¹⁴¹⁴ АСАНУ, 13484/570/1, мин. Просвете Љ. Ковачевић – Ј. Цвијићу 16/28. јуна 1901.

¹⁴¹⁵ ДАС, МПС–П, 1908, 38, 125, Реферат начелника у Министарству просвете од 12/24. јануара 1904.

¹⁴¹⁶ Истом приликом Цвијић се дотакао и питања израде нове карте Балканског полуострва неопходне за српске школе. Наводи како је више пута усмено предлагао министрима просвете израду једне такве карте, коју су они увек са одушевљењем прихватили, али убрзо су те идеје пропадале. Како је због поменутог искуства решио да се више неће бавити школском картографијом, предложио је своје ученике Драгутина Дерока и Радоја Дединца као потенцијалне ауторе географске карте Балканског полуострва. (ДАС, МПС–П 1908, 38, 125, Јован Цвијић – Министарству просвете, 7/19. јануара 1904)

Старе Србије и карта која приказује етнографију села у околини Новог Пазара.¹⁴¹⁷ Цвијићев допринос етнографији Старе Србије и Македоније биће накнадно разматран.

Поред карте која је приказивала српске земље, Јован Цвијић је у оквиру расправе посвећене анексији Босне и Херцеговине и њеном утицају на положај Србије, објавио и *Скицу територијалне гаранције и комуникација*. У складу са својим мишљењем да је после потеза Аустро-Угарске потпуно поремећен поредак створен Берлинским конгресом, истицао је да је неопходно да Србија и Црна Гора добију извесну територијалну накнаду, која би Србији омогућила приступ трговачким лукама на Јадранском мору. Та тзв. „територијална гаранција“ обухватала је простор од Брчка на северу, затим ишла ка југу источно од Тузле, пресекала по средини пут Сарајево – Вишеград и даље ишла преко Фоче, Невесиња, Билеће и Требиња ка обали мора. У основи Цвијићевог казивања и картографског приказа били су његови погледи на географско-економски положај Србије после 1908. године и проблем усмеравања српског извоза, што је и подстакло додатни приказ могућег правца железничких линија које би спојиле тржиште Србије са обалом Јадрана.¹⁴¹⁸

Исте године (1911) када је објављена трећа књига *Основа*, Цвијић је приредио треће издање *Карте Србије и Црне Горе*, објављено у Београду. На самој карти није било већих промена, а задржана је и иста размера. Међутим, у погледу ограничења једног обласног назива – Старог Влаха, извршена је промена и то је била последица Цвијићевог истраживачког рада. На издањима карте из 1897. и 1898. године Стари Влах је област која се простире од Милешеве у правцу североистока све до Гуче.¹⁴¹⁹ На трећем издању положај Старог Влаха је промењен, тако да се сада простире од десне обале Дрине северно од Вишеграда па до Јанковог камена на Голији. Приказ на карти из 1911. године је далеко тачнији, будући да се назив Стари Влах никада није односио на област око Милешеве и Пријеполја, јер су оне посматране као део Херцеговине. Сам појам Стари Влах током 20-их и 30-их година 19. века, од стране локалног становништва, коришћен је у границама које су се углавном поклапале са међама Старовлашке казе или нахије, као јединствене административне целине, пре њеног припајања Кнежевини Србији у периоду од 1831. до 1834. године.¹⁴²⁰ Према томе, Цвијићев приказ ове области на трећој карти из 1911. године највише би одговарало стварном стању на терену. Али, прецизно оцртавање граница Старог Влаха, као обласног назива, и даље чека свог истраживача. Када је реч о појму Старе Србије, он ни на овој карти није био уписан.

За разлику од претходна два издања наведене карте, ова карта је добила одобрење за употребу у средњим школама и то на молбу издавача Геце Кона, Главни просветни савет је одлучио да се она може употребити као наставно средство.¹⁴²¹

Поред доприноса који је Јован Цвијић дао развоју српске картографије кроз објављивање географских карата, важни су и послови које је предузимао на упознавању српске јавности са најновијим картографским публикацијама, посредством *Прегледа географске литературе о Балканском полуострву*, чији први број је изашао 1894. и у

¹⁴¹⁷ Ј. Цвијић, *Основе* 3, 414, *Етнографска скица Старе Србије*.

¹⁴¹⁸ Ј. Цвијић, *Скица територијалне гаранције и комуникација*, у: *Исти, Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд, 1908. (НБС, Фонд Тихомира Ђорђевића, 2171). Ово Цвијићево дело било је преведено на мађарски језик од стране Ивана Иванића. (ДАС, МИД–Б, кут. 147, Решење о исплати остатка дуга Ивану Иванићу у износу од 100 динара за превод Цвијићеве расправе 29. 11. / 12.12.1911)

¹⁴¹⁹ Ј. Цвијић, *Карта Србије и Црне Горе*, 1898.

¹⁴²⁰ На такав закључак јасно указују писма упућивана у Кнежевину Србију, у наведеном временском опсегу, у којима се и од стране становника ове области и од стране представника српске и турске власти наведена одредница користи у значењу Старовлашке нахије. Сачувани су бројни примери: (ДАС, Кнежева канцеларија, Нахија Крушевачка (XVII), 38; Исто, Београдска нахија (IV), 694; *Ужичка нахија*, књ. 2 (1831–1839), док. бр. 366, 394, 437)

¹⁴²¹ ДАС, МПС–П, 1911, 78, 48.

оквиру којег се налазио преглед публикација објављених током 1892. и 1893, а последњи 1908. године. Било је то прво дело такве природе у Краљевини Србији које је као основни циљ имало представљање текуће географске библиографије, а прво место било је посвећено картографским публикацијама. Неминовно, то је водило ка популаризацији географске науке и картографске литературе у српској средини. Поред тога, даљој популаризацији географије и картографије водило је и оснивање Географског института на Великој школи 1893. године, као и годину дана касније основани Географски семинар. Управо стварање научног подмлатка, који ће почетком 20. века дати неке од најбољих картографских публикација Старе Србије и Македоније, био је још један Цвијићев допринос развоју српске научне картографије.¹⁴²²

*

Допринос Јована Цвијића развоју српске картографије може се сагледати из неколико углова. Први представља посматрање Цвијићевог утицаја на развој српске картографије кроз призму његових картографских радова. Оно по чему се Цвијићев метод израде географских карата разликује од већине претходних картографских публикација у оквиру српске картографске школе био је начин прикупљања података. Већина српских картографа пре Цвијића као картографску основу је користила већ постојеће карте, углавном у оквиру немачке картографије, и на њих уносила своја географска схватања Србије, Старе Србије и других крајева Балканског полуострва. Подаци које Цвијић доноси на својим географским картама у највећој мери представљају резултате његових теренских истраживања или су били резултат најновијих картографских радова, који су доносили тачне географске податке. Дакле, Цвијић, са изузетком карте Србије и Црне Горе, не узима Кипертову или карту неког другог картографа као своју картографску основу, већ на основу својих и података других аутора прави самосталну географску слику Старе Србије и Македоније. Из тог разлога смо претходно навели да Цвијићев картографски рад представља јасан заокрет ка научној картографији у српској картографској школи. Новине које је он донео у српску картографију биле су: јасан приказ рељефа коришћењем висинске скале уз коришћење зелене боје за означавање равнице¹⁴²³, номенклатура у потпуности заснована на изговору географског назива од стране локалног становништва, исписивање већег броја обласних назива, истицање неопходности истраживачког теренског рада пре израде карте, издавање тематских атласа и тематских карата.

Осим самосталних картографских радова, Цвијићев утицај на српску картографију огледа се и у његовом реферисању и исправљању бројних географских публикација намењених употреби у српским основним и средњим школама. Цвијић је по том питању био прилично одлучан, те није дозвољавао присуство било којих крупнијих грешака на карти и у томе је имао потпуно право. Имао је потпуно јасну слику шта једна школска карта мора да садржи да би могла ученицима пружити неопходна географска знања, на којој опет не би било превише информација које би штетиле јасноћи карте. Сва та његова размишљања и критике, посебно оне које је јавно објављивао, али и радови који су се тicali терминологије и номенклатуре утицали су на развој како школске, тако и научне картографије у Краљевини Србији. Сваки његов реферат посвећен одређеној

---

¹⁴²² С. Станковић, *нав. дело*, 18–19; М. Вемић, *Цвијић и картографија*, 161; М. Grčić, *Development of Serbian cartography*, 42–43.

¹⁴²³ Јован Цвијић није први аутор који је користио висинску скалу у српској картографији. Карту засновану на том моделу приказа рељефа урадио је Јован Драгашевић 1871. године, али она није објављена, тако да је Цвијићева карта Србије и Црне Горе из 1897. прва објављена карта тог типа у српској картографији.

картографској публикацији неминовно је значио њено побољшање у тачности географских података, методологији, картографском језику и самој јасноћи карте.

Поред директног утицаја, Цвијић је свој допринос развоју српске картографије дао и кроз стварање научног подмлатка који је у првој деценији 20. века преузео оне послове којима се он бавио као млади професор на Великој школи. Мора се нагласити и Цвијићев значај у промоцији географске науке и картографске литературе у српској средини.

Српски картографи – савременици Јована Цвијића

Период у историји српске картографије који је текао упоредо са Цвијићевом картографском и научном делатношћу, а који се завршава са 1914. годином и почетком Првог светског рата, у својим основама наставља правац развоја који је започео још током последњих деценија 19. века. Међутим, у српској картографији овог периода приметан је све већи продор научне картографије, захваљујући делатности Јована Цвијића и утицају који је вршио на картографском пољу у Краљевини Србији.

Давнашња идеја Анте Алексића из 1881. године да изради рељефну карту Краљевине Србије остварена је на самом почетку 20. века. Милан Вукашиновић, пешадијски капетан, завршио је израду рељефне карте 1901. године и убрзо потом је упутио Министарству просвете с понудом да се наведена карта користи као наставни материјал. Вукашиновић се није могао сам упустити у издавање овог дела, без претходне потврде министарства да ће његова карта бити откупљена. Сам нацрт *Рељефне карте Краљевине Србије* био је урађен у размери 1:400.000. При изради мапе, аутор се консултовао са Јованом Цвијићем, те је министру просвете предложио да се код Цвијића распита о садржини и вредности његовог рада. Такође, предложио је да рељефна карта има исти облик као Цвијићева, која му је и послужила као главни извор за рељефну слику Србије, или да на карти буду присутне само комуникације, хидрографија и већа места.¹⁴²⁴

Мишљење Јована Цвијића било је да се карта, уз одређене исправке, може употребити као наставно средство.¹⁴²⁵ У међувремену, Вукашиновић је наставио са дорадом своје карте и тражењем погодног штампара, будући да у Србији није било могуће штампати рељефне мапе. Вукашиновић је прихватио понуду једне штампарије у Берлину и његова мапа угледала је светлост дана најкасније почетком 1904. године, када се поново обраћа Министарству просвете с молбом да министар наведену карту препоручи за употребу у основним и средњим школама. Нови реферат Јована Цвијића гласио је да, и поред приличног броја грешака, карта може бити коришћења у основним школама, те је пар дана касније и донета одлука о употребу мапе у школама.¹⁴²⁶

Вукашиновићева рељефна карта представља прву тематску мапу тог типа која је посвећена Краљевини Србији и која је затим била употребљена у српским школама. На крају се одлучило за варијанту карте која ће садржати приказ рељефа, називе планина, хидрографију, обласна имена и веће вароши. Значај ове карте лежи у чињеници да су ученици, али и сви заинтересовани, први пут пред собом имали мапу која је врло јасно показивала пластичност рељефа Краљевине Србије, са свим планинама, котлинама, саобраћајницама и рекама. На карти, надморска висина планина није означена на било који начин, ни уз помоћ боје, ни уписивањем кота. Поред приказа рељефа, зеленом бојом су означене области прекривене шумом. Сама чињеница да је то прва карта тог типа

¹⁴²⁴ ДАС, МПС–П, 1904, 35, 80, Милан Вукашиновић – Министарству просвете 21. јуна / 3. јула 1901.

¹⁴²⁵ Исто, Јован Цвијић – Министарству просвете 9/22. јула 1901.

¹⁴²⁶ Исто, Милан Вукашиновић – Министарству просвете 5/18. фебруара 1904; Јован Цвијић – Министарству просвете 6/19. фебруара 1904.

објављена у оквиру српске картографије и да је била у школској употреби, чиме је овај тип картографије приближен младим нараштајима, било је значајно за нове појаве рељефних карата Србије и околних области.¹⁴²⁷

Пар месеци након што је у Министарство просвете стигао допис Милана Вукашиновића, још један војни чиновник завршио је израду истог типа мапе Краљевине Србије. Наиме, средином децембра Светозар Даниловић упутио је рељефну карту Србије инжењерско-техничком мајору Стевану Бошковићу, с молбом да га извести о квалитету његовог рада, пре него што би карту упутио на оцену Министарству просвете. Према Бошковићевим налазима, карта је рађена „са великом пажњом и трудом, правилно и систематски“. Главни извор података за рељефни изглед биле су секцијске карте Краљевине Србије у размери 1:75.000. Занимљиво је да Бошковић није знао да је пар месеци раније израђена прва рељефна карта Србије, будући да је ову карту означио као прву тог типа у српској картографији. Бошковићево мишљење било је да се карта може користити како у настави, тако и у све друге сврхе које су захтевале постојање карте овог типа. Исти картографски рад упућен је на оцену Јовану Цвијићу, који је делио Бошковићево мишљење, уз замерку да су висине планина сувише наглашене. Имајући у виду мишљење два највећа стручњака на пољу картографије у Србије почетком 20. века, једног војног, а другог цивилног картографа, Главни просветни савет је крајем маја 1902. године одлучио да се Даниловићева карта може користити као уџбеник.¹⁴²⁸ Остаје отворено питање да ли је ова карта објављена, будући да на друге податке о њој нисмо наишли. У сваком случају, рељефни изглед Краљевине Србије био је предмет обраде и приказа на две карте на самом почетку 20. века, што је био врло значајан тренутак, будући да пре тога Краљевина Србија није имала рељефну мапу, а сама идеја о објављивању рељефне мапе била је присутна само код Анте Алексића, али због одсуства подршке Министарства просвете и она се завршила неуспехом. Овим делима, у оквиру српске картографске школе отворено је поље развоја рељефне картографије.

У периоду до 1914. године појавила се још једна рељефна карта од Светозара Даниловића. У августу 1906. године доставио је Министарству просвете на оцену рељефну карту Балканског полуострва са хипсометријом, у размери 1:1.200.000. Према подацима које је сам оставио, Даниловић је са овом картом учествовао на светској изложби у Лијежу и том приликом је био награђен златном медаљом. Убрзо је карта прослеђена Главном просветном савету, а за референте су именовани Радосав Васовић, Риста Николића и Драгутин Дероко.¹⁴²⁹ У свом реферату, аутори су најпре указали на улогу коју рељефне карте могу имати у настави и на погрешно разумевање њихове улоге у основним и средњим школама. По њима, рељефним картама било је место у школи само ако су биле израђене у размери 1:50.000, док се у супротном, посебно у размери 1:1.000.000 и мање, потпуно губила јасноћа рељефне слике, те овај тип тематских карата није био погодан за представљање рељефне слике целокупног Балканског полуострва или његових већих делова, већ је за то било боље користити равне подлоге. Како рукопис карте није сачуван, веома су значајни подаци које су референти оставили о њеном изгледу. Као главни извор података Даниловићу је послужила већ више пута помињана и од стране српских картографа у више наврата коришћена карта аустријског Војногеографског института *Der Europäische Orient*. Главна замерка рецензента тицала се употребе изохипси на рељефној карти, будући да је рељеф већ био приказан у трећој димензији, те није било потребе за његовим приказивањем и уз помоћ те методе. У приказу рељефа, види се Цвијићев утицај, будући да је на карти Краљевине Србије, Цвијић зеленом бојом означио земљиште од 0 до 150 метара, што је исто урадио и

¹⁴²⁷ М. Вукашиновић, *Рељефна карта Краљевине Србије*, Берлин, 1904. (приватна колекција)

¹⁴²⁸ ДАС, МПс–П, 1905, 12, 147.

¹⁴²⁹ ДАС, МПс–П, 1907, 3, 106, Светозар Даниловић – Министарству просвете 10/23. август 1906.

Даниловић и то за висински појас од 0–100 метара. Разлика је била у томе што Цвијић није искористио назив равнице, а Даниловић јесте и управо то је и засметало референтима. Како је карта садржала и топографске грешке, као и погрешну номенклатуру, извештај о карти закључен је мишљењем да она не може бити коришћена у српским школама.¹⁴³⁰

Осим Светозара Даниловића, израдом рељефних карата ширег простора бавио се и Добривоје Лазаревић. Почетком 1914. године завршио је рад на рељефној карти Краљевине Србије, Босне, Херцеговине, Далмације, Славоније, Бачке, Баната, Срема, Црне Горе, Албаније, дела Грчке и Бугарске у размери 1:500.000. Као главни извор при изради географских карата користио је Цвијићеве и Бошковићеве картографске радове. Надајући се да ће његова карта дати знатан допринос познавању отаџбине у њеним старим и новим границама, Лазаревић је упутио карту на оцену и евентуалну употребу у српским школама. На основу реферата Драгутина Дерока, Стевана Бошковића и Ристе Николића карта је прихваћена за употребу у школама, уз мање исправке које су референти предочили аутору.¹⁴³¹

Поред појаве нових тематских карата, српска картографија је у првој деценији 20. века наставила свој развој већ једним од јасно утврђених праваца који је водио издавању карата Краљевине Србије намењених за школску употребу. Од издања *Генералштабне карте Краљевине Србије* није било карата рађених по наруџбини Министарства све до средине 1901. године, када је Љубомир Ковачевић понудио Цвијићу израду карте Краљевине Србије. Међутим, како је у Министарству просвете сматрано да Цвијићев картографски метод увећавања карте са 1:750.000 на 1:250.000 није био урађен на задовољавајући начин, Министарство просвете је прихватило карту Краљевине Србије урађену од стране професора Јосифа Ковачевића у размери 1:400.000, којој су као референти именовани Јован Ердељановић и Светислав Исаковић, инжењерски пуковник. Мишљења о овој мапи су врло различита. Према Ердељановићу, главни извор за Ковачевићеву карту Краљевине Србије била је Цвијића карта Србије и Црне Горе, сматрана тада најбољом картом Србије. Поред тога, ослонио се и на Генералштабну карту Србије, као и *Саобраћајну карту Краљевине Србије*, такође у издању Главног генералштаба. Највероватније је Ковачевић преузео ограничење појма Старог Влаха са Цвијићеве карте, будући да Ердељановић наглашава да је тај појам превише широко ограничен и да се под њим сада подразумева само Моравички срез и погранични крајеви Ужичког округа, када је реч о делу те области која је у саставу Србије. Једна од замерки била је и изостанак основног картографског приказа Старе Србије и околних области. Након што је указао на одређене грешке у исписивању назива, Ердељановић је свој извештај закључио речима да би ова карта могла наћи своје место у настави земљописа у основним и средњим школама, под условом да Ковачевић исправи све грешке на које је он указао и да се карта увећа на размеру 1:300.000. Похвално мишљење о карти среће се код Исаковића. У складу са изјавама референата, Главни просветни савет је препоручио Ковачевићеву карту Краљевине Србије као помоћно средство у настави земљописа, уз обавезу да се води саветима референата при њеном дорађивању.¹⁴³²

Врло неповољну критику, из које сазнајемо и нешто више података о изгледу мапе, оставио је Радоје Дединац 1903. године. На Ковачевићеву карту гледао је као на просту копију Цвијићевог картографског рада из 1897. године. На Ковачевићевој карти, рељеф је приказан уз помоћ методе шумеровања и шрафа, при чему су шрафе коришћене за висине изнад 800 метара, а рељеф испод те тачке приказан је по узору на Цвијићеву висинску скалу. Свој реферат завршава мишљењем да оваква карта не би требало ни да се издаје, а

¹⁴³⁰ *Просветни гласник* 28 (1907), 169–172.

¹⁴³¹ ДАС, ГПС, 1914, 1, 2. Примерак карте није сачуван, а не знамо са сигурношћу ни да ли је штампана.

¹⁴³² *Просветни гласник* 23 (1902), 382–390.

поготово не да има своје место у настави земљописа. На крају, додао је једну значајну ствар, која је донекле и обележје српске картографије, нагласивши да уметност цртања не значи да је неко добар картограф. За ту делатност неопходно је имати географско и картографско знање.¹⁴³³ Бројни примери, како они које смо већ навели у претходним поглављима, тако и они које ћемо у наставну поменути, показују да је у српској средини владало уверење да сваки учитељ земљописа или познавалац цртања може бити аутор карте или атласа. Пре Ковачевићеве карте, 1900. године, објављене су две карте Краљевине Србије у издању Мите Стајића, које по мишљењу Драгутина Дерока, нису заслужиле ни да се нађу у *Прегледу географске литературе*. Имао је Дероко потпуно право, будући да карте нису доносиле представу рељефа, а планине су биле само обележене називом, без икаквог картографског знака. Подаци су у највећој мери преузети са Цвијићеве карте.¹⁴³⁴

Још 1904. године, када је ступао у преговоре са Министарством просвете о изради карте Балканског полуострва, Драгутин Дероко је помињао да ради на изради школске карте Краљевине Србије.¹⁴³⁵ Међутим, са израдом карте био је готов тек 1911. године, када ју је објавио у размери 1:1.000.000, која је на основу одлуке Главног просветног савета одобрена за коришћење у средњим, али не и у основним школама, будући да се за предавање земљописа у трећем разреду припремао атлас. Сама карта је рађена по узору на Цвијићеву карту из 1898. године, тако да су обе 1911. године добиле дозволу за употребу у средњим школама Краљевине Србије.¹⁴³⁶

Убрзо након ослобођења Старе Србије и Македоније, *Карту Србије и Црне Горе* објавио је Владимир Маринковић 1913. године, у истој размери као и Цвијић своју карту из 1911. године. То је уједно и прва мапа на којој су приказане нове границе Краљевине Србије након успешних балканских ратова. Заправо, ова карта представља један континуитет у издавању карата на којима су представљане Србија и Црна Гора, што је у српској картографији започело са картом Јована Цвијића из 1897. године. Тешко је рећи чију карту је Маринковић искористио као основу за свој картографски рад. Могуће да се користио неком од карата у издању картографског института Паула Естергарда у Берлину, где је и израдио своју карту. Оно у чему се свакако огледа директан Маринковићев допринос јесте уписивање великог броја обласних назива на карту, посебно на простору Косова и Метохија и области јужно од Шар-планине, као и правилна номенклатура. За приказ рељефа није искоришћена висинска скала, те је пластичност приказа уз помоћ методе сенчења. На карти је присутна и привремена линија разграничења између две српске краљевине.¹⁴³⁷ Заправо, карта Србије и Црне Горе и карта Балканског полуострва од истог аутора означиле су његов успешан улазак у свет картографије, а његов рад на том пољу до пуног изражаја доћи ће у међуратном периоду.¹⁴³⁸

Последња карта Краљевине Србије урађена пре почетка Првог светског рата приказивала је нове границе две српске краљевине – Србије и Црне Горе. Њен аутор био је један од најбољих војних картографа у Краљевини Србији, инжењерски пуковник и

¹⁴³³ Р. Дединац, *Проф. Јос. Ковачевић. Карта Краљевине Србије. Размер 1:400.000 – 1901*, Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот 26 (1903), 140–145.

¹⁴³⁴ *Карта Краљевине Србије*, Београд, 1900. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 23/1); Д. Дероко, *Карта Краљевине Србије. Издање Мите Стајића, књижара. Размера 1:400.000. Израђено у картографској радионици Мин. Војног. Београд 1900. год.*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву за 1898, 1899. и 1900. годину, св. 4 (1901), 7.

¹⁴³⁵ Исто, Драгутин Дероко – Министарству просвете 19. јануар / 1. фебруар 1904.

¹⁴³⁶ ДАС, ГПС, Седница 1050, 7/20. септембар 1911. Исте године, карту Краљевине Србије послали су на оцену учитељи Милорад Ракић и Илија Ђорић, али су оба захтева одбијена, будући да се радило на Дероковој и Цвијићевој карти. (ДАС, МПС–П, 1911, 17, 83; Исто, 1912, 25, 31)

¹⁴³⁷ В. Маринковић, *Карта Србије и Црне Горе*, Београд, 1913. (НБС, ОПФ–КФ, Кр III 11)

¹⁴³⁸ М. Немањић, *На трагу српске интелигенције XIX века. Топографија и социологија*, Београд, 2008, 91.

начелник Географског одељења Главног генералштаба Стеван Бошковић. Карта је објављена 1914. године у размери 1:1.000.000. Иако је по размери била ситнија од оних које су објављиване у оквиру српске картографије, била је то једна од најпрегледнијих и најјаснијих карата Краљевине Србије објављене до 1914. године. Заправо, карта српских краљевина била је заснована на *Карти балканског ратишта* од истог аутора из 1912. године.¹⁴³⁹ Аутор је на располагању имао бројне изворе за израду ове карте, будући да је био на челу војне институције која је располагала са најтачнијим картографским материјалом у српској држави, а исто тако, сам Бошковић је нешто више од једне деценије вршио неопходна картографска истраживања у циљу унапређења војних карата Србије, а када је реч о територији некадашње Старе Србије, поред карата тог простора, на располагању су му били и подаци до којих се дошло током картографских радова за време Балканских ратова. Поред тога, одређени утицај на њега имала је свакако Цвијићева карта, бар када је реч о оној територији која је приказана на овој мапи, посебно у погледу исписивања и убикације обласних назива, мада Бошковић доноси исте податке и за простор јужног дела Старе Србије, као и Македоније. Дакле, карта је представљала нову слику две српске државе са границама одређеним на основу мировних преговора.

Рељеф је приказан уз помоћ висинске скале, подељене на 7 нивоа, и изохипси. Картографски језик садржао је знакове за манастире, цамије, путеве првог, другог и трећег реда, железнице, реке, баре, руднике, бање. Насеља су била подељена на она до 5.000 становника, између 5.000 и 10.000, затим 10.000 и 50.000 и преко тог броја.

Бошковић је најпре урадио и објавио географску карту која је имала приказ старих и нових граница Србије, Бугарске и Црне Горе и управо ту верзију карте је Бошковић послао у Министарство просвете с молбом да буде откупљена за употребу у српским школама, те су убрзо за референте именовани Риста Николић, Јевто Дедијер и Јован Цвијић.¹⁴⁴⁰ У Главни просветни савет најпре је стигао реферат Јована Цвијића, који је одмах истакао да већ дуже време не прати педагошку картографију, те стога може изнети само општи утисак о карти. Мишљење Јована Цвијића било је да је то најбоља карта „старе и нове Србије“ и да се може препоручити за употребу у школи, али је по његовом мишљењу претрпана подацима, тереном и номенклатуром, па да би карта добила неопходан изглед предлагао је да Бошковић, заједно са неким од млађих географа, допуни карту.¹⁴⁴¹

Риста Николић и Јевто Дедијер били су мишљења да карта, по својим техничким достигнућима, превазилази све карте које су објављене у оквиру српске картографије. Ипак, имали су одређене замерке које су се тичале представе речних долина, где је често карта остављала погрешан утисак да се ради о широким пролазима на местима где су оне биле једва проходне, те су предлагали да се то исправи. Сама чињеница да је карту радио, како референти наводе, „војник“ одразила се и на географске податке присутне на њој, пре свега у погледу типографије и номенклатуре. Те грешке су се огледале у погрешном исписивању назива, мањим грешкама у убикацији, изостанку податка о котатама појединих планина на простору Босне и Херцеговине, међу којима је био и изостанак приказа Гатачког и Невесињског поља, што је аутор исправио у исправљеном издању намењеном за школску употребу и уређеном по саветима референата. И први и други реферат завршава се речима, да се уз мање измене наведена карта може да се препоручи за употребу у средњим школама Краљевине Србије, посебно јер је пре него што је реферат Николића и Дедијера упућен Главном просветном савету, Бошковић упутио поправљено

¹⁴³⁹ АСАНУ, Заоставштина Стевана Бошковића (=СБ), 13391; С. Бошковић, *Карта балканског ратишта*, Београд, 1912. (приватна колекција)

¹⁴⁴⁰ Прва варијанта карте чува се у Војногеографском институту под сигнатуром 1.1.23.

¹⁴⁴¹ ДАС, МПс–П, 1914, 1, 6, Јован Цвијић – Главном просветном савету 18. априла / 1. маја 1914.

Прилог бр. 12: С. Бошковић, *Нова карта српских краљевина и суседних области*, Београд, 1913.

издање, на којем је већина грешака на које су указали референти била исправљена.¹⁴⁴²

Мишљења научне критике о Бошковићевој карти, осим референата, била су подељена, мада већина аутора је сматрала да је то једна од најбољих карата српске картографије. Похвалан реферат о овој карти објавио је Емил Цветић, истичући да је Бошковићев рад превазишао и Дурока и Маринковића. Његова главна замерка односила се на коришћење црвених тонова за представу рељефа, па је у том погледу предност дао маниру који је у том погледу у српску картографију увео Јован Цвијића, а главна разлика била је у коришћеним бојама (Цвијић је користио жуту и браон). То је била и главна Цветићева замерка, уз пренатрпаност географских података.¹⁴⁴³ Негативну критику ове карте објавио је Јован Хаџи-Васиљевић, која је углавном била неоснована, будући да је реч о карти размере 1:1.000.000, те већина замерки које се срећу у његовој критици нису релевантне. Васиљевић је предлагао да се на карту унесу бројна обласна имена, попут Полимља, затим Дервен, да се користи назив Мало Косово уместо Лаба, затим критиковао је Бошковићево схватање граница појединих обласних назива, коришћење назива Рекалије, као имена за становнике Реке, што је Васиљевић сматрао „београдским специјалитетом“. Неке Васиљевићеве примедбе биле су потпуно неосноване, па је тако писао да треба користити назив Бело Поље, не Бијело Поље, затим да је исправно Проклетија, а не Проклетије. У Бошковићеву одбрану, уз указивање на Хаџи-Васиљевићеве грешке, стали су и Дедијер и Николић.¹⁴⁴⁴

Без обзира на појединачне замерке које су биле изречене на рачун Бошковићевог рада, његова карта представља најбоље дело српске цивилне картографије објављено до 1914. године. Била је то најдетаљнија карта Краљевине Србије у њеним новим границама, а о количини географских података којима је располагао Бошковић при изради ове карте најбоље сведочи поређење ове карте са картама сличне, па чак и крупније размере, у погледу на њима присутних географских података. Бошковићев картографски језик на карти намењеној за цивилну употребу формиран је на основу његовог искуства које је имао као војни картограф Краљевине Србије, а управо подаци до којих је дошао током својих теренских истраживања, уз наравно, коришћење и других извора, довели су и до издавање наведене географске карте, за коју можемо рећи да представља најдетаљнију и најтачнију географску карту српске цивилне картографије.¹⁴⁴⁵

Поред израде рељефних карата, који су у српској картографији представљали пионирске подухвате појединаца, Министарство просвете утицало је и даље на развој српске картографије својом намером да задовољи потребе основних и средњих школа за картом Балканског полуострва. То питање дошло је на ред у Министарство просвете на самом почетку 1904. године, када се разматрало да ли треба прештампати већ у школама присутну Манојловићеву карту или израдити нову. У вези са овим питањем, министар просвете се обратио Јовану Цвијићу, који је предложио или да се изради нова карта Балканског полуострва, што је могло бити урађено у Географском заводу од стране његових ученика Драгутина Дурока и Радоја Дедница, или да се прихвати предлог

¹⁴⁴² Исто, Риста Николић, Јевто Дедијер – Главном просветном савету; С. Бошковић, *Нова карта српских краљевина и суседних области*, Београд, 1914. (ВГИ, сиг. 1.1.23)

¹⁴⁴³ Е. Цветић, С. П. Бошковић, *Нова карта српских краљевина и суседних области. Размера 1:1,000.000, Београд, 1914*, Српски књижевни гласник 32 (1914), 633–635.

¹⁴⁴⁴ ДАС, МПС–П, 1914, 1, 6, Риста Николић, Јевто Дедијер – Главном просветном савету.

¹⁴⁴⁵ У литератури се може срести податак да је Бошковић објавио, поред *Нове карте српских краљевина и суседних области*, и *Карту српске краљевине*, у истој размери и исте године као и претходну карту. Овај податак највероватније није тачан, а последица је погрешног преузимања овог податка из архивске грађе која се чува у Бошковићевој заоставштини у Архиву САНУ. Ту је наведено да је Бошковић 1914. објавио *Карту српске краљевине*, али се не помиње *Нова карта српских краљевина*, те је јасно да је реч о истој карти. (Архив САНУ, СБ; С. Радојчић, *Стеван П. Бошковић (1868–1957)*, у: *Живот и дело српских научника*, ур. М. Сарих, Београд, 1998, 241)

Мађарског географског института и да се од њих откупи карта Балкана, која би у Географском заводу била транскрибована на српски језик. Чини се из Цвијићевог писма да се више залагао да се израда карте повери Дединцу и Дероку, сматрајући да би се њима могла уступити израда свих карти и атласа неопходних за школу. Цвијић је јако ценио њихове картографске способности и сматрао да су једино они у стању да коначно српску школску картографију доведу у склад са најновијим резултатима географске науке.¹⁴⁴⁶

Израдом географске карте Балканског полуострва бавио се и пуковник Стеван Бошковић, па је посредством Министарства просвете 1910. године упућен захтев Главном просветном савету којим је тражена дозвола да се на Бошковићеву карту *Балканско полуострво* могу преплаћивати основне, средње и стручне школе, што је било и одобрено. Почетком јануара 1910. објављен и оглас за Бошковићеву карту, у којем је наведено да ће мапа бити објављена у размери 1:1.000.000 и да ће бити урађена по најсавременијем картографском методу.¹⁴⁴⁷ Исто као и Дедијер, ни Бошковић није завршио свој картографски рад посвећен Балканском полуострву до почетка Првог светског рата.¹⁴⁴⁸ Један део најављене карте Бошковић је објавио 1912. године као *Карту балканског ратишта*, која је приказивала простор Балкана без Пелопонеза, северног дела Србије и западног дела Босне. На карти је присутан назив Старе Србије, који се протеже од Лима до Прилепа, што је донекле и у складу са погледима на границе ове области код Ивановића и Хаџи-Васиљевића. Релјеф је приказан уз употребу висинске скале, али је на овој карти Бошковић у потпуности применио начин који је за тај метод користио Јован Цвијић, уз додавање изохипси.¹⁴⁴⁹

Картографски подухвати Дедијера и Бошковића посвећени Балканском полуострву нису дали резултате. Поред њих, током 1911. године београдски учитељ Светозар Томић бавио се израдом географске карте Балкана у размери 1:2.000.000. Основни циљ аутора при изради наведене карте био је њена употреба у другом разреду средње школе, и то као ручне карте. Карту је потпуно прилагодио потребама наставе. Из Министарства просвете мапа је убрзо прослеђена Главном просветном савету, а на седници од 20. новембра 1911. године за референте су одређени Никола Лазић, Радосав Васовић и Душан Рајичић.¹⁴⁵⁰ Мишљење референата било је позитивно, те су препоручили надлежном Министарству да помогне Томићу у изради и објављивању, по њиховим примедбама прилагођеног картографског дела. Током 1912. објављена је Томићева *Карта Балканског полуострва* у размери 1:2.000.000. Релјеф је приказан висинском скалом подељеном на седам боја. Карта доноси приказ граница области, међу којима и међе Старе Србије, које се не разликују од оних граница које су аутори,

---

¹⁴⁴⁶ ДАС, МПС–П, 1908, 38, 125, Министар просвете – Јовану Цвијићу 19. децембар 1903 / 1. јануар 1904; Јован Цвијић – Министарству просвете 7/20. јануар 1904; Драгутин Дероко – Министарству просвете 3/16. марта 1906. Предложен од стране Јована Цвијића, Дероко месец дана касније јавља Министарству просвете да он већ ради на карти Балканског полуострва и да ће Министарству почетком 1905. године поднети урађену и одштампану карту. Међутим, две године након пристанка на израду карте Балканског полуострва, у Министарство није стизала никаква картографска публикација, те је министар просвете упутио писмо директору београдске Реалке, у којем је истакао да је потреба за наведеном картома акутна, распитујући се да ли Дероко и даље ради карту. Дероков одговор био је да послови око израде мапе захтевају доста времена и да ће карта бити ускоро завршена, али није одредио тачан датум, како га опет не би прекршио. Како би Министарство уверио у квалитет свога рада, Дероко је доставио четири листа *Генералне карте Старе Србије и Македоније*. По свему судећи, Дероко никада није завршио школску карту Балканског полуострва, будући да се она не помиње више како у архивској грађи, тако ни у *Просветном гласнику*.

¹⁴⁴⁷ *Службени војни лист. Орган и издање Војног министарства*, 26. јануар / 8. фебруар 1910, 61–62.

¹⁴⁴⁸ *Просветни гласник* 31 (1910), 376; С. Радојчић, *Прилози за биографију Стевана П. Бошковића. Живот и рад до Првог Балканског рата (1912. године)*, 222.

¹⁴⁴⁹ С. Бошковић, *Карта балканског ратишта*, Београд, 1912/1913.

¹⁴⁵⁰ ДАС, ГПС, 1911, 1, 35, Светозар Томић – Министарству просвете 20. октобра / 2. новембра 1911.

укључујући и Цвијића, одредили као линију раздвајања Старе Србије и Македоније, почевши од средине прве деценије 19. века. Осим јасног рељефног приказа, других новина у Томићевом картографском приказу Балканског полуострва није било.¹⁴⁵¹

У оквиру српске картографије, пре почетка Првог светског рата, објављена је још једна карта Балканског полуострва, од стране Владимира Маринковића, професора географије, а у издању Књижаре Геце Кона. Карта је доносила приказ политичког стања на Балканском полуострву након Балканских ратова, тако да су границе, које на терену нису биле повучене, одређене на основу одлуке Лондонске конференције и Букурешког мира. Рељеф је приказан уз помоћ методе шумеровања, док су нижи предели означени зеленом бојом. Била је то прегледна карта Балканског полуострва у размери 1:1.500.000 и њен значај лежи у томе што је то била прва карта која је доносила нови политички изглед Балканског полуострва након ослобођења Старе Србије и Македоније од турске власти.¹⁴⁵² Анонимни писац приказа о Маринковићевој карти Балканског полуострва препоручивао је њену употребу у српским школама. Међутим, то на седницама Главног просветног савета није разматрано.¹⁴⁵³ Овом картом се и завршава српска картографија Балканског полуострва у периоду до 1914. године, када је реч о картама које нису имале етнографски карактер.

За разлику од претходног периода у српској картографској и географској литератури, када је доста пажње како у Главном просветном савету, тако и у јавности, посвећено најпре дефинисању, а затим и картографским приказима српских земаља, у овом периоду, не рачунајући етнографске карте, наишли смо на једну географску карту која је приказивала ове области, са додатком и осталих југословенских земаља. Израдио ју је већ помињани Светозар Томић, Цвијићев и Ковачевићев ученик, и објавио је уз календар *Вардар* за 1908. годину. Идеја за израду такве карте дошла је од стране Кола српских сестара, које је планирало да уз издање свог часописа *Вардар* објави политичку карту српских земаља. Јован Цвијић је за тај посао предложио Светозара Томића, што је он и прихватио, али уз услов да на карти буду, поред српских, приказане и југословенске земље. Тако је и настала *Карта српских и осталих југословенских земаља*.¹⁴⁵⁴ Аутор је при изради карте имао неколико циљева, од којих је први био промоција југословенске идеје, у циљу културног јединства и упознавање са областима које су ови народи насељавали. Други циљ карте био је, наравно, представа српских земаља и упознавање Срба са географским простором Србије Немањића, што је и разлог детаљније представе Старе Србије и Македоније на карти. Трећи је био истицање и доказивање повучене границе између Македоније и Старе Србије.¹⁴⁵⁵

Поред циљева које је својој карти дефинисао сам Томић, њу треба посматрати и кроз призму српско-бугарских односа, који су у том периоду већ усмерени ка склапању споразума.¹⁴⁵⁶ На ранијим картама српских земаља није било означавања територија именом бугарске или грчке земље. То се први пут среће на Томићевој карти, где је Македонија означена као место на којем се спаја територија српске, грчке и бугарске земље. Граница Старе Србије и Македоније дефинисана је на основу података које је картограф имао о међама Дарданије и Македоније и да би поткрепио своју територију, његов картографски приказ садржао је и карте из дела *Notitia orbis antiquae, sive geographia plenior* Кристофера Целариуса из 1731. године. Томић је Страбоново и Птолемејево

¹⁴⁵¹ С. Томић, *Карта Балканскога полуострва*, Београд, 1912. (НБС, ОПФ–КФ, Кр III 66)

¹⁴⁵² В. Маринковић, *Карта Балканског полуострва*, Београд, 1913. (ВГИ, сиг. 2.1.18)

¹⁴⁵³ *Карта Краљевине Србије и карта Балканског полуострва од Влад. Маринковића*, Учитељ. Педагошко-књижевни лист. Орган учитељског удружења у Краљевини Србији и свих српских учитеља, 33, св. 7 (1914), 696–697.

¹⁴⁵⁴ С. Томић, *Карта Српских и осталих Југословенских земаља*, Вардар (1908), 94–95.

¹⁴⁵⁵ Исто, 96–97.

¹⁴⁵⁶ С. Станојевић, *нав. дело*, 17–20.

Прилог бр. 13:
 С. Томић,
 Карта
 српских и
 осталих
 југословенских
 земаља,
 Београд, 1908.

казивање о Хемусу као граници Македоније искористио, с тим што је ту планину лоцирао око Демир-капије и на основу тога је одредио линију раздвајања ове две области. Противи међу Косовског вилајета до леве обале Вардара, граница је даље ишла јужно од Кавадараца и Прилепа у правцу Охридског језера, остављајући Битољ у саставу Македоније, а даље је граница пролазила између Охридског и Преспанског језера, обухватала Манастир Св. Наума, ишла левом обалом Охридског језера и левом обалом Црног Дрима, а затим избијала на његов ток и ишла даље ка северу, обухвативши Метохију и преко Проклетија избијала на црногорску границу, обухвативши Плав и Гусиње. Дакле, Томићево мишљење о граници Старе Србије се разликовало од оног присутног код Цвијића, а одређени утицај на његово схватање ове области, осим граница Дарданије и Македоније, имало је и разумевање југоисточне границе Косовског вилајета као међе Старе Србије, па су тако Малешке планине окруживале Стару Србију са југоистока, што је, такође, иста дефиниција која се среће код Иванића, с тим што их он назива Малешевске планине.¹⁴⁵⁷ Ипак, њихово схватање граница Македоније и Старе Србије није било идентично. Тако је Иванић Битољ и Битољско поље, као и северни део Серског санџака (Мелничка, Неврокопска, Разлошка и Горњо-џумајска каза) посматрао као делове Старе Србије у другом тому свог дела *Маћедонија и Маћедонци*. Иванић је другом тому приложио део Томићеве карте, што је и нагласио, изменио североисточну границу, тако да су Мелник и околна места остала ван састава Македоније, док код Битоља није вршио никакве измене, већ је то место оставио у саставу Македоније, иако се то није слагало са оним што је изложио у тексту.¹⁴⁵⁸

Када је реч о самом разумевању српских земаља, Видинска и Средачка област нису посматране као њени саставни делови, али јесте Барања, која се у већини земљописа не посматра као део српског етничког простора. Других разлика у Томићевом схватању у односу на већ устаљене погледе на српски етнички простор није било. Поред приказа српских земаља, ова карта доноси и податке, приказане на карти, који показују у којим местима су се налазиле српске школе.¹⁴⁵⁹

Још један картографски подухват у Краљевини Србији почетком 20. века имао је за свој циљ израду врло детаљних мапа Старе Србије и Македоније, у чији настанак је био укључен већи број лица, а саму израду извршио је картограф Драгутин Дероко. Реч је о *Генералној карти Старе Србије и Македоније* у размери 1:250.000. Било је планирано да карта буде објављена у једанаест листова, од чега су прва четири листа (II секција - Нови Пазар – Приштина, III – Врање, V – Призрен – Скопље, VI – Куманово – Велес) објављена 1904. године,¹⁴⁶⁰ а за осталих седам секција објављен је у *Службеном војном листу* од 11. децембра 1912. оглас којим је најављен скорашњи излазак преосталих седам секција карте Старе Србије и Македоније (I – Сјеница – Пећ, VII – Ћустендил – Џумаја, IX – Охрид – Битољ, X – Прилеп – Воден, XI – Струмица – Солун), што је поновљено почетком јануара 1913. године.¹⁴⁶¹ Оно што једино можемо са сигурношћу тврдити јесте да су четири секције и прегледни лист објављени 1904. године, док за пет секција које су најављене крајем 1912. и почетком 1913. године то није извесно, будући да их нисмо

¹⁴⁵⁷ И. Иванић, *Маћедонија и Маћедонци, опис земље и народа, књ. 2, географија, картографија, границе, хидрографија, статистика, историја, етнографија, језик, име и традиције, народно песничтво, туђинске пропаганде, црква и школа*, Нови Сад, 1908, (=Маћедонија и Маћедонци 2) 174.

¹⁴⁵⁸ И. Иванић, *Карта Маћедоније и суседних јој земаља*, прилог делу: И. Иванић, *Маћедонија и Маћедонци* 2.

¹⁴⁵⁹ С. Томић, *Карта српских и осталих југословенских земаља*, прилог уз *Вардар* 3 (1908). (ВГИ, сиг. 1.1.12)

¹⁴⁶⁰ Архив САНУ, 14460, 3, А-а-16; *Политика*, бр. 117, 9/22. мај 1904.

¹⁴⁶¹ *Службени војни лист*, бр. 24, 28. новембар / 11. децембар 1912.

пронашли током истраживања.¹⁴⁶² Оно што иде у прилог тврдњи да нису изашле је то што су границе повучене на њима изгубиле значај, будући да је са Првим балканским ратом дошло до потпуне промене политичког изгледа оних територија које је Дероко представио на карти, те стога те мапе нису показивале тренутно политичко стање. Карта је рађена на основу аустријских војних карата објављиваних у размери 1:200.000, али није реч о простом копирању и преводу картографског садржаја на српски језик. Заправо, Дерокова карта своје корене има у већ помињаним пословима српских конзулата у Османском царству с краја 19. века који су имали за циљ исправљање аустријских карата како би се дошло до прецизнијег картографског приказа овог простора. Поред тога, Дероку је део картографског материјала уступио и Јован Цвијић, будући да је он на својим путовањима исправљао картографске грешке у номенклатури и топографији присутне на страним картама.¹⁴⁶³ Поред тога, исправљен картографски материјал уступио је Дероку, за секције које је требало да угледају светлост дана у другом наврату, и Иван Иванић, који је такође током свог истраживачког путовања по Македонији исправљао грешке на аустријским картама.¹⁴⁶⁴

Оно што се јасно запажа у погледу картографског језика, јесте да је ово најдетаљнија карта објављена до тада у оквиру српске картографске школе. Иако је по картографском приказу одговарала војним топографским картама, својим картографским језиком је доносила обиље података, како о привредном богатству Старе Србије и Македоније, тако и о величини насеља, саобраћајној мрежи, шумама, виноградима, културама пиринча и слично. Такође, приказана је турска административна подела која је доносила податке о границама вилајета и санџака, а поред управних места за наведена два нивоа административна управе, означена су средишта каза и нахија. Такође, карта је доносила и податке о српским школама и то са одвојеним картографским знацима за основне мушке и женске школе, затим за мешовите, за грађанске школе, богословије и гимназије. Релеф је приказан комбинованом коришћењем методе изохипси и сенчења. На прегледном листу у размери 1:2.500.000 приказана су и седишта српских, грчких и егзархијских митрополита.¹⁴⁶⁵

Значај четири секције ове карте из 1904. године лежи у чињеници да је то била прва карта дела Старе Србије у српској картографији која је објављена у крупнијој размери (1:200.000) и која је доносила обиље географских података о становништву, привреди, административној и црквеној подели, релефном изгледу, саобраћајним везама, српским школама и другим подацима значајним за детаљније географско упознавање територије ка којој су били усмерени погледи целокупне српске јавности.

Након завршетка балканских ратова, Антоније Лазић, на основу упутстава које је добио од Јевта Дедијера, урадио је *Карту Нове Србије*, која је приказивала оне делове који су припојени српској држави после 1913. године.¹⁴⁶⁶

Тематска картографија, која је у Србији почела свој развој са геолошком картом Краљевине Србије од Јована Жујовића из 1886. године, дала је неколико картографских дела и током овог периода српске картографије. Још 1897. године објављена је *Царинска карта Краљевине Србије* у издању Царинског одељења Министарства финансија. Сам наслов карте јасно указује шта је била основна намера карте, те су стога у унутрашњости

---

¹⁴⁶² Секције Дерокове карте које су објављене 1904. године сачуване су у Државном архиву Србије под следећом сигнатуром: ДАС, МПс–П, 1908, 38, 125. Такође, могу се пронаћи у Војногеографском институту под сигнатуром 1.5.26)

¹⁴⁶³ Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 21.

¹⁴⁶⁴ И. Иванић, *Македонија и Македонци*, 260.

¹⁴⁶⁵ Секције Дерокове карте које су објављене 1904. године сачуване су у Државном архиву Србије под следећом сигнатуром: ДАС, МПс–П, 1908, 38, 125.

¹⁴⁶⁶ М. Grčić, Lj. Grčić, *Srbija i Balkan na starim geografskim kartama evropskih kartografa od II do XX veka*, 581.

приказана средишта срезова и округа, као и центри војних дивизија са њиховим границама. У складу са темом, највећа пажња посвећена је приказу граничне линије, те су уцртане царинарнице првог, другог, трећег и четвртог реда, при чему је један симбол био искоришћен за царинска места која су се налазила у државним, а други за оне у приватним зградама. Такође, приказане су и царинске филијале, карауле и пикети, а све то, само без поделе царинарница по редовима, приказано је и за суседне државе. Повучене су границе српске и бугарске пограничне зоне, које су се протезале у унутрашњост 20 километара. Српска погранична зона је подељена на одсеке и то: Први моравски погранични одсек (од карауле Русци до нешто северније од пролаза Св. Николе), затим Тимочки погранични одсек до карауле Гребен источно од Доњег Милановца, затим Дунавски до Колубаре, потом Дрински до Одвраћенице и између Дринског и Првог моравског пограничног одсека био је Други моравски одсек. Сви одсеци делили су се на три, осим Другог моравског који се састојао од четири мања погранична одсека. Пuteви су били подељени на главни пут, општински пут и пограничну стазу. Био је то најдетаљнији приказ граничне линије Краљевине Србије.¹⁴⁶⁷ Три године касније светлост дана угледала је и прва рударска карта Краљевине Србије, у издању Министарства привреде, а урађена од стране Димитрија Антуле и Д. Симоновића.¹⁴⁶⁸

Један догађај из 1904. године подстакао је још једну врсту тематских карата у српској картографији. Наиме, 4. априла 1904. године дошло је до јаког земљотреса са епицентром у Ристовцу, на српско-турској граници, недалеко од Врања, после низа мањих потреса који су се могли осетити током марта и почетком априла у Краљевини Србији.¹⁴⁶⁹ Дан након што се земљотрес догодио, у Врање се упутио асистент Јеленко Михаиловић с намером да, пре него што се рашчисте рушевине, изврши испитивање последица земљотреса и његове разорне моћи.¹⁴⁷⁰ Као прилог спису у оквиру којег је разматрао природу и последице земљотреса из 1904. године, Михаиловић је приложио и три географске карте на којима је приказао снагу самог потреса и то означавањем подручја Краљевине Србије на којем је земљотрес изазвао лагано подрхтавање предмета, затим њихање дрвећа и заустављање часовника са клатном, опадање малтера, претпоследња категорија по јачини била је рушење димњака, а последња, која је обухватала простор Врања и околине значила је урушавање зграда и појаву пукотина у земљи.¹⁴⁷¹

У исто време долази до појаве нових тематских карата у српској картографији, захваљујући делатности познатог ботаничара Луја Адамовића. Знамо са сигурношћу да је пре 1900. године израдио „шумарску карту Краљевине Србије“ и да је иста та мапа била награђена на изложби у Паризу, али њу нисмо успели да пронађемо.¹⁴⁷² То није био једини Адамовићев картографски рад посвећен флори Србије или Балканског полуострва. Године 1908, у оквиру свог рада *Die Pflanzengeographische Stellung und Gliederung der Balkanhalbinsel*, приложио је три карте Балканског полуострва, од којих је прва приказивала вегетацијске регионе Балканског полуострва, подељених на две веће скупине – медитеранску и средњоевропску. Друга карта приказивала је распрострањеност дрвенастих биљака на Балкану, док је трећа доносила поделу на

¹⁴⁶⁷ *Царинска карта Краљевине Србије*, Београд, 1897. (ДАС, ГК–30)

¹⁴⁶⁸ Д. Антула, Д. Симоновић, *Рударска карта Краљевине Србије*, Београд, 1900. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 2099)

¹⁴⁶⁹ *Српске новине*, бр. 65, 22. март / 4. април 1904; Ј. Михаиловић, *Земљотреси у Србији у 1904. години. Критички преглед извештаја са нарочитом обрадом потреса од 4. априла (22. марта)*, Београд, 1906, 1–10.

¹⁴⁷⁰ Ј. Михаиловић, *нав. дело*, 38.

¹⁴⁷¹ Исто, карта 1 и 2.

¹⁴⁷² *Зора – лист за забаву, поуку и књижевност* 5, бр. 5 (1900), 431.

вегетацијске зоне и подзоне.¹⁴⁷³ Дело и рад Луја Адамовића у Краљевини Србији свакако су утицали на развој, како ове научне дисциплине, тако и овог типа тематске картографије. Две године након ослобођења Старе Србије и Македоније, Петар Ђорђевић је објавио *Шумску карту ослобођених области*, на којој је, поред главних шумских формација, приказао и границе и седишта шумских управа.¹⁴⁷⁴

Поред наведених картографских публикација, истовремено се у српској картографији појављују поново, после више од пола века, атласи у правом смислу те речи. Током прве деценије 20. века у оквиру српске географске литературе могу се срести два типа атласа. Први су они који су то били по имену, а заправо су представљали уџбенике географије Краљевине Србије, засноване на методу који је Карић увео у српску картографију још 1887. године, а који су подразумевали картографско представљање сваког округа Краљевине Србије или сваке српске земље. Када је наставни план промењен 1899. године и предавање из земљописа организовано по речним сливовима, атласи су доносили картографске представе природних целина које су припадале одређеном речном сливу.¹⁴⁷⁵ Са том праксом се наставило и током прве деценије 20. века, па се тако срећу наслови уџбеника *Атлас Србије и српских земаља са земљописом* од Владимира Симића и Милана Храбреновића, који су заправо представљали уџбеник географије са картографским скицама српских земаља, али то дело није добило препоруку за употребу у основним школама.¹⁴⁷⁶ Тог типа је био и Шрепловићев *Атлас Краљевине Србије са земљописом по речним сливовима* из 1914. године, тако да у погледу „атласа“ намењених за употребу у трећем разреду основне школе до краја обрађеног периода није било промена.¹⁴⁷⁷ Такав је био и *Атлас Краљевине Србије за 3. разред народних школа* од Аранђела Дмитровића (Раше Митровића) и Михаила Станојевића из 1902. године, одобрен од стране Главног просветног савета за употребу у основним школама.¹⁴⁷⁸

Одређене промене у схватању значаја и улоге атласа у настави земљописа у основним школама могу се пратити након објављивања стечаја за израду атласа у којем би се нашли картографски прикази Краљевине Србије и српских земаља. Према тексту стечаја из маја 1905. године, атлас је требало да буде састављен од мапа, уз само неопходна текстуална објашњења. Трбало је да буду приказани сви окрузи и свака српска земља одвојена. Управо овим захтевом да у атласу буду заступљене искључиво географске карте и да његова улога буде помоћно наставно средство, а не главни уџбеник у којем је текст праћен са одређеним бројем карата, довела је и до промене у изгледу српских атласа за основну школу. Међутим, у складу са раније присутним схватањем да атлас заправо представља уџбеник земљописа, већина аутора држала се тог принципа. На основу текста конкурса, средином марта 1906. године у Министарство просвете пристигли су рукописи атласа Србије и српских земаља и то коауторски рад Јосифа Ковачевића и Михаила Станојевића, затим Димитрија Соколовића, Владимира Вемића и непознатог аутора.¹⁴⁷⁹

¹⁴⁷³ L. Adamović, *Die Pflanzengeographische Stellung und Gliederung der Balkanhalbinsel*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse 80 (1907), karte I–III.

¹⁴⁷⁴ П. Ђорђевић, *Распрострањење шума у ослобођеним областима Србије*, Гласник СГД 3–4 (1914), 249–250, мапа.

¹⁴⁷⁵ А. Илић, *Уџбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, 191–192.

¹⁴⁷⁶ ДАС, МПС–П, 1903, 46, 81; В. Симић, М. Храбреновић, *Атлас Србије и српских земаља са земљописом за ученике-це IV разреда основне школе*, Београд, 1903.

¹⁴⁷⁷ П. Шрепловић, *Атлас Краљевине Србије са земљописом по речним сливовима*.

¹⁴⁷⁸ ДАС, МПС–П, 1903, 43, 1.

¹⁴⁷⁹ ДАС, МПС–П, 1906, VIII, 76; Исто, 1906, VIII, 78, Димитрије Соколовић – Министарству просвете 28. фебруара / 13. март 1906; Јосиф Ковачевић, Михаило Станојевић – Министарству просвете 27. фебруара / 12. марта 1906.

Једини атлас који је по садржини одговарао стечајем прописаним условима, будући да се састојао од петнаест карата, без текста, те је тиме и једини имао облик правог атласа, био је урађен од стране Владимира Вемића. Међутим, како су и у оквиру овог атласа биле присутне одређене грешке у самој методологији, јер размера карата није била одговарајућа, а и због одступања од наставног плана, тако да Краљевина Србија није била подељена по окрузима већ је картограф приказао Србију делећи је по странама света, аутори реферата су и о овом атласу изнели мишљење да није подобан за школску употребу, те су предложили да се распише нови конкурс за израду атласа Краљевине Србије и српских земаља, а Владимиру Вемићу дата је награда у износу од 200 динара, за труд уложен при изради атласа.¹⁴⁸⁰

Нови конкурс за израду неопходног наставног средства расписан је 17. маја 1906. године, са роком пријаве нових картографских радова до 13. марта 1907. године. Готово да се очекивало да ће Вемић побољшати свој рад и поново се пријавити на конкурс, што је он и учинио, али се овога пута на конкурс јавио и рецензент атласа из претходне године – Драгутин Дероко. Својих принципа које је истицао у рефератима да се на конкурс мора поднети цео атлас да би могао бити оцењен, није се ни сам држао, па је тако поднео *Пројект Атласа за 4. разред основне школе*, у оквиру којег је била карта Краљевине Србије у размери 1:1.200.000, на којој је и иначе радио, и још четири недовршене карте разних округа. Са друге стране, Вемић је поднео завршен примерак атласа. Уместо Дерока, за новог референта је именован Димитрије Соколовић, који по претходном казивању референата, ни сам није најбоље разумео захтеве о изгледу атласа. При оцењивању приспелих атласа 6. јула 1907. донета је одлука да се израда атласа повери Драгутину Дероку. Колико год да то није било у складу са принципима којих су се референти држали у оцењивању атласа претходне године, Дероко је тада био један од најбољих српских картографа, који је иза себе имао одређено картографско искуство, док је Вемић био учитељ и иако је урадио задовољавајући атлас, његово умеће у овом послу није се могло мерити са Дероковим. На основу одлуке Министарства просвете од 22. јула 1907. године Дероку је поверена израда атласа, а у априлу следеће године аутору је исплаћено 2.400 динара и одлучено да се атлас ради по његовом плану.¹⁴⁸¹ Пуне четири године, све до 1911. године, српске школе су чекале на Дероков атлас српских земаља и Краљевине Србије. Узалудни су били предлози Владимира Вемића током 1910. године да министар поништи одлуку којом је Дероку уступљена израда атласа и да се његов атлас

---

¹⁴⁸⁰ ДАС, МПс–П, 1906, VIII, 78, Реферати о поднесеним атласима Краљ. Србије и српских земаља за IV разр. осн. школе; *Просветни гласник* 27 (1906), 385–391. У комисији за оцену наведених атласа именовани су Никола Лазић, Драгутин Дероко и учитељ Петар Ђурић. Из њихових реферата види се управо та тежња већине аутора да највећи део атласа буде текстуална грађа, односно да атлас има форму као Карићев земљопис из 1887. године. Из тог разлога атлас Димитрија Соколовића није испуњавао услове конкурса, те је и одбачен. Такви разлози довели су и до негативног мишљења референата о атласу непознатог писца, с тим што је он урадио само „пробну карту“ Крајинског округа и мапу Краљевине Србије, уз обећање да ће, уколико комисија прихвати његов картографски рад, завршити и све остале мапе за које је било предвиђено да чине део атласа. Ковачевићев и Станојевићев атлас био је, по картографском методу, урађен на основу Ковачевићеве карте Краљевине Србије из 1901. године, при чему су са карте преузете слике појединих округа и стављене на атласне листове. Такав принцип израде, по мишљењу референата, био је погрешан. Међу саставним листовима овог такође недовршеног атласа, биле су мапе које су приказивале округе по величини и насељености, као и покрајине по истим параметрима. Релеф је на различитим листовима приказан другачијом картографском методом, па је тако релеф округа у Краљевини Србији приказан уз помоћ методе шрафа, а на јединој карти која је представљала српску земљу – мапа Босне и Херцеговине, картографи су релеф приказали уз помоћ методе слојева у боји. Како аутори нису приложили све карте, и како је атлас био праћен текстом на 24 странице, референти су дали негативно мишљење и овој мапи.

¹⁴⁸¹ ДАС, МПс–П, 1908, 23, 7, Драгутин Дероко – Министарству просвете 29. јануара / 11. фебруара 1908.

привремено прихвати за школску употребу, због великог недостатка. Тек 1911. године српске школе су добиле атлас Краљевине Србије и српских земаља.¹⁴⁸²

Дероков атлас садржао је осам, уместо девет карата које се помињу у садржају, будући да је недостајала *Историјска карта срп. Земаља*. Сам атлас није одговарао наставном плану, будући да у њему нису биле приказане Видинска и Средачка област као српске земље, како се у том тренутку сматрало, мада њихово изостављање може се срести и у другим уџбеницима објављеним током прве деценије 20. века. Свој став о саставним деловима српских земаља, Дероко је, заједно са осталом двојицом референата изнео у рефератима из 1906. године: Срем, Банат, Бачка, Славонија, Хрватска, Истра, Далмација, Црна Гора, Стара Србија и Македонија. Управо те области је приказао у атласу, уз карту Краљевине Србије и три атласна листа посвећена окрузима источне, западне и јужне Србије. На карти Старе Србије и Македоније није било линије раздвајања између ове две области, али тешко да је се Дероково мишљење о јужним границама Старе Србије разликовало од оних граница које тој покрајини одредио његов учитељ Јован Цвијић. Ипак, када је реч о западној граници, Дероко је био виђења да се она завршава на обали Јадранског мора, између Дрима и црногорске државне границе. Релјеф је приказан комбинованом методом шумеровања и изохипси, уз коришћене боја, али без објашњења за висинску скалу.¹⁴⁸³

Када је реч о атласима коришћеним у средњим школама, углавном су све до почетке двадесетог века били коришћени страни атласи, пре свега немачки. Ипак, то не значи да идеја о потреби српског издања средњошколског атласа није била присутна. Још 1892. године професор Коста Ковачевић на збору професора говорио је о значају и неопходности атласа на српском језику намењеног за употребу у српским школама. Свој говор поделио је на два дела, те је први посветио самом картографском садржају атласа, а други техничким питањима. Према његовом мишљењу, један српски атлас требало је најпре да садржи орохидрографску и политичку карту Краљевине Србије, а затим прегледну карту српских земаља, потом појединачне карте саставних делова српског етничког простора. Након што би атлас картографски покрио приказ српских земаља, следећи атласни лист требало је да садржи географски изглед Балканског полуострва: „јер на њему је заснована српска држава, на њему су одиграни најважнији догађаји у историји наших предака, на њему смо почели, на њему ћемо сигурно и завршити нашу улогу, за њега су везани сви наши интереси“. Потом би уследиле карте Европе и осталих континената. Занимљива је Ковачевићева идеја о неопходности приказа релјефа океанског дна. Поред наведених карата, као неопходне делове атласа сматрао је и карте раса, биљног и животињског света. Његова размишљања о техничкој изради атласа произилазила су из главних проблема са којима се картографска наука у Краљевини Србији у то време сусретала: терминологија, транскрипција, приказивање релјефа, почетни меридијан. Сматрао је да питању терминологије више пажње треба да посвети

¹⁴⁸²Исто, 1911, 5, 32; ДАС, ГПС, 1907, 1, 1.

¹⁴⁸³ Д. Дероко, *Атлас Краљевине Србије и српских земаља за IV разред основних школа*, Београд, 1911. Неколико замерки на Дероков картографски рад изнео је непознати „Просветар“, који је критиковао Дероков рад како са картографске, тако и педагошко-методолошке тачке гледиште. Основне замерке тичале су се изостанка представљања Краљевине Србије по окрузима, већ на свега три листа, при чему окрузи нису били одвојени бојом. Затим, аутор је такође истакао да није била одређена граница Старе Србије и Македоније, а посебну замерку имао је на изостављање Видинске и Средачке области као саставног дела српских земаља, за које истиче да су насељене већински српским становништвом. То је било посебно проблематично, будући да су по наставном плану за земљопис ове области изучаване као саставни делови српског етничког простора. (Просветар, *Атлас Краљевине Србије и Српских Земаља, за IV разред основних школа од проф. Д. Ј. Дерока. Издање и штампа Краљ. Срп. Државне Штампарије у Београду. 1911. год.*, Учитељ – орган Учитељског удружења за образовање и васпитање 31 (1911/1912), 352–356)

српска власт, док се у погледу транскрипције залагао за већ прихваћени систем писања на основу изговора. Феро је сматрао најподеснијим за дефинисање првог меридијана. На крају је истакао заосталост српске атласне картографије у односу на остале балканске картографске школе и истакао да су Срби још 50-их година 19. века имали свој атлас, али не и на самом осврту двадесетог столећа.¹⁴⁸⁴

Упркос изузетној Ковачевићевој идеји о српском атласу, тек је 1902. године објављен атлас за српске школе на српском језику под насловом *Српски географски атлас*, урађен од стране професора Јосифа Ковачевића. У изради овог атласа види се јасан утицај идеја које је о његовом изгледу имао Коста Ковачевић, с том разликом што Краљевина Србије и српске земље нису заступљене у њему. Разлог томе лежи вероватно у чињеници да су српске земље на неки начин картографски приказиване у оквиру атласа, односно земљописа Србије и српских земаља. Ковачевићев атлас, други тог типа у српској картографији, садржао је политичку и физичку карту Европе и Азије, физичке карте осталих континената, затим физичку карту Балканског полуострва и планиглоб. Наведеним атласом је донекле била подмирена потреба за наставним материјалом на српском језику у настави земљописа, па до краја обрађеног периода питању издавања атласа неопходног за средње школе није више посвећивана пажња.¹⁴⁸⁵

*

У самом наслову последњег поглавља посвећеног српској цивилној картографији с разлогом смо ставили име Јована Цвијића. Он је својим радом на неки начин био присутан у настајању већине картографских дела током прве и почетком друге деценије 20. века. Његов допринос најпре се огледао кроз утицај који је вршио на ауторе својим картографским радовима, затим кроз оцене и исправке нових картографских публикација и на крају кроз уступање материјала и стварање научног подмлатка који је преузео кормило развоја српске картографије у овом периоду. Основне одлике српске картографије током последњег периода пре почетка Првог светског рата биле су наставак картографског приказивања Краљевине Србије, картографски прикази Старе Србије, затим издавање рељефних и других тематских карата, као и израда мапа посвећених Балканском полуострву.

За разлику од етапе у развоју српске картографије између Берлинског конгреса и картографске делатности Јована Цвијића, која је као једно од обележја имала издавање већег броја карата посвећених српским земљама, у овој фази објављена је свега једна карта тог типа и то са додавањем југословенских земаља у сам наслов. То је и разумљиво, будући да се упоредо са другом етапом у развоју српске картографије, појављују и дела која дефинишу српски етнички простор, а која су била праћена картографским приказима. У 20. век се ушло са углавном јасном сликом које територије би требало посматрати као српске земље, мада је и тада било одређених разлика, али није било потребе за делима која ће приказивати њихов територијални обим. Овај период обележио је и делимично успешан покушај картирања Старе Србије и Македоније, који је заправо био резултат рада неколико научника које је картографски представио Драгутин Дероко. Овај период се одликује и променом у намени атласа, бар када је реч о оним који су приказивали српске земље и Балканско полуострво и ту се опажа јасна разлика у односу на претходни период. Атласи нису искључиво уџбеници за земљопис, где је текст пропраћен са мапама округа Краљевине Србије или појединачним приказима српских земаља. У овом периоду се јављају атласи којима је основна сврха била да буду помоћно наставно средство и у којима су се налазили само картографски прикази, чиме се

¹⁴⁸⁴ К. Ковачевић, *Какав треба атлас за наше средње школе*, Наставник III (1892), 480–493.

¹⁴⁸⁵ Ј. Ковачевић, *Српски географски атлас за ниже разреде средње школе*, Београд, 1902.

постепено напушта тенденција коју је у српску картографију увео Владимир Карић, а која је значила приказе мапа у оквиру уџбеника.

Оно што овај период додатно одваја од свих претходних јесте све веће присуство научне картографије, као и рад картографа којима је управо то било главно занимање, какав је био Драгутин Дероко. То не значи да је картографија потпуно прешла у руке стручњака који су се школовали за тај позив и имали искуство у картографском раду. И током овог периода срећу се бројни покушаји учитеља да се укључе у картографску делатност кроз израду атласа или мапа Краљевине Србије и иако је већина њихових радова била одбијана, неки су имали и успеха у свом послу, какав је био Владимир Вемић.

***

Развој српске картографије у 19. и почетком 20. века био је уско повезан са културним развојем целокупног српског друштва. Да би се у једној друштвеној средини развијала картографија, као и остале научне дисциплине, за то су били неопходни услови, а њих су стварале политичке прилике и борба српског народа за слободу. Стога и не чуди да се јачи замах у развоју српске географије и картографије среће од средине 19. века. Не може се очекивати од народа који води борбу за слободу и ствара и гради своју државу и њене институције да одмах предузима послове на њеном географском упознавању. Тек када је та фаза у развоју српске државе била донекле завршена, на сцену су могле ступити оне научне дисциплине које су за циљ имале упознавање природних карактеристика Кнежевине Србије. У том послу, географија и картографија имале су изузетно важно место, јер су оне доносиле представу изгледа оне територије на којој је српски народ имао, а затим изгубио, па поново створио своју државу, оне су осликавале територију на којој је српски народ и даље живео и на којој су се дешавали најважнији догађаји српске историје, као једног од главних генератора националних идеја и визија о будућности српског народа на Балканском полуострву.

Управо у контексту географског упознавања Кнежевине Србије треба и посматрати први период у развоју српске картографије. Подстакнути радовима страних аутора, Срби почињу да размишљају и да откривају географски изглед своје државе и пишу радове и израђују географске карте које су имале за циљ упознавање географског изгледа Србије и околних области. Прва фаза у развоју српске картографије усмерена је у највећој мери управо ка територији Кнежевине Србије, јер је она била резултат борбе једног народа за слободу и потпуно је очекивано да су први кораци били усмерени ка географском упознавању и картографском представљању те територије. Иако су постојали картографски радови посвећени Србији у европских картографијама, све до појаве дела у оквиру националне картографије, а пре топографских радова, није било могућности за тачније и детаљније картографске публикације. То не значи да су све грешке у приказима исправљене са објављивањем карте Јована Бугарског или Јована Миленковића. Свака од њих доносила је одређене новине и исправљала поједине грешке и управо посматране скупа давале су свој допринос тачнијем представљању Кнежевине Србије. Тежња ка географском упознавању, као једном од покретача развоја картографије у Србији, дошла је до изражаја и кроз послове подстакнуте од стране Друштва српске словесности, у циљу израде карата и описа појединих округа Кнежевине Србије. Такође, картографија је у овом периоду била подстакнута и школским потребама, што је остало пракса све до краја обрађеног периода.

Друга фаза српске картографије била је она која је свој врхунац доживела током девете деценије 19. века. Тада српска картографија своје главно тежиште са приказа Кнежевине / Краљевине Србије преноси на визуелну представу српских земаља. Основни циљ био је да се кроз етнографске списе и географске карте посвећене српским земљама

укаже на територијални обим ових области, да се дефинишу њихове границе, а тиме и међе српског етничког простора, али да се укаже и на њихово географско јединство. Карте објављене током овог периода биле су прожете и педагошким методом, будући да је већина аутора тих карата нудила своја дело на откуп Министарству просвете. Она која су добијала дозволу, вршила су и највећи утицај на схватање српског етничког простора. У контексту потребе за представом српског етничког простора, треба посматрати и појављивање појединачних карата које приказују границу Душановог царства.

Трећа етапа у развоју српске картографије почиње са ступањем на научну позорницу Јована Цвијића и траје све до 1914. године. Она је у знатној мери обележена Цвијићевом картографском делатношћу, на посредан или непосредан начин. Осим настављања традиција српске картографије из другог периода, која је подразумевала представе Србије и Балканског полуострва, једно од значајнијих обележја ове етапе била је и тежња ка изради тачнијих картографских приказа Старе Србије и Македоније, док су представе српских земаља заступљене у нешто мањој мери. Ова етапа се, у односу на претходне две, у већој мери одликује научним приступом у израду географских карата. Тај научни приступ довео је до постепеног хватања корака српске картографије са европским картографијама, бар при издавању познатијих картографских дела, док је у појединим сегментима, посебно у погледу атласа, српска картографија у знатној мери заостајала и тако је остало све до 1914. године.

Важно обележје развоју картографије у Србији дала је потреба за наставним материјалом при предавању земљописа, те се педагошки метод мора истаћи као један од утицајнијих фактора на изглед географских карата.

Као што и данас постоје важна и мање важна научна и друга дела, тако су у 19. и почетком 20. века постојале значајне и мање значајне географске карте. Улога географских мапа у једном друштву мери се кроз утицај које су те карте вршиле на научну и другу јавност тог периода. Неке од њих су утицале на схватање географског изгледа Србије и дале свој допринос географском упознавању, друге су, заједно са етнографским списима, утицале на схватање српског етничког простора и доносиле слику о географској целини званој српска земља или српске земље. Ако би требало истаћи карте које су највише утицале на српску јавност и привлачиле његову пажњу, то би, после етнографских, свакако биле оне које су оцртавале границе простирања српског живља у осталим деловима Балканског полуострва и ван њега.

ВОЈНА КАРТОГРАФИЈА У СРБИЈИ

Радови на крокирању и премеравању Кнежевине Србије

За разлику од цивилне картографије, чији развој је могао бити подстакнут вољом амбициозног појединца са одређеним знањем у картографском пољу, развој војне картографије у оквиру српске картографске школе био је условљен оснивањем и развојем војних институција у Кнежевини Србији. Све до краја 50-их година 19. века војска је била у надлежности Министарства унутрашњих дела, те у таквим условима тешко је било и очекивати да већа пажња буде посвећена развоју картографских одељења. Свакако, важан тренутак за подизање свести о значају картографије у војној струци било је оснивање Артиљеријске школе 1850. године, где су међу предметима били и они посвећени војној географији и цртању, које су предавали Фрања Зах и Август Церман.¹⁴⁸⁶ По доласку на власт кнеза Милоша, Војно одељење се издваја из надлежности Министарства унутрашњих дела и посредством Главне војне управе долази под његов директни надзор.¹⁴⁸⁷

Пре него што је Министарство војно званично основано Законом о централној државној управи из 1862. године за време кнеза Михаила, у Главну војну управу је 1861. године прешао поручник Владимир Николић, официр школован у Француској, који је по повратку са студија једно време био професор војне географије у Артиљеријској школи. Главни разлог његовог преласка у ово одељење био је рад на унапређењу војне топографије и картографије. Његов рад у Министарству војном од 1862. године дао је важан подстицај развоју српске војне картографске школе. Резултат његовог петогодишњег рада у Војном министарству било је неколико крокија Кнежевине Србије, који су настали током његових путовања. Веома важан је податак да је он већ тада, средином 60-их година 19. века, саставио мрежу троуглова, неопходну за триангулацију и топографско премеравање Кнежевине Србије. Свакако, на то је утицао и његов боравак на студијама у Француској, где се и упознао са том методом у премеравању земљишта. Поред тога, његов рад био је усмерен и у правцу конструисања справа неопходних за мерење углова при премеравању земљишта.¹⁴⁸⁸

Поред доприноса у развоју новог метода картографског премеравања, односно боље рећи његове примене у Кнежевини Србији, капетан Николић се бавио и израдом географске карте Кнежевине Србије. Неколико месеци пре трагичне смрти 1866. године, у часопису *Војин*, Николић је објавио оглас за *Карту телеграфских и поштанских линија у Србији*, са позивом уредништва наведеног часописа на њену претплату, како би се помогло у издавању ове мапе „каква намъ одавно требаше“.¹⁴⁸⁹ Николић није стигао да објави свој рад, али је сачуван рукопис његове карте у Војногеографском институту. Да је реч о Николићевој карти врло јасно упућује сама легенда у којој су наведена објашњења за симболе, међу којима су и поштанске руте на којима се пошта преноси посредством пандура, као и она редовним поштанским саобраћајем. Такође, уцртани су и правци телеграфског саобраћаја, као и телеграфске станице. Све наведене одреднице помињу се

¹⁴⁸⁶ Велики београдски календар за годину 1852. са шематизмом Кнежевине Србије, Београд, 1851, 155; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд, 2007, 23

¹⁴⁸⁷ V. Blagojević, I. Pejić, *Od ustanka do međunarodnog priznanja – vojska u stvaranju državnog identiteta Kneževine Srbije*, *Војно дело* 70, br. 3 (2018), 553.

¹⁴⁸⁸ Николић Владимир – штабни капетан (некролог), *Војин* III (1866), 236–238.

¹⁴⁸⁹ *Војин* III (1866), 96.

и у огласу објављеном 1866, тако да са сигурношћу можемо тврдити да је реч о Николићевој карти.¹⁴⁹⁰

Као картографска основа за Николићев рад послужила је Миленковићева карта из 1850. године. То се јасно опажа по називу суседних провинција, будући да су на идентичан начин убициране суседне области Кнежевине Србије – Херцеговина, Албанија и Бугарска. Осим картографске основе, Николић није преузео картографски језик са Миленковићеве карте, већ је самостално учртао речне токове и насеља. Свакако да су му путовања по Кнежевини Србији дала неопходну базу извора за детаљан приказ путне мреже, тако да су путеви подељени на четири категорије (пут за пешаке и коњанике, пољски пут за кола, друм, друм са насипом). Да је карта рађена од стране војног лица сведоче и учртани барутни магацини на простору Кнежевине Србије. Картографски приказ је у потпуности испуњавао циљ који му је аутор наменио – приказ саобраћајне мреже Кнежевине Србије. Значај ове карте лежи у чињеници да је то била прва саобраћајна карта српске, како војне, тако и цивилне картографије, која је доносила приказ путева, телеграфског и поштанског саобраћаја. Иако карта није објављена и потпуно завршена због преране смрти њеног аутора, важна је сама идеја о објављивању саобраћајне карте, што показује и нове правце у развоју српске картографије, али исто тако она је наговестила и пренос тежишта у развоју српске картографије, пре свега научне, са цивилног на војни сектор.

До сада потпуно непозната улога капетана Владимира Николића у развоју српске војне картографије огледа се у неколико сегмената. Прва је израда триангулације мреже неопходне за премеравање Кнежевине Србије по том моделу, иако то није примењено на простору српске државе до доласка аустријских официра, а затим тек након српско-турских ратова 1876–1878. године. Захваљујући Владимиру Николићу, идеја о триангулацији стигла је у топографски биро много раније него што је то било примењено у пракси. Поред тога, увођењем у употребу справа за хоризонтално и вертикално мерење углова, додатно је допринео развоју идеје о значају триангулације у Србији. На крају, својим радом на саобраћајној карти Кнежевине Србије допринео је новим идејама и правцима у развоју српске картографије, иако његова карта није била објављена, савременицима је био познат његов рад на њој и идеја о изради тематске карте тог типа.

Иако није било организованог премера земљишта у складу са праксом европских армија, то не значи да српска војска није предузимала послове који су имали за циљ географско упознавање Кнежевине Србије. Један од начина било је путовање питомца Војне академије кроз одређене делове српске државе, о чему је оставио белешку Јован Мишковић, један од питомца који су учествовали на пропутовању с циљем географског упознавања земље.¹⁴⁹¹ Као што је Панчић водио своје ђаке, тако су и професори Војне академије предузимали истраживачка путовања са питомцима. Мишковићева белешка садржи обиље података о географском изгледу Кнежевине Србије, али нам не одговара на питање да ли су током тих путовања вршене вежбе са задатком крокирања или снимања предела кроз које су питомци пролазили. Оно што са сигурношћу знамо јесте да је Мишковић, током своје службе у Рудничком округу (1865–1873), након завршетка Артиљеријске школе 1865. године, вршио крокирање наведеног округа. Први послови у том правцу предузети су током 1869. године, када је од фебруара до јула вршено крокирање тог краја и мерење надморских висина.¹⁴⁹² Сачувани су Мишковићев рукописни картографски радови настали као резултат опажања Рудничког округа, који представљају прворазредан извор за сам начин на који су српски официри вршили

¹⁴⁹⁰ *Княжество Сербіе*, Београд, 1866 (рукописна карта), (ВГИ, сиг. 1.5.4)

¹⁴⁹¹ Ј. Мишковић, *Путовање по Србији (географске, војничке и историјске белешке)*. Узето највише из путовања питомца војне српске академије за године 1861, 1862. и 1863., Београд, 1874, I–II.

¹⁴⁹² Ј. Мишковић, *Бележнице I (I–XV)*, прир. А. Савић, Неготин, 2020, 83–87.

Прилог бр. 14:
Карта
Књажевачког
округа по кроку
од г. Јевр.
Марковића.

АРХИВ КАРТОГРАФСКОЈ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ
Инв. бр. 2614
Сигнет: И 2263

ЛИТОГРАФИСАНО У ДРЖАВНОЈ КАМЈЕНОРЕЗНИЦИ У БЕОГРАДУ.

приказивање земљишта на равној површини. Међу њима су *Кроки пута из Горњег Милановца у Крагујевац*, урађен 22. фебруара 1869. године у размери 1:50.000, а други је *Доњи део Дичине и Чемернице*, на простору којих је крокирање вршено у периоду од 30. марта до 1. априла 1869. године. До података који су уношени на крокије долазило се посматрањем околине и коришћењем бусоле за одређивање правца и у оквиру Мишковићевих белешки о тим пословима види се да је за велики број места на простору Рудничког округа положај одређен на основу бусоле. Релјеф је на крокију приказиван уз помоћ изохипси.¹⁴⁹³ Мишковић је податке уносио на карту и на основу мерења окружног инжењера.¹⁴⁹⁴

Поред опажања, мерења надморске висине и коришћења бусоле за одређивање положаја места, Мишковићеве белешке нам показују да су млади српски официри крајем 60-их година 19. века користили систем триангулације за одређивање положаја појединих места. Оно што је важно нагласити је да систем триангулације није коришћен за премеравање територије појединих округа и да на основу њега нису настајали крокији српских официра. Тај систем снимања земљишта коришћен је само у појединим случајевима, а конкретно у Рудничком округу, захваљујући Мишковићевим подацима, знамо тачно на којим местима је вршена триангулација. Током 10. и 11. маја 1869. године вршено је одређивање основице неопходне за триангулацијско мерење у околини Горњег Милановца и планине Вујан. По свему судећи, то је био пробни покушај примене система триангулације, а положај највећег броја места одређен је на основу мерења бусолом. Да је триангулација коришћена сведочи и Мишковићева карта, урађена 22. децембра 1869. године, а објављена 1872. у оквиру које се налази легенда за тачке које су добијене „бусолским посматрањем – триангулацијом“.¹⁴⁹⁵

Како је грађа Министарства војног врло слабо очувана, нису сачуване наредбе које би указале да је премеравање које је вршио Мишковић, а пре њега Јеврем Марковић на простору Књажевачког округа, било део пројекта који је имао за циљ премеравање Кнежевине Србије. Јован Мишковић, као активни официр у служби, није могао самостално проводити дане на терену вршећи крокирање, без наредбе својих претпостављених. Поред тога, једна његова белешка која се односи на премеравање Рудничког округа, а која доноси врло јасно дефинисана упутства за крокирање, упућује на закључак да је то био један шири подухват за који је наредба била издата највероватније од стране Министарства војног. Према тој наредби, путеве је требало крокирати у размери 1:50.000, а нагибе означити бројем, тако да је на основу крокија могуће проценити која снага је неопходна за превоз ратног материјала преко одређених путева. Упутство се тицало и уношења података о раздаљини на карти, те је тако сваком минути „доброг хода“ требало на папиру посветити осам милиметара.¹⁴⁹⁶ Постојање прописаних правила којих се требало држати при састављању крокија прилично јасно указује и на постојање наредбе о премеравању земљишта издате од стране Министарства војног из 1868. године.¹⁴⁹⁷ Иако је сачуван само Мишковићев и Марковићев картографски рад, са сигурношћу знамо да су током 1869. године биле урађене и мапе других округа. Кроки Ужичког округа урадио официр Михаило Илић, а Шабачког округа капетан Петар Топаловић, док је простор Јагодинског и Ћупријског округа крокиран је од стране поручника Томе Јовановића. Поред крокија чији су нам аутори познати, а који нису сачувани, истовремено су урађени и картографски прикази Пожаревачког, Крајинског,

¹⁴⁹³ Архив САНУ, Списи Јована Мишковића, 7381, бр. 5, кроки: *Кроки пута из Горњег Милановца у Крагујевац, Доњи део Дичине и Чемернице*.

¹⁴⁹⁴ Ј. Мишковић, *Бележнице I*, 80.

¹⁴⁹⁵ Ј. Мишковић, *Карта Рудничког округа*, у: Исти, *Опис Рудничког округа*, Гласник СУД 34 (1872).

¹⁴⁹⁶ Архив САНУ, Списи Јована Мишковића, 7381, *Опис рудничког округа*, Упутство за крокије.

¹⁴⁹⁷ N. Radošević, *Pregled istorije kartografije jugoslovenskih zemalja*, 726.

Алексиначког, Београдског, Ваљевског, Подринског, Чачанског, Крагујевачког и Крушевачког. Такође, српски официри су радили карте појединих округа по војној подели, па су тог типа биле мапа Смедеревачког и Пожаревачког округа.¹⁴⁹⁸ У исто време официр Анта Алексић вршио је крокирање тока Велике Мораве од Сталаћа до Багрдана и у оквиру свог рада посвећеног току Велике Мораве објавио је карте тока жиле куцавице Србије, као и Западне и дела Јужне Мораве у размери 1:200.000.¹⁴⁹⁹ Након рада српских официра крајем седме деценије 19. века, српска војска је располагала са картографским приказом целе Србије, који није представљао јединствен картографски рад, већ се састојао од 15 крокија, на колико је округа била подељена Кнежевина Србија.

Резултати рада српских официра у неколико округа Кнежевине Србије свакако су били искоришћени за састављање карта Кнежевине Србије коју је 1869. године припремио капетан Љубомир Ивановић.¹⁵⁰⁰ Нажалост, ова карта данас није сачувана, а оно што са сигурношћу о њој знамо јесте да је била у Народној библиотеци Србије од 1875. године, када ју је министар војни по усменом договору са министром просвете послао у библиотеку, уз напомену да је то једини примерак и да је треба са пажњом чувати.¹⁵⁰¹ Стога је потпуно јасно зашто карта до данас није сачувана. Била је то карта Кнежевине Србије намењена за војне сврхе, те као таква није била доступна јавности.¹⁵⁰² Једино што о њој још знамо, захваљујући белешци Јована Мишковића, јесте да је садржала податке о висини појединих планина на простору Кнежевине Србије, које је аутор вероватно унео на карту на основу мерења српских официра.¹⁵⁰³

Своје истраживање и скицирање на простору Рудничког округа Јован Мишковић је сабрао и објавио 1872. године, заједно са картом истог округа, на којој је приказао поједине податке из картографског материјала који се налази у оквиру његових списа, који су били и извор за ову карту завршену 22. децембра 1869. године у Горњем Милановцу. Релјеф је приказан методом шрафирања, те је посебан картографски знак дат за представу планинских структура. И Марковићева и Мишковићева карта су биле наставак картирања појединих округа Кнежевине Србије, што је започело још почетком шесте деценије 19. века. Управо на овим мапама се и најбоље види озбиљност којом је војна картографија приступала изради географских карата, као и разлика између војне и цивилне картографије у Кнежевини Србији. У војној картографији није било места за аматерске радове, већ су то били картографски прикази засновани на опажању, али и одређивању положаја места уз помоћ бусоле, а у појединим случајевима и метода триангулације. Географске карте рађене на тај начин биле су неупоредиво прецизније од оних рађених у оквиру цивилне картографије од стране учитеља, лекара и цариника. Њихове карте су биле засноване на научном методу, тада прихваћеном у картографском свету као један од најпоузданијих за израду географских карата, те тако рађене карте донеле су српској картографији, наравно колико је у том времену било могуће, тачне географске слике појединих округа српске државе. Међу приказима који се срећу на овој карти били су и српски шанчеви 1815. године, као и пут Имшир-Ћаја паше.

За даљи развој српске војне картографије, по значају, издваја се 1874. година, када је већ поменута група аустријских официра прешла у Кнежевину Србију и извршила њено премеравање по систему триангулације и астрономским одређивањем положаја тачака. За српску војну картографију важно је било учешће српских официра у овом

¹⁴⁹⁸ Војни архив (=ВА), пописник бр. 1 (=П-1), кутија 4, фасцикла 1, док. 8/1, Материјал Главног ђенералштаба – оперативног, географског и ђенералштабног одељења.

¹⁴⁹⁹ А. Алексић, *Морава – њено садање стање и могућности пловидбе*, Београд, 1879, I, мапе.

¹⁵⁰⁰ С. Радојчић, *Астрономски и геодетски радови бечког Војногеографског института*, 411.

¹⁵⁰¹ ДАС, МПС-П, 1875, V, 137.

¹⁵⁰² Ј. Драгашевић, *Принос за географију Србије*, Гласник СУД 36 (1872), 89.

¹⁵⁰³ Архив САНУ, 7381, бр. 1, Висине неких брда и планина у Србији, по карти Љ. Ивановића

подухвату, пре свега Радована Милетића и Јована Прапорчетовића. Присуство аустријских официра омогућило је српским војницима јасније упознавање са системом триангулације, као и упознавање са модерним мерним инструментима, попут анероида, којима се, на основу атмосферског притиска, одређивала надморска висина.¹⁵⁰⁴ На основу радова које су вршили заједно са аустријским официрима током лета 1874. године, Милетић и Прапорчетовић саставили су дело *Мерење висина и одређивање географских позиција у опште и посебице неких тачака у Србији*. Занимљиво да ниједном речју нису поменули присуство војних службеника суседне државе на тлу Кнежевине Србије 1874. године. Поред података о надморској висини тачака, њихово дело је важно јер ће оно и послужити као упутство за даљи картографски рад на премеравању Кнежевине Србије, будући да је садржало податке о, како начину мерења уз помоћ анероида, тако и инструкције за одређивање географског положаја места. Њихово дело, поред искуства које су добили 1874. године, било је базирано и на једногодишњем усавршавању у Војногеографском институту у Бечу, на које су отишли убрзо након завршетка аустријске картографске експедиције на простору Кнежевине Србије.¹⁵⁰⁵

Основни циљ наведених послова био је припрема српске војске за премеравање Кнежевине Србије. Међутим, ратна дешавања која су уследила током 1876. године, питање триангулацијског премера Кнежевине Србије ставила су у други план, који ће почети да се остварује тек након завршетка српско-турских ратова 1876–1878. године. Српска војска није располагала картографским материјалом неопходним за успешно вођење ратних операција. Како се, пре него што су започела ратна дејства, појавила већ помињана карта Средње Европе, објављивана у периоду од 1873–1876. године, у издању Војногеографског института у Бечу, српска влада је преко Косте Цукића, српског посланика у Бечу, покушала да набави свих дванаест листова ове карте који су се односили на простор Србије и дела Старе Србије. Куповине наведених секцијских листова била је могућа тек након што је аустро-угарско војно министарство одобрило продају карата. Како није успео да их нађе у слободној продаји, Цукић је наручио израду карата у Географском заводу и после неког времена их послао у Кнежевину Србију.¹⁵⁰⁶ Како се убрзо појавила *General-Karte von Bosnien, der Hercegovina, von Serbien und Montenegro* у издању исте војне институције, она је била мапа коју је српски командни кадар користио у ратовима 1876–1878. године.

Поред картографских радова српских официра, који су приказивали простор Кнежевине Србије, 60-их година 19. века настао је и први картографски рад у српској војној картографији који је приказивао део Старе Србије и Македоније. Ти послови, у циљу прибављања података о географији и становништву овог простора, били су део свеопштих припрема Србије за рат у периоду од 1861. до 1868. године, у оквиру којих је споредна улога била намењена устаницима са простора Старе Србије и Македоније. Током 1864. године Горњи и Доњи Дебар, околину Охрида и Кичева обишао је капетан Љубомир Ивановић, аутор карте Србије из 1869. године. О свом путу оставио је исцрпну географско-етнографску белешку која је доносила податке о становништву и природи овог краја. Уз наведени састав била је приложена рукописна *Карта неке части Битољског, Оридског и Дебрског округа*, на којој су била приказана насеља, хидрографска мрежа и рељеф. Био је то први картографски рад српске војне картографије посвећен простору Старе Србије и Македоније. Карта је приказивала област од Битоља, преко Кичева до Големе реке на северу, затим преко Дебра и леве обале Црног Дрима до Охридског језера на југу. Јужну границу приказане територије представљала је обала

¹⁵⁰⁴ С. Радојчић, *Астрономски и геодетски радови бечког Војногеографског института*, 413.

¹⁵⁰⁵ Исто, 414.

¹⁵⁰⁶ ДАС, МИД–ПО, 1876, Р/5–II, Министарство иностраних дела – Кости Цукићу 5/17. маја 1876; Исто, 5/17. јуна 1876; Коста Цукић – Министарству иностраних дела, недатирано писмо.

Охридског језера, а затим је преко Преспанског језера ишла на Перистер и завршавала се код Битоља. Ивановићев картографски рад из 1864. године сведочи о његовом картографском умећу и познавању картографског посла, те на основу овога можемо претпоставити да је и његова карта Србије била прилично успешна, за време у којем је настала. На основу Ивановићеве карте могла се добити прилично јасна слика распореда насеља, хидрографске мреже и рељефа области која је приказана, а праћена његовим описом представља изузетан извор за карактеристике становништва и земље на простору Дебра, Кичева и Битоља.¹⁵⁰⁷ За разлику од картографских радова на простору Кнежевине Србије, који су били систематични и организовани, у појединим случајевима, од стране Министарства војног, простор Старе Србије, Албаније и Македоније, могао је картографски бити упознат само кроз упућивање појединих официра који су на терену тајно састављали крокије и описе.

*

Прва етапа у развоју српске војне картографије обележена је упознавањем српских официра са методама које су коришћене у премеравању земљишта, а затим њиховом применом на самом терену. Почетну фазу овог раздобља обележила је делатност Владимира Николића, који је први започео са израдом мреже троуглова, неопходне за триангулацију Кнежевине Србије, а уједно је и први српски официр који је израдио географску карту ове области. Још једна карактеристика војне картографије била је и крокирање и премеравање округа, у циљу израде географске карте, који су нашли своје место на Ивановићевој карти Србије из 1869. године. То се може чак и посматрати као први корак у систематском премеравању Кнежевине Србије, будући да је та акција била предузета на основу наредбе самог Министарства војног. Крај прве епохе обележен је доласком аустријских официра, што је означило појачан уплив аустријске војне картографске школе на развој српске картографије тог типа, који ће до пуног изражаја доћи током првог топографског премера Кнежевине и Краљевине Србије у наредном периоду. Мора се истаћи да српска војска у овом периоду није располагала са детаљном и потпуно тачном географском картом урађеном на српском језику, која би подмирила картографске потребе у случају ратних дејстава и била је приморана на коришћење страних географских карата у размери 1:300.000 или 1:200.000, а ни оне саме нису потпуно задовољавале војне потребе. Такве карте ће бити израђене тек након топографских премера.

Оснивање Географског одељења Главног генералштаба и први топографски премер Кнежевине / Краљевине Србије

Српска војна картографија до почетка ратних сукоба са Османском царством 1876. године располагала је скромним картографским материјалом. Иако су постојали крокији свих округа у размери 1:200.000, дакле крупније или исте размере од оних картографских дела које је израдио Војногеографски институт у Бечу, тај материјал је био приказан на карти у размери 1:500.000, на којој није било могуће правити тактичке и стратегијске планове, већ су за то искоришћене аустријске карте. Поред тога, сам кроки није био погодан за војну употребу. Истакнути српски официри су били потпуно свесни значаја

---

¹⁵⁰⁷ НБ, ГЈ, Р 558/III/43. У оквиру списа *Подаци о Албанији* налази се и наведена мапа. Карта је објављена у делу: М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 130–131.

војне картографије, како у мирнодопским, тако и ратним временима. За даљи развој војне картографије у Кнежевини Србији изузетно је била важна одлука о оснивању Главног генералштаба. Према *Уредби о устројству ђенералштаба* од 5. фебруара 1876. године, било је предвиђено његово оснивање као дела Министарства војног, као и његова подела на три одељења.¹⁵⁰⁸ Једно од њих било је тзв. Друго одељење Главног генералштаба, које је заправо представљало претечу каснијег Географског одељења, формираног 14. децембра 1878. године, са Јован Прапорчетовићем као првим начелником.¹⁵⁰⁹ Према наведеној уредби, основни задатак Другог одељења били су послови на премеравању Србије, изради географских карата за војну потребу и географско посматрање и проучавање земље и суседних крајева.¹⁵¹⁰ Касније су задаци Географског одељења јасније дефинисани, па је један од њих био тригонометријски и топографијски премер Кнежевине Србије, израда и умножавање карата, израда и умножавања планова, слика и другог материјала неопходног за војне потребе. Према белешци Стевана Бошковића, главни подстицај оснивању Географског одељења Главног генералштаба дали су руски радови на српској граници током 1878. године.¹⁵¹¹

Већ сама идеја о оснивању Географског одељења као једног од саставних делова Главног генералштаба јасно је указивала на нови замах у развоју српске војне картографије. Међутим, ратна дешавања 1876. године онемогућила су довршетак послова на потпуној организацији Главног генералштаба.¹⁵¹² Ипак, ратне године нису довеле до прекида картографске делатности у српској војсци. Она је током тих година наставила свој правац развоја којим се кретала претходне деценије, те је један од главних задатака било прављене крокија. Први српско-турски рат није дао очекиване резултате, те српска војска није ни имала могућност за прављене нових крокија, будући да су се најжешће ратне операције одвијале управо на територији Кнежевине Србије. Ипак, једна јединица је током ратних дешавања забележила успех који је био картографски представљен. Наиме, Добровољачко-ушашки Моравско-добрички кор под командом Милоша Милојевића заузео је током операција 1876. године потез земљишта јужно од Кнежевине Србије, а према картографском приказу, линија на којој су стајале српске предстраже ишла је од српске границе на Великом Јастрепцу, затим изворишним делом реке Бујановице, потом на Боличевско брдо, затим преко ушћа Брестића у Мерушића реку, па на брдо Кита и на ток Јужне Мораве недалеко од Нишаве. На десној обали Јужне Мораве српске предстраже су држале села Трупале, Поповце, Вртиште и Горњу и Доњу Мезграју.¹⁵¹³ Осим овог потеза земљишта који је био картографски приказан, јединице под командом Милоша Милојевића заузеле су пре октобра 1876. године укупно 106 села у околини Рашке и држале их и након ступања примирја на снагу. То је био простор где је бивша српска граница померена у корист Срба, док су у околини Јавора турске јединице боравиле унутар државне границе, након одређивања демаркационе линије између српских и турских трупа.¹⁵¹⁴

¹⁵⁰⁸ С. Ђукић, *Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876–1912*, Војно дело 67, бр. 2 (2015), 329.

¹⁵⁰⁹ С. Радојчић, *Начелници Војногеографског института 1876–2001*, Београд, 2002, 7, 11.

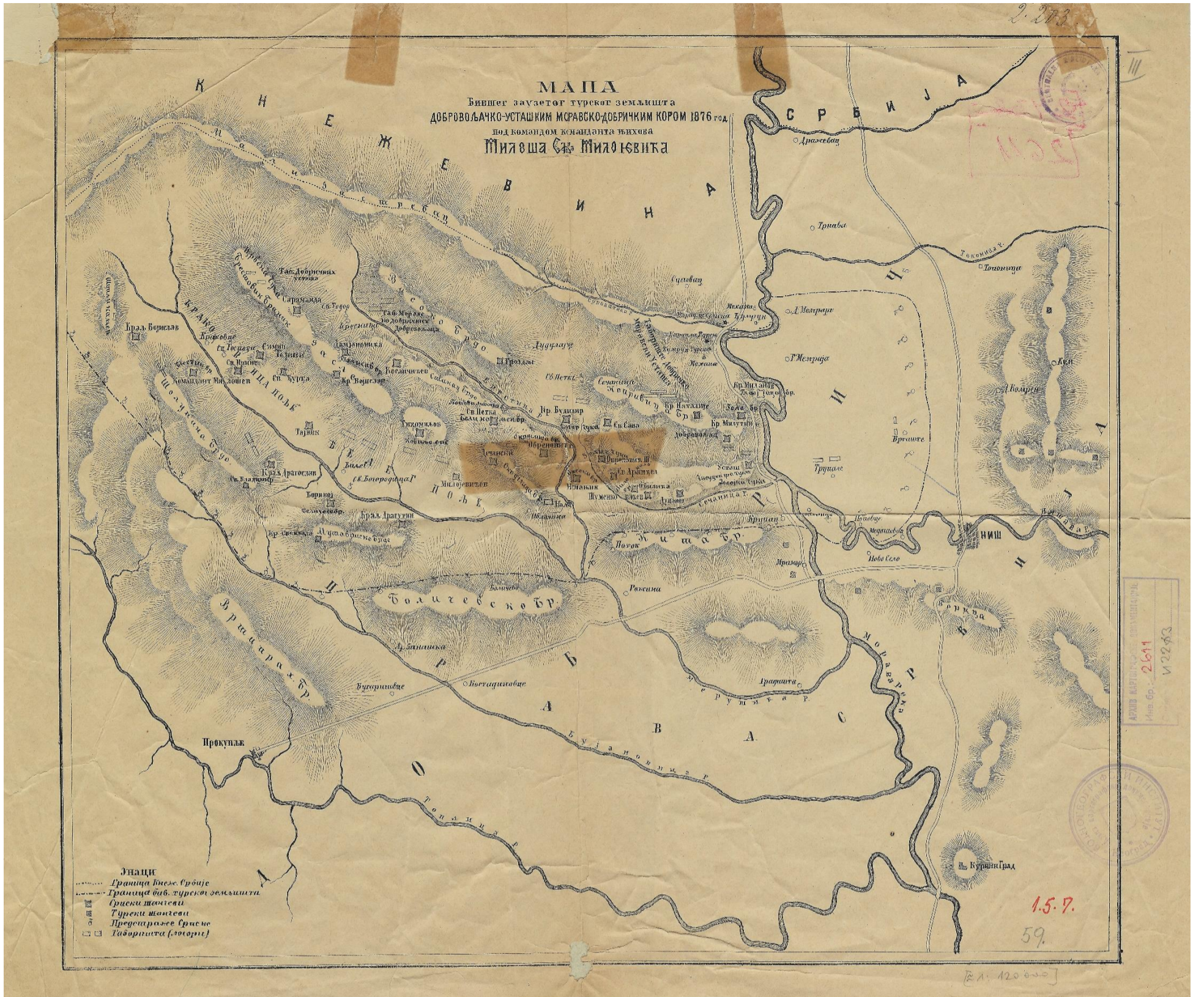
¹⁵¹⁰ Исти, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић – начелник Војногеографског института*, 246.

¹⁵¹¹ ВГИ, Рукописна заоставштина Стевана Бошковића, *Утицај руске геодетске науке на радове у Србији, а затим у Југославији*; Ј. Симоновић, *Први топографски премер*, VII; С. Ђукић, *Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876–1912*, 329.

¹⁵¹² С. Ђукић, *Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876–1912*, 329.

¹⁵¹³ *Мапа бившег заузетог турског земљишта Добровољачко-ушашким моравско-добричким кором под командом команданта њихова Милоша Милојевића*. (ВГИ, сиг. 1.5.7)

¹⁵¹⁴ ВА, П–1, К–3, Ф–1, документ 4/13, заступник команданта Ибарске војске Јован Мишковић – Врховној команди 11/23. новембра 1876; Капетан Е. Гајиновић – Ј. Мишковићу 8/20. новембар 1876.

Прилог бр. 15: Мапа бившег заузетог турског земљишта Добровољачко-усташиким моравско-добричким кором под командом команданта њихова Милоша Милојевића.

За разлику од неуспеха током Првог српско-турског рата, поновни сукоб обновљен крајем 1877. године довео је српске јединице на ново земљиште, на којем се увидело да аустријске карте нису потпуно поуздане, посебно када је било реч о територији ван границе Кнежевине Србије. Српска војска је убрзо ослободила Кулу, Мрамор, Прокупље, Пирот, Ниш, а српске трупе су биле недалеко од Видина, Брезника, Сливнице, Белоградчика и Софије. Такође, јужно од Кнежевине Србије ослобођено је Врање, Бојник и Лебане. Последњег дана јануара потписано је примирје у Једрену, што је значило обуставу ратних операције и за трупе Кнежевине Србије.¹⁵¹⁵ Српске предстраже остале су на линијама које су биле заузеле од стране српске војске. Успех српске војске и време након потписивања примирја у Једрену, искоришћени су за скицирање и израду крокија оних области које су се нашле под контролом српске војске, а по наређењу начелника Оперативног одељења Врховне команде.¹⁵¹⁶ Са наступањем српске армије ка истоку, мајор Петар Јовановић вршио је крокирање Белградчика, Куле и околине, са учртавањем позиција српске војске, а средином 1878. године на том потезу је вршено картирање басена Нишаве, Лукавице и Гинске реке. Скицирање је вршено у околини Гњилана, затим Новог Брда и Подујевца већ током фебруара 1878. године. Средином марта 1878. године картографски радови су вршени и у штабу Јаворске војске, те су крокирани утврђени положаји на Јавору и Калипољу у размери 1:25.000, затим исцртана је демаркациона линија у размери 1:20.000, крокиран положај од Сјенице до Нове Вароши. Са картографским радовима на овом делу земљишта настављено је и током 1879. године, па је почетком те године у штабу Јаворске војске крокирано заузето турско земљиште између Копаника, Рашке и Новог Пазара. Поред наведених радова, урађен је кроки земљишта од Сјенице до Дуге Пољане.¹⁵¹⁷ На основу крокија и скица насталих на самом терену, у радионици Главног генералштаба израђена је *Карта заузетог земљишта војском Јаворског кора у рату 1877/78.*¹⁵¹⁸

Радови српских официра на оном делу територије који је српска војска заузела, а који је након Берлинског конгреса остао у саставу Османског царства, искоришћени су за израду карте која је 1881. године објављена под називом *Слив Јужне Мораве*. Као што смо већ видели на основу списка карата Оперативног одељења Главног генералштаба, радови српских официра на простору јужно од старе границе Кнежевине Србије били су израђени у различитој размери. Предуслов за израду географске карте засноване на тим крокијима било је њихово изједначавање у погледу размере, што је био и први посао у циљу израде картографског приказа земљишта заузетог од стране српске војске 1877/1878. године. Као основа за наведену карту послужила је аустријска триангулација на простору Балканског полуострва, која је уступљена Главном генералштабу, и то она која се тичала територије Србије пре 1878. убрзо након завршетка аустријских радова, а потом су достављени подаци и за територију јужно од старе граничне линије. Управо та триангулација, уз крокије српских официра, искоришћена је за израду *Слива Јужне Мораве*, на којој су радили Јован Прапочетовић, тадашњи начелник Географског одељења и Јосиф Симоновић, а која је објављена 1881. године.¹⁵¹⁹ Карта је приказивала простор од Ибра и планине Чичевице и Голеша на западу па до Старе планине, Трна и Милевске планине. На југу се спуштала до Приштине, затим пратила нову српску границу и ишла до Козјак планине. По квалитету, ово је био најбољи и најтачнији картографски рад како војне, тако и цивилне картографије, објављен до тада, у Кнежевини Србији. Релјеф је приказан уз помоћ методе сенчења, слично као на аустријској карти из 1876. године. Сама

¹⁵¹⁵ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 522.

¹⁵¹⁶ Ј. Симоновић, *нав. дело*, 5.

¹⁵¹⁷ ВА, П-1, К-4, Ф-1, документ 8/1.

¹⁵¹⁸ *Карта заузетог земљишта војском Јаворског кора у рату 1877/78.* (ВГИ, сиг. 1.5.12)

¹⁵¹⁹ Ј. Симоновић, *нав. дело*, 5.

легенда је била доста скромна и садржала је ознаке за астрономске и тригонометријске тачке, стару и нову границу и железничку трасу, уз објашњење скраћеница. У оквиру војне картографије, ова карта је изузетно значајна, јер представља рад заснован на топографским снимањима српских официра, који је, за разлику од радова 1869. године, сада спојен у једну картографску публикацију и дат на увид јавности.¹⁵²⁰

Упоредо са овим картографским радом, Географско одељење Главног генералштаба припремало се за општи премер Кнежевине Србије. Први корак у том правцу био је теоријско упутство за премеравање Србије, које је и објављено 1880. године. Састав је пружио српским официрима податке о историји самих војних премеравања на простору европских држава, а затим је аутор изложио предлог извођења триангулације на територији српске државе. Триангулацију Србије требало је извршити најпре поделом на две кључне зоне, од којих је једна била тзв. „моравска зона“, а друга „дунавска“. Простор прве зоне обухватао је територију од ушћа Мораве у Дунав па до Лесковца и даље до српске границе на југу. Дунавска зона се простирала од Тимока до Мачве. Предлог је био да се у моравској зони одреде два базиса, односно две основице, од којих ће једна бити у Пожаревцу, а друга између Ниша и Лесковца. Када је реч о дунавској зони, у њој је такође требало одредити две основице – једну у равницама доњег Тимока, а другу у Мачви. Моравску зону требало је даље поделити на три полигона за премеравање, где би центри били на вододелници Млаве и Пека, затим на врху Бељанице и на врху Јастрепца. За дунавску зону била је предвиђена подела на четири полигона, са центрима на Космају, Убу, Хомољу и Дели Јовану. Поред овога, на простору западне Србије требало би одредити и полигоне са центрима на Овчару и Столовима. Да би триангулација била успешна, свака тачка морала је бити видљива из центра и из још две суседне, унапред одређене тачке. При триангулацији првог реда, требало је водити белешку о погодним тачкама за триангулацију другог реда.¹⁵²¹

За успешан премер Кнежевине Србије било је најпре неопходно урадити топографски кључ. Управо при изради овог дела, до потпуног изражаја дошао је утицај аустријске војне картографске школе на развој српске војне картографије. Топографски кључ за први српски премер Кнежевине Србије израдио је Јосиф Симоновић, један од официра запослених у Географском одељењу, а за основу је узео топографски кључ аустријске војне картографије. Разлог томе био је у распрострањености употребе аустријске карте Средње Европе из 1876. године, као и само присуство тих радова и њихова употреба у српској војсци током 70-их година 19. века.¹⁵²²

Пре него што су официри упућени на терен, у Географском одељењу Главног генералштаба крокији које су српски официри израдили током боравка на заузетој територији 1878. и 1879. године, а који су се односили на простор који се, по одлукама Берлинског конгреса, нашао у саставу Србије, преточени су у секције. Управо те секције су и биле основа током прве године рада на премеравању. Према упутству начелника овог одељења Јована Прапорчетовића од 11. јуна 1881. године, основни задатак топографа био је исправљање секција које су претходно штампане на основу картографског материјала. Прапорчетовићевом наредбом било је јасно дефинисано задужење официра на терену: исправљање праваца путева, река и потока, уношење новог картографског материјала, провера убикације насељених места, провера тачности података о путевима и стазама. При уношењу података, стриктно се требало држати топографског кључа. Управо овај Прапорчетовићев навод показује да, иако је Топографски кључ званично објављен 1882. године, он је топографима био познат још почетком 1881. године. Посебна пажња била је посвећена верности приказа рељефа на топографским снимцима. Уз помоћ анероида

¹⁵²⁰ *Слив Јужне Мораве*, Београд, 1881. (ВГИ, сиг. 1.5.10)

¹⁵²¹ *Пројекат за премеравање Србије*, Ратник II, св. 6 (1880), 575–582.

¹⁵²² Ј. Симоновић, *нав. дело*, 5.

требало је мерити надморске висине за што већи број тачака, а затим на основу података о котима, на самој скици повући изохипсе, без обзира на њихову удаљеност, како би се добила што вернија представа рељефа. Поред топографских података, који су били део сваке карте, требало је означити и земљиште под воћем и виноградима, као и под шумама. Такође, уколико би време дозволило, требало је урадити крокије у размери 1:10.000 за сва значајна места српско-турског рата.¹⁵²³

Након упознавања са топографским кључем и добијања наредба од начелника, српски официри су се упутили на терен. Током рада, као основа коришћена је руска и аустријска мрежа троуглова и током летњих месеци 1881. године премерено је укупно 7950 км², односно 17 секција нове карте, што је било могуће само захваљујући постојању крокија које су урадили српски официри. Рад је био у потпуности ограничен на нове области Кнежевине Србије.¹⁵²⁴

Током 1882. године дошло је до одређених промена у начину премеравања. Тада је на место начелника Географског одељења постављен Радован Милетић, који је убрзо потом и издао ново упутство за премеравање Краљевине Србије. Основна разлика, у односу на прошлогодишње упутство, била је у наглашеној потреби за проверавањем тачности руске и аустријске триангулације због великих разлика које се јављају међу њима, будући да су резултати аустријске триангулације већ одавно били доступни у Главном генералштабу, док су руски подаци стигли у Генералштаб, када је реч о јужној граници, током јула 1880. године. Поред тога, новина се огледала и у увођењу описа и оцене земљишта, што није било предвиђено наредбом претходног начелника. Ти описи су били значајни са тачке упознавања географског карактера земљишта који се није могао представити на самој карти, попут дубине река, њихове ширине, погодних места за прелаз и слично, као и карактеристика планинских предела, уз посебан нагласак на она места која су могла послужити као одбрамбени положаји. Сам подстицај да описи предела постану саставни део радова на премеравању земљишта дошао је од начелника Генералштабног одељења Јована Мишковића који је и сам, током својих топографских радова крајем седме деценије 19. века, уз картографске приказе правио врло детаљне описе. Свој предлог, по коме је опис требало да садржи географске, етнографске, историјске, војничке и статистичке податке, упутио је команданту активне војске Милојку Лешјанину, који је 21. априла 1882. године издао наредбу да описи постану саставни део радова војних топографа. Управо то је и условило нову наредбу Радована Милетића која се тицала премеравања Србије.¹⁵²⁵

За разлику од 1881. године, када су српски официри добили већ урађене секције које је требало исправљати на терену, током 1882. године, материјал који је предаван српским официрима садржао је само две тригонометријске тачке које су биле унете на карту. Официр који је вршио премеравање у околини Рашке, имао је пред собом секцију на којој су биле унете тачке аустријске триангулације – Рашка и Јадовник (североисточно од Рашке), уз географску мрежу. Начелничко наређење које се тицало провере аустријских триангулацијских тачака у потпуности је примењено на терену, те је први задатак официра по доласку у Рашку био мерење основице између две аустријске тачке, те уколико се оне покажу тачне, на основу њих је било могуће развити даљи рад. Да би се то учинило, капетан Стеван Грујић је најпре у долини Ибра према Краљеву одредио основицу и на основу ње даље раширио мрежу троуглова. Задатак топографа-официра на терену састојао се од четири фазе: општа триангулација, односно триангулација првог реда, затим ужа триангулација (II реда), односно прављење мреже троуглова на основу основице, потом одређивање надморске висине, односно котирање и на крају опис

¹⁵²³ Исто, 149.

¹⁵²⁴ Исто, 151–153.

¹⁵²⁵ Ј. Симоновић, *нав. дело*, 164–165.

земљишта. Апсолутна висина Рашке одређена је на основу претходног мерења апсолутне висине Ниша. Радови Стевана Грујића показали су да је разлика између његовог мерења одстојања између Рашке и Јадовника, и мерења које су извршили аустријски официри износило свега 50 м. Укупно, рад на једној секцији трајао је просечно месец дана.¹⁵²⁶ Поред радова Стевана Грујића, послове на премеравању током 1882. године изводили су капетани Светозар Нешић и Стојан Бранковић, као и поручник Сава Витас, који су заједно премерили укупно петнаест секција, које се односе на простор јужне и југозападне Србије.¹⁵²⁷

Још једна промена у раду, према Симоновићевом казивању уследила је током 1883. године. До тадашњи рад српских официра био је заснован на аустријској и руској триангулацији, при чему се предност давала оним подацима који су у српски Генералштаб стигли од руских топографа 1880. године. Од 1883. триангулација на простору Кнежевине Србије, коју је вршио Јосиф Симоновић, везана је за руску триангулацију и то су биле оне зоне које су се налазиле уз гранични појас Краљевине Србије на којем су руски официри вршили премеравања током 1878/1879. године. Како би коришћење руске мреже троуглова било могуће за премеравање Србије, географску дужину измерених тачака требало је са пулковског подневка, који је био одредница на руским географским картама, прерачунати у односу на париски подневак.¹⁵²⁸ Даљу триангулацију ка северној граници српске државе наставио је Радован Милетић. Радови на премеравању Краљевине Србије настављени су све до 1892. године, када је извршено поновљено снимање секција Крушевац и Варварин. Тиме је први топографски премер Краљевине Србије био завршен, а међу официрима који су вршили премеравање били су и тада кандидати за генералштабну струку Степа Степановић, Живојин Мишић и Петар Бојовић.¹⁵²⁹

У периоду од 1881. до 1893. године позиционирано је укупно 1.347 триангулацијских тачака на основу којих је одређен положај места, уз белешке о њиховој географској дужини и ширини. Одређиване надморске висине појединих тачака неопходних за повлачење изохипси на секцијским листовима вршено је уз помоћ анероида. Сваки официр располагао је са по два наведена инструмента, од којих је један увек остајао у месту преноћишта, док је други официр-топограф носио са собом и вршио мерења на терену, која су, по повратку, поређена са фиксним анероидом. Главна станица за контролисање података о висина кота била је у Београду, док су места преноћишта официра, у којима су били „непокретни“ анероиди, биле станице другог реда. У случају да је одређивање кота вршено на удаљености већој од 15–20 километара од стационираног анероида, успостављана је и контролна станица трећег реда. Изохипсе на свакој секцији биле су засноване на основу 700–1.000 одређених кота, што би значило да је било између 70.000 и 90.000 извршених мерења и исто толико тачака којима је одређена надморска висина.¹⁵³⁰

Топографски премер Кнежевине Србије пренет је на 95 секција географске карте израђене у размери 1:50.000. Одређени секцијски листови појављивали су се сукцесивно, тако да су први листови објављени 1884. године.¹⁵³¹ Током 1889. године, по наређењу

¹⁵²⁶ С. Грујић, *Један пример топометријскога рада на пракцици*, Ратник – додатак IV (1886), 2–29.

¹⁵²⁷ Симоновић не помиње да је Грујић радио секцију „Рашка“, већ је наводи да је тек капетан Василије Антонић вршио премеравања на том сектору 1891. године, али врло је јасно да је први премеравања вршио Грујић, а могуће да је 1891. године вршено допуњавање те секције. (Ј. Симоновић, *нав. дело*, 177)

¹⁵²⁸ Ј. Симоновић, *нав. дело*, 47.

¹⁵²⁹ С. Вукић, *Страни утицаји на развој српске војне доктрине*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2013, 180.

¹⁵³⁰ Ј. Симоновић, *нав. дело*, 317–319.

¹⁵³¹ S. Radojčić, S. Bakrač, M. Amović, *Jovan Cvijić and Headquarters maps of the Kingdom of Serbia 1:75.000*, 150th Anniversary of the Jovan Cvijić's birth, eds. V. Jović, A. Petrović, Belgrade, 2016, 757.

начелника Главног генералштаба Јована Мишковића, наређено је да се што раније доврше секције које су приказивале простор источне Србије, уз додатак карте Ћустендила, коју је требало представити на основу бугарске карте. До почетка августа 1889. године потпуно је био завршен рад на секцијама Пирот, Ртањ, Грнчар, Алексиначка Бања, Књажевац, Неготин и Мркоњ. Секције које су приказивале простор Темске и Св. Николе биле су у то време на изради и за месец дана је очекивано њихово штампање. Када је реч о преузимању података са бугарске карте Ћустендила и околине, скелет мапе био је пренет, али не и географска мрежа, будући да се није уклапала са српском картом, те је њено исцртавање било могуће само уз резерву у погледу тачности. На основу Мишковићевог наређења извршена је израда карте Ћустендила, преузимањем података са бугарске карте. Разлог Мишковићевог инсистирања на одлагању свих послова и стављању акцента на израду секција карте које би приказивале простор источне Србије и граничног појаса према Бугарској био је, како сам наводи, инспирисан потребама „које лако и изненадно могу наступити“.¹⁵³²

До октобра 1892. године биле су објављене укупно 72 секције карте Краљевине Србије у издању Главног генералштаба. Рад је настављен током 1893. године када је објављено додатних 13 секција, односно укупно је било до тада објављено 85 секција. Следеће године објављено је још девет секцијских листова, а 1895. последња, 95 секција. Тада је Краљевина Србија добила потпуну секцијску карту која је била резултат рада на премеравању земљишта спроведеног од стране њених официра.¹⁵³³ Ово је био један од најзначајнијих тренутака у развоју српске картографије. Све карте објављене пре тога нису биле ни близу у погледу количине података које су се могле срести на њима. Поред тога, то је био и важан тренутак за српску војску, која је сопственим снагама и умећем спровела премер своје земље. Коначно, српски официрски кор је располагао са картама које су, за разлику од оних коришћених током ратних дешавања 1876–1878. године, могле бити употребљене за израду како оперативних, тако и стратегијских планова.

Секцијски листови карте Краљевине Србије у размери 1:75.000 садржали су бројне географске податке који су били представљени у складу са топографским кључем. Мапе настале радом српске војске пружале су обиље географских података о изгледу српске државе. Рељеф је био приказан методом изохипси са еквилистанцом од 50 метара.¹⁵³⁴ Шуме су биле означене зеленом бојом, а реке црном. Свака секција садржала је приказ насеља подељених по величини. Поред тога, сва места на којима су вршена мерења, како триангулацијска, тако и надморске висине, била су обележена на карти. Тиме је српска, али и европска, како војна, тако и цивилна картографија добила најтачнији извор за даље картографске радове. На основу првог премера и картографског материјала, пре него што су из штампе изашле све секције *Генералштабне карте Краљевине Србије*, 1893. године, редуцирањем картографског материјала са 1:75.000 на 1:200.000 израђена је *Генерална карта Краљевине Србије*, која је била слична већ помињаној истоименој карти намењеној за школску употребу. Поред простора Србије, и на овој карти је био представљен узан појас суседних области, које су представљене на основу аустријске карте, када је реч о простору Босне и Херцеговине и Старе Србије и бугарских карата, насталих на основу руских снимања током 1877–1878. године.

Важно питање које се намеће када се говори о првом премеру Краљевине Србије и картографским материјалом насталим на основу рада српских официра је и оцена

---

¹⁵³² ВА, П–14, К–2, Ф–2, док. 4/2, начелник Главног генералштаба Јован Мишковић – начелнику Географског одељења Радовану Милетићу 24. јула / 5. августа 1889.

¹⁵³³ *Службени војни лист*, бр. 28, 3/11. август 1891; Исто, бр. 39/40, 26. септембар / 8. октобар 1892; Исто, бр. 32/33, 5/17. август 1893; Исто, бр. 43, 25. октобар / 6. новембар 1894.

¹⁵³⁴ М. Керавица, *Грађа за историјски развој и рад наше војне геодетске службе у периоду од њеног оснивања до почетка Другог светског рата 1941*, Београд, 1958, 7–8.

картографских секција од стране научне јавности тога доба. Међу првима се на секције објављене до 1888. године осврнуо познати картограф Карл Вогел, који је врло похвално говорио о радовима српског генералштаба, истичући да је једна држава свега десет година након добијања независности успела да спроведе картографски премер свог земљишта, а до тада објављене листове означио је као „епохални напредак на пољу мерничког и картографског рада“.¹⁵³⁵ Годину дана касније своје мишљење, односно критику одређених секцијских листова Раванице, Врања и Беле Паланке, изнео је и Јован Цвијић. На почетку, Цвијић је истакао значај овог картографског дела у целокупној српској картографији. Своју критику засновао је на теренској употреби наведених секција током својих истраживачких радова на простору Краљевине Србије. Основне примедбе тичале су се положаја места и ознаке одређених појава које се нису сретале на карти. Једна Цвијићева критика, по Симоновићевом, али и нашем мишљењу, није била на месту. Наиме, Цвијић је критиковао називе који се срећу на карти и указивао да би географске појмове требало прилагодити оним именима који се за њих срећу у литератури. Напротив, принцип којег су се држали српски официри био је методолошки далеко тачнији, будући да су они бележили називе планина, река, насеља и других географских елемената који су чинили саставни део карте, на основу изговора тог појма од стране локалног становништва.¹⁵³⁶ Поред одређених грешака које је приметио на карти, Цвијић истиче да би било од велике користи за српску просвету када би Министарство просвете наручило умањену карту, израђену на овој основи, за српске основне и средње и школе.¹⁵³⁷ Цвијић је, као и целокупна јавност тог времена, био потпуно свестан места које је у српској картографији, али и целокупном српском друштву и његовој култури, имало издавање ове карте.

Поред Цвијића и Карла Вогела, позитивна мишљење о овом делу српске картографије дали су и други аутори у истакнутим географским часописима. Тако су се могле срести похвале на рачун „младе краљевине“ која је за кратко време свог постојања створила једно значајно дело.¹⁵³⁸

Први топографски премер Кнежевине и Краљевине Србије носио је са собом одређене потешкоће, које су биле повезане са самом организацијом српске војске. Један од главних проблема тичао се стручног кадра оспособљеног за топографске и тригонометријске послове на терену и тај недостатак се испољио већ током прве године рада. Али, управо то је и подстакло наредбе у оквиру Главног генералштаба које су имале за циљ увећање броја топографа, али и усмеравање школовања младих официра ка геодетској служби. Сходно томе, већ друге године премера (1882) војни министар Тихомиљ Николић објављује распис упућен командантима и војним надлештвима, у којем позива младе официре да се пријаве, како би били упућени на школовање у иностранство, а један од тројице планираних официра требало је да се обучава за „инцинирске“ студије и геодезију.¹⁵³⁹ Ова наредба, као и сама чињеница да се она објављује годину дана по почетку премера, јасно указује на недостатак већег броја официра, али и на разлоге због којих је премер трајао нешто више од деценије. Наведени проблем није решен све до краја првог премера, будући да официри те године нису упућени на школовање, а министар војни је 1886. године расписивао конкурс за прелазак

¹⁵³⁵ Ј. Симоновић, *нав. дело*, 309.

¹⁵³⁶ Ј. Цвијић, *Снимачки рад и главне карте. Генералштабна карта Србије 1:75.000*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5: Говори и чланци, Београд, 2000, 135–136; Ј. Симоновић, *нав. дело*, 299–301; S. Radojčić, S. Вакраћ, М. Adamović, *нав. дело*, 760.

¹⁵³⁷ Ј. Цвијић, *нав. дело*, 303.

¹⁵³⁸ Ј. Симоновић, *нав. дело*, 309–312.

¹⁵³⁹ С. Радојчић, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић*, 32.

заинтересованих официра у Географско одељење и њихову обуку на пословима премеравања током зимских месеци.¹⁵⁴⁰

Подстицаји за први топографски премер српске државе били су различити. На првом месту треба кренути од догађаја из 70-их година 19. века, када се доласком аустријских официра српска војска детаљније упознала како са савременим инструментима неопходним за мерење, тако и са самим процесом снимања земљишта. Управо двојица официра која су заједно са аустријским војним представницима у Србији вршили премеравање и који су били на усавршавању у Бечу, Јован Прапорчетовић и Радован Милетић, били су и водеће личности првог топографског премера Кнежевине / Краљевине Србије. Нема сумње да је утицај који су аустријски официри извршили својим радом подстакао и српске официре на размишљање о неопходности премера у складу са оним нормама које су у том погледу важиле у европским армијама тог времена. Други подстицај је свакако дошао из самих ратних дешавања током 1876–1878. када се српска војска, и поред постојања аустријских карата, суочила са недостатком картографског материјала на којем би земљиште било потпуно верно приказано, а размера карте била довољна и за планирање операције на ужем простору, што се могло остварити само кроз детаљан премер српске државе. Стога и не чуди податак да се већ годину дана након успостављања званичне граничне линије, у Географском одељењу приступило теоријској припреми за премеравање. Трећи подстицај је произилазио из свеукупних напора који су водили ка модернизацији српске војске и њеног усклађивања са модерним европским армијама, а без картографског премера сопствене земље, модерна армија се није могла замислити.

Све до почетка првог топографског премера, Срби нису заузимали прво место у картографском свету, у погледу публикација које су доносиле слику географског изгледа њихове земље. Објављивањем секцијских листова српска картографија превазилази аустријску војну картографију у погледу тачности географских података који су се у радовима ових картографских школа могли срести о Србији. Аустријске војне карте престају да буду главни извор за картографске радове, како војне, тако и цивилне картографије у Краљевини Србији. Уместо тога, топографским премером и картама урађеним на основу њега, Срби су постали најбољи картографи своје отаџбине, а српска војна картографска школа је заузела прво место у погледу тачности картографских публикација које се тичу Србије. Поред значаја ових догађаја у историји картографије, картографске публикације објављене у периоду од 1884. до 1895. године у оквиру војне картографије представљају и показатеље културног напретка српског друштва. Можда то најбоље и показује чињеница да је премер своје државе спровела војска чије је министарство створено свега двадесет година пре него што је предузето топографско снимање њене територије, а сама независност те државе је била добијена две године пре доношења одлуке о премеру.

Издавање секцијских листова генералне карте Краљевине Србије није био једини посао картографске радионице у оквиру Географског одељења. Током 1893. године објављена је *Карта пошта, телеграфа и железнице Краљевине Србије*, а средином последње деценије 19. века радило се на изради секцијских карата западне Бугарске у размери 1:75.000, које су биле базиране на руским картографским радовима. Поред ових радова који су били директно везани за Географско одељење, картографска радионица ове институције радила је и бројне картографске публикације које су објављиване у оквиру српске цивилне картографије.¹⁵⁴¹

---

¹⁵⁴⁰ Исто, 23.

¹⁵⁴¹ *Карта западног дела Кнежевине Бугарске*, Београд, 1896 (ВГИ, сиг. 2.3.5); С. Радојчић, *Прилози за биографију Стевана Бошковића*, 40–41.

Истовремено, Главни генералштаб био је укључен у послове који су имали за циљ прикупљање података о главним путним правцима на простору Старе Србије и Македоније, а за потребе Министарства иностраних дела. Начелник Главног генералштаба Јован Мишковић упутио је средином 1889. године упутство вицеконзулу Петру Манојловићу о начину на који треба да прикупља податке о простору Европске Турске. Осим описа, уколико му прилике дозволе, Манојловићу је стављено у задатак и да врши скицирање путева. Шта је од наведеног Манојловић остварио није нам познато.¹⁵⁴²

Стеван Бошковић и његов рад до Првог светског рата

Крајем последње деценије 19. века у српској војној картографији дошло је до „сукоба“ две картографске школе које су вршиле главни утицај на развој како војне, тако и цивилне картографије у Србије, а које су се огледале у начину извођења система триангулације. Као што смо већ навели, током првог премера Краљевине Србије, српски официри нису вршили одређивање сопствене триангулацијске мреже, већ је коришћена најпре аустријска, а затим руска мрежа постављена током 70-их година 19. века. У српској војној картографији тог времена било је потпуно јасно да премер који је вршен на тој основи неће имати дужи век трајања, па су секцијске карте често означаване као „привремене“.¹⁵⁴³ За потпуно тачан премер било је неопходно извршити тригонометријску триангулацију, а да би то уопште било могуће у Краљевини Србији, требало је имати официре који ће бити потпуно вични том послу. Један од српских официра који су своје школовање током 90-их година 19. усмерили у правцу стицања знања неопходних за геодетске радове и успостављање „српске“ триангулације био је Стеван Бошковић, српски официр који је један део школских дана провео у Русији.¹⁵⁴⁴

Поред значаја који је Бошковићев боравак у Русији имао у погледу његовог стручног и научног усавршавања, његово школовање у амбијенту где се неговала нешто другачија картографска традиција од оних које су вршиле главни утицај на српску војну и цивилну картографију, отворио је врата преносу идеја и праксе присутне у руској картографској школи и њихову примену у оквиру српске војне картографије. Управо „сукоб“ у оквиру српске картографије, који смо нагостили на почетку овог поглавља, произилазио је из Бошковићевог школовања у Русији и прихватања праксе руске картографске школе. Наиме, први „привремени“ премер и картографске публикације настале његовим радом нису у потпуности задовољиле како српске војне власти, тако и научну јавност, иако је то било најбоље картографско дело тог типа које се тицало Краљевине Србије. Сходно томе, министар Драгомир Вучковић издаје почетком октобра

¹⁵⁴² ДАС, МИД–ПО, 1889, М/14, 692.

¹⁵⁴³ Ј. Симоновић, *нав. дело*, 316.

¹⁵⁴⁴ Стеван Бошковић је рођен 1868. године у Зајечару. Након завршетка Војне академије у Краљевини Србији, Бошковић је у октобру 1892. године упућен у Русију, у циљу усавршавања геодезије и премеравања земљишта. Млади српски официр завршио је школовање у Русији почетком 1897. године, а одмах затим је упућен у Пулковску опсерваторију, где је наставио практичне вежбе из астрономских осматрања и триангулације, током наредне две године, до 19. јануара 1899. године, када је са успехом завршио практични курс астрономије и геодезије. Бошковићев боравак у Пулкову био је испуњен практичним радовима који су се тицали послова триангулације, астрономских мерења и прецизних нивелмана. Закључак професора Николајевске генералштабне академије био је да ће Бошковић својим прецизним снимачким оком и мирном руком учинити знатне услуге својој отаџбини у погледу премеравања, триангулације и других картографских послова. (Архив САНУ, СБ, Извештај о раду Српског капетана С. П. Бошковића у Пулковској Опсерваторији у току 1897. и 1898. год.)

1898. године распис у којем наводи да је донета одлука да се изврши тригонометријска триангулација Краљевине Србије, те је због тога неопходно увећати персонал географског одељења, које је у том тренутку, на основу одлуке краља Александра Обреновића с почетка 1898. године о успостављању Команде активне војске, издвојено из Главног генералштаба и стављено у надлежност Министарства војног. Услов за прелазак у Географско одељење био је чин капетана II класе и врло добар или одличан успех из курсева математике и геодезије.¹⁵⁴⁵

У циљу премера Краљевине Србије, у оквиру Министарства војног образована је комисија у саставу Милана Андоновића, професора геодезије и директора Велике Школе, затим Јосифа Симоновића и Милана Недељковића, директора опсерваторије Велике школе, са основним задатком да припреме законски пројекат за геодетске радове у Краљевини Србији, са посебним нагласком на извођењу самосталне триангулацијске мреже. Чланови комисије одржали су седницу 12. маја 1899. године на којој је одлучено да се за основицу триангулације првог реда узме линија Параћин – Сикирица, а затим да се тригонометријска мрежа развије по ланцима ка северу и да се споји са аустријском мрежом на Дунаву. Поред триангулације првог реда, било је предвиђено и прецизно нивелисање, односно тачно одређивање надморске висине за тачке дуж железничке пруге Београд – Параћин, а затим на основу тих података требало је одредити висину тачака у оквиру тригонометријске мреже. Извођење радова на успостављању тригонометријске мреже требало је да контролише потпуковник Јосиф Симоновић, а нивелман је био у надлежности Милана Андоновића. Истог дана, министар војни је донео одлуку којом се наведени пројекат прихвата, уз наређење да се извршиоци овог посла строго воде по наређењима члана 2. законског пројекта за геодетске радове у Краљевини Србији. Поред потребе за новим топографским премером Краљевине Србије, на успостављање сопствене тригонометријске мреже утицала је и потреба за катастарским премеравањем државе, будући да се иста основа могла користити и за топографски и за катастарски премер Србије. Управо у њиховој идеји о краткој основици види се немачки утицај, будући да је тај систем при одређивању тригонометријске мреже коришћен у немачкој војсци.¹⁵⁴⁶

Наведени пројекат премеравања Краљевине Србије није заживео, а убрзо се од њега одустало. По свему судећи, све је остало само на пројекту, будући да Бошковић наводи да је у тренутку када је он, заједно са Географским одељењем, предузео послове на тригонометријској триангулацији Србије, постојао пројекат којим је било предвиђено оснивање једне основице дужине свега неколико стотина метара јужно од Параћина, а не помиње никакве радове вршене на терену пре његовог повратка.¹⁵⁴⁷

У 1899. године у Србију се враћа Стеван Бошковић и постаје шеф Тригонометријског одсека Географског одељења. Још током боравка у Пулковској опсерваторији, Бошковић је правио планове о новом тригонометријском премеравању Краљевине Србије. Његова идеја како би ти радови требало да изгледају разликовала се од оних планова који су током прве половине 1899. године били прихваћени у Министарству војном, а управо у његовој идеји види се руски утицај на развој српске војне картографије. За разлику од Андоновића, Симоновића и Недељковића, Бошковић је, под руским утицајем, заговарао триангулацију са основицама чија дужина мора бити између пет и осам километара и на крају је његова идеја однела превагу.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴⁵ С. Радојчић, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић*, 107.

¹⁵⁴⁶ Исто, 107–108.

¹⁵⁴⁷ С. Бошковић, *Базиси и базисне мреже тригонометриске триангулације Србије, Црне Горе, Косовско-метохијске области и Македоније*, Београд, 1949, 7–9.

¹⁵⁴⁸ С. Радојчић, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић*, 113.

Проблем који је постојао у српској војсци током првог премера – недостатак стручног кадра – није био решен све до Бошковићевог повратка у Краљевину Србију. У вези са тим, почетком 1901. године, Бошковић је саставио реферат упућен начелнику Главног генералштаба у којем је изнео предлог о припреми официра за топографски рад у року од свега два месеца. Првих месец и по дана требало је посветити упознавању са брзим и тачним начином снимања земљишта савременим инструментима, док би друга половина обучавања била посвећена самом крокирању на терену. Бошковић је предложио да се крокирање врши у околини Алексинца, где је и он планирао свој боравак током јуна и јула 1901. године, будући да је у истом временском периоду радио на тригонометријској триангулацији Србије.¹⁵⁴⁹

Период у раду Географског одељења од 1899. до 1905. године обележили су послови који су се тicali успостављања тригонометријске мреже I, II и III реда на простору Краљевине Србије. Прве три године биле су углавном посвећене рекогносцирању терена, успостављању стабилних основа и подизању пирамида неопходних за снимање терена, као и самој обуци официра у премеравању. За разлику од пројекта из 1899. године, Бошковићева идеја о успостављању тригонометријске триангулације на простору Краљевине Србије подразумевала је четири основице: параћинску, неготинску, врањску и лозничку, дакле једна у средишту земље и три у пограничним областима. Након завршеног извиђања терена и основних премеравања и обуке персонала, од 1902. године вршено је мерење основица, што је завршено две године касније, када је триангулација првог реда била повезана са аустријском мрежом на Дунаву и на простору Босне. Година 1904. била је обележена мерењем дужина основица. Мерење је вршено уз помоћ инварских жица, које су добијене из Севра. Параћинска основица, са дужином од 5.603 метра и укупно осам тачака, била је измерена у јуну. Два месеца касније завршено је премеравање неготинске основице дужине 5.656 метара. На простору Врања основица је премерена у септембру и била је дуга 4.970 метара, а последња, лозничка основица премерена је у октобру са укупном дужином од 5.029 метара. Такође, у истом временском периоду извршено је мерење хоризонталних и вертикалних углова на тригонометријским тачкама сва три реда. Целокупан посао био је повезан на аустријску триангулацијску мрежу. Разлог томе лежао је у намери да се непрекидна мрежа троуглова која је почињала од Северног леденог мора продужи преко Србије до Врања, а у будућности даље све до грчке триангулације и Средоземног мора.¹⁵⁵⁰ Након што је завршено мерење основица, могло се приступити новом премеру Краљевине Србије. Захваљујући делатности Стевана Бошковића, Краљевина Србија је постала прва балканска држава која је својим сопственим снагама и знањем својих официра израдила сопствену триангулацију.¹⁵⁵¹

Пре него што су српски топографи изашли на терен у циљу новог премеравања Краљевине Србије, остао је још један посао који је требало завршити, како би се дошло до тада најтачнијег урађеног премера српске државе. Поред тригонометријске мреже, један од послова Стевана Бошковића био је и извођење прецизног нивелмана Краљевине Србије. У суседним земљама, Босни и Херцеговини и Хабзбуршкој монархији, бечки Војногеографски институт је извршио прецизан нивелман који је ишао од Трста, односно од Јадранског мора. На предлог организације за међународно мерење земље, аустријски Војногеографски институт довео је своју мрежу нивелмана до границе Краљевине

¹⁵⁴⁹ ВА, П-14, К-9, Ф-3, док. 15/1, Реферат начелнику Главног генералштаба 26. фебруара / 10. марта 1901.

¹⁵⁵⁰ ВГИ, Рукописна заоставштина Стевана Бошковића.

¹⁵⁵¹ Архив САНУ, Заоставштина СБ, Геодетски генерал Бошковић Стеван; ВГИ, Рукописна заоставштина Стевана Бошковића; М. Keravica, *nav. delo*, 21; С. Радојчић, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић*, 154–157.

Србије, како би српски официри, на основу њихових података могли даље спровести мерење дуж главних саобраћајница Краљевине Србије. Аустријски нивелман пренет је на српску територију код Београда 1904. године и то на Савском мосту, захваљујући Стевану Бошковићу. Рад на нивелману настављен је до 1911. године и током ових послова, поред преноса код Београда, извршен је и пренос аустријског нивелмана код Зворника. Сами послови су спровођени дуж главних саобраћајница на простору Краљевине Србије и били су значајни са позиције одређивања апсолутних надморских висина других тачака на простору Краљевине Србије у односу на Јадранско море, што је било од изузетног значаја за топографски премер.¹⁵⁵²

Након што су сви послови који су претходили новом топографском премеру Краљевине Србије били приведени крају и након што су створени услови, који су пре свега значили довољан број стручног кадра, започео је нови топографски премер Краљевине Србије, заснован на сопственој триангулацији. Основни циљ премера била је израда географских карата у размери 1:50.000, са изузетком оних места која су имала војни значај, те је за њих било предвиђено скицирање у размери 1:25.000. За представу рељефа било је предвиђено обележавање изохипсама на сваких 5 метара. На самом крају 1905. године, персонал Географског одељења, које је у међувремену поново постало саставни део Главног генералштаба, ојачан је са десет нових официра који су на пролеће 1906. године наставили даљи рад. Међутим, према Бошковићевим белешкама у том послу се није много одмакло због учесталих прекида због других послова. Током 1906. године вршено је снимање у околини Београда и Ниша у размери 1:25.000. Те послове су радили официри који су ступили у Географско одељење крајем 1905, те је рад у 1906. години више био њихово увежбавање, него право топографско снимање. Током 1907. и 1908. године настављен је топографски рад. Године 1909. највероватније није вршено ново топографско премеравање, будући да је те године отпочела реамбулација¹⁵⁵³ секцијских карата насталих на основу првог премера из 80-их и почетка 90-их година 19. века.¹⁵⁵⁴ Очигледно се увидело да топографски премер, који је започео 1906. године, неће тако брзо дати резултате, а политичке прилике на Балканском полуострву захтевале су колико-толико спремне армије балканских држава, те је тачан картографски материјал био нужна потреба.¹⁵⁵⁵

Реамбулација секцијских листова насталих на основу првог премера Краљевине Србије, почела је након што је у Географском одељењу завршена нова картографска публикација која је објављена 1908. године. Реч је о *Специјалној карти Старе Србије*, објављеној крајем маја 1908. године у размери 1:150.000. Наведена географска карта састојала се од четири листа: Приштина, Призрен, Скопље и Ђаковица. На њима је била приказана територија Старе Србије која се простирала од Ђаковице на западу до Куманова на истоку, од Зеленикова и Ура Љумса на југу до Пећи, Вучитрна и села Свирца на северу.¹⁵⁵⁶

За разлику од територије Краљевине Србије, простор Старе Србије није могао бити картографски представљен на основу топографских радова српских официра.

¹⁵⁵² С. Радојчић, *нав. дело*, 185–201.

¹⁵⁵³ Исправљање географских карата на терену.

¹⁵⁵⁴ ВГИ, Рукописна заоставштина Стевана Бошковића.

¹⁵⁵⁵ Истовремено са радовима који су имали за циљ припрему новог премера Краљевине Србије, базираних на самосталној триангулацији, Стеван Бошковић је вршио и астрономске радове у циљу одређивања географског положаја места, односно географске ширине и географске дужине. Те радове Бошковић је изводио у периоду од 1900. до 1911, са изузетком 1904. и 1911. године. Због ратних дешавања, подаци до којих је дошао Бошковић нису коришћени у периоду до Првог светског рата. (М. Keravica, *нав. дело*, 11)

¹⁵⁵⁶ Ј. Жирачек, *Специјална карта Старе Србије у размери 1:150.000, издање Географског одељења главног генералштаба Краљевине Србије*, Српски технички лист. Орган удружења српских инжењера и архитеката 19, бр. 33 (17/29. април 1908), 300.

Уместо тога, као главни извор искоришћене су већ помињане аустријске карте овог простора, те су подаци са њих преузети и представљени у складу са српском картографском традицијом. Међутим, проблем је био у начину израде ове карте, како је то истицао Драгутин Дероко. По његовим речима, Географско одељење је извршило једноставно увећавање аустријске карте с размере 1:200.000 на размеру 1:150.000. То је условило изостанак одређених објеката и грешке, које су утицале на сам квалитет картографског рада.¹⁵⁵⁷ Ипак, Дерокове речи нису биле потпуно тачне. Пре него што су објављене нове секције, након оних које су се појавиле током 1908, вршена је њихова исправка на самом терену. Наиме, капетан Душан Бабић, по усменом наређењу начелника Стевана Бошковића, предао је средином маја 1911. године пензионисаном капетану и војном поверенику у Скопљу Велибору Драгашевићу, седам секцијских листова нове карте са задатком да их исправи на терену и потом врати Географском одељењу, како би се приступило репродукцији исправљених мапа. Драгашевић је добио по три мапе од следећих секција: Колашин, Беране, Никшић, Пећ, Нови Пазар, Крива Паланка и Михаина. Две мапе су биле предвиђене Драгашевићу за рад, а на трећој је требало да изврши исправке и пошаље их назад у Географско одељење. Драгашевић је убрзо вратио кориговану секцију Криве Паланке, а како остали исправљени листови нису стизали све до средине септембра, Бабић се обратио начелнику Главног генералштаба Радомиру Путнику, с молбом да преко министра војске издејствује повратак, што је он и учинио. Није познато да ли је Драгашевић послао све исправљене карте.¹⁵⁵⁸

Рад на карти Старе Србије и Македоније настављен је у наредним годинама, све до пред Први балкански рат, када су завршене и објављене последње секције Старе Србије и Македоније. Поред листова који су приказивали ове две области, заједно са њима објављене су нешто измењене и допуњене карте Краљевине Србије настале у периоду од 1884. до 1895. године, с тим што су смањене на размеру 1:100.000, као и простор Црне Горе, западне Бугарске, Босне и Херцеговине, Славоније и Срема. Сви листови скупа објављени су под насловом *Карта Краљевине Србије и суседних области*, са укупно 94 секције. Управо је то била карта која је коришћена за припрему и само вођење Балканских ратова. Издавањем ове карте била је донекле допуњена празнина у српској војној картографији када је реч о простору Старе Србије, будући да су то прве картографске представе ове области у оквиру радова Географског одељења Главног генералштаба.¹⁵⁵⁹

То што су листови специјалне карте Старе Србије објављени 1908. и 1911/1912. године засновани на аустријским картама, не значи да српска војска није предузимала активности које су имале за циљ прибављање података о географском изгледу, стратегијском значају појединих места, правцу путева и њиховом окружењу на простору Старе Србије. Почетак континуираног рада у погледу прибављања наведених података за простор Старе Србије означила је наредба команданта активне војске, бившег краља Милана, од 12. јуна 1898. године, којом су тражени подаци о дислокацији турских трупа на територији јужно од граница Краљевине Србије. Две године касније, Драгашевић је, преко конзулата у Приштини, упутио краљу Милану тражене податке, са географском картом *Европска Турска и Балкан* на којој су били приказани подаци о локацији и карактеру турских војних снага на простору Косова и Метохије. Подаци су доносили информације о припадности чета одређеним батаљонима и пуковима, а исто тако било је назначено да ли је реч о пешадији или артиљерији. Турске трупе биле су стациониране у Пљевљима, Пријепољу, Сјеници, Бијелом Пољу, Новом Пазару, Митровици, Берану, Вучитрну, Приштини, Гњилану, Призрену, Ђаковици, Гусињу и Пећи. Чете у наведеним

¹⁵⁵⁷ Д. Дероко, *Специјална карта Краљевине Југославије*, Гласник Географског друштва 22 (1936), 91–92.

¹⁵⁵⁸ ВА, П–14, К–17, Ф–3, док. 4/1.

¹⁵⁵⁹ С. Радојчић, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић*, 218.

местима су биле у саставу 17, 69, 70. и 71. батаљона, а у Пећи, Призрену и Ђаковици била је присутна и брдска артиљерија. На крају извештаја, Драгашевић је навео разлог због којих му је било потребно две године да прикупи податке о положајима турске војске. Главни разлог био је потпуно одсуство познавања турске војне формације код становника, учитеља и свештеника, те је било врло тешко доћи до самих података. Поред тога, „потпуна анархија“ од Качаника до Босне условљавала је честе промене позиција турских јединица, у циљу заштите поретка, „ал’ досад никад на осигурање потиштене нам браће“.¹⁵⁶⁰

Осим прикупљања података о позицији и саставу турске армије, наредба команданта Активне војске, по свему судећи, садржала је и упутство за прикупљање других података војне природе, на првом месту крокирање, рекогносцирање и израду планова. То се види из Драгашевићевог писма у вези са слањем претходно поменутих података о локацији турске војске, у којем наводи да ће остале податке, међу којима помиње оне картографске и географске природе, слати искључиво краљу Милану.¹⁵⁶¹ Да је постојала наредба о рекогносцирању и крокирању главних путних праваца на простору Старе Србије, види се и из резултата послова које је Драгашевић доставио током 1900. године. Међу првима је било *Извешће о рекогносцирању железничке пруге Скопље – Митровица*, састављено у Приштини 7. новембра 1900. године. Главни акценат при писању извештаја био је стављен на конфигурацију терена дуж којег се пруга простирала и на њену погодност за употребу током ратних операција. Први део извештаја пратила је и скица нагиба, односно успона саме пруге. Поред географских података, Драгашевићеви извештаји обилују етнографским подацима за насеља дуж којих је пролазила пруга. Основни циљ Драгашевићевог извештаја био је да укаже на стратегијски значај пруге за будуће операције, затим да прикаже њене географске карактеристике, слабе тачке које би биле погодне за уништавање, како би се њена употреба за пребацивање турских трупа са територије јужно од Шар-планине на простор Косова и Метохије елиминисала. Етнографске карактеристике села навођење су са јасним разлогом – уколико су била српска на њих се могло рачунати и Драгашевић врло јасно истиче потпуну наклоност ових села ка Србији. Први упућени извештај о рекогносцирању није садржао крокије.¹⁵⁶²

Већ следећи извештај, састављен четири дана касније, о рекогносцирању пута Домеровци – Приштина садржао је кроки у размери 1:25.000, са изохипсама на 25 метара. На жалост, овај Драгашевићев картографски приказ није сачуван, али његов опис пута, рађен по истом методу као и опис железнице, давао је обиље података о географији самог пута, његовом значају за војне операције и статистици. Управо у овом извештају, Драгашевић нам је оставио нешто више података о самом начину прикупљања материјала и картографским радовима које је вршио на терену. Ако се има у виду ситуација на Косову и Метохији у погледу јавне безбедности, потпуно је јасно какве опасности је са собом носио рад на крокирању и рекогносцирању ове области. Проблеми са којима се сусретао један чиновник који је тајно вршио проматрања на простору Европске Турске лепо је описао следећим речима: „у Европи хватају само невеште шпијуне и затварају, а овде пуцају малтине и на невина човека само који није њихова соја, па залутали Арбанас није сигуран ни од својих само ако није из њихова фиса“.¹⁵⁶³ У таквој ситуацији Драгашевић је са собом носио географску карту на терен, вршио њено исправљање и допуњавање, а затим све то преносио на кроки. Тако су настајали

¹⁵⁶⁰ ВА, П-14, К-11, Ф-3, док. 17/1.

¹⁵⁶¹ Исто.

¹⁵⁶² ВА, П-14, К-17, Ф-3, док. 3/1, Извешће о рекогносцирању железничке пруге Скопље – Митровица.

¹⁵⁶³ Исто, док. 4/1, Извешће о рекогносцирању пута Домеровци – Приштина.

картографски прикази Велибора Драгашевића, који су осим географских елемената неопходних за познавање изгледа земљишта, садржали и етнографске податке.¹⁵⁶⁴

Нови подаци од Велибора Драгашевића стигли су током марта 1903. године, када је завршио извештај о рекогносцирању пута Куманово – Скопље са крокијем у размери 1:75.000, као и извештај о путу Феризовић – Скопље, али без крокија. Нови послови предузети током 1903. године рађени су на основу наредбе краљевог ађутанта Светозара Нешића, тадашњег начелника Главног генералштаба. Драгашевићу је стављено у задатак да рекогносцира и по могућству скицира путеве који су водили од српске границе ка Приштини и Гњилану, уз примедбе о најповољнијим правцима куда би се могле кретати трупе. Поред тога, требало је исти посао предузети на путевима који су из Гњилана водили ка Скопској Црној и даље ка Скопљу, уз обавезну оцену који би правац био најпогоднији за наступање са Скопске Црне Горе ка Скопљу. Такође, наређене се односило и на скицирање пута од Куманова ка Скопљу и ка том месту, од Приштине преко Качаника. Уз наредбу, ишао је и допис да су наведени извештаји Генералштабу потребни што пре, тако да Драгашевић одмах предузме неопходне послове.¹⁵⁶⁵ Кроки пута Куманово – Скопље рађен је из аустријске и турске генералштабне карте, које су биле у размери 1:200.000, који је исправљан на лицу места, тако да је представљао поуздан картографски извор.¹⁵⁶⁶ Поред наведених картографских дела, знамо са сигурношћу да је Драгашевић саставио и кроки околине Скопља и Тетова у размери 1:75.000, а на основу аустријске карте, а исправке је вршио на основу снимања из 1902. године.¹⁵⁶⁷ Драгашевић је свој рад на простору Старе Србије наставио и током наредних година, па је у мају 1906. године завршио извештај о путу Куманово – Матејић – Булачане са крокијем у размери 1:75.000.¹⁵⁶⁸

О већини крокија урађених од стране Драгашевића сазнајемо на основу његових белешки, док сам картографски материјал није сачуван, бар у оквиру извештаја о рекогносцирању разних путних праваца. Једино је сачуван рукописни кроки околине Косовске Митровице, у размери 1:75.000, упућен заједно са описом у којем је истакнути војни и стратегијски значај Косовске Митровице, уз наравно, податке о етнографској структури. Сачувани кроки на одличан начин показује Драгашевићево картографско умеће у изради крокија, али и количину података које су његови картографски радови доносили војним властима Краљевине Србије. Из самог изгледа наведеног крокија види се да је Драгашевић има као основу аустријску карту овог простора, али је својим истраживањем знатно допунио картографски материјал. На Драгашевићев допринос јасно упућује чињеница да је његов картографски рад урађен у размери 1:75.000, док је аустријска карта рађена у размери 1:200.000. Његов крокиј садржи податке о рељефном изгледу приказаном уз помоћ изохипси, као и зеленом бојом означене површине под шумама, што је карактеристика и аустријске и српске војне картографије тог времена. Драгашевић наводи занимљив податак за шумски прекривач на простору Митровице, казујући да се шума у овом крају немилице троши и да се дрва за Солун и Скопље одвозе управо са овог простора. Такво коришћење шумских ресурса озбиљно је утицало на сам изглед предела, па је Драгашевић предлагао реамбулацију карте на сваких пет година.¹⁵⁶⁹ Кроки садржи и податке о надморској висини, али су они у највећој мери преузети из листа *Приштина*, већ помињане аустријске карте, објављеног 1900. године, с тим што је

---

¹⁵⁶⁴ Исто.

¹⁵⁶⁵ ВА, П-14, К-17, Ф-1, док. 1/2, начелник Генералштаба Светозар Нешић – Велибору Драгашевићу, 30. децембра 1902. / 12. јануара 1903.

¹⁵⁶⁶ ВА, П-14, К-17, Ф-1, док. 5/1, Извешће о рекогносцирању пута Куманово – Скопље.

¹⁵⁶⁷ ВА, П-14, К-17, Ф-1, док. 8/1, Извешће о рекогносцирању пута Скопље – Тетово.

¹⁵⁶⁸ Исто, док. 9/1, Куманово – Матејић – Булачане.

¹⁵⁶⁹ ВА, П-14, К-17, Ф-1, док. 13/1, Митровица.

Драгашевић уписао називе планина и у неким случајевима додао податке о појединим котима.¹⁵⁷⁰ Нови подаци о надморској висини највероватније су преузети из других извора, будући да Драгашевић тешко да је имао прилику да врши мерења на овом простору, због безбедности. Значајан Драгашевићев допринос картографском приказу огледа се и у етнографским подацима о насељима у околини Митровице, који ће бити накнадно анализирани.

Иако у оквиру Драгашевићевих писмених извештаја нису сачувани крокији, из његових исписа који су настајали на терену види се да је он, поред коришћења аустријске карте као основе, вршио и самостална скицирања области кроз које је пролазио, а које је касније користио за крокије које је упућивао војном Министарству. Тако је сачуван рукописни кроки околине Тетова, из којег се види да се послати крокији нису много разликовали од оног који је приказивао Митровицу. Остаје питање да ли је био присутан етнографски елемент, али по ономе што је Драгашевић писао у својим извештајима, највероватније јесте.¹⁵⁷¹

Драгашевићева делатност на простору Старе Србије највероватније је повезана са спољнополитичким курсом Краљевине Србије почетком 1903. године према Старој Србији и Македонији. Крајем 1902. године руски министар спољних послова Владимир Николајевић Ламздорф обавестио је представнике Русије на Балкану да се на пролеће 1903. године могу очекивати велики заплети на простору Европске Турске, повезани са македонским питањем и питањем спровођења реформи. Краљ Александар Обреновић и српска влада нису били спремни да прихвате било какве територијалне промене без проширења Србије на област Старе Србије и Македоније. Јануар и фебруар 1903. године протекли су у знаку побољшања спремности српске армије кроз набавку модерног наоружања, затим оснивање нових артиљеријских дивизија. Морал јединица је подизан патриотским говорима о Косову.¹⁵⁷² Свакако, није случајно да баш средином јануара Велибор Драгашевић добија наређење о потреби рекогносцирања и скицирања терена који је водио од српске границе ка Приштини и Гњилану и даље ка Скопљу и Куманову, уз посебан нагласак на хитности тог посла, за потребе Генералштаба.

Да се у српском Главном генералштабу врло озбиљно приступило питању могућег сукоба са Бугарском током 1903. године, а у вези са евентуалним упадом бугарских чета у Македонију, сведоче и рукописни картографски радови израђени почетком 1903. године у Главном генералштабу. Већ почетком фебруара 1903. године урађена је карта на којој су биле приказане главна, ручна, војишна, мобилизацијска и етапна слагалишта, као и зборне, почетне, челне и обичне станице. Тај план, који је био у оквиру предмета под насловом *Припреме рата са Бугарском*, потписао је начелник Генералштаба Светозар Нешић. Друго картографско дело повезано са догађајима из прве половине 1903. године било је *Концентрација наше војске према источном фронту израђена по примедбама његовог величанства краља врховног заповедника војске у почетку 1903. године*. Овај план доносио је картографску представу распореда српских трупа дуж источне државне границе подељених, у складу са војном организацијом, на ниже организационе јединице. Као места концентрације српске војске на граници према Бугарској били су предвиђени: Кладово, Неготин, Зајечар, Бабушница, Свође и Власина. Ниш, Бољевац и Брестовачка Бања била су места стационирања пукова трећег позива народне војске, односно то су биле трупе у позадини или другој линији, док су у местима ближе граници биле јединице које су чиниле прву линију. У току мобилизације, било је предвиђено да граничну линију

¹⁵⁷⁰ *Generalkarte von Mitteleuropa*, list: Pristina, Novi Pazar.

¹⁵⁷¹ ВА, П-14, К-17, Ф-1, док. 14/1.

¹⁵⁷² С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд, 2011, 380–399.

штите следеће јединице: први, трећи, тринаести и четрнаести пешадијски пук трећег позива и коњица трећег позива.¹⁵⁷³

До сукоба две државе није дошло 1903. године и већ пре него што је израђен други план затегнути односи Србије и Бугарске постепено су попуштали, а мирољубив тон бугарског премијера Данева додатно је допринео смиривању односа. Ипак, краљ Александар није много полагао у бугарске мирољубиве изјаве и на то, поред његових изјава, врло јасно указују и картографски радови Главног Генералштаба.¹⁵⁷⁴

Честа промена тока Дрине, западне границе Србије, и недостатак снимка правца граничне линије, доводило је до честих спорова између Србије и Аустро-Угарске, што је било један од додатних извора несугласица две државе. Како би се коначно утврдио правац граничне линије који не би био подложен променама у зависности од тока Дрине, током 1910. године вршено је снимање и прецизни нивелман од стране мешовите српско-аустријске комисије, коју су чинили официри обе војске. На челу српских официра-топографа био је Стеван Бошковић. Убрзо по доласку на терен, 16. јуна 1910. године, предузети су послови на премеравању, а један од првих био је додавање тригонометријских тачака неопходних за детаљнији премер и мерење углова са обе стране. Како би се у будућности предупредили неспоразуми између самог становништва око граница парцела, које су се мењале са променом тока реке, српско-аустријски официри су на терену оставили трајне белеге у облику стубова висине 80 центиметара, на основу којих је било лако дефинисати правац граница парцела, али и две државне границе. Након што су, крајем августа 1910. године, завршени послови који су имали за циљ успостављање гушће тригонометријске мреже, пре премера, морало се приступити и прецизном нивелману, који је подразумевао мерење висина дуж тока Дрине, од Лешнице до Раче. Након што је и тај посао завршен успешно, а одвојено мерење српских и аустријских официра дало готово идентичне резултате, могло се приступити самом премеру земљишта. Резултат заједничког рада српских и аустријских официра био је 81 лист, на којима је снимљено погранично земљиште у размери 1:6.250, чиме је био урађен катастарски премер парцела око тока Дрине, а потом је уследило и решавање спорних питања око власништва над парцелама, што није завршено до краја новембра 1911. године, када је комисија и завршила свој рад, већ је прихваћено мишљење да око спорних власничких права мишљење морају дати владе.¹⁵⁷⁵

У Балканске ратове српска војска ушла је са секцијском картом Старе Србије и Македоније у размери 1:150.000. Успешан наступ српске војске у циљу ослобођења Старе Србије и Македоније омогућио је војним топографима да одмах приступе најпре реамбулацији већ постојеће карте, а затим и састављању нових крокија. Током самих операција, српски официри су вршили рекогносцирање земљишта, а податке су потом уступали српским официрима, што показује да се српски команданти нису могли у потпуности ослонити на постојећу карту. По завршетку ратних операција Првог балканског рата, приступило се снимању ослобођеног земљишта и као резултат рада српских топографа настали су следећи снимци: Кумановско бојиште, део Овчег Поља, околина Митровице, околина Новог Пазара, итинерер Велес – Прилеп, околина Призрена, правац кретања српске војске кроз Албанију, околина Битоља, план Скопља. Од наведених радова српских официра, сачуван је делимично кроки околине Битоља и кроки околине Куманова, рађени у размери 1:25.000 и план Скопља у размери 1:10.000,

¹⁵⁷³ ВА, П-2, К-3, Ф-1, 18/1; Исто, 31/1.

¹⁵⁷⁴ С. Рајић, *Александар Обреновић*, 385–388.

¹⁵⁷⁵ Детаљније о радовима на Дрини видети у: С. Радојчић, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић*, 233–241.

рађен под вођством Стевана Бошковића.¹⁵⁷⁶ Такође, потпуно је сачуван и рукописни кроки околине Новог Пазара, који је приказивао распоред српских и турских трупа северно од овог града у одлучујућој фази боја. Десна колона српске војске наступала је ка турским положајима око манастира Ђурђевих ступова, док је лева колона наступала преко села Цоковиће, а средишња преко села Прћенова, окружујући турске јединице.¹⁵⁷⁷

Крај Другог балканског рата за српске топографе значио је почетак радова на снимању демаркационе линије са Бугарском, као и послове на снимању током разграничења Србије са Грчком и Бугарском. Поред тога, по окончању Балканских ратова, у Географском одељењу су прављени планови и предузети послови на преношењу триангулације на простор ослобођених области, у циљу снимања и израде карте у размери 1:50.000. Израда математичке основе, која је претходила самом топографском премеравању, прекинута је почетком Првог светског рата. Упоредо са радовима у циљу премеравања нових области у саставу Краљевине Србије, српска војска је наставила и радове на већ започетом премери у оквиру границе Србије пре 1912. године, па су током 1914. године извођени радови у околини Враћа и Зајечара.¹⁵⁷⁸ То су уједно били и последњи радови српске војне картографије пре почетка Првог светског рата.

*

Делатност геодетског генерала Стевана Бошковића у развоју српске војне картографије значајна је са неколико аспеката, који би се у основи могли поделити на теоријске и практичне. Теоријски значај огледао се у Бошковићевом доприносу додатном развоју научне војне картографије. Најзначајније идеје на том пољу начелник Географског одељења формирао је током свог седмогодишњег школовања у Русији и управо идеје руске војне картографске школе оствариле су главни утицај на формирање њега као најистакнутијег српског војног картографа прве две деценије 20. века. Његов главни допринос теоријској картографији огледао се у примени најсавременијих картографских метода у српској војној картографији. Најпре својом идејом, да је за триангулацију Краљевине Србије неопходно успоставити четири основице дужине од пет до осам километара, допринео је изради далеко сигурније основе за будуће радове на премеравању. Његова размишљања у правцу неопходности повезивања српске тригонометријске мреже са аустријском, како би се тиме успоставила мрежа троуглова од севера Европе, која би се касније проширила преко Старе Србије, Македоније и Грчке даље ка југу све до Средоземног мора, имају свој значај за географску науку у целини, не само за војну картографију Србије. Поред тога, саме његове идеје о начину како треба вршити премеравање унапредиле су умеће српске војске у географском скицирању сопствене државе. Када је реч о Бошковићевом значају у практичним радовима, о томе можда најбоље сведочи податак да је реч о геодетском официру који је скоро свако лето од 1900. до 1912. године проводио заједно са својим топографима на терену одређујући основице, вршећи премеравања, обучавајући нови персонал Географског одељења. Поред самог премеравања, Бошковићевим радом током 1904. године српска војна картографија добила је сигурну основу за извођење података о апсолутној надморској висини места, захваљујући његовом раду на преносу прецизног аустријског нивелмана са леве на десну обалу Дунава и Дрине. Све то врло јасно је водило ка сигурнијој основи за даље

¹⁵⁷⁶ ВГИ, Заоставштина Стевана Бошковића; М. Keravica, *nav. delo*, 49–50; *Кроки околине Битоља*, 1912. (ВГИ, сиг. 1.8.11); *Кроки околине Куманова* (ВГИ институт, сиг. 1.8.10); *План града Скопља*, (ВГИ, сиг. 1.8.12).

¹⁵⁷⁷ *Кроки околине Новог Пазара са распоредом трупа у решавајућој фази боја* – рукописна карта (НБС, ФГЈ, Р 558/XVI4/4а)

¹⁵⁷⁸ АСАНУ, СБ, Рад Топографског одсека; С. Радојчић, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић.*, 35–36.

топографске радове војске Краљевине Србије и омогућавало тачније картографске радове од оних, такође врло значајних, који су вршени током 80-их и 90-их година 19. века. На крају, захваљујући делатности Стевана Бошковића српска војна картографија постепено излази из потпуног утицаја аустријске и немачке картографске школе на њен развој и прихвата традиције руске картографије, уз задржавање појединих, претходно усвојених елемената суседних картографских школа.

Бошковићев допринос развојну војне картографије Краљевине Србије био је изузетан. За време његове управе над Географским одељењем до 1914. године извршена је самостална триангулација Краљевине Србије, што је можда и један од најзначајнијих тренутака у историји српске војне картографије. Затим, пренет је прецизни аустријски нивелман и вршено премеравање дуж главних саобраћајница у земљи. Такође, предузети су теренски послови на топографском премеру, а одмах по ослобођењу и послови на успостављању триангулације Старе Србије и Македоније. Све то је знатно унапредило српску војну картографију и допринело јачању улоге и значаја Географског одељења у целокупној организацији српске војске.

Значај војне картографије у Србији

Да бисмо правилно разумели развој и значај војне картографије у Србији, како у развоју српске картографије, тако и у целокупном културном развоју српског друштва, морамо најпре разумети у каквим условима се развија ова грана картографије у Кнежевини Србији. Шездесетих година 19. века, када један официр српске војске разрађује систем троуглова неопходних за премер српске Кнежевине, та држава је вазал Османског царства, а министарство, у оквиру чије надлежности се налазио тај официр, основано је готово у исто време. Све до оснивања Другог одељења 1876. године у српској војсци не постоји формација којој је основни задатак географско премеравање земље. И поред тога, постоји потпуно јасна свест о неопходности картографског материјала за потребе српске војске, те су и у том периоду предузимани систематични послови на рекогносцирању Кнежевине Србије, који су резултирали картама сваког округа у размери 1:200.000, урађених свакако на основу наредбе Министарства војног. Радови тог типа били су изузетно значајни, будући да је први пут војска Кнежевине Србије добила једнообразан картографски материјал, али такав материјал није могао бити коришћен при изради војних планова.

Са оснивањем Другог одељења, а затим Географског одељења српска војска је добила организацију која је била директно усмерена ка развоју картографске делатности. Постојање наведеног одељења било је предуслов и за први топографски премер Кнежевине / Краљевине Србије. Главни значај рада српских официра на премеру лежи у чињеници да је захваљујући овим радовима српско друштво добило до тада најтачније податке о географском изгледу своје отаџбине, без обзира на мање недостатке. Резултати рада првог премера довели су и до потпуне споне између српске војне и цивилне картографске школе. Та веза се најбоље огледа у чињеници да су картографски радови, настали на основу премера, постали најважнији извор за даље картографске радове цивилне картографије, а своје место једна карта настала у оквиру картографске радионице Главног генералштаба нашла је и у српским школама. Изласком секцијских листова и генералне карте Краљевине Србије базиране на првом премеру стављена је тачка на коришћење аустријских и немачких географских карата, као основног извора података за картографске публикације о Краљевини Србији. Српски картографи су сада

имали неопходне крупноразмерне карте на свом језику, које су у потпуности могле задовољити потребе за израдом мапа ситног и средњег размера.

Територија Старе Србије није била занемарена од стране српске војне картографије. Наравно, српски официри нису имали могућности да врше премеравања на тој територији, као што је то било могуће на простору Краљевине Србије. Али, поједини српски официри, који су се налазили на служби у српским конзулатима почетком 20. века, тајно су вршили рекогносцирање и скицирање територија које су се налазиле непосредно уз стратешки важне саобраћајнице. Такође, значај српске војне картографије у картирању Старе Србије огледа се и у издању карте Географског одељења под насловом *Генерална карта Србије и суседних земаља*, где су листови, иако у основи преузети са аустријске карте, дорађени на терену од стране капетана Велибора Драгашевића.

За разлику од цивилне картографије, у коју је заокрет ка научном методу почео да се пробија кроз дела Јована Цвијића, а ту на првом месту се подразумева картирање података до којих се дошло на терену, српска војна картографија је у том правцу била усмерена од почетка свог развоја. Стога, с правом се може рећи да је научну основу картографији у Србији поставила српска војска кроз свој картографски рад. За разлику од цивилне картографије, српска војска, бар када је реч о простору Краљевине, није преузимала податке страних картографија и на основу њих визуелно представљала географски изглед Србије. Картографске представе српске државе у војној картографији биле су засноване на крокијима српских официра који су настајали на терену. Наравно, при оцени географских карата српске војне и цивилне картографије треба увек имати у виду која је била намера тих карата, те је некада било довољно преузети картографску основу са страних карата за одређене циљеве картографског приказа, али управо ту се повлачи разлика између војне и цивилне картографије. Када је реч о простору суседних држава, српска војска се морала задовољити оним подацима који су били јавно публиковани од армија у саставу чије надлежности су се те области налазиле, уз тајна проматрања, тамо где је то било могуће и где је имало потребе за тим.

ЕТНОГРАФСКА КАРТОГРАФИЈА СТАРЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ

Етнографска картографија Старе Србије и Македоније је, у целокупној историји картографије Балканског полуострва, једно од најсложенијих питања. Важно је нагласити да је реч о територији где је истраживање све до друге половине 19. века било ограничено свега на неколико научника. Такође, мапе у тој првој фази често нису биле резултат рада на терену, већ су углавном представљале преузимање података из ранијих публикација. Најважније питање је било оно шта је за ауторе етнографских мапа и етнографских списа била одредница нације у периоду у којем настају њихови радови. Највећи број аутора се водио мишљењем да је језик главно одређење нације и на основу те одреднице био је дефинисан српски и остали етнички простори и управо то становиште је и нашло своје место у првим етнографским списима и мапама. Оно што се мора имати на уму када се говори о етнографској слици Старе Србије и Македоније јесте да на том простору није било пописа који би били од помоћи у потпуном реконструисању етничке слике. Становништво у Османском царству делило се на „верне“ и „неверне“, односно на муслимане и хришћане и, иако постоје индиције да су током појединих пописа вођени и спискови о етничкој припадности, тек је за попис становништва у Османском царству од 1903. до 1907. било предвиђено да се одређена пажња поклони и етничкој припадности становника, мада и тада уз врло слободне дефиниције, које су пописивачу омогућавале различита тумачења и белешке.¹⁵⁷⁹ Наведени извори, као и бројни статистички подаци настајали на основу ових пописа, могу се донекле користити у истраживању етнографске слике и као извор за проверу етнографских карата, али уз велику дозу опреза.

Период о којем говоримо у историји етнографске картографије обележен је променама које су присутне у тој грани картографије. То кретање ишло је од основног задатка етнографских карата, с циљем приказивања етнографске слике Балканског полуострва, базиране готово у потпуности на лингвистици. Већ од почетка друге половине 19. века у етнографску картографију, осим језика који је током читавог периода остао један од кључних фактора, уочава се утицај и историјског наслеђа на дефинисање етничких области разних народа, о чему смо већ говорили у поглављу посвећеном српској земљи.¹⁵⁸⁰ Поред језика и историјског наслеђа, треба имати у виду свакако и религијску припадност становништва, као једном од фактора којем су етнографски картографи друге половине 19. века посвећивали знатну пажњу. Не треба занемарити ни политичку позадину у дефиницијама етнографског простора балканских народа, посебно у оном периоду када се њихова међусобна борба за наслеђе Османског царства у Европи жестоко распламсала.

Путовање кроз историју етнографских карата, етнографских идеја и њихове улоге у друштву, почећемо са картом која је само по наслову етнографска. Реч је о мапи која је пратила Давидовићево дело *Дгъняня къ исторіи србскога народа*, а која је доносила географски приказ оних земаља које је Давидовић дефинисао као области насељене Србима. Давидовићеве етнографске идеје о територији коју је насељавао српски народ произилазиле су из схватања оца славистике Јозефа Добровског, којег сам Давидовић

¹⁵⁷⁹ Детаљно о османским пописима видети у: Н. Делић, *нав. дело*, 40–78.

¹⁵⁸⁰ G. Demeter, Z. Bottlik, *Maps in the Service of the Nation. The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and Its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914)*, Berlin, 2021, 53.

Прилог бр. 16: Д. Давидовић, Земль у коима пребываю Срблы, 1821.

помиње у тексту.¹⁵⁸¹ За разлику од текста, Давидовићева мапа није доносила етничке границе српског народа и њена важност се огледа у томе што се први пут међу Србима јавила идеја о потреби да се на једној мапи прикаже територија коју насељава српски народ. Из Давидовићевог дела, као ни из његове мапе није могуће јасно дефинисати до које линије на југу се простира српска етничка граница, али се може основано претпоставити да су границе географске Србије сматране и границама српског етничког простора. Да ли је Давидовић делио Вуково мишљење да и Метохија чини њен саставни део, остаје отворено, док је врло јасно да Македонија, у значењу до Шаре и Орбелуса, није посматрана као земља насељена Србима, будући да се не помиње међу земљама којима је Давидовић дао обележје српског етничког простора.¹⁵⁸² Давидовићева мапа је била само помоћно средство у његовој намери да Србима представи оне територије које су биле насељене његовим сународницима.

Док се током 20-их година 19. века појављују списи који су говорили о српском етничком простору, након Давидовићеве мапе, све до средине тридесетих година 19. века нема нових карата Старе Србија и Македоније са етнографским обележјима. Већ смо указали на картографско дело Николе Васојевића из 1837. године, а из исте године сачувана је рукописна мапа Јозефа Милера, очигледно настала у време када је он пролазио кроз Косово и Метохију, као и околне области. Милерова мапа приказује географско-етнографски изглед Пећке, Ђаковичке и Призренске нахије, са уцртаним границама ових административних целина. Милер је села која је уцртао у саставу ових нахија означио као српска или албанска или мешовита. То су први етнографски подаци које је један аутор представио на етнографској карти, а који су били засновани на теренском истраживању и у томе лежи изузетан значај његове мапе. У складу са тада свеприсутним схватањем језика као одреднице нације, Милер се водио искључиво тим принципом у одређивању етничке припадности становника, без утицаја религије. Имајући ово у виду, Милер, у складу са својим схватањима доноси етнографски приказ, те од 58 насеља на простору Пећке нахије, тридесет осам означава као албанска, затим петнаест као српска и пет мешовитих. Од четрдесет једног насеља уцртаног на простору Ђаковичке казе, српских је било шест, албанских двадесет три и мешовитих дванаест. Од свега двадесет три села Призренске нахије приказана на карти, десет је било српских, десет мешовитих и три албанска села.¹⁵⁸³ Знамо са сигурношћу да је у Призренској кази, према попису из 1832/1833. године било 130 села, те је јасно да Милер није на својој карти представио целокупну слику насеља за наведене три нахије.¹⁵⁸⁴

Управо у контексту разумевања језика као одреднице нације, Милер говори и о мухамеданским Словенима. Према подацима које је добио од охридског и рашко-призренског епископа, број православних Словена у Румелијском ејалету износио је 109.000, уз додатних 15.000 Словена исламске вероисповести, што је укупно чинило 124.000 православних становника.¹⁵⁸⁵ Поред нахије Пећке, Призренске и Ђаковичке, Милер помиње и српске насеобине у околине Струге, на десној обали Охридског језера и у околини Преспанског, затим у Скадру, Подгорици, Спужу, Плаву, Бијелом Пољу.¹⁵⁸⁶

---

¹⁵⁸¹ Према схватању Добровског, руски, чешки, пољски и српски били су основни словенски језици, који су се даље делили на дијалекте, из чега је произишло да је бугарски језик један од дијалеката српског.

¹⁵⁸² Д. Давидовић, *Земља у којима пребивају Србљи*, у: Д. Давидовић, *нав. дело*; У. Шешум, *Дејанија Димитрија Давидовића*.

¹⁵⁸³ J. Müller, *Nahia Pečská, Diakovská i Prizrenská*, 1837. Ова мапа била је део Шафарикове библиотеке и сачуван је њен препис урађен од стране Шафарика. (<https://kramerius.cuni.cz/uk/view/uuid:782c2cc8-4ee3-11ec-b65a-fa163e4ea95f?page=uuid:78c45d04-4ee3-11ec-b65a-fa163e4ea95f>, pristupljeno 1.4.2023)

¹⁵⁸⁴ Н. Делић, *нав. дело*, 138.

¹⁵⁸⁵ J. Müller, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze*, 21.

¹⁵⁸⁶ Исто, 22.

Када је реч о самом Призрену, Милер је на карти овај град означио као насељен Србима и Албанцима. На грешку која се случајно јавила у Милеровом делу из 1844. године указао је историчар Урош Шешум. Наиме, у самом тексту стоји податак да је православних хришћана у Призрену било 18.800, док у Милеровим чланку из 1838. године стоји број од 1.880 православних хришћана, и то је највероватније последица грешке у самој припреми дела за штампање.¹⁵⁸⁷ Поред тога, Милер је тврдио да 80 % посто становништва у Призрену чине Срби, а могуће објашњење за то може бити разумевање језика као одреднице нације, будући да врло јасно као мухамеданске Словене помиње и оне који су живели у Призрену.¹⁵⁸⁸

Резултате својих истраживања Милер је објавио 1844. године, а његов утицај на схватање етничких особина Косова и Метохије и Северне Албаније врло јасно се види код Драгутина Селјана, који управо на основу његовог дела дефинише етнографске односе на простору Горње и Средње Албаније, при чему он ту област посматра као већински насељену илирско-словенским или српским становништвом, како и сам наводи. Као и Милер, и он своје погледе на етнографске односе формира на основу језика. Он користи Милерово казивање о 109.000 православних хришћана, али врло јасно наглашава да су то Срби, уз додатак да би у укупан број требало укључити и мухамеданске Србе у Албанији, при чему он Милерове мухамеданске Словене јасно класификује као Србе или „илирске Славјане“, додајући да би свакако коначан број Словена на овом простору морао да укључује и бугарске Словене.¹⁵⁸⁹

Пре него што је Милер сабрао и публикувао податке до којих је дошао теренским истраживањем, појавила се 1842. године прва етнографска карта, у правом смислу те речи, која је приказивала распоред словенских народа. Она је била резултат вишегодишњег рада Павела Јозефа Шафарика, објављена уз његово дело *Slovanský národopis*. Шафариково разумевање одреднице нације се не разликује од Добровског, Давидовића и Милера, али једна промена у односу на Добровског је приметна. Док је Добровски бугарски језик посматрао као једно од наречја српског језика,¹⁵⁹⁰ Шафарик бугарски посматра као одвојен језик, док су српски, хрватски и словеначки приказани као наречја илирског језика.¹⁵⁹¹ Главна заслуга за одвајање бугарског као посебног језика припада Јернеју Копитару.¹⁵⁹² Кнежевина Србија је у потпуности приказана као територија насељена српским народом, док је јужно од њених граница живео српски и бугарски народ. По карти, изгледало је као да су Стара Србија и Македонија углавном етнички чисте средине које су насељење Србима и Бугарима, при чему је граница између ова два народа ишла Шар-планином, изостављајући Призрен, затим левом обалом Јужне Мораве, остављајући Врање, Лесковац и Ниш у оквиру бугарског етничког простора. Није на Шафарика утицало Вуково писмо у којем наводи да Лесковчани, Видинци, Пироћанци и Типровчани нису Бугари, већ су по свом језику много ближи Србима, мада ниједан језик не говоре правилно.¹⁵⁹³ Древна Раса, како ју је Шафарик означио, односно територија западно од тока Јужне Мораве, на југу до Шар-планине, била је у саставу српског етничког простора. Јужно од Шаре, током Црног Дрима до Охридског језера простирао се бугарски етнички простор. Поред словенског елемента, Шафарик је на карти приказао и албанска насеља на простору Старе Србије, у долини Топлице и у околини Јањева. Метохија је, са изузетком изворишта Белог Дрима, у оквиру албанског

¹⁵⁸⁷ У. Шешум, *Србија и Стара Србија*, 53; Н. Делић, *нав. дело*, 138.

¹⁵⁸⁸ J. Müller, *нав. дело*, 21.

¹⁵⁸⁹ D. Seljan, *Arbanija*.

¹⁵⁹⁰ У. Шешум, *Дејанија Димитрија Давидовића*.

¹⁵⁹¹ P. Šafarik, *Slovanský národopis*, 49–74.

¹⁵⁹² *Преписка VI*, док. бр. 126.

¹⁵⁹³ В. Стојанчевић, *Погледи на ослобођење српског народа у Турској*, у: Исти, *Вук Караџић: култура и историја. Вуково дело о српском народу и његовој култури (расправе и чланци)*, Нови Сад, 2014, 199.

етничког простора. Такође, турске оазе приказане су око Новог Пазара, Ниша, Скопља и Кратова. Генерално, компактна словенска целина завршавала се у Македонији код Костура и Водена који су остајали северно од границе, док је Солун био турска оаза у оквиру грчког етничког простора.¹⁵⁹⁴

Шафариков спис и мапа били су резултат његовог вишегодишњег рада на проучавању словенских језика, те сходно томе не треба тражити специфичне изворе за његово етнографско схватање. Оно што је прилично јасно јесте да је Шафарик прихватио Копитареве ставове о бугарском језику, не као наречју српског, што је сматрао Добровски, већ као одвојеном језику.¹⁵⁹⁵ Шта је тачно утицало на Шафариково повлачење границе између српског и бугарског језика није могуће утврдити, мада само присуство назива Бугарска Морава на карти, као и на његовим бројним рукописима, свакако није било без утицаја на Шафариково схватање етнографске слике овог простора. Већ цитирано Вуково писмо из 1827. године показује да је Шафарик већ тада имао донекле формирано гледиште о присутности бугарског језика око тока Јужне Мораве.¹⁵⁹⁶ Када је реч о простору Косова и Метохије, највероватније му је Милерово дело било и пре објављивања познато, будући да се поменута мапа из 1837. године налазила у његовој библиотеци, с тим што, по свему судећи, није у потпуности прилагодио своју мапу његовом казивању, будући да је Призрен на мапи ван српског етничког простора, и град насељен Турцима. Са друге стране, Пећ и извориште Белог Дрима су у саставу српског етничког простора. Могуће да је на повлачење границе која је обухватала Пећ утицало историјско знање о Пећкој патријаршији као црквеном средишту српског народа. Давидовић нигде експлицитно није говорио о граници Срба и Бугара на источној страни, око тока Јужне Мораве, тако да у том погледу Давидовић није могао утицати на Шафарика, а и нема сумње да је Шафарик познавао Вуково разумевање граница географске Србије на тој страни, те оне, када је реч о том делу границе српског етноса, нису извршиле утицај на првог етнографског картографа.

Питање које се намеће јесте шта је био циљ Шафарикове мапе и да ли је иза ње стајала нека званична политика и њени интереси. У литератури се може срести мишљење да се Шафариков рад, осим што је наговестио антимађарско и проруско скретање чешког националног покрета, може тумачити и као „аустријски југословенизам“.¹⁵⁹⁷ Такве претпоставке о Шафариковом раду могу се изнети и не могу се оповргнути, мада нам се више чини заправо да Шафариково дело представља један континуитет у развоју славистике, а његова мапа отвара ново поглавље у историји картографије Балканског полуострва, бар када је реч о југословенским народа, без директне намере да оно служи интересима Хабзбуршке монархије. Ипак, ниједна опција се не може искључити.

За нас је важније питање како је Шафариково дело било прихваћено у Кнежевини Србији и у којој мери је оно утицало на развој етнографске картографије међу Србима, односно на њихово самопредстављање на етнографским картама. Свега четири године након објављивања Шафариковог дела и етнографске карте, међу Србима се први пут појавило дело етнографске картографије. Географска карта објављена уз друго издање Давидовићеве историје српског народа, која је изашла у Београду 1846. године, врло јасно указује на Шафариков утицај.¹⁵⁹⁸ Аутор те карте био је Давидовићев постхумни приређивач – Јован Хаџић. Како је у том тренутку у Србији једино Вук Стефановић

¹⁵⁹⁴ P. Šafarik, *Slovanský zeměvid*, Praha, 1842. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kr II 397)

¹⁵⁹⁵ *Преписка VI*, док. бр. 126.

¹⁵⁹⁶ *Преписка III*, док. бр. 286.

¹⁵⁹⁷ G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 55.

¹⁵⁹⁸ У литератури се може срести погрешно казивање о Давидовићу као аутору ове карте. (G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 62)

Прилог бр. 17: P. Šafarik, *Slovanský zeměvid*, Praha, 1842.

Карацић можда располагао са довољно података неопходних за израду етнографске карте, јасно је да је у таквим условима једини начин за представљање српског етничког простора било управо преузимање података са тада једине познате етнографске карте – Шафарикове. Хацић је свакако био додатно подстакнут и чињеницом да се у Давидовићевом делу налазила карта која је, по наслову, имала циљ да прикаже српске земље. Оног тренутка када се појавило дело једног од најутицајнијих слависта, постало је јасно да ће оно преузети главну реч у српском самопредстављању, бар за неки период.¹⁵⁹⁹

Географска карта приложена уз Хацићево дело преузима податке о хидрографској мрежи, топографији и распореду насеља са Шафарикове карте. Када је реч о етнографским подацима, они су у највећој мери, али не и у потпуности преузети са Шафарикове мапе. Прва разлика која се опажа јесте различити циљеви двојице аутора. Шафарик је као главни циљ при издавању мапе имао представу етнографске слике, што значи да су поред већинских народа који су насељавали одређену територију, приказане и оазе оних народа које је он посматрао као мањине. Са друге стране, Хацићев циљ није био приказ целокупне етнографске слике на простору српских земаља, већ визуелна представа оних области које су према Шафариковом схватању биле у оквиру граница српског наречја. Управо то објашњава и изостанак арбанашких насеобина на простору Топлице, као и турских, како на простору Старе Србије, тако и на територији Босне и Херцеговине на Хацићевој карти. Његов циљ није био да прикаже етнографску слику овог дела Балканског полуострва, већ да визуелно представи територију која је по Давидовићу чинила саставни део српских земаља. Како није сам могао ограничити све оне области које Давидовић помиње, једноставнија опција била је преузимање података о границама српског језика са Шафарикове мапе. Српска етничка линија померена је са тока Бојане на линију северно од Бара, затим ишла у правцу Скадарског језера и даље ка североистоку до замишљеног планинског ланца који је одвајао Метохију од географске Србије. Даље је ишла њиме, изостављала Призрен, будући да је он био јужно од планинског венца, скретала ка северу између Приштине и Врања, затим ишла ка северозападу, преко Топлице, остављајући десну обалу Јужне Мораве ван српске етничке границе и код Суповца додиривала српску етничку границу и даље настављала границом Кнежевине Србије.¹⁶⁰⁰

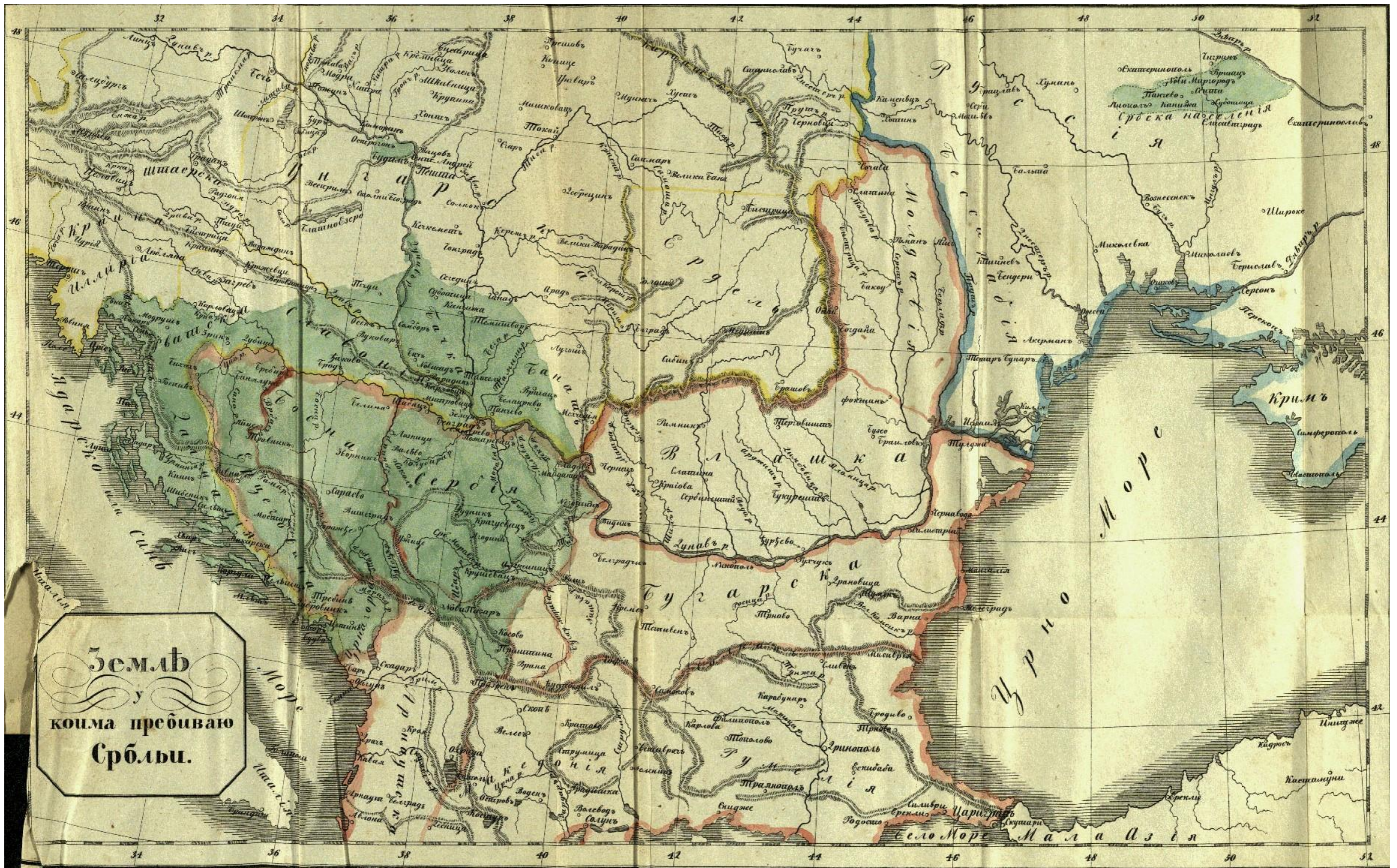
Појављивање Хацићеве карте из 1846. године је значајно и за историју српске картографије и за представљање српског етничког простора. Први пут се на српској језику појавила карта која је визуелно представљала оне области за које се могло у списима прочитати да представљају српске земље. Већ смо навели у претходном тексту какав је то утисак оставило у јавности тог времена.¹⁶⁰¹ Поред тога, Хацић је унапредио Давидовићеву идеју о неопходности представе српских земаља на етнографској карти. Управо то подстицање Срба на представу свог етничког простора даје додатну вредност значају Шафарикове карте у српској средини.

Поред Хацићеве карте из 1846. године, Шафариков картографски рад утицао је и на представу српског етничког простора код Константина Дежардена, који је, поред географских карата неопходних за српске школе и урађених по налогу српске владе, самостално урадио и етнографску карту српског народа 1853. године, објављену под насловом *Србија и земљѹ у којима се србски говори са некимъ частима пограничними земаља*. Да карта није рађена по налогу српске владе јасно указује чињеница да се, за разлику од карата које су биле намењене за употребу у српским школама, на етнографској мапи не јавља натпис „по налогу србскогъ правительства“. Поред тога, мора се имати у

¹⁵⁹⁹ У. Шешум, *Дејанија Димитрија Давидовића*.

¹⁶⁰⁰ Ј. Хацић, *Земљѹ у којима пребиваю Србљѹи*.

¹⁶⁰¹ Д. Р, *нав. дело*, 463.

Прилог бр. 18: Ј. Хаџић, Земљ у коима пребиваю Србљи.

виду и чињеница да у том тренутку етнографске мапе не играју готово никакву улогу у политичком животу и не користе се за доказивање претензија одређених народа или држава на територије под страном влашћу. Поред тога, сама чињеница да се етнографска мапа не помиње као једна од оних које је требало да Дежарден уради према уговору склопљеном са српском владом, јасно показује да је Дежарден самостално урадио наведену карту.¹⁶⁰² У извештају упућеном британској влади 25. септембра 1853. године, којем је приложио поменути мапу, британски конзул у Београду Томас Греније де Фонбланк као место штампања ове мапе помиње Беч, иако је на карти наведено да је објављена у Београду.¹⁶⁰³ Заправо, податак који износи британски конзул је највероватније и тачан, будући да је Дежарден напустио Србију средином 1853. године. Можемо претпоставити да је Београд наведен као место издавања етнографске карте српског етничког простора јер је Дежарден нацрт ове карте урадио у Београду, али је карту штампао у Бечу, након одласка из престонице Кнежевине Србије. Такође, ово објашњава и разлог непомињања етнографске карте у архивској грађи која се односи на долазак и рад Константина Дежардена у Кнежевину Србији.¹⁶⁰⁴ Поред тога, номенклатура присутна на етнографској и осталим картама показује да етнографска карта није штампана у Државној штампарији Кнежевине Србије и да на њој није вршена коректура од стране Косте Цукића. Тако су на етнографској карти присутни следећи називи који се разликују од натписа на осталим картама штампаним у Београду: Бела Дрина (Бели Дрин), Ђрна Дрина (Црни Дрин), Призрендъ (Призрен), Брања (Врања), Куршунли (Куршумлија).

Према Дежарденовом схватању, српски језик се говорио у следећим областима: Србији, знатном делу Косова и Метохије, западном делу Старе Србије (на Дежарденовој карти – Топлица), Црној Гори, Босни, Херцеговини, Далмацији, Славонији, делу Барање, Срему, Бачкој и делу Баната.¹⁶⁰⁵

Како са сигурношћу знамо да Дежарден није знао српски језик, због чега му је био потребан и коректор карата, потпуно је јасно да етнографска слика коју доноси није могла да буде резултат нових истраживања, па чак ни преузимања података из малобројних дела објављених на српском језику о територијалном обиму српских земаља.¹⁶⁰⁶ Као изворе на основу којих је саставио карту помиње Давидовића и друге српске списатеље, али их не именује. Јасно је да је одређени утицај на Дежарденово ограничавање српског етничког простора извршила поменута Хаџићева мапа из 1846. године. Поред мапе, одређени утицај свакако је имао и француски превод Давидовићеве историје који се појавио 1848. године.¹⁶⁰⁷ Поред тога, приметна је и исправка у погледу Метохије и Призрена, које су код Дежардена приказани у оквиру граница српског језика. Ово треба тумачити у контексту исправљања положаја Метохије у односу на замишљени планински венац. Као што смо већ казивали, од Бучевог дела почиње његово постепено избацивање са карата, те више нема ни те непостојеће природне границе између Косова и Метохије.

¹⁶⁰² ДАС, ДС, ролна бр. 154, бр. 320.

¹⁶⁰³ ДАС, Foreign Office (S/GB), 78/934, 44.

¹⁶⁰⁴ Ниједан примерак ове етнографске карте није сачуван у некој од институција у Републици Србији. Изгледа да је једини сачувани примерак управо онај који је конзул Фонбланк упутио у Лондон заједно са својим извештајем. Тај примерак се данас чува у националном архиву Велике Британије (The National Archives) под сигнатуром МРК 1/191.

¹⁶⁰⁵ К. Дежарден, *Србија и земља у којима се српски говори са некимъ частима пограничними земаља*.

¹⁶⁰⁶ ДАС, МИД–И, 1854, I, 101, Председник Државног савета Стефан Стефановић – кнезу Александру 17. фебруара / 1. марта 1854.

¹⁶⁰⁷ На одређени утицај Давидовићевог казивања о историји српског народа при Дежарденовом дефинисању етничке границе српског народа указује и означавање Ниша као места насељеног Србима, што се не среће код Хаџића и Шафарика. Разлог томе би највероватније требало тражити у Давидовићевом казивању да је Ниш био последњи српски град насељен на истоку у седмом веку. (*Histoire de la nation Serbe publiée par Mr. Demeter Davidovits*, 14)

Поред тога, свакако историјско казивање је ишло у прилог остављању Призрена у оквиру српских етнографских граница. Могуће да је Дежардену било познато и Милерово дело и погрешно казивање о већини православних Срба у Призрену, као и Шафариков текст о српској етничкој граници испод Призрена, што и одговара представи на карти.

Осим Хаџићеве мапе и Давидовићевог текста, одређени утицај на Дежардена приликом повлачења српске етничке границе остварило је и Шафариково дело. То се посебно односи на северозападну етничку границу. За разлику од Хаџића, Шафарик је Печуј оставио ван српског етничког простора, што је исто учинио и Дежарден.¹⁶⁰⁸ Такође, линија Бјеловар – Сисак је преузета са Шафарикове карте, уз исправљање убикације ових места. Западно од етнографске границе и северно од Купе, на Дежарденовој карти уписан је назив Хрватска, при чему је заменио Шафарикову етнографску одредницу Хрвати са географском, будући да су на обе карте називи уписни на истом месту. Ипак, потпуно оригинално, Дежарден је крајњи исток полуострва Истра укључио у састав српског етничког простора. Код Шафарика, од изворишта Купе границе иде ка западу до Трста, док се код Хаџића граница завршава код Ријеке. Дежарден повлачи границу недалеко од источне обале Истре и завршава је у Пули.

Мапа је била забрањена на простору Хабзбуршке монархије, а као главни разлог забране наведена је линија означена зеленом бојом, односно граница српског етничког простора.¹⁶⁰⁹ Етнографска карта која је приказивала територијалну распрострањеност српског народа, а самим тим и његову бројност на простору Хабзбуршке монархије, није могла да буде одобрена од стране аустријског двора, с обзиром на тада вођену политику. Такође, карта је приказивала да је знатан део српског етничког простора остао ван граница Војводства Србије и Тамишког Баната, што је само могло додатно утицати на одлуку о забрани употребе ове карте на простору Хабзбуршке монархије.

Још један занимљив податак који се среће у Фонбланковом извештају јесте његово чуђење да „зелена линија“ не иде на истоку чак ни до реке Искар, где се, према оном што је Фонбланк чуо, говорио најчистији српски језик и коју сами Срби прижељкују за своју границу.¹⁶¹⁰ Дакле, према Фонбланковом мишљењу, Видинска и Средачка област биле су територије које је насељавао српски народ. Свој став о овим областима као саставним деловима српског етничког простора, али и као деловима будуће српске државе, изнео је Фонбланк и у плану састављеном у новембру 1853. године. Према том плану, чији су креатори били кнез Александар Карађорђевић, Илија Гарашанин и конзул Фонбланк, граница Србије, као вазалног вицекраљевства у саставу Турског царства, требало је на истоку да иде управо до реке Искар.¹⁶¹¹

¹⁶⁰⁸ Р. Ј. Шафарик, *nav. delo*, 47–48, тара.

¹⁶⁰⁹ Поједини аутори доводе у питање тачност података о забрани Дежарденове етнографске карте у овој држави. Мишљења смо да би Фонбланкову тврдњу о цензури ове етнографске карте требало прихватити као тачну. Као што смо горе навели, податак да је мапа штампана у Бечу је највероватније тачан, што говори да је Фонбланк располагао тачним информацијама у погледу места штампања ове карте. Треба имати у виду да се етнографска мапа српског етничког простора појавила свега четири године након завршетка националних револуција, које су озбиљно потресле Аустријско царство. Свакако да хабзбуршкој држави није одговарало да на њеној територији циркулише мапа на којој је знатан део јужне територије био приказан као јединствена етничка целина српског народа. Посебно треба имати у виду да је то период у историји Хабзбуршке монархије познат као Бахов апсолутизам (1852–1859), назван тако по министру унутрашњих послова Александру фон Баху. Обележје овог периода, између осталих, била је јака цензура и германизација, а један од важнијих циљева био је спречити избијање нове револуције. (Ј. Крокар, *nav. delo*, 41–42; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Срба у Хабзбуршкој монархији 1526–1918, том 1*, Нови Сад, 2016, 461–462)

¹⁶¹⁰ ДАС, S/GB, 78/943, 44; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, том 1*, Београд, 1989, 619; Ј. Крокар, *nav. delo*, 43.

¹⁶¹¹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 99; Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856)*, 150.

Прилог бр. 19: К. Дежарден, *Србија и земљь у коима се србски говори са некимъ частима пограничныи земаля*, Београд, 1853.

Из казивања о самој историји издавања Дежарденове карте потпуно је јасно да српска држава није имала никакве везе са њеним издавањем, а највероватније је у Кнежевини Србији са њом било упознато свега неколико људи, ако и толико, будући да се она не помиње ни у грађи, као ни у географској литератури тог времена. Није основано тврдити да Дежарденова мапа ограничава српски етнички простор као и научници из тог периода који нису били под утицај „пан-Србизма“, те су Србе ограничавали северно од Шаре.¹⁶¹² Ту не може бити речи о било каквом утицају или изостанку утицаја „пан-Србизма“. Као што смо већ показали у досадашњој анализи етнографских карата, главна водиља Србима у дефинисању свог етничког простора до средине 19. века били су слависти тог времена и дефиниције о територији српског језика које су се код њих могле срести. Ни српски ни страни научници нису путовали кроз територије које су приказивали, те је једини начин прикупљања података био посредно, на основу информација које је неко списатељима доставио. У таквим приликама било је немогуће формирати тачну етнографску слику било које области, а посебно граничних предела оних језика који и даље нису били довољно испитани. Управо то имајући на уму треба приступати истраживању етнографске картографије.

Поред директног утицаја на Хаџића, свакако је Шафариково бављење и картирање територијалног обима српског језика утицало и на идеју која се управо 40-их година 19. века јавила код Вука Стефановића Караџића о изради једне етнографске мапе. Ово не значи да Вукова пажња и раније није била заокупљена питањем граница српског народа, посебно на југу. Кроз своје списе Вук је указивао на територијални обим српског језика, али исто тако и упозоравао на недовољно познавање јужних граница српског народа, али и границе између српског и бугарског језика. Иако је у поменутом спису из 1849. године навео да су му двојица становника из околине Дебра говорили о српским насеобинама, у писму Копитару из 1834. године наводи да је чуо да у Дибри има српски манастир и око њега око 300 села насељених словенским народом који говоре „српско-бугарским језиком“.¹⁶¹³ Ово Вуково казивање показује да ни он, као најбољи лингвиста словенских народа Балканског полуострва, није могао са сигурношћу одредити припадност одређеног говора српском или бугарском језику. Јасно је да Вук није прихватао Шафариково гледиште о границама наведена два јужнословенска језика. То се најбоље види из његове намере да уколико би имао довољно новца, радо би кренуо на пут у Стару Србију, како би се уверио докле у Албанији и Румелији живе Словени и да ли су они Срби или Бугари.¹⁶¹⁴ Исту намеру Вук је поновио и у другој половини 1854. године у писму Исмаилу Ивановичу Срезњевском.¹⁶¹⁵

Крајем 1847. године Шафарик је послао Вуку своју етнографску карту, очигледно на његов захтев.¹⁶¹⁶ Свакако подстакнут Шафариковим радом, Вук средином 1854. године обавештава слависту и професора универзитета у Хракову Исмаила Ивановича Срезњевског да има намеру да изради неколико етнографских карата. На Шафариков утицај врло јасно указује експлицитно помињање његове карте као узора по којем ће Вук израдити своју карту, али у већој размери и „још у другоме којечему друкчије“. Основна Вукова намера била је да представи словенска племена ван Русије, пре свега по јужним крајевима, који су били етнографски готово потпуно непознати. Ипак, како једна етнографска карта словенских народа није могла изоставити приказ територијалног пространства руског народа, те је стога молио Срезњевског да му пошаље карте Русије и

¹⁶¹² G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 63.

¹⁶¹³ *Преписка V*, док. бр. 250.

¹⁶¹⁴ *Преписка VII*, док. бр. 113.

¹⁶¹⁵ Исто, док. бр. 451.

¹⁶¹⁶ Исто, док. бр. 525.

Бугарске.¹⁶¹⁷ Током наредних година, заједно са Јованом Гавриловићем, Вук је радио на прикупљању и изради етнографских карата. За прикупљање података о бугарском народу, Гавриловић је Вуку предлагао да се у Бечу састане са двојицом учених Бугара и од њих прибави податке који се тичу географије те области. Занимљиво је да Гавриловић истиче да се у бугарским уџбеницима географије могу наћи подаци да пола Србије насељавају Бугари.¹⁶¹⁸ Поред Гавриловића, Вуку је помоћ пружао и Герасим Петрановић, који му је достављао географске податке о Далмацији.¹⁶¹⁹

Прикупљање података настављено је и током 1859. године, када је Вук настојао да добије податке од Најдена Герова, бугарског лингвисте, о броју „бугарских, грчких или цинцарских кућа“ у Бугарској, Македонији, Румелији и Архипелагу, затим податке о броју хришћанских школа и цркава. Исто писмо Вук је упутио и Сави Влчеву Филарету, а почетком 1860. године добио је одговор од њега, а у оквиру којег су били и бројни етнографски подаци, према којима су, од свих поменутих места јужно од Кнежевине Србије, Срби једино живели у Вучитрну и то од 700 кућа, 1/3 су биле српске, а 2/3 албанске. Сва остала места била су насељена од стране Бугара, Турака и Арнауца. Једино место које се још помиње као насељено од стране Срба било место означено као „Нови Сад у Скопљу“, где су становништво чинили Срби и Аранути.¹⁶²⁰

За Вуков етнографски рад још крајем 1858. године био је заинтересован Александар Иларионович Васиљчиков, руски племић, који се бавио и списатељством, и који се обратио Вуку молбом да му пошаље већ урађене етнографске карте, будући да је *Руска беседа* приступила изради општесловенског атласа, па би, по његовом мишљењу, појављивање Вукове југословенске карте и њихове карте у исто време имало штетан утицај. Да је Вук део етнографских карата урадио, види се из Васиљчиковог писма упућеног краја маја у којем обавештава Вука да је *Руска беседа* променила своје намере и да му враћа оне етнографске карте које му је послао. Да је руски племић Вуку платио уступање карата види се по казивању да му даје слободу да са њима располаже и укључи их и у своју „југословенску карту“.¹⁶²¹

Сама чињеница да је Вук имао идеју о објављивању етнографске карте јасно показује да се није у потпуности слагао са оним етничким границама које је Шафарику представио на карти. Јасно је да је Вук предлагао Шафарику одређене исправке на карти, али Шафарику, при поновном прегледу, није открио никакве грешке у бојењу, односно у ограничавању народа. Шта је Вук тачно предлагао Шафарику није познато. Наравно, Вук није ни могао бити задовољан овом картом, будући да је, као што смо већ навели, још 1827. године писао Шафарику да Лесковчани и Приштинци нису Бугари.¹⁶²² Питање које остаје отворено јесте докле је Вук стигао у изради својих карата и шта је на њима било представљено, а одговор на то питање биће могућ тек када се, и ако се, пронађу Вукове рукописне етнографске карте.

Поред дела етнографске картографије насталих под утицајем Шафарика, тих година појавила се и етнографска карта Ами Буеа, урађена 1847. године и објављена у оквиру Бергхаусовог атласа, а доносила је нешто другачији приступ и приказ етнографског изгледа Европске Турске. За разлику од ранијих етнографских мапа, које су,

¹⁶¹⁷ *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка X (1853–1854)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1996, док. бр. 343.

¹⁶¹⁸ *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка XI (1855–1858)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1996, док. бр. 444.

¹⁶¹⁹ Исто, док. бр. 447.

¹⁶²⁰ *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка XII (1859–1862)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1996, (=Преписка XII), док. бр. 38, 69, 154.

¹⁶²¹ Г. Добрашиновић, *Вукове етнографске карте*, Гласник Етнографског музеја у Београду 33 (1970), 65–68.

¹⁶²² *Преписка III*, док. бр. 277.

као што смо видели, акценат стављале на приказ одређених народа, на којем год они простору живели, Буе је себи у задатак ставио приказ распрострањености народа на простору Европске Турске, која је била и његово главно тежиште истраживања. Буева етнографска карта је одраз његових схватања етнографских односа на Балканском полуострву, које је изнео још 1840. у делу посвећеном Европској Турској. Јужне Словене на простору ове области Буе је поделио на Србе, Хрвате и Бугаре. Бугари су, по његовом схватању, насељавали Бугарску, Доњу Мезију, највећи део Горње Мезије, Македонију и југоисточну Србију, а њихов број је процењен на 4.500.000. Нешто бројнији од Бугара били су Срби, којих је било укупно пет милиона, а који су насељавали простор Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине и делове пашалука Приштине, Пећи и Призрена, где су Срби живели измешани са Албанцима, које је проценио на око 1.600.000. Поред ова три округа, Албанци су насељавали и земље између Врања, Топлице, Новог Брда, Приштине, Кратова,¹⁶²³ Куршумлије, Прокупља, затим пределе око Колашина, Гусиња, Плава, Морале, а дуж македонске границе додиривали су се са Бугарима.¹⁶²⁴ У неким случајевима, Буе је оставио и етнографске податке о самој популацији у градовима на простору Старе Србије, које је у већини случајева, посебно када је реч о оним који су се налазили на простору Горње Мезије дефинисао као Бугаре, док је у Скопљу била присутна бугарска већина, уз Србе и Цинцаре.¹⁶²⁵

У складу са својим описима, Буе је и приказао етнографску слику Европске Турске на етнографској карти. Граница српског и бугарског елемента била је државна граница Кнежевине Србије од Тимока до Јастрепца, затим ка југу до Топлице, дуж чијег тока је учтано присуство муслиманских Албанаца, а затим преко Подујева, остављајући то место и Приштину у саставу српског етничког простора, линија је скретала ка северу и ишла током Белог Дрима, уз присуство албанских насеобина на потезу између Приштине и Белог Дрима. Призрен, Пећ и Ђаковица су ван српског етничког простора, с тим што је југоисточно од Ђаковице приказана српска оаза. Поред тога, српске насеобине присутне су и на десној обали Црног Дрима код Дебра, затим на десној обали Охридског језера и североисточно од Битоља. Оваква представа српских насеобина јужно од Шаре је била подстакнута Милеровим делом, који јасно говори о присуству српских насеобина баш на територији на којој их је и Буе означио.¹⁶²⁶ Црни Дрим је био граница бугарске и албанске етничке зоне, а највећи део Горње Мезије био је означен бојом бугарских насеобина.¹⁶²⁷

Ако поредимо Буеов и Шафариков утицај на српско самоделифинисање етничке територије, видимо да је већи утицај извршио Шафарик, будући да у српској картографији, али и географској литератури није било дела која су међе српских граница одређивала на основу Буеа. Сходно томе, за Србе су били важнији они резултати које је Шафарик изнео. Са друге стране, када је реч о утицају у европској науци, сама чињеница да је Шафарик објавио своје дело на чешком језику донекле је и ограничила његову употребу у европској научној јавности, углавном на словенске народе. Буева етнографска карта, објављена на немачком језику, већ тиме је отворила врата свог утицаја у научној јавности Европе. Ставови које је Буе изнео о етнографији Европске Турске имали су важно место све до појаве Лежанове етнографске карте 1861. године.¹⁶²⁸

Поред етнографске картографије, за разумевање етнографских идеја који се у том временском периоду јављају међу Србима значајни су и поједини етнографски списи,

¹⁶²³ Непостојеће Кратово на простору Топлице.

¹⁶²⁴ A. Boué, *La Turquie d'Europe*, II, 5–13.

¹⁶²⁵ У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, 55–63.

¹⁶²⁶ J. Müller, *nav. delo*, 21.

¹⁶²⁷ A. Boué, *Ethnographische Karte des Osmanischen Reichs europäischen Theils und von Griechenland*, Gotha, 1847. (<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~1566~160098:Ethnographische-Karte-des-Osmanisch>, pristupljeno 18.4.2023)

¹⁶²⁸ G. Demeter, *Z. Bottlik, nav. delo*, 56.

који се управо баве односом српске и бугарске народности и њиховим границама. На основу конкурса које је Друштво српске словесности објавило у *Српским новинама*, Гаврило Протић, секретар алексиначког ђумрука, упутио је почетком октобра 1851. године етнографски састав под насловом *Докле се простире граница народа србскогъ са источне стране Србије*.¹⁶²⁹ Основни циљ Протићевог етнографског састава био је да укаже на простирање српског народа на истоку, али и проблеме са којима се српска народност на том простору суочава. Овај спис додатно потврђује да је у том временском периоду за ауторе потпуно и једино прихватљиво обележје нације језик. Изводећи на основу те одреднице мишљење о етнографским односима на простору источне Србије, Протић наводи да бугарски народ насељава поједина места у Црноречком округу, око Зајечара. Језик који се говори од Вршке Чуке до Јастрепца аутор је дефинисао као покварен бугарски, односно „српско-бугарски“, а од Вршке Чуке до Радујевца, уз границу, живели су помешани Власи, Срби и Бугари, а говорећи о Србима аутор истиче да се њихов говор може сравнити са Србима у Мачви и Шумадији. Територију дуж југозападне и западне границе Протић је означио као насељену „браћом по природи, а по Богу и верозакону наши непријатељи и злотвори“. Када је реч о источној граници српског народа, његово мишљење је било да се она завршавала на оној линији којом се пружала граница Кнежевине Србије. Трагове бугарског језика Протић је видео у Алексинцу, Параћину, Туприји, Смедереву, па чак и самом Београду, а утицај бугарског језика ограничио је на три до четири сата од српске границе. Његов рад завршава се упозорењем да из језичких одлика овог простора не треба црпити податке о граматичности српског језика, већ у том погледу потпуно подржава идеју Вука Стефановића Караџића да као основу српског књижевног језика узме херцеговачког наречје. На крају, позива српску владу да предузме послове који ће имати за циљ учвршћивање српске народности на овом простору, како би Срби на тим територијама познали да су потомци Душана, Обилића и Марка Краљевића.¹⁶³⁰

Протићев састав на добар начин показује како су појединци схватили српско-бугарску етничку границу и који разлози су их наводили на такво виђење. Основна Протићевих ставова произилазила је из његовог мишљења о лингвистичким карактеристикама српског језика, а које је било формирано на основу Вуковог прихватања херцеговачког наречја као основе књижевног језика Срба. Водећи се тим принципом, Протић је оне дијалекте који су одступали од Вуковог књижевног језика посматрао не као дијалекте српског, већ као бугарски језик и управо то објашњава његово протезање бугарског језика на четири до пет сати од српско-бугарске границе. Тешко да је имао довољно знања како би могао исправно судити о граничним сферама српског и бугарског језика.

Поред већ поменутог разлога Хановог путовања кроз Балканско полуострво 1858. године, у циљу испитивања правца будуће железнице, још једна жеља га је инспирисала на пролазак кроз области јужно од границе Кнежевине Србије. Читајући у Буевом делу да простор Лаба и околине насељавају Арбанаси, те управо подстакнут тим сазнањем, намерио је да део свог путовања посвети и истраживању присуства овог народа на тој територији, од раније још заинтересован за тај народ. Када се говори о Хану, оно што је важно истаћи јесте да он није знао словенске језике, али јесте албански. Сходно томе, он није могао износити закључке о српском или бугарском карактеру насеља уз ток Јужне Мораве, али је са сигурношћу могао да представи албанске и српске / бугарске насеобине. Када је реч о српским и бугарским насељима, у том погледу, Хану је свакако помоћ пружио официр Франтишек Зах, који га је и пратио на путовању кроз долину Јужне

¹⁶²⁹ *Записници седница Друштва српске словесности (1842–1863)*, 414.

¹⁶³⁰ Архив САНУ, Историјска збирка, бр. 9088, *Докле се простире граница народа Србскогъ Са источне стране Србије*.

Мораве, Куршумлије, Косова и даље кроз Стару Србију и Македонију. Поред етнографских података које је оставио у путопису, карактер насеља Хан је представио и на етнографској карти коју је објавио као прилог.¹⁶³¹

Карта објављена уз Ханов путопис од Београда до Солуна из 1861. године доносила је етнографску слику не целокупне области Старе Србије и Македоније, већ само оних насеља која су се налазила уз оне путне правце којима су се Зах и Хан кретали. Зах је био онај који је насеља делио на српска и бугарска. Ова етнографска карта, настала на самом терену, прилично јасно сведочи о етнографском мозаику који је владао на простору Старе Србије. Српска села била су присутна око тока Ситнице, затим у околини Приштине, дуж тока Топлице, са изузетком оних насеља која су се налазила на притокама у доњем делу току, која су означена као албанска. Највећи број насеља дуж тока Јужне (Бугарске) Мораве означен је као саставни део бугарског етноса, док су села у изворишном делу те реке албанска. На изворишту Вардара доминирала су албанска насеља, док је околина Скопља и Куманова означена као мешовита, бугарско-албанска територија.¹⁶³²

Оно што се мора имати на уму када се говори о Хановој и Заховој етнографској мапи, јесте да је она представљала само део насеља на територији кроз коју су прошли и није давала комплетну етнографску слику територије јужно од Кнежевине Србије. Поред тога, основни проблем Хановог рада на простору Старе Србије било је непознавање словенских језика. На то је указао и вероватно први Јужни Словен који се осврнуо на Ханов рад, хрватски професор Фрањо Брадашка. Његове основне замерке на Ханов рад биле су оправдане и тичале су се добијања података од стране својих албанских пратиоца, те Брадашка износи сумње да су подаци које Хан износи о броју становника увећани управо због начина на који је Хан долазио до информација. Као пример да су албански пратиоци пружали Хану податке, Брадашка наводи случај да Хан у тексту помиње село са албанском верзијом његовог имена, док истовремено Зах на карти пише правилан, словенски назив. Друга замерка, такође повезана са Хановом пратњом, тичала се могућег означавања словенских муслимана као Албанаца.¹⁶³³

Почетком 1861. године у етнографској картографији појавило се дело које је, за разлику од претходних картографских радова, приступало решавању овог замршеног питања са нешто другачије тачке гледишта. Реч је о делу француског географа Гијома Лежана. Истраживање географије, етнографије, археологије и других научних дисциплина, како у Француској, тако и у осталим европским државама било је финансирано од стране државе. Свестан да знатан део Балканског полуострва, пре свега онај централни, односно простор Старе Србије, није истражен и да је при картографским приказима те територије највише доминирала бела боја, Лежан је 23. априла 1856. године упутио писмо Министарству просвете, у којем је изложио разлоге због којих је неопходно предузети путовање, међу којима је било и недовољно познавање етнографије. Његова молба из априла 1856. била је одбијена због недостатка средстава, али је у октобру

---

¹⁶³¹ Занимљиву белешку о самом настанку ове мапе оставио је Франтошек Зах. Наиме, с циљем да Вуку помогне у његовој намери да изради етнографску карту, Јован Гавриловић је, убрзо након Хановог и Заховог повратка са путовања почетком 1859. године отишао код Заха. На састанку је сазнао да Зах, не само бележио који народи (Срби, Бугари или Албанци) насељавају простор Старе Србије и Македоније, већ је и израдио карту на којој је навео податке етнографске природе. Ипак, није био вољан да је уступи Гавриловић, јер је Хан планирао да је објави, па би то било противно њиховом уговору. (*Препуска XII*, док. бр. 7)

¹⁶³² J. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, мапа: *Croquis des westliche Gebietes der Bulgarischen Morava*.

¹⁶³³ F. Bradaška, *Jugoslovjeni u Turskoj*, *Književnik: časopis za jezik i povijest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti* 2, sv. 3 (1865), 322–323.

поновио захтев. Нови министар Густав Руланд одобрио је финансирање Лежановог пута.¹⁶³⁴

У извештају који је поднео о путовању из 1857. године, Лежан се, између осталог, осврнуо и на своје претходнике на пољу етнографске картографије – Шафарика и Буеа. Обојици је замерио што су знатно проширили словенски елемент на Балкану. Том приликом исказао је спремност да уради етнографску карту. Истовремено, дотакао се и поделе словенских народа на Балканском полуострву, за које је истакао да су највећа маса и да се деле на Србе и Бугаре, а Србима припадају Босанци и Црногорци.¹⁶³⁵

Оно што је посебно важно указати пре излагања о Лежановој етнографској карти јесте територија Европске Турске кроз коју је он прошао 1857. и 1858. године, пре израде етнографске карте. Путовање 1857. године било је ограничено на простор источно од линије Пловдив – Ловеч – Свиштов, односно на простор централне и источне Бугарске. Иако је у писму Ернесту Дежардену, француском географу и историчару, исказао намеру да пропутује Арнаутлук, који је он дефинисао као непознату земљу од Бугарске Мораве и српске границе, преко Гњилана и Лесковца, насељену Албанцима, то ни тада, као ни следеће године није остварио.¹⁶³⁶ Путовање из 1858. године било је ограничено на јадранску обалу од Дуборвника до Бара, преко Требиња, Цетиња, Ријеке Црнојевића, Скадра, до Дриваста и Боге. О том путовању и боравку у Црној Гори је оставио драгоцене податке.¹⁶³⁷

Лежанов итинерер путовања из 1857. и 1858. године показује да током тих година француски географ није прошао кроз Стару Србију и Македонију, што јасно указује да етнографски односи приказани на карти, а који се тичу наведених територија, нису били резултат његовог истраживања, већ су преузети из извора на које ћемо касније указати, уз прихватање информације које је чуо током путовања, попут оних о присуству и територијалном пространству Албанаца на територији западно од Бугарске Мораве. Ово су веома важни подаци, јер ће касније Лежан, када буде обишао тај простор, изнети нешто другачије погледе на српско-бугарску етничку границу.

Како су то добро приметили Габор Деметер и Жолт Ботлик, Лежанова карта је била етнографска карта која, поред језичке компоненте у исцртавању етнографских граница на Балканском полуострву, примењује и историјско знање о балканским народима.¹⁶³⁸ Разлог због којег је одступио од основног начела дефинисања територијалног обима етничког простора на основу језика био је проузрокован његовим мишљењем да ће у том случају доћи до грешака, будући да су Турци на Криту говорили грчки, те би стога неминовно дошло до погрешног разумевања, а исти случај је присутан код Албанаца у Епиру, који су се често служили грчким језиком.¹⁶³⁹

Његово картографско дело било је праћено краћим описом у којем је изнео своје погледе на етнографске односе у овом делу Европе, посветивши знатну пажњу досељавању и ширењу народа на Балкану. Најпре је указао на оно што је и најважније питање при казивању о етнографским мапама – изворе на основу којих је повукао границе међу народима Европске Турске. Његово дело је представљало компилацију података које су о етнографији донели Шафарик, Буе и други истраживачи, уз коришћење података које је сам прикупио током путовања, а који су се односили на мањи део Балкана. Такође, на располагању су му били и подаци из дефтера, које су му уступиле, на појединим местима, турске власти. Када је реч о простору Кнежевине Србије, податке о етнографској

¹⁶³⁴ G. Lejean, *Voyages dans les Balkans 1857–1870*, 33–37.

¹⁶³⁵ Isto, 45–46.

¹⁶³⁶ Isto, 65.

¹⁶³⁷ Isto, 125–251.

¹⁶³⁸ G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 57.

¹⁶³⁹ G. Lejean, *Ethnographie de la Turquie d'Europe / Ethnographie der Europäischen Türkei*, Gotha, 1861, 2.

структури становништва добио је од самог министарства унутрашњих дела 1857. године.¹⁶⁴⁰

Након краћег излагања о српској прошлости и досељавању на Балканско полуострво, Лежан је као земље насељене Србима на простору Европске Турске навео следеће: Кнежевина Србија, Босна, Херцеговина, Рашка (за коју наглашава да је појам историјског значења) и Црна Гора. Поред ових области, српске оазе је Лежан означио и на северном делу леве обале Охридског језера и на левој и десној обали горњег тока Црног Дрима, недалеко од Охридског језера. Поред тога, долина Преспе и околина Преспанског језера означени су српском бојом, као и околина Битоља. Разлог томе треба тражити у подацима који се о српском присуству на наведеном простору јужно од Шар-планине јавља код Буеа, а који су преузети од Милера. Осим тога, у тексту се помињу и српске насеобине око Драча, а оне су приказане и на карти. Тако су села Дреновице, Ново Село и Росковица (Roskovec) означене као српске насеобине, као и само ушће Ерзена у Јадранско море и мањи појас у средишњем делу тока ове реке. За српско присуство усред албанског етничког простора Лежан је као могуће објашњење понудио ширење српске државе током владавине цара Стефан Душана.¹⁶⁴¹

Етнографска представа Старе Србије на Лежановој карти се у знатној мери разликује од података које су на својим картама представили и Буе и Шафарик. Док је код поменутих етнографа јасно истакнута словенска већина на простору Косова и Метохија, код Лежана је извршена промена, па се у односу на њихове карте, где су албанске оазе представљене у доминантној словенској средини, на Лежановој карти албански етнички простор се пружа на простору Косова и Метохија, са знатном српском оазом која се простирала од Подујева и Приштине на истоку па до Пећи и средњег тока Белог Дрима на западу. Такође, српска већина присутна је и у околини Ђаковице и Призрена, чиме се Лежанови подаци разликују од Буе и Шафарика, који је наведена два места означио као насељене Албанцима. Разлог овоме свакако треба тражити у изворима до којих је дошао Лежан, а конкретно када је реч о простору Горње Албаније, чијим саставним делом су сматрани Призрен, Пећ и Ђаковица, аутор карте се, осим својим белешкама, користио и подацима које му је уступио и Јубани, српски преводилац у француском конзулату у Скадру. Могуће да је управо на основу тих података Лежан донео нешто другачију слику етнографских прилика у овом делу Старе Србије од оних који се срећу код Шафарика и Буеа. Могуће да су утицај извршили и Буеови итинерери из 1854. године, где је указано на знатно албанско присуство у околини Новог Брда, Гњилана и околних места.¹⁶⁴²

За разлику од Косова и Метохије, није било већих промена у односу на схватање бугарског етничког простора. Целокупна територија југоисточно од границе Кнежевине Србије, односно долина Јужне Мораве, укључујући знатан део тока Топлице, све до Куршумлијске бање, приказан је као насељен Бугарима, са Шар-планином као северном границом. Мања промена види се и у ширењу албанског етничког простора на десну обалу Црног Дрима. Нешто северније од Бијелог Поља завршавао се јединствен српски етнички простор, док је извориште Лима било означено мешовитом, српско-албанском бојом. Још једна новина коју је Лежан донео на својој етнографској карти била је представа Влаха на простору источне Србије, што није био случај на претходним етнографским делима. То је било могуће на основу података које је добио од српског министарства.¹⁶⁴³

---

¹⁶⁴⁰ Isto, 3–4.

¹⁶⁴¹ Isto, 24.

¹⁶⁴² A. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, T. 1, 345–346.

¹⁶⁴³ G. Lejean, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et des états vassaux autonomes*, Gotha, 1861. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53147323f>, pristupljeno 19. 4. 2023)

Убрзо након објављивања, Лежаново етнографско дело посвећено Европској Турској постало је један од најважнијих извора за реконструисање изгледа овог, како су га аутори умели да означе, етнографског мозаика Европе. Исте године када се појавио рад који је бацао нешто више светла на етнографске односе Европске Турске, појавила се и његова, највећим делом позитивна критика изречена од стране Адолфа Фикера, секретара у аустријском министарству, који је, на основу Лежановог текста, изнео историју досељавања народа на Балканско полуострво. Износи оправдану сумњу да дело које се међу првима бави етнографском картографијом не може бити без грешака, а једна од оних које су њему највише засметале била је управо разлика између муслиманских Словена и Турака Османлија, те у том погледу наглашава да је за источну Бугарску аутор мало пажње посветио том питању. Ипак, своје статистичке податке је у потпуности засновао на Лежановим бројкама, те се и код њега јавља број од 1.600.000 Срба на простору Европске Турске.¹⁶⁴⁴

Три године након појаве Лежановог картографског дела, један официр коме је српски језик био матерњи прошао је кроз Дебар и околину Охридског језера. Реч је о већ помињаном Љубомиру Ивановићу, а нико боље од њега није могао оценити етнографски карактер и језик становника који су живели на овом простору. Тако бележи да су у Горњем Дебру муслимани прешли из хришћанства у ислам пре 100 до 120 година и сви говоре и даље српским језиком. Са друге стране, муслимане у Крчеву је означио као словенске, али је за њих јасно рекао да говоре бугарским језиком. Поред јасних одредница српски и бугарски језик, Ивановић је становнике Голог Брда, Поља, Мале Реке, Жупе и Јаме у Горњем Дебру означио као Словене, како муслимане, тако и хришћане, а њихов језик означио као „македонско-српски, наречје црквенословенско“. Да је искључиво на основу језика одређивао припадност одређеној нацији, поред убрајања одређеног броја муслимана у Словене, сведочи и чињеница да је и хришћанима и муслиманима у Доњем Дебру приписао албанско порекло, на основу албанског језика.¹⁶⁴⁵ Не знамо на основу којих карактеристика је Ивановић правио разлику између српског и бугарског језика, али свакако је био један од ретких школованих Срба који су прошли тим крајем и о томе оставили белешку. Сходно томе, највећи део Дебра не може бити означен бојом албанске народности, као што је то случај на Лежановој карти, будући да са сигурношћу знамо да је на том простору било присутно становништво словенског порекла, на основу извештаја официра који је прошао тим крајем, свега пар година након издавања Лежанове карте.

Потпуно свестан да је и даље знатан део Европске Турске, како у географском, тако и етнографском, историјском и археолошком погледу, потпуно непознат, Лежан је предузео нова истраживачка путовања. У периоду од 1867. до 1870, сваке године је путовао кроз Европску Турску. Један од задатака које је поставио себи приликом путовања било је прибирање грађе у циљу израде нове етнографске карте, увиђајући погрешке које су биле присутне на издању из 1861. године. За етнографију Старе Србије важна је 1869. година, када је пропутовао кроз Косово и Метохију (Пећ, Призрен, Ђаковица, Приштина), као и кроз Прокупље, Ниш, Пирот, затим Софију, Самоков, а том приликом обишао је и Ћустендил, Криву Паланку, Куманово, Скопље и Тетово. Исте године путовао је и кроз Битољ, Охрид и друга места у Македонији. Годину дана касније прошао је кроз Дебар, Прилеп и даље ка Солуну и Пловидву и Бугарској. Лежан говори о Бугарима као становницима Горе на Шари и доноси легенду о њиховој насилној исламизацији, али и указује на задржавање бројних хришћанских обичаја. Исто тако, у

---

¹⁶⁴⁴ A. Ficker, *Ueber die ethnographischen Verhältnisse der europäischen Türkei. Aus Anlass der Vorlage von Lejean's Karte*, Mittheilungen der kaiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft V (1861), 130–131.

¹⁶⁴⁵ НБС, ГЈ, 558/III/43.

Призрену помиње бугарско гробље.¹⁶⁴⁶ Током путовања кроз Топлицу и Ниш, Лежан је оставио занимљиву белешку о етнографским односима на Морави, истичући да је тешко одредити границу између Срба и Бугара, јер становништво неселективно себе означава као Србе или као Бугаре („srbski, bugarski, iedno jezik“).¹⁶⁴⁷ Ово би могло да значи да су користили и један и други назив као своју одредницу, што је било присутно и 40-их година 19. века.¹⁶⁴⁸ Управо ова Лежанова белешка указује да етнографске карте, које су читаву долину Јужне Мораве, па и њену леву обалу, приказивале као искључиво бугарски етнички простор, нису у потпуности одговарале стварном стању на терену и биле су резултат више прихватања устаљених гледишта о српско-бугарској језичкој граници на том простору, која се јавља код истраживача током прве половине 19. века, него што су одговарале стварној ситуацији на терену. Посебно је занимљив Лежанов додатак овом сведочанству о српско-бугарској граници да му се чини да ни словенски научници нису били свесни начина самодефинисања становника ове области.¹⁶⁴⁹

Етнографско схватање српске и бугарске, али и српске и албанске етничке границе на простору Старе Србије, преко Шафарика, Буе и Лежана, продрло је у европску науку, и како су такви ауторитети стајали иза ставова о српском етничком пространству, њихово мишљење постало је општеприхваћено у погледу етнографских односа на Балканском полуострву. На основу Буеовог, Шафариковог, Лежановог и Хановог дела већ поменути хрватски професор Фрањо Брадашка, свој чланак о Словенима у Турској из 1865. године, објавио је четири године касније на немачком језику, који је био праћен и етнографском картом, која је имала задатак да прикаже присуство словенске народности на простору Балканског полуострва. Аутор карте био је Август Хајнрих Петерман, али у потпуности у складу са подацима које је изнео Брадашка. Оно што нам приказује ова мапа јесте утицај који су на Брадашкино и Петерманово схватање имали претходни аутори, под чијим утицајем је формирао и своје гледиште о присуству словенске популације на овом делу Европе. Оно што ову мапу разликује од оних из претходног периода јесте то што он, у складу са својим задатком, приказује све Јужне Словене истом бојом.¹⁶⁵⁰ То што је искористио исту боју, не значи да на карти није приказао своје схватање границе између Срба и Бугара, која је на мапи означена испрекиданом линијом. Брадашка је прихватио казивање које се могло срести и међу самим Србима да је југоисточни део Кнежевине Србије насељен Бугарима, па је на карти Књажевац приказан као место у саставу бугарског етничког простора. Граница српског етничког простора у потпуности је преузета са Лежанове карте, тако да се срећу српске оазе на Косову и Метохију, али са једном разликом у односу на Лежана. Француски географ је српске оазе представио као компактне етнографске целине, док је Петерман, под утицајем Хановог казивања о измешаности српских и албанских села, иако је задржао Лежанове границе оаза, цео тај простор означио као српско-албански. Исто тако, област источно од Скопља, Велеса, Прилепа и Битоља означена је као мешовита бугарско-албанска зона, а задржао је јединствене српске оазе око Охрида и Преспанског језера.¹⁶⁵¹

¹⁶⁴⁶ G. Lejan, *Voyages dans les Balkans 1857–1870*, 374–375.

¹⁶⁴⁷ Isto, 406.

¹⁶⁴⁸ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 46–47.

¹⁶⁴⁹ G. Lejan, *Voyages dans les Balkans 1857–1870*, 406. (Знамо са сигурношћу да је Лежан радио на новој етнографској карти која је припремана у знатно крупнијој размери од оне из 1861. године и да је 1869. године рад на њој био при крају. Смрт у 47-ој години живота, 2. фебруара 1871. године, спречила га је у намери да изда ново, побољшано дело, посвећено етнографији Европске Турске. (G. Lejan, *Voyages dans les Balkans 1857–1870*, 397))

¹⁶⁵⁰ G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 80.

¹⁶⁵¹ F. Bradaška, *Jugoslovjeni u Turskoj*, 312; Isti, *Die Slaven in der Türkei*, Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über Wichtige neue Erforschungen auf dem gesamtgebiete der Geographie 15 (1869), Taff. 22.

Петерманов значај у развоју етнографске картографије Старе Србије и Македоније огледа се у увођењу модела који је подразумевао коришћење ознака за мешовито, српско-албанско или албанско-бугарско становништво, што је било крајње неопходно како би се етнографске представе ових области бар приближиле стварној ситуацији на терену. Међу српским и албанским становништвом није постојала јединствена природна препрека која би служила као њихова етнографска граница, те је у таквој ситуацији било неопходно применити модел који је подразумевао приказ територија насељених српским и албанским становништвом. У супротном, једино могуће би било тачно приказати етнографске односе коришћењем карата крупне размере, које би давале могућност приказа по мањим областима или насељима. Поред примене нешто другачијег модела у картирању Старе Србије и Македоније, Петерманов и Брадашкин етнографски рад посвећен Европској Турској на одличан начин показује како се знање о етнографским односима у овом делу Европе формирало. Своје гледиште Брадашка износи на основу поређења казивања претходних аутора, међу којима су главни ауторитети били Шафарик, Буе, Лежан, Хан, а пажњу је поклатио и једном чланку Ивана Фрање Јукић, објављеном у три наставка и то 1851, 1852. и 1861. године. Иако и он већину података преузима из поменутих извора, управо његов разговор са једним хришћанином из Османског царства у Дубровнику 1853. године, омогућио му је да, како и сам каже, у великој мери исправи погрешне наводе странаца који су говорили о етнографским односима на простору Европске Турске. Управо његово казивање о знатном албанском присуству на простору Старе Србије дало је повода Брадашки и Петерману да код Лежана чисто српску територију на простору Косова и Метохије промени и означи као мешовиту, српско-албанску средину. Од већих места на простору Косова и Метохије, Јукић је једино за Призрен тврдио да има православну већину, очигледно под утицајем грешке која се среће код Милера. Ипак, његов закључак гласио је да у Метохији има више Арнаута него Срба, што је Брадашка прихватио.¹⁶⁵²

Две године пре него што је Брадашка објавио свој чланак, а Петерман етнографску карту, у оквиру руске картографије појавило се дело које је, по први пут у оквиру те картографске школе, доносило етнографску представу распореда народа на Балканском полуострву. Етнографска карта, која је осветљавала руске погледе на етнографију Европске Турске, објављена је исте године када је био организован Други словенски конгрес 1867. године. Аутор ове карте био је Михаил Федорович Миркович, руски официр и етнограф, а објављена је под насловом *Этнографическая карта славянскихъ народностей*. Готово са сигурношћу се може тврдити да је карта била припремљена за конгрес, будући да је на њему била и представљена. Према подацима које је оставио сам Миркович, карта је била урађена на основу Шафарикове етнографске карте и других извора.¹⁶⁵³ Када је реч о простору Кнежевине Србије, Старе Србије и Македоније, потпуно је јасно да је аутор у потпуности преузео етнографску слику са Лежанове карте из 1861. године. На то упућује идентичан распоред српских оаза како на простору Косова и Метохије, тако и у околини Охрида, Преспанског језера и Битоља, као и три незнатне српске целине означене на простору Албаније. Поред тога, приметан је и идентичан распоред османских насеобина у Босни. Наравно, граница бугарског етничког простора је такође преузета са Лежанове карте, тако да су, према овој мапи, Бугари насељавали Македонију, територију источно од Јужне Мораве, као и југоисточни део Кнежевине Србије. Готово у потпуности под Лежановим утицајем, Миркович је изнео етнографске

¹⁶⁵² I. F. Jukić, *Zemljo-deržavopisni pregled turskog carstva u Europi*, Bosanski prijatelj. Časopis sadržavajući potrebite, koristne i zabavne stvari 3 (1861), 20, 23.

¹⁶⁵³ О. А. Красникова, *Сербы на этнических картах славянских народов Европы (вторая половина XIX – начало XX в.)*, Российско-сербские связи в области науки и образования, XIX-первая половина XX в, ур. Э. И. Колчинский, А. Петрович, С. Петербург, 2009, 15.

прилике Европске Турске. Сама чињеница да је карта била представљена на словенском конгресу јасно говори о утицају који је могла остварити.¹⁶⁵⁴ Колико год да је пробугарска струја била заступљена у руским словенофилским круговима,¹⁶⁵⁵ сам приказ етнографских односа на мапи није био подстакнут политичком позадином. Она је једноставно била урађена у складу са ставовима који су по питању етнографских односа на Балкану владали у европској науци. То је био и пут европске етнографске картографије, која се у основи увек позивала на претходна истраживања, бар у овом почетном стадијуму свог развоја, уз исправљање етнографских односа на оним територијама о којима су се у међувремену појављивали нови подаци. Како је Лежанова мапа била најновијег датума, тако је и сматрана најрелевантнијом за решавање замршених етнографских односа на Балкану и тако ће остати све до Велике источне кризе. О Лежановом утицају на формирање руских ставова о етнографији Балканског полуострва сведочи и податак да је 1868. године његово дело преведено на руски језик, тако да је крајем 60-их година оно остварило највећи утицај на ставове који су изнети у руској етнографској картографији.¹⁶⁵⁶

Међу Србима 60-их година 19. века није било реакције на етнографске ставове који су се могли срести код европских аутора у претходном периоду. У појединим периодичним публикацијама писани су изводи из радова етнографа који су бацали светло на распоред народа на Балканском полуострву, а који су преузимани без измена. Један од чланака био је извод из Брадашкиног дела посвећеног Словенима у Турској, где су присутни сви они ставови Фрање Брадашког, а кроз његово дело и његових претходника, о српској етничкој граници.¹⁶⁵⁷

У француској јавности појавило се 1862. године дело које је давало нешто другачију слику етнографских односа Европске Турске од претходних аутора и које је било базирано на историјским подацима. Анри Тијер је те године објавио брошуру *La Serbie: son passé et son avenir*, која је била праћена једном историјско-етнографском мапом. Тијерово дело је доносило податке о српској историји од најранијих дана до савременог доба. Поред српске историје, у оквиру наведеног дела, сретали су се предлози како би требало решити Источно питање, а као кључни фактор у решавању тог проблема Тијер је видео Србе, те је сматрао да ће се решење постићи тако што ће Србима бити омогућено остваривање њиховог сна – обнова Душановог царства.¹⁶⁵⁸ У том правцу усмерио је и свој картографски рад, те је на мапи која приказује Тијерово схватање српског етничког простора, приказана и граница Душановог царства. Његово схватање тих граница није се разликовало од оних које су се могле срести у српској литератури, али и у појединим бугарским уџбеницима¹⁶⁵⁹, те је као делове Душанове државе сматрао следеће области: Србију, Босну, Далмацију, Албанију, Епир, Тесалију, Македонију, Бугарску, Румелију, Срем, Славонију и Хрватску, са границом на Драви.¹⁶⁶⁰ Те провинције је Тијер у потпуности преузео из Рајићеве историје и управо је на основу тог казивања и представио границе Душанове државе на карти.¹⁶⁶¹

Када је реч о етнографским схватањима, Тијер је све словенске народе који су се налазили у оквиру граница Душановог царства означио као Србе, те тако нема

¹⁶⁵⁴ М. Ф. Миркович, *Етнографическая карта славянскихъ народностей*, С. Петербургъ, 1867. (<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01010835223?page=1&rotate=0&theme=white>, pristupljeno 20.4.2023)

¹⁶⁵⁵ Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 180.

¹⁶⁵⁶ Г. Лежан, *Етнографія Европейской Турцији*, С. Петербургъ, 1868.

¹⁶⁵⁷ *Славени у Турској*, Млада Србадија. Лист уједињене омладине српске за књижевност и науку, бр. 6, 7 (1870), 249–259, 300–312.

¹⁶⁵⁸ Н. Thiers, *La Serbie: son passé et son avenir*, Paris, 1862, 167–168.

¹⁶⁵⁹ И. А. Богоров, *нав. дело*, 177.

¹⁶⁶⁰ Н. Thiers, *La Serbie: son passé et son avenir*, 59.

¹⁶⁶¹ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 83.

етнографске границе између Срба и Бугара. Дрин је био граница српског етничког простора на југу, а затим је линија која је раздвајала Србе од Албанаца ишла левом обалом Црног Дрима до Охридског језера. Поред одреднице за Србе, јужне делове некадашње Душанове државе насељавали су Грчко-Срби, а појас од леве обале Црног Дрима до Јадранског мора и на северу до Дрима био је означен бојом која је представљала Албанце. Оно што се још примећује као истакнуто на карти јесте управо територија и становници Кнежевине Србије, а чини нам се да је аутор кроз картографску представу настојао да додатно истакне улогу и значај Србије за околне народе, али и за целокупно Источно питање.¹⁶⁶²

Тијерово дело се, у односу на претходне радове из области етнографске картографије, разликовало по примењеном методу на основу кога се дошло до схватања етничких односа на Балканском полуострву. За разлику од претходних аутора који су примењивали готово у потпуности језик као детерминанту на основу које су повлачили етнографске границе на Балкану, Тијер се ослонио на историјске податке, а то се види из мапе на којој се граница Тијеровог српског етничког простора потпуно поклапала са границама Душанове државе на истоку, северу и југу, са изузетком југозапада где су били Албанци и Баната и Бачке, који су ван граница Душанове државе, али исправно означени као насељени Србима. Ипак, утицај ове карте у јавности тог доба био је занемарљив.

Почетком 70-их година 19. века у српској јавности се појавила етнографска мапа, која је пратила дело посвећено историји српског народа, а чији аутор је био Милош Милојевић. Мапа под насловом *Историско-етнографско-географска мапа Срба и српских (југославенских) земаља у Турској и Аустрији* објављена је током 1873, годину дана након објављивања дела о историји Срба. Према казивању самог Милојевића, прикупљање материјала и израда мапе трајала је пуних шест година, а на њен скорашњи излазак указао је Милојевић још у предговору историје Срба.¹⁶⁶³ Одмах се мора истаћи да Милојевићева мапа на било који начин није доносила научно засновани преглед српског етничког простора, као ни српске историје. На карти је Милојевић приказао своје разумевање српске историје и српског етничког простора. Ставови које је изнео о српском пореклу, сеобама и историји су потпуно научно неутемељени и нетачни, а слична ситуација је присутна и на самој етнографској мапи. Ипак, оно због чега се мора посветити пажња Милојевићевом картографском раду јесте њен утицај који је имала у Кнежевини Србији, а и ван ње, у годинама након објављивања.

Милојевићева етнографска мапа била је у горњем десном углу украшена грбовима, од којих је већина преузета из Жефаровићеве *Стематологија*, а који су се налазили око портрета цара Душана. Своје етнографске погледе Милојевић је дефинисао управо на основу схватања српске прошлости и извођења српског порекла већине народа који су у неком тренутку били присутни у историји Балканског полуострва. Код Милојевића, осим Срба, постоје и Србо-Рашани у Тракији, Србо-Бугари у Бугарској, Србо-Македонци, Србо-Хрвати, Србо-Словенци, Србо-Славени и све те категорије присутне су и на Милојевићевој карти. Схватајући све Јужне Словене као Србе, како их он назива „јужни Србо-Славени“, њихов број процењује на 11.406.746 на Балканском полуострву или по његовом схватању „српском тропољу“. Поред Срба у Османском царству, рачунао је да Србо-Словена на простору Хабзбуршке монархије има око 6.000.000, а укупан број Јужних Словена је, по његовим прорачунима, износио 17.106.440.¹⁶⁶⁴

¹⁶⁶² Н. Thiers, *Carte des populations Serbes de la Turquie d'Europe et de l'Autriche merid avec les limites de l'Empire Serbe Douchan Le Grand XIV Siecle*, Paris, 1862, u: Thiers Henri, *La Serbie, son passé et son avenir*.

¹⁶⁶³ ДАС, МПс-П, 1874, III, 447; М. Милојевић, *Одломци историје Срба и српских – југославенских земаља у Турској и Аустрији*, св. 1, Београд, 1872, 9.

¹⁶⁶⁴ Исто, 152–157.

Колико год да су Милојевићева историја српског народа али и етнографска мапа, са данашње тачке гледишта научно неосноване, на њих се није тако гледало у времену када су и књига и мапа објављени. Наравно, од научних кругова његова карта није била повољно оцењена, о чему сведочи и податак да није примљена од стране Српског ученог друштва, иако је Милојевићево дело о историји било помогнуто „са 70 дуката цесарских“.¹⁶⁶⁵ Референти његове карте, која је на оцену упућена крајем 1871. године, Љубомир Ивановић и Јован Драгашевић, били су мишљења да његова карта као етнографски рад није заснована на сигурним изворима, а у географском погледу далеко заостаје за Кипертовом мапом. Сходно томе, били су мишљења да Друштво такво дело не би требало да изда, уз препоруку да се Милојевићу може издати мања помоћ, па нек сам објави карту. Милојевићево схватање географије и извођење српског порекла народима на Балканском полуострву, као и његово схватање обима српских земаља, врло одлучно су критиковали Стојан Новаковић и Милан Кујунџић.¹⁶⁶⁶ Са друге стране, већ од 1874. године Милојевићева карта је од стране Министарства просвете упућивана у српске школе и коришћена у настави историје и земљописа и, као што смо претходно навели, била схватана као карта српских земаља. Поред тога, Милојевић је своју карту слао и на простор Старе Србије, заједно са историјом Срба, те према његовом казивању, тамошњи становници „мапе као највећу светињу крију по црквама“¹⁶⁶⁷ То је и највећи утицај који је ова мапа постигла, управо својом употребом у српским школама и утицајем на схватање српског етничког простора код ученика. Ипак, сам утицај ове карте мора се ограничити на свега пар година. Након Берлинског конгреса она бива потиснута из научног живота, а и сам Милојевић 1881. године објављује нову етнографску мапу. Власти у Аустро-Угарској су врло неповољно гледале на Милојевићево дело, а како и не би кад се у њему говорило о великом броју Јужних Словена који су живели на њеном простору. Да се врло озбиљно бавило делом Милоша Милојевића у Хабзбуршкој монархији сведочи податак да је бан Хрватске и Славоније Иван Мажуранић крајем 1877. године упутио писмо карловачком митрополиту Прокопију Ивачковићу у којем захтева да се удаље наставници учитељских школа у Карловцу и Пакрацу јер су у настави користили дело Милоша Милојевића о историји Срба. Том приликом бан је донео одлуку о забрани употребе Милојевићевог дела у овим школама, као и њено коришћење од стране српске младежи. Накнадном провером утврђено је да ово дело није било коришћено у школама, али без обзира на то, сама одлука о забрани говори о значају који су овој књизи и мапи приписивале аустријске власти, а званични разлог забране био је ауторов неповољан став о династији и властима Хабзбуршке монархије.¹⁶⁶⁸

Потпуно је неоснована тврдња да Милојевићева мапа илуструје снове Срба о „Великој Србији“ у случају победе над Османским царством.¹⁶⁶⁹ Та тврдња је нетачна и произилази из покушаја аутора да мапе повежу са политичким дешавањима. За неке етнографске мапе, као што ће даље излагање и потврдити, основано је тврдити да су повезане са политичким приликама и ставовима држава из којих су долазили или са чијим истакнутим представницима су картографи били повезани, али то се не може тврдити за сваку мапу. Притом, додатно повезивати Милојевићеву мапу са политиком Илије Гарашанина и кнеза Михаила у циљу стварања Балканског савеза, такође је неосновано, јер државна политика за време кнеза Михаила и Гарашанина, настављена за

¹⁶⁶⁵ *Радња Српског ученог друштва*, Гласник СУД 33 (1872), X.

¹⁶⁶⁶ С. Новаковић, М. Кујунџић, *Реферат о збирци „Седам стотина и четрдесет разних обредних песама са 2450 речи из Праве (Старе) Србије од Милоша Милојевића*, Гласник СУД 38 (1873), 331–333.

¹⁶⁶⁷ АСАНУ, ЈР, XII–10, док. бр. 612, Милош Милојевић – Јовану Ристићу 4/16. априла 1879.

¹⁶⁶⁸ *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, књ. 1 (1848–1883) прир. В. Крстић, Београд, 1995, док. бр. 204, 205, 218.

¹⁶⁶⁹ G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 96, 99.

време Другог намесништва (1868–1872), као и у години Ристићеве владе (1873), додуше нешто другачијим методама, никада није наступала са становишта етнографских погледа, који су подразумевали српски карактер највећег дела Балканског полуострва.¹⁶⁷⁰ Односи Србије и Бугара у том временском периоду нису били хегемонистичке природе, нити су имали било какав циљ који је водио ка асимилацији.¹⁶⁷¹ Иако не можемо прихватити претходну теорију о Милојевићевој карти, једно писмо упућено од стране њега неименованој особи, али свакако Јовану Ристићу, указује на могућу везу између њега и Милојевића у изради ове или вероватније неке друге карте, али свакако са сличном садржином. У недатираном писму Милојевић обавештава Ристића да је дан раније долазио код њега да би добио упутства о називу карте, али да због седнице није могао да се сретне са њим. Стога га моли да му јави време како би се могли састати, да би Милојевић по његовој жељи ставио наслов на карту. Да се ради о овој карти, а не о мапи о којој ћемо касније говорити из 1881. године, сведочи и Милојевићева белешка да је у чланку доказао да су сва племена српска, уз избегавање назива „словенска“, при чему аутор карте исказује сумњу да то не постигне са „тачке политике“ супротни ефекат. Вероватније је реч о припреми неког другог картографског дела, које би пратио чланак о етнографским односима, а на то указује управо помињане чланка у којем се доказује српско порекло словенских племена на Балканском полуострву, али свакако засновано на Милојевићевим подацима изнетим у историји Срба.¹⁶⁷² Није нам познато да је Милојевић објавио још неко дело из етнографске картографије до 1881. године.

По нашем мишљењу, у корист којег говоре наведене чињенице, Милојевићеву етнографску мапу треба тумачити као дело које је приказивало схватање историјско-етнографских односа Балканског полуострва од стране појединца. Сама чињеница да Српско учено друштво није Милојевићу пружило помоћ за издавање наведене етнографске карте из претходно поменутих разлога, јасно сведочи да се већи део интелигенције тог времена није слагао са Милојевићевим ставовима. Милојевићева етнографска мапа била је одраз његовог разумевања српске прошлости, из којег је изводио и закључке о етнографији Балканског полуострва.¹⁶⁷³ Његова преписка са Ристићем вероватније указује на намеру да се дело чији је аутор, уз одређене, нама непознате измене, искористи на неки начин у пропагандне сврхе, али по свему судећи то није остварено.

Ново издање Мирковичеве карте из 1867. године појавило се 1875. године, подржано од стране Словенског добротворног комитета из Петрограда и допуњено подацима официра Александра Фјодоровича Ритиха. Када је реч о етнографском приказу Старе Србије и Македоније, осим што је непосредно уз српску државну границу, у околини Прокупља, приказ мешовите српско-албанске боје замењен са чисто српском, остали прикази су идентични као на карти из 1867. године, укључујући и српске насеобине у околини Охрида и Битољског језера и у Албанији. Исто тако, искључиво бугарска народност присутна је око тока Јужне Мораве, као и на територији јужно од Скопске Црне Горе и западно од Црног Дрима. Ову карту пратиле су и статистичке таблице Антона Будиловића, члана друштва које је пружило подршку издавању карте. У оквиру тих таблица, види се и разумевање нације, али и додатно схватање етнографских односа. Срби и Хрвати, када је реч о народности, посматрају се као један народ, а када је реч о вероисповести, Хрвати се посматрају као католици и унијати, док су Срби

¹⁶⁷⁰ С. Рајић, *Спољна политика Србије*, 275–300; Д. Радовић, *Јован Ристић*, 128–138.

¹⁶⁷¹ Д. Леовац, *нав. дело*, 195–196.

¹⁶⁷² АСАНУ, ЈР, XII–7. Писмо се чува у оквиру овог фонда, али без сигнатуре. Редни број листа је 25.

¹⁶⁷³ М. Милојевић, *Историско-етнографско-географска мапа Срба и српских (југославенских) земаља у Турској и Аустрији*, Београд, 1873. (НБС, ОПФ–КФ, Кр II 1875)

Прилог бр. 20: М. Милојевић, *Историко-етнографско-географска мапа Срба и српских (југославенских) земаља у Турској и Аустрији*, Београд, 1873.

православни и муслимани. Аутор је податке заснивао на претходницима који су говорили о броју становника на простору Европске Турске и Хабзбуршке монархије, те је тако дошао до броја православних Срба од 3.023.129, уз још 500.000 муслимана, док је Хрвата католика било 2.407.890 католика и 9.520 унијата, што је укупно давало 5.940.539 Срба и Хрвата. Према руској процени, у Старој Србији, при чему се мисли на територију северно од Шар-планине, као и Северној Албанији, живело је око 500.000 православних и мухамеданских Срба.¹⁶⁷⁴

Када се размишља о утицају ове карте, не може се изгубити из вида сам тренутак њеног објављивања. Карта излази исте године када на Балканском полуострву почиње Велика источна криза, притом су њена израда и објављивање финансирани од стране Словенског добротворног комитета. Јасно је да етнографска карта носи пробугарско обележје, али се руска етнографска картографија не може посматрати ван контекста целокупне европске картографије тог типа. Руски етнографски погледи не формирају се на основу ставова словенских комитета, већ као што оба издања Мирковичеве карте показују, на основу знања присутног у европској етнографији. То што се у периоду Велике источне кризе званична руска политика према балканским народима поклапала са оним што су представљале руске етнографске карте, не представља нужно доказ утицаја етнографских ставова на званичну руску политику. Наравно, знања о етнографским односима и схватању етничке границе Срба и Бугара не могу се ни потпуно искључити као један од утицаја на формирање руских ставова о будућим границама балканских држава, пројектованих Санстефанским миром 1878. године.

Подстрек за нова дела на пољу етнографске картографије Балкана дала су дешавања током Велике источне кризе. Једна од првих публикација у тој области била је резултат рада Хајнриха Киперта и објављена је у мају 1876. године. При изради прве Кипертове етнографске карте Балканског полуострва, он се користио претходницима у овој дисциплини, те његова мапа у највећој мери преузима податке који се срећу код Лежана, бар када је реч о простору Старе Србије и Македоније. Доминантна боја јужно од Кнежевине Србије је она која представља присуство албанске народности, док су српске оазе присутне на истим оним местима на којима их је убицирао и Лежан. Ипак, у односу на француског етнографа, Киперт не приказује српске оазе у околини Охридског и Преспанског језера и Битоља, као ни три оазе на простору Албаније. Иако јесте прихватио Лежаново виђење етнографских односа на простору Старе Србије, види се и утицај оних казивања који се срећу код Брадашке, да нема тако јасно дефинисане српске средине, као што је то на Лежановој карти, већ су и ту српске насеобине прошаране са албанским селима. Није прихватио Петерманов метод по којем би ту територију требало приказати као мешовиту, српско-албанску, али је и смањено онај обим који је српским насељима дао Лежан. Нема ни мешовитих српско-албанских средина јужно од границе Црне Горе, већ је граница те државе, граница између ове две народности. Западни део Македоније, до Битоља, означен је као албанско-бугарска средина, док су Бугари, према карти, били доминантни источно од наведеног места.¹⁶⁷⁵

Кипертова етнографска карта из 1876. године нема већих промена у односу на до тада прихваћено мишљење о етнографској слици Европске Турске. Као и све карте овог типа објављене после 1861. године, и Кипертов рад се заснива на оним подацима које је

¹⁶⁷⁴ М. Ф. Миркович, А. Ф. Риттих, *Етнографическая карта славянскихъ народностей*, С. Петербург, 1875. (<https://www.digiar.ee/viewer/et/nlib-digiar:429797/365586/page/1>, приступљено 21.4.2023); А. Будилович, *Статистическія таблицы распределения Славянъ. Приложение къ „Етнографическој картѣ Славянскихъ народностей“ М. Ф. Мирковича изданной Петербургскимъ Отдѣломъ Славянскаго Благотворительнаго Комитета*, С. Петербург, 1875, 4–5, 15, 21.

¹⁶⁷⁵ Н. Киперт, *Ethnographische Übersicht des Europäischen Orients*, Berlin, 1876. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21644/?list=eyJxdWVyeSI6ICJraWVwZXJ0ICJ9>, приступљено 21.4.2023)

Лежан прикупио током свог боравка у Европској Турској 50-их година 19. века. Поред врло јасног приказа на карти који указује на Лежанов утицај, да је Киперт сматрао наведеног аутора као најважнијег ауторитета на пољу етнографије, сведочи и разговор који је Јован Драгашевић, пратилац Јована Ристића на Берлинском конгресу, имао са најутицајнијим европским картографом тог времена. Управо тај њихов разговор открива да је за Киперта Лежан био главни ауторитет на основу кога је, бар када је реч о мапи из 1876. године, у највећој мери формирао своје виђење етнографских односа на Балкану.¹⁶⁷⁶

Наредна мапа у историји етнографске картографије Балканског полуострва, а тиме и Старе Србије и Македоније, има важно место будући да се током те године појављују етнографске карте које доносе нешто другачију представу етнографске слике балканских народа. Такође, те године балкански народи по први пут узимају јасно учешће у етничком картирању територија на које су полагали право и које су, по њиховим схватањима, биле насељене њиховим сународницима.¹⁶⁷⁷ Једна од првих етнографских карата коришћених за доказивање права балканских народа на одређене територије била је бугарског порекла и настала је непосредно пред Цариградску конференцију, одржану у децембру 1876. и почетком 1877. године, у циљу решавања спорних питања. По савету Игњатијева, Бугари су на конференцију изашли са *Меомоаром*, картом и статистичким подацима о становништву, у којима су биле дефинисане границе будуће бугарске аутономије. Карту су саставили Тодор Бурмов и Георги Груев. Бугарска аутономија требало је да обухвата територију Тракије и Македоније, а карта које је представљена Цариградској конференцији доносила је приказ етнографских односа на територији Егзархије, при чему је приказан однос хришћана и муслимана у санџацима који су били у саставу бугарске црквене организације. Главни извор за ову представу били су егзархијски подаци.¹⁶⁷⁸ Према овим подацима, у Нишком санџаку било је 77 % хришћана, односно 140.100, наспрам 40.000 муслимана. У користи хришћана био је однос и у Скопљу где их је било 48.900, наспрам 40.000. Велес, Охрид, Прилеп и Битољ имали су проценат хришћанског становништва већи од 80 %, а Кичево 79 %. Као што се види, карта није делила становништво по националној припадности, већ по верској, иако сви становници ових области нису били егзархисти и знатан број њих био је и даље под окриљем Васељенске патријаршије.¹⁶⁷⁹ Као што је познато, одлуке Цариградске конференције нису заживеле, тако да карта урађена у циљу истицања бугарских претензија, у том тренутку, није дала очекиване резултате.

У погледу развоја етнографске картографије Балканског полуострва значајна је 1877. година. Међу балканским народима, победу на пољу етнографских карата у том периоду, без икакве сумње, однели су Грци. Те године појавиле су се две етнографске карте које су распоред балканских народа приказивале у складу са прогачким погледима. Прва је била дело професора географије у гимназији у Галатасарају, А. Синвета, што је мапа за коју се сматра да представља грчки одговор на Кипертов приказ етнографских односа на Балканском полуострву из 1876. године.¹⁶⁸⁰ То и сам Синвет помиње, наводећи да се на Петермановој и Кипертовој карти срећу многе грешке, те је намера његове мапе

---

¹⁶⁷⁶ Ј. Драгашевић, *Успомене на Берлински конгрес*, 148–150.

¹⁶⁷⁷ Као што смо претходно навели, у Београду се још 1846. године појавила етнографска карта на српском језику која је приказивала српски етнички простор, али од Велике источне кризе међу балканским народима поклања се већа пажња овом типу картографије и што је посебно важно нагласити, увиђа се значај етнографских карата у циљу истицања претензија и народних права.

¹⁶⁷⁸ Ј. Радосављевић, *нав. дело*, 299.

¹⁶⁷⁹ *Карта предъявленная Константинопольской конференции 1876 года.*

(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=31>, приступљено 21.4.2023)

¹⁶⁸⁰ М. Tzimakas, *La Macédoine grecque, populations, migrations et territoires depuis le début du XXème siècle*, thèse de doctorat non publiée, Institut National des Langues et Civilisations Orientales- INALCO, Paris, 2014, 66.

да исправи погрешно приказане податке.¹⁶⁸¹ Карта је била праћена статистичким подацима о броју Грка на простору Османског царства, а податке о томе добио је на основу информација до којих је дошла Васељенска патријаршија, током двогодишњег истраживања, у циљу утврђивања припадника грчке народности за црквене потребе.¹⁶⁸² Према тим подацима, у Македонији, коју посматра као географску област која обухвата територију Солунског вилајета, било је, према званичној статистици, укупно 317.359 хришћанских и 250.875 муслиманских, односно 634.718 хришћанских становника, очигледно рачунајући по 2 члана у сваком домаћинству. Од тог броја, 474.506 били су Грци, у које је рачунао и Цинцаре. Поред Грка на простору Македоније живело је и 50.000 Грко-Бугара, под којима је сматрао оне који су говорили бугарски језик, али су писали и слушали службу на грчком, и још 176.000 Бугара.¹⁶⁸³

Када је реч о представи Срба (на карти означених као Србо-Хрвати) и дела српског етничког простора на првој прогрчки оријентисаној етнографској карти, ова представа се нешто разликује од оних које смо сретали у претходним делима овог типа. У етнографском скицирању Кнежевине Србије примећује се Лежанов утицај и он се огледа кроз идентичан приказ влашке мањине на простору источне Србије, као и кроз потпуни бугарски карактер територије уз југоисточни део границе Кнежевине Србије. Поред тога, у генерално целокупном представљању народа Европске Турске, на овој мапи се јавља једна новина. За разлику од свих претходних аутора који су припаднике исламске вероисповести означавали у складу са њиховим словенским, албанским или турским пореклом као Србе (или Србо-Хрвате), Бугаре, Османлије и Албанце, Синвет уводи у етнографски приказ боју која указује на присуство муслимана, без обзира на њихово порекло. Такође, примећују се одређене промене у погледу етнографског приказа Старе Србије. Само крајњи северозапад ове области, околина Новог Пазара и област непосредно уз српску државну границу садржи приказ који указује на присуство српске народности. Српске оазе на простору Косова и Метохије, око Охрида и Битоља и у Албанији нису нашле своје место на Синетовој карти. Источни и јужни део Старе Србије на карти је представљао етнографски мозаик Бугара, муслимана и Албанаца. Иста ситуација била је и на простору Македоније, при чему је у јужном делу приметна грчка етнографска доминација, прошарана Грко-Бугарима и муслиманима. Црна Гора је чисто српска област, а источни део Босне, дуж чије границе се и завршавала етнографска представа на карти, приказује српску већину, прошарану муслиманским становништвом.

Питање које се намеће у вези са Синветовим схватањем етнографских односа на Балканском полуострву јесте како је наступила промена у погледу идентификације муслимана, не у складу са њиховим пореклом, већ према вероисповести. Као што смо већ навели, Синвет је своје податке заснивао на званичним изворима који су становништво делили на муслимане и хришћане, те је према томе имао приступ подацима о односу припадника ове две конфесије. Могуће објашњење је да картограф, кроз увођење муслимана у етнографски приказ, настоји да ону прилично јасну доминацију Јужних Словена у етнографској слици северног и централног дела Балканског полуострва, које су доносиле претходне мапе, прошара са увођењем ове категорије. На овој карти нема искључиве бугарске доминације јужно од Скопске Црне Горе, нити српске на простору

¹⁶⁸¹ A. Synvet, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population Grecque de L'Empire Ottoman*, Paris, 1877, V.

¹⁶⁸² I. Yasmaoğlu, *Blood ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Ithaca, 2014, 94.

¹⁶⁸³ A. Synvet, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe*, 38. Карта је имала два издања која су објављена исте године. Једно, проширено издање, је приказивало цео простор Европске Турске, укључујући и Босну и Херцеговину, док је друго обухватало само источни део Босне и завршавало се недалеко од граница Црне Горе. Обе карте су доносиле исту етнографску слику Балканског полуострва. (Isto. (http://archives.elia.org.gr:8080/LSelia/images_View/MPLAS.001%20%CE%9C.JPG, pristupljeno 22.4.2023)

Босне као што је случај на свим претходним мапама. Грчки етнички простор је прилично компактан и само је на својим крајњим границама био прошаран муслиманском, албанском или бугарском популацијом, уз свега неколико муслиманских оаза на простору Тесалије.¹⁶⁸⁴ Нема сумње да је аутору било познато словенско, албанско или турско порекло муслимана Балканског полуострва, што не оставља могућност тумачењу да их је све посматрао као припаднице једне нације. Синветова етнографска мапа је била међу првима на којој се, у схватању етнографских односа, примећује знатан утицај религије. Поред тога, остаје могућност да је то урађено због цензуре у Цариграду, где је и објављена карта.¹⁶⁸⁵

Нова промена, али и примена нових критеријума у дефинисању етнографске слике Балканског полуострва приметна је на другој прогачкој мапи, из 1877. године. Она је објављена у Лондону и била је праћена описом етнографских прилика на простору Европске Турске, са посебним нагласком на две области на које су Грци полагали своја права – Тракија и Македонија. Такозвана Станфордова етнографска мапа Европске Турске и Грчке била је заправо дело грчког конзула у Лондону Јоаниса Генадијуса.¹⁶⁸⁶ Пропратни текст који је ишао уз мапу на добар начин показује грчко схватање оних критеријума на основу којих је требало дефинисати етнографске границе на Балканском полуострву. Оно што је донекле обележје грчке етнографске картографије у овом периоду и што је раздваја у односу на друга етнографска дела европске картографије јесте постепено напуштање језичке компоненте као једног од основних критеријума у дефинисању граница нација. Станфордов или боље рећи Генадијусов приступ подразумевао је, осим језика, коришћење обичаја, историјског знања, али и присуства грчких школа, као сегмената на основу којих се одређене групе дефинишу као грчке или бугарске. Позивајући се на обичаје, физички изглед, као и на присуство грчких речи, становнике северног дела Тракије и Македоније означио је као Бугаре. Поред ових одредница, позивао се и на историјско присуство Грка на том простору, уз тврдње да је бугарски утицај остао ограничен на одређена села и да нису успели да створе јаче колоније на простору Старе Србије и Македоније. То становништво које је говорило бугарским језиком, уз присуство појединих грчких речи, Генадијус је означио као бугарофилске Грке. Ауторов приступ подразумевао је приказ етничких односа, тако што се најпре на основу наведених критеријума изводи већинска национална припадност становника и та област се означава грчком, српском, албанском или бугарском бојом, а затим се додају мањинске етничке групе. У складу са таквим разумевањем етнографских односа, и уз тврдњу да су Бугари дали назив само територији између Дунава и Балкана те је то њихова матична територија,¹⁶⁸⁷ управо та природна граница је искоришћена и за међу грчке и бугарске насеобине, уз означавање присуства бугарског народа и јужно од те линије. Када је реч о простору Македоније и Старе Србија, грчка етнографска граница повучена је од Охридског језера у правцу североистока до Скопске Црне Горе и даље прати природне линије, уз присуство бугарских насеобина и на простору Македоније.

Промене у приказу етнографских односа приметне су и на простору Старе Србије у односу на већину етнографских карата из претходног периода. Као што смо већ указали, углавном се у етнографској картографији територија источно од Јужне Мораве посматрала као саставни део бугарског етничког простора. Генадијус је ту направио промену и у бугарски етнички простор обухватио део Кнежевине Србије до Тимока, затим иде преко Старе планине, а потом скреће ка југу и обухвата Софију, али читав ток

¹⁶⁸⁴ A. Synvet, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe*, Constantinople, 1877.

¹⁶⁸⁵ С. Новаковић, *Грчке мисли о етнографији Балканског полуострва*, Отаџбина 25 (1890), 232.

¹⁶⁸⁶ I. Yasmaoğlu, *nav. delo*, 118.

¹⁶⁸⁷ *Introductory remarks to the ethnological map of European Turkey and Greece*, London, 1877, 12.

Нишаве, као и Пирот и Цариброд остају у саставу српског етничког простора. Западно од Софије спајали су се албански и бугарски етнички простор, тако да су Радомир и Бресник били у саставу албанског етничког простора, што је приказ за који нема никакве основе, будући да су се најдаљи домети албанских миграција на простору источно од обале Јужне Мораве кретали до области Клисуре, Виногоша, Пољанице и Масурице, недалеко од данашње српско-бугарске границе, али на српској страни.¹⁶⁸⁸ Митровица, Приштина, Медвеђа била су последња приказана насеља у оквиру српске етничке зоне, док је Беране остао ван те границе. Српске насеобине приказане су на потезу између Приштине и Призрена, али и са обе стране тока Јужне Мораве, као и у околини Охридског језера и Дебра и Кичева, помешани са албанским, а на десној обали Охридског језера са грчким становништвом.¹⁶⁸⁹

На другој, прогрчкој, мапи из 1877. године примећује се одређена промена у разумевању српског етничког простора у односу на највећи број мапа. Тешко је одговорити на питање како је дошло до те промене, будући да у тексту који прати мапу није дато било какво детаљније објашњење о српском етничком простору, осим да су муслимани у Босни и Херцеговини српског порекла.¹⁶⁹⁰ Могући разлог би лежао управо у методологији која је примењена при изради саме мапе, те како се узима у обзир, осим језика, и традиција, и утицај и знање о прошлости, свакако да је то остварило утицај на овакво дефинисање српског етничког простора. Ипак, треба имати у виду да је акценат ове етнографске карте био на приказу грчког етничког простора и разграничењу бугарског и грчког народа, те је јасно зашто српском етничком простору није посвећена већа пажња.

Значај грчких ставова о српском етничком простору на југу и утицај који је рад грчког конзула остварио на схватање етничких карактеристика долине Јужне Мораве и шире околине, ограничен бар и на појединце, видљив је у картографском раду објављеном исте године када се појавила и прогрчка мапа у Лондону. Та карта била је дело већ помињаног Бјанконија и праћена је описом етнографских прилика у Европској Турској са статистичким подацима. Карта је рађена по наруџбини грчке владе и та мапа је владу коштала 40.000 форинти, а аутору је припала награда у износу од 10.000 форинти.¹⁶⁹¹ На почетку брошуре Бјанкони се осврнуо на претходнике у свом послу, истичући да су поједини говорили о етнографским односима на Балканском полуострву, без да су икада крочили на његово тле, мислећи пре свега на Киперта.¹⁶⁹² Помиње у делу Станфорда и резултате до којих је он дошао и његове податке о броју становника, али је критиковао његово схватање етнографских граница и критеријуме на основу којих је вршио поделу.¹⁶⁹³

Бјанкони наглашава да неће етнографске границе на Балкану повлачити као његови претходници на основу хипотеза и историје, већ ће, као неко ко је боравио на Балканском полуострву четири године и као неко ко познаје ове народе, њихове границе повући на основу језика, обичаја, карактера, идеја, аспирација, религије и других елемената.¹⁶⁹⁴ Под утицајем свих наведених одредница, Бјанкони је имао нешто другачије погледе на етничке просторе балканских народа од већине етнографских дела из претходног периода. Колико год да се није слагао са ставовима изнетим у прогрчки

¹⁶⁸⁸ У. Шешум, *Етничка и популациона слика Прешевске казе 1903–1912*, 150.

¹⁶⁸⁹ *Ethnological map of European Turkey and Greece*, London, 1877. ([An Ethnological map of European Turkey and Greece : Edward Stanford : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#), приступљено 22.4.2023)

¹⁶⁹⁰ *Introductory remarks to the ethnological map of European Turkey and Greece*, 6.

¹⁶⁹¹ *Посланство Краљевине Србије у Паризу*, т. 1 (1879–1885), док. бр. 341.

¹⁶⁹² F. Bianconi, *Ethnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce – Races musulmanes et raïas, territoires occupés par elles dans la presqu'île des Balkans*, Paris, 1877, 22.

¹⁶⁹³ Исто, 24–25.

¹⁶⁹⁴ Исто, 26.

оријентисаном делу из 1877, гледиште на границе грчког етничког простора нису се много разликовале, са изузетком оних у Старој Србији и Македонији. Приметне разлике у схватањима два аутора виде се у ограничавању српског етничког простора на југу и истоку. Аутори пре Бјанконија, у већини случајева преузимају оне границе које је српском и бугарском народу поставио Лежан, са изузетком Станфордове мапе. Бјанкони је, на основу принципа дефинисања етнографских граница, у приказивању српског етничког простора на југу и истоку отишао корак даље, па се на његовој мапи српски етнички простор шири и ван граница Кнежевине Србије, до Видина и Белградчика. Такође, на југоистоку, српски етнички простор је обухватао цео ток Нишаве, укључујући Трн, а на југу је та граница ишла до природне линије, развођа Мораве и Вардара, па преко Скопске Црне Горе, делом на Шар-планину, па ка северу, у правцу Пећи, с тим што су Призрен и Ђаковица остали у саставу албанског етничког простора. Поново се граница враћала ка југу и током Дрима избијала на Јадранско море. Разлог овакве дефиниције српског етничког простора на југу и истоку може се само претпоставити, али како Бјанкони помиње као један од сегмената обичаје, везе и утицаје, могуће управо да је веза коју је православно становништво ових крајева имало са Кнежевином Србијом било један од разлога за нешто другачију границу српског етничког простора, будући да је утицај историјског знања сам искључио. Можемо само претпоставити да су му везе овог становништва и наде коју су они полагали у Кнежевину Србију биле познате, будући да је боравио на Балканском полуострву.

Врло важан сегмент у Бјанконијевом схватању етнографских односа на Балканском полуострву играла је религија, што је и сам нагласио у казивању о критеријумима на основу којих је израдио етнографску карту. То се јасно види у одвајању муслимана у Босни од Срба, затим православних и албанских муслимана, као и означавање Помака одвојено од Бугара, иако је за њих назначено да су Бугари. Његови статистички подаци су подељени на муслимане и рају (хришћане), те је јасно колики је утицај вршила религија на његово дефинисање, али и извори које је користио. Према проценама до којих је он дошао, Срба на простору Босне, Старе Србије и Бугарске било је око 550.000, уз 140.000 Херцеговаца и Црногораца. Као становнике Турске Хрватске Бјанкони је означио Хрвате, на основу знања о њиховој верској припадности – католици, мада су на карти означени као Словени српске расе.¹⁶⁹⁵ Поред етнографских односа, ова карта привлачи пажњу и у погледу јединственог картографског приказа Старе Србије. Бјанкони је овај назив протегаво кроз све области за које је навео да су насељење српским народом – Босну, Стару Србију и западну Бугарску, очигледно изједначивши њено значење са знатним делом оне територије коју је сматрао да је насељена од Срба, а која се налазила непосредно уз српску државну границу.¹⁶⁹⁶

Последња година Велике источне кризе донела је нове етнографске публикације које су се тичале Европске Турске. Незадовољни Кипертским ставовима изнетим на карти из 1876. године, Грци су предузели мере како би извршили утицај на промену мишљења најутуцајнијег европског географа тог времена. Тог посла прихватио се један од најистакнутијих грчких научника 19. века, историчар Константин Папаригополус. Његов основни циљ био је да Киперт изради нову етнографску карту, на којој ће границе међу народима приказати у складу са грчким интересима, а чију израду ће финансирати Друштво за ширење грчке писмености (Силогос). С тим задатком, Папаригополус је отпутовао у Берлин у јулу 1877. године и тада изнео Киперту идеју да изради нову карту на којој ће Пелопонез, Тесалија, Епир, Македонија, Тракија и Источна Румелија бити колорисане другачије од ранијих карата. Киперт је прихватио грчки предлог, те је убрзо и почео рад на карти. Током израде мапе, испољили су се различити погледи на

¹⁶⁹⁵ Isto, *Populations de la Turquie d'Europe*.

¹⁶⁹⁶ Isto, *Carte ethnographique et oro-hydrographique de la Turquie d'Europe*.

етнографске границе народа у долини Струме и Вардара. Папаригополус, видевши целу Македонију као територију на коју Грци полажу право, захтевао је од Киперта да та област потпуно буде обојена бојом грчког народа. У том погледу, Киперт је био мишљења да у горњој долини Вардара и Струме нема Грка, осим учитеља и трговаца. Поред овог питања, Киперт је одбијао и наслов „грчке земље“, будући да су на карти биле приказане и оне области које су биле ван тог појма, попут Србије, Влашке, Бугарске и других. Папаригополус је инсистирао на том називу, тврдећи да чак $\frac{3}{4}$ приказаних области спада у грчке земље. Када је Киперт упутио своју верзију карте, на којој је Грчка била обојена другачије од осталих грчких земаља, Папаригополус га је обавестио да се даљи рад на мапи обуставља. Ипак, крајем фебруара 1878. године Киперт пише Папаригополусу да је упућена мапа била само привремена и да је мапа измењена, али је предлагао да карта буде објављена након што се дефинишу нове границе балканских држава после Санстефана. Договор је постигнут у јуну, те се убрзо и појавила Кипертова етнократска карта.¹⁶⁹⁷

За разлику од издања из 1876. године, где је на основу радова својих претходника на пољу етнографске картографије дефинисао границе, Кипертова карта објављена две године касније доноси нешто другачије виђење етнографских односа, прилагођено грчким интересима. Киперт је за потребе доказивања грчког права на ове земље променио своју методологију и искористио етнократски систем како би одредио границе народа на Балкану, нагласивши да се језик не може користити као једина одредница у дефинисању нација на Балканском полуострву. Тај систем подразумевао је поделу одређене области на народе у складу са природним границама, историјским потребама и традицијом, при чему се искључује приказивање националних мањина, већ се користи само једна боја за одређену територију, али то, како и сам Киперт наглашава, не значи да те области не насељавају и други народи.¹⁶⁹⁸

У складу са применом новог метода, Киперт је Србију, Босну, Херцеговину и Црну Гору означао као земље српске расе. Са друге стране, територије јужно од Кнежевине Србије биле су подељене између албанског и бугарског народа. Ниш, Лесковац, Врање, Тетово, као и цела десна обала Јужне Мораве били су у саставу бугарске, а Качаник у саставу албанске зоне. Цела Македонија није означена као грчка земља, али у одређивању грчке границе у источном делу полуострва види се утицај Кипертовог става о природним границама, као једном од мерила, будући да је линија између бугарског и грчког народа ишла преко Балкана. Поред природних граница, Киперт се позивао и на саме називе земље, тврдећи да оне никад нису престале да носе грчке називе, додатно нагласивши и грчки утицај на словенске колоније. Доњи део тока Струме, Вардар до Демир капије, Крушево, Битољ, Охридско језеро и река Шкумба били су на северним границама грчких земаља, које су се на том потезу додиривале са бугарским и албанским земљама. Кичево и Тетово били су источни градови бугарске зоне на простору јужно од Шар-планине. За разлику од Станфордове карте, на којој је област на северу до Скопске Црне Горе приказана као грчки етнички простор, очигледно је да Киперт није у потпуности прихватио Папаригополусово виђење о Македонији као грчкој земљи. Да под Македонијом није сматрао само ону област која се налазила у оквиру грчких граница јасно указује протезање овог назива и на територију северно од грчке етничке границе.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁷ С. Терзић, *Србија и Грчка*, 200; I. Yasmaoğlu, *nav. delo*, 122–125; G. Sekulovski, *Le géographe Kiepert et les Balkans à Berlin (1878): les archives diplomatiques mises en perspective*, *Cartes & géomatique*, Comité français de cartographie, “Cartographie et traités de paix (XVe–XXe siècle)”, 228, no. 6 (2016), 77–78.

¹⁶⁹⁸ Н. Kiepert, *Notice explicative sur la Carte ethnocratique des pays helléniques, slaves, albanais et roumains*, Berlin, 1878, 5–7. Етнократска карта подразумевала је представљање не најбројније народности на неком простору, већ најутицајније, културно најнапредније, што су за Грке били Грци. (С. Новаковић, *Балканско полуострво и етнографски спорови – српски, грчки и бугарски*, *Отаџбина* 25 (1890), 314–315)

¹⁶⁹⁹ Isto, *Tableau ethnocratique des pays du Sud-est de l’Europe*.

Кипертова прогрка мапа представља намеру грчке елите, на челу са професором Папаригополусом да укаже на земље које су Грци сматрали областима, не чисто грчким у етнографском погледу, већ више оним земљама на које су Грци на основу историје и других елемената полагали своја права. Управо Папаригополусово инсистирање да мапа носи назив „карта грчких земаља“ указује да мапу треба посматрати кроз призму истицања права и тежњи грчког народа на области које су биле ван граница Краљевине Грчке. Као што су Срби имали своје српске земље, тако су и Грци имали грчке земље и своју Велику идеју (Мегали идеја), која је обухватала, између осталих Тракију, Македонију и Епир, што су управо земље које су на овим картама приказане као део грчког етничког простора, с тим што је, очигледно под Кипертовим утицајем, Папаригополусово виђење Шар-планине као границе између грчких и словенских земаља спуштено ка југу, док је Балкан задржан као граница и на мапи.¹⁷⁰⁰

О утицају ове карте у западном научном свету тешко је више рећи, али колико се може судити по етнографским картама које су се појавиле у наредном периоду, грчке етнографске карте или урађене у име Грка нису оствариле већи утицај. Ипак, чињеница да је Кипертова карта преведена на грчки језик три године након објављивања и да је коришћења у македонским школама, довољно говори о утицају који је могла вршити на грчку јавност и грчку омладину.¹⁷⁰¹

Осим Киперта, исте године је пажњу етнографској картографији Балканског полуострва посветио и аустријски конзул у Једрену, Карл Сакс. Приступајући израде етнографске карте са нешто другачијим методолошким начином од претходника у овом послу, Сакс је најпре указао да језик не може бити једина одредница на основу које се могу повлачити границе народа на Балканском полуострву. Врло исправно је нагласио значај религије у разумевању етничких односа, али и у етничком самодефинисању становника Старе Србије, Македоније, Босне и других области. Као пример утицаја религије на етничко одређење, Сакс је наводи босанске муслимане, чији матерњи језик је дефинисао као српски, али је додатно истакао да они себе не називају тим именом, већ се, у складу са својим верским осећањима, називају Турцима. Осим језика и религије, први је аутор који је у приказивању етничких односа узео у обзир и саме називе којима је становништво себе називало, односно први је картограф који је применио важну одредницу у дефинисању етничких односа – самодефинисање становништва.¹⁷⁰² То не значи да је аустријски конзул порицао српско, бугарско, грчко или албанско порекло муслиманског становништва, већ је на основу религије и самодефинисања истакао различите религијске групе које су постојале у оквиру одређених народа и које су вршиле огроман утицај на њихово етничко самоодређење. Муслимани као одредница у етничком дефинисању јављају се и на ранијим картама, али разлика између Сакса и претходних аутора је у томе што Сакс јасно истиче њихово порекло, што код Синвета није случај.

Имајући јасно постављене критеријуме у дефинисању етничке припадности, Сакс, уместо раније јединствене боје којом се указивало на територијално просторанство српског народа, уводи четири нове одреднице које указују на српско порекло становника, али подељених по вероисповести на православне Србе, Србо-Хрвате католичке вероисповести, Србо-Хрвате мухамеданске вероисповести, са назнаком „босански Турци (заправо мухамедански Бошњаци). Четврта категорија била је Србо-Бугари, што је боја којом су представљени становници југоисточне Србије, на оном делу где су ранији картографији указивали на присуство бугарског народа.

¹⁷⁰⁰ С. Терзић, *Србија и Грчка*, 78.

¹⁷⁰¹ В. Карић, *Србија и балкански савез*, Београд, 1893, 94; I. Yasmaoğlu, *nav. delo*, 125.

¹⁷⁰² С. Sax, *Erläuterungen zu der „Ethnographischen Karte der europäischen Türkei und ihrer Dependenz zur Zeit des Kriegausbruches im Jahre 1877“*, Mittheilungen der kaiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft XXI (1878), 177–178.

Присуство српског народа ограничено је на територији северно од Шар-планине. Када је реч о простору Старе Србије, етнографска слика је у потпуности заснована на подацима које је дугогодишњи аустријски конзул у Призрену Фридрих Липич, саставио и послао у министарство спољних послова у Бечу. Те податке је Сакс објавио у оквиру текста који је пратио његову етнографску карту и на основу њих одређивао српску, албанску или мешовиту српско-албанску слику предела на простору северно од Шар-планине. Према тим подацима Срби су имали већину у Новопазарском санџаку, где је број православних Срба износио 80.000, док је Срба муслиманске вероисповести било 26.000, уз 30.000 албанских муслимана, 15.000 у Новопазарској, и укупно још толико у казама Рожаје и Беране. Како православни Срби нису чинили већину од преко 70 % у укупном броју становника, што је био Саксов критеријум за означавање искључиво једне народности на одређеној територији, и простор Новопазарске казе приказан је као мешовита област, насељена становницима подељеним на наведене три категорије, док су казе Рожаје и Беране приказане као насељене српским становништво православне и муслиманске вероисповести.¹⁷⁰³ Подаци аустријског конзула указивали су на значајно српско присуство у казама Призрен, Пећ и Гусиње, у процентуалном односу нешто мање од 50 %, што је, према Саксовом критеријуму, захтевало њихово приказивање на карти, што је он и учинио. Казе Гњилане, Митровица, Приштина и Вучитрн на карти су означене као мешовите средине православних Срба и Албанаца, уз 1.200 католичких Срба у Гњиланској кази. Процент Срба у наведеним казама износио је више од 30 %.

Имајући у виду извор који је користио и врло јасно дефинисање становника од стране конзула Липича као Бугара у казама Нишу и Лесковцу у Нишком санџаку, затим Скопљу и Куманову Скопског санџака, као и кази Горњи Дебар у Дебарском санџаку и у кази Врање Приштинског санџака потпуно је јасно зашто се српско етничко присуство јужно од Кнежевине Србије завршава у Прокупачкој и Куршумлијској кази Нишког санџака.¹⁷⁰⁴

Поред Липича, за простор јужно од Шар-планине користио је податке који су се стизали од конзула из Скадра, Солуна, Јањине, Валоне, као и званичне османске статистике.¹⁷⁰⁵ Ти подаци су указивали на Стару Србију и Македонију као територије које су биле мозаик народа. Територија источно од Скопља била је насељена бугарским народом, а западно до венца Шаре, била је мешовита бугарско-албанска средина, као и појас око Охридског језера. У средњем току Вардара било је приметно знатно присуство турске и бугарске народности, у јужним деловима Македоније грчко-бугарске и бугарско-влашке, а у околини Солуна само грчке.¹⁷⁰⁶

Саксов приступ изради етнографске карте Европске Турске доносио је нове погледе, како на етнографску слику Балканског полуострва, тако и на утицаје при етничком дефинисању становника, те је тако био један од првих аутора који је на својим картама, бар у неким областима, истицао расположење становништва као један од меродавних фактора при дефинисању етничких односа. Колико је то заиста одговарало стварном стању на терену тешко је рећи, али само узимање тога у обзир је значајно само по себи. Нема сумње да је Саксов приступ религији као једном од битнијих фактора у етнографским односима на Балканском полуострву био исправан. Осим етнографске сложености, својом етнографском картом указао је и на религијску разноликост

¹⁷⁰³ Статистички подаци у: Н. Делић, *нав. дело*, 175–176.

¹⁷⁰⁴ С. Sax, *Erläuterungen zu der „Ethnographischen Karte der europäischen Türkei und ihrer Dependenz zur Zeit des Kriegausbruches im Jahre 1877“*, 183–184; Н. Делић, *нав. дело*, 179.

¹⁷⁰⁵ Isto, 180.

¹⁷⁰⁶ С. Sax, *Etnographischen Karte europäischen Türkei und ihrer Dependenz zur Zeit des Kriegaubruches im Jahre 1877*, Mittheilungen der kaiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft XXI (1878), Taff. III.

Балканског полуострва, али и у оквиру истих народних група.¹⁷⁰⁷ Догађаји у историји Балканског полуострва, како у 19. веку, тако и касније, врло јасно су показала значај религије у расположењу и самодефинисању становништва.

Историчарка Ипек Јошмаолу оцењује Саксову карту као „прву проаустријску мапу Балкана“, узимајући у обзир време њеног настанка и аустријску политику према Балканском полуострву у последњој години Велике источне кризе, те тиме иде корак даље од Цвијићевог мишљења да је подела народа на велики број група последица „аустријске бирократске методе“.¹⁷⁰⁸ Чини се да ова тврдња завређује пажњу, посебно ако имамо у виду време у којем карта излази и да је урађена од стране аустро-угарског званичника, који је свакако радио у интересу своје државе. Како карта није коришћена на Берлинском конгресу, то значи да је објављена крајем те године, а до тада Аустро-Угарска преузима управљање над Босном и Херцеговином. Колико год да је истицао српско порекло муслимана у Босни и Херцеговини, сама визуелна представа, уз врло јасно наглашавање значаја који је имала религија за муслиманско становништво Босне, али и западног дела Старе Србије, није више давала утисак јединствене целине српског народа у централним и западним деловима Балканског полуострва, као на већини претходних етнографских карата, већ више територије која је имала заједничко српско порекло, али је била подељена религијским факторима. Нема сумње да је такав приказ одговарао аустријским интересима како у Босни и Херцеговини, тако и у Старој Србији, и стога сматрамо да је наведено мишљење историчарке Јошмаолу потпуно оправдано.

За разлику од Грка, који су током Велике источне кризе предузели озбиљне напоре да посредством етнографске картографије укажу и оправдају своје тежње на Тракију, Македонију и друге области које су посматрали као неспорно припадајуће грчком народу, Срби су тек након потписивања Санстефанског мировног уговора постали свесни чињенице да не постоји готово ниједно етнографско дело које би указало на српско присуство јужно од Шар-планине, па чак ни у долини Јужне Мораве, ван границе Кнежевине Србије. Управо у таквом чињеничном стању српске етнографије, у периоду између Санстефанског мира и Берлинског конгреса, Јован Драгашевић, задужен од стране Ристића за припремање мемоара и других докумената којима ће доказивати оправданост српских претензија на Берлинском конгресу, током израде географске карте на којој би приказао територије на које су Срби полагали своја право, дошао је на идеју да то учини на етнографској карти. На њој је требало показати Кнежевина Србија не захтева ни 1/3 српских земаља на простору Балканског полуострва. Поред намере да тиме укаже на оправданост српских претензија, Драгашевић је настојао и да том картом постигне да учесници конгреса увиде на које земље српски народ гледа као своје наследство на простору Европске Турске, на основу историјског и етнографског права.¹⁷⁰⁹

Драгашевић је израдио етнографску карту на којој су Босна и Херцеговина, Кнежевина Србија и Црна Гора означене као области насељене искључиво српским народом, уз присуство румунске мањине на простору источне Србије. Када је реч о територији Старе Србије, мапа приказује ту област као мешавину српско-албанског становништва, уз искључиво српске области око Приштине и Пећи. Територија источно од Јужне Мораве, све до изворишта Нишаве, приказана је као област насељена српским становништвом. Када је реч о источној граници, на овој карти су Видинска и Средачка област означене као територије насељене српским и бугарским народом. Такав закључак о етничким односима на овој територији, поред чињенице да се на делу тих области налазила српска војска, Драгашевић је делом изводио и из погрешно схватања српско-бугарске границе на том простору у време турске најезде, крајем Средњег века, која је и

¹⁷⁰⁷ I. Yasmaoğlu, *nav. delo*, 95.

¹⁷⁰⁸ Isto; J. Цвијић, *Неколика проматрања о етнографији македонских Словена*, 260.

¹⁷⁰⁹ J. Драгашевић, *Успомене на Берлински конгрес*, 105.

назначена на карти, а по којој су на српској страни били Софија и Самоков. Друга основа Драгашевићевог извођења закључка о етнографским границама на Балканском полуострву биле су природне међе, које су полуострво делиле на западно, источно и јужно, а тиме су и народи били подељени на три главне скупине – Срби, Бугари и Грци. Ту природну границу између Срба и Бугара Драгашевић је одредио планинским врховима од Видина до Кавале на Егејском мору, будући да је то било последње значајно место у саставу Српског царства дуж обале Егејског мора ка истоку. Поред ове границе, појас мешавине српско-бугарског народа простирао се између Старе планине и оне линије која је обухватала Горњи Искар, извор Марице (Самоков) и ток Месте, а разлог померања било је управо то схватање српско-бугарске границе у време турске најезде.¹⁷¹⁰ Јужно од Шар-планине, почевши од Качаника, преко Тетова ишла је граница српског етничког простора ка горњем току Црног Дрима, обухватајући Дебар, као и изворишни део Шкумбе, а затим је преко Охридског и Преспанског језера, обухватала Битољ, Струмицу, Кочане, Криву Паланку и Ћустендил и ишла даље преко вододелнице изворишног дела Струме и Нишаве. Залеђе Солуна и територија јужно од наведених тачака означена је као мешовита, српско-грчка средина. И на то је утицај имало схватање о прошлости и природној граници између Македоније, Тесалије и Епира. Поред историјског права и природних граница, види се да је на Драгашевића одређени утицај у дефинисању етнографских односа имало и етнографско схватање присутно у тадашњој науци, у погледу насељености албанског народа. На историјско право указује и текст који је Драгашевић приложио као објашњење његове карте, а у којој се и помињу границе српског народа (без прелазних предела): планине између Пирота и Берковице, затим изворшите Струме, Малешка планина, Дебар, и даље пратећи ток Дрима ка Јадранској обали између Љеша и Драча.¹⁷¹¹

Да би подацима које је изнео на карти увећао вредност, искористио се оним методом који је био примењен и од стране Грка на тзв. Станфордској мапи, а то је било истицање статистичких података који су говорили у корист српског виђења етничких односа, у делу написаном на француском језику. Да су грчке публикације имале утицај на Драгашевићеву идеју да најпре на етнографској карти прикаже српске земље, а тиме и области на које српски народ полагао право, као и да им придода статистичке податке, показује управо помињање *An ethnological map of European Turkey*, као једног од важнијих извора за статистичке податке о Европској Турској. Поред тога, његова подела на западну, источну и јужну зону Балканског полуострва насељену доминантно једним народом подсећа на грчко виђење етнографије, са јужним делом до Балкана, Скопске Црне Горе и Шаре насељеним грчки, северно од тога српским, а северно од Балкана бугарским народом, уз наравно, присуство албанског народа између грчке и српске зоне, дуж обале Јадранског мора. Осим прогрчких дела, при састављању статистичких података, Драгашевић је користио и званичне турске статистике. Након поређења извора, Драгашевић је број Срба на простору Европске Турске заокружио на 3.000.000, док је по областима дат укупан број становника, без поделе на народности, те је тако у Старој Србији живело 1.200.000 људи.¹⁷¹²

Како се у то време појавила већ поменута Кипертова етнократска карта Европске Турске, одмах по завршетку, Ристић је одлучио да се Драгашевићева етнографска карта пошаље Киперту у Берлин. Убрзо по доласку на конгрес, Драгашевић је, као један од званичника које је Кнежевина Србија упутила на међународни конгрес, био упућен код

¹⁷¹⁰ Исто, 526–527.

¹⁷¹¹ Мапа под насловом *Peninsules des Balkans* и објашњење које је ишло уз њу чува се у Државном архиву Србије. (ДАС, Посланство Француске у Србији (S/F)–38, француски генерални конзул у Београду Сен-Кентен – Министарству спољних послова Француске, 23. мај 1878)

¹⁷¹² Ј. Драгашевић, *Успомене на Берлински конгрес*, 530–532.

Киперта како би му указао на етнографске односе, посматране са српске тачке гледишта. У разговору, Киперт је истицао да је Лежан најцењенији етнографски картограф када је реч о простору Европске Турске, на чијим подацима се, у основи, и заснивају све етнографске карте објављене до 1876. године. На Драгашевићеву опаску да Лежанова карта није најтачнија, Киперт се искористио чињеницом да је Лежан био члан Српског ученог друштва, те је из тога извео закључак да су се српски научници слагали са оним што је Лежан изнео о етнографским односима на Балканском полуострву. Драгашевићев је покушао да оправда потез најзначајније српске научне институције тог времена казивањем да је Лежан постао њен члан јер је „први“ урадио етнографску карту Европске Турске. Ипак, није испео да промени Кипертово мишљење, будући да је њихов разговор завршен следећим Кипертовим речима: „Ну како му драго, Лежан остаје као надлежан“.¹⁷¹³

Драгашевићева етнографска карта била је саставни део докумената који су предати представницима великих сила на Берлинском конгресу. Ни карта, ни спис нису имали утицаја на одлуке конгреса, као што ни остала етнографска дела нису одређивала судбину балканских народа, већ интереси великих сила. Колико год да мапа није постигла свој циљ, њен значај лежи у чињеници да је први пут представницима великих сила указано на српско присуство на оним територијама које су у дотадашњој етнографској науци увек посматране као искључиви део бугарског етничког простора. Дакле, догађаји који су уследили у првој половини 1878. године, поред политичког значаја, имају своје место и у развоју српске етнографске мисли усмерене на неопходност етнографског представљања српских земаља, а кроз то су се истицале и српске претензије, засноване на историјском и етнографском правом, на оне области које су на Драгашевићевој карти означене као насељене Србима. Као што су одлуке Санстефанског мира утицале на Србе да ограниче Стару Србију, тако су исти догађаји дали подстицај Србима да етнографски прикажу и ограниче земље на којима су живели, те управо Драгашевић почетком априла предлаже да се објави етнографска карта на којој би биле истакнуте српске земље и српске претензије, али због већих трошкова, Ристић је одбио његов предлог.¹⁷¹⁴ То је значило излазак из етнографских оквира које је наметнула европска етнографија у погледу разумевања етничких односа, посебно када је реч о простору Старе Србије и Македоније. Требало је најпре дефинисати параметре на основу којих би се могло указати на српско присуство, а најбољи начин за то су биле историјске чињенице, наравно уз језик, али се мора имати у виду да се о језику становништва који је насељавао ове области и даље знало веома мало. Није било лако ни српским политичарима да се боре и оправдају српске претензије на области јужно од Кнежевине Србије, нити је било лако научницима да укажу на српско присуство на тој територији, ако имамо у виду да су се ставови водећих етнографа по том питању у највећој мери слагали, гледајући на те области као на бугарски етнички простор, са изузетком само Синветове (само за долину Јужне Мораве) и Тијерове етнографске карте. То посебно илуструје податак да је Кипертова етнографска карта коришћена на Берлинском конгресу, а на њој је цела долина Јужне Мораве ван границе Кнежевине Србије, па чак и део у саставу српске државе означен бојом која означава бугарски етнички простор. Та дела су свакако била позната свима онима који су седели и доносили одлуке о судбини балканских народа. У таквој ситуацији, и уз интересе великих сила, које су играле кључну улогу, Јован Ристић и Јован Драгашевић настоје да докажу и оправдају српске претензије на области јужно од Кнежевине Србије, и захваљујући подршци Аустро-Угарске у томе и успевају, бар за источни део Старе Србије у долини Јужне Мораве.

---

¹⁷¹³ Исто, 148–150.

¹⁷¹⁴ Исто, 148.

Према подацима које је сам Драгашевић оставио, његова етнографска карта са Берлинског конгреса била је објављена 1885. године.¹⁷¹⁵

Период који је уследио у првим годинама након Берлинског конгреса, у српској етнографској и географској литератури био је обележен тежњама које су имале за циљ јасно дефинисање и ограничење српског етничког простора, односно српских земаља. С тим правцем развоја, српска картографија је углавном ограничена на географско приказивање српских земаља, али без етнографских обележја, иако су те карте саме по себи носиле етнографско обележје, али ограничено на приказ области на којима су, по схватањима аутора живели Срби, саме карте се не могу сматрати етнографским, јер не приказују размештај других народа, присутних на том простору. Током прве деценије након Берлинског конгреса готово да није било значајнијих радова етнографске картографије. У грчкој јавности појавио се превод Кипертове етнократске карте из 1878. године, у издању Друштва за распрострањавање грчке писмености. Основни циљ издавања ове карте било је њена употреба у школи, те је била коришћена у грчким школама у Македонији. Говорећи о бојама којима су приказани народи на Балкану, српски посланик у Атини Сава Грујић, наглашавао је да су Грци овом картом предали готово целу Стару Србију Аранутима, осим њеног јужног дела који су задржали за себе. Разлог оваквог етнографског обележја Старе Србије, видео је у накнади која се тиме даје Албанцима у замену за Епир и јужну Албанију, који су означени као грчке земље.¹⁷¹⁶

Када је реч о етнографским картама међу балканским народима на почетку девете деценије ситуација је била следећа: Бугари су имали највећи број етнографских карата који су говорили у прилог њиховим тежњама (на немачком, руском, енглеском, француском језику), Грци су имали две на француском и једну на енглеском језику, а Срби ниједну (Милојевићева и Тијерова су биле без утицаја у европској науци). Управо током ове деценије српска влада предузима одређене кораке који су имали за циљ појаву једне етнографске карте која би са просрпске тачке гледишта и у складу са интересима Краљевине Србије приказала етнографске односе на Балкану. Прву етнографску карту, после Берлинског конгреса, која је приказивала српске интересе на Балканском полуострву објавио је Милош Милојевић, у већ помињаној брошури објављеној 1881. године, под насловом *Народописни и земљописни преглед средњег дела Праве (Старе Србије)*. Карта је, као и чланак, као што смо већ указали, урађена у вези са питањем могућег укидања Косовског вилајета 1880. године, што је било противно интересима Кнежевине Србије. У чланку се предлаже нова подела на Праву или Стару Србију, са управом на српском језику, затим на Македонију са управом на грчком и Албанију са управом на албанском језику. Милојевић је приложио и етнографску карту српског народа, која се у одређеним сегментима разликовала од оне објављене 1873. године. Сама промена назначена је већ у наслову будући да је на новој мапи аутор избацио назив *историска* и тиме показао одређену промену у примени критеријума на основу којих одређује границе, о чему је говорио и у самом тексту, а то је било избацивање утицаја прошлости и приказивање тренутног стања етнографских прилика.¹⁷¹⁷ Колико год да се Милојевић трудио да избегне утицај историјских дешавања, он се није могао ослободити свог схватања историјске прошлости српског народа. Отуда задржава и одредницу Србо-Рашани, под којом подразумева становнике Тракије и Источне Румелије, а та одредница произилазила је из Милојевићевог убицирања Рашке на простору Тракије.¹⁷¹⁸

¹⁷¹⁵ Ј. Драгашевић, *Македонски Словени – отворено писмо редакцији "Руско-славјанског календара за 1890 год."* као одговор на позив исте редакције, и исправка карте Комаровљеве, Београд, 1890, 30.

¹⁷¹⁶ ДАС, МИД-ПО, 1885, ролна бр. 79, М/1, Српско посланство у Атини – председнику владе Милутину Гарашанину.

¹⁷¹⁷ М. Милојевић, *Народописни и земљописни преглед средњег дела Праве (Старе) Србије*, 2.

¹⁷¹⁸ Исти, *Одломци историје Срба*, 150–151.

Прилог бр. 21: М. Милојевић, Етнографска мапа Срба и српских (југословенских) земаља.

Ипак, одређене промене се виде у односу на етнографски рад из 1873. године, те нема више *Србо-Бугара*, *Србо-Македонаца* и других измишљених категорија. Кула, Белградчик, Типровац, Софија, Самоков, западни део источне Румелије, горњи и средњи ток Месте, територија недалеко од Солуна, Серфица, Сачисте, Костур, Охридско и Преспанско језера, извориште Шкуме, Дебар, област до самог Призрена и Ђаковице и даље у правцу запада до црногорске границе су у саставу чистог српског етничког простора. Простор Македоније око Солуна, Кавале и Сереза био је грчко-српски простор, али као што се у тексту види, Милојевић је ту предност давао грчкој народности, док је Метохија била мешовита српско-албанска средина. Дуж читаве обале Јадранског и Јонског мора све до Арте могу се пратити појединачне српске оазе.¹⁷¹⁹

Као ни претходни, ни овај Милојевићев рад није прошао без позитивног одјека у јавности тог времена. Аутор потписан иницијалима Д. Р., поредивши Милојевићево дело из 1881. и Карићево и Никетићево из 1882. године, по питању етнографских прилика у Старој Србији и Македонији, предност даје Милојевићевом казивању и при изношењу свог мишљења о граници српског народа на југу, у највећој мери се ослања на Милојевићеву карту.¹⁷²⁰ Поред тога, сама чињеница да је ова карта коришћена од стране српске владе врло јасно сведочи да се на њу гледало као на етнографску карту која може служити интересима српског народа у борби за очување Косовског вилајета или његово преуређење у складу са српским интересима. Онај значај етнографских мапа који су Грци увидели током Велике источне кризе, применивши их у истицању својих права, Срби су применили и на Берлинском конгресу и 1880. године, с тим што је Милојевић мапу и чланак објавио 1881. године. Ово његово дело је прво објављено дело српске етнографске картографије, не рачунајући његову историјско-етнографску мапу, које је јасно указивало на српско присуство јужно од Шар-планине.

Како би српски народ коначно добио етнографску карту која би указала на његово присуство јужно од Шар-планине, али на неком светском језику, што је било од велике важности, преко Јована Мариновића, посланика у Паризу, српска влада је ступила у преговоре са већ помињаним француским географом Бјанконијем. Ко је дао иницијативу за израду етнографске карте није најјасније, али по свему судећи француски географ је, преко српског посланства, понудио српској влади израду етнографске карте на којој би биле истакнуте српске претензије. Истовремено се у преговоре укључио и Стојан Новаковић, који је Мариновићу доставио поједина објашњења о начину на који би требало израдити карту и повући границе, те је Бјанкони предложио да Новаковићу пошаље примерак на којем ће повући границе које би одговарале српским интересима. Трошак израде карте износио је 2.000 форинти, уз награду коју би требало уступити аутору, будући да он своје научно име и знање ставља у службу српске владе и у корист српских интереса. Бјанкони се позивао на чињеницу да је пропутовао све балканске земље и да његови радови у том пољу имају предност у односу на Кипертове радове, који се искључиво заснивају на подацима других лица, што је било и тачно. Истовремено, Бјанкони је био у преговорима са грчком владом око истог посла, те је стога предложио да, уколико би обе владе биле сагласне, а како се српски и грчки интереси на Балканском полуострву не сукобљавају, он је био спреман да изради карту Балканског полуострва на којој би била заступљена српска и грчка народност. Мариновић је предложио да се картографу, поред 2.000 форинти предвиђених за трошак око штампања карте, да још 3.000 форинти на име награде.¹⁷²¹ Овај покушај српске владе, да светлост дана угледа етнографска карта на француском језику, која би приказивала српске претензије и српско

¹⁷¹⁹ М. Милојевић, *Етнографска мапа Срба и српских (југословенских) земаља*, у: *Исти, Народотписни и земљотписни преглед*.

¹⁷²⁰ Д. Р., *нав. дело*, 475–477.

¹⁷²¹ *Посланство Краљевине Србије у Паризу*, т. 1 (1879–1885), док. бр. 341.

виђење етничких прилика на Балкану који би тако били представљени европској науци, није довео до конкретних резултата, највероватније из финансијских разлога.

Свестан значаја који су етнографске карте имале у упознавању народа са областима на којима су живели његови сународници, као и у стварању слике јединственог српског етничког простора, Владимир Карић у оквиру дела *Срба – опис земље, народа и државе*, објављеног 1887. године, прилаже *Карту распрострањења Срба*. У складу са ставовима изнетим у *Српској земљи* из 1882. године, о подели Македоније на део насељен српским и део у којем пребива бугарски народ, његова етнографска карта простор до Охридског језера, Нице и Кожуха приказује као искључиво српски етнички простор, са Струмом као источном границом. Јужно од те линије, па до залеђа Солуна, приказана је мешовита, српско-бугарска област. Простор око изворишта Шкумбе, леве обале Охридског језера и обе стране тока Црног Дрима према карти је насељавало измешано, српско-албанско становништво. На простору јужно од Скопља, у правцу југоистока, присутне су турске оазе. На присуство албанског становништва указано је и на простору Косова и Метохије. Као што смо претходно указали, Карић није у потпуности прихватио теорију о Видинској и Средачкој области као српским земљама, иако је етничку границу српског народа на овој страни померао ван источне границе Краљевине Србије, али се она завршавала у изворишном делу Струме, западно од Софије. Узан појас уз српску границу поред Тимока био је означен као чисто српско зона, а Видин и даље ка истоку до реке Искар као мешовита, српско-бугарска област. Мишљења смо да Карићево представљање појединих области као територија насељених Србима и Бугарима више представља његов одговор на критике које су се у вези са његовим „смањивањем“ територијалног обима српског етничког простора на истоку и југу могле срести у извештајима референата и писаца критика, него што је то било заиста његово мишљење. У подацима о броју Срба у областима ван границе Краљевине Србије, наведено је да их у западној Бугарској живи 200.000, у Карићевој Старој Србији 255.000, а у Македонији 540.000.¹⁷²² Највећи значај ове карте био је тај што је објављена у једном делу које је било прилично популарно у Краљевини Србији и које је на једном месту доносило синтезу дотадашњих знања у географској науци, како у домаћој, тако и у иностраној литератури.¹⁷²³

Српски покушај да светлост дана угледа етнографска карта на неком страном језику на којој ће бити заступљени српски интереси, није уродио плодом 1885. године. Послови у циљу испуњења тог плана настављени су и наредних година, а као погодна особа за рад на етнографској карти означен је Спиридон Гопчевић, журналиста у Бечу, коме је српска влада и пре потписивања уговора о изради етнографског дела у корист српских претензија, исплаћивала месечну плату у износу од 416.66 динара.¹⁷²⁴ У августу 1888. године у Београду је закључен уговор између Спиридона Гопчевића и српског Министарства иностраних дела, по којем се Гопчевић обавезао да ће пропутовати Стару Србију и Македоније и потом, о свом путовању, издати путопис у којем ће доказати да на том простору Срби представљају већинско становништво, а не Бугари, како се мисли у круговима европске дипломатије и науке. Да је од почетка било планирано издавање етнографске карте на којој ће бити представљено српско присуство у Старој Србији и Македонији, сведочи други члан овог уговора, у којем је назначена обавеза српског министарства да на име трошкова за пут, хонорара за дело и карте, исплати Гопчевићу 17.500 динара у злату. Када је реч о штампању дела, било је предвиђено да, у случају да

¹⁷²² В. Карић, *Србија – опис земље, народа и државе*, 243.

¹⁷²³ М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело – реч-две поводом поновног издања Карићеве „Србије“*, *Историјски часопис* 44 (1997/1998), 273–274.

¹⁷²⁴ ДАС, МИД–ПО, 1887, Г/5, ролна бр. 88, Министарство иностраних дела – Посланство у Берлину, 1/13. март 1887; 1888, Г/1, ролна бр. 94, Министарство иностраних дела – Посланство у Бечу 23. јануар / 4. фебруар 1888.

Гопчевић нађе претплатнике, он сам финансира штампање, а у супротном ће Министарство иностраних дела депоновати 11.000 динара. Додатак овом уговору гласио је да ће српска влада Гопчевићу издавати наредних десет година помоћ коју је и до сада примао.¹⁷²⁵

Убрзо по потписивању уговора, Гопчевић је предузео први корак у циљу указивања европској јавности на нешто другачију етнографску слику Старе Србије и Македоније од оне која се могла срести у европској картографској и географској литератури. Након што је завршио истраживачки пут у Старој Србији и Македонији током друге половине 1888. године, Гопчевић је, пре објављивања књиге, послао у истакнути Петермансов часопис, чланак, праћен етнографском картом, у којем је у кратким цртама изнео своје погледе на етнографију Македоније и Старе Србије, односно на границе српског етничког простора на југу, али и истоку. Његови етнографски погледи изнети у овом раду били су базирани на језику, обичајима, народном предању и историји. Казивање о језичким особина македонских Словена, као једном од најважнијих доказа њихове припадности српској народности, Гопчевић је базирао на тврдњи да је језик јужно од Шар-планине српски, само са одређеним дијалектским разликама, поредећи те разлике са оним које су биле присутне и у немачком језику.¹⁷²⁶ Осим језика, други важан елемент помоћу којег је Гопчевић доказивао српско порекло овог становништва били су народни обичаји, а у том делу, аутор се посебно позива на обичај славе као на једну од најважнијих верских традиција српског народа, при чему је прослава овог празника јасно указивала на српску народност становника. Осим тога, народна поезија у којој је важно место припадало српским владарима, цару Душану и Марку Краљевићу, било је само додатни доказ у етничком одређену словенских становника на овом простору. Након указивања на језик и обичаје становништва, аутор је укратко изложио историју овог простора, тврдећи да бугарска владавина над Македонијом и Старом Србијом, како је била прилично кратког века, није могла остварити већи утицај на сам етнички карактер становништва. Такође, ту је изнео и теорију да, то што се код становника наведене две области може чути да користе за себе име Бугарин, јесте последица турског потискивања имена Србин, као ознаке за бунтовну рају, што је тврдња коју Гопчевић преузима од Јастребова.¹⁷²⁷

Гопчевић је пажњу посветио и етничким карактеристикама становника у западној Бугарској, између српске границе и реке Искар. Становништво тог краја такође је, по језику слично српском, за који наглашава да су у њему присутне мање разлике, али да је ипак то дијалект српског језика који се далеко више разликује од бугарског. Када је реч о означавању ове области као српског етничког простора од стране Спиридона Гопчевића, не треба занемарити ни податак да је он границе Душанове царевине на истоку повлачио управо до реке Искар и Кавале на Егејском мору.¹⁷²⁸

Осим података на основу којих је изводио закључак о српском карактеру становништва на територији јужно од Шар-планине, Гопчевић је уз чланак приложио и статистичке табеле, подељене по казама и вилајетима. У сва три вилајета на простору Старе Србије и Македоније живело је 2.849.050 становника, од чега су 1.830.100 били Срби, међу које је рачунао и оне муслиманске вероисповести (418.500), уз наглашавање улоге коју је религија имала у самодефинисању. Осталих нешто више од милион

¹⁷²⁵ ДАС, МИД–ПО, 1888, Г/1, ролна бр. 94, Уговор закључен између кр. Српског министра спољних послова и г. Спиридона Гопчевића, књижевника.

¹⁷²⁶ S. Gopčević, *Die ethnographischen Verhältnisse Makedoniens und Altserbiens*, Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt 35 (1889), 59.

¹⁷²⁷ Isto, 60–62; И. Јастребов, *Обичаји и песме Срба у Турској – у Призрену, Пећи, Морави и Дебру*, Београд, 2020, 13–14.

¹⁷²⁸ Isto, 61.

становника Старе Србије и Македоније делили су се на: 269.500 Турака, 189.250 Албанца, од којих 138.150 муслиманске вероисповести, 176.200 Бугара (од чега 104.000 Помака), затим 171.200 Грка (4.000 муслимана), 100.600 Цинцара (од чега 7.600 муслиманских), 72.200 Јевреја, 34.000 Цигана (15.150 муслимана) и 6.000 припадника других вероисповести. До ових бројева Гопчевић је дошао тако што је оне бројке изнете у турским подацима о броју мушких становника посматрао као 2/5 од целокупног броја становника, а националност је одређивао на основу претходно наведених критеријума и сопствених проматрања.¹⁷²⁹ У приближно исто време, у Министарство иностраних дела стигао је извештај Петра Карастојановића, српског конзула у Солуну, према којем у сва три вилајета било 2.498.280 становника, од чега је у Битољском било 828.580 становника, у Косовском 694.800, а у Солунском 987.400,¹⁷³⁰ али ти подаци се не слажу са бројкама које износи Гопчевић. Његови подаци о броју становника се у највећој мери поклапају са оним који се срећу у чланку објављеног на француском језику у Филипопљу 1881. године.¹⁷³¹ Гопчевић тврди да му је те податке уступио његов саговорник из Битоља који му је говорио о бугарској пропаганди, па наводно, како је и он податке црпио из списка бугарских учитеља и свештеника, то је разлог поклапања података који се срећу код њега и бугарског дела из 1881. године.¹⁷³²

Гопчевићев чланак био је праћен и етнографском картом Старе Србије и Македоније у размери 1:750.000, што је била прва мапа овог типа која је говорила у корист српских претензија, објављена на неком страном језику, са изузетком Тијерове карте, али је она остала готово без икаквог утицаја. Гопчевић је своје етнографско-картографско дело објавио у врло утицајном географском часопису. Аутор је на етнографској карти становнике Старе Србије и Македоније делио на следеће категорије: Срби – православни, Срби – муслимани, Бугари, такође подељени на две категорије, затим Албанци, као и хришћански и муслимански Албанци српског порекла, Османлије, Грци, Цинцари, Јевреји и Цигани. Поред овога, на његовој етнографској карти јављају се и картографски елементи који су процентуално показивали присуство одређених народа у већим местима.¹⁷³³ Тиме је Гопчевићева етнографска карта доносила највише података о структури становништва већих насеља на простору Старе Србије и Македоније. Гопчевић није негирао присуство албанске народности, или присуство знатног броја муслимана на овом простору. Он је, на основу свог тумачења њиховог порекла, указивао на њихово присуство, али исто тако и на њихово српско порекло. Тако је простор Косова и Метохије био један мозаик боја које су представљале Србе православне вере, Србе мухамеданце, затим Албанце, као и припаднике истог народа са српским коренима. У дефинисању муслимана и Албанаца српског порекла главни утицај извршили су језик и порекло, односно традиција. Када је реч о територији српског етничког простора, он је обухватао ону територију на којој су биле словенске насеобине у Македонији. Долина Месте била је територија измешаног српско-бугарског становништва, затим Тахинос језеро, залеђе Солуна, простор нешто северније од тока Бистрице, са Костуром у оквиру српског етничког простора и Горицом ван њега. Охридско и Преспанско језеро, ток Црног

¹⁷²⁹ Isto, 67.

¹⁷³⁰ Н. Делић, *нав. дело*, 204–205; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 4, књ. 3 (1888–1889), док. бр. 138.

¹⁷³¹ *Ethnographie de la Macédoine*, 1–103.

¹⁷³² С. Гопчевић, *Истина о Македонији. Одговор на Хронов клеветнички спис „Народност македонских Словена“*, Београд, 1890, 31.

¹⁷³³ То је урадио уз помоћ десет квадрата, спојених у једну целину, при чему је боја сваке од њих или већег броја њих одговарала процентуалном уделу становника чију боју је квадрат носио.

Дрима и Кораб биле су западне границе српског етничког простора, иако су и источно од њих могу срести мухамедански Срби.¹⁷³⁴

Гопчевићева етнографска карта није негирала разнолику етнографску слику народа на простору Старе Србије и Македоније и доносила приказ само српске народности. Уместо тога, Гопчевић је настојао да укаже на српски карактер и српско порекло већине становника тих територија, без обзира на њихову вероисповест, а у неким случајевима, као што су на пример Албанци српског порекла, ни језик није играо пресудну улогу.

Осим наведеног чланка, исте године појавило се још једно Гопчевићево дело које је било посвећено Старој Србији и Македонији, а у којем се доказивало српско порекло становника ове две области. За разлику од чланка, где је Гопчевић укратко изложио своје погледе на етничку припадност становника Старе Србије и Македоније, у књизи објављеној под насловом *Makedonien und Altserbien*, у оквиру које је детаљно казивао о свом путовању и указивао на све оне сегменте на основу којих је у претходно поменутом чланку доказивао српско порекло становника ових области. Како је његов картографски рад, осим израде карте у размери 1:750.000, подразумевао и израду пет етнографских карата у размери 1:300.000, његово дело било је праћено тим материјалима, које се у погледу схватања етничке слике на простору две области којима је Гопчевић посветио своју пажњу нису разликовале, осим што су сада у крупнијој размери била приказана насеља и етничке групе.¹⁷³⁵ Гопчевићу је за целокупан његов посао исплаћено укупно 32.500, од чега 17.500 за хонорар, а осталих 15.000 динара за потребе штампања књиге, будући да Гопчевић није успео да обезбеди претплатнике. Етнографске карте штампане су у бечком Војно-географском заводу.¹⁷³⁶

Важно питање у погледу нових идеја које је Гопчевић изнео о етнографским односима у Старој Србији и Македонији јесте реакција која се појавила на његово казивање у европској и домаћој штампи. Према изводима из новина које је Гопчевић објавио у одговору на једну критику поводом његове књиге, европска јавност је на књигу гледала као на важан сегмент у упознавању етнографских односа на простору Старе Србије и Македоније. Наравно, аутори не тврде да ли су Гопчевићеве тврдње основане или не, већ се њихови извештај о његовом делу ограничавају више на указивање да се у европској науци појавило једно ново дело које је бацало нешто другачије светло на етнографске односе једне прилично слабо истражене области.¹⁷³⁷ У српским часописима указивало се на значај дела које доказује да су „Старосрбијанци и Македонци прави Срби“, препоручујући га свима који желе да добију јасну слику етнографских односа на оним двама областима којима је књига посвећена.¹⁷³⁸ Осим позитивних критика, убрзо су се појавиле и оне које су доказивале да Гопчевићево дело није засновано на научним подацима. Међу првима је такав суд изнео Карл Хрон, који је нешто раније прошао кроз Црну Гору, Косово и Метохију, и завршио своје путовање у Скопљу. Хрон је у највећој мери засновао своју критику на лингвистичким тврдњама, које су доказивале бугарски карактер македонских Словена. Гопчевић је написао одговор на ову критику, за коју му

¹⁷³⁴ S. Gopčević, *Ethnographische karte von Makedonien und Alt-Serebien*, u: Isti, *Die ethnographischen Verhältnisse Makedoniens und Altserbiens*, taff. 4.

¹⁷³⁵ S. Gopčević, *Makedonien und Altserbien*, Wien, 1889, *Ethnographische karte von Altserbien und Makedonien*.

¹⁷³⁶ ДАС, МИД–ПО, 1891, Г/5, ролна бр. 117, Белешка о уговору између Гопчевића и Мијатовића о књизи *Стара Србија и Македонија*.

¹⁷³⁷ С. Гопчевић, *Истина о Македонији*, 49–56.

¹⁷³⁸ Д. Васин, *Macedonien und Alt-Serbien von Spiridon Gopčević*, Босанска вила, бр. 17, 1. септембар 1889, 271; *Стара Србија и Македонија од Спиридона Гопчевича*, Јавор – лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 7, 17. фебруар 1891, 107–108.

је исплаћено из Министарства иностраних дела 500 динара за трошкове штампања.¹⁷³⁹ У изради одговора учествовао је и Милован Миловановић, начелник Министарства иностраних дела, на основу чијих примедби је Гопчевић исправио поједине тврдње у свом спису.¹⁷⁴⁰ Три године након изласка Гопчевићевог дела, у Софији је објављена критика професора Стјепана Јуринића, где се опет део критике заснива на лингвистици и указивању на бугарски карактер језика македонских Словена, са посебним нагласком на употреби бугарских облика уместо српског генитива. Поред овога, Јуринић се позива и на дуже бугарско присуство у Македонији током Средњег века, те закључује да Гопчевићево дело нема никакве научне вредности.¹⁷⁴¹

Убрзо након што се појавило Гопчевићево дело на немачком језику, Милан Касумовић, на основу договора са аутором, извршио је превод на српски језик, при чему је, како сам наводи, из „важнијих разлога“, промењен наслов, па је Стара Србија дошла на прво место. Српско издање било је, такође, праћено географским картама у размери 1:300.000, подељених на пет листова: Костур, Битољ, Струмица, Солун, Скопље.¹⁷⁴² Свестан значаја који ће ово дело имати за ширење српске идеје и јачање српске народности јужно од Шар-планине, Касумовић почетком априла 1890. године упућује допис министру иностраних дела Сави Грујићу, како би се информисао колико књига ће бити откупљено од стране именованог министарства.¹⁷⁴³

Поред етнографских карата штампаних у оквиру Касумовићевог превода, истовремено се радило и на издавању превода Гопчевићеве етнографске мапе у размери 1:750.000, на латиници и ћирилици. За те послове била је задужена картографска радионица Географског одељења Главног генералштаба. Основни циљ израде Гопчевићевих етнографских карата на српском језику био је слање српским конзулатима у Солуну, Битољу, Скопљу и Приштини, у циљу њиховог распрострања међу становништвом. Израда 1.200 примерака ћириличних и 800 латиничних *Етнографских карата Македоније и Старе Србије* била је завршена до почетка августа.¹⁷⁴⁴ Одмах затим, по један примерак од оба издања карте био је послат конзулатима, а убрзо су од њих стигле вести да постоји могућност за растурање етнографских карата међу становништвом и захтевали су слање додатног броја мапа. Конзулат у Приштини предлагао је да се један примерак латиничне карте постави у главним угледним гостионицама, као и да се по један примерак пошаље свим европским новинама које су имале симпатије према српским претензијама. Поред тога, упитали су министра да ли би се по један примерак карте могао дати турским чиновницима, али одговор је био да је то ствар њихове личне процене. Истовремено, српски конзулат у Солуну јавља да им је тамошњи књиџар указао на заинтересованост за Гопчевићеве карте. Повољне вести о могућем растурању ове карте стигле су и од српског конзулата у Битољу. Током октобра и новембра 1890. године свим конзулатима у Турској било је упућено по 100 примерака Гопчевићевих етнографских карата на српском језику. Владимир Љотић, конзул у Солуну, предложио је слање ове публикације турској месној цензури, будући да се дељење карата

¹⁷³⁹ ДАС, МИД–Б, кут. 17, Признаница Спиридону Гопчевићу 22. март / 3. април 1890; С. Гопчевић, *Истина о Македонији*, 13–37.

¹⁷⁴⁰ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 5, књ. 1 (1890), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1988, док. бр. 84.

¹⁷⁴¹ S. Jurinić, *Ocjena djela „Makedonein und Alt-Serbien von Spiridon Gopčević“*, Sofija, 1892, 19–62, 76–81, 105–106.

¹⁷⁴² С. Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Београд, 1890, I.

¹⁷⁴³ ДАС, МИД–ПО, 1890, 80; *Велика Србија*, бр. 5, 28. јануар / 9. фебруар 1890. Касумовићев рад био је подржан од стране Коларчеве задужбине у износу од 2.500 динара.

¹⁷⁴⁴ С. Гопчевић, *Етнографска карта Македоније и Старе Србије*, Београд, 1889. (ВГИ, сиг. 1.8.2)

није могло заташкати.¹⁷⁴⁵ Није нам познато да ли су српски представници успели да добију дозволу од османских власти.

Занимљив разговор о преводу Гопчевићевог дела, који показује како су османске власти тумачиле етнографске карте, водио је српски посланик у Цариграду, Стојан Новаковић са великим везиром. Приликом састанка који је био у вези са ратификацијом конзуларне конвенције, велики везир је замолио Новаковића за објашњења о карти „Велике Србије“, која му је преко турског посланства у Београду била достављена. Превод Гопчевићевих мапа је урадио Владислав Каћански, уредник *Велике Србије*, те отуда и везирова дефиниција карте „Велике Србије“, не у смислу да је он картографско дело означио тим именом, већ је издавач била *Велика Србија*.¹⁷⁴⁶ Новаковићево објашњење било је да то није политички, већ научни спис који потиче од аутора који се већ дуже време бави географским и етнографским питањима. Његов превод на српски уследио је јер се у њему доказује присуство српске народности на оним територијама које су приказиване као грчке и бугарске, што је било објашњење које је задовољило турске власти.¹⁷⁴⁷

Рад Спиридона Гопчевића на пољу етнографије Старе Србије и Македоније је значајан са неколико аспеката. Прво, било је то међу првим етнографским делима на неком од европских језика које је јасно указивало на српски карактер словенског становништва Старе Србије и Македоније. Тиме је европска наука пред собом добила једно дело које је указивало на нешто другачије ставове од оних који су скоро пола века доминирали у етнографском схватању Балканског полуострва. Иако ова књига није пресудно утицала на промене ставова о овом питању, бар је пружила могућност Србима да укажу на своје схватање етнографских односа Балканског полуострва, а српској влади и српским научницима да се позову на један научни ауторитет који је стајао иза идеја изнетих како у спису, тако и на карти. Његова етнографска карта била је најдетаљније картографско дело из тог поља објављено до тада. Затим, сам превод његове карте на српски језик и њено слање, растурање и употреба на оним територијама чију је етнографску слику карта доносила, било је значајно са становишта јачања српске народне свести на том простору. Управо у њеној употреби на самом терену и лежи највећи значај ове карте, поред оног утицаја, иако ограниченог, који је могла извршити на науку. Једна белешка Стојана Новаковића, иако се не односи директно на Гопчевићеву књигу, указује да она није потпуно постигла онај циљ који јој је био намењен. Прослеђујући Министарству иностраних дела молбу Милојка Веселиновића да предузме путовање по Македонији у циљу прикупљања народних умотворина, Новаковић наводи да целокупан труд који је предузет у последње време да се укаже да су Бугари посао око прикупљања народних умотворина вршили тенденциозно, није дао резултате, из чега би произишло да ни Гопчевићев рад није успео потпуно у својој намени, будући да је део његовог састава био посвећен и народној поезији становништва на територији којој је посветио своје дело.¹⁷⁴⁸

Ретка су етнографска дела која су изазивала реакцију званичних државних кругова. Једно такво дело објављено је у Русији 1889. године као прилог *Славјанским известијима* од децембра 1889. године. Карта која је приказивала етничку слику Балканског полуострва била је дело руског публицисте Николаја Сергејевича Зарјанка и официра Висариона Висарионовича Комарова, који је 1876. године учествовао у српско-турском рату, а податке неопходне за њену израду доставио је Стефан Верковић, који је 1889. године објавио на руском језику *Топографско-етнографски преглед Македоније*.

¹⁷⁴⁵ ДАС, МИД–ПО, 1890, 144.

¹⁷⁴⁶ *Велика Србија*, бр. 7, 11/23. фебруар 1890.

¹⁷⁴⁷ *Грађа за историју македонског народа*, т. 5, књ. 1 (1890), док. бр. 39.

¹⁷⁴⁸ ДАС, МИД–ППО, 1892, 84, Стојан Новаковић – Министарству иностраних дела 20. маја / 1. јуна 1891.

Прилог бр. 22: С. Гопчевић,
Етнографска карта Македоније и
Старе Србије, Београд, 1889.

Прво издање карте приказивало је цео простор Македоније, као и део Старе Србије и Пиротски округ Краљевине Србије као територије насељене бугарским народом, док је област српског народа почињала између границе Краљевине Србије дуж десне обале Лужне Мораве и пруге Митровица – Скопље, а западно од те линије Срби су приказани као становништво које је у неким случајевима чинило 50 % од укупног броја становника. Међу делима на основу којих је састављена ова карта, аутори помињу Стојана Протића и његово дело *О Македонији и Македонцима*, који је на основу анализе путописних, лингвистичких и историографских дела, као и историјских извора, изнео закључак да су сва словенска племена у Македонији била српска још од свог насељавања, посебно издвојивши језик као једно од главних доказа српске народности ових становника, сматрајући да се он може означити као дијалекат српског језика. Поред Протића, коришћено је и Гопчевићево дело о Македонији и Старој Србији, као и Мирковичева етнографска карта словенских народа.¹⁷⁴⁹ Оно што се јасно примећује јесте да аутори, иако користе наведена дела, закључке до којих су дошли истраживачи у погледу присуства српског народа јужно од Шар-планине, нису на било који начин узели у обзир при прављењу етничке слике Балканског полуострва.

Карта се појављује исте оне године када је српска влада уложила знатан новац како би коначно и српски погледи на етнографију Балканског полуострва, преко Гопчевићевог дела, постали доступни заинтересованој европској јавности. Имајући то у виду, као и радове српских интелектуалаца који су током девете деценије 19. века указивали на српско присуство јужно од Шар-планине и дефинисали српски етнички простор, јасно је зашто је појава једне овакве карте изазвала такву реакцију српске јавности, а то разочарање додатно је увећавала чињеница да је држава у којој је штампана карта била Русија, а да је издавач ове мапе био Санктпетербуршки словенски комитет. Разочарање у рад овог комитета због објављивања наведеног дела лепо је истакао председник владе Сава Грујић у писму српском посланику у Русији, Ђорђу Симићу, у вези са објављивањем ове карте, у којем наводи да српски народ није заслужио „да тако важни органи јавног мњења у великој и братској нам Русији воде тако мало рачуна о њиховим најсветијим правима“.¹⁷⁵⁰ Међу првима се на издање етнографске карте која је пратила календар Словенског комитета из Санкт Петербурга осврнуо радикалски часопис *Одјек*. Убрзо потом уследила је и реакција званичних државних власти на објављивање тзв. Комаровљеве карте. Председник владе Грујић 25. јануара 1890. обавештава Симића о непријатном утиску који је изазвала ова карта у српској јавности и наређује му да предузме кораке како би се у руској јавности осудили етнографски погледи, а уз то и да укаже министру спољних послова Руског царства Николи Гирсу и директору азијског департмана Зиновјеву, на појаву ове публикације и ставове који су на њој изнети по питању границе између српског и бугарског народа. Убрзо потом Симић се састао са Игњатијевим, тадашњим председником комитета, који му је пренео да је и он незадовољан овом картом, али да је тешко одредити прецизне границе народа у Македонији.¹⁷⁵¹

Како би скренуо пажњу руске јавности на погрешно виђење етнографских граница Срба и Бугара, Симић је контактирао и Гаврила Божидаревића Веселичког, почасног члана Словенског комитета. Његово писмо упућено Игњатијеву, са предлогом да се обустави слање календара са овом мапом и да се она подвргне ревизији, довело је и до

¹⁷⁴⁹ Н. С. Зарянко, В. В. Комаров, *Карта славянскихъ народностей*, С. Петербургъ, 1889. (<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01010833176?page=1&rotate=0&theme=white>, pristupljeno 27.4.2023); С. Протић, *О Македонији и Македонцима*, Београд, 1888, 132; С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 636.

¹⁷⁵⁰ С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 636.

¹⁷⁵¹ *Грађа за историју македонског народа*, т. 5, књ. 1 (1890), док. бр. 15; А. Столић, *Ђорђе Симић – последњи српски дипломата XIX века*, Београд, 2003, 130–131.

Игњатијевљеве одлуке о сазивању ванредне седнице овог комитета, на којој је расправљано о приказу етничких граница на простору Старе Србије и Македоније. На састанку, којем су присуствовали Игњатјев, Божидаревић, Верковић, Симић, Грујев, Цанов, архимандрит Михаило и други, најпре је Комаров истакао тешкоће са којима се сусретао при изради ове карте и остављање Пирота у саставу Бугарске правдао топгорафском грешком. Божидаревић је указивао на горак утисак који је у српској средини оставило издавање овог дела и предлагао да се обустави њено слање и да се формира комисија која ће, на основу најновијих резултата истраживања, исцртати етничку слику Старе Србије и Македоније. Српски посланик на састанку није могао отворено захтевати да се на карти означи присуство српске народности у Македонији, будући да је било јасно да је то немогуће, због већег броја пробугарски оријентисаних учесника, који су учествовали у раду овог састанка. Први део састанка протицао је без присуства Игњатијева, а по доласку он и Симић су имали одвојен разговор, на којем је Игњатијев указао Симићу да карта на било који начин не представља званичне ставове Комитета, нити има неку политичку позадину, већ су погледи на њој искључиво мишљење аутора о етничким приликама. Симић је оправдано указао да би таква карта имала штетан утицај на српске интересе, будући да је она била слата по словенском свету, као прилог календару. На крају, Игњатијев је у договору са Комаровим одлучио да се изврши ревизија карте, тако што ће Стара Србија остати означена српском бојом, док ће у Македонији бити употребљена неутрална боја, а њени становници ће бити именовани као „Македонски Словени“, док даља истраживања додатно не укажу на њихову етничку припадност, а овај предлог је убрзо и прихваћен. Поред измена које је требало извршити на мапи, у самом тексту календара била је стављена напомена у којој су позвани научници да доставе своје примедбе на етнографске границе.¹⁷⁵²

Оно што је важно нагласити када је у питању формулација „Македонски Словени“ јесте да она на састанку комитета није искоришћена у оном значењу у којем је то касније урадио Јован Цвијић. Иза употребе овог појма 1890. године није стајало истраживање, попут Цвијићевог, које је указало да то становништво нема јасно развијену ни бугарску ни српску националну свет. Употреба ове одредница била је резултат компромиса до кога се у комитету дошло у вези са погледима две етнографске школе, српске и бугарске, у вези са националном припадношћу Словена на простору Македоније. Како би Словенски комитет задржао неутралност и како наведена етнографска карта не би била против једног, а у служби претензија другог народа на Балканском полуострву, одлучено је да се искористи неутралан појам – македонски Словени, а даља истраживања би требало да дају одговор на питању да ли су они били Срби или Бугари.¹⁷⁵³ Врло исправно је Симић оценио ову промену као успех српске дипломатије.¹⁷⁵⁴ Први пут је став присутан у највећем броју етнографских дела о доминантној бугарској народности у јужном делу Старе Србије и Македоније био промењен под утицајем српских погледа на етнографију. Наравно, не треба искључити ни утицај политичких дешавања на промену која је уследила, будући да су и министар спољних послова и директор Азијског департмана изнели неслагање са границама које су повучене на карти.

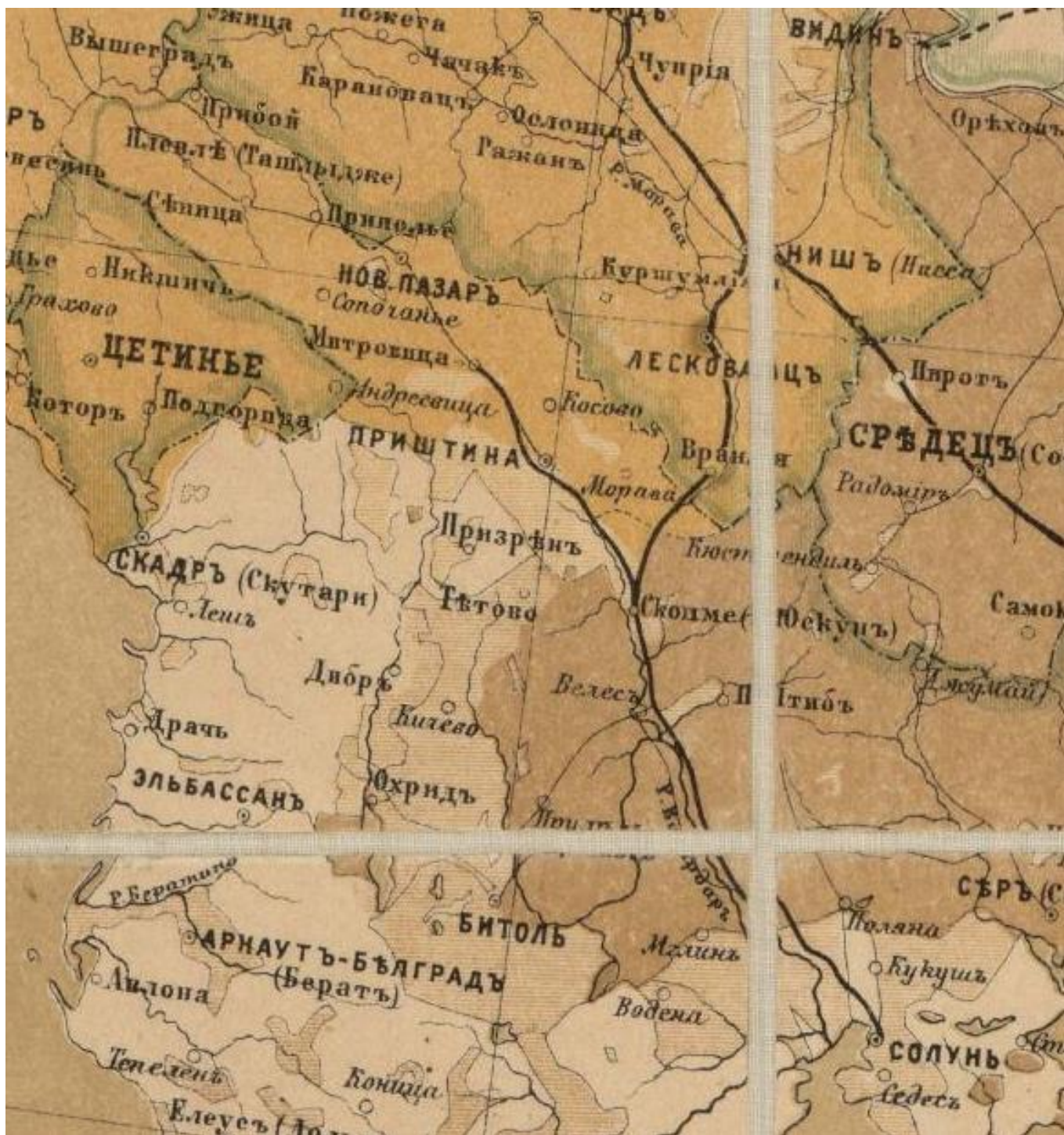
Симићеви извештаји упућени из Петрограда у Краљевину Србију о разговору како са Игњатијевим, тако и са Комаровом и Гирсом, уверавају Грујића да ставови изнети на карти нису имали за циљ истицање бугарских претензија на штету српских, нити су представљали становиште Словенског комитета у Санкт Петербургу, а још мање ставове званичне Русије.¹⁷⁵⁵ И Игњатијев и Гирс су у разговору са Симићем нагласили да карта

¹⁷⁵² Грађа за историју македонског народа, т. 5, књ. 1 (1890), док. бр. 24.

¹⁷⁵³ G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 114.

¹⁷⁵⁴ Грађа за историју македонског народа, т. 5, књ. 1 (1890), док. бр. 24.

¹⁷⁵⁵ С. Терзић, *На капијама константинопоља*, 637.

Прилог бр. 23: Етнографска слика Старе Србије, Македоније и околних области на Комаровљевој карти из 1889. године.

представља личне ставове аутора, а и сам српски посланик, после низа састанака у вези са овом картом, закључио је да иза ње више стоји лакомисленост и небрига, па чак и недовољно познавање етнографских односа у Старој Србији и Македонији, него намера да се истакну бугарски интереси на штету српских. Сам Комаров је нагласио да је карту радио по узору на раније дела етнографске картографије, те је јасно да је и то свакако имало утицаја на границе повучене на карти.¹⁷⁵⁶ Поред Комаровљевих изјава да Срби имају право на Македонију и излаз на Егејско море преко Солуна, каснији извештаји српског посланика указују да је он био прилично пробугарски настројен.¹⁷⁵⁷ Тако су се у часопису који је он издавао, средином 90-их година 19. века, могли срести чланци у којима се тврдило да Срби немају право на Македонију, јер у њој и не живе. Заиста, аутор чланка је био Александар Федорович Ритих, познат по пробугарским ставовима, те је Комаров тврдио да је рад штампан ван његовог знања. Ипак, мишљење Милана Михаиловића, посланика у Русији средином 90-их година, било је да Комарову не треба веровати, јер заједно са Словенским друштвом, увек ће прво стављати бугарске интересе.¹⁷⁵⁸ Када је реч о политици званичне Русије, она заиста на било који начин није стајала иза ове карте.

Према првобитном плану, а према речима Игњатијева, Стара Србија, односно Косовски вилајет, „који њу образује“, требало је да буде означена бојом српске народности, а за Солунски и Битољски вилајет, који су посматрани као саставни део Македоније, било је предвиђено да буду означене као насељене македонским Словенима. Пет примерака исправљене карте били су у фебруару 1890. године послати у Београд и то за краља Александра, краљицу Наталију, намесника Ристића, председника владе Симића и митрополита Михаила.¹⁷⁵⁹ Вести о исправци Комаровљеве карте, као и примерци упућени у Краљевину Србији, по мишљењу председника владе, били су пут ка смиривању бурне реакције српске јавности на ово дело. Колико је узнемирење српске јавности изазвала наведена карта, сведочи и податак да се на скуповима многих патриотских друштава расправљало о њеном садржају. Дана 14. фебруара 1890. године у сали Велике школе, друштва: *Обилић*, *Побратимство*, *Панчић*, *Даничић*, *Братство* и *Друштво ђака учитељске школе*, донели су резолуцију о „Комаров – Зорјанковљевој“ карти, којом се исказује најжешћа осуда овог „атентата на српске земље“, али се истовремено поздравља одлука званичне Русије да Комаровљеву карту означи као пристрасну и неистиниту.¹⁷⁶⁰ Истовремено и *Друштво Светог Саве* доноси резолуцију којом осуђује „неверну и нетачну“ Комаровљеву етнографску карту.¹⁷⁶¹ О дубоком разочарању српске јавности у ову карту пише и *Велика Србија*: „Дрхће нам рука, којом сад ову газету држимо, а на срце нам се навалио неизмеран бол“ и позива на демант овог етнографског дела.¹⁷⁶² Поред српских дела, поједине руске новине су такође осуђивале издавање карте са спорним садржајем.¹⁷⁶³

Поред договора који је предвиђао ревидирање етнографске карте у смислу употребе појма македонски Словени као назива за становнике Солунског и Битољског вилајета и означавање српске народности на територији Старе Србије, односно у оквиру Косовског вилајета, друго издање ове карте није са собом носило приказ етничких прилика у Старој Србији и Македонији онако како је то на састанку договорено. Српска

¹⁷⁵⁶ *Грађа за историју македонског народа*, т. 5, књ. 1 (1890), док. бр. 24.

¹⁷⁵⁷ *Посланство Краљевине Србије у Петрограду*, т. 2 (1889–1987), прир. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Београд, 2018, док. бр. 72.

¹⁷⁵⁸ Исто, док. бр. 197.

¹⁷⁵⁹ С. Терзић, *На капијама Константинопоља*, 637.

¹⁷⁶⁰ *Учитељ – орган учитељског удружења за образовање и васпитање* 9 (1890), 148.

¹⁷⁶¹ *Друштво Светог Саве* 4 (1890), 66–67.

¹⁷⁶² *Велика Србија*, бр. 4, 21. јануар / 2. фебруар 1890.

¹⁷⁶³ Исто, бр. 5, 28. јануар / 9. фебруар 1890.

народност је и даље била ограничена на територију северно од Шар-планине и Скопске Црне Горе, с тим што је Пирот приказан као саставни део српског етничког простора, а граница између Срба и Бугара ишла је дуж државне границе Србије и Бугарске. На скупу Словенског добротворног друштва од 10. фебруара 1890. године Игњатијев је говорио о новом издању карте, исправљене по „примедбама специјалиста“, што је био потез који је састанак одобрио.¹⁷⁶⁴ Када је реч о територији јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе, у складу са договором, употребљена је љубичаста боја која је указивала да народ на тој области не припада ни српској ни бугарској народности, али не само на Солунски и Битољски, већ и на део Косовског вилајета јужно од планинског венца. Међутим, у легенду није уведена ознака македонски Словени, тако да је читаоцу карте остало нејасно шта љубичаста боја на том простору представља. Слично као и на ранијим картама, како у првом, тако и у другом издању, задржане су српске оазе у Скадру, околини Љеша и Драчу и на средњем току Шкумбе, што се среће још на Лежановој карти.¹⁷⁶⁵ Свесни да ова карта није коначна реч о етнографским односима на Балканском полуострву, чланови редакције позивају српске, бугарске, хрватске и остале словенске научнике да укажу на грешке које се срећу на етнографској карти како би се оне могле исправити приликом наредног издања.¹⁷⁶⁶

Ревидирана етнографска карта која је пратила издање календара Словенског друштва за 1890. године може се сматрати успехом српске дипломатије. Нема сумње да се мишљење о етнографској слици Балканског полуострва није могло променити преко ноћи, уз прихватање мишљења о српској народности на простору Старе Србије и Македоније. Ипак, током 1889. и 1890. године постигнути су значајни успеси у том правцу. Прво је било објављивање Гопчевићевог дела, које је, без обзира на критике, давало нешто другачије погледе о етнографији Балкана, док је већ следеће године од стране руских кругова, пре свега оних који су вршили важан утицај на јавност, промењено до тада присутно гледиште о искључивом бугарском карактеру не само јужне Старе Србије и Македоније, већ и територија које су се тада налазиле у саставу Краљевине Србије. То је био и циљ који је српски посланик ставио себи у задатак, потпуно свестан да у Словенском комитету, где су и даље већину имали присталице бугарских погледа на етнографију наведене две области, није могуће инсистирати на приказу српског карактера Македоније.¹⁷⁶⁷

Осим негативног утиска који је на српску јавност оставило прво издање Комаровљеве карте из 1889. године, позив објављен српским и осталим словенским научницима да доставе своје примедбе на карту, подстакао је српске научнике на радове у којима ће истаћи српско право и доказати српски карактер Македоније пре свега Јована

---

¹⁷⁶⁴ *Посланство Краљевине Србије у Петрограду*, т. 2 (1889–1987), прир. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Београд, 2018, док. бр. 57.

¹⁷⁶⁵ Н. С. Зарянко, В. В. Комаров, *Карта славянскихъ народностей*, у: *Русско-славянский календарь на 1890 годъ*, С. Петроградъ, 1890. (<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003928232?page=9&rotate=0&theme=white>, pristupljeno 28.4.2023)

¹⁷⁶⁶ *Русско-славянский календарь на 1890 годъ*, IV.

¹⁷⁶⁷ Током истраживања наишли смо и на издање карте из 1890. године, на којем је јасно назначено да је реч о другом ревидираном издању, дакле истом оном које је објављено у календару, али је и даље боја које је означавала бугарску народност присутна на територији јужне Старе Србије и Македоније, с тим то је Пирот у оквиру граница српског етничког простора. Да ли је ово било издање намењено за бугарску публику или је неко накнадно мењао боје на карти, нисмо у могућности да одговоримо. Да су накнадне промене вршене на картама сведочи пример карте објављене у оквиру дела Димитрија Давидовића из 1846. године, где је српски етнички простор ограничен идентично као и на Шафариковој карти, а у једном од примерака који се чува у Народној библиотеци Србије (сигнатура: Стара књига II 209) искоришћена је уместо зелене, плава боја, која је приказивала присуство српске народности на југ све до Демир-капије. (Н. С. Зарянко, В. В. Комаров, *Карта славянскихъ народностей*, С. Петербургъ, 1890. (<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01010835218?page=1&rotate=0&theme=white>, pristupljeno 28.4.2023))

Прилог бр. 24: Етнографска слика Старе Србије, Македоније и околних области на Комаровљевој карти из 1890. године.

Драгашевића и Милојка Веселиновића. У делу *Македонски Словени*, Драгашевић је указивао на јасан српски карактер становника који су на карти означени бојом која би требало да представља македонске Словене. Имајући јасан циљ, аутор је најпре указао на разлоге који су довели до ограничавања српске народности у периоду пре 1878, где је српска интелигенција пратила филолошке радове оних који нису никада крочили на територију „Немањине државе“.¹⁷⁶⁸ Како није био филолог, Драгашевић је своју теорију базирао на историјским подацима који су се односили на време од сеобе народа. Основу казивања чини тврдња да се Срби нису населили на Балканско полуострво одједном, већ у више наврата, а током тих сеоба сретали су се са разним народима. Управо ти контакти условили су и мање разлике у обичајима које се могу срести код припадника српског народа.¹⁷⁶⁹ Драгашевић се укратко осврнуо и на назив Бугарин који се може чути као самодифиниција међу становницима Македоније. У објашњавању овог појма, држао се углавном оних теза које су изнели Јастребов и Гопчевић – назив се односи на просте људе, затим тим називом су Турци настојали да направе разлику између мирољубивих Бугара и бунтовних Срба. Коначни закључак, упућен редакцији *Руско-словенског календара* био је да су становници Старе Србије и Македоније Срби, да Бугари нису прелазили Родопе и Деспотову гору током сеоба, јер је то природна граница, и да Гопчевићева етнографска карта једина доноси тачну представу етнографских односа на Балканском полуострву.¹⁷⁷⁰

Друго дело подстакнуто Комаровљевим картографским радом била је расправа Милојка Веселиновића *Гранични дијалект међу Србима и Бугарима – зона Ц и Ч*. Веселиновићев основни циљ био је да на основу анализе присуства слова Ц и Ч, између чисто српске зоне са Ћ и Ћ, и ЖД, ШТ, ДЖ са бугарске стране, да свој допринос будућем повлачењу етнографских граница између Срба и Бугара. Рукопис чланка Веселиновић је упутио српском посланику у Цариграду Стојану Новаковићу, који је потом дело проследио Министарству иностраних дела, са предлогом да се штампа као одвојен сепарат, будући да одговора српској политичкој борби на Балкану. Министар Сава Грујић је прихватио Новаковићев предлог, те се убрзо појавило наведено дело, праћено географском картом.¹⁷⁷¹

Веселиновић посматра као зону Ц и Ч простор од ушћа Тимока у Дунав, затим његовим током до Орјахове, па током Скта, преко средњег дела тока Искра и даље на југ источно од Ихтимана. Граница је затим мењала правац и ишла јужно од Самокова, поред Дупнице у изворишни део Струме, затим преко изворишта Власине, између Беле Паланке и Пирота и даље ка северу до границе Краљевине Србије. Заправо, ову област Веселиновић је сматрао прелазном облашћу српског и бугарског народа. Након анализе обичаја, народне поезије и историјске свести, Веселиновић је закључио да је западни део ове зоне ближи српском народу, а један од обичаја који су указивали на присуство српске народности била је слава.¹⁷⁷² О присуству обичаја славе код Торлака у околини Трна, Губеша и Цариброда сведочи и Феликс Каниц, који такође истиче да је њихов језик близак оном у нишком крају, али се слова к и г изговарају мекше, као ћ и ђ.¹⁷⁷³ На крају списка, Веселиновић је повукао етнографску линију између Срба и Бугара, на основу претходно поменутих критеријума, и као српска места дефинисао Трн, Ћустендил, Радомир, Брезник, Цариброд и Видин, а источно од њих је била бугарска етничка зона, тачније линија раздвајања би ишла: током Лома у правцу југозапада до садашње политичке

¹⁷⁶⁸ Ј. Драгашевић, *Македонски Словени*, 4–6.

¹⁷⁶⁹ Исто, 8–20.

¹⁷⁷⁰ Исто, 30.

¹⁷⁷¹ ДАС, МИД–ППО, 1890, 96, Стојан Новаковић – Министру иностраних дела С. Грујићу 26. априла / 8. маја 1890.

¹⁷⁷² М. Веселиновић, *Гранични дијалект међу Србима и Бугарима – зона Ц и Ч*, Београд, 1890, 25.

¹⁷⁷³ Д. Крстић, *Конструкција идентитета Торлака у Србији и Бугарској*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2014, 29–30.

границе између Мицора и Три Чуке недалеко од Ћирповца, затим вододелницом између Нишаве и Искра, и Струме и Искра и даље ка југоистоку, у правцу Дупнице и Перин планине.¹⁷⁷⁴

У српским очима погрешне представе Комаровљеве карте и позив ове редакције за достављање исправки које би допринеле тачности етнографске карте при евентуалном трећем издању, подстакле су српске научнике да на новим основама понуде доказе о српском присуству како на простору јужне Старе Србије и Македоније, тако и у западној Бугарској. То не значи да су ово први радови посвећени етнографији тих области, јер, као што смо већ навели у претходним поглављима, током девете деценије 19. века појавио се већи број етнографских радова који су указивали на српско присуство у наведеним областима. Разлика је била у томе што су ова дела била директно подстакнута етнографским картама у оквиру руске картографске школе.

Српска етнографска картографија током последње деценије 19. века дала је још једно картографско дело, такође подстакнуто Комаровљевом картографом. Званично, *Етнографска карта српских земаља* била је издата од стране Великошколске омладине, али аутор те карте и издавач био је професор Милан Андоновић. Карта није на било који начин подстакнута од званичних власти Краљевине Србије, већ је представљала приватно издање.¹⁷⁷⁵ Веселиновићева пажња у тексту који је пратио дело, иако је карта приказивала све српске земље, у потпуности је била посвећена народности становника Старе Србије и Македоније. Заснивајући своје тврдње о српском карактеру становника наведене две области, Веселиновић је најпре кренуо од прошлости ових области, настојећи да докаже српски карактер словенских племена која су се прва населила на овом простору, још пре доласка Бугара, а потом је говорио о српској прошлости током Средњег века и освајању тих области од Византије.¹⁷⁷⁶ У поглављу посвећеном језику, Андоновић је указао на присуство падежа у македонском језику, затим одсуство члана, као и коришћење инфинитива, што су све карактеристике српског језика, уз употребу и гласова Ћ, Ђ, Џ, Љ, Њ, Ј. На основу тога је извео закључак да македонски језик у односу на бугарски стоји са становишта различитог језика, док у односу на српски језик представља његов дијалект. Поред језика, слава и народна поезија у којој су доминирале личности из српске средњовековне прошлости, указивали су јасно на српски карактер ових области. Такође, искоришћена је и теорија о потискивању српског имена од стране Турака као побуњеничког народа и прихватању имена Бугара као имена мирних поданика.¹⁷⁷⁷

Андоновић се у приказу етнографских односа на простору Старе Србије и Македоније, поред тога што се водио својим дефинисаним принципима, угледао и на Гопчевићев картографски рад,¹⁷⁷⁸ с тим што није користио Гопчевићеве етнографске одреднице које су становништво делиле по вероисповести, као ни одреднице које су указивале на српско порекло албанског становништва. Уместо тога, Андоновић се одлучио за приказ чисто српског народа, тамо где су били присутни у већини Срби православне и мухамеданске вероисповести, док је оне области где су били присутни „Албанези српског порекла“, означавао као мешовите српско-албанске области. Гопчевићев утицај, осим у дефинисању српско-албанских територија, јасно се види и код етнографске слике око тока Месте, која је, идентично као и на Гопчевићевој карти, означена као насељена српско-бугарским становништвом. Са друге стране, потпуно је

¹⁷⁷⁴ М. Веселиновић, *Гранични дијалект међу Србима и Бугарима – зона Ц и Ч*, 25–26.

¹⁷⁷⁵ ДАС, МИД–ППО, 1906, 326.

¹⁷⁷⁶ *Етнографска карта српских земаља израђена на основу историје, језика, обичаја и поезије*, Београд, 1891, 12–30.

¹⁷⁷⁷ Исто, 47, 49–53, 59.

¹⁷⁷⁸ Н. Wilkinson, *Maps and politics. A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, 105–107.

занемарио приказ турских и румунских насебина на простору јужне Старе Србије и Македоније, које је Гопчевић врло јасно истакао. Вероватно се тежило приказу етничког јединства српског народа на простору српских земаља. Док се у одређеној мери ослањао на Гопчевића када је реч о простору Старе Србије и Македоније, потпуно оригинално, и у складу са идејама које се у српској географској и етнографској науци укорењује током девете деценије 19. века о присуству српског народа на простору источно од границе Краљевине Србије, Андоновић је ту територију означио као део српског етничког простора. Разлог томе су публикације које су објављене од стране Петра Никетића, Веселиновића и Милојевића, као и уопште једна прилично јасно присутна идеја међу школском омладином о граници српског народа на тој страни. О том ставу лепо сведочи помињани скуп српске омладине поводом Комаровљеве карте, који је завршен поздравима српском народу „од реке Искре и Месте до Јадранског мора“, а управо Андоновић је био председник једног од друштава (*Обилић*) који су учествовали на скупу.¹⁷⁷⁹ Доњи ток те реке је и означен као источна граница српског народа, уз назнаку да су Срби измешани са Бугарима и Румунима на том простору. Дупница, Софија, Враца, простор између Лома и Оногшта били су границе чистог српског простора на истоку.¹⁷⁸⁰

Неке од замерки које су се појавиле поводом ове карте у листу *Стражилово*, поред похвалног казивања, тицале су се изостанка приказа присуства других народа на простору Македоније и Старе Србије, а посебну замерку писац реферата имао је на означавање Хрватске као српске земље, истичући да су Срби и Хрвати два различита народа.¹⁷⁸¹ На карту се осврнуо и хрватски географ Јосип Модестин, како на представу Хрватске као српске земље, тако исто и на приказ српског народа на простору јужне Старе Србије и Македоније, одлучно тврдећи да су те земље насељене Бугарима.¹⁷⁸²

Идеја коју са собом носила Андоновићева етнографска карта и спис била је врло јасна – карта је служила као визуелна представа српског етничког присуства на југу, које је произилазило из свих оних елемената који су указивали на српско порекло становника јужне Старе Србије и Македоније, уз јасан утицај Гопчевићевих ставова. За разлику од периода пре 1889. године, српска етнографска картографија се могла позивати на дело објављено на страном језику, што је врло јасно учинио Драгашевић, а иако не помиње директно Гопчевића, јасно је какав је утицај то дело имало и на Андоновића. Убрзо након изласка карте, Андоновић се обратио Министарству иностраних дела с молбом да откупи 600 примерака како би могао покрити трошкове око њеног издавања.¹⁷⁸³ Одговор на молбу није сачуван, тако да не знамо да ли је ова карта била упућивана на простор Старе Србије и Македоније, али имајући у виду да је Стара Србија на њој била уписана од Новог Пазара до Прилепа, а османска цензура њено присуство на картама није дозвољавала, њено слање је било могуће само тајним путевима.

Готово у исто време када српска јавност брани своје виђење етнографских односа на Балканском полуострву угрожено Комаровљевом картом, Димитрије Ђурић, официр и редовни члан Српског ученог друштва, износи гледиште о могућем решењу етнографског питања на Балканском полуострву. Још 1885. године доставио је предлог Српском ученом друштву о начину на који би се могла дефинисати граница између Срба, Грка и Бугара. Подстакнут својим путовањем од Врања, преко Брезника и Трна током 1878. године, увидео је да нема јасно дефинисане граничне линије између Срба и Бугара. То сазнање, као и посматрање етнографског проблема као узрочника свих несугласица које су долазиле између српске, бугарске и грчке државе, Ђурић је предложио да се

¹⁷⁷⁹ *Учитељ* – орган учитељског удружења за образовање и васпитање 9 (1890), 148.

¹⁷⁸⁰ *Етнографска карта српских земаља*, Београд, 1891.

¹⁷⁸¹ *Стражилово*, бр. 8, 23. фебруар 1892, 126.

¹⁷⁸² J. Modestin, *Etnografska karta*, Vienac – zabavi i pouci, br. 11, 12. ožujak 1892, 172–175.

¹⁷⁸³ ДАС, МИД–ППО, 1892, 173.

питање реши тако што ће Српско учено друштво упутити позив бугарском и грчком научном телу, те би научници из све три земље требало да истраже ове територије и дефинишу докле се простиру Срби, докле Бугари, а докле Грци, односно где је граница српских, бугарских и грчких земаља. Решавању овог питања требало је приступити најпре са етнографског гледишта, што је било и најсложеније питање, посебно у граничним пределима Срба и Бугара, те би у том случају требало дефинисати јасне критеријуме на основу којих би се одредио етнографски карактер становништва – језик, споменици, психичке особине. При раду, историјско гледиште је требало да буде подређено етнографском, а важно место имала би географија, тако да би се при дефинисању етничких, а тиме и будућих државних граница, морало водити рачуна и о државним потребама.¹⁷⁸⁴ Ђурићеве идеје о решењу етнографског питања на Балкану у том тренутку нису заживеле, али су значајне у контексту идеја које се јављају о начину на који треба представити етнографске односе, али исто тако и због врло јасног уочавања етнографског питања као једног од кључних проблема у односима балканских држава.

Последња деценија 19. века донела је нешто мањи број етнографских карата него претходни период, али се на неким од тих карата примећују промене које указују да су они послови које су српски научници и српска влада предузимали у претходном периоду, дали одређене резултате. Наравно, то није био случај на свим картама, те већина картографа и даље задржава раније погледе на етнографију овог простора. На карти Густава Вајганда из 1894. године, која је као прилог пратила његово дело посвећено Аромунима, етнографски приказ ограничен је на области јужно од Прилепа. Када је реч о етничкој слици која се среће на овој карти, у односу на претходне, главна разлика тиче се указивања на знатно присуство аромунске етничке скупине на овом простору. Раније карте су указивале на овај народ на простору Македоније, али је ово њихов најдетаљнији приказ. Иако је од Гопчевића преузео грчку етничку линију, словенско становништво Македоније означио је као Бугари.¹⁷⁸⁵ Код оних писаца који се нису директно бавили народношћу словенских становника Македоније и јужне Старе Србије, увек треба имати на уму утицај који је литература објављивана на страним језицима, пре Гопчевићевог рада, вршила на схватања тих аутора. Одличан пример за то је професор Томашек, који је држао предавање о етнографским питањима на Балканском полуострву на Деветом скупу немачких картографа, одржаном у Бечу 1891. године. Сама чињеница да је излагач користио Лежанову карту објављену тридесет година, са додавањем свега неколико нових српских оаза у Македонији, јасно говори о утицају које је то етнографско дело вршило. Истакао је да су српске традиције још увек јаке у Македонији, мада она није искључиво српска земља, а затим у закључку наводи да је македонско становништво већином бугарске народности.¹⁷⁸⁶ Из његовог казивања видимо и успех Гопчевићевог дела, које управо указује на српске традиције на простору јужне Старе Србије и Македоније, али исто тако, закључак је одговарао ранијим тврдњама у литератури, а како и не би, када је основа за његов рад била Лежанова карта.

Истовремено док су Срби настојали да страним научницима укажу на српско присуство у јужној Старој Србији и Македонији, Грци су такође радили на промовисању својих идеја које су указивале на присуство грчке народности на простору Македоније, али исто тако и на значај који је хеленска цивилизација имала у целокупној европској, а посебно балканској цивилизацији. Управо тај значај хеленске цивилизације, из које су,

---

¹⁷⁸⁴ Водич кроз архив Српског ученог Друштва 1864–1892, књ. 3/2, 824, 1030; Д. Ђурић, *Научно истраживање и одређивање границе народа на Балканском полуострву. Одзив на „федерацију“ балканских народа*, Гласник СУД 45 (1892), 313–343.

¹⁷⁸⁵ Н. Wilkinson, *nav. delo*, 112–114.

¹⁷⁸⁶ Ј. Цвијић, *Девети скуп немачких географа*, у: Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5: Говори и чланци, Београд, 2000, 87.

између осталог, Грци и изводили своја права на део Македоније, често је истицан у списима како грчких, тако и појединих европских научника.¹⁷⁸⁷ У удбеницима географије, у складу са схватањем античке Македоније као грчке државе, истицало се грчко право на Македонију, а становништво означавао као доминантно грчко, са одређеним бројем Бугара и припадника других народа.¹⁷⁸⁸ На самом крају 19. века појавило се дело Клеантиса Николаидеса, праћено етнографском картом на којој су приказана област грчког и словенског језика у Македонији. Николаидесово дело је имало за циљ да покаже грчки значај у Македонији и право који је Грцима припадало, како кроз језик и њихову присутност на том простору, тако и кроз значај хеленске цивилизације на Балканском полуострву. Саму Македонију, Николаидес посматра као област која на северу обухвата Скопски санџак, укључујући и казу Качаник, иако истиче да Срби ту територију посматрају као Стару Србију, с тим што и он на једном месту наводи да Скопски санџак разуме као део Старе Србије, након што је изнео своје ставове о македонским Словенима као припадницима српског народа, иако наводи да то одлучно не може тврдити, мада на карти је Стару Србију посматрао као област северно од Шар-планине. Статистички подаци које износи на почетку рада нису се слагали са његовим тврдњама, те наводи да од 276.008 становника Скопског санџака, Срба има само 9.083 и то у Скопљу и Куманову, наспрам 117.782 Бугара и 5.036 Грка. Статистички подаци о броју становника су преузети из разних извора, тако да он наглашава да број Срба и Бугара зависи од тога да ли су Словени те територије припадници једног или другог народа.¹⁷⁸⁹ Без обзира што Николаидес није јасно тврдио да ли су Срби или Бугари већински словенски народ у Македонији, сама чињеница да је један аутор, на страном језику, прихватио српске погледе и чак дао предност српској народности у Македонији, врло је значајна у погледу ширења српских погледа на етнографију и пре свега, преиспитивања укореењених ставова о етнографији Балканског полуострва.

Николаидесова карта је Македонију делила на северну, централну и јужну. Јужна Македонија, која је подразумевала територију између Пинда и Месте и на северу до линије која је ишла од Родопа ка западу, остављала Мелник и Неврокоп ван те границе, обухватала Струмицу, прелазила Вардар недалеко од Демир-капије, настављала између Прилепа и Битоља и Охридског и Преспанског језера и избијала на Шкумбу. То је била територија коју је Николаидес сматрао као област у којој је доминантан грчки језик, а статистички подаци за санџаке Битољ и Селфице говорили су у прилог његовој тврдњи, у укупном броју, са изузетком појединих каза, где су Бугари имали већину.¹⁷⁹⁰ Територија северно од наведене линије је означена као област словенског језика, а под тим појмом аутор посматра Србе и Бугаре, без њиховог одвајања, мотивисан оним разлозима које смо претходно поменули. Поред одредница за словенски и грчки језик, аутор је област десне обале Охридског језера, затим леве обале Дрима, изворишта Вардар и на исток све до границе Краљевине Србије, означио као територију мешовитог, српско-албанског језика, а разлог томе лежао је у подацима којима је располагао, а који су указивали на знатан број албанског становништва. Грчки конзул је 1888. године доставио статистичке податке о становништву Старе Србије, према којима је 255.000 Албанаца живело на том простору, наспрам 172.000 Словена и 60.000 припадника других националности. Карта даје приказ

---

¹⁷⁸⁷ С. Nikolaides, *La Macédoine, la question macédonienne dans l'antiquité, au moyen-âge et dans la politique actuelle*, Berlin, 1899, 188–205.

¹⁷⁸⁸ Д. Јовановски, *Историја, образование, карти, статистика, пропаганда – Грција и османлиска Македонија во XIX век*, Годишен зборник 69 (2016), 108.

¹⁷⁸⁹ С. Nikolaides, *La Macedoine*, 22—25, 154.

¹⁷⁹⁰ Isti, *Carte ethnographique et linguistique de la Macédoine*, Berlin, 1899.

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5c/Ethnographic_Map_of_Macedonia%2C_1899.jpg, pristupljeno 29.4.2023)

и области насељене турским становништвом, као и Куцовласима, али су они приказани као скупине у оквиру доминантне грчке или словенске народности.¹⁷⁹¹

Николаидесова карта на добар начин илуструје став присутан како у грчкој јавности, тако и у грчкој политици, а то је да ће се простор Старе Србије и Македоније поделити између грчког и словенског света. Колико год да су Грци у појединим списима истицали да је Македонија (до Шар-планине) грчка земља и да на основу историје, они полажу на њу право, већини политичара и интелектуалаца је било врло јасно да на простору Косовског вилајета живи мали број Грка, па чак и на простору Битољског вилајета. Сходно томе, напушта се Кипертов етнократски принцип и грчке претензије се заснивају на реалнијим основима, које, као и српске и бугарске, комбинују историју, језик и фактичко етнографско стање на том простору. Да су се погледи политике и науке у Грчкој углавном слагали, сведоче преговори које је српска влада током 90-их година 19. века водила са Грчком о подели интересних сфера у Македонији. Током разговора Стојана Новаковића и Маврокордата, српског и грчког посланика у Цариграду, у августу 1890. године, грчки посланик је Македонију поделио на идентичан начин као што ће то урадити и Николаидес – северну, средњу и јужну. Србима је признато право на северу, а Маврокордат је јужну сматрао за грчку област. Централна зона је била спорна, а у оквиру ње Струмица, Охрид и Битољ. И у преговорима вођеним нешто касније, Грци су инсистирали на Битољу и Струмици.¹⁷⁹²

Исте године када је Николаидес објавио своје дело посвећено Македонији, појавила се нова етнографска карта јужне Старе Србије и Македоније која је врло јасно, као и Николаидесово дело, указивала на одређени успех које је Гопчевићево дело постигло у промени погледа на етнографске односе јужно од Шар-планине. Аутор те етнографске карте био Аустријанац Фридрих Мајнхард. Први пут је на једној етнографској карти, не рачунајући оне на српском језику и Гопчевића, околина Дебра, Кичева и Тетова приказана као насељена хришћанима српског порекла. На јасан Гопчевићев утицај указује коришћене одреднице албански муслимани српског порекла и делимично прихватање њиховог територијалног оквира као и код Гопчевића. Поред формирања ставова под утицајем Гопчевића, аутор, слично као и Николаидес, користи одредницу Србо-Бугари, али за другу територију. Та територија била је ограничена Црном реком на југу, затим током Вардара између ушћа Пчиње и Црне реке на истоку и горњим и средњим током Пчиње, до границе Краљевине Србије. Јужно од те линије представљено је бугарско присуство, са свим етничким скупинама које се срећу и на ранијим картама.¹⁷⁹³

За разумевање етнографских односа на простору Старе Србије и Македоније значајна је и једна белешка руског конзула Александра Аркадјевича Ростковског у оквиру чланка из 1899. године у којем је објавио статистичке податке о становништву Битољског вилајета. У уводном делу истакао је да, како није филолог, не може одредити припадност македонских Словена српској или бугарској етничкој групи, али по његовом мишљењу македонско наречје представљало је прелазни стадијум од српског ка бугарском језику. Изузетак је представљала Кичевска и Дебарска каза које је Ростковски означио као србофилске области.¹⁷⁹⁴ Неслагање са ставом Ростковског изнела је редакција часописа *Жива старина*, у којем је објављен наведени рад руског конзула, уз напомену да

¹⁷⁹¹ С. Nikolaides, *La Macedoine*, 154.

¹⁷⁹² С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903)*, 302; Л. Атанасиос, *Стојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стојану Новаковићу*, у: Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења, ур. М. Војводић, А. Костић, Београд, 2018, 130–131.

¹⁷⁹³ F. Meinhard, *Ethnographische Karte von Makedonien*, *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik XXI* (1899), Taff. 10.

¹⁷⁹⁴ А. А. Ростковский, *Распределение жителей Битољског вилајета по народностям и въроисповѣданіям в 1897 году*, *Живая старина* 1 (1899), 62.

македонско наречје може представљати мешани српско-бугарски говор само у својим северним крајевима.¹⁷⁹⁵ Како је дело руског конзула било један од цитиранијих извора у покушајима да се реконструише слика о становништву Битољског вилајета, управо то је био пут којим су се шириле идеје изнете у његовом тексту, иако нису биле детаљније образложене.

Година 1899. у погледу етнографије Старе Србије и Македоније, са српске тачке гледишта, била је изузетно важна. Два дела, која на било који начин нису могла бити повезана са српском владом или српском пропагандом, говорила су у корист српског присуства на простору јужне Старе Србије и Македоније. То је био значајан успех српских тежњи да се виђење етнографије ове две области промени од оног које се сретало у највећем броју, не само картографских, већ и бројних других публикација. Успети у томе није било једноставно, посебно ако имамо у виду да се готово педесет година у европској литератури, са свега неколико изузетака, говорило о искључивом бугарском присуству на простору јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе. Да није било ових постепених продора српског виђења у европску науку, питање је како би биле примљене и оне идеје које ће се појавити у првој деценији 20. века и оставити значајан утицај на разумевање етнографских односа у овом делу Европе.

Нешто другачији поглед од оног устаљеног у етнографској картографији, који је подразумевао повлачење граница балканских народа на основу језика и других елемената, применио је 1899. године Рајхард Мах. Његова основна идеја била је да кроз картографско представљање присуства бугарских, грчких, српских и влашких школа, укаже и на доминантне народности на простору оног дела Старе Србије и Македоније који је по одредбама Санстефанског мировног уговора требало да се нађе у границама Велике Бугарске, уз додатак и осталих области Старе Србије. Био је мишљења да су подаци о броју школа једни од најрелевантнијих, у односу на статистичке податке о броју становника и брошуре које су објављиване у циљу доказивања присуства одређене народности. На основу статистичких података о броју школа, Мах је урадио четири мапе на којима је приказао присуство школа у овим областима, сматрајући да је просвета један од најважнијих корака у формирању националне свести код становништва.¹⁷⁹⁶ Био је мишљења да су Срби са својом просветном политиком закаснили и да њихове тежње у циљу распрострањавања школа јужно од Скопља немају већег изгледа на успех. Карта је доносила приказ броја школа по казама, који су били засновани на статистичким подацима о броју школа објављеним у оквиру Маховог чланка. Према тим подацима, однос у Скопском санцаку Косовског вилајета био је 47 српских основних школа са 1.378 ученика, наспрам 127 бугарских школа са 4.421 учеником. Једина каза јужно од Шар-планине у којој су Срби имали већину, не по броју школа, већ по броју ученика биле су Тетовска и Гостиварска каза, које су заједно наведене, и у којима је било 983 бугарска и 1.334 српска ђака. У осталим областима Косовског вилајета биле су искључиво присутне српске школе. У Битољском вилајету било је 5 српских школа са 383 ученика.¹⁷⁹⁷

Истакнути бугарски научник, географ и историчар, Васил Кнчов објавио је 1900. године, после низа путовања по Македонији, етнографско дело посвећено овој области,

---

¹⁷⁹⁵ Исто.

¹⁷⁹⁶ R. Mach, *Beiträge zur Ethnographie der Balkanhalbinsel*, Petermann's Mitteilungen 45 (1899), 98–100.

¹⁷⁹⁷ R. Mach, *Karte der Schulsphären der Türkischen Balkan-Halbinsel*, u: Petermann's Mitteilungen 45 (1899), Taf. 8; K. Peucker, *Makedonien, Altserbien und Albanien*, 1903. Мах своју мапу врло јасно у тексту означава као етнографску, и иако истиче да му није циљ да кроз њу решава национално питање ових области, био је мишљења да ће ова мапа дати свој допринос у ближејем увиду у проблематику етничког дефинисања становника јужне Старе Србије и Македоније. Његово истицање значаја школа у стварању, јачању и ширењу националне свести било је потпуно оправдано. Управо на основу података које је изнео о броју и присуству српских, грчких и бугарских школа, Карл Појкер је 1903. године на својој мапи дефинисао максималне границе српског, бугарског и грчког говора.

а у складу са бугарским разумевањем тог географског појма. Етнографска карта објављена уз његово дело *Македонија. Етнографија и статистика*, била је одраз бугарских потпуно јасно дефинисаних погледа на етнографске односе Балканског полуострва. Први део књиге посвећен је прошлости ове територије и наглашавању бугарског присуства током Средњег века на овом простору. На сличан начин је то било присутно и у српским списима, само са другачијим погледима.¹⁷⁹⁸ Након кратке повести насељавања народа на простору Македоније и њихове територијалне распрострањености, Кнчов је прешао на излагање о извору на основу којег је створио етнографску слику наведене области. Он је своје погледе на етнографију Македоније изложио на основу статистичких података, а главни извор за те податке, поред званичних турских статистика за Солунски вилајет из 1895, Косовски из 1894. и Битољски из 1888. године, били су и подаци које су саставили бугарски чиновници, као и његова истраживања на терену. Познати су му били и подаци руског конзула Ростковског.¹⁷⁹⁹ Према подацима којима је располагао Кнчов, број Срба у Скопљу био је до 300, при чему су то углавном досељеници из Старе Србије, уз неколико учитеља и чиновника. Поред тога, као припаднике српског племена посматрао је и муслиманске становнике села Хасан-Бегово, који су били досељеници из Босне. Неколико српских кућа било је присутно у Тетову, у Куманову је била мала српска општина и у Солуну је боравило до 100 Срба, углавном чиновника и трговаца.¹⁸⁰⁰ То је била територија на којој је Кнчов видео присуство Срба.

Сходно свом становишту да је највећи проценат Словена на простору Македоније бугарског порекла, управо такву представу је и доносила његова етнографска карта. Свестан значаја који је религија имала у самодефинисању становника, Кнчов је, како у тексту, тако и на карти, све етничке групе које је приказао (Бугари, Турци, Грци Албанци, Власи, Руси), поделио на православне и муслимане. Скопска Црна Гора и Шар-планина биле су српска и бугарска етничка граница. Кнчов се одлучио за метод који је подразумевао представу становништва које је било доминантно на одређеном простору, на сличан начин као што је то радио и Гопчевић. Како су статистички подаци изнети табеларно у Кнчовљевом делу, основа његове етнографске карте, њима треба и посветити посебну пажњу. Готово је немогуће проверити тачност података које износи Кнчов и једино што је могуће урадити у погледу његових статистичких података јесте поредити их са статистичким изворима који су настали у исто време, где се виде одређене разлике. Али, и при том поређењу треба имати на уму да су и подаци које дају други аутори, као и званични османски подаци често непотпуни, те на основу њих није могуће, на било који начин, оспорити етнографску слику коју даје Кнчов на основу својих статистичких података. Оно што је најважније разумети када се говори о етнографским приказима које су аутори износили на својим мапама јесте њихово схватање националне припадности становника. Османски пописи нам само могу дати слику, која често није потпуно, о односу хришћана и муслимана, али и ту треба имати на уму да ни ти бројеви нису потпуно дочаравали слику процентуалног односа муслиманског и немуслиманског становништва, али су свакако међу значајнијим изворима за реконструисање етнографске слике овог простора.

Према подацима до којих је дошао Кнчов, од 47 каза, колико их је било на простору Македоније, Бугари су били присутни у проценту већем од 50 % у следећим казама: Малешевска, Разлошка, Тиквешка, Криво-Паланачка, Кратовска, Воденска, Прилепска, Неврокопска, Горњо-Џумајска, Кичевска, Јенице-Вардарска, Прешевска,

¹⁷⁹⁸ В. Кнчов, *Македонија*, 6–12.

¹⁷⁹⁹ Исто, 131–136; У. Шешум, Н. Делић, *Статистика становништва Битољског санџака око 1897. године*, Српске студије 13 (2022), 115–116.

¹⁸⁰⁰ В. Кнчов, *Македонија*, 123.

Реканска, Охридска, Кумановска, Петричка, Костурска, Велешка, Мелнишка, Леринска, Демир-Хисарска, Битољска, Кочанска, Струмничка, Скопска и Кукушка. То су уједно и биле казе у којима је био доминантно присутан словенски свет, подељен између патријаршије и егзархије. У случајевима појединих каза у којима је бугарско становништво чинило више од 50 %, подаци које износи Кнчов се процентуално разликују до 3 % у односу на податке које износи руски конзул у Битољу Александар Аркадјевича Ростковски за простор Битољског санцака, осим у случају Кичевске казе, где су приметне знатне разлике у броју словенских становника.¹⁸⁰¹ Упркос таквим разликама, оно што се може закључити на основу поређења извора о структури становништва на простору Битољског вилајета јесте да је представа коју доноси Кнчов у погледу присуства словенског становништва прилично тачна, без обзира што све становнике посматра као Бугаре. Нешто веће разлике се срећу при поређењу података које износ Кнчов са оним које је представио британски дипломата Шпил две године касније (1902), према коме је патријаршиста и егзархиста, при чему се ове формулације односе на Словене, у Скопској кази било 46.52, уз 4.93 % Помака, што би укупно доводило до 51.45 % становника који су по Кнчовљевој дефиницији чинили бугарски етнички простор, док се код њега среће податак од 55 %, што и даље није велика разлика. У Кумановској кази Шпил наводи 65.44, а Кнчов 71 %, а нешто већа разлика приметна је у Тетову, где се код Кнчова среће број од 40 % Бугара, док Шпил наводи 32,26 %. Слична разлика приметна је и код Кратовске казе. Код Прешевске казе Кнчов наводи 74 % Бугара и 25 % Албанаца, а Шпил 61.11 % и 32.96 %.¹⁸⁰² Не улазећи детаљно у статистичке податке и њихово поређење, оно што је важно за историјску етнографију, јесте чињеница да се они подаци које Кнчов представља у погледу присуства словенског становништва, односно код њега бугарског, углавном слажу са подацима које се о присуству словенског елемента на простору Солунског, Битољског и дела Косовског вилајета могу срести у статистичким подацима тог периода. То што се ти подаци разликују у одређеним процентима указује пре на нешто другачије изворе којима су се аутори служили, него на тенденције научника у повећању или смањењу броја припадника одређене националне групе на простору Старе Србије и Македоније.¹⁸⁰³

Поред прилично прецизне етнографске слике присуства словенског становништва на простору Старе Србије и Македоније, означеног у складу са бугарским етнографским погледима, Кнчов је поред главне етнографске карте Македоније, приказао и процентуално присуство бугарског, турског, грчког, албанског и влашког присуства у свих 47 нахија на простору Старе Србије и Македоније, и тиме је отишао корак даље у етнографској представи, будући да је Гопчевић сличан примењивао на својој карти, али само за већа места. Кнчовљев рад, поред свог научног приступа, имао је за циљ истицање бугарских претензија на простор јужне Старе Србије и Македоније. Сама чињеница да је карта, иако је имала наслов на бугарском и француском језику, била исписана латиницом, јасно је да је била намењена, поред домаће, и страниј научној јавности, у циљу доказивања бугарског карактера македонских Словена.

Већ следеће године у оквиру бугарске етнографске картографије појавило се још једно дело, које је приказивало етнографску слику Косовског, Битољског и Солунског вилајета по насељима, при чему су повучене границе сваке казе у оквиру појединих санцака. Још је Јован Цвијић указао да су подаци који су изнети на овим етнографским картама, објављеним у размери 1:250.000, заправо преписи из турских тефтера.¹⁸⁰⁴ На простору Косовског вилајета, као део српског народа означени су Срби и Босанци

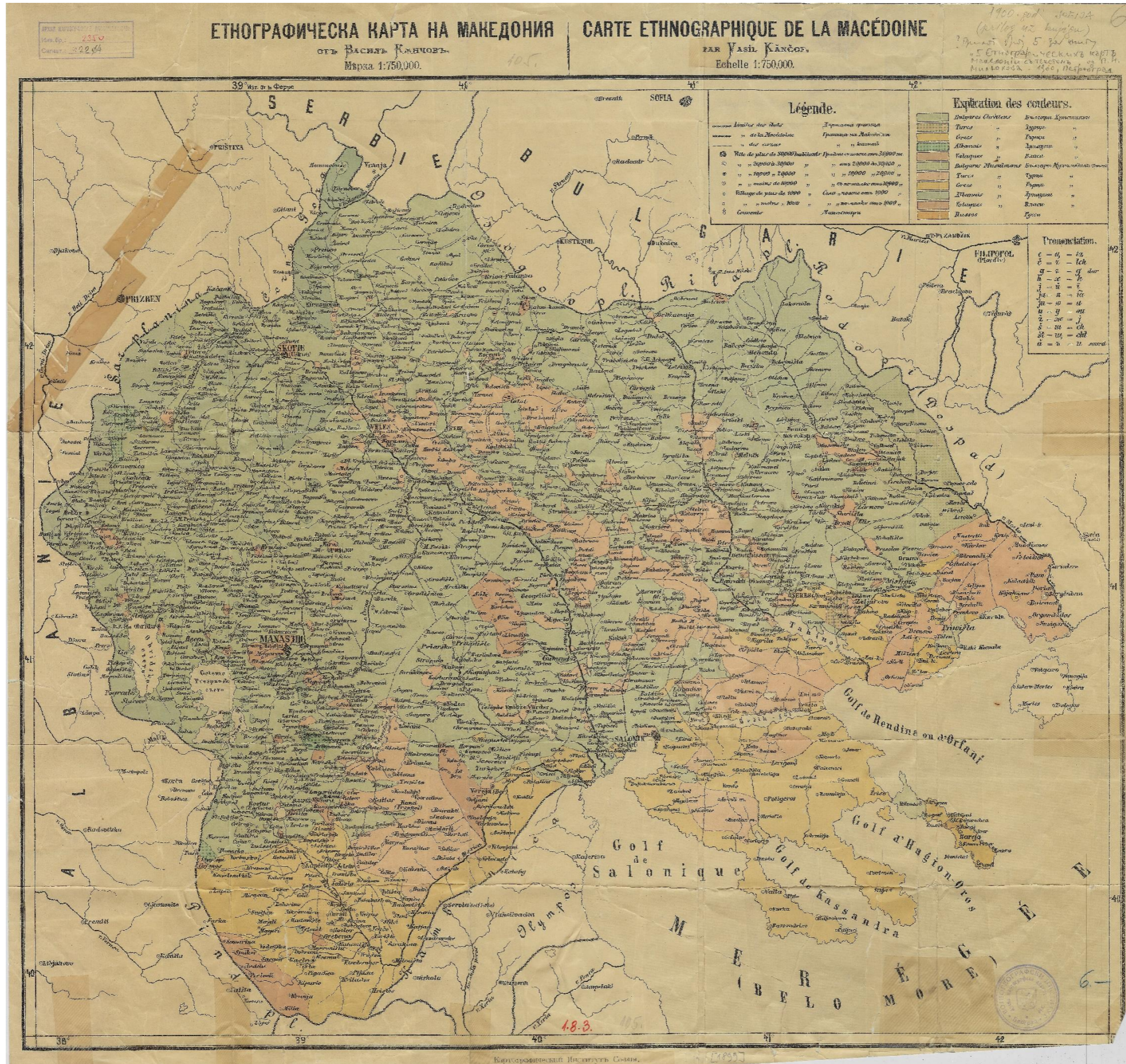
¹⁸⁰¹ В. Кнчов, *Македонија*, 291; Н. Делић, *нав. дело*, 225.

¹⁸⁰² Н. Делић, *нав. дело*, 232.

¹⁸⁰³ В. Кнчов, *Етнографска карта на Македонија*, у: *Исти, Македонија*.

¹⁸⁰⁴ Ј. Цвијић, *Основе 1–2*, 425.

Прилог бр. 25: В. Етнографическа карта на Македонија.

КЖНЧОВЪ,

(„српски муслимани“). У складу са бугарским схватањем етничких односа, бугарски народ је најдаље на северу насељавао Прешевску казу, а Срби су били најјужније присутни у Призренској, Качаничкој и Гњиланској кази. Јужно од Шар-планине није било ниједне српске куће.¹⁸⁰⁵

На основу података које су аустријски конзули достављали у Беч, а који су се тicali етничких, религијских и школских односа на простору Косовског, Битољског и Солунског вилајета, аустријске власти су почетком 20. века израдиле неколико географских карата које су приказивале наведене односе у три вилајета. Међу коришћеним подацима свакако су били они које је упутио аустријски вицеконзул у Битољу, Август Карл. Поред тога, аустријске власти су располагале и детаљним статистичким подацима за простор Косовског, Солунског, Битољског и Скадарског вилајета из 1903. године, с тим што се подаци за Косовски вилајет односе на 1902. годину.¹⁸⁰⁶ Статистички подаци који се срећу на картама и у списковима који су достављени од стране аустроугарских представника се у мањем броју разликују, што упућује на закључак да је у дефинисању етничке и верске слике приказане на карти коришћено више различитих извора, али је ипак јасно да су као основа послужили радови који су прикупљени током 1902. и 1903. године.¹⁸⁰⁷ Поред збирних података, на основу приказа на мапи, види се да су аустријске власти располагале са детаљним подацима о распореду становника различитих вероисповести или националности унутар саме казе. Када се говори о овим мапама, важно је нагласити да оне нису биле објављене, већ су урађене за потребе аустријских власти. Мапе су приказивале религијске и етничке односе, а једна мапа је доносила приказ распореда школа на простору три вилајета.

Имајућу и виду информације на основу којих су настале, ове мапе се могу сматрати једним од најтачнијих приказа етнографских и религијских односа на простору Старе Србије и Македоније. У складу са ранијом традицијом која се може срести на аустријским мапама и у складу са схватањем о значају који је имала религија у самоделинису, становници исте народности били су подељени на различите скупине. Српски народ се делио на православне, католике, криптокатолике и муслимане. Српско становништво, православне и муслиманске вере, готово искључиво је насељавало простор између Дрине, Таре и Сјенице, са мањим процентом Турака у Пријепољу, Пљевљима и Прибоју. Недалеко од Сјенице, па на југ до Шар-планине и Качаника пружала се мешовита, српско-албанска територија, са појединим турским насеобинама око Ситнице, Урошевца, Мамуше. Оно што показује ова карте јесте да на простору Метохије доминира албанско муслиманско становништво, са знатним бројем српских оаза, састављеним од српског православног и муслиманског становништва. Око Плава и Гусиња Срби муслиманске и православне вероисповести чинили су компактну целину. Најсевернији дomet појединих албанских насеља био је до Дуге Пољане, између Сјенице и Новог Пазара, као и од Копаоника и даље дуж целокупне границе Краљевине Србије, у оном делу где се она граничила са Косовским вилајетом, са изузетком Гољака, где су биле присутне насеобине Срба-муслимана. Јужно од Новог Пазара, Рогозна је била међа албанских насебина. Око Старог Колашина, Вучитрна, Приштине, Липљана, Јањева, Штимље, између Гњилана и Новог Брда, Урошевца, североисточно од Качаника и у Сиринићкој жупи доминира српско становништво обе вероисповести. Североисточно од Качаника и око Јањева били су присутни Срби католици. Иако проценти статистичких

---

¹⁸⁰⁵ *Carte ethnographique du Vilayet de Bitolia (Monastir)*, Sofia, 1901; *Carte ethnographique du Vilayet de Salonique*, Sophia, 1901; *Carte ethnographique du Vilayet de Cossovo*, Sophia, 1901. (АСАНУ, 14737-20, 103, 184)

¹⁸⁰⁶ Т. Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације*, 548–561; Н. Делић, *нав. дело*, 238.

¹⁸⁰⁷ Статистичке податке, са анализом, видети у: Н. Делић, *нав. дело*, 241–250.

података које су послали аустријски представници у највећем броју каза говоре у прилог албанској већини на простору Косова и Метохије, ова карта ипак сведочи о присуству српског становништва све три вероисповести на знатном делу Косова и нешто мањем делу Метохије.¹⁸⁰⁸

Оно што посебно привлачи пажњу на овој карти је класификација словенског становништва јужно од Шар-планине, почевши од северних граница Скопског санџака Косовског вилајета. Уместо до тада у већини случајева присутне етничке одреднице Бугари, за становништво јужне Старе Србије и Македоније, која се притом користи и у статистичким подацима за Косовски вилајет из 1902, где су Бугари знатна већина у Скопском санџаку, словенско становништво на мапи означено је као Македо-Словени, који су се делили на муслимане, припаднике патријаршије и егзархисте. Тај назив је присутан и у подацима о становништву Косовског вилајета, састављеним за потребе аустријске војске, настао између 1896. и 1898. године. Оно што се у том попису запажа јесте врло јасно коришћење овог појма за становнике јужно од Шар-планине, односно за казе Тетово и Гостивар у Призренском санџаку и за све казе Скопског санџака, са изузетком Качаника.¹⁸⁰⁹ Ти подаци објављени су од стране аустријских власти у оквиру дела посвећеног Пљеваљском санџаку и Косовском вилајета из 1899. године.¹⁸¹⁰ На етнографској мапи Косовског вилајета приложеној овом делу, среће се управо наведена одредница македонски Словени, при чему се приказују територије са српским и бугарским школама, затим они који су наклоњени грчкој струји и они исламске вероисповести.¹⁸¹¹ Идентична ситуација у погледу територијалног опсега Македо-Словена среће се и на новој мапи, када је реч о територији Косовског вилајета. Аустријске власти су становништво делиле на основу података којима су располагали, у складу са њиховим црквеним опредељењем, али нису прихватили формулације које се срећу у попису „православни Бугари“, већ су и Срби који се у попису помињу у Скопљу и Тетову, и сви Бугари, били Македо-Словени. На дну мапе је остављена белешка у којој се наводи да је верска припадност Македо-Словена наведена како би се могла одредити њихова национална припадност, те припаднике егзархије треба сматрати пробугарски расположеним, а припаднике патријаршије просрпски. Главни разлог коришћења ове одреднице лежи управо у немогућности да се јасно одреди национална припадност македонских Словена, па чак ни до те мере да би се могле одређене области означити као просрпске или пробугарски оријентисане. На то прилично јасно указују белешке које су достављане уз статистичке податке, где су од казе до казе навођени подаци о националној оријентацији патријаршиста и Влаха, а многи патријаршисти су остајали без одређења.¹⁸¹² Не треба тражити политичке разлоге, будући да су ове мапе биле коришћење од стране аустријских власти и нису биле јавно публиковане, те стога није било потребе да се из неких других разлога уводи наведени појам за националну дефиницију.

¹⁸⁰⁸ *Nationalitäten-Karte der Vilajete Kosovo, Saloniki, Scutari, Janina und Monastir*, (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22375/>, pristupljeno 15.4.2023). Ову мапу, као и школску и религијску објавила је Теодора Толева у: *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације*, 542–545. На основу њих су урађене и мапе у: G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 241–249.

¹⁸⁰⁹ Н. Делић, *нав. дело*, 219.

¹⁸¹⁰ Г. Томовић, *Детаљан опис санџака Пљевље 1899. године*, Гласник завичајног музеја Пљевља 6 (2007), 39–40; С. Терзић, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, 20.

¹⁸¹¹ *Polit. Eintheilung, Nationalitäten und Religionen*, u: *Detailbeschreibung des Sandžaks Plevlje und des Vilajets Kosovo*, Wien, 1899. (НБС, ОПФ–КФ, Кг II 2054) Дело је било познато малом кругу људи, те сходно томе није могло остварити већи утицај на етнографско схватање. (Г. Томовић, *Детаљан опис санџака Пљевље 1899. године*, 39)

¹⁸¹² Исто, 243.

Када је реч о религијској карти, она показује прилично јасну доминацију македонских Словена оријентисаних ка егзархији, уз јасну компактну целину патријаршиста у околини Пореча. У јужној и централној Македонији је доминирала словенска патријаршијска струја, уз границу грчког света. Такав приказ је и одговарао ономе што су статистички подаци аустријске провенијенције говорили о верској структури овог дела Балканског полуострва.¹⁸¹³

Трећа карта доносила је податке о српским, бугарским, грчким и влашким школама на простору три вилајета. Нису нам познати тачни подаци на основу којих је састављено наведено картографско дело, али свакако је реч о информацијама које су, као и пописи, биле достављене са терена. Територија Косовског вилајета, без Скопског санџака, била је област на карти означена као територија доминантне српске наставе. Област Пореча и Азота, иста она која је била патријаршијски оријентисана, имала је искључиво српске школе, док су Кичево и Крушево били на границама области означене као српска наставна сфера. Управо те области су биле јака српска упоришта и места у којима је била присутна српска четничка организација.¹⁸¹⁴ Српска наставна сфера посматрана је као компактна целина која се пружала од северне границе Косовског вилајета на југ до Криве Паланке и Кратова, с тим што се између ова два места увлачио појас бугарских школа, затим до Куманова и Скопља, а потом се преко Тетова и Гостивара спуштала на западу до Галичника и обухватала наведену област Пореча и Азота. Поред овога, српске школске оазе приказане су између Кочана и Злетова, затим у околини Пехчева и у појединим местима јужно од области дефинисане од стране Аустријанаца као област српске наставе.¹⁸¹⁵ Простор јужно од Охридског и Преспанског језера, Костура, Моглена и источно од ушћа Галике била је област грчке наставне сфере. Између две грчке сфере, при чему је друга почињала од Солуна, увлачио се појас бугарских школа до Солунског залива.

Картографска дела урађена од стране аустријских власти, а настала на основу статистичких података, представљају до тада најреалнији приказ тренутног стања на простору Старе Србије и Македоније. Настали су на подацима које су аустријски представници у Османском царству скупљали током година за потребе аустријске дипломатије, те су стога представљали и најреалније погледе на етнографске односе на наведеном простору. Оно што је била и остала одлика аустријске етнографије јесте схватање значаја религије као важног фактора у етнографском одређењу становника, те се отуда и на аустријским етнографским картама и статистичким списима не срећу одређења дефинисана само на основу националне припадности – Срби, Бугари, Грци и други, већ се увек уз националну одредницу додаје и вероисповест. Међутим, мора се имати на уму чињеница да ове карте нису биле јавно публиковане, те сходно томе етнографски погледи изнети на њима нису могли утицати на схватање етнографских односа на Балканском полуострву у научним круговима. Сходно томе, наведена дела етнографске карте настала око 1903. године представљају изузетан извор за реконструисање етнографских односа на терену, мада и ту се мора задржати доза опреза, јер су и подаци на основу којих су они настали, иако вероватно најближи стварном стању, и даље подложни одређеним грешкама. Ипак, у историји етнографске картографије Балканског полуострва до 1903. године за ова дела можемо рећи да су најреалнији прикази ситуације каква је владала на терену, лишени било каквих пропагандних циљева, будући да су били намењени не за објављивање, већ за коришћење од стране аустријских

¹⁸¹³ *Religions-Karte der Vilajete Kosovo, Saloniki, Scutari, Janina und Monastir*, (<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/fullscreen/AC04154179/1/>, pristupljeno 15.4.2023)

¹⁸¹⁴ У. Шешум, *Српска четничка акција (1897–1908)*, 354.

¹⁸¹⁵ *Schul-karte der Vilajete Kosovo, Saloniki, Scutari, Janina und Monastir*, HHStA, Nachlasse und Sonderbestände, Nachlass Szapary, 3–7 Schulpolitik im Orient.

власти. Могуће да је утицај на настанак ових карата извршила одредба споразума у Мирџштету између Русије и Аустро-Угарске о реформама у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, где је једна од одредби предвиђала могућу територијалну реорганизацију вилајета по етнографском и религијском принципу.¹⁸¹⁶

После успеха у исправци Комаровљеве карте и етнографске карте српских земаља Милана Андоновића, у издању Великошколске омладине, у српској етнографској картографији уследило је затишје када је реч о објављивању картографских дела који су имали за циљ указивање на српске претензије и српско присуство јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе. Таква ситуација остала је све до 1903. године, када је Милан Андоновић приредио ново издање своје етнографске карте, праћено описом на француском језику, у којем је на основу историјских факата настојао да оправда српске претензије, одреди јужну границу Старе Србије, а тиме и северну границу Македоније. Крајем 1902. године Андоновић се обратио министру иностраних дела Сими Лозанићу са понудом да његову етнографску карту из 1891. године преуреди, како би она могла користити у народне сврхе. Због буџетске ситуације, његов предлог тада није прихваћен, па је Андоновић самостално приступио редиговању карте и припреми списка који ће пратити ово дело, на француском језику. Седам месеци касније, Андоновић се поново обраћа министру Љубомиру Каљевићу, извештавајући га да је завршио етнографско дело и штампао га у 1.000 примерака, с молбом да његово дело буде откупљено и коришћено за потребе наведеног министарства, у циљу доказивања оправданости српских претензија, посебно у европским државама, будући да је писано на француском језику.¹⁸¹⁷ Како би одлука о откупу наведене карте била донета, консултовани су Љубомир Јовановић, тада библиотекар Народне библиотеке, и Јован Цвијић. Мишљење првог рецензента, Јовановића, било је да Андоновићев текст као основни циљ има придобијање странаца за српске претензије у Македонији, али у највећој мери Француза, Енглеза и Италијана, док није била погодна за Немце, Аустријанце и Русе. Његово мишљење о научној вредности овог дела било је да је „углавном добра“, иако истиче да има појединих грешака, али и додаје да је то карактеристика свих дела ове природе. Јован Цвијић је препоручио министарству да откупи Андоновићеву карту и да се она пошаље по Европи. Након добијања позитивног мишљења од стране референата, 200 примерака Андоновићеве карте и списка је било откупљено за државне потребе, а аутору је из касе издато 1.000 динара.¹⁸¹⁸ Међутим, Андоновићеве карте нису у потпуности искоришћене, будући да наредне године захтева 500 динара за прошлогодишњих 100 примерака свог дела, али је од министарства добио одговор да се због буџетске ситуације тражени износ не може исплатити, те да дође и преузме своје књиге.¹⁸¹⁹

Оно што је посебно Андоновића мотивисало на израду овог картографског дела биле су гласине које су се 1903. године могле чути о могућем решењу српског питања у Османском царству, а пре свега то што су се као границе будуће српске државе помињале границе Косовског вилајета на југу. Сматрајући да ће тиме Србија бити оштећена, Андоновић је одлучио да изради картографско дело на којем ће, повлачећи најпре границу Старе Србије, указати на територију која у сваком случају мора припасти Србији. Ту границу Андоновић је дефинисао на основу схватања међе српске средњовековне државе и то у тренутку када је краљ Душан преузео власт 1331. године. То је било

---

¹⁸¹⁶ А. Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908*, Београд, 2011, 122–124; У. Шешум, *Српска четничка акција*, 29; Н. Делић, *нав. дело*, 238.

¹⁸¹⁷ ДАС, МИД–ППО, 1903, Е–6, М. Андоновић – Министарству иностраних дела 3/15. јуна 1903.

¹⁸¹⁸ Исто, Љубомир Јовановић – Министарству иностраних дела 26. јуна / 8. јула 1903; Јован Цвијић – Милану Андоновићу, август 1903; Министарство иностраних дела – Министарском савету 11/23. август 1903.

¹⁸¹⁹ ДАС, МИД–ППО, 1906, 326.

Андоновићева дефиниција Старе Србије, али није одговарала граници српске државе с краја треће деценије 14. века, будући да се завршавала код Штипа, Велеса и Просека, који су освојени 1328. године.¹⁸²⁰ Та граница ишла је од ушћа Маће у правцу северозапада до нешто јужније од тока Дрима, а затим је мењала правац и ишла ка југу левом обалом Црног Дрима до Охридског језера, потом преко Неречке планине, Нице и Кожуфа и даље преко Вардара у правцу Дорјана до Дорјанског језера. Одатле је граница ишла у правцу североистока преко Перин планине до бугарске државне границе.¹⁸²¹ Иако јужна граница означена преко Неречке, Нице и Кожуфа није одговарала стварном стању, исту одредницу и из истих разлога, само у дефинисању јужне границе српског етничког простора искористио је Владимир Карић 80-их године 19. века, подржан од стране Стојана Новаковића. Тако да, очигледно је то било прихваћено мишљење о границама државе коју је краљ Душан наследио 1331. године.

Поред границе Старе Србије и границе српских земаља, односно српског етничког простора на југу, који се поклапао са линијом представљеном на карти из 1891. године, по први пут се на једној јавно објављеној карти приказује граница српских претензија на југу. Та линија се на западу поклапала углавном са границом Старе Србије, а на југу са границом српског етничког простора, са изузетком области око Солуна и западног дела Халкидика, укључујући и Касандру, које је обухватала граница српских претензија. Разлог томе био је Андоновићево мишљење да Србија, због својих економских и трговинских веза, мора имати излаз на море.¹⁸²² Поред свих ових приказа, аутор је представио и границу Душанове државе, која је на истоку обухватала и ишла Дунавом до реке Лом, затим у правцу југозапада, преко Старе планине, а затим ка југоистоку, ка изворишту Искра, обухватајући Софију и Самоков у свом саставу и даље преко Родопа ка истоку, до ушћа Марице.¹⁸²³ Разлог истицања границе Душановог царства био је да се покаже да Срби у својим претензијама не захтевају територију која је била део српске државе у Средњем веку у време њеног највећег обима.¹⁸²⁴

Заправо, Андоновићева етнографска карта била је прилог списка у којем аутор, слично као и 1891. године, третира тренутне етнографске односе на Балканском полуострву кроз призму историје, језика, али и државних потреба, са посебним нагласком на српско и бугарско присуство јужно од Шар-планине, али исто тако и питање српског присуства у областима источно од Тимока и Старе планине, као у и изворишном делу Искра и Месте. Своје погледе на српски карактер тих области, што је и приказано на карти, као и на оној из 1891. године, осим закључка да Бугари на том простору нису успевали да створе трајније колоније, ојачао је и истраживањима Александра Белића, који је констатовао сличност главних језичких црта становника источне Србије, западне Бугарске до Искра и „северне Македоније“, што је по Андоновићу неоторив доказ српског присуства на том простору.¹⁸²⁵

Идеја о спровођењу реформи у вилајетима Европске Турске заузимала је важно месту у дипломатској акцији великих сила према Османском царству још крајем 19. века. У таквим околностима, а у циљу да спречи мешање великих сила у унутрашња турска питања, у децембру 1902. године османска влада доноси пројекат реформи, за који није постојала одлучна намера да се спроведе у акцију, већ је више циљ османских власти био да тиме покажу своју спремност на реформе, али да их на терену избегну. Свесна тог

¹⁸²⁰ С. Мишић, *Историјска географија српских земаља*, 39.

¹⁸²¹ М. Andonović, *Carte ethnographique Serbe avec les limites méridionales se la Vieille Serbie et celles de la Serbie du tsar Douchan*, Belgrade, 1903, 85.

¹⁸²² ДАС, МИД–ППО, 1906, 326.

¹⁸²³ М. Andonović, *Carte ethnographique Serbe*, 85.

¹⁸²⁴ Исто.

¹⁸²⁵ А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Српски књижевни гласник 9 (1903), 272; М. Andonović, *Carte ethnographique Serbe*, 85.

става, Русија одлучно изјављује да ће захтевати од Османског царства одлучно спровођење реформи, а у фебруару 1903. године, заједно са Аустро-Угарском, дефинишу мере неопходне за спровођење реформи у Фебруарском меморандуму о реформама, уз дипломатске акције. Догађаји који су уследили 1903. године (Илинденски устанак) показали су да османске власти немају намеру за одлучно спровођење реформи, те су Русија и Аустро-Угарска одлучно наступиле и 24. октобра 1903. године, на састанку царева Николаја II и Франца Јозефа у Мирштегу, донеле програм реформи у девет тачака. Поред тачака који су се односили на реформу турске жандармерије и управе и надокнаде штете хришћанима за време Илинденског устанка, један од захтева била је и реорганизација административних јединица по етничком принципу. И поред прихватања реформног предлога од стране Порте у новембру 1903. године и предузимања одређених корака на терену, реформа није могла да се спроведе са успехом, из више разлога.¹⁸²⁶

До августа 1902. године српска влада се залагала за очување статуса кво, из разлога што су реформе видели као пут ка аутономној Македонији, што је, по њиховим гледиштима, био први корак у њеном припајању Бугарској. Бојазан Срба била је подстакнута дешавањима из 1885. године, када је Источна Румелија, аутономна област, припојена Бугарској.¹⁸²⁷ Промена руског става према реформама у Османском царству и њихова спремност да енергично подрже реформе, код Стојана Новаковића изазивало је бојазан да је то, заправо, руска подршка аутономији Македоније, али је убрзо добио уверења да реформе неће са собом носити и промену политичког статуса ове области.¹⁸²⁸

Управо у вези са све чешћим вестима које су се могле чути о могућем решавању Македонског, али и генерално Источног питања, повезан је и први рад Јована Цвијића, у којем је, додуше кратко, изнео своје погледе на етнографију становништва Старе Србије и Македоније. Поред тога, могући подстицај за писање чланка дало је и дело Списаревског, у којем је истицана потреба аутономне Македоније.¹⁸²⁹ Једна од теза које се провлаче кроз његов текст објављен у марту 1903. године, у бечком листу *Die Zeit* јесте да би аутономија у Македонији додатно створила неприлике и увела ову област у још већу анархију. Поред тога, истицао је улогу географије у решавању питања Македоније, као и у њеном потенцијалном аутономном статусу. Указао је да се питање Старе Србије, односно Косовског вилајета, као и Албаније, односно Скадарског и Јањинског вилајета, могло лако решити без директног утицаја на даља дешавања, али да питање Македоније, због свог централног положаја, не може бити посматрано одвојено од преосталих области Европске Турске, будући да би њено одвајање прекинуло везу са осталим деловима Османског царства у Европи. Цвијићев циљ у изради овог чланка могао је бити двојак – истицање проблема који је са собом носило питање аутономије Македоније, а могуће и намера да се подстакне ширење реформи на све области Европске Турске, посебно северне делове Косовског вилајета.¹⁸³⁰

Поред указивања на проблематичност питања аутономије Македоније, Јован Цвијић је у овом чланку први пут указао и на своја гледишта о етнографији словенског становништва у Македонији (Солунски и Битољски вилајет), до којих је дошао током својих истраживачких путовања, која је предузимао почевши од 1898. године, када је

¹⁸²⁶ Више о томе видети у: М. Војводић, *Акција Србије на остваривању реформи у Европској Турској у првој половини 1903. године*, у: Исти, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) – огледи и расправе*, Београд, 2007, 297–302; *Реферат Јована Јовановића о односу Србије према реформској акцији у Солунском, Битољском и Косовском вилајету*, прир. А. Раствојић, *Мешовита грађа* 31 (2010), 331–334; Исти, *Велика Британија и македонско питање (1903–1908)*, 122–123; У. Шешум, *Српска четничка акција*, 28–29.

¹⁸²⁷ *Реферат Јована Јовановића*, 335–336.

¹⁸²⁸ Исто, 332.

¹⁸²⁹ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1988, 36.

¹⁸³⁰ J. Cvijić, *Das makedonische und altserbische problem*, *Die Zeit*, 25. Mart 1903.

први пут обилазио околину Солуна и друге крајеве јужне Македоније.¹⁸³¹ Цвијићев закључак у вези са етнографијом македонских Словена, изнет у једној реченици, гласио је да знатан део становништва представља флотантну масу без јасне националне свести, подложне страним утицајима и пропаганде, која је често пресудно утицала на њихово национално опредељење.¹⁸³² Став о флотантној народној маси Словена у Македонији изнео је Цвијић и почетком 1905. године у интервјуу за *Политику*.¹⁸³³

Као што смо већ указали, Јован Цвијић није био први који је употребио појам македонски Словени и он се може срести у појединим документима још из средине 19. века и управо тада срећемо формулације да становништво тог краја нема јасно национално одређење.¹⁸³⁴ Међутим, у највећем броју случајева, у европској литератури и картографији, била је прихваћена теорија да су словенски становници Македоније Бугари, са појединим изузецима. Током последње деценије 19. века среће се употреба појма македонски Словени, иако постоји јасна разлика између тих ставова и оних које је изнео Цвијић. Руски етнографи и политичари су, као што смо већ навели, користили овај појам како би избегли сврставање на српску или бугарску тачку гледишта по питању етнографских односа у Старој Србији и Македонији. Дакле, ту није реч о новим истраживањима из којих би произишавали наведени ставови. Исти случај, али другачији разлог је присутан у картографским делима и изворима аустријске провенијенције. Њих није руководио разлог несврставања на српску или бугарску страну, већ немогућност да се дође до јасне слике етнографског одређења тог становника, које је било неопходно за потребе аустријских власти. Јован Цвијић је, на основу својих путовања и истраживања дошао до закључка да народ који живи на том простору нема јасно дефинисану националну свест и да њихова етничка опредељења зависе од утицаја који је вршен на њих. Ипак, Цвијић је одвајао део становника који су живели јужно од Шар-планине и Скопске Црне Горе од те флотантне масе македонских Словена. Област Старе Србије била је територија коју је Цвијић врло јасно означио као насељену становништвом које је ближе Србима него Бугарима. Неколико година касније додатно ће образложити своје ставове о етнографији Старе Србије и Македоније. Поред тога, Цвијић не говори о искључиво српском или бугарском карактеру словенског становништва, што је било готово свеprisутно у већини српских и готово свим бугарским списима.

Сличан правац размишљања имао је и Нико Жупанић, које је изнео у делу *Македонија и турски проблем*, објављеном најпре на немачком језику 1903, а затим и на српском језику исте године, у којем је посветио знатну пажњу етнографским односима. И Жупанић износи мишљење да становништво Македоније, под којом он подразумева област на северу до Шар-планине и развођа Мораве и Вардара, нема „свога особенога националнога индивидуалитета“. О њиховом језику изрекао је суд да, како он представља мешавину између српског и бугарског, потпуно је природно да у крајевима ближим Србима буду сличан српском, а у крајевима који су до бугарског језичког подручја тежи бугарском језику.¹⁸³⁵ Ипак, Жупанић је, на основу блискости језика српском, односно бугарском говорном подручју, уз народну поезију, дефинисао линију дуж које би се могло извршити разграничење између српског и бугарског језика – вододелница Вардара и Струме. Он, такође, износи мишљење да би македонски Словени, у зависности од тога коме би припали, постали „најбољи Срби“ или „најбољи Бугари“.¹⁸³⁶ Жупанић и Цвијић

¹⁸³¹ Ј. Цвијић, *Истраживачка путовања по Балканском полуострву*, у: Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 9: Антропогеографски и етнографски списи II, Београд, 1996, 210–211.

¹⁸³² Ј. Cvijić, *Das makedonische und altserbische problem*.

¹⁸³³ *Политика*, бр. 340, 21. децембар 1904 / 2. јануар 1905.

¹⁸³⁴ М. Јагодић, *Србија и Стара Србија (1839–1868)*, 101.

¹⁸³⁵ Н. Жупанић, *Македонија и турски проблем*, Дело 8 (1903), 182.

¹⁸³⁶ Исто, 183.

су били сличног размишљања и о етничкој припадности становника Скопља и околине. У табели која приказује градове у Македонији, Жупанић помиње Скопље у њеном саставном делу, а затим Косовски вилајет, са јасно назнаком да у њега рачуна и Скопски санџак, изједначава са Старом Србијом, иако Македонију посматра у наведеним границама. Становнике целокупне Македоније, у статистичким подацима заснованим углавном на Кнчову, А. Зупану и руском конзулу Ростковском назива словенско становништво Македоније, али у статистици Старе Србије, односно Косовског вилајета користи назив Срби за становнике ове области.¹⁸³⁷

Своја детаљнија размишљања о етнографији македонских Словена Цвијић је наставио да разрађује током наредне три године и резултати његових истраживања сумирани су у раду *Неколика проматрања о етнографији македонских Словена*, објављеном 1906. године на српском језику. Ова расправа заправо представља разрађену идеју из 1903. о македонским Словенима као маси без јасне националне свести, али са јасним предиспозицијама да постану Срби или Бугари, у зависности од тога који народ успе да задобије превласт над овом територијом. По његовим истраживањима, српско и бугарско народно осећање је присутно, али она није било резултат националног убеђења становништва на овом простору, већ је на његово формирање утицао пропагандни рад. Када је реч о језику, слично као Жупанић, позива се на казивање Ватрослава Јагића, да је говор становништва јужне Старе Србије и Македоније прелазна зона између српског и бугарског језика, у којем се срећу карактеристике и једне и друге језичке групе. Цвијић јасно истиче да је говор око Скопља, Куманова, Кратова, Тетова и Гостивара сроднији са српским, као што је онај у североисточним деловима Македоније ближи бугарском језику. На основу таквих сазнања, Цвијић износи закључак да се на основу језика, као и на основу историјског права, не може решавати Македонско питање. Цвијић је пажњу посветио и питању употребе имена Бугарин, које се често могло чути као одредница коришћена од самог становништва. Био је мишљења да то не означава народност, већ људе простијег живота, а у случају етничког одређења има значење Словена. Не можемо улазити у тачност ове тврдње, али склонили смо мишљењу да је употреба назива Бугарин за становништво јужне Старе Србије и Македоније последица бугарске пропаганде. Такође, и Цвијић је одсуство имена Србин правдао оном теоријом изнетом од стране Јастребова и преузете од Гопчевића, да је то била последица потискивања тог имена од стране Турака због његовог повезивања са устаницима и побунама.¹⁸³⁸

Пре него што пређемо на питање о значају и утицају који је Цвијићева теорија о народности македонских Словена извршила на схватање етнографских односа на Балканском полуострву, нужно је размотрити у коликој су мери Цвијићеве замисли биле зависне од погледа српске дипломатије на Македонско питање. У вези са тим питањем, најпре треба указати на политичке идеје које се јављају у Краљевини Србији од 90-их година 19. века, а које су у вези са коначним решењем Источног питања. Јован Цвијић је био ученик Владимира Карића, аутора дела *Србија и Бакански савез* из 1893. године и поборника идеје савеза балканских држава кроз српско-бугарско приближавање и споразум. Прве разговоре о националним питањима Цвијић је имао управо са њим и већ од тог времена код њега постепено сазрева идеја о начину на који треба приступити решавању Источног питања и у ком смеру је неопходно усмерити српску спољну политику.¹⁸³⁹ Осим Владимира Карића, на погледе Јована Цвијића могли су утицати дипломате и интелектуалци Светислав Симић, Милован Миловановић, Љубомир Јовановић, Љубомир Стојановић и други, који су се бавили Македонским питањем са научне или политичке тачке гледишта и своје радове објављивали најпре у часопису *Дело*,

¹⁸³⁷ Исто, 195.

¹⁸³⁸ Ј. Цвијић, *Неколика проматрања о етнографији македонских Словена*, 5–18.

¹⁸³⁹ АСАНУ, ЈЦ, 14460, III-A-в, 20; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 21–22.

а затим у *Српском књижевном гласнику*.¹⁸⁴⁰ Цвијић је са Симићем често претресао Македонско питање и односе са Бугарима, уз слагање о погледу који је подразумевао споразум са Бугарима и приступ решавању српско-бугарског спора у Македонији који не би био шовинистички и мегаломански. Делили су мишљење да јужно од Шаре не живе само Срби. За разлику од Симића који је читавој ствари приступао са нешто више ентузијазма, по Цвијићевом сведочанству, он је ипак реалније гледао на односе две државе. Цвијић, као представник науке, заузимао је свакако важно место у дефинисању начина на који би требало приступити споразуму, а управо Цвијићева научна страна је одговарала Симићу.¹⁸⁴¹ Поред Симића, заједно са Миловановићем је путовао у Софију 1896. године пре него што је Миловановић издао дело *Срби и Бугари*, у којем је изложио гледиште да се Источно питање мора решити кроз српско-бугарски споразум и поделу сфера утицаја у Македонији, будући да она није ни етнографска ни географска целина.¹⁸⁴²

Ако имамо у виду каквим политичким идејама и којим људима је Цвијић био окружен и са киме је размењивао своје идеје, чини нам се оправдано претпоставити да је одређени утицај на резултате његових истраживања етнографских односа у Старој Србији и Македонији остварио политички тренутак, односно потреба да се правац спољне политике усмери ка балканском савезништву и српско-бугарском споразуму. Неминовно, тај споразум је са собом носио питање разграничења интересних сфера. Чини се да кроз ову расправу и погледе на етнографију донекле избија Цвијићев и Симићев заједнички став како треба решити Македонско питање – *нешовинистички, немегаломански* и без става да искључиво Срби, од словенских народа, насељавају простор јужне Старе Србије и Македоније. Управо тог приступа се Цвијић и држао приликом писања наведеног дела – не постоји јасна национална свест становника и постоје крајеви који више нагињу ка српском, односно бугарском народу. Био је то корак ка подели интересних сфера између Србије и Бугарске на простору Старе Србије и Македоније. Да ли је Цвијићев циљ био да овим делом истакне могућност поделе интересних сфера не знамо са сигурношћу, али знамо да су појединци тако разумели његово дело и да су погледи свакако повезани са политичким тренутком.

Убрзо након што је Цвијићево дело објављено на српском језику, у оквиру Министарства иностраних дела предузете су радње које су резултирале преводом ове расправе на енглески језик и њеним објављивањем исте године. Разлог за ову акцију, осим жеље за упознавањем енглеске јавности са нешто другачијим погледима на етнографске односе на Балканском полуострву, могуће да лежи и у Цвијићевој посети Балканском комитету у Лондону 1906. године, који је био посвећен питању Македоније, када се увидело да српски погледи нису заступљени у британској јавности.¹⁸⁴³ Већ почетком маја 1906. године Цвијић је доставио председнику владе Николи Пашићу енглески превод расправе која је третирала етничке односе у Старој Србији и Македонији, одбијајући хонорар, али уз назнаку да штампање буде вршено на рачун Министарства. Цвијићев превод убрзо је прослеђен Алекси Јовичићу, српском посланику у Лондону, који је договорио штампање 2.000 примерака, а укупни трошкови су износили 1.000 динара.¹⁸⁴⁴ Од укупног броја одштампаних примерака, 500 је упућено Министарству иностраних дела, а остатак је раздељен истакнутим научницима, члановима Парламента, значајнијим новинским листовима.¹⁸⁴⁵ Осим енглеског превода, исте године откупљено је од Ивана Шајковића 200 примерака руског превода Цвијићевог

¹⁸⁴⁰ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 22.

¹⁸⁴¹ АСАНУ, ЈЦ, 14460, III, А-а-2.

¹⁸⁴² М. Миловановић, *Срби и Бугари*, Дело 17 (1898), 292, 304–305.

¹⁸⁴³ АСАНУ, ЈЦ, 14460, 5, Б-1.

¹⁸⁴⁴ ДАС, МИД–ППО, 1906, 743; АСАНУ, 13484/510-3.

¹⁸⁴⁵ ДАС, МИД–ППО, 1906, 743; АСАНУ, 13484, 510-6.

чланка, за шта је исплаћено 200 рубаља, са истим циљем – растурање расправе међу виђенијим личностима. Дакле, штампање књиге на енглеском језику је било по наредби Министарства иностраних дела, док је руски превод већ био објављен, те су књиге само откупљене.¹⁸⁴⁶ Поред тога, исте године је објављен текст на француском, а краћи изводи на бугарском и чешком језику.¹⁸⁴⁷ Дело објављено на руском језику имало је у прилогу карту Старе Србије и Македоније, на којој је била приказана граница између ове две области која је кретала од Црног Дрима и ишла преко Радомира, заобилазила ток Големе реке, спуштала се до Бистре планине, а затим, остављајући извор Треске у саставу Старе Србије скретала ка истоку, и ишла левим током ове реке до Бабуне, па затим у правцу северозапада. Линија раздвајања између ове две области прелазила је северно од Велеса, и даље, нешто северније од Штипа настављала до Плачковице и преко Царевог села избијала на бугарску границу. Руску превод је имао и додатак који се тицао границе између две области, односно превод Цвијићеве расправе *Географски положај Старе Србије и Македоније*.¹⁸⁴⁸

Када је реч о реакцијама које је изазвала Цвијићева теорија о етничкој припадности македонских Словена, оне су биле веома различите и кретале су се од крајње позитивних до крајње негативних. Већ крајем фебруара и почетком марта 1906. године појавиле су се прве реакције у бугарским новинама. Међу првима се на Цвијићево казивање осврнуо бугарски лист *Денъ*, који истиче да је Цвијић успео да се издигне изнад ранијих „шовинистичких“ тврдњи које су биле присутне у српској јавности о народу Македоније као чисто српском. Ипак, истакнуто је да Цвијић није одредио којој словенској народности припадају македонски Словени и у његовој теорији да је Скопска област Стара Србија види се пут ка подели сфере интереса, а увођење сфере интереса сматрали су „необоривом стеном“ српско-бугарског братства. Ипак, умереност је карактеристика ове критике, за разлику од оних које су уследиле.¹⁸⁴⁹ Петар Даскалов, уредник *Вечерње поште*, критиковао је Цвијићеву теорију, тврдивши да је он путовао као географ, али је „проматрања и изучавања вршио као Србин“. Посебно се противио теорији о етничкој неодређености македонских Словена и ширењу појма Старе Србије јужно од Шар-планине.¹⁸⁵⁰

Сличне критике изнео је и часопис *Македонско дело*, који у Цвијићевој теорији види погледе целе српске интелигенције на могућност решавања Македонског питања која се огледа у подели интересних сфера, с посебним нагласком на Цвијићево казивање да су скопска и тетовска област делови Старе Србије. У Цвијићевом ограничавању Старе Србије Бугари су видели и границе нових српских претензија. Цвијићев рад по овом питању сматрали су као разлог могућег захлађења односа између два народа.¹⁸⁵¹

Анастас Иширков, бугарски етнограф и географ, одговорио је на Цвијићев рад критиком објављеном на француском језику 1908. године. Основа Иширковљеве критике огледала се у казивању да Цвијићево дело има несумњиве политичке тежње, те аутор настоји да Цвијићев рад представи као теорију насталу с циљем оправдавања српских тежњи ка југу. Поред тога, критиковао је и Цвијићев приступ где је наводио доказе српског, а не и бугарског присуства на простору Старе Србије и Македоније. У основи свих бугарских критика били су погледи који су Цвијићеву теорију посматрали као први корак у подели интересних сфера између две државе и истицали политичку позадину

¹⁸⁴⁶ ДАС, МИД–Б, 1906, 82.

¹⁸⁴⁷ АСАНУ, ЈЦ, 14460, 5, А, 4.

¹⁸⁴⁸ I. Цвиичъ, *Македонскіе Славяне. Етнографическія изслѣдованія*, прев. И. Шайкович, С. Петроградъ, 1906, 3–10.

¹⁸⁴⁹ АСАНУ, ЈЦ, 14460, VIII, Б-Г-12.

¹⁸⁵⁰ Исто.

¹⁸⁵¹ Исто.

Цвијићевих ставова, а поједини су одлучно критиковали Цвијићево порицање бугарских карактера Македоније и јужне Старе Србије.¹⁸⁵²

Погледи на Цвијићеве теорије могле су се срести и у појединим енглеским листовима. Тако *The Whitchall Review* говори о непристрасном делу које пружа нову слику о етнографији Балканског полуострва и указује на све претходне грешке на основу којих је била формирана етничка слика у европској научној јавности.¹⁸⁵³ Истовремено, у немачкој јавности могле су се прочитати похвале на рачун Цвијићевих погледа у којима се посебно истицало његово теренско истраживање и извођење закључака на основу тих путовања, с позивом да се одбаце ранији ставови који су ушли у науку и узму у обзир Цвијићеве тврдње.¹⁸⁵⁴ Пољски научник Станислав Жђарски посветио је један чланак македонском питању у којем је потпуно прихватио Цвијићеве погледе на народност македонских Словена.¹⁸⁵⁵

Својим делом Цвијић је постигао знатан успех. Интересовање за ово дело, о чему сведоче и претходне реакције, било је велико. У научној јавности појавила се идеја о народности македонских Словена, иза које је стајао у то време већ познати и признати географ Јован Цвијић. Нема сумње да су његова казивања изазвала, ако ништа друго онда бар преиспитивање ставова који су били присутни у науци дужи период. Поједини аутори прихватају његове идеје о етнографским односима и тиме Цвијић успева у својој намери да укаже на другачије ставове од оних који су владали до тада у погледима на народност јужне Старе Србије и Македоније. Његов картографски рад на пољу етнографске картографије био је прожет управо идејама које се срећу и у расправи о етнографији македонских Словена.

Цвијићево прво дело из области етнографске картографије објављено је 1906. године и то као прилог књизи *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*. Иако је у тексту књиге врло јасно говорио о етнографији македонских Словена и непостојању дубље националне свести, Цвијић није употребио одредницу македонски Словени на карти. Уместо тога, за простор Старе Србије и Македоније, када је реч о словенском становништву, искоришћена је заједничка ознака за Србе и Бугари који су представљени једном бојом и јасно је наглашено да се односи на оба народа. Могуће да је управо утицај политичких погледа инспирисао Цвијића да употреби ову одредницу, али могуће и критике које су се могле чути на рачун његове теорије, а посебно она казивања да ће његов став утицати на односе две државе и ставове бугарске интелигенције према српско-бугарском споразуму. Овим етнографским приказом избегавала се евентуална критика оног дела српске јавности који је имао другачије погледе на јужну границу српског етничког простора, а не даје се могућност ни бугарској јавности на критике због става који се разликовао од оног прихваћеног у њиховој науци.¹⁸⁵⁶ Када је реч о представи припадника осталих етнографских скупина, Цвијић на простору Македоније указује на присуство Османлија дуж леве обале Вардара, као и на присуство Грка и Цинцара. Такође, Цвијић је као посебну категорију означио Торбеше и Читаке, односно „Србе и Бугаре мухамеданце“, али је та одредница искоришћена само на простору Македоније, док Срби муслиманске вероисповести нису означени другачије од Срба на простору северне Старе Србије. Оно што је још важно напоменути због даљих Цвијићевих етнографских погледа јесте северна граница Арнаута и Арнауташа, односно

---

¹⁸⁵² Исто.

¹⁸⁵³ ДАС, МИД–ПО, 1906, Ц/142, ролна бр. 304, Алекса Јовановић – Министарству иностраних дела 27. јул / 9. август 1906.

¹⁸⁵⁴ *Политика*, бр. 1058, 28. децембар 1906 / 10. јануар 1907.

¹⁸⁵⁵ АСАНУ, ЈЦ, 14460, VIII, Б-Г-12.

¹⁸⁵⁶ Као што је у тексту о етнографским односима казивао, македонски Словени могли су постати и Срби и Бугари, тако да се то није косило са његовим закључцима, мада ово није била последња Цвијићева реч о етнографским односима на Балканском полуострву.

поарбанашених Срба.¹⁸⁵⁷ Северна граница арбанашког етничког простора завршавала се на доњем току Дрима од ушћа до области Пуке, а затим у правцу истока, линијом која је ишла правцем Пука – Тетово. У околини Скопља, јужно од Качаника, приказана је већа албанска оаза, као и од Скопља у правцу североистока ка Врању, а мање и веће оазе присутне су између Црног Дрима и Вардара. На простору Македоније и Старе Србије била је доминантна словенска народност.¹⁸⁵⁸

Поред доприноса који је дао развоју етнографске картографије како Старе Србије и Македоније, тако и целокупног Балканског полуострва, објављивањем етнографских карата, важно место у историјској етнографији имају и Цвијићева размишљања о начину како би требало приступити изради етничке карте Балкана. Своје мисли изложио је на Конгресу италијанских географа одржаном 1907. године. Истакавши да су подаци које доносе претходне карте неосновани и често погрешни, и да у већини случајева представљају гледиште једне стране, био је мишљења да су у етнографији до сада прилично успешно одређене граничне линије између Словена, Турака, Грка и Арбанаса. Главни проблем био је карактер становништва у Македонији, за које Цвијић поново истиче да представљају прелазну групу од српског ка бугарском народу. Поново је своју теорију да би било најправилније те становнике означити именом македонски Словени или Србо-Бугари, те би на карти требало само оне крајеве који су ближе Србима, односно Бугарима, означити том бојом, а за остале искористити неутралну боју. Осим проблема етнографске представе територије Старе Србије и Македоније, Цвијић је указао и на важност религије код становника исламске вероисповести и предлагао да се њихова верско опредељење узме у обзир при изради етнографске карте, што се могло срести и на ранијим етнографским картама, у већој мери почевши од карте Карла Сакса. Поред тога, сматрао је неопходним означити и Арнауташе одвојеном бојом.¹⁸⁵⁹

Из наведеног Цвијићевог предлога врло јасно се уочава да је имао потпуно исправну и јасно дефинисану идеју о свим оним сегментима који су дефинисали етничку припадност становника овог краја. Осим језика и религије, види се да је Цвијић пажњу поклањао и пореклу становника, као једној од категорија на основу којих је требало дефинисати категорије становника. Поред ових одредница, Цвијић је указао и на процес хеленизације албанских Тоски и инсистирао на њиховом таквом приказу. Управо принципи дефинисани 1907. године биће и главна водила Цвијићу у раду на етнографским картама објављеним у наредним годинама.

Принципе које је дефинисао као кључне у изради научно заснованог и тачног етнографског приказа Балканског полуострва, Цвијић је делимично применио на етнографској карти објављеној као прилог његовог чланка посвећеном анексији Босне и Херцеговине, на француском језику 1909. године. Срби и Хрвати су приказани као један народ под дефиницијом Срби са Хрватима. Ипак, Цвијић, као што је указао и у методама о значају религије, приказује границу између католичког и православног света на територији српских земаља, уз приказ области које су већински насељене католицима. И у самом тексту истакао је да постоје религијске разлике, али је дао предност народном јединству оличеном кроз психичке особине, језик и традицију.¹⁸⁶⁰ Етнички приказ Старе Србије и Македоније је делимично одговарао дефинисаним принципима. Када је реч о Старој Србији, она је означена као насељена мешовитим српским, албанским и

¹⁸⁵⁷ Срби који су примили ислам, оженили се из арбанашких фисова и ушли у њихову заједницу називани су од стране преосталих Срба Арнауташима. (Ј. Цвијић, *Основе 3*, 419)

¹⁸⁵⁸ Ј. Цвијић, *Политичко-етнографска скица Македоније и Старе Србије*, у: Исти, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*.

¹⁸⁵⁹ Ј. Цвијић, *Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског полуострва*, у: Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5: *Говори и чланци*, Београд, 2000, 41–44.

¹⁸⁶⁰ Исти, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, 170.

арнауташким становништвом. Јужна граница српског народа завршавала се на Вардару, нешто северније од Велеса и у правцу северозапада ишла ка Осоговским планинама и бугарској граници. Иза овако повучене линије видимо да Цвијић није целу Стару Србију (Косовски вилајет) сматрао за област насељену српским народом. На западној обали Вардара, појас који су заокруживали Скопље, Тетово, Гостивар, Брод, Тисовица (северно од Велеса) означен је као чист српски простор, а источно од те линије па до Дрима као мешовита српско-албанска територија. Простор између црногорске границе и десне обале Дрима, као и обе стране око ушћа ове реке у Јадранско море означене су као територије насељене Албанцима и Арнауташима, док на простору Косова и Метохије, осим наведене две народности, присутна и српска, те је та област приказана као мешовит српско-албански простор, са српским оазама око Приштине и Јањева и на Шар-планини. Јужно од територије до које се простирао српски и албански народ па до Солуна и између Охрида и десне обале горњег тока Црног Дрима на западу па до нешто источније од Струме била је територија означена као област македонских Словена, са турским и цинцарским насеобинама. Поменуто хеленизацију, Цвијић је представио на карти и то означивши области које су под јаким утицајем грчке културе и осећаја припадности грчкој нацији. То су биле најјужније албанске насеобине у Епиру и јужни део македонских Словена.¹⁸⁶¹

Цвијић се прилично јасно држао принципа које је дефинисао 1907. године у изради етнографске карте српског етничког простора и околних области. Простор где је донекле одступио од својих раније изнетих ставова био је изостанак представа Срба муслиманске вероисповести како на простору Старе Србије, тако и у Босни и Херцеговини. Цвијић и у самом тексту није већу пажњу посветио питању становника муслиманске вероисповести. Када је реч о чланку, могуће да Цвијић не третира питање народности муслиманских становника због њиховог јасног става према аустро-угарско окупацији и анексији. Католичко становништво посматра као више наклоњено аустројским властима, те отуда и потреба да се на карти прикаже источна граница католичких насеља у Босни и Херцеговини.¹⁸⁶² Тешко је дати одговор зашто Цвијић на карти није приказао муслиманско становништво српског порекла. Можда одговор лежи у тежњи да се прикаже јединство српског етничког простора, и као да на то указује Цвијићево казивање да на већем делу Босне и Херцеговине постоји српско национално осећање и мишљење, што се може пренети и на простор Новопазарског санџака. Цвијић врло јасно истицао улогу религије у етничком самодефинисању како муслимана у Босни и Херцеговини, тако и у Старој Србији.

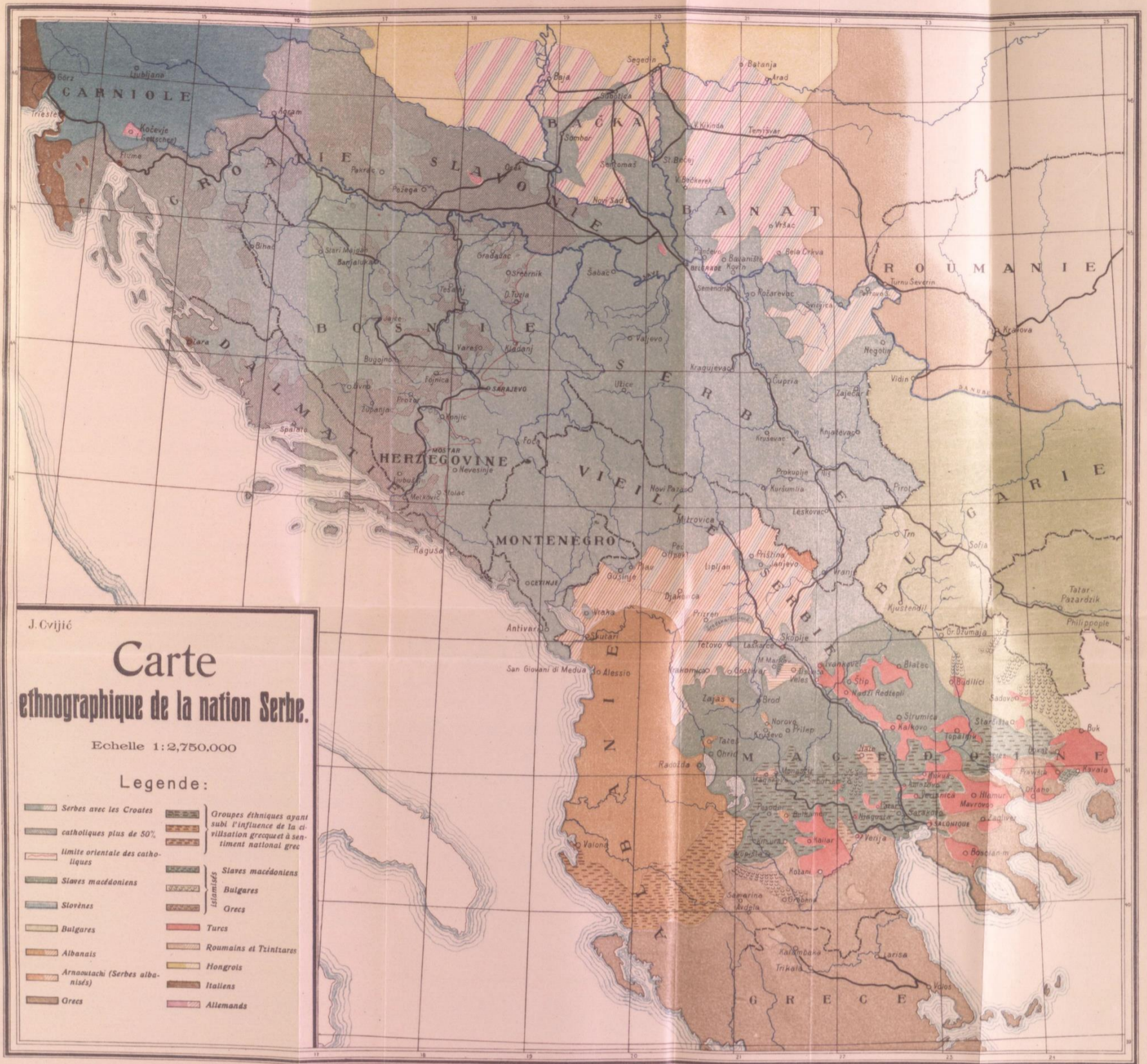
Убрзо након издавања Цвијићеве расправе о македонским Словенима појавило се дело руског историчара Тимофеја Дмитријевича Флоринског, посвећено етнографији словенских племена у којем аутор излаже територијалну расподелу и границе словенских језика. Из текста се јасно види да су ранији присутни етнографски ставови, изнети на карти Сакса, Киперта и Кнчова, утицали на аутора приликом повлачења западне границе бугарског народа, будући да наводи као њихову источну границу зајечарски, књажевачки, нишки и пиротски округ, као и Тетово, Дебар и Охридско језеро, односно јужна Стара Србија и Македонија се посматрају као области бугарског народа.¹⁸⁶³ Ипак, и поред таквог приступа, управо у раду Флоринског се види одређени успех који је Цвијићева теорија постигла у разумевању етнографских односа у Македонији и Старој Србији, али и уопште теорије српских научника, попут Белића, о српском језику. Иако је изнео гледиште о бугарском етничком простору које је одговарало оним границама које су се

¹⁸⁶¹ J. Cvijić, *Carte ethnographique de la nation Serbe*. (НБС, Фонд Тихомира Ђорђевића, 2171/1)

¹⁸⁶² Исти, *Анексија Босне и Херцеговине*, 170.

¹⁸⁶³ Т. Д. Флорински, *Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства*, Кієвъ, 1907, 58–62.

Прилог бр. 26: J. Cvijić, *Carte ethnographique de la nation Serbe.*

могле срести на ранијим картама и списима, Флорински у одвојеном поглављу указује на све проблеме који су присутни у дефинисању етнографских односа на том простору. Успех Цвијићеве теорије, када је реч о Флоринском, огледа се у прихватању тврдње о скопској и тетовској области као територијама насељеним српским народом, односно лингвистички ближих српском језику. У поглављу посвећеном српском етничком простору у целини, као јужну границу српско-хрватског народа означио је линију која је ишла од тока Бојане на ток Зете, затим преко Гусиња и Ђакова до Призрена, па даље обухватала Тетово, Скопље и Кратово и ишла ка Врању и српској граници.¹⁸⁶⁴ Са друге стране, није прихватио Цвијићеве погледе о националној неодређености македонских Словена, већ је на етнографској карти „северну Македонију“, односно Цвијићеву Стару Србију приказао као део српског етничког простора, а територије јужно од те линије као области бугарског етничког простора.¹⁸⁶⁵

У мањој мери се гледиште чешког антрополога и историчара Лубора Нидерлеа разликовало од Флоринског. Нидерле је 1909. године објавио дело *Slovanský svět*, у којем износи податке о словенским народима, са краћим уводом о њиховој прошлости. Границу између српског и бугарског народа, иако упознат са Белићевим тврдњама о присутности дијалекта српског језика и у западној Бугарској, али исто тако и са ранијим тврдњама које су границе бугарске нације повлачили на левој обали Мораве, одлучио се за донекле исправан приступ који је подразумевао повлачење етничке границе Срба и Бугара на тој страни дуж политичких граница њихових држава, нагласивши управо утицај који је политика остварила током последњих година.¹⁸⁶⁶ Оба аутора су користила и дела која су износила српске погледе на етнографске односе, међу којима и Цвијића. Нидерле је посветио пажњу македонским Словенима, али само делимично прихвата Цвијићеве теорије да то становништво нема развијену националну свет као Срби или Бугари, али да је несумњиво да то становништво користи име Бугарин као своју одредницу, а да је њихов језик, по његовом мишљењу, ближи бугарском. На крају, сматрао је да би природно решење овог проблема да Стара Србија припадне Србима, а Македонија Бугарима.¹⁸⁶⁷

Етнографска карта која је пратила наведено дело чешког аутора показује да није прихватио Цвијићеву теорију о српском присуству на простору скопске Старе Србије, већ се српски етнички простор завршава на Шар-планини и Скопској Црној гори. Линија која се простире од Пријепоља преко Новог Пазара и Митровице до граничне линије недалеко од Врања приказана је као мешовит српско-албански простор.¹⁸⁶⁸ Поред овог издања карте, Нидерле је три године касније објавио етнографску мапу на којој се виде одређене промене и мањи успех Цвијићеве теорије. Није потпуно прихватио идеју о Цвијићевој скопској Старој Србији и српском као језику који је најближи оном којим су говорили становници овог краја, али ипак је простор на југу до ушћа Пчиње у Вардар, околине Тетова, Скопља и Куманова означио као област мешовитог, српско-бугарског становништва.¹⁸⁶⁹ Сличан случај делимичног прихватања Цвијићеве теорије срећемо и у раду италијанског картографа Ђованија Амадора Виргиља, чија етнографска мапа приложена уз његово дело *La questione rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro) e la politica italiana* објављена 1908. године приказује етнографски склоп Солунског и Битољског вилајета. На карти нема македонских Словена, већ је словенско становништво означено као Бугари, али како претпоставља Хенри Вилкинсон, указивање

---

¹⁸⁶⁴ Исто, 85.

¹⁸⁶⁵ Исто, 65–66.

¹⁸⁶⁶ L. Niderle, *Slovanský svět. Zeměpisný a statistický obray současného Slovanstva*, Praha, 1909, 120.

¹⁸⁶⁷ Исто, 161.

¹⁸⁶⁸ L. Niederle, *Narodopisna mapa Slovanstva*, u: *Isti, Slovanský svět*.

¹⁸⁶⁹ Исто, Praha, 1912. (<http://chartae-antiquae.cz/en/maps/47431/?view=-84.984375,39.4375.5>, pristupljeno 5.5.2023)

на присуство словенске партије наклоњене Србима, показује Цвијићев утицај, мада такав став се могао срести и у размишљањима научника пре Цвијићевих теорија.¹⁸⁷⁰

Нови Цвијићев рад на пољу етнографске картографије био је посвећен искључиво простору Старе Србије и објављен је као саставни део треће књиге *Основа за географију и геологију Македоније и Старе Србије* објављене 1911. године. Још од 1900. године Цвијић је започео са прикупљањем података неопходних за израду етнографске карте Старе Србије. Поред података до којих је сам дошао, етнографску мапу је радио и на основу спискова које је добијао од учитеља са овог простора, али како је увидео да су у неким случајевима прескочена албанска или српска села која су била удаљена од места становања учитеља, у знатној мери се ослонио и на податке које је добио од митрополије најпре 1905, а затим и ревидиране податке на основу најновијег пописа из 1910. године. Митрополијски спискови су били изузетно користан извор за реконструкцију броја српских кућа, али спискови учитеља, од којих су били посебно драгоцени они који су се односили на околину Приштине и Феризовића, косовског Поморавља и Метохије, давали су податке и о броју албанских домова. Поред тога, коришћена је и етнографска карта бугарског војног министарства из 1901. године, али за податке које ова карта износи и спискове села које су је пратили, Цвијић је утврдио да представљају преписе из ранијих турских тефтера, а последица тога био је увећан број српских кућа у појединим селима, очигледно ради већег пореза. За број становника јужне Старе Србије, осим митрополијских спискова, користио је и статичке податке и етнографску карту Васила Кнчова, будући да су у митрополијским списковима бележени само Словени који су припадали патријаршији, а у том делу био је и знатан број оних који су били егзархисти.¹⁸⁷¹

Етнографска карта Старе Србије урађена је тако што су подаци о броју кућа пренети на карту, а затим су одређене области, у складу са тим подацима, означаване као српске или арнаутске. Цвијић и његови сарадници, у складу са претходно дефинисаним принципима за израду етнографске карте, посвећују пажњу религији и пореклу, те у складу са тим српска и албанска насеља, односно области, деле на оне насељење православним, исламизованим, католичким и мешовитим становништвом (припадници две или више конфесија). Простор северно и западно од реке Ибар била је област у којем су искључиво била присутна насеља православног и муслиманског становништва српског порекла, са изузетком западног дела Пештера и насеља Пружен, Ријека, Красиновићи, Ковачи, као и област средњег дела тока реке Рашке, уз насеље Долово, која су била насељења албанским становништвом. Од Студена, Мокре Горе, Митровице и десне обале Ибра почињала је мешовита, српско-албанска област, уз извесну доминацију албанског становништва на простору Метохије и западно од Ситнице, уз присуство српских оаза око Истока и између Пећи и Прекорупља. Ипак, и у Прекорупљу је било знатно више албанског становништва, будући да су Срби, од 44 села, били већина или једино становништво у њих осам, а српских кућа је било укупно 231, наспрам 457 албанских.¹⁸⁷² Дуж десне обале Ситнице, у околини Приштине, Гњилана, изворишном делу Мораве била је компактна оаза српског становништва. Нешто веће српске оазе уцртане су и северно од Шаре, у Средачкој и Сиринићкој жупи, а у околини Неродимља је такође приказана православна српска оаза. Цвијић је, на основу наведених извора, дошао до броја од 260.000 Срба северно од Шар-планине. Јужно од Шар-планине, Цвијић је као делове Старе Србије, односно српског етничког простора, посматрао Скопску, Тетовску, Гостиварску, Кумановску, Кратовску и Кривоаланачку казу, и преузимајући податке од Кнчова, дошао је до броја од 144.497 становника. И поред ставова о српским

¹⁸⁷⁰ Н. R. Wilkinson, *nav. delo*, 159.

¹⁸⁷¹ Ј. Цвијић, *Основе 3*, 424–425.

¹⁸⁷² Исто, 439–440.

особинама становништва наведених каза, Цвијић ипак ту област није означио као територију насељену искључиво српским становништвом. Како је знатан број становника на том простору био под окриљем Егзархије и како су биле присутне и бугарске школе, Цвијић је целу ту област означио као простор националне борбе Срба и Бугара.¹⁸⁷³

Најзначајнији Цвијићев етнографски рад посвећен Балканском полуострву пре Првог светског рата била је етнографска карта објављена 1913. у истакнутом часопису *Петрмансова саопштења*, праћена објашњењем, које је исте године, са мањим изменама објављено у *Гласнику Српског географског друштва*. Ова мапа представља врхунац Цвијићевог бављења етнографијом Балканског полуострва и резултат је свих података које током више од једне деценије њен аутор скупљао током својих истраживачких путовања на Балканском полуострву и ранијих резултата етнографске науке, које је прихватао само за оне области кроз које није пролазио. Основни Цвијићев циљ био је да прикаже тренутни распоред балканских народа, што би значило и осветљавање оних етнографских промена које су настале у новије време, а које су биле резултат политичких прилика, међу којима је била и сеоба Турака из Бугарске током ратова 1877/1878. године, што је утицало и на северну границу грчког народа. Путовање од Олимпа, преко Солуна до Месте и подаци које је том приликом прикупио, послужили су Цвијићу као један од главних извора, уз Кнчовљеву етнографску карту, Вајгандову и карту бугарског министарства.¹⁸⁷⁴ Исте изворе користио је и за приказ османских оаза на простору Македоније и Старе Србије, као и за границу словенског и албанског становништва на потезу од Охридског језера даље ка северу. За простор од Шар-планине до северозападних граница Косовског вилајета користио се оним изворима које смо већ поменули при казивању о етнографској карти из 1911. године.¹⁸⁷⁵ Као и у многим ранијим радовима, главну пажњу Цвијић је посветио граници између српског и бугарског народа, сматрајући је као границом коју је најтеже повући међу народима на Балканском полуострву. Цвијић је поново истакао гледиште да се не може само на основу језика извршити разграничење између Срба и Бугара, као ни само на основу обичаја, будући да су слични код оба народа, већ да се пажња мора посветити и народној свести. Оно што је Цвијић истакао као параметре на основу којих је било донекле могуће дефинисати границу између Срба и Бугара било је присуство слова Ћ и Ћ у македонском језику уместо бугарских ЖД и ШТ, као и обичај славе. Ипак, и поред тога, Цвијић истиче да је немогуће дефинисати тачну граничну линију између два народа и да ће се аутор увек носити својим осећањима и управо ти различити углови гледања доносили су и различите закључке. Цвијић је поновио своје гледиште о српском карактеру становника скопске и тетовске области, као и мишљење о недовољно јасној народној свести међу становницима од Скопља до Солуна.¹⁸⁷⁶

Цвијићева етнографска карта Балканског полуострва носила је са собом одређене разлике у односу на претходна издања. За разлику од карте из 1909. године, Цвијић је у потпуности уважио своје претходно изнете методе за израду етнографске карте Балканског полуострва, те је тако приказао Србо-Хрвате православне, католичке и исламске вероисповести. Задржан је приказ Арнауташа, односно албанизованих Срба. Албанци нису били дељени по религији, али је уведена категорија посрбљени (србизовани) Албанци, а под њима је Цвијић је подразумевао племе Куча. Додатак у категорији Србо-Хрвата били су „православни Срби албанског језика“ и то је била једна

¹⁸⁷³ Ј. Цвијић, *Етнографска скица Старе Србије*, у: *Исти, Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*.

¹⁸⁷⁴ *Исти, Распоред балканских народа*, Гласник СГД 2 (1913), 125.

¹⁸⁷⁵ *Исто*, 130.

¹⁸⁷⁶ *Исто*, 134.

оаза становника који су насељавали простор Кораба. Када говоримо о граници између Срба и Албанаца, важно је указати и на одређене промене у Цвијићевом схватању у односу на карту из 1909. године, несумњиво под утицајем политичких прилика. На етнографској мапи из 1909. као северна граница чисто албанског етничког простора означена је десна обала реке Дрим, а простор северно од ње до Проклетија као област Албанаца и Арнауташа. Промена која се опажа на етнографској карти из 1913. године јесте померање те мешовите албанске и арнауташке територије ка југу, све до леве обале и изворишта Маће. За простор северне Албаније, Цвијић се позивао на Хана и друге истраживаче који су тврдили да су та племена српско-албанског порекла.¹⁸⁷⁷ Разлог спуштања области албанско-арнауташког становништва до Маће повезан је са претензијама Србије за излазак на обале Јадранског мора, а управо о тим асимилацијским процесима и присуству Срба на простору северне Албаније, али и њиховом албанизовању, позивајући се на раније истраживаче, говорио је Цвијић и у раду *Излазак Србије на Јадранско море*.¹⁸⁷⁸ Ако поредимо Цвијићеву карту из 1911. и 1913. године, када је реч о простору Косова и Метохије, може се приметити да овде више доминира српска, него албанска боја, али су то били албанизовани Срби, што није присутно на карти из 1911. године.

Иако је Цвијић у тексту указао на тврдње које су долазиле од домаћих и страних научника о дијалекту западне Бугарске као ближег српском него бугарском језику, Цвијић је као линију раздвајања српске и бугарске народности на истокузначио границу Србије и Бугарске. Највећа промена у односу на претходне ставове огледа се у приказу јужне границе српског народа, односно северне границе македонских Словена. Разлог спуштања српске етничке границе ка југу лежао је у политичким приликама и српско-бугарском споразуму из 1912. године, уз одређења одступања. Наиме, Цвијићева етнографска граница на југу кретала је од Охридског језера и то између Струге и Охрида, што је у потпуности одговарала тачки дефинисаној српско-бугарским уговором о савезу из марта 1912. године. Даља линија је ишла у правцу северозапада, остављајући Крушево и Прилеп у саставу српског етничког простора, као и област Азота. Северно од Велеса, граница је прелазила Вардар, с тим што је десна обала била насељена Турцима. Линија је даље ишла у правцу запада до ушћа Злетовске реке, затим њеном левом обалом, обухватајући Овче Поље, Кратово и Криву Паланку, до Осоговских планина. Као што се види, граница није у потпуности одговарала линији дефинисаној према уговору Србије и Бугарске 1912. године. Ипак, у вези са утицајем политичких прилика на Цвијићево дефинисање јужне границе српског народа треба имати у виду да се Цвијићев и Пашићев поглед на будуће разграничење са Бугарском разликовао од оног које је имао Миловановић. Линија коју су они на једној карти означили као правац будућег разграничења две државе ишла је од тремеће Србије, Бугарске и Труске на југ, пролазила преко Криве реке источно од Криве Паланке, остављала Кратово у саставу Србије, ишла левом обалом Злетовске реке, пролазила источно од Штипа и даље ишла десном обалом Вардара све до Демир капије. Прешавши Вардар, та граница је ишла преко средњег тока Црне реке, затим северно од Битоља, прелазила преко Преспанског језера и завршавала се на јужним крајевима Охридског језера.¹⁸⁷⁹ Пашић се врло јасно противио уступању Кратова и Криве Паланке Бугарима.¹⁸⁸⁰ Осим утицаја тернутних политичких прилика на дефинисање граничне линије, оно што се још мора истаћи као чињеница јесте знатно присуство српског становништва у области Азота, северног дела Прилепског поља, као и

---

¹⁸⁷⁷ Исто, 130.

¹⁸⁷⁸ Ј. Цвијић, *Излазак Србије на Јадранско море*, 217–218.

¹⁸⁷⁹ ДАС, ММ–30.

¹⁸⁸⁰ М. Јагодич, *Белешка Николе Пашића о српско-бугарском уговору о савезу 10. марта 1912*, 341.

појединих оаза у околини Кратова, у селу Нивичани у Кочанској кази и појединих места јужно од наведене линије. Све то је свакако било познато Јовану Цвијићу.¹⁸⁸¹

Још једна граница повучена на Цвијићевој карти заслужује пажњу. Јужно од линије коју смо поменули као границу српског етничког простора Цвијић је означио доминантно присуство македонских Словена, што је, у нешто другачијим границама, присутно и на карти из 1909. године. Цвијић је на издању етнографске карте из 1913. године, обухватајући знатан део територије коју су они насељавали, повукао линију која је представљала границу српских обичаја (славе), присуства гласова Ћ и Ћ̂, односно Ѓ и Ѓ̂, као и српских мотива у народним песмама. Та граница ишла је од етнографске границе македонских Словена и Срба на Охридском језеру, северном обалом Преспанског језера, затим преко Неречке планине, јужном обалом Островског језера, преко Водена и Пајак планине, Ђевђелије и даље у правцу северозапада, преко реке Струмице, источно од истоименог места и даље ка северу на Малеш планини до бугарске државне границе. Источно од Малеш планине, Струмице и Плауш планине почињала је граница бугарског етничког простора, а управо етничка граница македонских Словена и Бугара на овом простору била је линија до које је Цвијић омеђио српске обичаје.¹⁸⁸²

Могући разлог уцртавања ове линије која указује на присуство српских обичаја требало би поново тражити у политичким приликама. Карта излази у марту 1913. године и већ тада је било прилично јасно да ће највероватније бити неопходно вршити ревизију српско-бугарског уговора и граница дефинисаних њиме. Присуство ове линије свакако је могло помоћи у доказивању оправданости српских претензија на те територије, јер и у самом тексту Цвијић истиче да је обичај славе и присуство гласова Ћ и Ћ̂ један од главних параметара за поделу становништва на српску и бугарску страну. То казивање прилично јасно указује на разлог истицања ове линије на етнографској мапи.

Без обзира на утицај политичких прилика на Цвијићеве етнографске ставове, његова мапа представља једно од најбољих дела етнографске картографије Балканског полуострва објављено до почетка Првог светског рата. Начин на који је Цвијић прикупљао информације био је далеко сложенији од свих оних које су користили аутори раније објављених дела истог карактера. Знатан део територије коју је етнографски представио Цвијић је теренски истражио, а посебно Стару Србију и Македонију. Поред тога, податке о етничком карактеру области, црпио је из бројних извора – црквени спискови, подаци учитеља, страни истраживачи, званични турски подаци. Етничку припадност становника изводио је из њиховог порекла, језика, обичаја, али и самоделинисања, уз потпуну свест о значају који је религија имала на Балканском полуострву када је реч о националном опредељењу. Када говоримо о ауторима са простора Балкана, који су притом били и најпозванији да представе етнографске односе на Балканском полуострву, са малим бројем оних истраживача који су знали словенске језике, да ли ће јужна Стара Србија и Македоније бити обележене српском, бугарском или неутралном бојом, зависило је из које земље долази аутор и то је Цвијић нагласио казивањем да ће у том питању увек имати утицаја лична осећања. Сходно томе, као што је Кнчовљева етнографска карта из 1900. године значајно картографско дело са бугарске тачке гледишта, засновано на сличном начину прикупљања извора као што је то чинио Цвијић, тако је и Цвијићева етнографска карта изузетно етнографско дело са српске тачке гледишта, с тим што ипак Цвијић учинио корак напред категоријом македонских Словена. И српска и бугарска гледишта била су мотивисана политичким и националним потребама, и обе стране су имале разлоге у своју корист, као и оне који су говорили

¹⁸⁸¹ О српским селима на том простору видети у: У. Шешум, *Српска четничка акција*, 354; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, 16.

¹⁸⁸² J. Cvijić, *Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel*, Gotha, 1913. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53066752r>, pristupljeno 7.5.2023)

Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel

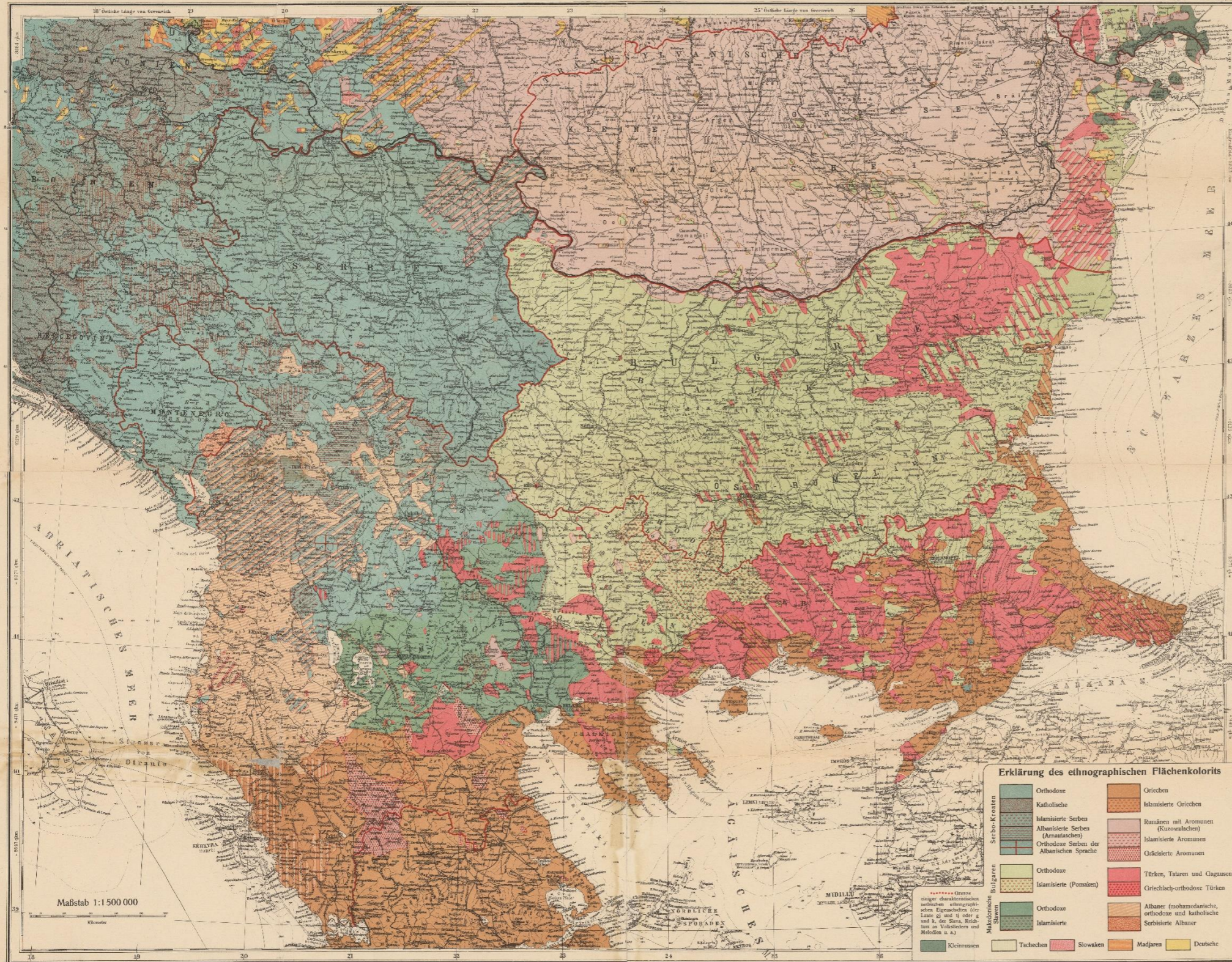
Годник С. Г. Д.
Bulletin de la S. S. de G.

Годник I (1913), en 2
I Année (1913), Vol 2

Petermanns Geogr. Mitteilungen

nach allen vorhandenen Quellen und eigenen Beobachtungen von Prof. Dr. J. Cvijić

Jahrgang 1913, I, Tafel 22

Прилог бр. 27: J. Cvijić, *Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel*, Gotha, 1913

супротно.¹⁸⁸³ Да су Кнчов и Цвијић сматрани највећим ауторитетима на пољу етнографске картографије Старе Србије и Македоније, сведочи и податак да су на основу њихових радова израђене етнографске карте Македоније, које су објављене у оквиру извештаја Карнегијеве комисије 1914. године, а које су приказивале српске и бугарске погледе на етнографске односе у Македонији.¹⁸⁸⁴

*

Дефинисати, а затим приказати границе народа на Балканском полуострву био је задатак који су себи постављали многи истраживачи и научници током 19. и почетком 20. века. Неке од њих у том послу водила је искључиво жеља за упознавањем и представљањем научној јавности једног слабо познатог дела Европе, како у географском, тако и у етнографском погледу. Прве етнографске карте имале су за циљ да на основу језика, као главне одреднице нације, дефинишу и етничку територију балканских народа. Таква је била Шафарикова карта из 1842, као и Буеова из 1847. године. Поред значаја које су имале у упознавању научне јавности са политичким и етнографским односима Европске Турске, не треба занемарити ни утицај који су ове карте, пре свега Шафарикова, имале и на дефинисање сопствене етничке територије код Срба и то у оном периоду пре него што ће се они упустити у истраживање пространстава која су лежала јужно од граница Кнежевине Србије. Етнографске карте и списи те природе, уз јасно позивање на раније изворе, на одличан начин показују како се формирало етнографско знање и колико је било тешко напустити претходно прихваћене етничке међе балканских народа. Добар пример за то је Лежанов етнографски рад, који означава долину Јужне Мораве као бугарску етничку територију 1861. године, пре него што је пропутовао тај крај, неминовно под утицајем ранијих схватања о етнографским карактеристикама те области. Осам година касније говори да је тешко дефинисати границу између српског и бугарског народа. Поред тога, већина истраживача нису били говорници словенских језика присутних на Балканском полуострву, а и ако су их познавали, питање је колико су са својим знањем језика могли одредити српски или бугарски карактер становништва на основу њиховог говора. Већина истраживача податке је добијала од својих пратилаца – преводилаца. Такође, ако неко педесетих и шездесетих година 19. века полази на научни пут, не може се занемарити утицај који је вршила етнографска литература на те ауторе у периоду пре истраживања. Добар пример за то је Лежан – он говори о српском цару Стефану Душану, његовој задужбини манастиру Св. Архангела код Призрена, али је гробље у Призрену бугарско. До Велике источне кризе етнографски односи дефинисани првим картографским делима и списима посвећеним балканским народима мењали су се само у случају да су аутори пролазили кроз те територије и долазили до нових сазнања, а она су се често тицала само мањег дела територије.

Када говоримо о етнографској картографији Балканског полуострва до средине седамдесетих година, Гијом Лежан заузима посебно место. Он је био истраживач који је шест година (1858–1859; 1867–1870) неуморно путовао Европском Турском, свестан свих недостатака које су, како претходне, тако и његова мапа из 1861. године са собом носиле.

---

¹⁸⁸³ Потпуно је неосновано и погрешно повлачити паралелу између Цвијића и страних аутора који су, без знања словенских језика (српског или бугарског) одређивали границу између ова два народа. Поједини аутори тврде да тиме што није знао албански језик, Цвијић је такође био у групи тих научника. Цвијић је тврдио да аутори нису могли без доброг знања словенског језика одредити тачну етничку границу између Срба и Бугара, али је он могао повући границу између Срба и Албанаца иако није знао албански језик. Довољно је било да зна српски како би увидео разлику између српског и албанског становништва. (G. Demeter, Z. Bottlik, *nav. delo*, 66)

¹⁸⁸⁴ *Carte ethnographique de la Macédoine, Point de vue serbe; Carte ethnographique de la Macédoine, Point de vue bulgare*, u: *Report of the International Commission*.

Оно што јасно показује његов значај јесте управо чињеница да највећи број етнографских карата насталих до средине осме деценије 19. века, али и касније, како у руској, тако и у немачкој картографији, приказује границе балканских народа на основу података које је он представио европској јавности на својој карти из 1861. године.

Када је реч о простору Старе Србије и Македоније, етнографска картографија је у првом периоду до 1876. године доживела промену која се тиче самог представљања етничке слике, пре свега северног дела Старе Србије, односно Косова и Метохије. Код Буеа и Шафарика то је област српског народа, са албанским оазама, док се код Лежана, у складу са подацима које је имао о Арнаутлуку, мења етничка слика, и доминантна боја постаје она која обележава албански народ, са знатним српским оазама.

Када је реч о српском, грчком и бугарском учешћу у развоју етнографске картографије до Велике источне кризе, више су ти народи били приказивани од стране европских научника, него што су сами тежили самопредстављању на етнографским картама. Од ова три народа, Срби су 1846. године добили етнографску представу сопствене етничке територије, у складу са тадашњим схватањем, а у ту групу спада и Милојевићева карта из 1873. године. Нису нам познате бугарске и грчке етнографске карте пре 1876. године. Прекретница у етнографској картографији балканских народа је свакако Велика источна криза. До тада на картографију се не посматра као на средство којим се могу постићи одређени циљеви у истицању права српског, бугарског или грчког народа на одређену територију и ту улогу она ће добити тек у периоду 1876–1878. и задржати је све до почетка Првог светског рата.

Етнографска картографија Старе Србије и Македоније, али и генерално Европске Турске, нагло је почела да се развија од Велике источне кризе, посебно од 1876. године, када је постало јасно да се тренутно стање на Балканском полуострву неће одржати и да ће неминовно доћи до промена граница. Колико год да су претходне карте имале грешака, основни циљ аутора био је приказ етничких граница. У овом периоду, етничке границе се представљају тако да одговарају интересима државе из које картограф долази или са чијим истакнутим представницима је био повезан и то тако да се кроз те границу истакну и територијалне претензије балканских држава и народа. Тада је, заправо, и почела борба српских научника у циљу доказивања присуства српске народности јужно од Шар-планине.

Српска етнографска картографија може се поделити у три фазе. Прва је она до 1878. године, када се како у картографији, тако и у етнографским ставовима, у знатној мери прихватају начела која су присутна у европској науци по том питању и ти утврђени обрасци се преносе и на српске дефиниције и картографске представе сопствене етничке територије, али уз бројне изузетке, како у оцбеницима, тако и списима, посебно у погледу етничке припадности становника у долини Јужне Мораве. Друга фаза је уследила након Берлинског конгреса и подразумевала је изразу етничких карата и списа који су доказивали и указивали на српски карактер становништва јужне Старе Србије и дела Македоније. Једна од карактеристика те етапе било је искључиво истицање српске народности Словена у јужној Старој Србији и делу Македоније и како су те карте често биле праћене историјским подацима, њихов основни задатак био је да укаже на српско право и присуство српског народа на том простору. Трећа етапа у развоју етнографске мисли о српском етничком простору почела је са идејама о скопској и тетовској области као делу Старе Србије насељене народом који је много ближи Србима него Бугарима, а јужно од те области било је национално неодређено становништво – македонски Словени. Та теорија остала је заступљена до балканских ратова, али поред ње, и даље се могу срести тврдње о српском становништву целе словенске Македоније. Тако да, по том питању није постојао јединствен став у српској етнографији, али већи успех је остварила Цвијићева теорија.

Када је реч о српским напорима да утичу на промену устаљеног схватања о бугарском карактеру највећег дела словенског становништва јужне Старе Србије и Македоније, у том погледу су била важна три тренутка: издавање дела Спиридона Гопчевића, промена става изнетог на Комаровљевој карти из 1890. године и Цвијићева теорија о македонским Словенима. Мора се нагласити да није дошло до потпуног прихватања Цвијићеве теорије и успех је био ограничен, пре свега на прихватање идеје о скопској и тетовској области као Старој Србији, насељеној српским народом, али и то је био случај код појединих картографа. Ипак, сама чињеница да су се појавила дела која су указивала на српско присуство јужно од Шаре у нешто већем броју од српских оаза које се помињу и код Лежана, био је значајан успех и указивао је на оправданост српских претензија ка територији јужне Старе Србије и Македоније.

Управо тај циљ како српског, тако и осталих балканских народа, али и великих сила да кроз картографију укажу на оправданост својих претензија на одређеном простору јасно указује и на везу коју су етнографска картографија и етнографске мисли о Балканском полуострву имале са политичким приликама и спољнополитичким и националним циљевима држава. Све етнографске карте се не могу повезивати са политичким приликама. Било је аутора који су из својих убеђења и разлога објављивали своје етничке погледе, који нису на било који начин били повезани са политичким погледима.

Неминовно, етнографске карте су имале изузетну важну улогу у друштву, јер све оно што је аутор образлагао на стотину и више страница, доказујући национално одређене становника појединих области, било је врло јасно видљиво при само једном погледу на етнографску мапу. Стога и не чуди што су управо етнографске мапе биле један од важнијих материјала у циљу доказивања права балканских држава на одређење територије. Без обзира на којем су језику биле израђене, сваки иоле писмен човек је без икаквих проблема могао видети национални карактер области представљених на карти. Поред тога, конкретно за припаднике српског етничког простора, поглед на етнографску карту давао је слику јединственог и територијално широког српског етничког простора у централном и западном делу Балканског полуострва.

На крају, историја етнографске картографије Старе Србије и Македоније сведочи о нешто другачијој борби, оној која се водила пером, између представника српског, бугарског и грчког народа. За сва три народа питање јужне Старе Србије и Македоније било је питање виталних националних интереса, али исто тако и питање националног поноса и остваривања идеја којима су генерације научника, политичара, али и свих других друштвених слојева тежиле деценијама. Доказати присуство српског, бугарског или грчког народа на том простору или на неки други начин, кроз научна казивања, оправдати право држава на ту територију био је први корак у правцу остваривања тих циљева. За Србе и Грке, етнографске карте су биле добар начин да се истакне то право, док су у бугарску корист говориле карте објављиване од стране европских научника. То и објашњава далеко мањи број бугарских етнографских карата у односу на оне настале у оквиру српске и грчке картографије.

ЗАКЉУЧАК

Дефиниција географских појмова присутних на територији Балканског полуострва током Новог века, и њихово ограничавање, било је условљено различитим утицајима. Први фактор који је и био предуслов за настанак и јасније погледе на географске области била је средњовековна државност балканских народа и називи оних политичких субјеката чији су они били творци током Средњег века. Управо називи који су коришћени у западним изворима као одреднице за српску и бугарску, али и остале политичке субјекте, иако не све, постали су и називи географских целина након пада тих држава под турску власт. Ипак, њихове границе нису дефинисане у потпуности на основу територијалног обима које су средњовековне државе имале. Главни утицај на схватање географских појмова Србије, Бугарске, као и Македоније, извршило је класично знање о географији, односно Птолемејево казивање о границама римских провинција. Први корак у томе, остварен још у првој половини 15. века, био је изједначавање појмова изведених из политичких субјеката Средњег века са границама римских административних јединица с краја другог века нове ере. Тако је област Србије изједначена са границама Горње Мезије (у саставу које је била и Дарданија), а територија Бугарске са Доњом Мезијом. Истовремено, прихвата се и Птолемејева граница Македоније као области на северу ограничене Скардусом и Орбелусом. Оног тренутка када су картографи изједначили Орбелус са делом Централног била који се од Шаре протеже ка истоку, преко Скопске Црне Горе, и када је Скопље убицирано јужно од њега, географски појам Македоније проширен је на север до замишљеног Централног била, иако је северна граница Македоније код Птолемеја била јужна граница Дарданије, односно Горње Мезије. Ту дефиницију Македоније, која се могла срести у географским списима, српски „географи“ прве половине 19. века прихватају под директним утицајем оних ставова који се могу срести у европској литератури, али је касније мењају у складу са стварањем јасније идеје о границама Старе Србије. На схватање граница Македоније међу Бугарима, посебно када је реч о њеним северним границама, утицај су вршиле оне међе које су Санстефанским мировним уговором биле предвиђене као део Велике Бугарске, с тим што су биле додатно ограничене јужним међама Кнежевине Србије.

Поред утицаја који је вршила класична номенклатура, не може се занемарити ни утицај турске административне поделе. Он је видљив у дефинисању границе Србије и Бугарске на току Јужне Мораве, будући да је област Ниша била у саставу Софијског санцака, у периоду када се формира географско знање, а како је Софија била у саставу географске Бугарске, све оне области које су потпадале под њену надлежност посматране су делом Бугарске. Утицај турске административне поделе је највидљивији на примеру протезања политичког појма Босне као географског одређења за простор Рашке области, под утицајем граница Босанског санцака.

Било је и оних територија на којима су се географске, епархијске и административне границе поклапале. Такав случај био је са Херцеговином, на територији које је постојала Херцеговачка епископија, као и Херцеговачки санцак. Тамо где су се поклапали сви наведени елементи, свест становника о називу области на којој су живели била је и најјача.

Осим утицаја знања о српској прошлости, у комбинацији са границама римских провинција, од почетка 18. века, на схватање географског појма Србије приметан је и уплив тренутних политичких прилика. Важан догађај који је отворио врата утицају тог сегмента био је настанак политичког појма Краљевине Србије, као хабзбуршке провинције, која је постојала у периоду од 1718. до 1739. године. Управо граница коју је та Србија имала на истоку – Тимок – довела је и до прихватања ове међе као крајњег

одређења географског појма Србије на истоку. Осим наведених елемената, и замишљени рељефни изглед Балканског полуострва имао је свој утицај на одређивање граница географских појмова присутних у овом делу Европе. То се најбоље види на примеру Метохије, која је лоцирана јужно од Централног била, те отуда и њено разумевање ван граница географске Србије и у саставу Албаније, све до оног тренутка када је Стара Србија почела да обухвата и те области, са изузетком појединих европских картографских школа, где је такво разумевање границе између Србије и Албаније оставило свог утицаја и на касније схватање географије овог простора. На почетку 19. века, до настанка политичког појма, географска Србија је област коју ограничавају природне границе и то Дунав и Сава на северу, Централно било на југу (Скардус и Орбелус), Дрина и Тимок на западу и истоку, а у неким случајевима, та линија се протезала до Лима са једне, и Суве планине код Ниша, са друге стране.

Настанак политичког појма Србије, уз јасно присуство свести о границама географске Србије, утицало је на прве дефиниције и ограничавање географског појма Старе Србије, насталог почетком тридесетих година 19. века. Границе ове области најпре се изводе из географског појма Србије и тако остаје све до педесетих година 19. века, када долази до одређених промена и то под утицајем схватања да се у територијално разумевање овог појма мора укључити и историјска свест, односно знање о границама српске државе у Средњем веку, те отуда долази и до њеног ширења јужно од Шар-планине и непостојећег Орбелуса. Тај тренутак означио је и постепено формирање самосталних српских погледа на географско разумевање Балканског полуострва и области јужно од Кнежевине Србије. У периоду који је уследио након првих померања границе Старе Србије јужно од Шаре, о границама Старе Србије није постојало јединствено мишљење. За сваког аутора, неспорни део Старе Србије била је територија северно од Шар-планине. О њеним границама на југу била је присутна прилично магловита слика све до 1878. године, када су предузети кораци ка њеном територијалном одређењу, а један од важнијих праваца размишљања, који је оставио одређени утицај, била је идеја о територији Старе Србије изједначеној са границама Косовског вилајета. Током осме деценије 19. века важан утицај на ширење употребе појма Старе Србије или Праве Србије вршио је Милош Милојевић, како својим делима, тако и непосредним контактом који је имао са житељима на територији јужно од српске државне границе. У периоду девете деценије 19. века могу се срести мишљења о границама Старе Србије које се завршавају на Шар-планини, али и оним који се спуштају до Охрида. У погледу утицаја у том временском интервалу, важно је име Владимира Карића и његова идеја о Старој Србији ограниченој на Шари и Скопској Црној Гори, као и о српској Македонији, мада и тада су присутни другачији погледи на границе ове области, у основи којих је било позивање на историјско право. Карић се, заправо, вратио оном утицају европске литературе на схватање граница Македоније и Старе Србије. Када би требало издвојити период у којем је у српској јавности постојао бар приближан консензус у погледу граница Старе Србије и Македоније, то би свакако била прва деценија 20. века, када су је аутори углавном повлачили до Демир капије, обухватајући Битољ и Прилеп.

Српски погледи на саставни део српског етничког простора током 19. века су се мењали, али те промене, као и у случају граница Старе Србије, биле су условљене напуштањем ставова присутних код европских слависта и филолога о границама српског језика. Прва половина 19. века, у погледу самодефинисања етничког простора међу Србима, у највећој мери је обележена прихватањем територијалног пространства српског језика који се среће код Добровског и Шафарика, с тим што се тада, као што је случај са Вуком, може срести истицање недовољног знања о језику становника јужне Старе Србије и Македоније, што је доводило у питање и њихову идентификацију у литератури као Срба и Бугара. Ипак, све до 1878. године јавља се тек по неко мишљење да се јужна Стара

Србија и Македонија морају сматрати саставним делом српских земаља, попут оних које још 1867. године износи Милош Милојевић, а затим то понавља у својим делима 70-их година 19. века. Међу Србима је већ од почетка 19. века била прилично јасно присутна идеја о томе које територије насељавају њихови сународници на северу и западу: Срем, Банат, Бачка, Славонија, Хрватска, Истра, Далмација, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Србија и део Старе Србије. У том правцу, током 19. века могу се срести мања одступања, али је више реч о нијансама у погледу повлачења границе, него што су то биле неке круцијалне промене. Са друге стране, и на овом пољу су догађаји из 1878. године пресудно утицали на српско размишљање о границама српског народа на југу и истоку. Управо у периоду који је уследио јавља се разумевање Видинске и Средачке области као саставних делова српских земаља, али и врло јасно ограничавање српске етничке границе на југу, почетком девете деценије 19. века. Да би се дошло до те дефиниције, било је неопходно напустити погледе присутне у европској науци и формиране у највећој мери преузимањем података од истраживача који нису довољно познавали народе о којима су говорили, и на основу сопственог знања и података о српској прошлости дефинисати српску етничку границу на југу. Један од најзначајнијих и најутицајнијих идеолога српске земље, ако га можемо тако означити, био је Владимир Карић и управо његове међе – водомеђе Струме и Вардара (Малеш планина), Струмца, Кожуф, Ница и Неречка, Преспанско и Охридско језеро, ток Црног Дрима и Дрим, оствариле су у том периоду и највећи утицај на разумевање српског етничког простора, иако се и тада могу срести различите идеје о линијама до којих би на југу требало тражити присуство српског народа. Карићеви погледи на границу били су базирани на знању о српској прошлости, а наведене планине биле су линија која је посматрана као граница земаља које је краљ Стефан Душан у тренутку доласка на власт наследио од свог оца. У дефинисању српског етничког простора најпре су утицај вршила мишљења европских слависта и прихватање оних граница које су они оцртали као међе српског језика. Друга етапа у дефинисању српских земаља била је она која је подразумевала модификацију тих погледа, уз утицај историјског знања, али и података о језику и обичајима код становника крајева који се после 1878. посматрају као део српског етничког простора.

Елементи који су утицали на схватање географије Балканског полуострва у периоду Новог века били су: средњовековна прошлост балканских народа, Птоломејево казивање о границама римских провинција кроз њихово изједначавање са савременим географским називима, турска административна подела, епархијске границе, замишљене и стварне природне границе, тренутне политичке прилике. За српско етничко самоделинисање пресудни су били ставови присутни у литератури, затим знање и материјална сведочанства о прошлости српског народа, српски живаљ присутан на територији посматраној као српске земље, а касније и разумевање језичких карактеристика.

Деветнаестовековна европска картографија Србије и Старе Србије обележена је, све до краја седамдесетих година 19. века оном улогом коју је имала и у претходном периоду – ширење знања о географском изгледу ове две области. У том контексту најважније место припада аустријској, а од ступања на европску картографску позорницу Хајнриха Киперта, њој се придружује и немачка картографија. Аустријска картографска школа, вођена и научним и политичким интересима, била је међу првим картографијама које су европској јавности представиле нешто тачније картографске приказе Србије, а управо оне карте које су објавили Ридл (1810), Вајнгартен (1820) и Вајс (1821, 1829) постале су најважнији извори за ширење информације о географском изгледу Србије. Током читавог 19. века аустријска картографија задржала је свој примат у погледу тачности картографских публикација посвећених Србији, све до оног тренутка када су Срби са својом картографском школом постали најбољи познаваоци своје отаџбине.

За територију Старе Србије и њене картографске приказе била су изузетно важна Буеова и Ханова путовања и истраживања, а затим и представе које је на основу њихових података приказао Хајнрих Киперт. Његов картографски рад визуализовао је открића поменутих истраживача која су мењала изглед Балканског полуострва на географским картама. Ипак, и у картирању Старе Србије, у погледу тачности и прецизности географских карата, поново на прво место долази аустријска картографија са својим топографским и тригонометријским радовима с почетка 70-их година 19. века, који су резултирали најдетаљнијим географским картама ове области, а управо оне су постале извор за готово све касније радове тог типа посвећене Старој Србији. Поред важности коју је аустријска картографија имала за географске представе Србије и Старе Србије, значај ове картографске школе огледа се и у утицају који је вршила на развој српске картографске школе. Картографски језик, методе израде карата и грешке у приказима, између осталог, врло јасно указују на утицај традиција аустријске картографије. Све то јасно указује да аустријска картографија заузима прво место по значају картографских представа Србије и Старе Србије.

За разлику од аустријске картографије, немачка картографска школа била је мање усмерена ка теренском истраживању, а више ка синтези података до којих су дошли путници – истраживачи. Ипак, у оквиру немачке картографије деловала је личност која може понети титулу најутицајнијег европског картографа, међу појединцима, бар када је реч о простору Балканског полуострва, а то је био Хајнрих Киперт. Његове картографске представе узимале су у обзир и резултате националних картографија балканских народа, затим оне податке до којих су дошли бројни истраживачи овог простора, али сам никада није путовао Балканом у циљу истраживања. Без обзира на то, Кипертово име било је најпознатије у сфери картографске делатности. Он је и увео у картографију назив Турска Србија, који је касније преузет од аустријских војних власти и пренет на њихове карте овог краја из 1877. године. Поред тога, његове карте су коришћене као картографска основа за поједина дела и у оквиру српске картографије.

Руска картографија располагала је тридесетих година 19. века са најтачнијом и најдетаљнијом географском картом Кнежевине Србије, која је била резултат рада руских официра на премеравању ове области у циљу одређивања граничне линије српске држава. Карта Кнежевине Србије објављена је 1835. године, као део карте руско-турске позорнице, али њен утицај остао је ограничен на руску и, у мањој мери, српску средину. У другој половини 19. века интересовање ове картографске школе било је усмерено првенствено ка источном делу Балканског полуострва, тако да је територија Србије, а посебно Старе Србије приказивана на основу радова српских и аустријских карата, са изузетком источне и јужне граничне линије где су снимања вршена током 1878. и 1879. године. И поред ограниченог учешћа у картографском приказивању Србије и Старе Србије, током друге половине 19. века традиције ове картографске школе имале су важно место у развоју српске војне картографије. Као у случају аустријске и немачке, и у оквиру руске картографије, приватна картографија Балканског полуострва била је подстакнута крупнијим политичким догађајима који су привлачили пажњу целокупне јавности.

Остале европске картографије заступљене су се тек са неколико издања, са изузетком француске. У првој половини 19. века дело француског картографа Пјера Лапијеа из 1822. године, које је садржало приказ турске административне поделе, било је најважнији извор за представу тих граница у целокупној европској картографији. Буеово дело представило је Европску Турску научној јавности тог времена и извело је из сфере означене као *terra incognita*. Ипак, у другој половини 19. века француска картографија се одликује тек по неким картографским издањем, а међу значајнијим делима су она објављивана од стране Бјанконија.

Османска картографија је била ограничена на преводе дела аустријске и српске картографије, тако да није могла дати било какав допринос познавању географских прилика како на простору Кнежевине Србије, тако ни у оквирима граница сопствене државе. Бугарска картографија је, такође, у првим годинама, као и већина картографских школа у повоју, преузимала податке са претходно објављених европских картографских дела. Србија и северна Стара Србија нису били у центру пажње бугарске картографије, док су јужна Стара Србија и Македонија, при чему они те области посматрају саставним делом географског појма Македоније, имале своје место у оквиру бугарске картографије. Радови објављивани у оквиру ове картографске школе показују утицаје на бугарско схватање граница Македоније – Санстефанска Бугарска, турска административна подела и природне границе. Остале картографије (хрватска, албанска) дале су свој допринос објављивањем појединачних дела, често са политичком позадином.

Српска картографија 19. века је јасно подељена на два правца развоја – цивилну и војну. Захваљујући појединцима с краја 18. и почетка 19. века српска картографија је започела свој развој, али војна картографија је омогућила српској картографској школи да ухвати корак у свом развоју са осталим европским картографијама, односно војна картографија је поставила основе научној картографији у Србији. У оцени улоге војне и цивилне картографије у Србији треба узети у обзир улогу које су једна и друга грана српске картографије имале у друштву. Цивилна картографија у Србији имала је неколико јасно дефинисаних циљева. Први је био представа географског изгледа Кнежевине и Краљевине Србије. Друго и можда и најприсутније обележје српске картографије била је школска картографија. Издавање већег број географских карата, како Србије, тако и целокупног Балканског полуострва, било је подстакнуто потребом за наставним средствима при предавању земљописа. Највећи утицај у српској средини, поред етнографских, вршиле су оне карте које су приказивале српске земље, често праћене списима исте садржине. Та дела су пресудно утицала на разумевање српског етничког простора, што већ само по себи јасно указује на њихов значај и улогу у друштву.

За развој српске цивилне картографије, али и њено постављање на научне основе значајна је делатност Јована Цвијића. Пре њега, српски картографи углавном преузимају картографску основу са аустријских и немачких карата, а затим њихову садржину прилагођавају потребама српске картографије. Цвијићева картографска делатност се углавном одликује изработом географских карата које су биле резултат теренских истраживања, а те карте су често доносиле новине, како у погледу саме теме картирања, тако и у начину израде географских карата. Његови атласи из 1902. године су први радови те врсте у српској картографији. Цвијићев приступ, избор тема, начин прикупљања података даје право да се његова картографска делатност окарактерише као заокрет ка научној картографији у српској цивилној картографској школи. Својим картографским и географским делима, Цвијић је дао изузетан допринос разумевању бројних питања, како оних географских, тако и политичких.

Војна картографија у Србији развијала се под утицајем две војне картографске школе – руске и аустријске. Аустријски утицај био је доминантан у периоду од доласка аустријских официра 1874. године па до повратка у Србију Стевана Бошковића, српског официра школованог у Русији. Он је отворио врата руском утицају који је почетком 20. века имао доминантну улогу, посебно током припрема за други премер Краљевине Србије. Војна картографија је постигла значајне успехе издавањем секцијске карте српске државе у 95 листова. Иако на простору Старе Србије српски официри нису могли да спроводе топографске радове, то не значи да је та област била потпуно занемарена. Почетком 20. века предузимани су послови који су имали за циљ детаљније географско упознавање и картирање најважнијих путних праваца. Војна картографија је дала свој допринос и у картирању целокупног простора Старе Србије, објављивањем генералне

карте те области, али је највећи део података био преузет са аустријских карата овог простора. Оно што јасно указује на значај који је војна картографија имала у Србији било је коришћење секцијских листова генералне карте Србије као најважнијих извора у даљим картографским приказима ове области, како у оквиру војне, тако и у оквиру цивилне картографије.

Грана картографије која је привлачила највећу пажњу јавности, научника, па и политичара, и која је играла изузетно важну улогу у балканским друштвима, била је етнографска картографија. Основни задатак ове картографије је приказ распореда становника, подељених по различитим категоријама. Обележје етнографске картографије Србије и Старе Србије до Велике источне кризе било је углавном преузимање података са ранијих карата Шафарика, Буеа или Лежана, уз одређене, мање измене етнографског изгледа, под утицајем података до којих су долазили аутори етнографских карата на посредан начин или директно на терену. Једна од најутицајнијих карата до 1876. била је Лежанова мапа објављена 1861. године. Идеје које је он представио на карти утицали су на многе касније картографије, у оквиру готово свих европских картографских школа. Још једно обележје етнографске картографије до Велике источне кризе било је одсуство политичких и пропагандних тенденција, што не значи да су карте из тог периода биле тачније од оних објављиваних касније. Прикази који су се на тим картама могли срести били су често резултат недовољног познавања етнографских односа, незнања или слабог знања словенских језика, недовољне теренске истражености. Наравно, било је на тим мапама и тачно приказаних етнографских слика на одређеним просторима.

Граница српског и бугарског народа на територији Старе Србије и Македоније, при чему је присуство бугарског народа означено у долини Јужне Мораве, на границама источне Србије, и на целокупној територији јужно од Шаре и Скопске Црне Горе, са тек по неким српским оазама око Охридског језера, Битоља и у Албанији, преносило се са Шафарикове на Буеову и даље на Лежанову карту, као и на Кипертов картографски рад из 1876. године. Да су подаци преузимани јасно сведочи каснија Лежанова констатација да је у долини Јужне Мораве немогуће одредити српски или бугарски карактер становништва. Иако етнографски подаци присутни на првим етнографским картама и списима врше утицај на етнографска схватања у Кнежевини Србији, многи Срби, укључујући Вука Стефановића Караџића, ауторе појединих уџбеника, државне чиновнике, Милоша Милојевића, били су потпуно свесни да се граница српског народа на југу не завршава на Шар-планини и да се мора тражити јужно од ње, као и да обухвата долину Јужне Мораве. Главни разлог прихватања етнографских погледа присутних у литератури било је недовољно познавање етнографских односа на територији Старе Србије међу самим Србима. Ко год од њих да је ишао на територију јужно од српске државне границе, доносио је сведочанства о присуству српског становништва на том простору, о српским споменицима и српској традицији.

Од почетка Велике источне кризе етнографска картографија Старе Србије и Македоније добија нову димензију, која је у основи значила представљање етничких односа на Балканском полуострву, дефинисаних на основу различитих параметара, али у циљу оснаживања претензија балканских народа на одређене области. Три народа су у том правцу усмерили развој својих картографских школа на пољу етнографије. Срби су се водили својом дефиницијом српских земаља, заснованих на границама српске државе у Средњем веку, присуству српског становништва у том крају, језику, обичајима и песмама. На сличан начин су Бугари дефинисали своје бугарске земље, али су они мању пажњу посвећивали етнографској картографији, будући да су у њихову корист говориле бројне европске картографске школе. Грци су били вођени својој Мегали идејом и у складу са њом су представљали виђење етнографских односа на простору јужно од Шар-планине. Нешто другачији приступ етнографској картографији, али и овом проблему,

увео је у науку Јован Цвијић својом теоријом о крајевима Старе Србије и Македоније који више нагињу ка српској, односној бугарској народности, уз присуство македонских Словена. Српска етнографија није успела да потпуно промени виђење о етничким односима на Балканском полуострву које је било присутно више деценија. Ипак, одређени успех су постигла и Гопчевићева и Цвијићева дела, јер управо од њих се јављају и појединачни погледи несрпских аутора који су указивали на присуство српске народности у одређеним деловима Старе Србије. Својим радовима, Срби су успели да помере ка југу раније оцртану границу српског народа на Шари.

На простору Старе Србије и Македоније живело је разнолико становништво и заиста – био је то прави мозаик народа. Оне етнографске карте које су приказивале словенско становништво на простору јужно од Шаре и Скопске Црне Горе само као Србе или само као Бугаре нису одговарале стварном стању на терену. Било је свакако и оних без јасно дефинисане националне свести, те сходно свему томе, својом теоријом о македонским Словенима, уз српске и бугарске крајеве Старе Србије и Македоније, Цвијићева етнографска мапа се највише приближава стварној ситуацији на терену бар када је реч о приказу свих оних етнографских категорија које су се могле срести међу самим становницима, без обзира на одређене политичке утицаје при њиховом етничком самодефинисању.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори

Необјављени извори

I) Државни архив Србије (ДАС)

1. Главни просветни савет (ГПС)
2. Државни савет (ДС)
3. Збирка географских карата (ГК)
4. Збирка Мите Петровића (ЗМП)
5. Збирка Радослава Перовића
6. Кнежева канцеларија
7. Лични фонд Стојана Новаковића (СН)
8. Министарство иностраних дела – Благајна (МИД–Б)
9. Министарство иностраних дела – Инострано одељење (МИД–И)
10. Министарство иностраних дела – Јован Мариновић
11. Министарство иностраних дела – Хартије Ђорђа Поповића Даничара
12. Министарство иностраних дела – Политичко одељење (ПО)
13. Министарство иностраних дела – Просветно-политичко одељење (МИД–ППО)
14. Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (МПс–П)
15. Митрополија београдска (МБ)
16. Поклони и откупи (ПО)
17. Посланство Француске у Србији (S/F)
18. Foreign Office (S/GB)
19. Лични Милована Миловановића (ММ)

II) Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ)

1. Архив Друштва српске словесности
2. Стара збирка
3. Историјска збирка
4. Фонд Јована Ристића (ЈР)
5. Заоставштина Јована Цвијића (ЈЦ)
6. Заоставштина Николе Пашића
7. Заоставштина Стевана Бошковића (СБ)
8. Преписка Јована Цвијића
9. Списи Јована Мишковића

III) Историјски архив Шумадије

IV) Војни архив

1. Пописник бр. 1

10. *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. 3, књ. 3 (1874–1878), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1984.
11. *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 4, књ. 1 (1879–1885), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1985.
12. *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, т. 4, књ. 2, (1886–1887), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1986.
13. *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, т. 5, књ. 1 (1890), прир. К. Џамбазовски, Београд, 1988.
14. *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији (1848–1914)*, књ. 1 (1848–1883) прир. В. Крестић, Београд, 1995.
15. *Грађа за србску историју. Прилози књ историји србске в бугарске епархије*, Гласник Друштва српске словесности 7 (1856), 170–180.
16. В. Дентон, *Србија и Срби*, Београд, 2013.
17. W. Denton, *Serbien und Serben*, Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. v. Cölln, Berlin, 1865.
18. *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, прир. А. Раденић, Београд – Нови Сад, 1976.
19. *Дневник патр. Ар. Чарнојевића о путовању у Јерусалим 1683. године*, прир. С. Новаковић, Гласник СУД 33 (1872), 184–190.
20. *Документа о Рашкој области 1890–1899*, прир. М. Петровић, Београд, 1997.
21. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1904–1914, књ. 1, св. 1*, прир. А. Раденић, Београд, 1991.
22. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1904–1914, књ. 1, св. 4–1*, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2014.
23. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1904–1914, књ. 3, св. 1–1*, прир. М. Војводић и Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2010.
24. *Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. 4, св. 4–1*, прир. Љ. Алексић-Пејковић и К. Џамбазовски, Београд, 2009.
25. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1904–1914, књ. 5, св. 1*, прир. М. Војводић, Београд, 1984.
26. *Државописъ Србије*, св. 3, Београд, 1869.
27. *Epistolarni dnevnik Františka Zaha 1860–1878*, прир. V. Začek, N. Petrović, Novi Sad, 1987.
28. *Записници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, прир. В. Крестић, М. Станић, Београд, 2011.
29. *Законски споменици српских држава средњег века*, прир. С. Новаковић, Београд, 1912.
30. *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, прир. Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, Нови Сад, 2007.
31. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимни Descriptio Europae Orientalis / Анонимов опис Источне Европе*, Београд, 2013.
32. М. Јагодић, *Белешка Николе Пашића о српско-бугарском уговору о савезу 10. марта 1912*, Српске студије 4 (2013), 337–342.
33. В. С. Караџић, *Народне српске пјесме, књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије*, Лајпциг, 1823.
34. *Књажевска канцеларија. Пожешка нахија (1815–1839)*, прир. Д. Вуловић, Београд, 1953.
35. *Књажевска канцеларија. Ужичка нахија (1831–1839)*, књ. 2, прир. Н. Радосављевић, Београд – Ужице, 2006.

36. Константин VII Порфирогенит, *Спис о народима*, у: Византијски извори за историју народа Југославије 2, ур. Љубомир Максимовић, Београд, 2007.
37. G. Lejean, *Voyages dans les Balkans 1857–1870*, Paris, 2011.
38. G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe*, London, 1866.
39. Г. М. Макензи, А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, прев. Ч. Мијатовић, Београд, 1868.
40. Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, knj. 1: *Felix Petančić i njegov opis puteva u Tursku*, Zagreb, 1879.
41. Isti, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta*, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 56 (1881), 141–232.
42. Isti, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putovanje Kornelija Duplicia Šepera g. 1553*, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 62 (1882), 45–133.
43. Isti, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, RAD Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 71 (1884), 1–60.
44. Isti, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putopis Marka Antuna Pigafette ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567*, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 100 (1890), 65–168.
45. Isti, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Dnevници o putovanju mletačkih poslanstava u Carigrad, osobito Jakova Sorance od g. 1575. i 1581. i Pavla Kontarina g. 1580*, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (124), 1895, 1–102.
46. Isti, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka. Putni dnevници Jakova Bongarsa od 1585 i Vratislava s Mitrovica od g. 1591*, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti 130 (1897), 86–181.
47. Т. Метохит, *На двору српског краља Милутина*, прев. М. Апостоловић, Београд, 1998.
48. Ј. Мишковић, *Бележнице I (I–XV)*, прир. А. Савић, Неготин, 2020.
49. М. Ненадовић, *Мемоари*, Нови Сад – Београд, 1957.
50. Д. Николић, *Европски путописци о Милешеву*, Пријепоље, 1994.
51. И. Николић, *Спомени народа сербског у бизантискимъ списатељима*, Будим, 1843.
52. С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности. Јеротија Рачанина пут у Јерусалим 1704 год*, Гласник Српског ученог друштва 31 (1871), 292–310.
53. Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик LXXXII (1936).
54. *Посланство Краљевине Србије у Паризу*, т. 1 (1879–1885), прир. М. Пешић, С. Рајак, Д. Ристић, Београд, 2019.
55. *Посланство Краљевине Србије у Петрограду*, т. 2 (1889–1987), прир. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, Београд, 2018.
56. О. Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд, 2012
57. *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику*, књ. 1, 1804–1808, прир. Р. Перовић, Београд, 1977.
58. С. Ptolemy, *The Geography*, trans. and edited by E. L. Stevenson, New York, 1991.
59. *Опис турских области и у њима хришћанских народа, а нарочито народа српског, састављен год. 1771. српским патријархом Василијем Бркићем*, прир. И. Руварац, Споменик X (1891), 43–66.
60. *Реферат Јована Јовановића о односу Србије према реформској акцији у Солунском, Битољском и Косовском вилајету*, прир. А. Раствовић, Мешовита грађа 31 (2010), 325–385.

61. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка I (1811–1821)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1987.
62. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка III (1826–1828)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1989.
63. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка IV (1829–1832)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1988.
64. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка V (1833–1836)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1989.
65. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка VI (1837–1842)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1993.
66. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка VII (1843–1847)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1993.
67. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка VIII (1848–1850)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1994.
68. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка X (1853–1854)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1996.
69. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка XI (1855–1858)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1996.
70. *Сабрана дела Вука Караџића. Преписка XII (1859–1862)*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1996.
71. *Сабрана дела Вука Караџића. Српске народне пјесме, књ. 2*, прир. Р. Пешић, Београд, 1988.
72. В. Б. Савић, *Карађорђе. Документи*, књ. 1 (1804–1809), књ. 2 (1810–1812), Г. Милановац, 1998.
73. М. Самарџић, *Извештај српског комесара у „Међународној комисији за разграничење Србије“ о обележавању српско-бугарске границе 1879. године*, Споменица Историјског архива „Срем“ 2 (2003), 115–145.
74. Р. Самарџић, *Београд и Србија у делима француских путописаца*, Београд, 1961.
75. *Смедеревска Паланка и околина*, прир. Б. Перуничкић, Смедеревска Паланка, 1980.
76. А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд, 1936.
77. *Србија 1878. Документи*, прир. М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд, 1878.
78. *Србија и ослободилачки покрети на Балкану (1856–1878)*, књ. 1 (1856–1866), прир. В. Крестић, Р. Љушић, Београд, 1983.
79. *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића, књ. 2, Пјесме јуначке најстарије*, прир. Ж. Младеновић, В. Недић, Београд, 1974.
80. *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 1, прир. П. Момировић, Нови Сад, 1993.
81. *Стари српски записи и натписи из Војводине*, књ. 3, прир. П. Момировић, Нови Сад, 1996.
82. *Стари српски записи и натписи*, књ. 1, прир. Љ. Стојановић, Београд, 1902.
83. *Стари српски записи натписи*, књ. 2, прир. Љ. Стојановић, Београд, 1903.
84. *Стари српски записи и натписи*, књ. 4, прир. Љ. Стојановић, Београд, 1986.
85. *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типници, поменици, записи и др.*, прир. Љ. Стојановић, Споменик III (1890).
86. *Стојан Новаковић – изабрана документа*, прир. А. Растовић, Б. Миљковић Катић, Б. Стојић, Ј. Блажић Пејић, Београд, 2017.
87. В. Стојанчевић, *Коцебуовљев протокол о одређивању граница Србије из 1831. године*, Споменик СХХХIV. Одељење историјских наука 9 (1995), 169–174.
88. С. Текелија, *Описаније живота*, Београд, 1966.

89. *Уговори и конвенције између Србије и страних држава (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887)*, Београд, 1887.
90. Ј. Хан, *Путовање кроз поречину Дрима и Вардара*, прев. М. Илић, Београд, 1876.
91. Isti, *The discovery of Albania. Travel Writing and Anthropology in the Nineteenth-Century Balkans*, selected texts introduced and translated from the German by R. Elsie, London, 2015.
92. Isti, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien, 1861.
93. Љ. Цвијић, *Дневник*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 1: Карст. Географска монографија. Нови резултати о глацијалној епоси Балканскога полуострва Београд, 2000, 157–194.
94. *Claudii Ptolemaei Geographia*, tom. I, ed. K. F. Augustus Nobbe, Leipzig, 1843.

Периодика

1. *Балкански рат у слици и речи*
2. *Босанска вила*
3. *Велика Србија*
4. *Видело*
5. *Виена – забави и роуци*
6. *Вила – лист за забаву, књижевност и науку*
7. *Време*
8. *Die Zeit*
9. *Друштво Светога Саве*
10. *Застава*
11. *Зора – лист за забаву, поуку и књижевност*
12. *Јавор*
13. *Календар са Шематизмом Књажевства Србије*
14. *Národni listy*
15. *Нови београдски дневник*
16. *Политика*
17. *Просветни гласник*
18. *Русско-славјански календарь*
19. *Службени војни лист. Орган и издање Војног министарства*
20. *Србски народни лист*
21. *Српске новине*
22. *Стражилово*
23. *The illustrated London News*
24. *Школски лист*

Картографски извори

1. *A new map of the Kingdom of Hungary and the states that have been Subject to it, which are at present the Northern parts Turkey in Europe*, London, 1695. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 335)

2. L. Adamović, *Die Pflanzengeographische Stellung und Gliederung der Balkanhalbinsel*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse 80 (1907), karte I–III.
3. Д. Ангелидев, *Карта пространа на Европаческа Турција с надлежаци неџ Княжества Унгаровлахия Сербия и с независимото Княжество на Черня-горя*, Пловдив 1862.
(<https://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/image>)
4. D. Angellino. *The portolan chart of Angellino de Dalorto, 1325*. ([The portolan chart of Angellino de Dalorto, MCCCXXV, in the collection of Prince Corsini at Florence \(nla.gov.au\)](https://nla.gov.au))
5. Д. Антула, Д. Симоновић, *Рударска карта Краљевине Србије*, Београд, 1900. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 2099)
6. Н. Д. Артамонов, *Карта театра войны в Европейской Турции (Герцеговины, Боснии, Сербии, Булгарии и частей Румынии и Албании)*, Ст. Петербург, 1878.
(https://runivers.ru/mp/maps-detail.php?ID=594167&SECTION_ID=8209)
7. *Balkanlar Haritası*, Istanbul, 1914. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hrt. 159).
8. Ј. Бешлић, *Карта Краљевине Србије*, Београд, 1890³. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр III 2)
9. Исти, *Нова карта српске земље и Балканскога полуострва*, Београд, 1887–1890?. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 560)
10. F. Bianconi, *Cartes commerciales indiquant les productions industrielles et agricoles, les centres commerciaux le chiffre de la population, les chemins de fer, les routes, les bureaux de poste et de télégraphe les compagnies maritimes desservant les ports et, etc*, Paris, 1885.
11. W. J. Blaeu, *Le theatre du monde (Novel atlas)*, Amsterdam, 1647.
12. O. Blau, *Karte der Herzegowina*, Berlin, 1861.
(<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/654/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJQSU MiOiBbIIIUFUyJdfSwgInF1ZXJ5IjogIkZFSlo9KFwiQiBJWCBcdTIwMTMgQXVzen RyaWFcdTIwMTNNYWd5YXJvcnN6XHUwMGUxZ1wiKSJ9>)
13. A. Boué, *Carte de la Turquie d' Europe*, Paris, 1840.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53088003s>)
14. Isti, *Etnographische Karte des Osmanischen Reichs europäischen Theils und von Griechenland*, Gotha, 1847.
(<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~1566~160098:Ethnographische-Karte-des-Osmanisch>)
15. С. Бошковић, *Карта балканског ратишта*, Београд, 1912/1913.
16. Исти, *Нова карта српских краљевина и суседних области*, Београд, 1914. (Војногеографски институт, сиг. 1.1.23)
17. E. Briffaut, *Theatre de la Guerre dans le Royaume de Serbie*, Vienne 1738.
(<https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/29766/>)
18. J. van der Bruggen, *Regnum Serviae*, Wien 1737.
(<https://www.europeana.eu/en/item/9200352/object/info/id/11107>)
19. Ј. Бугарски, *Карта Княжества Сербие*, Београд 1845. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр III 1170)
20. *България*, Пловдив, 1883. (<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=99>)
21. Н. Васојевић, *Земљовидъ Косовогъ поля*, Нови Сад, 1847. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 558)

22. F. G. Vaudoncourt, *Carte Generale de la Turquie d' Europe a la droite du Danube ou des Beglerbegliks de Roumili, Bosna et Moree*, Paris, 1818.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530366065>)
23. М. Веселиновић, *Србија* (мапа), Српство I, бр. 9 (1886).
24. G. C. da Vignola, *Dalmatia, Istria, Bosnia, Servia, Croatia e parte di Schiavonia*, Roma 1684.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5964122g>)
25. Isti, *Il Regno della Servia detta altrimenti Rascia*, Roma 1689.
([Il regno della Servia detta altrimenti Rascia / descritto da Giacomo Cantelli da Vignola | Gallica \(bnf.fr\)](#))
26. Isti, *Il Regno della Bossina*, Roma 1689.
(<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~290621~90067217:Il-Regno-della-Bossina>)
27. G. M. Vischer, *Theatrum Belli inter Magnos duos Imperatores Romanorum et Turcarum*, Viennae, 1685.
(https://digital.onb.ac.at/RepViewer/viewer.faces?doc=DTL_5968616&order=1&view=SINGLE)
28. A. Viquenel, *Carte de la Thrace, d'une partie de la Macedonie et de la Mæsie*, Paris, 1854. ([DigiTool - Výsledky - Úplné zobrazení \(cuni.cz\)](#))
29. C. Vogel, *Die Balkan-halbinsel in 4 Blättern. Türkei, Rumänien, Griechenland, Serbien, Montenegro, Bulgarien*, Gotha, 1897. (Војногеографски институт, сиг. 2.1); Isto, 1908.² (https://dmlmenetwork.org/library/catalog/harvard_harvard-ihp-765)
30. М. Вукашиновић, *Релјефна карта Краљевине Србије*, Берлин, 1904. (приватна колекција)
31. F. A. Garnier, *Atlas sphéroïdal et universel de géographie*, Paris, 1862.
32. *General-Karte von Bosnien, der Hercegovina, von Serbien und Montenegro*, Wien, 1876. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53006848j>)
33. *General-Karte von Bosnien, Serbien und der Herzogowina*, Wien, 1868. ([General-Karte von Bosnien, Serbien und der Herzogowina. \[B III a 23\] | Maps | Hungaricana](#))
34. *General Karte von Bosnien und der Hercegovina*, Wien, 1884–1885, list XV
(<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/toc/AC04114387/1/>)
35. *Generalkarte von Mitteleuropa*, Wien, 1887–1902.
(<http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/topo/3felmeres.htm>)
36. *General-Karte von Central-Europa*, Wien 1873–1876.
(<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer/toc/AC03910769/2/>)
37. R. G. Giacomo, *Mercurio Geografico overo Guida Geografica in tutte le parti del Mondo, conforme le tavole geografiche del Sansone, Baudrand e Cantelli*, Rome, 1692
38. S. Gopčević, *Ethnographische karte von Makedonien und Alt-Serbien*, u: Isti, *Die ethnographischen Verhältnisse Makedoniens und Altserbiens*, Mitteilungen aus Justus Perhes' Geographischer anstalt 35 (1889), taff. 4.
39. Isti, *Ethnographische karte von Altserbien und Makedonien*, u: S. Gopčević, *Makedonien und Altserbien*, Wien, 1889.
40. С. Гопчевић, *Етнографска карта Македоније и Старе Србије*, Београд, 1889. (Војногеографски институт, сиг. 1.8.2)
41. Д. Давидовић, *Земљ у којима пребиваю Србљи*, у: Исти, *Забавник за годину 1821*.
42. I. Danielow, *Das Osmanische Reich in Europa / L' Empire Ottoman en Europe*, Wienn, 1815. ([Das Osmanische Reich in Europa. – L' Empire Ottoman en Europe... \[B III a 49\] | Maps | Hungaricana](#))
43. X. Г. Данов, *Главна карта от Европско Турско*, Пловдив, 1863.
(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=78>)

44. Исти, *Землеописателен учебен атлас в двадесет и четири карти*, Пловдив, 1865.
45. Исти, *Главна карта от Европско Турско*, Пловдив, 1870.
(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=79>)
46. Исти, *Княжество България с близоседни-те независими княжества Сърбия, Черна-Гора, Ромъния и останалы-те чясти от Европ. Турция*.
(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=175>)
47. Исти, *Карта на България*, 1900.
(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=138>)
48. *Das Osmanische Europa oder die Europaeische Turkey nebst dem Königreiche Griechenland und den Jonischen Island entworfen und gezeichnet C. F von Weiland berichtet 1846... von H. Kiepert*, Weimar, 1846. ([Das osmanische Europa oder die europaeische Turkey nebst dem Königreiche Griechenland und den Jonischen Inseln / entworfen und gezeichnet C. F von Weiland ; berichtet 1846... von H. Kiepert | Gallica \(bnf.fr\)](http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022790w))
49. *Das osmanische Reich in Europa, mit einem Theil desselben in Asien, nebst den angrenzenden österreichischen und russischen Gebieten in dem Stande von Jahre 1828*, München, 1828.
(<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/2LLU3EZREEPI76GM5JTSUGBMUJZHSSDO>)
50. К. Дежарден, *Школска мапа Европске Турске са Србиом и Влашком*, Београд, 1853. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр I 63).
51. Исти, *Србия и земљ у коима се србски говори са некимъ частима пограничними земаља*, Београд 1853. (The National Archives (the United Kingdom), Maps and plans extracted to flat storage from records of the Foreign Office, sig. МРК 1/191)
52. Исти, *Школска мапа Княжества, Старе и Воиводине Србије, Босне, Херцеговине и Црнегоре, Славоніе, Хрватске и Далмаціе, съ неким частима други аустрийски области, Албаније, Македоніе, Бугарске, Влашке и.т.д.*, Београд, 1853. (Војногеографски институт, сиг. 1.1.5).
53. Исти, *Школска мапа Европе*, Београд 1855. (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, сиг. 21/14)
54. Д. Дероко, *Атлас Краљевине Србије и српских земаља за IV разред основних школа*, Београд, 1911.
55. *Die Balkanländer*, Leipzig, 1913.
(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21972/>)
56. *Die Europäische Orient*, Wien, 1887.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022790w>)
57. *Бенерална карта Краљевине Србије*, Београд, 1893. (Државни архив Србије, Збирка географских карата, ГК-23)
58. *Ethnological map of European Turkey and Greece*, London, 1877.
([An Ethnological map of European Turkey and Greece : Edward Stanford : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](http://www.archive.org/details/an-ethnological-map-of-european-turkey-and-greece-1877))
59. Ј. Жујовић, *Скица геолошке карте Краљевине Србије*, Београд, 1886.
(<https://phaidrabg.bg.ac.rs/open/o:2176>)
60. Н. С. Зарянке, В. В. Комаров, *Карта славянскихъ народностей*, С. Петербургъ, 1889. (<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01010833176?page=1&rotate=0&theme=white>)
61. Исти, *Карта славянскихъ народностей*, у: *Русско-славянский календарь на 1890 годъ*, С. Петроградъ, 1890.
62. Н. Зуев, *Карта Европейской Турции*, С. Петербург, 1853. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/133)

63. А. А. Ильин, *Карта Европейской Турции, Румыни, Сербии, Черногории и Королевства Эллиновъ*, 1884. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/3–96)
64. *Imperii Orientalis et Circumjacentium Regionum, sub Constantino Porphyrogenito et ejus praedecessoribus descriptio. Auctore Guillelmo Del'Isle e Regia Scientiarum Academia, ad novam editionem Libri Constantini Porphyrogeniti de Administrando Imperio quae prodit studio Anselmi Bandurii, Monachi Benedictini Ragusini Melitensis cum ejus dem note et animadversionibus*, Paris [1715].
(<https://searchworks.stanford.edu/view/dt165zj8950>)
65. *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama 16, 17, 18. vek*, prir. S. Živković, Beograd, 1990.
66. А. К. Johnson, *The Royal atlas of modern geography*, London, 1861.
67. В. Карић, *Карта Краљевине Србије*, Београд, 1888, 1890².
(<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3293>, Војногеографски институт, сиг. 1.5.13)
68. Исти, *Карта српске земље и Балканског полуострва*, Београд, 1884. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр III 3)
69. *Карта Бессарабии, Молдавии, Валахии и части земель, к оным прилежащих*, Санкт Петербург, 1820.
(<https://elib.rgo.ru/safeview/123456789/234357/1/0JrQnDQ5X2tfMDA1NzE2XzAwNTcyMC5wZGY=>)
70. [*Карта европейской Турции*], Санкт-Петербург, 1876. [[Európai Törökország térképe.](#)] [[B III a 72/3](#)] | [Maps](#) | [Hungaricana](#))
71. *Карта западног дела Кнежевине Бугарске*, Београд, 1896 (Војногеографски институт, сиг. 2.3.5)
72. *Карта заузетог земљишта војском Јаворског кора у рату 1877/78.* (Војногеографски институт, сиг. 1.5.12)
73. [*Карта Кнежевине Србије*, Београд, 1879]. (Архив Војногеографског института, сиг. 1.5.8)
74. *Карта на Македония и Одринския вилает*, София, 1910.
(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=184>)
75. *Карта на Новата България с естествените граници*, София, 1903.
(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=40>)
76. *Карта Кънажевачког округа по крокију од г. Јеврема Марковића инцинирског подпоручника*, Београд, 1866. (Војногеографски институт, сиг. 1.5.8)
77. *Карта Краљевине Србије*, Београд, 1900. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, Картографски фонд, Кр II 23/1)
78. *Карта предъявленная Константинопольской конференцији 1876 года.*
(<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=31>,
79. *Карта театра войны в Европе 1828 и 1829 годов составлена в 1:420 000 долю настоящей величины с инструментальной съемки Бессарабии, рекогносцировок Сербии, восточной части Булгарии и Румилии, и военной съемки Молдавии, Валахии и Бабадагской области*, Санкт-Петербург, 1835.
(<https://vivaldi.nlr.ru/cm000010606/view/#page=>)
80. *Карта театра войны между Славянами и Турками. Полныя Европейская Турция, Сербия, Греция, Румуния и пограничныя части Азиатской Турции, России, Австрии и Италии съ показаніемъ областей, гора, рѣка, желѣзныхъ и шоссейныхъ дорог*, Москва, 1876. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/2–94)

81. *Карта театра войны между Сербией и Болгарией*, Ст. Петербургъ, 1885. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/30–2)
82. Н. Kiepert, *Serbien*, Weimar, 1849. (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3301>)
83. Isti, *Generalkarte von der Europäischen Türkei*, Berlin 1853. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond Kr III 1039)
84. Isti, *General-karte von dem Europäischen theile des Osmanischen Reiches, nebst Griechenland und Jonien*, Weimar, 1853. ([Generalkarte von dem Europäischen Theile des Osmanischen Rei... \[B III a 42/5\] | Maps | Hungaricana](#))
85. Isti, *Generalkarte der Türkischen Reiches in Europa und Asien*, Berlin, 1855. ([General-Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien : nebst Ungarn, Südrussland, den kaukasischen Ländern und West-Persien | Library of Congress \(loc.gov\)](#))
86. Isti, *Uebersichtskarte von Mittel-Europa*, Wien, 1865. ([H. Kiepert's Uebersichtskarte von Mittel-Europa. \[B II a 17\] | Maps | Hungaricana](#))
87. Isti, *Übersichtskarte der projectirten Eisenbahnlinie zwischen der Donau und Saloniki*, Berlin, 1867.
88. Isti, *General-Karte von der europäischen Türkei*, Berlin, 1870. (Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond, Kr III 58/1)
89. Isti, *Etnographische Übersichts des Europäischer Orients*, Berlin, 1876. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21644/?list=eyJxdWVyeSI6ICJraWVwZXJ0ICJ9>)
90. Isti, *General-Karte des Türkischen Reiches in Europa und Asien nebst Ungarn, Südrussland, den kaukasischen Ländern und West-Persien*, Berlin, 1877². (<https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~323513~90092718:T%C3%BCrkischen-Reiches->)
91. Isti, *Die Staaten der Balkan Halbinsel nach der Grenzbestimmung des Friedens von Hagios Stephanos (S. Stefano) 3 März 1878*, Berlin, 1878. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8494578g/f1.item.zoom>)
92. Isti, *Die neuen Grenzen auf der Balkan-Halbinsel, nach den Bestimmungen des Vertrags von Berlin vom 13 juli 1878*, Berlin, 1878. ([Die neuen Grenzen auf der Balkan-Halbinsel, nach den Bestimm... \[B III c 43\] | Maps | Hungaricana](#))
93. Isti, *Neue General-Karte der Unter-Donau- und Balkan-Länder mit den neuen Grenzen von Serbien, Bulgarien und Ost-Rumelien, nach den im Jahre 1879 ausgeführten officiellen Aufnahmen*, Berlin, 1880. (<https://collections.library.yale.edu/catalog/15498178>)
94. Isti, *Generalkarte der Südost-Europäischen Halbinsel*, Berlin, 1881. (<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer!/image/AC03906921/1/-/>)
95. Isti, *Carte des nouvelles frontiers entre la Serbie, la Roumanie, la Bulgarie, la Roumélie orientale et les provinces immédiates de la Turquie selon les décisions du Congrès de Berlin, Juillet 1878*, Berlin, 1881. ([Cartes des Nouvelles Frontières entre la Serbie, la Roumanie... \[B III c 46\] | Maps | Hungaricana](#))
96. Isti, *Carte générale des provinces européennes et asiatiques de l'Empire Ottoman (sans l'Arabie)*, Berlin 1892. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10104076w>)
97. Isti, *General Karte der südost-europäischen Halbinsel*, Berlin, 1885. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022981p>)

98. Isti, *General-Karte von der europäischen Türkei*, Istanbul 1872/3. (na osmanskom turskom) ([\[A Balkán-félsziget.\] \[B III a 72/2\] | Maps | Hungaricana](#))
99. V. Klaić, *Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, Bosna i Hercegovina sa pograničnim zemljama*, Zagreb, 1885. (https://www.europeana.eu/en/item/9200352/object_info_id_17579)
100. A. Klement, *Hand-Karte der Europäischen Türkei, Bulgarien u. Ost-Rumelien*, Wien, 1904. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8443667b>)
101. *Княжество Сербие*, Београд, 1866 (рукописна карта), (Војногеографски институт, сиг. 1.5.4)
102. J. Ковачевић, *Српски географски атлас за ниже разреде средње школе*, Београд, 1902.
103. F. Konica, *Sch^ypeⁿia, E' para karte é dheut t'one é shtypur/n mé të holla të Lartesise Tij Don Ghinit, Marcés i Aladros é prints i Kastrioteve nga ghaku i te Madhit t'one Skenderbég, Pérendia i faltë jéte te ghate*, Bruselit, 1902.
104. A. Konrad, *Carte de la Turquie d'Europe (nouvellement dressée et defsinée)*, Vienne, 1816 ([Carte de la Turquie d'Europe... \[B III a 50\] | Maps | Hungaricana](#))
105. Кораблев, Сиряков, *Карта Европейской Турции*, Ст. Петербургъ, 1854. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Пер. Аз/3–76)
106. Н. Е. Котелников, *Карта театра войны в Европской и Азиатской Турции*, Киев 1877. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/1–22)
107. А. Кривошиев, *Карта на България с прилежащите неџ държави*, Пловдив, 1892. (<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/evro?id=85>)
108. *Кроки околине Битоља*, 1912. (Војногеографски институт, сиг. 1.8.11)
109. *Кроки околине Куманова* (Војногеографски институт, сиг. 1.8.10)
110. *Кроки околине Новог Пазара са распоредом трупа у решавајућој фази боја* – рукописна карта (Народна библиотека Србије, ФГЈ, Р 558/XVI4/4а)
111. В. Кжнчовъ, *Етнографическа карта на Македония*, у: Исти, *Македония, етнография и статистика*, София, 1900.
112. *La Macedonie pendant les dernieres cinq annes*, u: *Macedonia et le vilayet d'Adrinople – Mémoire de l'organisation intérieure*, Paris, 1904. (<https://kramerus.cuni.cz/uk/view/uuid:6d36a8e4-941f-11ec-afd7fa163e4ea95f?page=uuid:6e547d00-941f-11ec-afd7-fa163e4ea95f>)
113. P. Langhas, *Politisch-militärische karte der Balkan-halbinsel*, Wien, 1903. (Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond, Kr III 49/1)
114. P. Lapie, *Carte générale de la Turquie d'Europe en XV feuilles*, Paris, 1822. ([Carte générale de la Turquie d'Europe en 15 feuilles. \[B III a 53\] | Maps | Hungaricana](#))
115. Isti, *Carte d'une partie de la Servie et de l'Albania*, Paris, 1842. (<https://www.oldmapsonline.org/map/cuni/1013932>)
116. Isti, *Carte de la Macédoine, d' une parte de l' Albanie, de l' Epire et de la Thessalie*, Paris, 1843. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8441817h>)
117. G. Lejean, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et des etats vassaux autonomes*, Gotha, 1861. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53147323f>)
118. Леонид, *Мапа Европске Турске. Балканско полуострво*, Београд, 1870. (Државни архив Србије, Збирка географских карата, ГК – 84)
119. W. Liebenow, *Karte der Europ. Türkei und der Balkan-Staaten*, Berlin, 1885.

<https://polona.pl/item/karte-der-europaischen-turkei-und-der-balkan-staaten,NjEyNzQ2MTI/1/#info:metadata>

120. F. I. Maire, *Carte générale des limites entre les trois empires et leurs variations successives depuis l'année 1718 jusqu'à ce jour ou théâtre de la guerre présente*, Vienne, 1788.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530998523>)
121. А. П. Максимович, *Карта театра войны России против Турок*, Санкт-Петербург, 1828. (<https://vivaldi.nlr.ru/cm000010602/view/#page=>)
122. C. Mannert, *Charte von der Europæischen Turkey Kleinasien einem Theile Syriens und andern angränzenden Ländern*, Nürnberg, 1808.
(<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/21859/>)
123. *Мапа бившег заузетог турског земљишта Добровољачко-усташким моравско-добричким кором под командом команданта њихова Милоша Милојевића*. (Војногеографски институт, сиг. 1.5.7)
124. В. Маринковић, *Карта Србије и Црне Горе*, Београд, 1913. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр III 11)
125. Исти, *Карта Балканског полуострва*, Београд, 1913. (Војногеографски институт, сиг. 2.1.18)
126. М. С. Маринов, *Карта на Балканската освободителна война, 1912/1913*.
127. R. Mach, *Karte der Schulsphären der Türkischen Balkan-Halbinsel*, u: Petermann's Mitteilungen 45 (1899), Taf. 8.
128. А. Медовић, *Карта окружја Пожаревачког Княжества Србије*, Београд, 1850. (ДАС, ГК–26)
129. R. Meinhardt, *Die Donau-Länder und die Balkan-halbinsel. Theatre of the war between the Russia and the Turkez in Europe / Théâtre de la guerre entre la Russie et la Turquie en Europe*, Berlin, 1877.
(<https://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/image>)
130. F. Meinhard, *Ethnographische Karte von Makedonien*, Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik XXI (1899), Taff. 10.
131. G. Mercatoris, *Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figura*, Amsterodami, 1595.
132. Isti, *Atlas sive Cosmographicae meditationes de fabrica mundi et fabricati figvra*, Dvisbvrgi, 1595.
133. Х. Милев, *Карта на Търновското царство във време на Асеновци (1185–1257)*, София, 1909.
134. Ј. Миленковић, *Княжество Србије*. Београд, 1850. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 599)
135. М. Милојевић, *Историско-етнографско-географска мапа Срба и српских (југославенских) земаља у Турској и Аустрији*, Београд, 1873. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 1875)
136. Исти, *Етнографска мапа Срба и српских (југословенских) земаља*, у: Исти, *Народописни и земљописни преглед средњег дела Праве (Старе) Србије*, Београд, 1881.
137. М. Ф. Миркович, *Этнографическая карта славянскихъ народностей*, С. Петербургъ, 1867.
(<https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01010835223?page=1&rotate=0&theme=white>)
138. М. Ф. Миркович, А. Ф. Риттих, *Этнографическая карта славянскихъ народностей*, С. Петербург, 1875. (<https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:429797/365586/page/1>)

139. S. A. Mitchell, *A New Universal Atlas Containing Maps of the various Empires, Kingdoms, States and Republics of the World*, Philadelphia, 1853.
140. J. Мишкович, *Карта Рудничког округа*, у: *Исти, Опис Рудничког округа*, Гласник СУД 34 (1872).
141. J. Müller, *Nahia Pečská, Diakovská i Prizrenská*, 1837.
142. *Nationalitäten-Karte der Vilajete Kosovo, Saloniki, Scutari, Janina und Monastir*, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (=HHStA), Nachlasse und Sonderbestände, Nachlass Szapary, 3–7 Schulpolitik im Orient.
143. Н. П. Нечаев, *Карта Болгарского княжества, Сербии, Черногории и Русской Добруджи по мирному договору Сан-Стефано 19. фев. 1878 г.*, Москва, 1878. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/58)
144. Исти, *Карта Болгарского княжества, Сербии, Черногории и Русской Добруджи по мирному договору Сан-Стефано 19. фев. 1878 г и по Берлинскому трактату*, Санкт Петербург, 1912. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/58).
145. L. Niederle, *Narodopisna mapa Slovanstva*, u: *Isti, Slovanský svět. Zeměpisný a statistický obray současného Slovanstva*, Praha, 1909.
146. Isti, *Narodopisna mapa Slovanstva*, Praha, 1912.
(<http://chartae-antiquae.cz/en/maps/47431/?view=-84.984375,39.4375,5>.)
147. C. Nikolaidis, *Carte ethnographique et linguistique de la Macédoine*, Berlin, 1899.
([https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5c/Ethnographic Map of Macedonia%2C_1899.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5c/Ethnographic_Map_of_Macedonia%2C_1899.jpg))
148. С. Обрадовић, *Карта Окружја Ужичког Княжества Србије*, Београд 1858. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 47)
149. *Operationskarte von Montenegro u. Dessen basn., herceg., dalmat. u. türk. Anland*, Wien, 1912. (<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/22581/>)
150. A. Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerp, 1570, 1584.
151. З. Орфелин, *Паннонија, Мизија, Даџија, Иллирикъ*, у: J. Рајић, *Исторја разнихъ славенскихъ народовъ наипаче Болгаровъ, Хорватовъ, и Сербовъ*, књ. 3, Беч, 1794.
152. *Osmanlı Devleti Avrurasi, Bulgaristan, Arnavultuk, Kuzey Yunanistan ve Güney Sırbistan'I icine alan Balkanlar haritası*, Istanbul, 1911. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hrt. 161)
153. G. Palma, *Carte de la plus Grande Partie de la Turquie d' Europe / Χάρτης τῆς Ευρωπαϊκῆς Τουρκίας Πάλαι μὲν Ελλάδός*, Trieste, 1811.
(<https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003494089>)
154. A. Peterman, *Russisch-türkischer Kriegsschauplatz*, Gotha, 1877.
(<https://collections.library.yale.edu/catalog/15506441>)
155. K. Peucker, *Makedonien, Altserbien und Albanien*, Wien, 1903. (Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond Kr III 79); Isto, 1903². (Biblioteka Matice srpske, Gk I 756); Isto, 1904³, (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21924/>); Isto, 1912 (IV auf), Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond Kr III 81); Isto (V auf), 1913. Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond Kr III 82).
156. Isto, *Die Staaten von Südost=Europa, Rumanien, Serbien, Montenegro, Bulgarien, Kreta, Europ. Türkei, Griechenland*, Wien, 1903.

157. *План града Скопља*, (Војногеографски институт, сиг. 1.8.12)
158. *Подробная карта военныхъ дѣйствій. Полныя Европейская Турція, Сербія, Греція, Румунія и пограничныя части Азіатской Турціи, Россіи, Австріи и Италіи съ показаніемъ областей, гора, рѣка, желѣзныхъ и шосейныхъ дорог*, Москва, 1877. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/2–44)
159. *Polit. Eintheilung, Nationalitäten und Religionen*, u: Detailbeschreibung des Sandžaks Plevlje und des Vilajets Kosovo, Wien, 1899. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 2054)
160. *Provisorische Operationskarte B.*, Wien, 1909.
(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22582/>)
161. *Regnum Bosniae, una cum finitimis Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae, Hung. et Serviae partibus, adjuncta praecipuorum in his regionibus munimentorum ichnographia; Regni Serviae pars, una cum finitimis Valachiae & Bulgariae partibus, addita praecipuorum in his regionibus munimentorum & castellorum Ichnographia*, Nuremberg 1738. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 476)
162. C. G. T. Reichard, *Der Europäische Theil des Osmanischen Reichs oder Die Europäische Turkey*, Gotha, 1818. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова, Картографски фонд, Кр I 638).
163. Isti, *Der Europäische Theil des Türkischen Reichs*, Nürnberg, 1821.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530996297>)
164. *Religions-Karte der Vilajete Kosovo, Saloniki, Scutari, Janina und Monastir*, HHStA, Nachlasse und Sonderbestände, Nachlass Szapary, 3–7 Schulpolitik im Orient.
165. F. A. Riedl, *Charte von Servien, Bosnien und dem Grossten Theile von Illyrien*, Wien – Pesth, 1810.
(<https://teca.bncf.firenze.sbn.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?idr=BNCF0003494219>)
166. J. Roskiewicz, *Karte von Bosnien, der Hercegovina und des Paschaliks von Novibazar (Rascien)*, Wien, 1865. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/655/>)
167. *Rumeli-i şahane haritası*, Istanbul, 1901–1902.
(<https://digitalcollections.library.harvard.edu/catalog/990093169950203941>)
168. А. Д. Савинков, *Театр войны России против Турок*, Санкт-Петербург, 1828.
(<https://vivaldi.nlr.ru/cm000010600/details>)
169. C. Sax, *Etnographischen Karte europäischen Türkei und ihrer Dependenz zur Zeit des Kriegaubruches im Jahre 1877*, Mittheilungen der kaiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft XXI (1878), Taff. III.
170. D. Seljan, *Zemljovid carevine Austrianske i južne Niemačke, zatim Svajcarske, Talijanske, europejske Turske i Gercke*, Веč, 1847. (ASANU, Fond Fedora Nikića, nesređena građa)
171. *Serbien und Montenegro*, Berlin und Glogau, 1913.
(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22100/>)
172. M. Seutter, *Iustissimae Causae Heroica Virtute propugnatae gloriosiss. Triumphi Praemium sive Accurata delineatio Provinciarum et Urbium, quae duabus celeberrimis Expeditionibus Iusto Domino ac Victori restitutae et Pace Passarowizensi. Ao 1718 d. 21. Iullii à debellatis Turc. concessae et assignatae sunt*, Augsburg 1720. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 467)

173. *Sirbistan*, Istanbul, 1868/1869. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hrt. 0052)
174. *Sirbistan'da Sokol kazası hudutlarını gösterir harita*, 1862. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hrt. 0051)
175. *Слив Јужне Мораве*, Београд, 1881. (Војногеографски институт, сиг. 1.5.10)
176. K. Sohr, *General Karte der Balkanhalbinsel*, Glogau, 1884.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022737j>)
177. *Spezialkarte der Osterreichisch-Ungarischen Monarchie*, Priboj, Wien, 1897/1898.
(<https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47df-8caa-a3d9-e040-e00a18064a99>)
178. *Stanford's Map of Turkey in Europe and Her Tributary States, Together with Such Parts of Russia, Austria, Turkey in Asia & Persia as are More Immediately Concerned in the Settlement of the Eastern Question*, London, 1877.
179. C. Stein, *Neuer Atlas der ganzen Erde für die Gebildeten aller Stände und für höhere Lehranstalten*, Leipzig 1865.
180. A. Steinhuser, *Ortskarte von Bosnien, Hercegovina, nebst Serbien, Montenegro und Theilen der angränzenden Länder*, Wien, 1875.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53102751b>)
181. Isti, *Hypsometrische Wandkarte von Mittel-Europa*, Wien, 1877.
(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21500/>)
182. Isti, *Das Sandschak Novi Bazar, Nord-Albanien, Neu-Serbien u. Montenegro*, Wien, 1879. ([Das Sandschak Novi Bazar, Nord-Albanien, Neu-Serbien u. Mont...](#) [B III a 258] | [Maps](#) | [Hungaricana](#))
183. Isti, A. Steinhuser, *Generalkarte von Bosnien, der Herzegovina und dem Sandschak Novi Bazar sammt Dalmatien, Montenegro und Serbien*, Wien, 1882.
(<https://kramerius.cuni.cz/uk/view/uuid:a5eb10f4-9419-11ec-853afa163e4ea95f?page=uuid:a708b69e-9419-11ec-853a-fa163e4ea95f>)
184. Isti, *Generalkarte von Bulgarien Rumelien und Macedonien*, Wien, 1885.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530229913>)
185. Isti, *Generalkarte des Königreiches Serbien mit den angrenzenden bosnischen, nordalbanischen u. bulgarischen Gebieten*, Wien, 1885.
([Generalkarte des Königreiches Serbien - Digitalisierte Bestände UB Wien](#) (univie.ac.at))
186. Isti, *Karte von Südost-Europa die Staaten der Balkan-Halbinsel, sammt Theilen v. Österreich-Ungarn bis Budapest u. Wien und den übrigen angrenzenden Ländern*, Wien, 1887. (<https://goobi-viewer.univie.ac.at/viewer!/image/AC03865531/1/-/>)
187. M. Stier, *Vermehrte und Verbesserte Landkarten des Königreichs Ungarn*, Wien, 1684.
(<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=11128>)
188. V. Stojanov, *Evropske Turecko, Cerna hora, Recko a Jonske ostrovy*, Prah, 1863. (<http://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/image>)
189. F. von Stülpnagel, *Die europäische Türkei von der Gränze Griechenlands bis zu den Mündungen der Donau*, Gotha, 1834.
([DigiTool - Výsledky - Úplné zobrazení](#) (cuni.cz))
190. J. SCHEDA, *General-Karte von Europa*, Wien, 1845–1847. ([General-Karte von Europa in 25 Blättern](#). [B I a 19] | [Maps](#) | [Hungaricana](#))
191. Isti, *General-Karte von Central Europa*, Wien, 1856–1869.
(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/21376/?list=eyJxdWVyeSI6ICJCIeIJI GEgMjEifQ>)

192. Isti, *General-Karte der Europaeischen Turkey und des Königreich Griechenland*, Wien, 1869. ([General-Karte der Europaeischen Turkey und des Königreich Gr... \[B III a 64\] | Maps | Hungaricana](#))
193. Isti, *Karte von Bosnien, Herzegowina & Albanien, nebst Serbien, Montenegro und Dalmatien*, Wien, 1875. (Arhiv Vojnogeografskog instituta, sig. 1.1.6)
194. Isti, *General-Karte der Europaeischen Türkei und des Königreiches Griechenland*, Wien, 1877. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/25997/>)
195. M. Schimek, *Das Koenigreich Bosnien und die Herzegovina (Rama) samt den angrenzen den Provinzen von Croatien, Sclavonien, Temesvar, Servien, Albanien, Ragusa, und dem Venetianschen Dalmatien*, Wien, 1788. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53119623b>)
196. J. Schlacher, *General-Karte von Mittel-Europa*, Wien, 1875. (<https://vu.contentdm.oclc.org/digital/collection/krt/id/29>)
197. *Schul-karte der Vilajete Kosovo, Saloniki, Scutari, Janina und Monastir*. (HHStA, Nachlasse und Sonderbestände, Nachlass Szapary, 3–7 Schulpolitik im Orient)
198. C. Schütz, *Kriegstheater oder Graenzkarte Oesterreichs, Russlands und der Turkey*, Wien 1788. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 395).
199. Isti, *Neueste Karte der Koenigreiche Bosnien, Servien, Croatien und Slavonien Samt den angraenzenden Provinzen Temeswar, Dalmatien, Herzegowina, Ragusa, Steyermark, Kaernten, Krain, Friaul, Gradiska, und Istrien*, Vienna 1788. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53099989v>)
200. J. Sulzer, *Südost-Europa von Vorder-Asien oder Türkei und Griechenland*, Berlin, 1875. (Narodna biblioteka Srbije – Odeljenje posebnih fondova, Kartografski fond, Kr III 2654)
201. E. von Sydow, *Schul-Atlas in Zwei und Vierzig Karten*, Gotha, 1872.
202. A. Synvet, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe*, Constantinople, 1877.
203. С. Текелија, *Земљоображеніе Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре и ограднічнхъ Предѣль*, Виен, 1805. (Библиотека Матице српске, Гк II 539)
204. *Telegraphenkarte von Serbien*, 1907. ([Telegraphenkarte von Serbien. \[B III c 21\] | Maps | Hungaricana](#))
205. В. Тителбах, П, Шрепловић, *Атлас Краљевине Србије са земљописом : по наставном програму за III. разред основних школа*, Београд, 1888.
206. С. Томић, *Карта српских и осталих југословенских земаља*, прилог уз *Вардар 3* (1908). (Војногеографски институт, сиг. 1.1.12)
207. *Turquie d'Europe pour l' intelligence de la Geuerre de Serbie*, Paris 1866. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ-Балк/287–6)
208. С. С. Тютиков, *Подробная Карта Европейской и Азиатской Турции*, Санкт Петербург, 1855. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Пер. Аз/78)
209. М. Убавчић, *Карта Душанове царевине*, Београд, 1885. (Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Трезор 22/22)
210. *Übersichtskarte von Evropa*, Wien 1902–1904. (<https://vu.contentdm.oclc.org/digital/collection/krt/id/4836/rec/1>)
211. *Übersichtskarte des südlichen Kriegsschauplatzes*, Wien, 1914. (<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/22351/>)

212. Г. Ђорђевић-Умјански, *Карта Кнежевине Србије*, Београд, 1881. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 1833)
213. Исти, *Карта Краљевине Србије*, (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 1871)
214. G. Frayttag, *Karte der Balkan-Halbinsel und der angrenzenden Gebiete*, Berlin, 1885.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530227937>)
215. G. Freytag's *Karte der Balkan-Halbinsel*, Wien, 1900, 1913².
(<https://edl.cultura.gov.it/open/385956>)
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b530637552>)
216. G. Freytags *Karte von Serbien*, Wien, 1914.
([G. Freytags Karte von Serbien. \[B III a 218/6\] | Maps | Hungaricana](#))
217. H. von Haardt, *Hand-Karte von Bosnien, der Herzegovina, Novibazar, Montenegro und dem österreichisch-ungarischen Küsten Gebiete*, Wien, 1878.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8494580j>)
218. А. Хаджирусте, *Карта на сегашная България, Тракия, Македония и на прилежащите земли*, Страсбургъ, 1843.
(<https://digilib.nationallibrary.bg/karti/public/image>)
219. *Hand-Atlas über alle Theile der Erde und über das Weltgebäude*, Gotha, 1859, 1865, 1880.
220. F. Handtke, *Karte von Kroatien, Slavonien, der Militair-Granze, Dalmatien, Bosnien, Serbien und Montenegro*, u: J. Berghaus, *Vollständiger Hand-Atlas der neueren Erdbeschreibung über alle Theile der Erde in 82 Blättern*, Glogau, 1854.
([Kroatien, Slavonien, Militair-Granze, Dalmatien, Bosnien, Serbien, Montenegro. - David Rumsey Historical Map Collection](#))
221. Isti, *Special Karte von Bosnien, der Herzegowina, Montenegro und Dalmatien*, Wien, 1878. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53023067g>)
222. Isti, *Special Karte der Fürstenthümer Serbien und Montenegro*, Wien, 1878.
(<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53022677t>)
223. Isti, *Generalkarte der Balkanhalbinsel*, Glogau, 1885.
([Generalkarte des Balkan-Halbinsel / von F. Handtke | Gallica \(bnf.fr\)](#))
224. A. Hartleben, *Kriegs-Karte der Europäischen Türkei, nebst Rumänien, Serbien, Montenegro, dann Griechenland und den angrenzenden Gebieten von Oesterreich–Ungarn und Russland*, Wien, 1876.
(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/25998/>)
225. F. von Hauslab, *Hypsometrische Uibersichts-Karte von Bosnien der Hercegovina von Serbien und Montenegro*, Wien, 1876. ([Hypsometrische Uibersichts-Karte von Bosnien der Hercegovina... \[B III b 4/1\] | Maps | Hungaricana](#))
226. Ј. Хаџић, *Земљъ у којима пребиваю Србљи, у: Дѣла Димитрїя Давидовића. Књ. 1: Исторїя народа србскогъ*, Београд, 1846.
227. J. V. Homann, *Regnorum Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae et Serviae cum Principatu Transylvaniae, maxima que Parte Valachiae, Norimbergae*, 17???. (Народна библиотека Србије, Оделjenje посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 346)
228. *Царинска карта Краљевине Србије*, Београд, 1897. (Државни архив Србије, Збирка географских карата, ГК–30)
229. *Cartes des Balkans*, Paris, 1900.
(<https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agdm/id/24339/>)

230. *Carte des tribus independantes et des Tribus Belligérantes de la Hte. Albanie Levée et dessinée Par le Prince des Wassoevitchs, Ingénieur et anuin chef d'État-major de l'armée Turque, 1839.* (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8443329m>)
231. *Carte ethnographique du Vilayet de Bitolia (Monastir),* Sofia, 1901. (АСАНУ, 14737, 20)
232. *Carte ethnographique du Vilayet de Salonique,* Sophia, 1901. (АСАНУ, 14737, 103)
233. *Carte ethnographique du Vilayet de Cossovo,* Sophia, 1901. (АСАНУ, 14737, 184)
234. Ј. Цвијић, *Карта Србије и Црне Горе*, Беч, 1897, 1898², 1911³. (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Картографски фонд, Кр II 571/1)
235. Исти, *Велика језера Балканскога полуострва. Језера Македоније, Старе Србије и Епира*, Београд, 1902.
236. Исти, *Геолошки атлас Македоније и Старе Србије*, Београд, 1903.
237. Исти, *Скица територијалне гаранције и комуникација*, у: Исти, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд, 1908. (Народна библиотека Србије, Фонд Тихомира Ђорђевића, 2171)
238. Isti, *Carte ethnographique de la nation Serbe.* (Народна библиотека Србије, Одељење посебних фондова – Фонд Тихомира Ђорђевића, 2171/1)
239. Isti, *Geographische und kulturelle Zusammenhänge Serbiens mit dem Adriatischen Meere*, у: Isti, *Der Zugang Serbiens zur Adria*, Petermann's Mitteilungen 58 (1912).
240. Исти, *Политичко-етнографска скица Македоније и Старе Србије*, у: Исти, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд, 1995.
241. Исти, *Етнографска скица Старе Србије*, у: Исти, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд, 1996.
242. Исти, *Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel*, Gotha, 1913. (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53066752r>)
243. V. M. Coronelli, *Le Royaume de Dalmacie: divise en ses comtez, territoires etc. la Morlaquie et la Bosnie*, Paris, [1700]. (https://www.europeana.eu/en/item/9200352/_object_info_id_11277)
244. *Cruchley's General Atlas for the use of School and Private Tuition*, London, 1853.
245. N. Cusanus, *Die älteste Karte von Deutschland*, Eystat 1491. (<https://collections.library.yale.edu/catalog/15826862>)
246. A. Ćirkoff, *Carte de la Principaute de Serbie et des provinces limitrophes*, St. Pétersbourg, 1848. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Кр III 802)
247. Д. Чуповски, *Карта Македонија по програма на македонските народници*, С. Петроград, 1913. (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/12/Map_of_Macedonia_by_Chupovski1913_copy.jpg)
248. В. Де Шатобренъ, *Карта Балканскога полуострва съ означениѣ владѣній Турецкаго Султана, Греческаго Королевства, Черногоріѣ Княжествъ, Молдавіи, Влахиѣ и Сербіи и сосѣднихъ странъ*, Ст. Петербург, 1854. (Российская национальная библиотека, Фонд картографических изданий, КЗ–Балк/2–92)
249. P. Šafarik, *Slovanský zeměvid*, Praha, 1842. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Кр II 397)

250. M. Waldseemüller, *Tabula moderna Bossinae, Servie, Gretiae et Sclavonie*, 1507, u: M. Grčić, *Cartographic image of Serbia and other neighbouring countries on the Balkan peninsula on the maps of Martin Waldseemüller from early 16th century*, Zbornik radova – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu 68 (2020).
251. A. Walsperger, *Mappa Mundi*, Konstanz, 1448.
(https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bav_pal_lat_1362b/0001)
252. C. G. Weiland, *Das Osmanische Europa oder die Europaeische Turkey nebst dem Koenigr. Griechenland und den Jonischen Inseln*, Weimar, 1832.
(<https://www.oldmapsonline.org/map/uu/1874-372636>)
253. Isti, *Die Europaeische Turkey und das Königreich Griechenland*, Weimar, 1832.
(http://geoportost.ios-regensburg.de/viewer/gbvppn_74367877X_51)
254. A. von Weingarten, *Karte von Serbien*, Wien 1820. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kp II 003).
255. J. Weingarten, *Theatre de la guerre dans le Royaume de Servie*, Vienne, 1750.
(<https://mapy.mzk.cz/mzk03/001/052/570/2619316528/>)
256. F. von Weiss, *Carte der Europæischen Turkey nebst einem Theile von Kleinasien*, Wien, 1829. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kp III 57/1)
257. J. C. Winkler, *Mappa Geographica novissima Regni Hungariae divisi In suos Comitatus cum Districtibus Jazygum er Cumanorum Banatus Temesiensis ejusque Districtuum nec non Regnorum Croatiae, Sclavoniae, Dalmatiae, Magni Principatus Transilvaniae, partis Bosniae, Serviae, Bulgariae er Walachiae dedicata Augustissimis Regnantibus Mariae Theresiae Imperatrici Reginae et Josepho II Romanorum Imperatori et Corregenti Promotore Excellentissimo Domino Generali Campi a Lacy. Ex accuratioribus Tabulis congregata et correcta Anno 1769*, Wien 1769.
(<https://maps.hungaricana.hu/en/HTITerkeptar/409/?list=eyJxdWVyeSI6ICJGT1JSPShodGkpIn0>, pristupljeno 27.9.2022)
258. F. de Wit, *Nova Totius Hungariae, Transilvaniae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Walachiae, Moldaviae, Schlavoniae, Dalmatiae, Maximaeq partis Danubii Fluminis Descriptio*, Amsterdam, 1688. (Narodna biblioteka Srbije, Odeljenje posebnih fondova – Kartografski fond, Kp II 583)
259. Isti, *Regni Hungariae et Regionum, quae ei quondam fuere unitae, ut Transilvaniae, Valachiae, Moldaviae, Serviae, Romaniae, Bulgariae, Bessarabiae, Croatine, Bosniae, Dalmatiae, Sclavoniae, Morlachiae, Ragusanae Reipublicae Maximaeq partis Danubii Fluminis, novissima delineation*, Amstelodani, 1688.
(<https://exhibits.stanford.edu/renaissance-exploration/catalog/mn935gz1714>)
260. F. A. von Witzleben, *Fluss und Berg Karte des Tyrkischen Reichs in Europa and Asien*, Magdeburg, 1829. ([Fluss und Berg Karte des Tyrkischen Reichs in Europa und Asien. Ite. Section Europäische Turkey... / von Ferd. Aug. v. Witzleben | Gallica \(bnf.fr\)](#))

Литература

Синтезе и монографије:

1. E. D. Akarli, *Ottoman population in Europe in the 19th century. Its Territorial, Racial, and Religious composition*, unpublished MA thesis, University of Wisconsin, 1972.
2. A. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983.

3. Д. Алексијевић, *Старо-Срби*, Београд, 1878.
4. А. Алексић, *Морава – њено садање стање и могућности пловидбе*, Београд, 1879.
5. М. Altić, *Povijesna geografija Kosova*, Zagreb, 2006.
6. Иста, *Российская картография Черногории. Картография XIX века на службе дипломати*, Москва, 2015.
7. М. Andonović, *Carte ethnographique Serbe avec les limites méridionales se la Vieille Serbie et celles de la Serbie du tsar Douchan*, Belgrade, 1903.
8. С. Андрејевић, *Нишке буне. Ослободилачки покрети од 1833. до 1842*, Ниш, 2003.
9. Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност*, Београд, 2004.
10. *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVII vek)*, прир. Ђ. Radojičić, Београд, 1960.
11. С. Антоновић, Н. Лазић, *Земљопис за II разред средњих школа*, Београд, 1902.
12. М. А. Vaudrand, *Dictionnaire géographique et historique contenant une description exacte de tous les États*. Tome 2, Paris, 1705.
13. Т. Бацетић, *Стара Србија. Прошлост, садашњост, народни живот и обичаји*, прир. Д. Аранитовић, Београд, 2001.
14. Д. Бацовић, *Којој словенској групи припадају Словени у Горњој Албанији и у Македонији*, Београд, 1878.
15. F. Bianconi, *Ethnographie et statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce - Races musulmanes et raïas, territoires occupés par elles dans la presque île des Balkans*, Paris, 1877.
16. А. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden, 1976.
17. М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд, 2011.
18. В. Богишић, *Разборъ сочиненія Н. А. Попова "Россія и Сербія" : съ приложеніемъ нѣкоторыхъ документовъ, почерпнутыхъ преимущественно изъ архива Министерства иностранныхъ дѣлъ въ С.-Петербургу*, Санктпетербургъ, 1872.
19. И. А. Богоров, *Кратка географія математическа, физическа и политическа*, Букуреш, 1851.
20. А. Boué, *La Turquie d'Europe I–IV*, Paris, 1840.
21. Isti, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet Empire*, t. 1–2, Vienne, 1854.
22. Isti, *Über eine Detail-Karte des Kraina-Knežina (Ober Kraina-Krieses) Serbiens*, Wien, 1857.
23. E. Bohm, *A geographical Dictionary. Representing the present and ancient names of all the countries, provinces, cities, towns, ports, seas, streights, fountains, and Rivers of the whole World*, London, 1688.
24. С. Бошковић, *Базиси и базисне мреже тригонометриске триангулације Србије, Црне Горе, Косовско-метохијске области и Македоније*, Београд, 1949.
25. А. Будиловичъ, *Статистическія таблицы распределенія Славянъ. Приложение къ „Этнографическој картѣ Славянскихъ народностей“ М. Ф. Мирковича изданной Петербургскимъ Отдѣломъ Славянскаго Благотворительнаго Комитета*, С. Петербургъ, 1875.
26. F. G. Vaudoncourt, *Memoire annexé a la carte de la Turquie d' Europe a la droite du Danube, ou des Beglerbegliks de Roum-ili, de Bosnie et de moree en quatre feuilles*, Munic, 1818.
27. М. Вемић, М. Стругар, *Атлас Древней Сербии. Европейские карты Косово и Метохии*, Цетинье, 2007.
28. М. Веселиновић, *Срби у Маћедонији и у јужној Старој Србији или Одговор г. С. С. Бопчеву : ("Варшавски Дневник" бр. 198. од ове године)*, Београд, 1888.
29. Исти, *Гранични дијалект међу Србима и Бугарима – зона Ц и Ч*, Београд, 1890

30. П. Р. Витезовић, *Откривена Србија / Serbia Illustrata*, Београд, 2010.
31. А. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe: description physique et géologique de la Thrace*, t. 1, Paris, 1868.
32. М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1988.
33. Исти, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд, 2003.
34. Ј. Вујић, *Новейше землеописаніе цѣлаго свѣта во употребленіе и ползу Славено-Сербскаго народа*, Будим, 1825.
35. С. Вулић, *Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе (1878–1882)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021.
36. Ј. Гавриловић, *Рѣчникъ географійско-статистичный Србіе*, Београд, 1846.
37. Исти, *Малый землеопись Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, Београд, 1850.
38. Исти, *Малый землеопись Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, 1862².
39. Исти, *Малый землеопись Княжества Србіе и Турскогъ царства у Европи. За основне србске школе*, 1866³.
40. М. Гавриловић, *Кнез Милош*, књ. 3 (1827–1835), Београд, 1912.
41. С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Нови Сад, 1974.
42. R. Gašparović, *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*, Sarajevo, 1970.
43. С. Georg, *Die Reiseliteratur Deutschlands aus den Jahren 1871 bis 30 April 1877 und die wichtigsten Erscheinungen aus früherer Zeit Mit Einschluss von Plänen und Reisekarten*, Leipzig, 1877.
44. В. В. Глушков, *Николай Дмитриевич Артамонов – военный геодезист и картограф*, Москва, 2007.
45. Ј. Ф. Головацкий, *Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран*, Вильна, 1884.
46. С. Гопчевић, *Истина о Македонији. Одговор на Хронов клеветнички спис „Народност македонских Словена“*, Београд, 1890.
47. Исти, *Стара Србија и Македонија*, Београд, 1890.
48. М. Grčić, Lj. Grčić, *Srbija I Balkan na starim geografskim kartama evropskih kartografa od II do XX veka*, Beograd, 2019.
49. М. Гостовић, *Косовски вилајет 1879–1900. Годишњи извештаји (салнаме)*, Нови Сад, 2021.
50. Р. Губеринић, *Кнез Никола Васојевић*, Иванград, 1990.
51. Ђ. П. Даничар, *Стара Србија*, Београд, 1878.
52. В. Дедовић, *Рад Србије на заштити српских државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912. године*, књ. 1: *Политика Србије према Македонији у периоду од 1885. до 1894. године*, Краљево, 2021.
53. Ј. Дедијер, *Стара Србија. Географска и етнографска слика*, Београд, 1912.
54. Исти, *Нова Србија*, Београд, 1913.
55. Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и политичке прилике*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021.
56. G. Demeter, Z. Bottlik, *Maps in the Service of the Nation. The Role of Ethnic Mapping in Nation-Building and Its Influence on Political Decision-Making Across the Balkan Peninsula (1840–1914)*, Berlin, 2021.

57. Ј. Драгашевић, *Географија за средње школе*, Београд, 1871.
58. Исти, *Земљопис Србије и Турске за основне српске школе*, Београд, 1871.
59. Исти, *Земљопис Србије и осталог полострва Балканског*, Београд, 1880.
60. Исто, *Македонски Словени – отворено писмо редакцији "Руско-славјанског календара за 1890 год."* као одговор на позив исте редакције, и исправка карте Комаровљеве, Београд, 1890.
61. P. Duval, *Le monde Ou La Geographie Universelle: contenant les descriptions, les cartes, & le blason des principaux pays du monde*, Tome 2, Paris, 1658.
62. Дрџа Димитрија Давидовића. Књ. 1, *Историја народа србскогъ*: (печатана у Виѣни године 1821), прир. Ј. Хаџић, Београд, 1846.
63. В. Ђерић, *О српском имену у Старој Србији и Македонији*, Београд, 1904.
64. Д. Ђорђевић, *Изразак Србије на Јадранско море и Конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд, 1956.
65. С. Ђукић, *Страни утицаји на развој српске војне доктрине*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2013.
66. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918, том 1*, Београд, 1989.
67. *Етнографска карта српских земаља израђена на основу историје, језика, обичаја и поезије*, Београд, 1891.
68. *Ethnographie de la Macédoine*, Philippopoli, 1881.
69. L. Echard, *Dictionnaire géographique portatif, ou Description de tous les royaumes, provinces, villes, patriarchats, évêchés, duchés, comtés, marquisats...*, Paris, 1767.
70. Х. Жефаровић, *Стематогрѣиа или Издображеніе оріжїи Иллірїческих*, В' Вѣннѣ, 1741.
71. *Животъ и приключенія Димитрија Обрадовића нареченога у калуђерству Досивеа*, Београд, 1783.
72. М. Зечевић, *Грађански земљопис свега света за средње школе у Кнежевини Србији*, Београд, 1870.
73. И. Иванић, *Маћедонија и Маћедонци, путописне белешке са географском, етнографском, статистичком и привредно-трговинском грађом*, Београд, 1906.
74. Исти, *Маћедонија и Маћедонци, опис земље и народа, књ. 2, географија, картографија, границе, хидрографија, статистика, историја, етнографија, језик, име и традиције, народно песништво, туђинске пропаганде, црква и школа*, Нови Сад, 1908.
75. Г. Янакиев Икономов, *Кратко землеописание*, Букуреш, 1856.
76. А. Илић, *Уѣбеници и национално васпитање у Србији 1878–1918*, Београд, 2010.
77. Ж. Илић, *Прве географске карте нововековне Србије*, необјављени мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2019.
78. *Introductory remarks to the ethnological map of European Turkey and Greece*, London, 1877.
79. T. Irenn, *Novibazar und Kossovo : (das alte Rascien)*, Wien, 1892.
80. Исти, *Стара Рашка*, прев. В. Буха, Београд, 2022.
81. *Историја народа србскогъ издана од Димитрија Давидовића и преведена на францускїи езыкъ од Алфреда Винѣрона*, Београдъ 1848.
82. *Исторический очерк деятельности Корпуса военных топографов 1822–1872*, Санкт-Петербург, 1872.
83. *Историја Военно-топографическаго депо и геодезическихъ работъ генеральнаго штаба*, Записки военно-топографическаго депо 1 (1837).
84. М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд, 2009.

85. Исти, *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914 – правни оквир*, Београд, 2010.
86. Исти, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд, 2013.
87. Исти, *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на југу*, Београд, 2016.
88. И. Јастребов, *Обичаји и песме Срба у Турској – у Призрену, Пећи, Морави и Дебру*, Београд, 2020.
89. Б. Јовановић, *Статистика наставе у Кнежевини Србији за 1871–1872 и 1872–1873 годину*, Београд, 1876.
90. М. Јовић, Д. Путниковић, *Земљопис Србије и српских земаља за IV разред основне школе*, Београд, 1907.
91. S. Jurinić, *Ocjena djela „Makedonein und Alt-Serbien von Spiridon Gorčević“*, Sofija, 1892.
92. Г. Ј. Јуришић, *Дечански првенацъ. Описаніе манастира Дечана, диплома краља Дечанскогъ, описаніе Ипекске патриаршије, многи стари зданія, многи мѣста старе Србіе и Косовскогъ поля*, Нови Сад, 1852.
93. F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische reisestudien aus den Jahren 1860–1879*, Leipzig, 1880².
94. Исти, *Дунавска Бѣлгарія и Балканът – историческо-географско-етнографски пѣтеписни проучванія од 1860 до 1879 г.*, књ. 1, Софија, 1995.
95. В. С. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечма*, Беч, 1818.
96. Исти, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч, 1852.
97. Исти, В. С. Караџић, *Примери српско-словенскога језика*, Беч, 1857.
98. Исти, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Београд, 1898.
99. В. Карић, *Српска земља*, Београд, 1882.
100. Исти, *Земљопис за ниже разреде средњих школа. Део III. Политички земљопис*, Београд, 1883.
101. Исти, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд, 1887.
102. Исти, *Земљопис српске земље и Балканског полуострва за IV разред основних школа у Краљевини Србији*, Београд, 1887.
103. Исти, *Мали земљопис за основне школе у Отоманској царевини*, Цариград, 1891.
104. Исти, *Србија и балкански савез*, Београд, 1893.
105. М. Керавица, *Građa za istorijski razvoj i rad naše vojne geodetske službe u periodu od njenog osnivanja do početka Drugog svetskog rata 1941*, Beograd, 1958.
106. Н. Киперт, *Notice explicative sur la Carte ethnocratique des pays helléniques, slaves, albanais et roumains*, Berlin, 1878.
107. V. Klaić, *Bosna: podatci o zemljopisu i poviesti Bosne I Hercegovine*, Zagreb, 1878.
108. Isti, *Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati*, knj. 1, 3, Zagreb 1880, 1883.
109. А. Колаковић, *Француски и српски интелектуалци: сарадња и утицаји (1894–1914)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, 2015.
110. П. Коледаров, *Името Македонија в историческата география*, София, 1985.
111. Ђ. Костић, *Павле Ј. Шафарик о новој српској књижевности*, Београд, 1988.
112. С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд, 2007.
113. М. Котуровић, *Речник места у Краљевини Србији*, Београд, 1892.

114. В. Крстић, Д. Опсеница, М. Станић, *Водич кроз Архив Српског научног друштва*, Београд, 2017.
115. Д. Крстић, *Конструкција идентитета Торлака у Србији и Бугарској*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2014.
116. В. Кџнчовъ, *Македонија, етнографија и статистика*, Софија, 1900.
117. Исти, *Орохидрографија на Македонија*, Пловдивъ, 1911.
118. М. Лазић, *Издавачка делатност Божидара и Вићенца Вуковића у Венецији (1519–1561)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Београду, 2021.
119. М. Н. Леведев, *Описаніе триангуляціи въ Болгаріи, произведенной въ 1877, 1878 и 1879 годахъ*, Записки Военно-топографическаго отдѣла главнаго штаба ХЛІІІ (1888).
120. F. J. Levy, *Tudor historical thought*, San Marino, 1967.
121. Г. Лежан, *Этнографія Европейской Турціи*, С. Петербургъ, 1868.
122. G. Lejean, *Ethnographie de la Turquie d'Europe / Ethnographie der Europäischen Türkei*, Gotha, 1861.
123. Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд, 2015.
124. *Lexicon geographicum in quo universi orbis vrbes, provinciae, regna, Maria, & flumina recensentur*, Paris 1670.
125. I. Lučić, *O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Zagreb, 1986.
126. Р. Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1984.
127. Исти, *Вожд Карађорђе*, књ. 1, Београд, 2000.
128. Исти, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, Крагујевац, 2003.
129. Исти, *Српска државност 19. века*, Нови Сад, 2022.
130. А. А. Мајков, *Исторія србскога народа*, прев. Ђ. Даничић, Београд, 1858.
131. М. Мијатовић, *Обишній земљописъ за учећу се младежъ у гимназији и полугимназијама Княжества Србіе*, Београд, 1852.
132. Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Срба у Хабзбуршкој монархији 1526–1918, том 1*, Нови Сад, 2016.
133. Р. Милетић, Ј. Прапорчетовић, *Мерење висина и одређивање географских позиција у опште и посебице неких тачака у Србији*, Београд, 1879.
134. М. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 1884.
135. М. Милојевић, *Песме и обичаји укупног народа србског*, св. 1, Београд, 1869.
136. Исти, *Одломци историје Срба и српских-југословенских земаља у Турској и Аустрији*, Београд, 1872.
137. Исти, *Народописни и земљописни преглед средњег дела Праве (Старе) Србије*, Београд, 1881.
138. А. Милошевић, *Пожаревачки мир 1718. на картама, гравирама и медаљама*, Београд – Пожаревац, 2018.
139. С. Милутиновић-Сарајлија, *Троесестарство или Сербске три милине*, Лајпциг, 1837.
140. Р. Митровић, М. Станојевић, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља за ученике и ученице IV разреда основне школе*, Београд, 1902.
141. В. Михајловић, *На границама Балкана. Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд, 2018.

142. J. Михаиловић, *Земљотреси у Србији у 1904. години. Критички преглед извештаја са нарочитом обрадом потреса од 4. априла (22. марта)*, Београд, 1906.
143. С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд, 1996.
144. Исти, *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд, 2014.
145. J. Мишковић, *Путовање по Србији (географијске, војничке и историјске белешке). Узето највише из путовања питомаца војне српске академије за године 1861, 1862. и 1863.*, Београд, 1874.
146. Исти, *Хидрографија независне Кнежевине Србије*, Београд, 1880.
147. Исти, *Косовска битка 15. јуна 1839. Војно-историјска расправа*, Београд, 1890.
148. H. Moll, *The Compleat geographer, or, The chorography and topography of all the known parts of the earth to which is premis'd an introduction to geography, and a natural history of the earth and the elements*, London, 1709.
149. Д. Момировичъ, *Краткая исторія и географія Сербіи*, С. Петербургъ, 1839.
150. R. Morden, *Geography rectified; or, a description of the world in all its kingdoms, provinces, countries, islands, cities, towns, seas, rivers, bayes, capes, ports; their ancient and present names, inhabitants, situations, histories, customs, governments*, London, 1688.
151. Ђ. Мушицки, *Историческо-критическо описаніе битке Косовопољске одъ г. 1389. јуня 15.*, Нови Сад, 1847.
152. J. Müller, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze*, Prag, 1844.
153. S. Münster, *Cosmographia*, Basel, 1544.
154. Isti, *La cosmographie uiverselle*, Basel, 1568.
155. М. Немањић, *На трагу српске интелигенције XIX века. Топографија и социографија*, Београд, 2008.
156. К. Ненадовић, *Живот и дело великог војвода Ђорђа Петровића Кара-Ђорђа, Врховног Војвода, ослободиоца и Владара Србије и живот његови војвода и јунака. Као градиво за Србску Историју од године 1804 до 1813 и на даље*, Беч, 1884.
157. L. Niderle, *Slovanský svět. Zeměpisný a statistický obray současného Slovanstva*, Praha, 1909.
158. П. Никетић, *Српски свет*, Београд, 1882.
159. Исти, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за IV разред основних школа*, Београд, 1883.
160. Исти, *Српски свет*, Београд, 1885².
161. Исти, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за IV разред основних школа*, Београд, 1886², 1887³.
162. Исти, *Српски свет*, 1890³.
163. С. Nikolaidis, *La Macédoine, la questioin macédonienne dans l'antiqué, au moyeu-âge et dans la politique actuelle*, Berlin, 1899.
164. М. Николајевић, *Северна Стара Србија – војно-географска и историјска студија*, Београд, 1890.
165. Р. Новаковић, *О сувоземним путевима у Србији у време Првог и Другог српског устанка*, Зборник Историјског музеја Србије III–IV (1964–1965), 5–42.

166. Исти, *Списак места уз Вајнгартенову карту Србије, Сабрана дела Вука Караџића. О Црној Гори. Разни списи*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1972, 847–870.
167. М. Onder, *From Past to Present: The Illustrated History of Turkish Cartography*, Ankara, 2002.
168. А. Ortelius, *Synonymia Geographica*, Antuerpiae, 1578.
169. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд, 1969.
170. Павле Соларић, Јован Дошеновић, Јован Пачић, прир. Д. Иванић, Нови Сад, 2019.
171. Ј. Петров, *Збирка разны полезны предмета*, Београд, 1843.
172. В. Петровић, *Дарданија у римским итинерарима. Градови и насеља*, Београд, 2007.
173. С. Пишчевић, *Историја српског народа*, прир. Ђ. Ђурић, Нови Сад, 2018.
174. Д. Поповић, *О Цинцарима. Прилози питању постанка нашег грађанског друштва*, Београд, 1937.
175. Д. Пророковић, *Геополитика Србије. Положај и перспективе на почетку 21. века*, Београд, 2012.
176. С. Протић, *О Македонији и Македонцима*, Београд, 1888.
177. Ђ. Пуљевски, *Речник од три језика с македонски, арбански и турски*, књ. 2, Београд, 1875.
178. F. Philippus, *Epitome geographicum in quattuor libros divisum*, Pavia, 1605.
179. Д. Радовић, *Јован Ристић – биографија државника*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2020.
180. Н. Радојчић, *Географско знање о Србији почетком 19. века*, Београд, 1927.
181. С. Радојчић, *Прилози за биографију Стевана П. Бошковића. Живот и рад до Првог Балканског рата (1912. године)*, Београд, 1998.
182. Исти, *Геодетски генерал Стеван П. Бошковић – начелник Војногеографског института*, Београд, 1998.
183. Исти, *Начелници Војногеографског института 1876–2001*, Београд, 2002.
184. Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд, 1911.
185. Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2020.
186. *Разна дјела Јевте Поповића. Св. 3: Милошијада*, Будим, 1829.
187. Ј. Рајић, *Исторія разныхъ славенскихъ народовъ наипаче Болгарь, Хорватовъ и Сербовъ, 2*, Въ Виѣннѣ, 1794.
188. С. Рајић, *Александар Обреновић, владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд, 2011.
189. Иста, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015.
190. Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње, 1981.
191. L. von Ranke, *Die serbische Revolution: mit einer Charte von Serbien*, Hamburg, 1829.
192. А. Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908*, Београд, 2011.
193. Исти, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд, 2015.
194. Б. Ристовски, *Димитрија Чуповски и македонската национална свести*, Скопје, 1996.

195. C. Robert, *Les Slaves de Turquie: Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares. Leurs ressources, leurs tendances et leurs progrès politiques*, Paris, 1844.
196. С. Робер, *Словени у Турској: Срби Црногорци, Босанци, Албанци и Бугари. Њихове могућности, њихове тежње и њихов политички развој. Кнежевина Србија – историја Милоша*, Г. Милановац, 2016.
197. J. Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Wien, 1868.
198. *Сабрана дела Вука Караџића. О Црној Гори. Разни списи*, прир. Г. Добрашиновић, Београд, 1972.
199. А. Савић, *Кнежевина Србија и Османско царство 1839–1858*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021.
200. J. E. C. Pricot de Saint-Marie, *L'Herzégovine: étude géographique, historique et statistique*, Paris, 1875.
201. М. Самарџић, *Европа и обележавање граница Србије 1878–1879*, Нови Сад, 2006.
202. N. Sanson, *Tables géographiques des divisions du globe terrestre*, Paris, 1677.
203. К. Свенске, *Обзор главнѣйшихъ путешествій и географическихъ открытій въ пятилѣтіе съ 1848 по 1853 годъ*, Санктпетербургъ, 1857.
204. D. Seljan, *Zemljopis pokrajinah ilirskih iliti Ogledalo zemlje, na kojoj pribiva narod ilirsko-slavjanski sa opisanim berдах, potokah, gradovah i znatnijih mestah polag sadanjeg stališa, s kratkim dogodopisnim dodatkom i priloženim krajobrazom iliti mapom*, Zagreb, 1843.
205. Isti, *Zemljopis pokrajina Ilirskih ili ogledalo zemlje*, Zagreb, 2005.
206. В. Симић, М. Станић, *Атлас Србије и српских земаља са земљописом за ученике-це IV разреда основне школе*, Београд, 1904.
207. В. Симић, М. Храбреновић, *Атлас Србије и српских земаља са земљописом за ученике-це IV разреда основне школе*, Београд, 1903.
208. Ј. Симоновић, *Први топографски премер Краљевине Србије извршен од Главнога ђенераштаба 1880.–1891. год.*, Београд, 1896.
209. И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља*, I, Београд, 1931; Исто, II, Београд, 1932.
210. Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871). Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба*, Београд, 1906.
211. С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1: *Узроци и припреме рата*, Београд, 1968.
212. Д. Соколовић, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за ученике IV разреда основних школа*, Београд, 1890.
213. Исти, *Земљопис српских земаља и Балканског полуострва за ученике IV разреда основних школа*, Београд, 1894².
214. Исти, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља по новом програму и политичкој подели за ученике IV разреда основних народних школа*, Београд, 1904.
215. П. Соларић, *Ново грађданско землеописаніе*, Венеција, 1804
216. Исти, *Мезимацъ Г. Досіѡеа Обрадовича : Часть Втора Собранія разныхъ Нравоучителныхъ Вещей въ пользу и увеселеніе*, Будим, 1818.
217. М. Спасић, *Земљописаніе целогъ света*, Београд, 1845.
218. Исти, *Земљописаніе за предаванѣ у III разреду основны училишта Княжества србскогъ*, Београд, 1848.
219. С. Станковић, *Јован Цвијић – даровита и осећајна душа*, Београд, 2006.
220. М. Станојевић, *Земљопис Краљевине Србије и српских земаља – подсетник за предавање земљописа – за ученике и ученице IV разреда основне школе*, Београд, 1912.

221. С. Станојевић, *Стварање Балканског савеза 1912.*, Косовска Митровица – Прокупље, 2020.
222. Ј. Стејић, *Сабор истине и науке*, Београд, 1832.
223. М. Степић, *У вртлогу балканизације. Политичко-географски положај и фрагментираност српских земаља*, Београд, 2001.
224. В. Стојанчевић, *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876–1878*, Београд, 1998.
225. Исти, *Виђени странци о Србији и Србима 19. и почетком 20. века*, Београд, 1998.
226. Б. Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд, 2017.
227. А. Столић, *Ђорђе Симић – последњи српски дипломата XIX века*, Београд, 2003.
228. И. А. Стрельбицкий, *Владения турок на материке Европы с 1700 по 1879 год*, Ст. Петербург, 1897.
229. А. Synvet, *Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et dénombrement de la population Grecque de L'Empire Ottoman*, Paris, 1877.
230. С. Терзић, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд, 1992.
231. Исти, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, Нови Сад, 2021.
232. М. Tzimakas, *La Macédoine grecque, populations, migrations et territoires depuis le début du XXème siècle*, thèse de doctorat non publiée, Institut National des Langues et Civilisations Orientales- INALCO, Paris, 2014.
233. Д. Тирол, *Политическо земљописаније за употребленіе србске младежи*, Београд, 1832.
234. Н. Thiers, *La Serbie: son passé et son avenir*, Paris, 1862.
235. М. Todoreva *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999.
236. Т. Толева, *Утицај Аустро-Угарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*, Београд, 2016.
237. G. Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*, Wien, 1867.
238. N. J. W. Thrower, *Maps & Civilization. Cartography in Culture and Society*, Chicago – London, 2008.
239. В. Ђоровић, *Историја Југославије*, Београд, 1933.
240. М. Убавчић, *Историја Срба од најстаријих времена па до смрти цара Уроша V Немањића године 1371*, Београд, 1883.
241. Ј. Faričić, *Sustavi mjernih jedinica relevantnih za geografiju i kartografiju*, Zadar, 2014.
242. Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд, 1960.
243. Т. Д. Флорински, *Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства*, Киевъ, 1907.
244. Р. Foncin, *La première Année de géographie*, Paris, 1882.
245. К. Георгиев Фотинков, *Общое землеописание вкратце за сичката земля*, Смирна, 1843.
246. J. Hahn, *Albanesische studien*, t. 1, Jena, 1854.
247. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Стара Србија и Македонија (са гледишта географског, историјског и политичког)*, Београд, 1906.
248. Н. Hecquard, *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie*, Paris, 1858.

249. Н. Хилендерски Бозвели, *Краткое политическое землеописание за обучение на болгарското младенчество*, Крагујевац, 1835.
250. Ј. Цвијић, *Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије*, Београд, 1904.
251. Исти, *Македонские Славяне. Этнографическія изслѣдованія*, прев. И. Шайкович, С. Петроградъ, 1906.
252. Исти, *Географски и културни положај Србије*, Сарајево, 1914.
253. Исти, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 8, Београд, 1995.
254. Исти, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 12, Београд, 1996.
255. Исти, *Балканско полуострво*, Београд, 2000.
256. *Claydii Ptholemei Alexandrini philosophi Cosmographia*, Rome, 1478.
257. Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959.
258. Р. Ј. Šafarik, *Slowanský národopis*, Praha, 1842.
259. У. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд, 2017.
260. Исти, *Српска четничка акција (1897–1908)*, Нови Сад, 2019.
261. Н. А. Шостъин, *Михаил Павлович Вронченко, военный геодезист и географ*, Москва, 1956
262. П. Шрепловић, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва са земљописом за ученике-це IV разреда основних школа по наставном плану*, Београд, 1891.
263. Исти, *Нов атлас Краљевине Србије са земљописом и животописима. По новој административној подели за ученике-це III раз. основ. школе*, Београд, 1891.
264. Исти, *Карта Краљевине Србије*, Београд, 1892?. (Архив САНУ, Збирка војних, етнографских и географских карата, 207)
265. Исти, *Атлас српских земаља и Балканског полуострва за ученике IV разреда основних школа*, Београд, 1898².
266. Исти, *Атлас Краљевине Србије и српских земаља*, Београд, 1899.
267. Исти, *Атлас Краљевине Србије и српских земаља по политичкој подели – најкраћи подсетник за ученике IV разреда основних школа*, Београд, 1905.
268. Исти, *Атлас Краљевине Србије са земљописом по речним сливовима*, Београд, 1914.
269. *Штатистическое описание Сербіе (со землеописаниемъ ове землѣ)*, прев. С. Милошевић, Будим, 1822.
270. I. Yasmaoğlu, *Blood ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878–1908*, Ithaca and London, 2014.
271. Н. Wilkinson, *Maps and politics. A review of the ethnographic cartography of Macedonia*, Liverpool, 1951.
272. *Wuk's Stephanowitsch kleine serbische Grammatik verdeutscht und mit einer Vorrede von Jacob Grimm*, Leipzig und Berlin, 1824.

Расправе, чланци, прилози

1. R. Almagià, *The first „Modern“ map of Spain*, Imago Mundi 5 (1948), 27–31.
2. М. Altić, *German Contribution to the 19th Century Cartography of European Turkey With Special Regard on the Map of Heinrich Kiepert*, u: Historical Maps, Atlases and Toponymy, ed. J. Moser, Leipzig, 2016, 79–89.

3. Ista, *Nineteenth-Century Ottoman Topographic Mapping of the Balkans*, The Cartographic journal 55, No. 4 (2018), 326–340.
4. Ista, *Cartography between Imperial Politics and National Movements: Nineteenth-Century Mapping of Croatia*, Cartographica 54, No. 2 (2019), 75–160.
5. *Астрономическія и барометрическія наблюдения*, Записки военно-топографическаго депо 21 (1860), 17–126.
6. Л. Атанасиос, *Стојан Новаковић и Грци: грчке перцепције о Стојану Новаковићу*, у: Стојан Новаковић – поводом сто седамдесет пет година од рођења, ур. М. Војводић, А. Костић, Београд, 2018, 127–136.
7. С. Аћимовић, *Видинска и Средачка област – Шоплук*, Учитель 11 (1892), 664–668.
8. F. Vanfi, *Two Italian maps of the Balkan Peninsula*, Imago Mundi 11 (1954), 17–34.
9. P. Barber, *Mapmaking in England, ca. 1470–1650*, The History of Cartography, vol. 3: *Cartography in European Renaissance*, ed. D. Woodward, Chicago–London, 2007, 1589–1669.
10. А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Српски књижевни гласник 9 (1903), 272–285.
11. Исти, *Стара Србија са историско-језичке тачке гледишта*, Српски књижевни гласник 22 (1912), 665–673.
12. S. Bendal, *Triangulation Surveying*, The History of Cartography, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 1522–1524.
13. V. Blagojević, I. Pejić, *Od ustanka do međunarodnog priznanja – vojska u stvaranju državnog identiteta Kneževine Srbije*, Vojno delo 70, br. 3 (2018), 546–559.
14. Р. Бојовић, *Карта „савремене Србије“ Александра Григорјевич Розелион Сашаљског из 1831*, Архивска грађа као извор за историју, ур. Н. Поповић, Београд, 2000, 601–607.
15. *Босна, Херцеговина и Стара Србија*, Орао – велики илустровани календар за годину 5 (1878), 42–52.
16. F. Bradaška, *Jugoslovjeni u Turskoj*, Književnik: časopis za jezik i povijest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti 2, sv. 3 (1865), 321–348.
17. Isti, *Die Slaven in der Türkei*, Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über Wichtige neue Erforschungen auf dem gesamtgebiete der Geographie 15 (1869), 441–458.
18. V. Valerio, *Map trade in the Italian states*, The History of Cartography, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney, M. S. Pedley, Chicago – London, 2020, 829–834.
19. А. Васојевић, *Погледъ на Албанију*, Подунавка, бр. 2, бр. 4, 1848.
20. N. Vasojević, *Notice abrégée sur le tribus de la Haute-Albanie et notamment sur les montagnes indépendantes, tirée de l'histoire, des tradition, des chansons nationales, des lettres-patentes et des anciens manuscrits qui se trouvent dans les différentes tribus*, Bulletin de la Société de géographie 15 (1841), 166–173.
21. Ј. Велимировић, *Из путовања од Цариграда преко Солуна у Скопље*, Ратник V (1882), 355–377.
22. М. Вемић, *Цвијић и картографија*, Глобус 30 (2005), 159–170.
23. М. Веселиновић, *Стара (Права) Србија*, Српство I (1886), 5–6, 18–19, 26–27, 42–44, 52–53, 57–58, 65–66.
24. Исти, *Географско-етнографски преглед Маћедоније и Старе Србије*, Браство 1 (1887), 186–205.
25. Исти, *Изморник*, Годишњица Николе Чупића 20 (1900), 217–227.

26. *Висине неких места у Србији као што их је барометром мерио бар. Хердер, Буе и Хан*, Гласник Српског ученог друштва XXI (1867), 165–170.
27. A. Viquesnel, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Europe*, Mémoires de la Société géologique de France 5, no. 1 (1842), 35–127; 6 (1844), 207–302.
28. М. Војводић, *Разграничење Србије и Црне Горе с Албанијом 1912–1913*, у: Исти, Србија и Балканско питање (1875–1914), Нови Сад, 2000, 404–417.
29. Исти, *Србија и македонско питање*, у: Исти, Србија и балканско питање (1875–1914), Нови Сад, 2000, 225–242.
30. Исти, *Владимир Карић и његово дело – реч-две поводом поновног издања Карићеве „Србије“*, Историјски часопис 44 (1997/1998), 273–279.
31. Исти, *Акција Србије на остваривању реформи у Европској Турској у првој половини 1903. године*, у: Исти, *Изазови српске спољне политике (1791–1918) – огледи и расправе*, Београд, 2007, 295–313.
32. Ж. Војиновић, *Обликовање српског идентитета у Поминску књижевском Павла Соларића*, Доситејево врт. Годишњак задужбине „Доситеј Обрадовић“ 9 (2021), 99–115.
33. С. Војиновић, *Прилог библиографији штампаних књига са претплатницима из јужне Србије (1815–1912)*, Нишки зборник 13 (1985), 101–118.
34. Исти, *Ђорђе Поповић Даничар и Стара Србија*, Братство 21 (2017), 127–143.
35. Г. Вури, *Почетак предавања грчког језика у српској гимназији за време кнеза Милоша*, Историјски часопис 24 (1977), 293–297.
36. Ј. Гавриловић, *Просторъ Србске патријарше*, Гласникъ Друштва србске словесности 9 (1858), 227–242.
37. *Geographical Account of Albania extracted from a Manuscript of Colonel Karaczay*, The Journal of the Royal Geographical Society of London 18 (1842), 45–75.
38. J. Glišović, Ž. Ilić, *Serbian Atlases in the 19th and Early 20th Century*, Proceedings of the International Cartographic Association, 2021, 1–8.
39. S. Gorčević, *Die ethnographischen Verhältnisse Makedoniens und Altserbiens*, Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer anstalt 35 (1889), 57–68.
40. В. Ѓорѓиев, *Забрането име*, 70 години Институт за историја, 70 години македонска историографија. Зборник на трудови од меѓународната конференција одржана на 13. и 14. декември 2016. година во Скопје, Скопје, 2017, 39–54.
41. М. Grčić, *Cartographic image of Serbia and other neighbouring countries on the Balkan peninsula on the maps of Martin Waldseemüller from early 16th century*, Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду 68 (2020), 81–97.
42. Isti, *Development of serbian cartography from the end of 18th to the beginning 20th century*, Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду 67, бр. 2 (2019), 21–52.
43. Исти, *Име Србије и Балкана на старим географским картама европских картографа*, Глобус – часопис за методичка и дидактичка питања географије 45 (2020), 21–38.
44. С. Грујић, *Један пример топометријскога рада на пракцици*, Ратник – додаток IV (1886), 1–29.
45. Д. Давидовић, *Дѣянія къ исторіи србскога народа*, Забавникъ за годину 1821.
46. P. G. Dache, *The Reception of Ptolemy's Geography (End of the Fourteenth to Beginning of the Sixteenth Century)*, The History of Cartography, vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, eds. D. Woodward, Chicago – London, 2007, 285–364.
47. A. A. Deák, M. Lapaine, Ivka Kljajić, *Johann Cristoph Müller (1683–1721)*, Kartografija i geoinformacije 3 (2004), 68–80.

48. Ј. Дедијер, *Херцеговина*, Насеља српских земаља, књ. 6, ур. Ј. Цвијић, Београд, 1909, 1–448.
49. Р. Дединац, *Проф. Јос. Ковачевић. Карта Краљевине Србије. Размер 1:400.000 – 1901*, Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот 26 (1903), 140–145.
50. Исти, *Special-Karte von Serbien, Maßstab 1:75.000*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву V (1908), 31–32.
51. Исти, *Service géographique de l'armée. Carte des Balkans*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву 5 (1908), 3–4.
52. Исти, *Dr. Karl Peucker, Karte von Makedonien, Altserbien und Albanien. 1:864.000. Mit kartographischen, historischen und statistischen Beilagen zum Verständnisse der makedonischen Frage. Verlag von Artaria & Co, Wien, 1903*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву V (1908), 23–25.
53. Исти, *Vincenz Haardt von Hartenthurn, Die Kartographie der Balkan-Halbinsel in XIX Jahrhunderte, (Mitteilungen der kaiserl. und königl. Militär-Geographischen Institues, XXI Bd. 1901, str. 136-300, XXII Bd. 1902, str. 155-489, Wien 1902. i 1903*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву V (1908), 6–20.
54. Д. Дероко, *Карта Краљевине Србије. Издање Мите Стајића, књижара. Размера 1:400.000. Израђено у картографској радионици Мин. Војног. Београд 1900. год*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву за 1898, 1899. и 1900. годину, св. 4 (1901), 7.
55. Исти, *Специјална карта Краљевине Југославије*, Гласник Географског друштва 22 (1936), 90–95.
56. М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958), 9–18.
57. А. Diller, *The Vatopedi Manuscript of Ptolemy and Strabo*, The American Journal of Philology, Vol. 58, No. 2 (1937), 174–184.
58. О. А. W. Dilke, *The Culmination of the Greek Cartography in Ptolemy*, The History of cartography, vol. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, eds. J. В. Harley, D. Woodward, Chicago – London, 1987, 178, 183–190.
59. Г. Добрашиновић, *Вукове етнографске карте*, Гласник Етнографског музеја у Београду 33 (1970), 55–68.
60. Исти, *Вукова картографска интересовања*, Зборник историјског музеја Србије 27 (1993), 5–22.
61. Ј. Драгашевић, *Принос за географију Србије*, Гласник СУД 36 (1872), 58–119.
62. Исти, *Успомене на Берлински конгрес 1878. као грађа за историју српских народних напора 1876., 1877., 1878*, Ратник 53, св. 2 (1903), 97–150.
63. Р. Драгићевић, *Митрополит Макарије није – Македонац, а штампар Пахомије није – екавац*, Историјски записи 8 (1955), 243–252.
64. Л. Ђаповић, *Земља као симбол етничитета*, Гласник Етнографског института САНУ 47 (1998), 79–83.
65. Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице*, Историјски часопис 7 (1957), 213–247.
66. С. Ђукић, *Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876–1912*, Војно дело 67, бр. 2 (2015), 327–342.
67. Д. Ђурић, *Научно истраживање и одређивање границе народа на Балканском полуострву. Одзив на „федерацију“ балканских народа*, Гласник СУД 45 (1892), 313–343.

68. M. H. Edney, *Local and Prime Meridians, The History of Cartography*, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 936–942.
69. J. Ердељановић, *Levačić Johann, Die Schreibung der geographischen Namen auf der Balkan-Halbinsel, Mittheilungen der k. U k. Militär-geographischen Institutes; XVII Bd. 1897., стр 67–74*, Преглед географске литературе о Балканском полуострву V (1908), 4–5.
70. Д. Живојиновић, *Пожаревачки уговор у светлости политичких збивања у Европи (1715–1720)*, Зборник историјског музеја Србије 7 (1970), 198–205.
71. J. Žujović, *Geologische Uebersicht des Königreiches Serbien*, Jahrbuch der k.k. Geologischen Reichsanstalt XXXVI (1886), 71–126.
72. Исти, *Геолошки састав Балкана*, Геолошки анали Балканског полуострва 3 (1891), 145–176.
73. Н. Жупанић, *Македонија и турски проблем*, Дело 8, св. 28 (1903), 161–206.
74. В. Зарковић, *Утицај Аустро-Угарске на збивања у Пљеваљском санџаку у првој деценији XX века*, Баштина 41 (2016), 111–127.
75. Д. Иванић, „Срби сви и свуда“ пред Европом: интеркултурални видокруг Вуковог дела, Научни састанак слависта у Вукове дане 40 / 2 (2011), 625–633.
76. А. Ивановић, *Описаніе окружія Краинскогъ, Гласникъ Дружства србске словесности* 5 (1853), 227–253.
77. Ж. Илић, *Јован Бугарски и Карта Књажевства Србије*, Српске студије 10 (2019), 25–41.
78. Исти, *Велика, Западна и Јужна Морава на географским картама од 16. до средине 19. века*, Алексинац и Поморавље у прошлости, ур. С. Рајић, Алексинац, 2021, 39–64.
79. Исти, *Разграничење Кнежевине Србије и Османског царства 1830–1834*, Историјски часопис 71 (2022), 283–330.
80. Исти, *Константин Дежарден у служби српске владе – поводом 170 година доласка у Кнежевину Србију*, рад у рукопису.
81. J. Илић, *Геополитичке особености Балканског полуострва и српско питање. Историјско-географски преглед*, Основни принципи разграничења држава, ур. Драгиша Николић, Војногеографски институт, Београд, 1994, 65–116.
82. Т. Ипен, *Раика*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 3 (1891), 148–159.
83. *Источна граница Душанове царевине*, Ратник XXII, св. 3 (1890), 347–348.
84. М. Јагодић, *Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910*, Историјски часопис 57 (2008), 343–354.
85. Исти, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)*, Историјски часопис 60 (2011), 435–460.
86. Исти, *Failed conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising against Ottoman Rule in 1840–1841*, Limes plus 12, No. 3 (2015), 39–62.
87. К. Лиречек, *Рударство у Србији и Босни у средњем вијеку*, Отаџбина 4 (1880), 298–308, 428–439.
88. Д. Јовановић, *Како су се шириле међе српској држави за владе Стефана Душана и области његове царевине*, Гласник Српског ученог друштва (=СУД), 68 (1889), 76–109.
89. Д. Јовановски, *Историја, образование, карти, статистика, пропаганда – Грција и османлиска Македонија во XIX век*, Годишен зборник 69 (2016), 105–120.
90. М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријарха српских*, Богословље 9 (1934), 253–272.

91. I. F. Jukić, *Zemljo-deržavopisni pregled turskog carstva u Europi*, Bosanski prijatelj. Časopis sadržavajući potrebite, koristne i zabavne stvari 3 (1861), 1–41.
92. Н. Караиванов, *Български възрожденски картограф (200 години от рождението на Александър Хаджи Русет)*, География 2 (2010), 42–43.
93. В. С. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, Даница. Забавник за годину 1827, 25–120.
94. Исти, *Срби сви и свуда*, Ковжчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона, Беч, 1849, 1–27.
95. *Карта Краљевине Србије и карта Балканског полуострва од Влад. Маринковића*, Учитељ. Педагошко-књижевни лист. Орган учитељског удружења у Краљевини Србији и свих српских учитеља, 33, св. 7 (1914), 696–697.
96. Н. Клерперт, *Bemerkungen über die Construction der Karte*, у: J. Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien, 1867, [369–373].
97. Isti, *Zur Kartographie der europäischen Türkei*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 11 (1876), 145–156.
98. К. Ковачевић, *Какав треба атлас за наше средње школе*, Наставник III (1892), 480–493.
99. Исти, *Novibazar und Kossovo: (das alte Rascien)*, Wien, 1892, Преглед географске литературе о Балканском полуострву за 1892. и 1893. годину, ур. Ј. Цвијић, Београд, 1894, 15–16.
100. В. Kovács, G. Timár, *The Austro-Hungarian Triangulations in the Balkan Peninsula (1853–1875)*, Proceedings of the First ICA Symposium for Central and Eastern Europe 2009, Vienne, 2009, 911–921.
101. Ј. Колунџија, *Слика манастира Милешеве и околине у белешкама путописаца 17. и 18. века*, Наша прошлост 16 (2016), 53–61.
102. И. Коматина, *Rex Serviae у угарској краљевској титули од 1202. до 1402. године*, Ниш и Византија 16 (2017), 51–66.
103. W. Konec, *Ubersicht der vom November 1875 bis dahin 1876 auf dem Gebiete der Geographie erschienenen Werke Aufsätze Karten und Pläne*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 11 (1876), 497–607.
104. Isti, *Uebersicht der vom November 1876 bis dahin 1877 auf dem Gebiete der Geographie erschienenen Werke, Aufsätze, Karten und Pläne*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 12 (1877), 481–591.
105. Isti, *Ubersicht der vom November 1878 bis dahin 1879 auf dem Gebiete der Geographie erschienenen Werke Aufsätze Karten und Pläne*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 14 (1879), 446–575.
106. Isti, *Ubersicht der vom November 1885 bis dahin 1886 auf dem Gebiete der Geographie erschienenen Werke Aufsätze Karten und Pläne*, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 21 (1886), 401–530.
107. F. Konica, *La première carte de l'Albania*, Albania, avril-mai 1902, 113–114.
108. М. Костић, *О постанку и значењу тзв. „иноваторије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 1690. године*, Историски часопис 2 (1949–1950), 144–156.
109. О. А. Красникова, *Сербы на этнических картах славянских народов Европы (вторая половина XIX – начало XX в.)*, Российско-сербские связи в области науки и образования, XIX--первая половина XX в, ур. Э. И. Колчинский, А. Петрович, С. Петербург, 2009, 10–19.
110. I. Kretschmer, *The First and Second Austrian School of Layered Relief Maps in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Imago mundi 40 (1998), 9–14.

111. J. Krokav, *Constant Desjardins, peripatetic cartographer*, *Imago mundi* 67, No. 1 (2015), 33–57.
112. Langer, *Serbien unter der Kaiserlichen Regierung 1717–1739*, *Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs* III (1889), 157–247.
113. E. Livieratos, *Panorama of the Austrian cartographic impact in the late 18th, 19th and early 20th century Greece. A strong example of the international character of Cartographic Heritage*, *e-Perimtron* 6, No. 1 (2011), 1–13.
114. H. G. Lyons, *Relief in Cartography*, *The Geographical Journal* XLIII, No. 3 (1914), 233–248.
115. M. Marković, *Putovanja Dr Ami Bouéa po zemljama Balkanskog poluotoka sa osvrtom na historijsko-geografsko značenje tih putovanja*, *Geografski pregled* 13 (1970), 35–50.
116. P. Matković, *Zemljopisni odlomci*, *Književnik. Časopis za povijest hrvatsku i srbsku i prirodne znanosti* 3 (1866), 75–86.
117. Isti, *Najnovije geografske publikacije o Balkanskom poluotoku*, *Rad JAZU* 26 (1874), 189–214.
118. R. Mach, *Beiträge zur Ethnographie der Balkanhalbinsel*, *Petermann's Mittheilungen* 45 (1899), 97–106.
119. С. Мачај, *Грађа за топографију округа Књажевачког са картом*, „Грађа за топографију округа“ Књажевачког Стевана Мачаја, Књажевац, 2011, 13–77.
120. А. Медовић, *Окружие Пожаревачко*, *Гласникъ Дружства србске словесности* 4 (1852), 185–219.
121. P. H. Meurer, *Cartography in the German Lands, 1450–1650*, *The History of Cartography*, vol. 3: *Cartography in the European Renaissance*, ed. D. Woodward, Chicago – London, 2007, 1183–1188.
122. Ч. Мијатовић, *Пад Старе Србије под турску власт*, *Јавор – лист за забаву, поуку и књижевност* 9 (26. фебруар 1878), 278–282, 299–304, 331–336, 365–368, 395–400, 461–466, 36, 365–368, 395–400, 461–466, 91–496, 523–528.
123. Ђ. Микић, *Призренска лига и аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и запоседање Новопазарског санџака (1878–1879. године)*, *Balkanica* IX (1978), 291–332.
124. Ј. Миленковић, *О рекама у Србији*, *Гласник Српског ученог друштва* 2 (1866), 265–283.
125. М. Миловановић, *Срби и Бугари*, *Дело* 17 (1898), 268–308.
126. Ј. Миловић, *Дјело Теодора Карачаја о аустројској Албанији, Црној Гори и турској Албанији*, *Гласник Одељења умјетности* 2 (1979), 53–72.
127. М. Милојевић, *Одељак етнографски*, *Српство* I (1886), 10–11, 17–18, 25–27, 34–35, 42–43, 50–52.
128. А. Милошевић, *Настанак и развој концепта Краљевине Србије у барокној историографији и визуелним медијима*, *Зборник Музеја примењене уметности* 6 (2010), 19–26.
129. В. Михајловић, *На границама Балкана. Л. Ф. Марсиљи и римска баштина (1683–1701)*, Београд, 2018.
130. Х. Михајловић, *Манастир Завала у Херцеговини и његове старине*, *Босанска вила*, лист за забаву, поуку и књижевност, бр. 23–24 (1888), 361–365.
131. С. Мишић, *Рајићева историја и историјска географија*, *Зборник Матице српске за историју* 67–68 (2003), 23–36.
132. Ј. Мишковић, *Књажевачки округ*, *Гласник Српског ученог друштва* 49 (1881), 53–124.

133. D. Mlinarić, J. Foričić, L. Mirošević, *Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodiernum*, *Geoadria – znanstveni časopis Hrvatskog geografskog društva Zadar i Odeljenja za geografiju Sveučilišta u Zadru*, 17, br. 2 (2012), 145–176.
134. M. Monmonier, *Climate map*, *The History of Cartography*, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 1354–1355.
135. J. Mrgić, *Criss-crossing the Danube with Marsigli*, *Belgrade historical reviews* 2 (2011), 165–176.
136. Ista, *Wine or Raki – The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia*, *Environment and History* 17, No. 4 (2011),
137. М. Николић, *Карта Србије Бакома Кантелија да Вињоле из 1689. године*, *Историјски часопис* 19 (1972), 101–133.
138. Иста, *Ренесанса Птолемејеве Географије*, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, ур. Гавро Шкриванић, Београд, 1979, 67–90.
139. *Николић Владимир – штабни капетан (некролог)*, *Војин* III (1866), 236–238.
140. П. Нинковић, *Съвероисточна Албаниа*, *Србскій лѣтописъ за годину 1857. Часть 1*, год. 31, књ. 95 (1857), 1–29.
141. К. Николајевић, *О границама докле се е простирао областъ негдашнѣгъ Пећскогъ патриархата*, *Гласник Друштва србске словесности* 8 (1857), 116–131.
142. С. Новаковић, М. Кујунџић, *Реферат о збирци „Седам стотина и четрдесет разних обредних песама са 2450 речи из Праве (Старе) Србије од Милоша Милојевића*, *Гласник СУД* 38 (1873), 329–348.
143. Исти, *Балканско полуострво и етнографски спорови – српски, грчки и бугарски*, *Отаџбина* 25 (1890), 68–93, 223–236, 588–611.
144. С. Обрадовић, *Описаніе окружія Ужичкогъ*, *Гласник Друштва србске словесности* 10 (1858), 296–339.
145. К. Pavlović, *Budžeti Kneževine Srbije od 1844. do 1858*, *Limes plus* 1 (2018), 103–134.
146. Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина. Антропогеографска проматрања*, *Насеља српских земаља*, књ. 4, ур. Ј. Цвијић, Београд, 1907, 345–1088.
147. М. Pazarli, *On the early 19th c. map by Gaetan Palma, printed in Trieste, 1811*, *e-Perimetrion* 5, no. 3 (2010), 160–171.
148. В. Пајковић, *Путовање Ати Воуѐа кроз наше крајеве*, *Novopazarski zbornik* 32 (2009), 119–125.
149. Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, *Споменик ХСВИ* (1948), 3–41.
150. Д. Петровић, *Српска географија 19. века*, *Флогистон – часопис за историју науку* 5, бр. 3 (1997), 10–74.
151. Д. Петровић, Д. Живковић, *Цвијићев допринос развоју тематске картографије*, *Зборник радова института за географију ХХХИИ* (1985), 121–132.
152. *Предварительныя работы по градусному измѣренію въ Европейской Турци*, *Записки военно-топографическаго отдѣла Главнаго штаба ХХХИИ* (1871), 1–152.
153. *Пројекат за премеравање Србије*, *Ратник* II, св. 6 (1880), 575–582.
154. Просветар, *Атлас Краљевине Србије и Српских Земаља, за IV разред основних школа од проф. Д. Ј. Дерока. Издање и штампа Краљ. Срп. Државне Штампарије у Београду. 1911. год.*, *Учитель – орган Учительског удружења за образовање и васпитање* 31 (1911/1912), 352–356.

155. N. Ploutoglou, C. Boutoura, E. Livieratosand, M. Pazarli, *Franz von Weiss' of SE Euroe (1821, 1829) issued in two crucial dates associated with the establishment of the Modern Greek state in early 19th century: A digital comparative approach*, e-Perimetron 6, No. 1 (2011), 29–38.
156. И. Пчелар, *Окружие Краинско*, Гласникъ Дружства србске словесности 9 (1857), 189–223.
157. Д. Р, *Књижевни преглед*, Отаџбина – књижевност, наука, друштвени живот 5, књ. 13 (1883), 453–480.
158. *Работы по составленію, гравированію и изданію картъ*, Записки военно-топографическаго отдѣла Главнаго штаба XXXIV (1875), 21–34.
159. *Работы по составленію, гравированію и изданію картъ, исполненныя въ Картографическомъ заведеніи Военно-топографическаго отдѣла Главнаго штаба*, Записки Военно-топографическаго отдела Главнаго управления Генеральнаго штаба 38 (1883), 28–42; 40 (1885), 19–37.
160. Р. Радић, *Предговор*, у: П. Р. Витезовић, *Откривена Србија / Serbia Ilustrata*, Београд, 2010, 7–27.
161. *Радња Српског ученог друштва*, Гласник Српског ученог друштва, 33 (1872), IX–XXVII.
162. *Радња Српског ученог друштва: састанак одсека философског и филолошког 1. фебруара 1873*, Гласник СУД XXXVIII (1873), 313–348.
163. Д. Радовић, Н. Делић, *Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ота Блауа*, Мешовита града 42 (2021), 161–176.
164. Ђ. Радојчић, „О књизи Птоломеја“ – два стара српска географска „тлкованија“, *Историјски часопис* 6 (1956), 55–63.
165. Н. Радојчић, *Однос између географије и српске историографије*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу: поводом тридесетпетогодишњице научног рада од пријатеља и сарадника, ур. П. Вујевић, Београд, 1924, 475–504.
166. С. Радојчић, *Почетак нововековне српске картографије*, Гласник Српског географског друштва 77, бр. 2 (1997), 61–65.
167. Исти, *Стеван П. Бошковић (1868–1957)*, у: *Живот и дело српских научника*, ур. М. Сарић, Београд, 1998, 221–265.
168. S. Radojčić, S. Vakrač, M. Amović, *Jovan Cvijić and Headquarters maps of the Kingdom of Serbia 1:75.000, 150th Anniversary of the Jovan Cvijić's birth*, eds. V. Jović, A. Petrović, Belgrade, 2016, 753–766.
169. С. Радојчић, З. Срдич, *Астрономски и геодетски радови бечког Војногеографског института у Кнежевини Србији 1874. године*, Развој астрономије код Срба VI, ур. М. Димитријевић, Београд, 2011, 411–420.
170. Ц. Радојчић, *Предавање из земљописа – Познавање српских земаља*, Учитель 7 (1888), 91–93.
171. N. Radošević, *Pregled razvitka kartografije u svetu*, у: М. Peterca i dr., *Kartografija*, Beograd, 1974, 633–690.
172. Isti, *Pregled istorije kartografije jugoslovenskih zemalja*, у: М. Peterca, N. Radošević, S. Malisavljević, F. Racetin, *Kartografija*, Beograd, 1974, 691–744.
173. Исти, *Захарије Стефановић Орфелин – српски картограф 18. века*, Гласник Српског географског друштва 56, бр. 2 (1977), 97–110.
174. М. Ракић, *Из Нове Србије*, Отаџбина 6 (1881), 270–284.
175. А. Ростковский, *Распредѣленіе жителей Битольскаго вилайета по народностямъ и въроисповѣданіямъ в 1897 году*, Живая старина 1 (1899), 61–112.

176. И. Руварац, *Македонија*, Коло – лист за забаву и књижевност, год. 2, бр. 36, 38, 40 (1890), 147–150, 201–204, 270–273.
177. И. Савов, *Български учебени, справочни и научни атласи*, Известия на Българското географско дружество VIII (1968), 161–170.
178. Р. Самарџић, *Краљевство Словена у развоју српске историографије*, у: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд, 1968, XIX–CXXXVI.
179. F. Saricaoğlu, *Boundary Surveying in the Ottoman Empire*, The History of Cartography, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 199–203.
180. C. Sax, *Erläuterungen zu der „Ethnographischen Karte der europäischen Türkei und ihrer Dependenz zur Zeit des Kriegausbruches im Jahre 1877“*, Mittheilungen der kaiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft XXI (1878), 177–191.
181. P. Svatek, *Geodetic Surveying in the Austrian Monarchy*, The History of Cartography, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 451–454.
182. Isti, *Thematic mapping in the Austrian Monarchy*, The History of Cartography, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 1365–1369.
183. G. Sekulovski, *Le géographe Kiepert et les Balkans à Berlin (1878): les archives diplomatiques mises en perspective*, Cartes & géomatique, Comité français de cartographie, Cartographie et traités de paix (XVe–XXe siècle) 228, no. 6 (2016), 73–81.
184. *Сербско у Ерусалимъ. Путованъ 1704. године*, Сербска пчела 5 (1841), 78–84.
185. J. Szaflarski, *A Map of the Tatra Mountains Drawn by George Wahlenberg in 1813 as a Prototype of the Contour-Line Map*, Geografiska Annaler 49, No. 1 (1959), 74–82.
186. J. Симијановић, *Календар Вардар о Старој Србији*, Баштина 24 (2008), 191–200.
187. *Славени у Турској*, Млада Србадија. Лист уједињене омладине српске за књижевност и науку, бр. 6, 7 (1870), 249–259, 300–312.
188. Ђ. Слијепчевић, *Хумско-херцеговачка епархија и епископи (митрополити) од 1219. до краја XIX века*, Богословље 14 (1939), 239–294; Богословље 15 (1940), 28–43.
189. V. Sotirović, *Nineteenth-century ideas of Serbian "linguistic" nationhood and statehood*, Slavistica Vilnensis 49, no. 2 (2000), 7–24.
190. С. Станојевић, *Србија (о називу српске државе у средњем веку)*, Српски књижевни гласник 11, бр. 7 (1904), 541–542.
191. В. Стојанчевић, *Територија и границе Србије 1804–1833*, Глас Српске академија наука и уметности 138 (1983), 187–216.
192. Исти, *Савремена политика, историја и картографија о Балканским ратовима 1912. и 1913. године – методолошко-историографски приступ*, Историјски часопис 31 (1984), 166–180.
193. Исти, *Из проблематике српско-бугарског рата 1885. Политичка агитација српске владе у пограничним крајевима Бугарске пред рат 1885. године*, Историјски часопис 32 (1985), 187–207.
194. Исти, *Вукова знања о историјској географији, историјској етнографији и демографији Србије Првог и Другог српског устанка*, у: В. Стојанчевић, *Вук*

- Караџић: култура и историја. Вуково дело о српском народу и његовој култури (расправе и чланци)*, Нови Сад, 2014, 25–49.
195. Исти, *Погледи на ослобођење српског народа у Турској*, у: Исти, *Вук Караџић: култура и историја. Вуково дело о српском народу и његовој култури (расправе и чланци)*, Нови Сад, 2014, 189–205.
  196. V. Stanković, *How the Byzantines lost Macedonia? A new perspective on Byzantine Macedonia*, 2021, *Fragmenta Hellenoslavica* 7 (2021), 201–210.
  197. В. Стојадиновић, *Др Стеван Мачај – лекар, научник и хуманиста*, у: „Грађа за топографију округа“ Књажевачког Стевана Мачаја, Књажевац, 2011, 7–11.
  198. С. Терзић, *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912*, *Историјски часопис* 42–43 (1995–1996), 91–110.
  199. Исти, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, *Наша прошлост* 9 (2008), 9–29.
  200. М. Тимотијевић, *Визуелна представа Србије у делима Феликса Каница*, у: *Слике са Балкана Феликса Каница*, ур. Ђ. Костић, Београд, 2011, 115–147.
  201. Ј. Томић, *Два нова податка о деспоту Ђорђу II Бранковићу*, *Споменик XLII* (1905), 35–43.
  202. С. Томић, *Карта Српских и осталих Југословенских земаља*, Вардар (1908), 94–97.
  203. Г. Томовић, *Југословенске земље на средњовековним поморским картама*, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, ур. Гавро Шкриванић, Београд, 1979, 35–64.
  204. Иста, *Србија на старим географским картама од антике до краја XVI века*, у: *Србија и суседне земље на старим географским картама*, ур. Драгослав Срејовић, Београд, 1991, 21–49.
  205. Иста, *Детаљан опис санџака Пљевље 1899. године*, *Гласник завичајног музеја Пљевља* 6 (2007), 39–45.
  206. Иста, *Косово и Метохија на старим картама од XV до XVIII века*, у: *Косово и Метохија – прошлост, садашњост и будућност. Зборник радова с међународног научног скупа одржаног у Београду 16–18. марта 2006. године*, ур. Коста Михаиловић, Београд, 2007, 61–71.
  207. Z. G. Török, *Thematic mapping in Enlightenment*, *The History of Cartography*, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 1361–1365.
  208. F. Trzebitzky, *Die Niederschlagsverteilung auf der südosteuropäischen Halbinsel*, *Petermann's Mitteilungen* 55 (1909), 186–188.
  209. S. Truck, *Die russische Triangulierung auf der Balkanhalbinsel in den Jahren 1877–1879*, *Mitteilungen des kaiserl. und köig. Militär-geographischen Institutes XVII* (1897), 161–170.
  210. A. Ubicini, *Les pays Serbe et la Principauté de Serbie. Souvenirs de voyage*, *Revue des deux monde* 51 (1864), 424–453.
  211. Исти, *Уговор о савезу и пријатељству међу Карлом од Валоа и посланицима српског краља Уроша потписан 27. марта 1308 год у Абатијили код Мелина*, *Гласник СУД* 27 (1870), 309–341.
  212. A. Ficker, *Ueber die ethnographischen Verhältnisse der europäischen Türkei. Aus Anlass der Vorlage von Lejean's Karte*, *Mittheilungen der kaiserlich-königlichen Geographischen Gesellschaft V* (1861), 123–131.
  213. G. Hagen, *Geographical Mapping and the Visualization of Space in the Ottoman Empire*, *The History of Cartography*, vol. 4: *Cartography in the European*

- Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 1073–1082.
214. A. Hammond, *Memoirs of conflict: British women travelers in the Balkans*, Studies in Travel Writings vol. 14, no. 1 (2010), 57–75.
  215. V. H. von Hartehnthurn, *Begleitworte zu den Blättern der Generalkarte 1:200.000, welche die Balkan-Halbinsel betreffen*, Mittheilungen des kais. königl. Militär-Geographischen Institutes XVII (1897), 80–86.
  216. Isti, *Die Kartographie der Balkan-Halbinsel in XIX Jahrhundert*, Mittheilungen der kaiserl. und königl. Militär-Geographischen Institutes, XXI (1901), 136–300.
  217. J. Хаџи-Васиљевић, *Границе српства према истоку и југу (по народном предању о Бакарном гумну)*, Побратимство. Гласник великошколске омладине 2 (1892), 17–24.
  218. Исти, *Стара Србија*, Вардар 2 (1907), 25–36.
  219. G. Holzer, *Boundary Surveying in the Austrian Monarchy*, The History of Cartography, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 179–180.
  220. Е. Цветић, С. П. Бошковић, *Нова карта српских краљевина и суседних области. Размера 1:1,000.000, Београд, 1914*, Српски књижевни гласник 32 (1914), 633–634.
  221. Ј. Цвијић, *Ка познавању крша источне Србије*, Просветни гласник 10 (1889), 1–14, 62–73, 131–139.
  222. Исти, *Прилог географској терминологији нашој*, у: Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5, т. 2: Говори и чланци, Београд, 2000, 49–63.
  223. Исти, *Неколика проматрања о етнографији македонских Словена*, Дело. Лист за науку, књижевност и друштвени живот 38, св. 1 (1906), 7–46.
  224. Исти, *О националном раду*, Српски књижевни гласник 18 (1907), 340–362.
  225. Исти, *Балкански рат и Србија*, Српски књижевни гласник 22 (1912), 651–664.
  226. Isti, *Der Zugang Serbiens zur Adria*, Petermann's Mitteilungen 58 (1912), 361–364.
  227. Исти, *Географска испитивања у области Кучаја у Источној Србији*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 13: Морфологија и хидрографија Источне Србије, Београд, 1996, 9–96.
  228. Исти, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 3: Говори и чланци, Београд, 2000, 161–182.
  229. Исти, *Главне особине централних области Балканског полуострва*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 3: Говори и чланци, Београд, 2000, 87–119.
  230. Исти, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 4: Антропогеографски списи, Београд, 2000, 19–130.
  231. Исти, *Снимачки рад и главне карте. Генералштабна карта Србије 1:75.000*, Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5: Говори и чланци, Београд, 2000, 133–141.
  232. Исти, *Девети скуп немачких географа*, у: Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5: Говори и чланци, Београд, 2000, 85–94.
  233. Исти, *Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског полуострва*, у: Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 5: Говори и чланци, Београд, 2000, 41–44.
  234. Исти, *Истраживачка путовања по Балканском полуострву*, у: Сабрана дела Јована Цвијића, књ. 9: Антропогеографски и етнографски списи II, Београд, 1996, 207–218.

235. Исти, *Распоред балканских народа*, Гласник СГД 2 (1913), 234–265.
236. K. Severud Cook, *Geological map, The History of Cartography*, vol. 4: *Cartography in the European Enlightenment*, eds. M. H. Edney and M. S. Podley, Chicago and London, 2019, 1355–1358.
237. D. Cosgrove, *Mapping New Worlds: Culture and Cartography in Sixteenth-Century Venice*, *Imago Mundi* 44 (1992), 65–89.
238. A. Chaix, *Avant-Propos*, u: *Cartes commerciales indiquant les productions industrielles et agricoles, les centres commerciaux le chiffre de la population, les chemins de fer, les routes, les bureau de poste et de télégraphe les compagnies maritimes desservant les ports et, etc*, Paris, 1885.
239. В. Чубриловић, *Живот и рад Јована Цвијића*, у: *Сабрана дела Јована Цвијића*, књ. 1: Карст. Географска монографија. Нови резултати о глацијалној епоси Балканскога полуострва, Београд, 2000, 15–156.
240. С. Шаркић, *Владарске титуле у средњовековној Србији*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2 (2012), 23–35.
241. У. Шешум, *Граница Нишке епархије у 18. и 19. веку до 1834. године*, *Црквене студије* 15 (2018), 539–545.
242. Исти, *Етничка и популациона слике Прешевске казе 1903–1912*, *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект*, ур. Д. Антић, И. Бецић, Врање, 2018, 149–169.
243. Исти, *Дџанија књ историји србскога народа Димитрија Давидовића и њихов утицај на дефинисање српске нације и српског етничког простора*, рад у рукопису.
244. У. Шешум, Н. Делић, *Статистика становништва Битољског санџака око 1897. године*, *Српске студије* 13 (2022), 111–144.
245. Ж. Шкаламера, *Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века*, Србија и суседне земље на старим географским картама, ур. Д. Срејовић, Београд, 1991, 55–166.
246. Г. Шкриванић, *Martin Waldeseemüller, Tabula moderna Bossinae, Serviae, Graeciae et Slavoniae* *Историјски часопис* 19 (1972), 55–64.
247. Исти, *Подаци о југословенским земљама на карти Фра-Маура II mappamondo (1459)*, у: *Monumenta cartographica Jugoslaviae II*, ур. Гавро Шкриванић, Београд, 1979, 27–32.
248. Н. Шулетић, *Југоисточна граница Српске патријаршије у доба османске владавине*, *Јужни српски крајеви у XIX и XX веку: друштвено-економски и политички аспект*, ур. Д. Антић, И. Бецић, Врање, 2018, 47–57.
249. A. von Weingarten, *Über Serbien*, *Österreichische militärische Zeitschrift I* (1820), 62–112.

СПИСАК ПРИЛОГА И ТАБЕЛА

1. Прилог бр. 1: В. Карић, <i>Карта српске земље</i> , Београд, 1882.....	37
2. Прилог бр. 2: М. Веселиновић, <i>Србија</i> , у: <i>Српство</i> , бр. 9, 15/27. децембар 1886.....	42
3. Прилог бр. 3: П. Никетић, <i>Карта српских земаља</i> , Београд, 1885.....	44
4. Прилог бр. 4: А. Weingarten, <i>Karte von Serbien</i> , у: <i>Isti, Über Serbien, Österreichische militärische Zeitschrift I</i> (1820).....	172
5. Прилог бр. 5: Н. Kierpert, <i>General-karte von dem Europäischen theile des Osmanischen Reiches, nebst Griechenland und Jonien</i> , Weimar, 1853.....	183
6. Табела бр. 1: Број становника у ејалетима Европске Турске према Шединој карти (на основу података из 1845. године).....	192
7. Прилог бр. 6: К. Peucker, <i>Makedonien, Altserbien und Albanien</i> , Wien, 1903.....	222
8. Прилог бр. 7: <i>Подробная Карта Европейской и Азиатской Турции</i> , Санкт Петербург, 1855.....	237–238
9. Прилог бр. 8: Н. П. Нечаев, <i>Карта Болгарского княжества, Сербии, Черногории и Русской Добруджи по мирному договору Сан-Стефано 19. фев. 1878 г и по Берлинскому трактату</i> , Санкт Петербург, 1912.....	249
10. Прилог бр. 9: С. Текелија, <i>Земљоображеніе Србске, Босне, Далмаціе, Дубровне, Црнегоре и ограничніх Предѣлъ</i> , Беч, 1805.....	280
11. Прилог бр. 10: В. Карић, <i>Карта српске земље и Балканског полуострва</i> , Београд, 1884.....	320
12. Прилог бр. 11: Ј. Цвијић, <i>Карта Србије и Црне Горе</i> , Београд, 1898.....	333
13. Прилог бр. 12: С. Бошковић, <i>Нова карта српских краљевина и суседних области</i> , Београд, 1913.....	346
14. Прилог бр. 13: С. Томић, <i>Карта српских и осталих југословенских земаља</i> , Београд, 1908.....	350
15. Прилог бр. 14: <i>Карта Књажевачког округа по кроку од г. Јевр. Марковића</i>	362
16. Прилог бр. 15: <i>Мапа бившег заузетог турског земљишта Добровољачко-усташким моравско-добричким кором под командом команданта њихова Милоша Милојевића</i>	368
17. Прилог бр. 16: Д. Давидовић, <i>Земљъ у којима пребиваю Србљи</i> , 1821.....	389
18. Прилог бр. 17: Р. Šafarik, <i>Slovanský zeměvid</i> , Praha, 1842.....	393
19. Прилог бр. 18: Ј. Хацић, <i>Земљъ у којима пребиваю</i>	395
20. Прилог бр. 19: К. Дежарден, <i>Србија и земљъ у којима се србски говори са некимъ частима пограничних земаља</i> , Београд, 1853.....	398
21. Прилог бр. 20: М. Милојевић, <i>Историско-етнографско-географска мапа Срба и српских (југославенских) земаља у Турској и Аустрији</i> , Београд, 1873.....	413
22. Прилог бр. 21: М. Милојевић, <i>Етнографска мапа Срба и српских (југословенских) земаља</i>	427
23. Прилог бр. 22: С. Гопчевић, <i>Етнографска карта Македоније и Старе Србије</i> , Београд, 1889.....	435
24. Прилог бр. 23: Етнографска слика Старе Србије, Македоније и околних области на Комаровљевој карти из 1889. године.....	438
25. Прилог бр. 24: Етнографска слика Старе Србије, Македоније и околних области на Комаровљевој карти из 1890. године.....	441
26. Прилог бр. 25: В. Кжнчовъ, <i>Етнографическа карта на Македония</i>	451

27. Прилог бр. 26: J. Cvijić, <i>Carte ethnographique de la nation Serbe</i>	465
28. Прилог бр. 27: J. Cvijić, <i>Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel</i> , Gotha, 1913.....	471

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Жарко (Драган) Илић је рођен 14. маја 1995. године у Прибоју. Основну и средњу школу завршио је у Новој Вароши. Студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду завршио је у јуну 2018. године са просечном оценом 9.84, одбранивши дипломски рад под насловом *Поплаве у Кнежевини Србији 60-их година 19. века*. Наредне године је завршио мастер студије са просечном оценом 10.00 и темом мастер рада *Прве географске карте нововековне Србије*. За мастер рад добио је награду „Проф. др Радмила Милентијевић“. За време трајања завршне године основних и мастер студија био је стипендиста Фонда за младе таленте – Доситеја. Докторске студије историје уписао је на Филозофском факултету у Београду у октобру 2019. године.

У периоду од септембра 2018. до јануара 2020. године био је запослен у Народној библиотеци Србије као водитељ картографског фонда. У јануару 2020. године изабран је у звање истраживач-приправник на Филозофском факултету у Београду, а у септембру 2021. године у звање истраживач-сарадник. Бави се истраживањима из области историјске географије и историјске картографије српских земаља и српског народа у Новом веку. Аутор је више радова из наведене области истраживања, а до сада је учествовао на неколико међународних и домаћих научних скупова. Члан је Центра за српске студије. Активно влада енглеским и француским, а пасивно руским, бугарским и немачким језиком.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Жарко Д. Илић**

Број индекса **5И19-0006**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19.

и почетком 20. века

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 14. 6 .2023.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Жарко Д. Илић

Број индекса 5И19-0006

Студијски програм Историја

Наслов рада Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој
половини 19. и почетком 20. века

Ментор проф. др. Данко Леовац

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 14. 6. 2023.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**Историјска картографија Србије и Старе Србије у другој половини 19.
и почетком 20. века**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 14. 6. 2023.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.